

ISSN 2227-1864

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

Серія «ФІЛОЛОГІЯ»

ВИПУСК 74

Заснована 1965 р.

Харків – 2016

У віснику розглядаються актуальні проблеми сучасного мовознавства та літературознавства на широкому матеріалі української, російської та інших мов і літератур.

Для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами філології

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 7 від 2 травня 2016 р.)

Редакційна колегія:

Безхутрий Ю. М., д. філол. наук, проф., відп. ред. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Шеховцова Т. А., д. філол. наук, проф., відп. секр. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Борзенко О. І., д. філол. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Калашиник В. С., д. філол. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Коваленко О. Г., д. філол. наук, проф. (Російський університет дружби народів, Москва);

Кравчук І. С., к. філол. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Кузьменко В. І., д. філол. наук, проф. (Київський національний лінгвістичний університет);

Лагунов О. І., д. філол. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Мережинська Г. Ю., д. філол. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Михайлин І. Л., д. філол. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Московкіна І. І., д. філол. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Педченко Л. В., к. філол. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Слівицька О. В., д. філол. наук, проф. (Санкт-Петербурзький державний університет культури та мистецтв);

Турган О. Д., д. філол. наук, проф. (Запорізький державний медичний університет);

Філон М. І., к. філол. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Химик В. В., д. філол. наук, проф. (Санкт-Петербурзький державний університет);

Полякова Є. О., техн. ред. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна).

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
філологічний факультет, кімн. II-36, тел. 707-53-54.
E-mail: philology@karazin.ua

Статті друкуються в авторській редакції.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2016

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

О. О. Потебня та його оточення. Культурно-історичний та біографічний виміри

Ушкалов Л. В.

Потебня і Скворода: ловитва невловного птаха7

Матушек О. Ю.

Чому М. Ф. Сумцов не став доктором словесності16

Філологічна спадщина О. О. Потебні в сучасному науковому осмисленні

Космеда Т. А.

Мовні пріоритети українця: прогноз О. Потебні і реальність XXI століття21

Боярова Л. Г.

Наукові ідеї Олександра Потебні в глобалізаційному світі26

Левченко Н. М.

Герменевтична парадигма О. Потебні як процес сприймання – розуміння – тлумачення.....32

Осіпова Т. Ф.

Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні у фокусі живого мовлення українців (на матеріалі ілюстрацій з поетичного дискурсу С. Руданського).....35

Сліпецька В. Д.

Олександр Потебня і лінгвістика емоцій39

Шкоріна І. М.

Національно-мовні картини світу: погляд О.О. Потебні.....43

Палатовская Е. В.

Сопряжение когнитивных и языковых способностей человека в концепции А. А. Потебни.....46

Воробець О. Д.

Поширювачі семантичної моделі речення через призму теорії словесності О.О. Потебні51

Сердега Р. Л.

Синтаксична організація виражених реченням повір'їв (підрядні умови та причини).....55

Мова художнього та фольклорного тексту

Волкова І. В., Кордулян М. І.

Антропоніми як емоційно значимі елементи художнього тексту (на матеріалі романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія»)60

Кальченко Т. Ю.

Топоніми у поетичній мові В. Герасим'юка: функціонально-семантичний аспект64

Ковальова Г. М., Зубенко К. В.

Компаративи як прагматичний аспект формування картини світу в гумористичному дискурсі Є. Гуцала та О. Ільченка68

Кохан Ю. І.

Експресивність як домінуюча риса ідіостилю Павла Загребельного (на матеріалі творів «Кавтаклізма» та «Стовпотворіння»).....72

Янченко Ю. А.	
Мовна репрезентація емоцій як засіб персоналізації в поетичному мовленні Аркадія Казки	76
Гамали О. И., Каневская О. Б.	
Реализация ключевого образа «творчество» в поэтической речи Давида Самойлова	80
Літвінова І. М.	
Парадокси поезії радянського тоталітарного дискурсу: релігійні образи та мотиви як репрезентанти ідеології	85
Моштаг Є. С.	
Метафора як засіб репрезентації знань про світ у мандрівній прозі Ірен Роздобудько	89
Філон М. І., Хомік О. Є.	
Дорога і дерево як маніфестанти організації українського міфопоетичного простору	93
Романишин Н. І.	
Художнє відображення емоційних мікроконцептів у ліричних поезіях Семюела Тейлора Кольріджа	98
Сердега Р. Л.	
Фольклор як неоціненне джерело інформації і вдячний об'єкт гуманітарних студій	103

Актуальні питання словотвору

Ковтун А. А.	
Типологія метафорних деривацій у семантичних структурах лексем з релігійними значеннями	108
Купрікова Г. В.	
Усічення в словотвірній та синтаксичній номінації	114
Курушина Н. А.	
Особливості сучасних словотвірних процесів як відображення мовної картини світу	117
Куцак Г. М.	
Роль внутрішньої форми слова в ономаціологічних структурах похідних одиниць у мові та мовленні	121
Ляхова О. В.	
Словотвірний аспект в аналізі концепту ВОЛЯ	124
Панідзе Н. В.	
Словотворча спроможність дієслів на позначення паракінесичних процесів	130
Пономаренко В. Д., Дудка О. О.	
Особливості словотвірної семантики похідних із коренем каз-	134

Лексична та фразеологічна семантика: структурно-системний та функціональний виміри

Попов С. Л.	
Закономерности перцептивно-логической эволюции русской морфологии: существительные, прилагательные, числительные	138
Савченко Л. Р.	
Искренность vs щирість: культурно-историческая семантика слова в близкородственных языках	145
Моради А.	
Эргонимы полиэтничного города (на материале названий городских объектов г. Харькова)	151
Гурова О. М.	
Семантика слів дитя, дитина як репрезентант класифікаційних характеристик віку дитини	154
Заверющенко М. П.	
Аналітичні номінації в українській метеорологічній термінології (семантика та структура)	159

Заверющенко О. Л.	Українські весільні номінації молодих з семантикою вищості влади	163
Нестеренко Д. Ю.	Теоретичні засади вивчення запозичень у різних видах дискурсу	168
Познанський Р. В.	Принципи виокремлення ядерної, напівпериферійної, периферійної та запериферійної зон в структурі дієслівного семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)»	173
Пустовалова В. І.	Семантико-прагматичний діапазон футбольної лексики та фразеології в метафоричному вживанні (на матеріалі мови української преси)	177
Редько Є. О.	Особова фраземіка в українських арго	180
Уманцева Н.Ф.	Образ людини у слобожанській діалектній фразеології: аксіологічний вимір	184
Гурко О. В.	Стверджувальний зміст у семантичній структурі лексем	188
Маслій Е. В.	Динамика слова ностальгія как пример инверсионного механизма смыслообразования	192

Мовлення. Текст. Дискурс

Жук (Лаврик) Д. С.	Особливості мовленнєвого етикету української лінгвокультури	196
Гуменяк В. О.	Діалогічна природа універсалу та його комунікативні інтенції (на матеріалі I Універсалу УЦР)	200
Любавська Ю. С.	Слово бізнес у суб'єктній та об'єктній функціях у радянській і пострадянській публіцистиці	205
Печенікова Л. М.	Історія та мовні засоби українських замовлянь	209
Фильчук Т. Ф.	Виды языковой игры в современных анекдотах	212
Ткаченко Ю. В., Трифонов Р. А.	Про деякі традиційні символи в радянській святковій публіцистиці	217
Agibalova T. M.	The theoretical aspects of lingual illustration of ethno-language cognition in the discourse of language intellectualization	222

Актуальні питання сучасної філології та освіти

Попович М., Тростинська Р.	Порівняльна характеристика системи вокалізму сучасної хорватської літературної (стандартної) мови і систем вокалізму сучасних східнослов'янських літературних мов	226
Чала А. Г.	Проблема білінгвізму та двомовної освіти в контексті розвитку сучасного світу з огляду на соціолінгвістичні студії Олександра Потебні	232
Чуєшкова О. В.	Фіксація гендерних стереотипів у лексикографічних працях	235
Широков В. А., Купріянов Є. В.	Картина мовного світу в парадигмі науково-технічного перекладу	240

<i>Гейдел А. М.</i>	
О. Потєбня – завідувач музею при Харківському університеті	246
<i>Боклах Д. Ю.</i>	
Дефініції і взаємозв'язок категорій топосу, локусів, хронотопу міста та їх реалізація у міському тексті художнього твору.....	249

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Семантика та поетика літературного твору

<i>Сипа Л. М.</i>	
Філософський дискурс французького романтичного роману	258
<i>Ніколова О. О.</i>	
Комічні самозванці української та російської літератур к. XVIII – І п. XIX ст.	263
<i>Кулікова О. В.</i>	
Ванітативний мотив та його відгомони в поезії Тараса Шевченка	271
<i>Шураєва Н. Б.</i>	
Семантичні опозиції та їхні маркери в структурі новели «Два листи» А. Любченка	275
<i>Дерев'янченко Н. В.</i>	
Інтерпретація проблеми смерті в романі М.Уельбека «Елементарні частинки»	279
<i>Кальницькая В. Б.</i>	
Принципы организации зачинов и финалов в поздних романах Грэма Грина с повествованием от первого лица	283

Інтертекстуальні та інтермедіальні зв'язки у літературі ХХ–ХХІ ст.

<i>Пахарєва Т. А.</i>	
Проблема дегуманізації культури в кіносценарії Л. Лунца «Восстание вещей»	290
<i>Еремина-Чащина М. В.</i>	
Трансформація традиційних сюжетов и образів в циклі новелл С. Д. Кржижановського «Мал мала менше»	295
<i>Пшенична М. С.</i>	
Поетика інтертекстуальності у романі Дж. М. Кутзєє «Містер Фо»	300
<i>Кравець О. М.</i>	
Творчість Т. Моррісон у контексті афро-американської літератури другої половини ХХ століття	304
<i>Мацюк А. А.</i>	
Музыкальний код в романе Паскаля Киньяра «Все утра мира».....	308

3 історії культури Харкова

<i>Зайонц Є.</i>	
Невідомі джерела історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові	314

Міжнародні контакти

<i>Staszkievicz A.</i>	
Analiza Rządowego Programu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą na lata 2015-2020 w zakresie polityki edukacyjnej Rządu RP w stosunku do polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie	322

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	326
------------------------------------	-----

МОВОЗНАВСТВО

О. О. Потебня та його оточення. Культурно-історичний та біографічний виміри

УДК 811.161.2:929 Потебня

Л. В. Ушкалов

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха

Ушкалов Л. В. Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха. У статті розглянуто особливості рецепції ідей Григорія Сковороди в працях Олександра Потебні. Підкреслено, що основою Потебневого розуміння філософії Сковороди є теза: «Сковорода ясно усвідомлював відносність знання, але в межах цієї відносності вважав за можливе пізнання істини шляхом вивчення її символів, наявних у природі й творах людської думки». Ця теза свідчить, що Потебня корелює свою власну теорію пізнання з теорією пізнання Сковороди.

Ключові слова: істина, символізм, спосіб життя, теорія пізнання, традиція.

Ушкалов Л. В. Потебня и Сковорода: ловля неуловимой птицы. В статье рассмотрены особенности рецепции идей Григория Сковороды в трудах Александра Потебни. Подчеркнуто, что в основе понимания Потебней философии Сковороды пребывает тезис: «Сковорода ясно осознавал относительность знания, но в пределах этой относительности считал возможным познание "истой" посредством изучения ее символов, заключенных в природе и произведениях человеческой мысли». Этот тезис свидетельствует о том, что Потебня соотносил свою собственную теорию познания с теорией познания Сковороды.

Ключевые слова: истина, символизм, образ жизни, теория познания, традиция.

Ushkalov L. V. Potebnia and Skovoroda: Catching an Elusive Bird. The article shows how Hryhorii Skovoroda's ideas are repected by Oleksandr Potebnia in his works. It is emphasized that the basis of Potebnia's understanding of Skovoroda's philosophy is the following thesis: "Skovoroda fully realized the relativity of knowledge. However, in relativity of knowledge terms, he considered it possible to cognize the truth by studying its symbols, which exist in nature and human mind". This thesis affirms that Potebnia correlates his own cognitive theory with the one introduced by Skovoroda.

Keywords: truth, symbolism, lifestyle, cognition theory, tradition.

Навряд чи помилюся, коли скажу, що Олександр Потебня і Григорій Сковорода належать до кола найбільших українських мислителів. Принаймні їхню роль у нашій традиції важко переоцінити. Мені здається, що це свого роду символічні образи нової і старої України. А чи існує між ними якийсь зв'язок? Спробую над цим поміркувати.

У травні 1991 року Юрій Шевельов у статті «Олександр Потебня і українське питання» зауважив, що в працях Потебні є лише «випадкові

згадки про Сковороду» [35:29]. Це правда. Згадок про Сковороду в Потебні обмаль. Може, саме ця обставина й спричинилася до того, що питання про стосунок Потебні до Сковороди, загалом беручи, спеціально й докладно ніхто не розглядав. Принаймні я не знаю робіт на цю тему, крім невеликої статті Альди та Анатолія Колодних «О. О. Потебня і Г. С. Сковорода» [7]. Усе інше – принагідні спостереження. Часом вони мають характер широких узагальнень, як-от думка Миколи Сумцова про те, що «за світоглядом і моральною філософією» Потебня «був близький до

Сковороди» [23:50]. Часом вони більш конкретні. Наприклад, Домет Олянчин стверджував, що у своїх працях «Думка і мова» та «Мова і народність» Потебня «щонайкраще розвиває ось оці ідеї Сковороди: «Певно, мова така, яким є життя, а життя таке, яким є серце» [21:1010]¹. У мові криються думки, істина, мудрість, ідеали, які творять життя під впливом розвитку серця, – каже також Потебня» [37:108]. Та найчастіше вказували на те, що за способом життя Потебня був «другим Сковородою». Уже Михайло Халанський у статті «Пам'яті О. О. Потебні», надрукованій на сторінках четвертого числа «Русского филологического вестника» за 1891 рік, писав: «Потебня був натурою виключною, людиною «не від світу цього»; такі люди з'являються раз на віку. В історії власне харківського культурного життя він своїм чаром, ореолом своєї слави нагадує відомого місцевого філософа минулого століття, «українського Сократа» Сковороду, чиї вислови й любив наводити покійний» [32:260].

Справді, і в їхньому житті, і в їхньому світогляді є чимало спільного. Наприклад, обоє напрочуд гостро відчували богопопущеність світу. Іншими словами, характерною рисою їхнього світогляду було уявлення про «гнану Правду», про те, що скрізь на світі панує Кривда, а перемога Правди над Кривою, тобто Христа над Антихристом, можлива хіба що по той бік земного життя й людської історії як такої. Я гадаю, що це уявлення взагалі характерне для світогляду українців, а надто – десь із XVIII століття, бо саме тоді набуває популярності лірницька «Пісня про Правду і Кривду». І автором цієї неймовірно глибокої, тужливої, а водночас світлої пісні і за життя Потебні, і пізніше вважали Сковороду. Микола Сумцов, рецензуючи в 1899 році видані Драгомановим «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.», спеціально підкреслив, що «Пісня про Правду і Кривду» «ще й досі відома в народі під назвою Сковородиної» [24:12–13]. Важко сказати, чи знав про це Потебня, але те, що він сприймав світ як поле боротьби Правди з Кривою, не підлягає сумніву.

Ось дуже показовий щодо цього епізод. 18 серпня 1862 року Потебня в листі до свого університетського товариша Івана Біликова² розповідав про те, як він їхав у Санкт-Петербург. Мовляв, по дорозі не було нічого вартого уваги, крім однієї історії: «На відстані від Харкова до Московської губернії кондуктор диліжансу, в якому я їхав, чотири рази бив зуби ямщикам. Дуже мило й повчально було чути, як кошлаті й бородагі представники темряви покликалися на цивільні й

загальнолюдські закони, а представник цивілізації відповідав їм тільки одним: «молчать, так-то твою мати!». На четвертий раз я скромно зауважив кондукторові, що він не має жодного права бити людей...» [31:3]. На те кондуктор заявив, що робить це заради пасажирів, що Потебня – «человек вредный», а пасажери своєю чергою пообіцяли, що коли раптом ямщики будуть жалітися на кондуктора, то вони засвідчать, що той їх не бив. І ця історія привела на пам'ять Потебні народну пісню: «Ой поріс ромен з тином урівень, / А трава та й по облозі; / Ой нема, нема правди ні в кому, / Тільки в єдиному Бозі». Так, – скрушно додає Потебня, – правда тільки в Бозі та ще, може, трохи в тих «мерзотниках-мужиках», «поки ще їх б'ють, а не вони вже б'ють» [31:3].

Згадка про пісню «Ой поріс ромен...» тут не випадкова. Це була улюблена пісня Потебні, крізь призму якої він дивився і на весь світ, і на своє власне життя. Принаймні в листопаді 1863 року Василь Гнилосиров писав у щоденнику: «Ал. Аф. передав свою книжку «Мысль и язык» з надписом «Коханому землякові»... і патрет його, підписаний в Петербурсі 23 августа 1863; з другого боку написано: «Ой поріс ромен з тином урівень...» [6:75–76]. І мовляв, із приводу цих рядків Потебня зауважив, що Костомаров, який їх записав, не розуміє їхнього змісту, а я розумію його ось як: «нікчемне зілля з тином рівняється, а шовкова трава – по облозі, де її скот витолочить, – так на світі діється; тим-то говорять, що нема в світі правди. В Галиції поють: «Шкода трави шовкової сьому облогові; / Шкода мене молодій сьому дуракові». Значить, трава на облозі лишня, чи що? Я полюбив цей віршик й часто його повторюю, згадуючи про свої злигодні» [6:76].

Можна сказати, що вся філософія Потебні пройнята думкою: «нема в світі правди», – так, як вона звучить у приписуваній Сковороді псалмі. Колись Сергій Єфремов писав про Панаса Мирного, що до всіх своїх творів той міг би взяти за епіграф «крик народної душі: «Нема в світі правди, правди не зиськати», бо всі вони дають ту чи іншу ілюстрацію до цього висновку з народного світогляду» [5:173]. Те саме я б сказав і про Потебню – дарма, що його твори не художні, а наукові. Наведу всього один приклад: рецензію Потебні на збірник народних пісень Якова Головацького. У ній Потебня, маючи на думці перипетії, пов'язані із заборонаю української мови Емським указом, писав: «Є два різновиди націоналістів: ті, хто стоїть на позиції пожиральників (А), і ті, хто на позиції пожертв (Б). Моральності, правди більше на боці останніх; про перших же найчастіше можна сказати: «може, ти, москалю, й добрий чоловік, та шенелія (resp. теорія) твоя злодій». Вони носяться зі свідомістю своєї переваги: їхній шлях до ідеалу людського

¹ Тут і далі Сковороду цитую у власному перекладі.

² Іван Єгорович Біликов (1837–1894) – вихованець Харківського університету, пізніше – директор учительської семінарії в Білгороді.

розвитку – найкращий; хто не хоче йти, куди вони женуть, той грішить проти промислу, проти розуму історії. Їм приємно вважати успіх мірилом гідності; але на це з погляду Б можна заперечити, що бур'ян глушить траву й пшеницю» [13:94]. А далі Потебня цитує пісню: «Ой поріс ромен...».

Отже, словами цієї пісні, зрозумілими як варіація на тему «нема в світі правди», Потебня вводить суто академічну проблематику в контекст боротьби Христа й Антихриста. Дехто каже, продовжує він, що в ділянці мови, як і скрізь, іде звичайна «боротьба за існування», в якій є переможці й переможені. Але говорити про це спокійно може лише людина, яка має жорстоке серце, та, котрій байдуже, що для переможених це «горе і що їх трактують тільки як етнографічний матеріал. Якщо виправдовувати це тим, що так бувало, тоді можна виправдати й людодіство» [13:97]. Іншого разу Потебня напише: «Колись люди палили й катували на користь релігії, на догоду Богові, не думаючи про те, що жорстоке божество, яке вимагало крові, було всього лиш їхнім власним (кажучи міфологічно) жорстоким серцем» [10:400]. І це теж сквородинський мотив. Саме з нього випливає думка про те, що суспільна гармонія можлива лише за умови чистоти наших сердець. Десь у 1862–1863 роках, під час перебування в Німеччині, Потебня писав Біликову: «Одним-єдиним надійним прогресом є той, що починається з особистостей і від них розходить колами, той, що йде із середини суспільства. Якщо ми хочемо зв'язку університету, суспільства, всього народу – перш за все слід очистити свої серця і помисли. Влада, вплив, матеріальна сила докладуться самі собою» [31:11]. Певна річ, Потебня, так само, як і Скворода, трактує «серце» як найглибшу основу людського я, його *єство*, те, що навряд чи можна збагнути за допомогою розуму, те, що змушує людину якоїсь миті бунтувати проти логіки, бо тільки цей бунт годен зберегти її я. «... Порядна людина, – писав Потебня Біликову, – може усвідомлювати багато переваг чужого народу над своїм, та коли доведеться підбити підсумок і сказати, що чужий народ узагалі кращий за свій, вона відмовиться від логічного висновку, тому що не лише знає обчисленні риси свого народу, але й живе його надіями, відчуває в собі його майбутнє. Це схоже на те, як людина бажає собі розуму чи краси іншої, але не бажає ставати цією іншою цілком, не хоче проміняти своє я на чуже» [31:8].

А як зробити серце чистим? Відповідь Потебні проста: сповнити його любов'ю. І це теж ріднить Потебню зі Сквородою, який трактував любов як Божу присутність у світі. Ось Потебня пробує зрозуміти, чому безслідно зник український міфологічний епос: «Чому? Внаслідок глибокої роз'єднаності освічених і неосвічених класів,

неуваги чи зневаги перших до останніх; унаслідок відсутності тієї любові, яка тільки й робить можливою творчу взаємодію високих і низьких, нових і старих течій думки. Згори – радикалізм, вузькість розуміння, сердечна сухість. (Хто любить і знає, той не може бути радикалом)» [10:135]. Отже, справжнє пізнання й любов у Потебні нерозривно поєднані. Можливо, він міг би повторити вслід за Сквородою: «Любов – це донька Софії» [21:231]. А трохи далі в щойно цитованих нотатках із теорії словесності «серце» зринає ще раз: «До тих випадків у житті народу, які нагадують насильницьку смерть окремої людини, – пише Потебня, – можуть дуже легко ставитися з так званою об'єктивністю, яка по суті не є *більш широким знанням*, а всього лиш *більш повна байдужість*» [10:137]. І як красномовний приклад такої об'єктивності-байдужості вчений наводить міркування Олександра Пипіна, подані в його праці «Епізоди з українсько-польських літературних стосунків»: «Усякі такі історичні зв'язки, вплив одного національного елемента на інший, перевага одного й підлеглість іншого, завжди утворюють двобічне явище: один елемент бере гору, тому що поступається інший, і якщо наслідок виявляється тяжким і гірким для елемента підлеглого, то провина в такому наслідку лягає також і на цей останній, на його власну слабкість, недостатній розвиток його сил, і посилення на «підступність», «насильство» тощо майже завжди свідчить про небажання зрозуміти історичний факт із його загальних сторін» [19:729]. До цих слів Потебня робить ось такий надзвичайно глибокий і мудрий коментар: «Черепиця провалила череп, який сам винен, тому що м'якший за черепицю. Минуле незворотне, але сердечне ставлення до нього дає урок на майбутнє: «не вбий!»» [10:138]. Як бачимо, справжнє пізнання природи речей для Потебні немислиме без «сердечного ставлення» до пізнаваного. Наука для нього – річ глибоко етична за своїм єством. Виходить так, що в ділянці академічного знання Потебня постає перед нами як справжній християнин, бо всі його симпатії на боці скривджених і ображених. Я хочу сказати, що академічні праці Потебні мають глибоке релігійне підложжя. І це також ріднить його зі Сквородою.

А які твори Сквороди Потебня читав? По-перше, ті, що є у виданні 1861 року в Санкт-Петербурзі книзі «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сквороды», тобто «Сад божественних пісень», «Нарцис», «Убогий Жайворонок», «Боротьба Михайла із Сатаною», «Бесіда двоє», «Суперечка біса з Варсавою», «Вхідні двері...» та деякі листи. По-друге, Потебня читав твори Сквороди, подані в книзі Григорія Данилевського «Українська старовина», а власне, уривок зі «Сну», присвяту Афанасію Панкову циклу «Харківські байки», кілька самих цих байок,

урипки з деяких листів, «Всякому городу нрав і права», уривок з діалогу «Кільце». Нарешті, Потебня читав автограф трактату «Ізраїльський Змій».

Саме цьому останньому твору Потебня й присвятив свою одну-єдину спеціальну працю про Сковороду. Це був реферат, виголошений на засіданні Харківського історико-філологічного товариства. Про цей реферат мало що відомо. Здається, уперше про нього згадав 1893 року Микола Сумцов. «У колі близьких знайомих, – писав він, – Потебня одного разу, років десять тому, прочитав чудову лекцію про філософію Сковороди за передмовою до невиданого друком його твору «Ізраїльській Змій...» [23:50]. Рукопис, про який говорить тут Сумцов, – це автограф другої редакції діалогу «Ізраїльській Змій...». Перша редакція твору мала назву «Silenus Alcibiadis». Цей рукопис у 1879 році подарував історико-філологічному товариству Василь Лукич Спаський (1831–1884) – вихованець Харківського університету, письменник і активний діяч на ниві слобідської просвіти [25].

«Твір Сковороди, – продовжує Сумцов, – присвячений містичному тлумаченню Біблії, яке не має жодного значення. Гарна тільки передмова до цього тлумачення, де подано загальні філософські думки пантеїстичного характеру. Мова передмови сильна й виразна. Філософія Сковороди в блискучому тлумаченні Потебні набула яскравого освітлення, при тому були майстерно відтінені деякі національні особливості Сковороди в мові та мисленні. На жаль, цей реферат Потебні не був надрукований і не зберігся в його посмертних паперах» [23:50]. Оце й усе, що пам'ятав про реферат Потебні Сумцов через десяток років після того, як його слухав. Ще невиразніші згадки про цей реферат знаходимо в упровідних статтях Багалія до видання творів Сковороди 1894 року. Мовляв, про «Ізраїльського Змія» Потебня «зробив усне повідомлення», але про нього «не збереглося жодних даних», бо «товариство не друкувало тоді не лише своїх праць, але й протоколів» [2:CVIII]. Справді, в офіційних паперах товариства можемо знайти хіба що назву реферату Потебні. Вона звучить надто вже просто, щоб зрозуміти зміст чи бодай головну думку реферату: «Выдержки из неизданного сочинения Г. С. Сковороды «Израильский Змій»» [18:42].

То неже немає жодних шансів довідатись про те, що говорив у своєму рефераті Потебня? Є. І «підказку», як саме це зробити, дав той-таки Багалій. «Сліди знайомства О. О. Потебні з цим рукописом, – каже він, – ми знаходимо, утім, в одній із його друкованих статей, зазначивши в примітці: «До історії звуків, II, 24–25» [2:CVIII]. Згодом, у 1921 році, цією «підказкою» скористався Ярема Айзеншток у своїй прецікавій статті

«О. О. Потебня та українська література». Айзеншток стверджував, що Потебня прочитав реферат у 1879 році [1:97]. Однак, мовляв, «крім глухої звістки, про доклад не збереглося майже ніяких відомостей, позаяк протоколи товариства за цей час загублені; а те, що ми знаємо за нього зі сторонніх джерел, радше викликає нашу цікавість, ніж задовольняє її» [1:97]. Як приклад, Айзеншток наводить цитовані мною свідчення Сумцова. Справа ускладнюється ще й тим, каже Айзеншток, що «в паперах Потебні ніяких ознак ні цього докладу, ні взагалі знайомства з Сковородою не знаходиться» [1:97]. І все ж таки, – продовжує він, – «в одній з друкованих праць («До історії звуків», II, 24–25) зустрічаємо невеличку замітку про Сковороду з посиланням наприкінці на згадану рукопис «Змія Израильского»» [1:97]. Потім Айзеншток наводить уривки з цієї праці Потебні, а насамкінець робить ось такий висновок: «Можна було б помножити цитати, але й наведеного досить для того, щоб оцінити ці мимохідні замітки, що в небагатих словах, «з приводу» розгортують перед нами основні риси філософії Сковороди. Коли до цього додати відомі вже нам погляди Потебні на українську культуру й національність – ми будемо мати повну й ясну уяву про те, що саме читав Потебня про Сковороду» [1:97]. Я теж так гадаю. І коли вже розглядати нотатки Потебні про Сковороду, подані в праці «До історії звуків російської мови», як «ключ розуміння» змісту його реферату, то варто зупинитися на них докладніше.

«Етимологічні нотатки», в яких ідеться про Сковороду, Потебня зробив на початку 1879 року. Уперше вони побачили світ на сторінках квітневого числа «Русского филологического вестника» за цей-таки рік [14:268–269], а наступного року були передруковані в книзі «До історії звуків...». У цих нотатках Потебня спершу говорить про найславетніший твір Сковороди – пісню «Всякому городу нрав і права». «Ось уже близько ста років, – каже Потебня, – як сліпці співають пісню, якої їх навчив Гр. Сав. Сковорода..., «Всякому городу нрав і права»; але, звісно, ані вони, ані слухачі не розуміють, що мала на думці «чорна Сковорода», яка пекла «білі млинці», під приспівом: «А мні одна тільки в сердці думá, / А мні одно тільки нейдет з умá, / Как бы умерти не без умá». Можна подумати, що Сковорода був похмурий аскет, який ані на мить не забував про час смерті й цим отруїв собі життя, але це неправда. Сковорода вчив з Епікуром, Горацієм, Сенекою, що *sera nimis est vita crastina; vive godie*, що жити – значить бути «веселим и куражным»..., а веселість серця може дати тільки прагнення до невловного «птаха», до «істини», «истой» [12:24].

В останніх рядках Потебня переказує думки Сковороди, висловлені в присвяті Степану Тев'яшову трактату «Ізраїльський Змій», де є і

посилання на Епікура, Горація та Сенеку, і цитата з Марціала: «sera nimis est vita crastina; vive godie» (Епіграми, I, 15) [21:729]. А згадка про невловного птаха – то не що інше, як розказана Сквородою на початку трактату легенда про пустельника й птаха. Ця легенда звучить так: «Пустельник жив у глибокій самотині. Щодня, як сходило сонце, він рушав у великий сад. А в саду жив прекрасний і напрочуд сумирний птах. Пустельник з інтересом споглядав дивовижні риси цього птаха, веселився, ловив його й так непомітно проводив час. Птах навмисно сідав близько, куражив його ловитву й, здавалось, тисячу разів був у нього в руках, та він ніколи не міг його піймати. «Не тужи, друже мій, про те, – казав птах, – що не можеш мене піймати. Ти будеш вік мене ловити, щоб ніколи не піймати, а лише тішитись». Аж ось якось приходить до нього приятель. Привітались, завели дружню розмову. «Скажи мені, – спитав гість, – чим ти в цій глухій пустелі втішаєшся?.. Я б тут помер з нудьги...» ... «А я, – сказав пустельник, – маю дві забавки: птаха й Початок. Птаха я завжди ловлю, хоч ніколи не можу його піймати. А ще я маю тисячу та один ловко заплутаний шовковий вузол. Я шукаю в них Початок і ніколи не можу розплутати...» [21:734–735]³. Радість самоти, «птаха»-істина, яку ти вічно ловиш без надії колись піймати, шовкові вузли-лабіринти, пізнання природи речей як одна-єдина приступна людині насолода без отрути, словом, життя як вічні пошуки Правди-Початку, безконечне скидання покривал з Абсолютного – усе це важило для Потебні надто багато. Власне кажучи, це була серцевина його розуміння сенсу життя.

І зробивши такий вступ про «птаха»-істину, тобто «істу», Потебня подає етимологію цього улюбленого сквородинського слівця. «Укр. *іста*, – каже він, – те, що є, а тому: а) капітал...; б) суть, об'єкт... На думку Сквороди, світ складається з двох натур: видима називається *тварь*, невидима – *иста*, *истина*, *блаженна натура*, *Бог*, *дух*. Ця остання *проймає*, одушевляє твориво і, по своїй волі, тотожній зі всеосяжним законом, знову обертає на грубу матерію, що ми називаємо смертю... Утім, це є всього лиш інший вид життя, бо, каже Скворода, «панська гадка, ніби простий народ є чорний, здається мені смішною, як і гадка деяких філософів, що земля – мертва. Як же мертвій матері роджати живих дітей? І як із лона чорного народу вилупились білі пани?». Скворода ясно усвідомлював відносність знання, але в межах цієї відносності вважав за можливе пізнання «істой» шляхом вивчення її *символів*, наявних у природі й витворах людської думки» [12:24].

Потім іде ще одна етимологічна нотатка. Вона присвячена слову «бовваніти»: «Укр. *бованіти*... –

пише Потебня, – виднітися віддалік... мальовничість і місце народження цього слова ясні тому, кому доводилось помічати віддалік, майже на краю горизонту, стоячий на могилі *бовван*, тобто кам'яну бабу» [12:25]. А далі Потебня наводить кілька цитат зі Сквороди, зокрема з рукопису «Ізраїльського Змія».

Оці етимологічні нотатки щодо слів «іста» й «бовваніти», як на мене, красномовно підтверджують враження Сумцова від реферату Потебні. Потебня і справді подав блискучий аналіз філософії Сквороди, підкресливши національні особливості мови та мислення старого філософа. Але головне не це. Головне полягає в тому, що, кажучи: «Скворода ясно усвідомлював відносність знання, але в межах цієї відносності вважав за можливе пізнання «істой» шляхом вивчення її *символів*, наявних у природі й витворах людської думки», – Потебня *явно корелює свою власну теорію пізнання з теорією пізнання Сквороди*.

На його думку, «мислити інакше, як людському (суб'єктивно), людина не може. Якщо розуміти під мисленням ту частину розумової діяльності, яка оприявнюється в мові, то воно є створенням стрункого, спрощеного цілого з напливу сприймань. Уявити собі таке творення думки чимось іншим, ніж творенням за власним «образом і подобою», ніж внесенням у пізнаване рис пізнавача, ми не в змозі; але риси пізнавача змінюються в певному напрямку, завдяки чому можлива історія думки і її людиноподібності, чи... історія людиноподібності думки» [9:588]. А що це означає конкретно? Потебня пояснював так: «Річчю ми називаємо зв'язку явищ (рис, сил), що її розглядаємо окремо від інших зв'язок. Єдність цієї зв'язки полягає в тому, що ми змушені... відносити її явища-складники до однієї серцевини, *субстанції*, до чогось, що уявляємо носієм і *джерелом* (причиною) цих явищ. Отже, у думці про субстанцію маємо думку про причинність. Це «щось» пізнаване тільки у своїх заступленнях, тобто в явищах; саме ж по собі воно перебуває за межами пізнання. Як метонімічно ми кажемо «читати Гомера», тобто приписувані йому твори, так само метонімічно ми кажемо: «пізнавати себе», тобто в наших оприявненнях...» [9:2–3].

І ця засаднича «метонімічність» нашої думки означає те, що пізнавати себе ми можемо лише шляхом пізнання світу – і навпаки. «Пізнання світу, – каже Потебня, – є водночас пізнанням нашого я. Щоб дійти до поняття про наше я як про змінне *явище*, потрібен довгий звивистий шлях, чий моменти є водночас моментами світобачення. Цей шлях можна уявити у вигляді відцентрової спіралі. Мірилом усього є людина, тобто її спостереження над собою. Поняття про причини явищ зовнішньої природи є перенесенням назовні й допасуванням спостережень над причинами у сфері особистого

³ Легенда про пустельника й птаха є також у притчі «Вдячний Єродій».

життя, у сфері *я*, а *я* пізнає себе у своїх зовнішніх проявах» [10:444]. Зрештою, самé поняття про наше *я* – це наслідок тривалого спостереження людини за своїми власними зовнішніми проявами. «Щоб дійти до думки про наше *я* як про нашу душевну діяльність, як про щось немислиме поза цією діяльністю, потрібен був довгий круговий шлях. Він пролягав через спостереження тіні, віддзеркалення людського образу у воді, через сновидіння й хворобливі стани, коли «людина виходить із себе», до створення поняття про душу як про двійник і супутник людини, що існує поза нашим *я*...» [10:398]. А в такому разі наше пізнання «можна уявити як безконечне знімання покривів істини» [10:399]. Це і буде ота сковородинська ловитва прекрасного «птаха»-істини без надії його пізнати, справжнє (найвище!) призначення людини, її «забава», її щастя. І дуже прикметно, що для обох філософів ловитва «птаха»-істини – то герменевтика, тобто роздуми над символічною природою слова. Тільки для Сковороди це слово сакральне, а для Потебні – слово як таке.

Мені здається, що найкраще ця проблематика була викладена в лекціях Потебні кінця 1880-х років, як вони переказані його учнем Василем Харцієвим. Потебня говорив у них про те, що шлях людського пізнання – це повсякчасне додання антропоморфності нашого образу світу, тобто шлях виокремлення нашого *я* з усього навколишнього. «Цей процес розвитку світогляду шляхом виокремлення з нього свого людського *я* безконечний... І в цьому вічному процесі виокремлення людського *я* відбувається самопізнання й пізнання світу в вузькому сенсі» [33:20]. «Але, – продовжував Потебня, – як можливе таке самопізнання, коли наше *я* й наше *не-я* – це безугавний плін, зміна, коли те, що *я* хочу пізнати, у мить пізнання не існує? З цього приводу Гете казав: «Пізнай себе! Що це означає? Це означає: будь і в той же час не будь. Цей вислів добрих мудреців, супри всю свою стислість, криє в собі внутрішню суперечність. Пізнай себе! Яка в цьому користь? Якщо *я* себе пізнаю, *я* мушу тут-таки щезнути (перестати бути самим собою)». Цю суперечність, що є в понятті самопізнання, можна усунути таким чином: по-перше, *я* не є чимось постійним і непорушно існуючим, таким, що споглядає само себе та щось інше, а *я* є така ж частина плину, що відбувається в нас, як і та частина, яку ми спостерігаємо поза нами. Це не субстанція, а явище. Справжня субстанція незмінна, а *я* – величина змінна. Ми пізнаємо не своє теперішнє, невловне, а своє минуле; точно так само ми пізнаємо тільки минуле світу, речей» [33:20]. Отже, – продовжує Потебня, – «всяке пізнання за своїм єством історичне... А як можливе самопізнання в цьому сенсі, тобто в сенсі пізнання свого минулого? На це знову знайдемо відповідь у

Гете: як можна примудритися пізнати самого себе? Самоспогляданням? Ні! (Спроби самопізнання шляхом безпосереднього самоспоглядання неможливі) Дій, і ти на ділі пізнаєш, хто ти, що в тобі є... Першообразна й до того ж спонтанна дія, що її передбачає самосвідомість, полягає в тому, що стан нашого *я*, безугавно зникомий, залишає відчутні сліди в членороздільному звуці. Сприйняття течуть крізь нас, немовби вода крізь водомір, і час від часу в нашому *я* прокручується якесь колесо й наш організм видає звуки» [33:21]. Ці звуки, тобто слова, не є думка, але вони поєднані з думкою. «Звук стає натяком, знаком минулої думки. У цьому сенсі слово об'єктивує думку, ставить її перед нами, є тим ділом, без якого неможливе самопізнання» [10:26]. Отже, слово – це символ думки, і пізнати себе та світ можна тільки в слові. «Світ, – пояснював Потебня, – постає перед нами лише як перебіг змін, що відбуваються в нас самих. Виконуване нами завдання полягає в безугавному відмежуванні того, що ми називаємо своїм *я*, і всього іншого *не-я*, світу у вужчому сенсі. Пізнання свого *я* – це інший бік пізнання світу, і навпаки» [10:25]. Ось що означає теза Потебні: «слово – це засіб розуміти іншого настільки, наскільки воно є засіб розуміти самого себе» [8:138].

Певна річ, уся діяльність Потебні як науковця – це грандіозна спроба самопізнання. І обставиною першорядної ваги є те, що це самопізнання він здійснює на ґрунті своєї рідної української мови. Саме українська мова є для Потебні ключем розуміння природи речей і самого себе. *Я* б ризикнув сказати, що для Потебні українська мова була тим самим, чим була Біблія для Сковороди, – «символічним тайнообразним світом». У цьому сенсі онтологія Потебні дуже нагадує мені онтологію Сковороди. Сковорода розрізняв «три світи»: малий (мікрокосмос), великий (макрокосмос) та символічний (Біблія). Потебня так само розрізняє «три світи»: людина (*я*), навколишній світ (*не-я*) та «світ символів» (мова). І всі ці три світи можливі лише в акті самопізнання, свого роду вдивляння в дзеркала символів. Якщо й справді, за словами Олександри Єфименко, Сковорода перетворював самопізнання на «чарівний ключ до всіх таємниць усього суцього» [4:425–426], то те саме робив і Потебня, а проблема символізму мала для обох мислителів фундаментальний характер. Сковорода трактував приступні людині образи як безконечну вервечку символів Абсолютного, і Потебня вважав символізм визначальною рисою людської мови.

Ясна річ, це аж ніяк не означає, що Потебня й Сковорода однаково розуміли структуру слова чи образу. Спільне тут хіба те, що ця структура і в одного, і в другого тричленна. Сковорода розрізняв у словах-образах «символічного світу»

три складники: «простий образ», «твірний образ», «утворюваний образ». Дмитро Чижевський колись слушно казав, що в такий спосіб Сковорода розрізняє «просто, голе буття», «буття в функції зображення» та «захований сенс образу» [35:48]. Взяти для прикладу образ неба. Як уважає Сковорода, є «небо просто, твірне й небо небес» [21:604]. «Просто небо» – це *знак* «неба твірного», а те, у свою чергу, – *знак* «неба небес», тобто «образу утворюваного», чи архетипу [27]. І думка Сковороди-герменевта рухається від простого образу до твірного, а від нього до архетипу. Тим часом тричленна структура слова чи образу в Потебні інакша. «Усяке вдале етимологічне дослідження, – писав він, – приводить нас до того відкриття, що за значенням певного слова перебуває уявлення, образ... Загалом, ми можемо сказати, що від початку, під час свого виникнення, усяке слово без винятку складається з трьох елементів: по-перше, з членороздільного звуку, без якого слово не існує; по-друге, з уявлення і, по-третє, зі значення слова» [11:122–123].

А чи можна це все-таки трактувати бодай почасти як наслідок впливу Сковороди на Потебню? Свого часу Чижевський, говорячи про символіку Сковороди, дуже обережно зауважив: «Не стоячи в генетичному зв'язку з українськими романтиками XIX віку, Сковорода висловлює низку думок, що їх ми зустрінемо і в Куліша, Костомарова, П. Юркевича, та, може, навіть у Потебні, – в цьому типовість та характеристичність постаті Сковороди для української духової історії...» [35:54]. Пізніше Олесь Білодід та Сергій Кримський прямо проведуть паралель між структурою образу в Сковороди та структурою слова в Потебні [3:7–8]. Я не наважуся говорити, що Потебнева морфологія слова має генетичний зв'язок з морфологією образів «символічного світу» Сковороди. Не підлягає ані найменшому сумніву, що філософія мови Потебні випливає з Гумбольдта. Зокрема й Потебневе уявлення про «внутрішню форму слова» куди ближче до поняття «*innere Sprachform*» [29:60–64; пор.: 28], аніж до відповідних понять Сковороди. Якщо в цьому уявленні Потебні і є щось питома українське, так це те, що Потебнева філософія мови на значну міру віддзеркалює природу українського народнописанного слова з його дуже виразним символізмом. «Звісно, – писав Потебня, – символізм, інакомовність явну... й приховану не можна вважати особливостями тільки української народної пісні... Але, попри це, якраз особливий інтенсивності цього явища в українських піснях варто приписати те, що воно багатьом впадало в око саме в них» [13:144]. Можливо, як уважав Іван Франко, Потебня навіть «трохи перебільшує обсяг символізму в українських і загалом в слов'янських

піснях народних» [30:190]. Так чи інакше, «особлива інтенсивність» символізму українського народнописанного слова цілком могла накласти свій відбиток на уявлення Потебні про морфологію слова як такого. Принаймні справа не тільки в тому, що у своїх ранніх працях Потебня перебував на засадах міфологізму, оскільки це була доба «цілковитого панування Гримма та його школи» [20:150]. Потебня і пізніше буде рішуче обстоювати засади міфологізму й сперечатися з тими, хто не хотів розглядати слово як символ і заперечував саму можливість шукати розгадку психології людини шляхом аналізу мови. Одним із них був Герберт Спенсер. «Відмовлятися від вивчення явищ духу шляхом безпосереднього спостереження, – писав він, критикуючи міфологів, – щоб вивчати їх шляхом опосередкованим, за допомогою вивчення явищ мови, значить неодмінно й неуникнено вводити додаткові джерела помилок. У трактуванні розвитку думок є свої причини заблудів і помилок. У трактуванні слів і граматичних форм так само є свої власні причини заблудів і помилок. А тому споглядати розвиток духу через розвиток мови означає наражатися на подвійний ризик... Звісно, свідчення, взяті з розвитку слів, корисні як побічні, допоміжні свідчення; але самі по собі вони мають лише дуже незначну корисність і не можуть дорівнювати за своїм значенням свідченням, узятим з розвитку ідей. Тому метод міфологів, які у своїй аргументації виходять із тих явищ, які дають нам символи, замість того, щоб виходити з тих явищ, які дають нам самі речі, є метод помилковий, такий, що веде до заблудів» [22:482]. Коментуючи ці міркування, Потебня не шкодує іронії. Виходить, каже він, що міфологи схожі «на того собаку з байки, який ніс через кладку шматок м'яса, побачив у воді місяць, подумав, що то сир, кинувся за ним у воду, своє м'ясо впустив, а місяця не схопив. Тільки невже міфологи аж такі дурні, що судять про місяць за його відображенням? Питаю: яким шляхом безпосереднього спостереження, поминаючи символи й уникаючи подвійних помилок, Спенсер, а за ним і ми дізнаємось про такий феномен духу, як вірування мешканців берегів Ориноко, що «роса – це пльовки зірок»? Якби це вірування втілилось у величому зображенні, то останнє було б символом, який до того ж вимагає для розуміння словесного пояснення. Але було інакше: мандрівник дізнався про це від місіонера зі слів туземців і пропустив зміст оцих слів крізь свою мову, тобто (що ясно всякому, хто знайомий із тезою про нерівність одного слова іншому) змінив зміст вірування разом з його формою. Чи це і є пізнання речей, а не символів? Чужа душа – темний ліс, а тим паче душа далекої стародавньої людини. Що в ній, про це можна судити тільки за знаками, головним з яких є слово, за знаками, потрактованими змістом нашої

власної думки, тобто нашої власної мови» [9:1–2 прим.].

І оця теза про «нерівність одного слова іншому» виводить нас на ще одну фундаментальну ідею, яка ріднить Потебню зі Сквородою, – «нерівна рівність». Ясна річ, тут ідеться не лише про слова. «Нерівна рівність» – принцип універсальний. Його можна сформулювати так: усі речі рівні, тому що вони різні. Я б сказав, що це візія світу як складної й прекрасної єдності протилежностей, уявлення про те, що світ можливий лише тоді, коли він розмаїтий. Про те, як розумів цю ідею Потебня, чи не найкраще розказав у своєму автобіографічному романі «За чужий гріх» його учень Дмитро Яворницький. Мовляв, професор стверджував: «І всесвітня історія, і мировий розум, і сама природа – все являє нам, що все жило й усе живе в різноманітності, а не в одноманітності. Різноманітність в природі – це її краса; різноманітність людського роду – це багатство талану чоловіка; різноманітність порозуміння й розуму чоловічого – це основа прогресу й культури» [34:39]. Зайве казати, наскільки ці міркування близькі до того образу Абсолютного, що його змалював Скворода в діалозі «Буквар миру»: «Бог схожий на багатий фонтан, що наповнює різні посудини за їхньою вмістимістю. А над фонтаном ось такий напис: «Нерівна всім рівність». Ллються з різних трубок різні струмені в різні посудини, що стоять довкола фонтана. Менша посудина має менше, але вона однакова з більшою тим, що так само повна» [21:669].

Та, ясна річ, ідею «нерівної рівності» Потебня найчастіше розробляє в ділянці філософії мови. Так, у «Думці і мові» вчений писав: «Саме подрібнення мов з погляду історії мови не можна назвати падінням; воно не згубне, а корисне, тому що, не усуваючи можливості взаємного спілкування, надає загальнолюдській думці різнобічності» [8:9]. І наче відлуння цієї самої думки звучать слова з праці «Мова і народність»: «Розглядаючи мови як глибоко відмінні системи прийомів мислення, ми можемо очікувати від згогадної заміни в майбутньому різних мов однією загальнолюдською тільки пониження рівня думки. Якщо об'єктивної істини немає, якщо доступна для людини істина є тільки стремління, то зведення різних напрямків стремління до одного не є виграшем» [15:11]. Мені здається, що це «нерівна рівність» Сквороди, подана в системі координат кантіанства.

Саме тому Потебня рішуче заперечував думку Макса Мюллера про те, що для розвитку європейської цивілізації цілком достатньо чотирьох мов: французької, німецької, англійської й італійської [16:623–630]. З цього приводу, як свідчив Микола Сумцов, Потебня казав: «Мови

становлять свого роду органи думки й підходять до неї з різних боків, а тому, досягнувши єдності мов, ми були б у програші. Тепер ми підходимо до думки з різних боків і виражаємо її зміст з різних поглядів, а тоді мусили б задовольнитися одним її боком» [23:47–48]. Та, мабуть, найвиразніше ця думка лунає в рецензії Потебні на збірник українських народних пісень Головацького. «Як немислима точка зору, – писав тут Потебня, – з якої було б видно всі боки речі, як у слові неможливе уявлення, яке б виключало можливість іншого уявлення, так неможлива й усеосяжна, безумовно найкраща народність. Якби об'єднання людства за мовою і загалом за народністю було можливе, воно було б згубним для загальнолюдської думки, так само як заміна багатьох чуттів одним, нехай би то був не дотик, а зір. Для існування людини потрібні інші люди, для народності – інші народності» [13:93]. Зацитувавши ці міркування Потебні, Сумцов додав: «У цих словах виражене примирення цивілізації та націоналізму і свідоме служіння обом великим силам нового часу. У цих словах відобразився той Потебня, яким він був у житті, за кафедрою..., Потебня – гуманіст і мислитель» [26:223].

* * *

У своїх лекціях з теорії словесності Потебня змалював один чудесний «театральний» образ свідомості⁴. «... Ділянка людської свідомості, – казав він, – дуже вузька. Отже, треба собі уявити, що в нас, образно кажучи, існує в голові вузька сцена, на якій не можуть вміститися всі дійові особи, а зайдуть, пройдуть і зйдуть. Ось оцю маленьку сцену, яку точніше не можна визначити, і називають свідомістю, а про все те, що не доходить до свідомості, хоч і певною мірою наближається до неї, кажуть, що воно перебуває за порогом свідомості» [11:91]. Мені здається, за допомогою цього образу можна змалювати і ставлення Потебні до Сквороди. Скворода в Потебні рідко коли «виходив на сцену», та, поза всяким сумнівом, увесь час перебував десь неподалік, «за порогом», тоді, коли йшлося про питання, які важили для Потебні найбільше.

⁴ Іван Фізер стверджував, що Потебня запозичив його в Гербарта [29:94 прим.]

Література

1. Айзеншток І. О. О. Потебня та українська література / Ієремія Айзеншток // Шляхи мистецтва. — 1921 [на обкладинці : 1922]. — Ч. 2. — С. 94—101.
2. Багалей Д. И. Библиографический обзор сочинений Г. С. Сковороды / Дмитрий Багалей // Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794—1894 г.). — Харьков : Типография губернского правления, 1894. — С. LXIV—СXXXI.
3. Білодід О. І., Кримський С. Б. О. О. Потебня і філософська традиція / Олесь Білодід // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні. — К., 1985. — С. 4—10.
4. Ефименко А. Я. Личность Г. С. Сковороды как мыслителя / Александра Ефименко // Вопросы философии и психологии. — 1894. — Кн. 5 (25). — С. 419—444.
5. Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. четверте, з одніми й додатками / Сергій Єфремов. — К. ; Лейпціг, 1919 [Вецляр, 1924]. — Т. II : Від Т. Шевченка по початок 1920-их років. — 448 с.
6. Житецький Ігн. О. О. Потебня і харківська громада в 1861—63 рр. (із щоденника та листування В. С. Гнилоширова) / Ігнат Житецький // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського. — К. : Державне Видавництво України, 1927. — Кн. 1. — С. 73—76.
7. Колодна А. І., Колодний А. М. О. О. Потебня і Г. С. Сковорода / Альда Колодна // Сковорода Григорій : Дослідження, розвідки, матеріали : Збірник наукових праць / Упоряд. В. М. Нічик, Я. М. Стратій. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 215—222.
8. Потебня А. Мысль и язык. 2-е изд. / Александр Потебня. — Харьков, Типография Адольфа Дарре, 1892. — 228 с.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. III. Об изменении значения и заменах существительного / Издание М. В. Потебни / Александр Потебня. — Харьков : Паровая типография и Литография Зильберберг, 1899. — 665 с.
10. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения / Издание М. В. Потебни / Александр Потебня. — Харьков : Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1905. — 649 с.
11. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка / Александр Потебня. — Харьков : Типография К. Счасни, 1894. — 164 с.
12. Потебня А. А. К истории звуков русского языка. II. Этимологические и другие заметки / Александр Потебня. — Варшава : В типографии М. Земкевича и В. Ноаковского, 1883. — 86+IX с.
13. Потебня А. А. Рец. на : Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким / Александр Потебня // Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова (Приложение к XXXVII-му тому Записок имп. академии наук. — № 4) . — СПб., 1880. — С. 64—152.
14. Потебня А. А. Этимологические заметки / Александр Потебня // Русский филологический вестник. — 1879. — № 4. — С. 267—269.
15. Потебня А. А. Язык и народность / Александр Потебня // Вестник Европы. — 1895. — Кн. 9 (Сентябрь). — С. 5—37.
16. Потебня А. А. Язык и языки, по поводу статьи Макса Мюллера (Deutsche Rundschau, 1881, № 11) / Александр Потебня // Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения / Издание М. В. Потебни. — Харьков : Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1905. — С. 623—630.
17. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: статті і фрагменти / Упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова / Олександр Потебня. — Нью-Йорк, 1992. — 155 с.
18. Приложение к речи Е. К. Редина [«Ученая деятельность Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877—1902)»]. Список рефератов, читанных на заседаниях Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете за первое двадцатипятилетие его существования (1876—1902) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1905. — Т. 14. — С. 42—55.
19. Пыпин А. Эпизоды из литературных отношений малорусско-польских / Александр Пыпин // Вестник Европы. — 1886. — Февр. — С. 725—770.
20. Пыпин А. Н. История русской этнографии. — Т. II : Общий обзор изучений народности и этнография великорусская / Александр Пыпин. — СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1890. — 424 с.
21. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова / Григорій Сковорода. — Харків, Едмонтон, Торонто : Майдан ; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. — 1400 с.
22. Спенсер Г. Основания социологии / Пер. с англ. / Герберт Спенсер. — СПб. : Издание И. И. Билибина ; Типография В. Демакова, 1876. — Т. I. — 496 с.
23. Сумцов Н. Материалы для истории Харьковского университета / Николай Сумцов // Записки императорского Харьковского университета. — 1893. — Вып. 1. — С. 37—52.
24. Сумцов Н. Ф. К истории изданий малорусских исторических песен / Николай Сумцов. — СПб. : Типография императорской Академии наук, 1899. — 15 с.
25. Сумцов Н. Ф. О принесенной в дар Харьковскому историко-филологическому обществу неизданной рукописи Г. С. Сковороды «Израильскій Змій» / Николай Сумцов // Харьков. — 1879. — № 484 (6 ноября). — С. 2.
26. Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография (посвящается памяти А. А. Потебни) / Николай Сумцов //

Киевская старина. — 1892. — Т. XXXVI. — Февр. — С. 206—225.

27. Ушкалов Л. Що таке образ? / Леонід Ушкалов // Ушкалов Л. Література і філософія : доба українського бароко. — Харків : Майдан, 2014. — С. 34—52.

28. Фізер І. Естетична теорія Олександра Потебні : дериват «берлінської школи» чи концептуальне переосмислення її основних тверджень? До 100-ліття з дня смерті О. Потебні 1835—1891 / Іван Фізер // Сучасність. — 1991. — Ч. 12. — С. 37—45.

29. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження / Авториз. пер. В'ячеслава Брюховецького / Іван Фізер. — К. : Обереги, 1996. — 192 с.

30. Франко І. Нові праці про Україну [рец. на : А. А. Потебня «Объяснения малорусских и сродных народных песен», т. II; Н. П. Дашкевич «Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX стол.» і др.] / Іван Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : У 50 т. — К. : Наукова думка, 1980. — Т. 27 : Літературно-критичні праці (1886—1889). — С. 187—195.

31. Халанский М. Материалы для биографии А. А. Потебни (из XVIII т. Сборника Харьковского историко-филологического общества, изданного в честь проф. Н. Ф. Сумцова) / Михаил Халанский. — Харьков : Типография «Печатное дело», 1908. — 20 с.

32. Халанский М. Памяти А. А. Потебни / Михаил Халанский // Русский филологический вестник. — 1891. — Т. XXVI. — № 4. — С. 257—260.

33. Харциев В. Основы поэтики А. А. Потебни / Василий Харциев // Вопросы теории и психологии творчества. — СПб., 1910. — Т. 2. — Вып. 2. — С. 1—98.

34. Чехович К. Олександр Потебня — український мислитель-лінгвіст / Костянтин Чехович. — Варшава, 1931. — 185 с.

35. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова / Дмитро Чижевський. — Харків : Прапор, 2004. — 272 с.

36. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання : Спроба реконструкції цілісного образу науковця / Юрій Шевельов // Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація : статті і фрагменти / Упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова. — Нью-Йорк, 1992. — С. 7—46.

37. Oljančun D. Hryhorij Skovoroda (1722—1794) : Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt / Domet Oljančun. — Berlin; Königsberg : Osteuropa-Verlag, 1928. — 168 S.

УДК 821.161.2:929 Лазар Баранович

О. Ю. Матушек

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Чому М. Ф. Сумцов не став доктором словесності

Матушек О. Ю. Чому М. Ф. Сумцов не став доктором словесності. У цій статті розглядається робота М. Сумцова «До історії південноруської літератури. Лазар Баранович» (1885), яка була подана цим вченим на здобуття докторського ступеня. Автор приходить до висновку, що дослідження М. Сумцова цілком відповідало науковому гуманітарному дискурсу того часу: Лазар Баранович постає в ньому як особистість з активною громадянською позицією, естетична складова його творчості менше цікавила дослідників.

Ключові слова: М. Сумцов, О. Потебня, барокова проповідь, історико-літературний дискурс, харківська філологічна школа.

Матушек Е. Ю. Почему Н. Ф. Сумцов не стал доктором словесности. В этой статье рассматривается работа Н. Сумцова «К истории южнорусской литературы. Лазарь Баранович» (1885), представленная на соискание ученой степени доктора словесности. Автор приходит к выводу, что исследование Н. Сумцова соответствовало научному гуманитарному дискурсу того времени: Лазарь Баранович предстает в нем как личность с активной гражданской позицией, эстетическая составляющая его произведений меньше интересовала исследователей.

Ключевые слова: Н. Сумцов, А. Потебня, барочная проповедь, историко-литературный дискурс, харьковская филологическая школа.

Matushek E. Why M. F. Sumtsov not became a doctor of literature.

This article discusses the work of N. Sumtsov «To the history of the South-Russian literature. Lazar Baranovych» (1885), submitted for the degree of doctor of literature. The author concludes that the research of N. Sumtsov was consistent with the scientific humanitarian discourse of that time: Lazar Baranovych appears in it as a **person with an active civil position. The aesthetic component of his works were interested less.**

Keywords: M. Sumtsov, O. Potebnya, Baroque sermon, historical and literary discourse, Kharkiv philological school.

Життя М. Сумцова тісно пов'язане з Харківським університетом. 1875 року він закінчив історико-філологічний факультет, потім працював викладачем, очолював Історико-філологічне товариство. Становлення його як науковця також відбулося тут. В історію філологічної науки М. Сумцов увійшов передусім як етнограф і фольклорист, але до кола його наукових інтересів входила й давня українська література. Він поставив завдання написати її історію або прилучитися до її створення.

Вченого зацікавили постаті таких українських церковних діячів, як Інокентій Гізель, Іоаникв Галятовський і Лазар Баранович. Кожному з трьох авторів дослідник присвятив випуск з серії «К истории южнорусской литературы XVII столетия». Спочатку світ побачила книга про Барановича, далі про Галятовського й нарешті – про Гізеля.

М. Сумцов пояснив принцип відбору авторів, констатувавши, що творчість цих трьох письменників вивчена найменше. Дослідник розглядає їхній доробок як поле культурних впливів українського, польського й московського духовного життя. М. Сумцов вказує, що твори цих авторів були доступні на той час у Харкові, зокрема в бібліотеках духовної семінарії та університету. Крім того, вчений працював у московських книгозбірнях, архіві Міністерства закордонних справ, Румянцевському Музеї, Товаристві історії та старожитностей російських, бібліотеці Хлудова.

У передмові до першого випуску вчений чітко визначив проблеми дослідження давньої літератури, виділивши

1) недоступність текстів;

2) наукову нерозробленість давньої літератури й непопулярність її дослідження на той час.

Концепція вченого полягала в тому, що кожен випуск «мав містити повну й цілісну характеристику постаті певного письменника, з роз'ясненням літературних і побутових обставин» [9:1]. Причому випуски мали доповнювати один одного: «Те, що в одному пропущене або викладене неправильно, має бути виправлене й доповнене в наступному», – написав автор у передмові до випуску першого [9:1].

Праця «К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. 1. Лазарь Баранович» вийшла друком 1885 року. М. Сумцов планував, що ця робота стане його докторською дисертацією. На жаль, досліднику так і не вдалося реалізувати задумане. *Наше завдання:* з'ясувати, в чому

полягала причина неfortunності цього історико-літературного проекту і як виглядала праця Миколи Сумцова в колі досліджень його сучасників.

Вже у передмові до книги М. Сумцов вписує себе у тогочасний гуманітарний дискурс, називаючи загальні праці з історії й культури XVII століття таких авторів, як П. Пекарський, В. Завитневич, М. Скабаланович і С. Голубєв [9:1].

Проповідь XVII століття на той час уже активно вивчалася. На цей матеріал звернули увагу В. Строев, М. Костомаров, М. Петров та інші. Зрозуміло, що саме в цей ланцюжок висловлювань з приводу творчості чернігівського архієпископа потрапляє М. Сумцов. Тому ми відтворюємо його дискурсивний перебіг.

Історики літератури підходять до аналізу проповідницьких текстів з точки зору своїх або колективних настанов. Але у будь-якому разі вони є читачами. Тому для характеристики гуманітарного дискурсу останньої третини XIX століття доречним буде скористатися напрацюваннями Ю. Лотмана. Він писав у «Лекціях зі структуральної поетики» про взаємодію автора й читача на терені тексту. При цьому, на думку дослідника, для автора можливі лише дві позиції – «своя» й «читача», так само, як і для читача є «своя» позиція й «авторська». Дослідник виділяє чотири головні ситуації їх взаємодії:

1. Адресат (читач або критик) розділяє зміст та художні прийоми. Він цінує нехудожню інформацію. Письменник оцінює своє завдання як художнє, а читач бачить у ньому в першу чергу публіциста [6:22].

2. Позиції письменника та читача співпадають у художньому сприйнятті. У цьому випадку автор і читач – естети.

3. Письменник постачає читачу факти в правдивому описі. Читач сприймає це адекватно.

4. Письменник розглядає свою творчість як документ, а читач налаштований як естет.

Практично всі тодішні дослідники давньої літератури бачили в ній джерело для історичних студій. Вони вишукували в текстах нехудожню інформацію про реальну дійсність, історичні події й постаті. Відтак майже всі ці автори відносяться до першої групи з вищенаведеної класифікації, тобто вони розглядали автора-проповідника як публіциста.

Усі студії про українських казодіїв побудовані за схожою композиційною схемою: послідовно йшлося спочатку про біографію письменника, а

потім – про творчість. Прикметно, що рівень естетичної оцінки казань Барановича в історико-літературних працях був не просто різний, але й іноді полярний.

Їх перше ґрунтовне дослідження з'явилося з-під пера В. Строева. Вчений-історик уважно прочитав проповідницьку спадщину архієпископа як з боку змісту, так і форми. В. Строев розглянув структуру казань Лазаря Барановича, способи риторичного розгортання матеріалу в них, їх джерела та мову [8].

І. Порфир'єв в «Історії російської словесності» (1879) звернув увагу на історичний контекст казань владики, їх стилістичні й художні особливості. Історик літератури досить точно визначив в них принцип інтерпретації євангельських читань, навіть при цьому яскраві приклади. Уважний дослідник акцентував на гострому розумі проповідника [7].

О. Галахов в «Історії російської словесності» (1880) розглянув збірку «Меч духовний» з її публіцистичного боку, акцентуючи на актуальних мотивах передмови – спрямованості книги проти війни з Польщею та на боротьбу з еретиками та мусульманами. Автор досить нейтрально оцінив художню вартість казань Барановича, виділивши їх мистецькі нюанси – неприродне зближення предметів, відшукування їх символічного сенсу, тлумачення імен. Свої спостереження вчений підтвердив прикладами. Історик літератури відзначив, що в текстах владики є місце і для почуттів, і для догматичних тлумачень [3:366]. Рисую, що відрізняє ці твори від найближчого проповідницького контексту, є їх ліризм. Деякі з текстів, на думку цього автора, побудовані на розгортанні логічних категорій.

М. Костомарова в праці «Російська історія в життєписах її найголовніших діячів» (1874) цікавили передусім суспільні процеси й роль того чи іншого автора в них. З таким критерієм він підходить до творчості українських проповідників другої половини XVII століття – Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського та Лазаря Барановича.

Дослідник звернув увагу на активну участь архієпископа Чернігівського у політичних і суспільних подіях в Україні. М. Костомарова цікавили передусім стосунки Лазаря Барановича з гетьманами І. Брюховецьким, Д. Многогрішним, І. Самойловичем. Зупиняється історик і на зовнішньополітичній діяльності владики. Передусім у полі його зору опинилися стосунки архієпископа з Константинопольським патріархом та московським царем. Це той випадок, коли читач цінує передусім нехудожню інформацію. М. Костомаров негативно оцінює казання чернігівського владики. На думку вченого,

Баранович «розтягує до потворності тексти Святого Письма», «любить молитви, сповнені химерності й пустослів'я», а його проповіді відрізняються «мізерністю думки, бідністю уяви, відсутністю справжнього чуття», а також нудні й сповнені «тріскучих фраз» [4:382–386].

Наступним після Костомарова з роботою про Лазаря Барановича був М. Сумцов. Леонід Білецький вважав, що «метою автора було підготувати ґрунт для нової систематичної історії української літератури XVII століття» [2:156]. До характеристики чернігівського владики дослідник підходить з точки зору тих загальних методологічних та світоглядних настанов, які він на той час сповідував. Досить чітко їх сформулював Л. Білецький:

1. Відшукати у творах українських письменників «релігійні, політичні й культурні прояви своєї національної самобутності» [2:155].

2. «... доказати, що тодішня українська література була продуктом лише того суспільного життя й тих прямих, якими було виповнене ідейне життя цілого українського народу, й лише цей дух, лише цю сутню силу в собі відбивала» [2:155].

Логічно, що у своєму дослідженні М. Сумцов надає перевагу суспільному значенню творчості чернігівського архієпископа. Л. Білецький констатував, що ця праця «написана з великою повнотою й солідністю і з фактичного боку заслуговує на якнайбільшу увагу вчених» [2:157]. М. Сумцов звернув увагу на біографію Барановича, його діяльність щодо впорядкування чернігівської єпархії, заснування ним монастирів і церков, фундування друкарні, вплив на розвиток церковного співу. Також автор застановляється на адміністративних проблемах Київської митрополії, стосунках Лазаря Барановича з московським патріархатом, урядом і царем. М. Сумцов відзначив неабиякий вплив архієпископа на тодішню політику Гетьманщини, описавши його стосунки з гетьманами Виговським, Брюховецьким, Многогрішним і Самойловичем.

З літературного доробку архієпископа Лазаря М. Сумцов виділив передусім збірки польськомовної поезії «Żywoty świętych» та «Lutnia Apollinowa», панегірики на погреб митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського та російським царям, передмову до чернігівського «Анфологіона». На периферії виявилися проповіді архієпископа, очевидно, як найменш насичені суспільними мотивами. М. Сумцов, спираючись передусім на роботу В. Строева, аналізує казання з точки зору «реального змісту». Вчений називає їх «набором слів» і «пересипанням з пустого в порожнє» [9:58]. Він насамперед виявляє

в ораторських творах Барановича брак тих рис, які цінувалися в XIX столітті: «В його проповідях немає ні роз'яснення догматів, ні практичних моральних настанов» [9:59]. Дослідник називає їх схоластичними, «благочестивою порожньою балаканиною» [9:59], полемізуючи у цьому питанні з В. Стросвем.

Не обійшов увагою М. Сумцов і полеміку про перевтілення святих Дарів та засудження книг Барановича у Москві. До літератури XVII століття М. Сумцов підходив, на думку В. Крекотня, «з позицій ліберального інтелігента останньої третини XIX століття. І в цьому була його методологічна хиба» [5:150].

М. Сумцов представив рукопис свого дослідження про Лазаря Барановича як докторську дисертацію. Її рецензентом було призначено О. О. Потебню, який оприлюднив свої висновки 9 жовтня 1884 року. Рецензія О. Потебні зберігається дотепер в Центральному державному історичному архіві м. Києва [11]. В її назві помилково вказано, що це «Черновые заметки по поводу работы Н. И. Костомарова о Лазаре Барановиче». Цей рукопис не опублікований дотепер. Частково він цитується у статті Є. Айзенштока «Безсоновщина» [1].

Рецензент вписав студію М. Сумцова в історико-літературний дискурс. Він вважав її гідною відповіддю М. Костомарову. «Твір пана Сумцова є спробою уважнішого вивчення життя і творів Барановича», – констатував О. Потебня. Принагідно він полемізував з автором, не погодившись з його твердженням про негативні сторони характеру й діяльності архієпископа (сріблोलюбство, скарги на бідність, немилосердність). Рецензент мотивував схильність Барановича до багатства необхідністю утримувати єпархію [11].

Автор відзначив обізнаність М. Сумцова з текстами Барановича, Галятовського та Гізеля. З літературного доробку чернігівського архієпископа О. Потебня згадав передусім польськомовні вірші зі збірки «Lutnia Apollinawa», стверджуючи, що з них автору можна було б «витягти більше відомостей <...> для характеристики часу й особистості Барановича» [11]. Робота М. Сумцова, на думку

рецензента, значно виграла б за умови публікації уривків творів студійованих письменників у додатку.

О. Потебня констатував, що дослідження М. Сумцова корисне для історії словесності. У кінці він резюмував, що ця дисертаційна робота на здобуття ступеня доктора філологічних наук може бути допущена до публічного захисту.

Монографія М. Сумцова була високо поцінована Іваном Франком. Вітаючи професора Сумцова з ювілеєм наукової діяльності, І. Франко писав: «... Ваша прекрасна монографія про Лазаря Барановича була одним із перших імпульсів до докладнішого студійовання нашої старшої літератури...» [10:159].

На жаль, з ненаукових причин захист праці про Лазаря Барановича не відбувся (через донос). У той час в університеті працював ординарним професором П. Безсонов. Сучасники й тодішні студенти характеризували його як досить поверхового вченого, а О. Білецький назвав «темною особою», «людиною науково неадекватною». Але доноси він складав добре. Один із них був спрямований проти докторської дисертації М. Сумцова й відісланий до Петербурга. Захист не відбувся. Автора звинуватили в українофільстві. Один із закидів: необ'єктивна оцінка діяльності російських воевод в Україні XVII століття [1].

Пізніше М. Сумцов представив роботу «Хлеб в обрядах и песнях» як свою докторську дисертацію, яку й захистив 1885 року.

Отже, студія М. Сумцова органічно вписувалася в ланцюжок тодішніх розвідок з давньої літератури. Так само, як і рецензія О. Потебні, яка хоч і не увійшла тоді в науковий обіг, але цілком йому відповідала. Лазаря Барановича описують передусім як літератора з активною громадянською позицією. Естетичні уподобання автора та художня мова його творів менше цікавили дослідників.

Подальше вивчення студій історії української літератури представниками харківської філологічної школи дасть можливість створити картину наукових інтересів харківських гуманітаріїв.

Література

1. Айзеншток Я. Безсоновщина (3 матеріалів до життєпису О. О. Потебні) / Я. Айзеншток // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1928. — Кн. XVI. — С. 147—188.
2. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики / Леонід Білецький. — К. : Либідь, 1998. — 408 с. — (Літературні пам'ятки України).
3. Галахов А. История русской словесности древней и новой / А. Галахов. — [2-е изд., с перем.]. — Спб., 1880. — Т. 1. Отд. 1 : Древнерусская словесность. — 1880. — IV+517 с.
4. Костомарів М. Галятовський, Радивилівський і Лазар Баранович // Історія України в життєписах визначніших її діячів / Микола Костомарів ; [пер. Ол. Барвінського]. — Львів : Друкарня НТШ, 1918. — С. 357—387.
5. Крекотень В. Українська ораторська проза другої половини XVII століття як об'єкт літературознавчого вивчення / Володимир Крекотень // В. Крекотень Вибрані праці. — К. : Обереги, 1999. — С. 141—187.

6. Лотман Ю. М. Лекции по структуральной поэтике / Ю. М. Лотман. — М. : Гнозис, 1994. — 547 с. («Язык. Семиотика. Культура»).
7. Порфирьев И. История русской словесности : в 2 ч / И. Порфирьев. — Казань : в университетской типографии, 1879. — Ч. 1 : Древний период : Устная народная и книжная словесность до Петра Великого. — 1879. — 689 с.
8. Строев В. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский, и его проповеди / В. Строев // Черниговские епархиальные ведомости. — 1876. — № 15. — С. 413—421 ; № 16. — С. 472—480.
9. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. — Харьков, 1885. — Вып. I : Лазарь Баранович. — 183 с.
10. Франко І. До М. Ф. Сумцова / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наукова думка, 1976. — Т. 50 : Листи (1895—1916). — 1986. — С. 159.
11. Черновые заметки по поводу работы Н. И. Костомарова о Лазаре Барановиче. Рукопись А. А. Потебни // ЦДІАК. Фонд № 2045, оп. 1, од. зб. 212. — 19 с.

Філологічна спадщина О. О. Потебні в сучасному науковому осмисленні

УДК 811.161. 2 (092):81'06

Т. А. Космеда

Університет імені Адама Міцкевича в Познані (Польща)

Мовні пріоритети українця: прогноз О. Потебні і реальність ХХІ століття

Космеда Т. А. Мовні пріоритети українця: прогноз О. Потебні і реальність ХХІ століття. У статті зроблено спробу показати, як теорія О. Потебні щодо актуалізації об'єктивних і суб'єктивних чинників функціонування мови та її розвитку, питання специфіки вияву національного духу мови завдяки вербалізації національної свідомості проектується на проблему виокремлення системи типів МО в межах сучасної теорії мовної особистості (теорії лінгвоперсоналогії) з урахуванням чинності соціолінгвістичних понять "мовна біографія України", "мовна біографія особистості". Аналіз спадщини вченого дає змогу констатувати прозорливість лінгвіста щодо окреслення нового типу сучасної МО, а саме – лінгвокультурний тип "людина цивілізована" (термінологія О. Потебні). Крім того, теорія О. Потебні поглиблює розуміння чинного в Україні явища двомовності, що також проектується на факт існування системи двомовних типів МО в українському мовному просторі.

Ключові слова: двомовність, лінгвокультурний тип "людина цивілізована", мовна біографія України, мовна біографія особистості, мовна особистість, мовна свідомість, національний дух мови, теорія мовної особистості, український мовний простір.

Космеда Т. А. Языковые приоритеты украинца: прогноз А. Потебни и реальность ХХІ века. В статье предлагается анализ теории А. Потебни относительно актуализации объективных и субъективных факторов функционирования языка, его развития, вопроса о специфике определения национального духа языка вследствие вербализации национального сознания, что проектируется на проблему выделения системы типов ЯЛ в пределах современной теории языковой личности (теории лингвоперсоналогии) с учетом актуализации социолингвистических понятий "языковая биография Украины", "языковая биография личности". Анализ наследия ученого позволяет констатировать прозорливость лингвиста относительно представления нового типа современной ЯЛ – лингвокультурный тип "человек цивилизованный" (терминология А. Потебни). Кроме этого, теория А. Потебни углубляет понимание бытующего в Украине явления двуязычия, которое также проектируется на факт существования системы двуязычных типов ЯЛ в украинском языковом пространстве.

Ключевые слова: двуязычие, национальный дух языка, лингвокультурный тип "человек цивилизованный", теория языковой личности, украинское языковое пространство, языковая биография Украины, языковая биография личности, языковая личность, языковое сознание.

Kosmeda T. A. Language Priorities of a Ukrainian: O. Potebnya's Prognosis and the Reality of the XX1st Century. The article focuses on the attempt to illustrate O. Potebnya's theory concerning the actualization of the objective and subjective factors of a language functioning and its development, the specificity of manifestation of a national spirit of a language owing to the verbalization of a national consciousness that is projected on the problem of singling out of a language personality (LP) types in the sphere of a modern theory of a language personality (the theory of personology) taking into account such sociolinguistic notions as "a language biography of Ukraine", "a language biography of a personality"; the analysis of O. Potebnya's works gives an opportunity to state a certain perspicacity of the linguist concerning a new type of a modern language personality (LP), in particular – a general, cultural type "a civilized person" (in the terminology of the investigator); besides it, O. Potebnya's theory deepens the understanding of the phenomenon of bilinguality in Ukraine, which is also projected on the very fact of existence of the bilingual types of a language personality (LP) in the Ukrainian language space nowadays.

Key words: bilinguality, a general cultural language type "a civilized person", language biography of Ukraine, a language biography of a personality, a language personality, a language consciousness, a national spirit of a language, a language personality theory, the Ukrainian language space.

У фокусі лінгвофілософських міркувань О. Потебні значне місце посідає проблема онтології мови в її різних виявах (об'єктивному

й суб'єктивному) – етапи її становлення, специфіка функціонування, розвитку, особливості взаємодії з іншими мовами, поступ мовних пріоритетів, мода, престиж, існування системи типів мовної особистості (реалізація суб'єктивного чинника

мови) у відповідному мовному просторі, її ознаки і структура, поняття національної свідомості, зокрема й мовної, і под.

Зазначені питання з актуалізацією творчої спадщини О. Потебні в українському мовознавстві систематично і всебічно розглядають українські лінгвісти, наприклад, К. Балабуха [1], Л. Лисиченко [6], В. Манакін [7], О. Руда [10], Н. Сидорова [11], О. Ткаченко [12] та ін., однак невичерпна спадщина вченого дає змогу відкривати нові аспекти зазначеної глобальної проблеми.

Мета цієї наукової розвідки – окреслити погляди О. Потебні на поняття *національна свідомість, національний дух мови*, спроектувавши їх на проблему виокремлення відповідних *типів мовної особистості* з огляду на постулати сучасної теорії мовної особистості, теорії лінгвоперсоналогії та з урахуванням чинності соціолінгвістичного поняття *мовна біографія України, мовна біографія особистості*.

Глибокою, як видається, є думка О. Потебні про те, що «історія мови повинна бути історією її падіння. <...>: що древніше флективна мова, то вона поетичніша, багатша звуками й граматичними формами; однак це її падіння неправдиве <...>. Прогрес у мові – явище до такого ступеня безсумнівне, що навіть з огляду на протилежну до нього теорію слід було б визнати, що єдність, до якої прагне людство своїми засобами, вища від того, що приховане від нас “граматичним туманом”» [8:12]. Мова, на думку дослідника, який творчо розвиває відповідне вчення В. фон Гумбольдта, – «це діяльність людського духу, яка змінює одна одну» [8:22]. Отже, історія кожної мови – це історія зміни духовності нації, що безпосередньо впливає на розвиток національної мови, її дух; це історія її падіння і прогресу. Зазначена думка надзвичайно важлива для розуміння онтології української мови впродовж історії її буття, адже «сукупність слів і правил лише в живому мовленні стає мовою» [8:26]: менш активне й повноцінне функціонування мови приводить до того, що вона втрачає свою життєздатну спроможність, дієвість, силу, широту функціонування, власне свій простір, а її національний дух, вочевидь, послаблюється за відсутності джерела його живлення – вишуканої мовної особистості (МО) з її мовною національною свідомістю, що виявляє відповідний дух мови.

О. Потебня актуалізує гегелівське розуміння історичного розвитку як «прогресу в усвідомленні свободи», а свобода в його розумінні – це знання законів духу і можливість їх зреалізувати [8:24]. Якщо немає абсолютної свободи, то й дух відповідної мови не розвивається, тобто мова втрачає здатність до поступу (належний розвиток, повноцінне функціонування, висока активність і креативність її носіїв і под.). Саме такий стан

простежуємо впродовж тривалого часу щодо поступу української мови: її розвиток стриманий чинником духовного розвитку української нації, що впродовж тривалого часу гальмує цей процес і має відповідні негативні наслідки в суспільному, ідеологічному та політичному житті України, що пов'язане зокрема і з впливом інших мов, які в українському мовному просторі впродовж тривалого часу були панівними.

Патріарх світового мовознавства досліджував мову в трьох вимірах – ретроспективному, сучасному йому й проспективному, роблячи прозорливі прогнози, які можемо гідно оцінити лише сьогодні, що насамперед стосується своєрідності функціонування мови, репрезентації її суб'єктивного вияву в системі типів мовної особистості, зокрема й формування нових типів у цій системі, що має відповідний вияв і в умовах сучасного українського лінгвокультурного простору. Адже, наголошуючи на суб'єктивному характері реалізації мови, учений розмірковував про спроможність кожної окремої МО репрезентувати «особливий погляд на світ» [8:29], писав про творчий, «миттєво-індивідуальний» характер мовлення [8:35], що його кожна МО актуалізує в процесі комунікації. Мовну особистість учений порівнює з глеком [див.: 8:12], актуалізуючи популярний образ Г. Сковороди; цей глек можна відповідно заповнити, зважаючи на те, що «мова завжди має національну форму» [8:31], «мотивована характером народу» [8:32] і «може належати лише істоті, обдарованій свідомістю і свободою; у цій істоті вона впливає з необстеженої глибини її індивідуальності, оскільки мова цілком залежить від того, з якою силою і в якій формі людина неусвідомлено збуджує до діяльності всю свою духовну особистість» [8:37]. Учений уводить поняття «духовна мовна особистість», на противагу якій, очевидно, передбачає існування й «мовної бездуховної особистості» в разі, коли людина не відчуває національного духу рідної мови, не актуалізує можливостей її креативності, не має здатності гідно її репрезентувати в процесі мовлення, комунікації через відсутність належного рівня мовної, комунікативної та інших видів компетенції, а може, навіть і загалом у неї відсутнє бажання володіти рідною мовою.

Акцентуючи увагу на ролі мови в духовному житті кожної нації, О. Потебня стверджує, що «дух без мови неможливий, тому що сам він утворюється за допомогою мови, й мова в ньому первинна <...> Ми можемо навіть визнати мову самостійною щодо духу...» [8:37]; «мова й дух, узяті в сенсі послідовних виявів душевного життя, ми можемо разом виводити з “глибини індивідуальності”, тобто з душі, як начала, що

творить ці явища й зумовлює їх своєю сокровенною сутністю» [8:38].

Закладаючи цеглину у фундамент теорії МО, дослідник прогнозує, що «закони розвитку мови в недалекому майбутньому буде віднесено до індивідуальної психології» [8:39], очевидно, це можна спроектувати на поняття “мовна особистість”. Лінгвіст уважає, що висновки про наявні тенденції розвитку національної мови слід робити, аналізуючи особливості мовлення її носіїв, порівн.: «Як індивідуальна психологія вказує не лише на загальні для всіх закони душевного життя, але й можливе її розмаїття й оригінальність, так психологія народів повинна показати можливість розрізнення національних особливостей і структури мов, як наслідок загальних законів народного життя» [8:39]. Ці слова вченого омовлюють особливості статусу й функціонування української мови в сучасному мовному просторі.

О. Потебня актуалізував і проблему творчої діяльності – “творчості душі” [8:49], яку він пов’язує з поняттям мовної гри, розмірковуючи про слово «як гру, забаву» [8:121], наголошуючи на важливості гри у творчій діяльності людини [8:77; 150], специфіку вияву національних та індивідуальних “почуттів і волі” [8:36], що простежується як у специфіці мови нації загалом, так і в окремих її представників – мовних особистостей як представників відповідної нації. Виокремлюють сьогодні й тип МО людини-граєця. Зазначені думки розвинуті в сучасній теорії МО, лінгвоперсонології, а також теорії ігрової стилістики [див. про це: 3].

У статті “Мова і народність” О. Потебня прогнозував з’яву нового цивілізаційного типу лінгвокультурної особистості (за термінологією вченого – це загальнокультурний мовний тип “людина цивілізована” [9:158]), яка повинна сформуватися, на його думку, внаслідок актуалізації “мандрівок по Європі”: подібний тип лінгвокультурної особистості з’явиться, як прогнозував О. Потебня, у структурі кожної держави, незалежно від національності. Це елітні (вишукані) мовні особистості. До перших подібних типів МО, як видається, серед представників української нації слід віднести Івана Франка, якого за життя вважали зразком нового типу європейської мовної особистості, насамперед завдяки його широким знанням іноземних мов і толерантності до інших лінгвокультур [див.: 5].

Аналізуючи всеохопний процес глобалізації світу, простежуємо формування типу лінгвокультурної особистості, для якої характерне активне володіння не лише рідною мовою, але й кількома іноземними. Цей тип виявляється насамперед у середовищі сучасної молоді, яка захоплюється навчальним і науковим видами туризму. Мова перестає бути бар’єром

у міжкультурному спілкуванні, навчанні й под., а полілінгвізм усе більше поширюється з формуванням такого нового типу лінгвокультурної цивілізаційної особистості.

Окреслює вчений і тип лінгвокреативної МО, яка надає пріоритети в повсякденному побуті й професійній діяльності так званій “престижній” мові, однак завдяки вияву синергетики рідної мови може зреалізовувати свій творчий потенціал саме рідною мовою. Це унікальний (непоширений) тип МО: його особливості О. Потебня описує на основі аналізу мовної біографії Ф. Тютчева [9:164–166]: йдеться про синергетику російської мови за умови, коли мовою повсякденного спілкування була французька.

В українському лінгвокультурному просторі, зокрема XIX ст., натомість виявляємо інші типи лінгвокреативних елітних мовних особистостей, на основі аналізу яких можна схарактеризувати мовну біографію України. По-перше, це такий тип, представники якого, хоч і робили спробу творити не лише рідною українською мовою, але й нерідною, насамперед російською, у зв’язку з чинністю відповідних політичних і соціальних факторів у межах царської Росії, однак увійшли в історію української культури як великі українські письменники, оскільки їхня творчість рідною мовою набагато перевершувала за рівнем лінгвокреативності творчість нерідною мовою. Найяскравішим представником такого типу елітної МО української нації є творець української національної мови Тарас Шевченко, який, як відомо, робив спробу писати й російською мовою навіть свій щоденник [див.: 2], але Кобзар зумів завдяки своїм російськомовним текстам увести в російську мову низку українізмів, що сприяло популяризації його рідної мови (подібні українізми зафіксовані в тлумачному словнику В. Даля). У цьому вбачаємо заслугу письменника. Однак найважливіше те, що він показав світу високий рівень лінгвокреативності власне українською мовою. Доречно тут навести думку О. Ткаченка, який розвиває теорію О. Потебні щодо співвідношення понять “мовна форма”, “зміст” і “національна ментальність”, порівн.: «Форма і національна ментальність співвідносяться як форма і зміст національної словесно-розумової культури в найширшому сенсі цього поняття. У мові виявляється національна ментальність, яка, у свою чергу, найбільшою мірою пояснює потребу в існуванні окремої національної мови. Найвищим ступенем розвитку національної ментальності є вироблення на її основі національної свідомості, **усвідомлення народом свого значення для себе і для людства** (жирний шрифт авторський – Т.К.)» [13:3].

Ураховуючи наведену вище думку, виокремимо й інший тип української елітної МО, який

репрезентує Микола Гоголь. Загальновідомо, що він писав виключно російською мовою, оскільки українською мовою практично не володів, однак канва його російськомовних художніх текстів наскрізно просякнута українізмами, що репрезентують практично всю систему типів запозичень. Як зазначають гоголезнавці, у текстах письменника послідовно відтворена українська ментальність, яка виявляється не лише в безпосередньому використанні українізмів, але й у послідовній репрезентації українських культурних концептів, національної культурної традиції, зокрема системи фольклорних образів, української пісенності, мовної картини світу українців загалом, виразних рис українського національного характеру, як-от: кардоцентризм, гумор, тяжіння до ліризму та ін. [про характерні ознаки українського національного характеру див.: 13]; письменник повсякчас виявляє симпатію й любов до України і всього, що з нею пов'язано. Такий вияв українського патріотизму може демонструвати лише справжній українець, ким за національністю й визнавав себе Гоголь. Однак до цього часу ведуться суперечки про те, чию лінгвокультуру репрезентує письменник – українську чи російську. Очевидно, Микола Гоголь – феномен української нації, мовна біографія якого своєрідно віддзеркалює мовну біографію України як один із типових її різновидів, що складають систему відповідних типів МО: за умови використання чужої словесної форми мовець укладає в неї національний дух (за термінологію О. Потебні).

До речі, і сам О. Потебня пише наукові тексти російською мовою, однак в його мовленні простежуємо вияв інтертекстуальності на основі актуалізації зразків української лінгвокреативності, порівн.: *не вмер Данило, болячка вдавила* [8:122], *не перед ніччю згадуючи* [8:123], *Кроковеє колесо / Вишу тину стояло, / Много диму видало...* [8:127], *...одно каже: «Світлай Боже», друге каже: «Не дай Боже», третє каже: «мені все одно»...* [8:130] та ін.; крім того, простежуємо й інтерферентні явища, мотивовані впливом власне української мови, порівн., напр.: *взявши во внимание* [8:36], *вбирает в себя воду из криницы* [8:74], *...выдадим его за объективное значение загадки, а не за наше лично...* [8:130], *Зеленая явириночка! / Чом ти мала-невеличка? / Чи ти росту невеликого...* [8:146], *Ой зірочка зійшла, усе поле освітила, / А дівчина вийшла, козаченька звеселила* [8:147], *Летів крячок на той бочок, / Жалібненько крикнув, / Горе ж мені на чужині, / Що я не привикнув* [8:148], *під горою високою / Голуби літають; / Я розкоши не знаю, / А літа минають* [8:148] та ін. Однак характеристика мовлення О. Потебні з огляду на наявність у ньому українського впливу – це предмет окремої наукової студії.

Третій тип – це елітний тип МО українських письменників, представники якого, незважаючи на те, що отримали освіту в Петербурзі – культурно-освітньому центрі Росії (як зокрема і Тарас Шевченко), тобто повинні були належно володіти російською мовою, однак попри всі заборони писати українською мовою, що виходили не лише від царського уряду, але й від родини, творили свої шедеври виключно рідною мовою, не роблячи жодної спроби писати російською, відтворюючи живе мовлення українців з урахуванням усіх його різновидів, відтворюючи мовну біографію і свою, й України загалом, показуючи зразки українського мовлення, насиченого запозиченнями – і русизмами, і полонізмами, але, разом із тим, майстерно вербалізуючи національну свідомість, насамперед мовну, національний характер та відповідні його психо- та соціотипи, українську мовну реальність. Зразком окресленого типу елітної мовної особистості є Степан Руданський, що в одному з листів до рідного брата писав: «Закажу мені мою рідну мову, – наказує батько; але в мене був прадід, і прапрадід – вони мені не заказали: не слухає батько моєї мови – зате мене і по смерті, може, послухають штирнадцять мільйонів моїх одномовців. Батько, мати не люблять своєї мови через те, що нею говорять у нас мужики, а нібито в Московщині не говорять мужики по-московськи? Да і чим ми лучче від мужиків? Всі ми рівні у Бога і у природи...» [див.: 4]. Як бачимо, Степан Руданський у короткому вислові підняв низку мовних проблем: питання мовної моди, престижу української мови, її народності. Він вірив у майбутнє української мови, хоч у його родині культивувалася російська мова, а його батько репрезентує зовсім інший тип абсолютно асимільованої МО українця зі зневажливим ставленням до української мови. У цьому разі також простежуємо синергетичний вияв лінгвокреативності рідною мовою, незважаючи на несприятливі для цього умови.

О. Потебня передбачив формування й лінгвокультурного типу особистості, репрезентованого особистістю батька С. Руданського: унаслідок агресивного впливу іншої мови, така МО втрачає рідномовну компетенцію, може асимілюватися частково (в українському мовному просторі це українці-суржикомовці) чи повністю (українці-російськомовці) [8:175].

Спираючись на теорію О. Потебні, О. Ткаченко виокремлює систему типів національної ментальності, що дає змогу на цій основі виділити й систему типів МО серед пересічних громадян України к. ХХ – поч. ХХІ ст., яких традиційно називають “білінгвами” (йдеться про російсько-український білінгвізм і двомовність українсько-російську). У цій класифікації враховуються

чинники національності, знання української мови, ставлення до неї. Зрозуміло, що наведена класифікація є умовною й недосконалою. Отже, *перший тип* – це тип російськомовного українця (українець-російськомовець), що репрезентує такі різновиди: а) лояльні до української культури українці-російськомовці: вони розмовляють російською мовою в усіх соціальних сферах, але за певних умов можуть використовувати українську мову чи її елементи; б) агресивні до української культури українці-російськомовці: розмовляють російською мовою в усіх сферах буття й не бажають використовувати українську мову за жодних умов, крім вимушених ситуацій, зумовлених потребами суспільного життя. *Другий тип* – тип російськомовного росіянина, який проживає в Україні, також репрезентує ті самі різновиди: а) це МО, лояльна до української лінгвокультури: ці МО можуть використовувати у своєму мовленні, крім рідної російської, й українську мову, виражаючи до неї лояльне ставлення, навіть симпатію; б) МО, агресивні до української лінгвокультури: вони не бажають використовувати, крім рідної російської, українську мову, виражаючи до неї зневажливе ставлення. *Третій тип* – це представники україномовної лінгвокультури, репрезентовані такими типами: а) МО, які розмовляють виключно українською і прагнуть не використовувати російську мову, оскільки усвідомлюють панівне становище останньої в українському мовному просторі, намагаючись таким способом вплинути на поширення української мови як своєї рідної мови, мови титульної нації, б) МО, які розмовляють українською, але за потреби використовують російську мову, виражаючи лояльне ставлення до неї. *Четвертий тип* – це носії суржику, які вважають, що володіють і українською, і російською мовами, але не знають жодної з них.

У сучасному мовному просторі виявляються й аномальні типи мовних особистостей, до яких можна віднести МО М. Азарова: з'явилася навіть номінація цього явища – “українська мова Азірова”, “мовна азіровщина”. Зазначений тип МО демонструє абсолютну неспроможність відтворити звукову систему української мови, а за О. Потебнею дух кожної мови безпосередньо пов'язаний з її звуковим складом – “царством звуків” (О. Потебня) [див.: 8:22]; подібні МО не можуть (а очевидно, й не бажають) збагнути національних особливостей відповідних фонетичних процесів, що характерні для української мови (йдеться насамперед про явище чергування звуків), що можна розцінювати як певну зневагу до мови загалом, а значить і до її носіїв.

Окрему характеристику й класифікацію типів МО можна репрезентувати за рівнем володіння

українською чи/і російською мовами, актуалізуючи поняття “мовна компетенція” і “комунікативна компетенція” з урахуванням відповідної шкали оцінки (дуже низький, низький, посередній, високий, дуже високий [див. про це: 2]). За такої класифікації можна отримати розгалужену систему характеристики відповідних типів МО, де, вочевидь, переважатимуть типи мовних особистостей з посереднім і низьким рівнями володіння і українською, і російською мовами, про що переконливо пише Б. Ткаченко, що доводять і багатолітні авторські спостереження. Окреслена картина засвідчує наявність безпосереднього зв'язку рівня національної свідомості МО з рівнем володіння її українською мовою. Отже, необхідно виховувати національну свідомість і паралельно плекати елітні мовні особистості.

Актуалізуючи систему поглядів О. Потебні на критерії поняття “національна ментальність”, О. Ткаченко, таким чином, абсолютно справедливо пише: «Національна ментальність, найвиразніше відбита мовою, є основою самоідентифікації кожної людини. Вона передує виробленню національної свідомості, яка тільки на її підставі й може розвинути» [13:5].

Наявність відповідних національно несвідомих типів мовної особистості, (“бездуховних” МО) в українському мовному просторі, зокрема й агресивно налаштованих до української лінгвокультури, що мотивовано активністю відповідної політики, насамперед мовної, сусідньої держави, і призвело, як видається, до неусвідомленої демонстрації прагнення до сепаратизму, вияву агресивності до України, її традицій, культури, мови. Про можливість актуалізації подібного кривавого сценарію в Україні прозорливо писав 2006 року О. Ткаченко, аналізуючи ситуацію, що мала місце в Югославії, і побоюючись, щоб югославський прецедент не повторився. Такий висновок дослідник зробив на основі всебічного аналізу українського мовного простору й зауваживши невисокий рівень національної свідомості громадян України, що яскраво віддзеркалювалося в ставленні до титульної мови держави [13:77]. Учений пропонує конкретні рекомендації, реалізації яких може змінити мовну реальність України, але його пропозиції ще не почули ті, від кого залежать відповідні зміни.

Отже, постулати О. Потебні про мовну спроможність, компетенцію, мовну моду, її престиж і пріоритети, національну свідомість, національний дух, дають можливість змоделювати більш широку й багатопланову систему типів лінгвокультурної особистості, наявність яких простежуємо в мовній біографії України як XIX, так і XX – XXI ст. Необхідно виробити систему

діагностичних індексів оцінки МО, серед яких розробити й параметри вияву в мові системи найважливіших соціальних чинників, адже мова – індикатор соціального статусу людини. У цьому вбачаємо перспективу розробки аналізованої проблеми.

Література

1. Балабуха К. Х. Потебнянська парадигма палімпсесу : конституціонування мови — передумова відродження душі / К. Х. Балабуха // Олександр Потебня : сучасний погляд : Матер. міжнар. читань, присв. 170-річчю від дня народж. фундатора Харків. філол. школи 11—12 жовтня 2005 р. — Х. : Майдан, 2006. — С. 189—198.
2. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : моногр. / Тетяна Анатоліївна Космеда. Дрогобич : Коло, 2012. — 372 с.
3. Космеда Т. А. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики) / Т. А. Космеда, О. В. Халіман. — Дрогобич : Коло, 2013. — 213 с.
4. Космеда Т. А. Степан Руданський : Феномен моделювання «живого» мовлення українців : моногр. / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова, Н. В. Піддубна; за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. — Харків — Познань — Дрогобич : Коло, 2015. — 312 с.
5. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри : моногр. / Тетяна Космеда. — Львів : ПАІС, 2006. — 328 с.
6. Лисиченко Л. А. Лінгвософські ідеї О. О. Потебні / Л. А. Лисиченко // Олександр Потебня : сучасний погляд : Матер. міжнар. читань, присв. 170-річчю від дня народж. фундатора Харків. філол. школи 11—12 жовтня 2005 р. — Х. : Майдан, 2006. — С. 6—16.
7. Манакін В. М. О. О. Потебня про національно-мовну специфіку слова / В. М. Манакін // Олександр Потебня : сучасний погляд : Матер. міжнар. читань, присв. 170-річчю від дня народж. фундатора Харків. філол. школи 11—12 жовтня 2005 р. — Х. : Майдан, 2006. — С. 24—31.
8. Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. — Киев : СИНТО, 1993. — С. 7—157.
9. Потебня А. А. Язык и народность / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня А. А. Мысль и язык. — Киев : СИНТО, 1993. — С. 158—185.
10. Руда О. Г. Проблема порозуміння у лінгвокультурному просторі України (у світлі етнокультурної концепції О. О. Потебні) / О. Г. Руда // Олександр Потебня : сучасний погляд : Матер. міжнар. читань, присв. 170-річчю від дня народж. фундатора Харків. філол. школи 11—12 жовтня 2005 р. — Х. : Майдан, 2006. — С. 181—188.
11. Сидорова Н. А. Лингвистическое творчество А. А. Потебни и словесная реальность ценностей культуры / Н. А. Сидорова // Олександр Потебня : сучасний погляд : Матер. міжнар. читань, присв. 170-річчю від дня народж. фундатора Харків. філол. школи 11—12 жовтня 2005 р. — Х. : Майдан, 2006. — С. 62—70.
12. Ткаченко О. Б. Проблема відступництва з погляду О. О. Потебні / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. — 1992. — № 3. — С. 6—14.
13. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / Орест Борисович Ткаченко. — К. : Грамота, 2006. — 240 с.

УДК 811.161.2'27

Л. Г. Боярова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Наукові ідеї Олександра Потебні в глобалізаційному світі

Боярова Л. Г. Наукові ідеї Олександра Потебні в глобалізаційному світі. У статті розглянуто наукові погляди О. Потебні – ученого XIX століття – у контексті глобалізаційних процесів у XXI столітті. Подано думки О. Потебні соціологічного характеру, які є важливими для сучасної доби: про національну мову та її роль у житті суспільства й кожної людини, про національну ідентичність та денационалізацію. Обґрунтовано, що значущість наукових ідей О. Потебні зростає з розвитком світових інтеграційних процесів і появою соціогуманітарних проблем глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, національна ідентичність, національна мова, денационалізація.

Боярова Л. Г. Научные идеи Александра Потебни в глобализационном мире. В статье рассмотрены научные взгляды А. Потебни – ученого XIX столетия – в контексте глобализационных процессов в XXI столетии. Наведены мысли А. Потебни социологического характера, являющиеся важными для современной эпохи: о национальном языке и его роли в жизни общества и каждого человека, о национальной идентичности и денационализации. Обосновано, что значимость научных идей А. Потебни возрастает с развитием мировых интеграционных процессов и появлением социогуманитарных проблем глобализации.

Ключевые слова: глобализация, национальная идентичность, национальный язык, денационализация.

Boiarova L. G. Oleksandr Potebnia's Scientific Ideas in the World of Globalization. The article considers scientific views of O. Potebnia – the scientist of the XIX century – in the context of globalization processes in the XXI century. It presents O. Potebnia's ideas of sociological nature that are important for modern times: about national language and its role in the life of society and every person, about national identity and denationalization. The article also shows that the significance of O. Potebnia's ideas rises with the development of the world's integration processes and is a manifestation of social and human problems of globalization.

Key words: globalization, national identity, national language, denationalization.

Життя й діяльність світової спільноти визначається в XXI столітті інтеграційними процесами на всіх рівнях: економічному, політичному, культурному, інформаційному тощо. Глобальне об'єднання світу спричинило низку проблем різного характеру, серед яких усе більшої актуальності й гостроти набувають соціогуманітарні проблеми, що потребують теоретичного осмислення та практичного вирішення. На сьогодні немає однозначних відповідей, як розв'язати «глобалізаційні» питання: глобалізація і національна ідентичність, глобалізація і культура, глобалізація і національна мова. Дослідники звертаються до спадщини великих учених минулого, наукові теорії яких є золотим фондом світової науки, і там шукають ключ до розуміння тенденцій глобалізації та прогнозування їхнього подальшого розвитку. У нашому столітті особливо актуальними стали погляди Олександра Потебні на мову та її зв'язок із мовцями. Завдання цієї статті – розглянути наукові ідеї Олександра Потебні – ученого XIX століття – у контексті глобалізаційних процесів у XXI столітті.

Українські науковці аналізують ідеї О. Потебні соціолінгвістичного характеру в різних аспектах, проектуючи доробок відомого вченого на сучасність. Наприклад, досліджено такі питання: соціальні ідеї Олександра Потебні в контексті сучасної етносоціології і глобалістики [11], проблема двомовності у трактуванні Олександра Потебні [2], проблематика статусу мови у науковій творчості О. Потебні [5], рідна мова як етно- та культурозберігаючий чинник у розумінні мовної концепції розвитку особистості в наукових розвідках О. Потебні [6]. Серед робіт, присвячених спадщині великого вченого, особливе місце займає стаття Юрія Шевельова «Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу науковця», яка є передмовою до видання праць О. Потебні «Мова. Національність. Денационалізація: статті і фрагменти» в Нью-Йорку 1992 року [14]. У цій передмові Ю. Шевельов підкреслює, що об'єктом його уваги буде лише

одна тема в доробку О. Потебні: мова та її зв'язок із мовним середовищем. Він подає історію публікування праці «Язык и народность» і висловлює таку думку: «Однак ніколи не слід забувати, що текст статті не абсолютно певний, ми не знаємо, що саме належить Потебні, а що, можливо, додали редактори (Харцієв? Марія Потебня?), як і те, що сам Потебня не пробував за життя оприлюднити матеріал у такій формі»¹ [14:9]. Ю. Шевельов звертає увагу на іншу роботу вченого, яка підготовлена до публікування саме ним: це рецензія на збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким», надрукована в академічному виданні. Оскільки декілька сторінок у рецензії стосуються мови й народності та частково збігаються з текстом праці «Язык и народность», Ю. Шевельов доходить висновку: «Не виключено, що, готуючи видання, Потебня навмисне використав ту частину ЯН, яку вважав значущою й вартою публікації, тим самим відкидаючи решту. <...> Але як би там не було, коли хтось дійсно бажає довідатися про думку Потебні в питанні М/Н (мова / народність – Л. Б.), він мусить прийняти цей текст як автентичний потебнівський, а ЯН розцінювати лише як попередню спробу» [14:9–10]. Таке міркування Ю. Шевельова є слушним, й, отже, ідеї О. Потебні, викладені в цій рецензії, набувають для дослідників його соціолінгвістичних поглядів особливого значення. Важливі думки, що засвідчують становлення системи наукових поглядів О. Потебні на роль мови в житті народу, містяться також у роботах, опублікованих після смерті вченого. Так, Ю. Шевельов, зауважуючи, що у праці «Язык и народность» багато цікавих думок, але виклад хаотичний, не позбавлений суперечностей, водночас визнає: «ЯН дає уяву, як Потебня намацував чіткий і точний вислів, підшукував виразну і стислу форму» [14:13]. Дослідник

¹ Тут і далі зберігаємо орфографію й пунктуацію всіх цитованих праць.

наукової спадщини видатного вченого побачить, «<...> як думки Потебні поступово набирали ясності, як він намагався надати їм гармонійності, точності, об'єктивності <...> [14:13–14]. Ми розглядаємо наукові ідеї О. Потебні в контексті глобалізаційних процесів у XXI столітті на матеріалі його рецензії на збірник Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» [9], а також наукової розвідки «Язык и народность» [10] та додатка до неї «О национализме» [8].

У працях, присвячених соціогуманітарним викликам глобалізації, досліджується період життя світової спільноти в останні десятиліття, тобто інтеграційні процеси пов'язуються саме із сучасністю. Однак дослідники глобалізації як системного явища планетарного масштабу наголошують, що світ почав інтегруватися дуже давно, а саме з першими географічними відкриттями. У науковій літературі запропоновано кілька періодизацій інтегрування народів світу, і в кожній із них друга половина XIX століття (час наукової творчості О. Потебні) відзначена як певний етап об'єднувальних світових процесів. Підкреслимо, що на початку праці «Язык и народность», де вчений подає погляди своїх наукових опонентів, його доба описана саме як інтеграційна за суттю: «Откуда бы ни происходило различие народностей, во всяком случае оно поддерживается пространственным разобщением и различием географических влияний. Но сношения между людьми облегчаются и увеличиваются благодаря изобретениям, как пароходы, железные дороги, телеграфы и пр. Принудительность географических условий теряет свою силу, по мере того, как благодаря власти над пространством, человек получает возможность менять место жительства и создавать себе искусственную среду, более благоприятную для жизни, чем какие-либо из данных природой» [10:158–159]. XIX століття – це століття індустріальної цивілізації, відкриттів і винаходів (близько 8500), століття «залізних колій», яке назавжди змінило звичну картину світу й відповідно його філософське осмислення. Однією з рис світогляду цього століття стало захоплення космополітичними ідеями, що зародилися в Давній Греції, пройшли різні етапи розвитку й завжди мали як прихильників, так і нещадних критиків. О. Потебня не приймав космополітизму в жодному вигляді й полемізував із його апологетами, зокрема в роботі «Язык и народность». Спочатку він наводить основні тези прихильників ідеї «єдності людського роду»: «<...> можно предвидеть, что рано или поздно, положим через несколько тысяч лет, народы сольются в одну общечеловеческую народность» [10:159]; «Препятствия заимствованию и подражанию, поставляемые в настоящее время различием языков, могут сгладиться и исчезнуть. Указания на это есть в

прошедшем и в настоящем» [10:159]. Важливим є підсумок наведеного: «Таковые известные нам соображения заставляют предположить, что ход развития человечества, направленный к освобождению человека от давления внешней природы, исподволь слагает с него и оковы народности. При этом предполагается, что существование одного общечеловеческого языка было бы настолько согласно с высшими потребностями человека, насколько выгодно для нас искусственные условия жизни <...>» [10:160]. Подальший виклад матеріалу в статті «Язык и народность» – це критичний аналіз поданих думок. О. Потебня заперечує модель розвитку мов, за якою в далекому майбутньому має щезнути мовна різноманітність світу, що нівелюватиме відмінності народів. Учений наголошував у своїх роботах на можливих негативних наслідках такого об'єднання «рода человеческого» й уважав його згубним для людства. «Рассматривая языки, как глубоко различные системы приемов мышления, мы можем ожидать от предполагаемой в будущем замены различия языков одним общечеловеческим – лишь понижения уровня мысли. <...> Язык не есть только известная система приемов познания <...>. Познаваемое действует на нас эстетически и нравственно. Язык есть вместе путь осознания эстетических и нравственных идеалов, и в этом отношении различие языков не менее важно, чем относительно познания» [10:163]. Підтвердженням його наукових поглядів є думка, висловлена в рецензії на збірник пісень Я. Головацького: «Если бы объединение человечества по языку и вообще по народности было возможно, оно было бы губительно для человеческой мысли, как замена многих чувств одним, хотя бы это одно было не осязанием, а зрением. Для существования человека нужны другие люди; для народности – другие народности» [10:229]. Такі досить категоричні думки, які О. Потебня неодноразово висловлював, свідчать про його переконаність у своїх ідеях та про непоступливість у науковій позиції.

Одним із актуальних питань сьогодення, зумовлених глобалізаційними процесами, насамперед економічними, є мова спілкування народів у світі, що об'єднується. У XIX столітті народи комунікували за допомогою кількох мов: «Теперь есть международные языки образованных людей всех наций, зная которые, можно объехать весь земной шар» [10:159]. На сучасному етапі інтегрування планетарної спільноти постала потреба однієї «загальносвітової» мови, природного чи штучного характеру. Слід відзначити, що спроби створити штучні мовні системи як наднаціональні засоби комунікації народів себе не виправдали, і з другої половини XX століття «глобальною» мовою де-факто стає трансформована англійська мова (її звичайно

називають «американською англійською»), яка все більше входить у мовно-інформаційний простір народів. Науковці пишуть про експансію англійської мови і про негативні наслідки її для національних мов світу. Одне з основних соціогуманітарних питань сучасності – це збереження етномовного розмаїття світу в добу глобалізації, оскільки інтегрування народів загрожує йому: «З одного боку, процеси глобалізації сприяють стабілізації економічної ситуації, каталізують інтеграційні тенденції в політичній сфері, відповідають духу таких стародавніх та ідеалізованих принципів, як інтернаціоналізм і космополітизм (останнє, щоправда, практично не впливає на поліпшення етнічних відносин). Проте, з іншого боку, логічним підсумком глобалізації буде зняття не лише економічних і політичних протиріч і труднощів, не лише втілення в реальність старої абстрактної ідеї – Людство, а й культурна та етнічна уніфікація, виключення всього специфічно національного» [13:94]. У науковій літературі відзначають великий вплив «глобальної» англійської мови на мовну свідомість людей, для яких вона не є рідною, а опосередковано й на всі сфери їхнього життя: «Бурхливий розвиток транснаціональної монополізації електронних ЗМІ ускладнює захист національно-мовної самобутності інформаційної діяльності. Єдина глобальна мова відкриває могутній інформаційний канал, дуже ефективний засіб впливу на світогляд, свідомість, а отже, й на політичні, економічні, культурні процеси у світі, особливо у посткомуністичному просторі» [4:15]. Нівелювання унікальних мовних та культурних рис народів викликає велике занепокоєння у світовій спільноті: «Загальновідомо, що багатьох із сучасних людей у глобалізації лякає можливість втрати ідентичності. Зокрема побоювання можливості втрати ідентичності стосується і активних захисників національних культур. Так, наприклад, багато хто із сучасних європейців вважають можливість втрати ідентичності найбільш важливим питанням із питань, які пов'язані з глобалізацією» [3:68].

Олександр Потебня мав чітку позицію щодо «денаціоналізації». «Какой же смысл имеет <...> *денационализация*? Она состоит в таком преобразовании народной жизни, при котором традиция народа, заключенная главным образом в языке, прерывается или ослабляется до такой степени, что является лишь второстепенным фактором преобразования» [10:171]. О. Шульгин зазначає, що між двома тенденціями історії – диференціацією та інтеграцією – відбувається стала боротьба. «І хоч Потебня до цієї ідеї не дійшов, він ніби внутрішньо її відчуває та присвячує яскраві сторінки наслідкам денаціоналізації, яка є результатом інтеграції» [15:487]. Підкреслимо, що

О. Потебня жив у певний період інтегрування світової спільноти, коли економічне, політичне, соціальне та культурне наближення народів не досягло такого рівня, як в останні десятиліття, і відповідно ще не було тих викликів глобалізації, які з'явилися в наш час. Отже, учений другої половини XIX століття не міг розглядати «денаціоналізацію» як наслідок інтеграції народів. О. Потебня пише про явище, зумовлене зовсім іншими причинами, на яких він детально не зупиняється. Однак наслідки «денаціоналізації», на які вказав науковець, є згубними як для всього мовного колективу, так і для окремого мовця незалежно від того, що саме її спричинило. І в цьому актуальність думок О. Потебні для сьогодення. Ю. Шевельов вважає, що «<...> намагання Потебні дати філософську підставу проблемі мова / народність викликані в основному його більше чи менше гострою реакцією на становище української мови й українців у Російській Імперії. Криза 1863–1864 рр. зробила його почуття особливо вразливими» [14:39]. Висловлення О. Потебні щодо втрати людьми національної ідентичності в рецензії на збірник пісень Я. Головацького одне з найемоційніших у науковій літературі: «Вообще денационализация сводится на <...> неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабой связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление» [9:231]. Ю. Шевельов відзначив, що автор цих слів є «гнівним і пристрасним», а самі слова мають «навальну силу» [14:11]. Соціолінгвістичні погляди Олександра Потебні ґрунтувалися на певних переконаннях: духовну сутність народу становить його мова; найважливіший чинник єдності народу – це мова. У його роботах знаходимо глибокі роздуми про значення мови для збереження «оков народности» у людини. Він був переконаний, що «люди, по правилу, добровольно не отказываются от своего языка, между прочим в силу бессознательного страха перед опустошением сознания» [10:172]. Думки О. Потебні є застереженням тим науковцям, які не вбачають у «вестернізації» та «англізації» сучасного світу загрози національній ідентичності народів. З усіх міркувань ученого щодо денаціоналізації можна виокремити головну тезу, яка має бути однією з базових у науковому осмисленні розвитку сучасної цивілізації: «денаціоналізація спричинює деіндивідуалізацію людини».

Олександр Потебня підкреслював, що можливість «денаціоналізації» людини залежить від її рівня освіти: «<...> образованный человек

несравненно устойчивее в своей народности, чем простолюдин» [10:175]. На думку вченого, грамотність людей, їхня освіченість є могутнім засобом забезпечення особистості від втрати зв'язку зі своїм народом, і тому «<...> цивілізація не тільки сама по себе не сглаживает народностей, но содействует их укреплению» [10:175]. У ХХІ столітті досить високий цивілізаційний рівень людства, і це, за О. Потебнею, мало б зняти ризики щодо національної ідентичності народів, які інтегруються. Однак глобалізований світ є багатовимірним із різними, часто взаємопротилежними, тенденціями, що не може не впливати на самоідентифікацію сучасної людини. Так, у глобалізацію актуальною стає ідеологія світового громадянства як різновид давнього космополітизму. Сучасні філософи й соціологи говорять про нову парадигму буття на шляху людства до ідеального існування. Для «громадянина світу» інтереси планетарної спільноти мають бути вищими за інтереси свого народу, зв'язок із яким, власне, втрачається. Така людина ідентифікує себе більше за належністю до людства, ніж до окремого народу чи соціального класу, що розглядається прихильниками космополітизму як її свобода в межах Землі. Ця ідеологія має стати підґрунтям формування планетарних соціальних систем, які виключають самоідентифікацію людини з певним народом. О. Потебня висловив у ХІХ столітті думку, яка є надважливою на всіх етапах розвитку людства: «Человеку, для достижения неисчислимого множества целей, достаточно только чувствовать себя частью своего народа и пользоваться этим <...>» [8:187]. Він уважав однією з форм денационалізації послаблення тягlosti між поколіннями, що закладається в сім'ї і яка дає можливість людині ідентифікувати себе як частину свого роду, а отже, і як частину свого народу.

О. Потебня неодноразово висловлював думки щодо майбутніх мовних процесів, торкаючись «<...> основного вопроса всякого знания: *откуда* и, поскольку можно судить по этому, *куда* мы идем <...>» [7:5]. У роботі «Язык и народность» учений декілька разів порушує питання про мовноетнічний розвиток світу, викладає своє бачення прийдешнього й обґрунтовує висловлені ідеї. Він припускав, що в майбутньому змішування народів збільшиться, але при цьому наголошував на тому, що водночас збільшаться і перепони до утворення змішаних мов, оскільки кожен народ все більше звикатиме до своєї мови, а також усе легше буде підтримувати зв'язок між віддаленими групами тієї самої народності. О. Потебня вважав, що мовна мапа сучасного йому світу збережеться й через багато років. Лінгвісти ХХІ століття мають різні думки щодо майбутнього мов світу: від ідеї *melting pot* – котла, де начебто переварюються всі мови,

замінювані американською англійською, до більш оптимістичного прогнозу збереження мовного простору кожного народу. Часовий вимір розвитку мов від другої половини ХІХ століття до сьогодні є недостатнім навіть для попередніх висновків щодо лінгвістичного прогнозування О. Потебні. Однак уже зараз можна говорити про те, що ідеї цього видатного вченого важливі для осмислення перспективи мовноетнічного розвитку людства в інтегрованому світі.

Ю. Шевельов відзначив у передмові до видання творів О. Потебні, що впродовж багатьох років ученому не давало спокою питання мови й народності, він постійно повертався до нього, і це говорить про «одержимість ідеєю». Слід підкреслити, що в цій передмові досить суперечливо оцінено соціолінгвістичні погляди видатного вченого. На початку передмови Ю. Шевельов наголошує: «Помірквана і шляхетна теорія, готова ввібрати кожне не накинута силою нововведення, відзеркалює погляди високогуманні та сповнені терпимости» [14:11]. Закінчується передмова таким твердженням: «Вклад Потебні у загальну і слов'янську лінгвістики – внесок світового масштабу. Теорія мови / народності (в іншій термінології – мовного середовища) не найтривкіший камінь у зведеній будові, хоч почуття, що за нею стояли, були ширі <...>» [14:44]. Ю. Шевельов зауважує кілька разів, що йому не вистачає «сполучних ланок» між окремими положеннями, щоб побачити цю теорію вченого як загальну й цілісну. Можна сперечатися про обґрунтованість деяких ідей О. Потебні, однак, на наше переконання, усі міркування видатного вченого об'єднує один із головних принципів його поглядів на мову та її значення в житті народів, який не може викликати заперечень і який визначив саме Ю. Шевельов: «Набуток людства складається з суми (і взаємодії) всіх мов. Тому втрата будь-якої мови (а тим самим і її носія – народності) є непоправна шкода для всього людства» [14:37].

Д. Багалій у промові на урочистому засіданні в Харківському Інституті Народної Освіти 25 лютого 1928 року, присвяченому пам'яті Олександра Потебні, наголосив на значенні його наукового доробку, зокрема міркувань соціологічного характеру: «Дійсно великі й корисні для суспільства поступові думки характеризуються тим, що вони опереджують на багацько часу свою добу, потім здійснюються і відкривають широчезні перспективи для дуже далекої будучини. От, до таких життєвих, основних по своєму значінню думок належать і погляди О. О. Потебні на ролі національних язиків у загальній цивілізації людства взагалі і українського язика в утворенні української культури <...>» [1:5]. На цьому ж засіданні О. Синявський якнайвище оцінив наукові погляди філософа-лінгвіста другої половини ХІХ століття:

«Після Шевченка мабуть ніхто не розумів так глибоко, що 'слово' стоїть 'на сторожі' національного буття, як це розумів Потебня, принаймні теоретично» [12:14]. Значущість ідей видатного науковця не зменшилася з часом, а навпаки зростає з розвитком світових інтеграційних процесів і появою все нових викликів глобалізації. У науковому доробку О. Потебні знаходимо міркування, які є, власне, відповідями на деякі надактуальні соціогуманітарні питання глобалізаційного сьогодення: про роль мови в житті народу, про спільну мову для комунікації народів,

про національну ідентичність. Загроза національній ідентичності народів є однією з найбільш актуальних глобальних проблем людства й породжена розвитком суспільства нового типу, а саме інформаційного суспільства. Тому особливої актуальності набуває головний меседж, який залишив О. Потебня сучасному світові, що швидко глобалізується: мова є ідентифікаційним кодом кожного народу.

Література

1. Багалій Д. Погляди О. О. Потебні на роль нацмови в утворенні культури / Акад. Дм. Багалій // Записки Харківського інституту народної освіти. — 1928. — Т. III. — С. 5—6.
2. Кашуба М. Проблема двомовності у трактуванні Олександра Потебні / М. Кашуба // Електронний науковий вісник : «Демократичне врядування». — 2008. — Вип. 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lvivacademy.com/visnik2/fail/Kashuba.pdf>
3. Козловець М. А. Сучасна глобалізація та антиглобалістичні концепції / Козловець М. А. // Гуманітарний часопис. — 2008. — № 2. — С. 66—69.
4. Лильо Т. Я. Глобалізація комунікаційного простору і процеси національної ідентифікації у посткомуністичному світі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.08 «Журналістика» / Лильо Тарас Ярославович. — К., 2001. — 21 с.
5. Марковський В. Я. Проблематика статусу мови у науковій творчості О. Потебні / В. Я. Марковський // Українознавство ; за ред. Петра Кононенка. — 2010. — № 4. — С. 213—216.
6. Марченко Н. В. Рідна мова як етно- та культурозберігаючий чинник у розумінні мовної концепції розвитку особистості в наукових розвідках О. Потебні / Марченко Н. В. // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філол. — Київ : КНУ імені Т. Шевченка, 2011. — Вип. 34. — С. 7—14.
7. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 3 : Об изменении значения и заменах существительного / А. А. Потебня. — М. : Просвещение, 1968. — 551 с.
8. Потебня А. А. О национализме / А. А. Потебня // Мысль и язык. — К. : СИНТО, 1993. — С. 186—190.
9. Потебня А. А. Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» (Фрагменты) / А. А. Потебня // Эстетика и поэтика. — М. : Искусство, 1976. — С. 226—252.
10. Потебня А. А. Язык и народность / А. А. Потебня // Мысль и язык. — К. : СИНТО, 1993. — С. 158—185.
11. Рожанська Н. В. Соціальні ідеї Олександра Потебні в контексті сучасної етносоціології і глобалістики / Рожанська Н. В. // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Соціологія. — 2013. — Т. 225. — Вип. 213. — С. 17—20 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdusoc_2013_225_213_5.pdf
12. Синявський О. Н. Потебня як дослідник української мови / Проф. Синявський О. Н. // Записки Харківського інституту народної освіти. — 1928. — Т. III. — С. 14—18.
13. Трач Ю. В. Глобалізація культури в глобалізаційному вимірі / Трач Юлія Василівна // Культура і сучасність : альманах. — 2009. — № 2. — С. 92—97.
14. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання : Спроба реконструкції цілісного образу науковця / Юрій Шевельов // Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація : статті і фрагменти. — Нью-Йорк : Укр. Вільна Академія Наук у США, 1992. — С. 7—46.
15. Шульгин О. Потебня і національне питання / Олександр Потебня // Записки НТШ. — Париж, 1962. — Т. 169. — С. 479—489.

УДК. 821.161.2

Н. М. Левченко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Герменевтична парадигма О. Потебні як процес сприймання – розуміння – тлумачення

Левченко Н. М. Герменевтична парадигма О. Потебні як процес сприймання – розуміння – тлумачення. Статтю присвячено вивченню герменевтичних ідей О. Потебні. Наголошено, що наукові пошуки засновника Харківської філологічної школи О. Потебні ґрунтуються на герменевтичних поглядах В. Гумбольдта, згідно з якими завдання тлумача-герменевта повинно реалізуватися в осмисленні та поясненні мовлення як індивідуального творчого акту. О. Потебня в тексті і слові вбачав три складники: зміст, зовнішню і внутрішню форми. Визначити їх зміст можливо лише за умови співпричетності до творення певних смислів на підставі подібності будови людської думки.

Відповідно до герменевтичних пошуків О. Потебні об'єктом розуміння є не лише автор, але й витворена ним художня форма, яка на рівні реципієнта в процесі сприймання – розуміння – тлумачення щоразу породжує інший зміст, спонукає різноманітне смислотворення.

Ключові слова: герменевтика, слово, текст, знак, зміст, багатозначність слова.

Левченко Н. Н. Герменевтическая парадигма А. Потебни как процесс восприятия – понимание – толкование. Стаття посвящена изучению герменевтических идей А. Потебни. Отмечается, что научные поиски основателя Харьковской филологической школы А. Потебни имеют своим истоком герменевтические взгляды В. Гумбольдта, в соответствии с которыми задание толкователя-герменевта должно реализовываться в осмыслении и истолковании речи как индивидуального творческого акта. А. Потебня в тексте и слове видел три составляющих: содержание, внешнюю и внутреннюю формы. Определить их содержание возможно только при условии сопричастности к созданию данных смыслов на основании сходства построения человеческой мысли.

Согласно герменевтическим поискам А. Потебни объектом понимания является не только автор, но и созданная им художественная форма, которая на уровне реципиента в процессе восприятия – понимания – толкования каждый раз порождает иной смысл, способствует различному смыслообразованию.

Ключевые слова: герменевтика, слово, текст, знак, содержание, многозначность слова.

Levchenko N. O. Potebnia's Hermeneutic Paradigm as a Process of Perception – Understanding – Interpretation. The article is devoted to the study of O. Potebnia's hermeneutic ideas. It is pointed out that scientific research of O. Potebnia, the founder of Kharkiv philological school, is based on W. Humboldt's hermeneutic views, according to which the task of the interpreter hermeneutist is to understand and interpret speech as an individual creative act.

According to O. Potebnia's hermeneutic research, the object of understanding is not only the author but also the artistic form created by him. The latter each time generates different sense at the level of the recipient in the process of perception – understanding – interpretation and contributes to different sense generation.

Keywords: hermeneutics, word, text, sign, contents, meaning, word polysemy.

Літературознавчі ідеї О. Потебні не відзначалися системністю. Вони переважно були розпорошені у дослідженнях автора, присвячених іншим, не герменевтичним питанням. Спеціальних робіт з герменевтики О. Потебня не писав зовсім.

Однак Ю. Ковалів, виокремлюючи й акцентуючи аспекти герменевтики О. Потебні в його працях «Думка й мова» (1862), «Із лекцій по теорії словесності» (1894), «Із записок по теорії словесності» (1905), звертає увагу на їх пізнавальні передумови – теорію В. фон Гумбольдта, творче осмислення й опрацювання якої дозволило «українському вченому визначити власний варіант герменевтики <...> розглядати мову як необхідну умову думки та її розуміння, виявляти спільність і розбіжність між ними» [5:211]. Проте мав рацію і

О. Пресняков, який стверджував, що коло літературознавчих зацікавлень О. Потебні було переважно лівгістичним [12:105].

Дійсно, питанням теорії літератури в науковому доробку О. Потебні присвячено лише три роботи. «Однак, – зауважував І. Фізер, – усі три праці є швидше конспектами, а не систематизованими дослідженнями. Отож, літературну теорію Потебні, яка існує радше *in ovo*, ніж *in extenso*, необхідно видобути й реконструювати на основі праць у ділянці мовознавства, міфології і фольклору» [13:4].

Л. Білецький зазначав, що саме О. Потебня стояв біля витоків осягнення таємниць художньої творчості, таємниць, які ми називаємо «душею поезії, альфою й омегою того, чим поезія приковує до себе всю увагу, всю творчу уяву читача, слухача, чим вона чарує так многосторонньо, через що

поетичні твори забуваються, умирають, або живуть, відроджуються, й життя їх зростає на цілі століття, а то й вічно...» [2:3].

Літературознавчі зацікавлення О. Потебні структуруються такими важливими елементами як психологічне підґрунтя творчого процесу, інтуїція, сприймання, розуміння та тлумачення художнього твору. Важливу роль у формуванні наукових переконань О. Потебні відіграла «Берлінська школа», зокрема її найяскравіші представники – В. Гумбольдт і Г. Штейнталь. Герменевтичні погляди В. Гумбольдта, сенс яких полягав у завданні тлумача-герменевта реалізуватися в теоретичному осмисленні мовлення як індивідуального творчого акту, були переосмислені О. Потебнею. Відповідаючи на порушене В. Гумбольдтом питання взаємовпливів мови і мислення, український учений «передбачав саме ті колізії, які будуть хвилювати наступні покоління гуманітаріїв» [1:4].

Дослідники, зокрема І. Фізер, М. Ільницький, Ю. Ковалів та ін., які вивчали літературознавчий науковий спадок О. Потебні, наголошують на тому, що окремі положення його теоретико-літературних досліджень суголосні ідеям універсальної герменевтики Ф. Шлейєрмахера, який розширив її до загальної теорії активного розуміння, і, разом з тим, багато в чому випередив свій час, закладаючи теоретичні основи концепцій герменевтики таких учених, як М. Гайдеггер, Г-Г. Гадамер, Р. Барт, Поль Рікер, Р. Інгарден та ін.

Висловлені О. Потебнею думки та ідеї були докладно розроблені й сформульовані дослідниками пізніше. Йдеться про розмежування мови і мовлення, синхронії та діахронії, пошукові орієнтири вивчення історичної граматики, історичної діалектології, семасіології, етно- і соціолінгвістики. Услід за Гумбольдтом, з огляду на закладений у мові творчий потенціал Потебня вбачав у ній механізм, що породжує думку, яка проявляється через слово, причому кожен акт говоріння є творчим процесом, в якому не повторюється вже готова істина, але народжується нова [див.: 9:155–156].

О. Потебня запропонував сприймати світ крізь призму мови з огляду на те, що мова формує думку. Це дозволило побачити в міфі, фольклорі, літературі похідні від мови моделюючі системи.

У дослідженнях харківського філолога подибуємо думки, які нагадують чотирирівневу модель структури художнього твору: спостереження → сприймання → усвідомлення → уявлювання, за якими читач самостійно повинен завершити конструювання абрису художньої дійсності, пізніше сформовану відомим польським дослідником Романом Інгарденом [див.: 4:176–209].

Спостереження О. Потебні про нескінченне життя поетичного твору в поколіннях читачів, про

розрізнення потенційного й актуального буття естетичного предмета структурують феноменологію Оскара Беккера [див.: 15], а також одну з головних відмінних рис герменевтики Р. Барта: «Одна з улюблених ідей Ролана Барта – ідея «безкінечної відкритості» поетичного твору «для нових розшифровок», читача як того «простору», у якому текст дістає свій історично змінний смисл, – сприймається як перифраз великих ідей Потебні» [3:524].

Порівнюючи художній твір зі словом, О. Потебня [див.: 8] зазначав, що слово не є засобом повідомлення вже готової думки, воно спонукає того, хто мислить, до роботи думки; отже, слово є засобом створення думки з нових вражень за допомогою засвоєного попереднього досвіду. «Смисл Шлейєрмахерової формули кращого розуміння автора ніж він розумів себе сам залишається герменевтичною загадкою як для філософів, так і для філологів» [14:175], але не для О. Потебні, який допускав, що слухач може набагато краще за мовця розуміти, що приховано за словом, і «читач може краще самого поета осягати ідею його твору» [8:130].

За словами О. Потебні, «процес творення слова або поетичного образу повністю аналогічний процесові розуміння того й іншого» [6:258]. Авторський задум втілюється в життя, впливаючи з певного життєвого досвіду, і стає поштовхом до виникнення художнього твору. Авторський витвір стає самостійною художньою одиницею. Він звільняється з-під влади творця, відсторонюючись від нього, тим самим створює умови для множинної інтерпретації. О. Потебня визначав феномен розуміння як певний живий процес збудження, і аж ніяк не пересадження готової думки з однієї голови в іншу, бо «розуміння, як передавання думки, неможливе» [8:160]. «З огляду на подібність будови людської думки певний знак, слово, зображення, музичний звук служить засобом перетворення іншого самостійного змісту, що знаходиться в тому, хто розуміє» [7:110]. Таким чином О. Потебня підтверджує думку В. Гумбольдта про те, що «будь-яке розуміння є водночас нерозумінням» [10:138].

«Тих, що розуміють одне одного, – зазначав О. Потебня, – можна порівнювати з двома різними музичними інструментами, які приведені в такий зв'язок поміж собою, що звук одного із них викликає не такий самий, але співвідносний звук іншого» [8:160]. Людина не спроможна вийти з кола своєї власної думки.

Це означає, що при розумінні слова чи художнього твору в реципієнта виникають ті самі три елементи ($x \rightarrow A \rightarrow a$, де x є тим, що пізнаємо, первинним авторським задумом, значенням поетичного образу, A – запасом попередніх знань, внутрішньою формою, образом, а – якимось

спільним знаком, подібним і до x , і до A), які з'явилися в процесі художнього творення, але в іншому порядку ($a \rightarrow A \rightarrow x$, де a – знак, який пояснюється запасом знань, внутрішньою формою, образом – A і вказує на значення поетичного образу – x) [див.: 11:310–314].

Ця формула, за О. Потебнею, пояснює, що x (значення поетичного образу) помітно змінюється при кожному новому сприйнятті A (образу) одним реципієнтом і набуває ще більшої варіативності в процесі сприйняття іншими реципієнтами, тоді як A (образ) лишається незмінним.

Незалежність і самостійність художнього твору від свого творця, за О. Потебнею, розводить автора і його твір на протилежні «береги» та надають авторові право бути читачем, критиком, тлумачем власного твору, урівнюючи тим самим автора з будь-яким іншим читачем. Такий підхід розширює права автора, з огляду на те, що «слухач може значно краще мовця зрозуміти, що приховано за словом, і читач може краще самого поета досягнути ідею його твору» [11:49].

О. Потебня уточнює методологічну функцію поняття «пояснення – тлумачення», зосереджуючи увагу на індивідуальних здібностях і автора, і тлумача: «Є багато поетичних творів, які можуть

бути зрозумілими так чи інакше, в залежності від здібностей того, хто розуміє, міри розуміння, миттєвого настрою» [10:144].

Отже структурантами процесу «сприймання – поцінування» є творче мислення й естетична чутливість реципієнта, герменевтичне чуття і прагнення дозволити читачеві щось самому домислювати за автора, спонукання того, хто розуміє творити власні значення.

І. Фізер, аналізуючи теорію художнього твору О. Потебні в контексті феноменологічної естетики, зауважував: «художній твір є умовним об'єктом, який, аби реалізуватися, мусить бути сприйнятим, естетично конкретизованим <...> Твір радше здійснюється, ніж існує, <...> він має лише дві складові частини – зовнішню форму і внутрішню форму. Третя складова частина – значення, зміст або задум – привноситься в нього здатністю до образного сприйняття або апперцепцією» [13:22]. Відповідно до герменевтичних пошуків О. Потебні об'єктом розуміння є не лише автор, але й витворена ним художня форма, яка на рівні реципієнта в процесі сприймання – розуміння – тлумачення щоразу породжує інший зміст.

Література

1. Байбурин А. А. Потебня : Философия Языка и мифа / А. Байбурин // Потебня А. А. Слово и миф. — Москва : Правда, 1989. — 624 с.
2. Білецький Л. Перспективи літературно-наукової критики / Л. Білецький. — Прага — Берлін : Нова Україна, 1924. — 80 с.
3. Дзюба І. Олександр Білецький і проблема літературознавчого синтезу / І. Дзюба // І. Дзюба. З криниці літ : У 3 т. — Т. 2. — К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. — С. 516—524.
4. Ингарден Р. Про пізнавання літературного твору / Р. Ингарден // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубицької, 2-е вид., доповнене. — Львів : Літопис, 2001. — С. 176—209.
5. Ковалів Ю. Літературна герменевтика / Ю. Ковалів. — К. : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2008. — 240 с.
6. Шляхова Н. Літературознавча герменевтика О. Потебні / Н. Шляхова // Вісн. Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2008. — Т. 13, вип. 7 : Філологія : літературознавство. — С. 170—180
7. Потебня О. Естетика і поетика слова / О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
8. Потебня А. Из записок потеории словесности / А. Потебня. — Харьков, 1905. — 646 с.
9. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. — М. : СИНТО, 1993. — 191 с.
10. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. — М. : Лабиринт, 1999. — 300 с.
11. Потебня А. Слово и миф / А. Потебня. — Москва : Правда, 1989. — 624 с.
12. Потебня А. Теоретическая поэтика / А. Потебня. — Москва : Высшая школа, 1990. — 344 с.
13. Потебня А. Эстетика и поэтика / А. Потебня. — Москва : Искусство, 1976. — 614 с.
14. Пресняков О. Литературоведение и филология О. О. Потебни / О. Пресняков // Контекст. — 1877. — Москва : Наука, 1988. — С. 105—141.
15. Фізер І. Психолінгвістична теорія Олександра Потебні / І. Фізер. — К., 1993. — 107 с.
16. Pöggeler O. Hermenetiche und mantische Phänomnologie / O. Pöggeler // Philosophische Rundschau. — № 13. — 1965. — S. 1—39.

УДК 811.161.2'42

Т. Ф. О с і п о в а

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

**Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні
у фокусі живого мовлення українців
(на матеріалі ілюстрацій з поетичного дискурсу С. Руданського)**

Осіпова Т. Ф. Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні у фокусі живого мовлення українців (на матеріалі ілюстрацій з поетичного дискурсу С. Руданського).

Наукова спадщина О. Потебні містить витoki сучасної теорії невербальної комунікації. У системі лінгвістичних поглядів ученого виокремлено й схарактеризовано основні параметри невербальної комунікації – їх походження, становлення, розвиток і роль в онтології мови. Йдеться про параметри невербальної комунікації на основі актуалізації органів людського чуття, що можуть діяти в сукупності, породжуючи своєрідні образи, збуджуючи фантазію, мовну орнаменталіку та моделюючи відповідну МКС. Співомовки С. Руданського відображають живе мовлення українців, вони є важливим джерелом, зокрема й щодо відтворення національного духу та специфіки використання невербальних засобів комунікації.

Ключові слова: теорія невербальної комунікації, параметри невербальної комунікації, співомовки С. Руданського, живе мовлення, національний дух.

Осіпова Т. Ф. Актуализация аспектов невербальной коммуникации в работах А. Потебни в фокусе живой речи украинцев (на материале иллюстраций поэтического дискурса С. Руданского).

Научное наследие О. Потебни содержит истоки современной теории невербальной коммуникации. В системе лингвистических взглядов ученого выделены и охарактеризованы основные параметры невербальной коммуникации – их происхождение, становление, развитие и роль в онтологии языка. Речь идет о параметрах невербальной коммуникации на основе актуализации органов человеческих чувств, которые могут действовать в совокупности, порождая характерные образы, пробуждая фантазию, языковую орнаменталику и моделируя соответствующую ЯКМ. Небылицы С. Руданского отражают живую речь украинцев, они являются важным источником, в частности репрезентации и воссоздания национального духа и специфики использования невербальных средств коммуникации.

Ключевые слова: теория невербальной коммуникации, параметры невербальной коммуникации, небылицы С. Руданского, живая речь, национальный дух.

Osipova T. F. Actualization of Non-Verbal Communication Aspects in the Works of O. Potebnya in Focus of Ukrainian Live Speech (Based on the Illustrations from S. Rudansky's Poetic Discourse).

The scientific heritage of O. Potebnya contains the origins of the modern theory of non-verbal communication. In the system of the scientist's linguistic views the main parameters of non-verbal communication are highlighted and characterized in terms of their origin, formation and development, role in the language ontology. The article considers the parameters of non-verbal communication based on the actualization of the system of human sense organs that can act together producing peculiar images, stirring imagination, language ornament patterns, modelling a relevant linguistic worldview. S. Rudansky's tall tales reflect Ukrainian live speech, they are an important source, in particular of the national spirit reconstruction and the specific character of using non-verbal means of communication.

Keywords: theory of non-verbal communication, parameters of non-verbal communication, tall tales of S. Rudansky, live speech, national spirit.

Лінгвістична спадщина О. Потебні залишається джерелом для поглиблення теоретичних засад нових напрямів мовознавчої науки ХХ – ХХІ ст., зокрема теорії комунікації, що, як відомо, складається з двох частин – вербальної і невербальної (паравербальної) комунікації.

Невербальна комунікація на сьогодні в українському мовознавстві розроблена недостатньо, існують лише окремі наукові студії, зокрема таких дослідників, як: А. Барташова,

С. Голошук, О. Селіванова, Л. Солошук, (взаємодія вербальних і невербальних компонентів у дискурсі), Г. Демиденко, Л. Самойлович (невербальні засоби спілкування в системі фразеології української мови), О. Борисов, Н. Коловоротна, О. Янова (актуалізація концептив-параметрів невербальної комунікації у дискурсивній сфері), Т. Осіпова (вербалізація паралінгвальних засобів комунікації в індивідуально-авторських дискурсах українців), О. Стародубцева (кінетична лексика художнього твору) та інші, виконані переважно на матеріалі

іноземних мов. Однак ані метамова, ані дослідницька методика чи методологічні засади теорії комунікації в сучасному українському мовознавстві належно не окреслені, тому ідеї О. Потебні, що стосуються означеної теми, вважаємо надзвичайно актуальними.

Засновник харківської філологічної школи стояв і біля витоків української невербаліки, оскільки саме йому належить пріоритет щодо розроблення проблем психолінгвістики, яка безпосередньо пов'язана з так званою «мовою почуттів», адже невербальні засоби репрезентуються у зв'язку з відповідними емоціями мовців, зокрема **тоном мовлення**: «<...> відомо, що в нашому мовленні тон відіграє важливу роль і нерідко міняє його смисл...»; «<...> тільки тон дає нам можливість здогадуватися про почуття...» [3:68], який дослідник порівнює з **мімікою**, наголошуючи й на її важливості для розуміння смислу: «По тону мова вигуків, подібно до міміки, без якої вигук, на відміну від слова, у багатьох випадках зовсім не може обійтися, це єдина мова, зрозуміла всім» [3:68]. Науковець зауважує, що «бажання йдуть наперекір волі, наприклад, можна думати про себе «щоб він пропав», але при зустрічі не тільки не пустити йому камінь в голову, що цілком би залежало від волі, але зняти шапку і розкланятися» [3:45].

При цьому О. Потебня акцентує комунікативну значущість невербальних засобів: «Однак не необхідним: незручність міміки, як засобу повідомлення думки <...> тільки в тому, що рухами не можна говорити без світла» [3:9]. Учений наголошує на ролі **акустичних характеристик мовлення**, звертаючи увагу на те, що «музичні властивості голосу також тільки частково незручні; підвищення й пониження, ступінь сили і тривалості дають звукам стільки різноманіття, що якби можливими були люди зі струнами на грудях, але без органів слова, то звуками струн вони могли б вільно виражати й повідомляти іншим свої думки» [3:9]. Як бачимо, для наукового викладу О. Потебні характерні яскраві образи, експресивність, що дає змогу просто й доступно кваліфікувати й описувати складні мовні явища, факти чи поняття, зокрема й невербальні. До речі, у працях мовознавця простежуємо міркування про звуко символізм [3:78].

Хоч людям і близька кінесика, передусім міміка та жести, однак вочевидь, відзначає О. Потебня, первісні люди зуміли побачити її недоліки. Душевні рухи змушують людей видавати відомі звуки, за допомогою яких здійснюється взаєморозуміння [3:9]. Цілком природно було зробити звуки знаками думки, тому перші слова й були звуконаслідувальними. «Немає мови без розуміння, нерозуміння можливе лише за умови

використання слів, які не можна замінити найвиразнішою мімікою» [3:11].

О. Потебня пише: «Якщо ми постарасмося видалити свої думки й почуття і припинити доступ враженням зору, слуху, нюху і, наскільки це можливо, смаку й дотику, то все ж нам залишаться враження, що невіддільні від життя нашого організму» [3:50]. Йдеться про фізіологічні відчуття – тепло, холод і под. **Фізіологічні відчуття** – це «загальні відчуття, для яких характерний суб'єктивізм» [3:51]. Таким чином, лінгвіст виокремлює **відчуття зовнішні й внутрішні**, зауважуючи, що відчуття (дотику, смаку та ін.), містять два складники: «1) враження від властивостей, які ми приписуємо нашим зовнішнім предметам і власному тілу і 2) оцінка значення цих вражень для нашого індивідуального буття, відчуття, що виникають від них, задоволення чи незадоволення...» [3:54]. О. Потебня розмірковує про **враження від смаку й нюху**. Ці відчуття наших органів не супроводжуються яскравим сприйняттям докільля, хоч ми й усвідолуємо їхні приємні і неприємні відтінки [3:54]. Натомість, на його думку, **дотик** може викликати сильне задоволення, але, разом із тим, і відрази. На останню мовці менше звертають уваги (як приклад омовлення цього факту дослідник наводить вираз «вуха дерти», що викликає, безперечно, негативні відчуття). **Смак** чи **запах** завжди виключно приємні або неприємні. Учений вважає, що нейтральних запахів і смаків для людини не існує: вони завжди викликають **позитивну чи негативну реакції**.

Дотик і зір мають перевагу над іншими чуттями: «одночасні потрясіння нервів не змішуються в них в одне, як, наприклад, змішуються відчуття нюху і в сукупності передаються душі» [3:54]. На цьому, на думку науковця, ґрунтовано значення дотику для моделювання людської уяви про простір, докільля.

Розмірковуючи про специфіку сприйняття невербальних чи паравербальних засобів, він зауважує, що «чистий звук, не такий, що глушить, сам по собі нам більш менш приємний, і лише відомі поєднання звуків неприємно вражають слух, хоч незадоволення ніколи не досягає ступеню відрази, як в інших трьох відчуттях» [3:54]. Зір, за допомогою якого ми сприймаємо колір, на думку дослідника, ніколи не впливає так, як голос (звук). У всіх відчуттях зору, крім «засліплювального блиску, ми не бачимо нічого, що порушує правильний потік життя» [3:55]. О. Потебня порівнює чуття зору й слуху, об'єднуючи їх і наголошуючи на відсутності в них «виразної пристрасті», з якою їх сприймає людина [3:55].

Учений виокремлює роль **смаку** для розвитку в мові семантики, системи конотацій, зауважуючи, що, оцінюючи смак їжі, людина переносить ці

відчуття на предмети, які сприймає в довкіллі. Деякі оцінки, таким чином, мотивовані насамперед відчуттями смаку: «Солодкість предмета ми уявляємо власною заслугою предмета, його «товариським» відношенням до нас, гіркоту, гостроту – злістю. Щоб переконатися, що це не фраза, досить згадати, що, наприклад, і в нашій, і в інших мовах уявленням солодкості позначаються цілком об'єктивні якості предмета, напр., в галицько-руському нарідччі *солодкий* значить милий. У вищих почуттях зникає майже всякий слід егоїстичної оцінки. Ми переконані, що в сполученнях звуків і фарб насолоджуємося не нашим особистим відчуттям, а тим, що звуки, фарби розміщені так, а не інакше, і тому самі по собі гарні» [3:55].

О. Потебня висловлює слушну думку, що паравербальна категорія **простору** насамперед пов'язана з відчуттями зору і дотику: «Людина, звичайно, не мала б відчуття простору, якби зір і дотик не передавали їй їх. Схід – первинно сприймали там, де сходить Сонце, а захід – де воно заходить, що ще раз підтверджує важливість відчуттів зору і дотику для розвитку мислення і мовлення» [3:56].

Розмірковуючи **про систему людського чуття**, дослідник зауважує, як вони по-різному виявляються в людей залежно від їхньої обдарованості й схильностей: «Тонкощі слуху, характерні для музиканта, тонкощі відчуття дотику, що їх помічало в сліпих і шулерів, розбірливість смаку гастрономів переважно залежать не від досконалості відповідних органів, <...> а від вправління і звичок...» [3:56–57].

Особливим є **омовлення відчуттів**, які людина отримує за допомогою зору, дотику і смаку: «Ми говоримо про гострі смаки, різкі звуки; у народних піснях зустрічаємо порівняння світла й гучного, *ясного* звука. Очевидно, утаємничений вплив мови навів сліпонародженого на думку, що червоний колір, про який йому дещо говорили, повинен бути схожий на звук труби [3:77]. Таким чином, сприйняття нашого чуття – це відповідна гра людського уявлень [3:77]. У дослідника йдеться про явище **гри в мові**, що згодом докладно схарактеризував Ф. де Соссюр. Сучасне мовознавство розглядає лінгвокультурне явище **гра** як характерну ознаку **вишуканого мовлення**, що проявляється на різних мовних рівнях «крізь призму стилістики й прагматики мови» [1:23].

Розмірковуючи про **межі людської свідомості**, О. Потебня виокремлює два аспекти: «1. За умови безпосереднього сприйняття чуттєвих вражень свідомість обмежена властивостями зовнішніх збудників і самих органів. Ми не сприймаємо водночас кілька смаків чи запахів не тому, що різні враження змішуються в душі, а тому, душа отримує зовні, так би мовити, один їхній підсумок. Але за

допомогою зору ми отримуємо, одночасно і не змішуючи, враження такої кількості кольорів, яка лише існує в довкіллі, що «відобразилося в зіниці ока, майже те саме маємо й за допомогою дотику. Моментально від усіх відчуттів разом ми можемо отримати враження, які всі в сукупності можуть поміститися в нашій свідомості. 2. Обмеженість свідомості не залежить від зовнішніх причин, а більш ясно виявляється під час спогадів того, що вже було сприйняте раніше» [3:88]. Отже, реакція на чуття добре фіксується в людській пам'яті і породжує відповідні образи, будить уяву, фантазію, впливає на формування **світовідчуття**, **світобачення** і **світорозуміння**, моделює мовну картину світу.

Факт взаємодії наших органів чуття дослідник характеризує, наводячи життєві приклади: «Одночасно з враженнями зору можна сприймати й враження слухові та нюхові, напр., я можу, споглядаючи рослину, чути шум листя, відчувати запах квітки, хоч враження дотику і смаку не можна сприймати одночасно із зором, бо, обмацуючи предмет, я приховую від очей звернену до мене частину поверхні, і я зовсім не бачу предмет, який у мене в роті. Сам зір одночасно репрезентує нам лише те, що разом охоплюється оком, але разом із тим око й переміщується до іншої частини поверхні, залишаючи попередню. Отже, спочатку тіло можна побачити, потім воно відчувається дотиком, далі можна відчути його смак, запах, почути шум його падіння. <...> Спочатку можна бачити дрова, що горять. Потім почути їх тріскіт і відчути тепло, чи навпаки. А потім, наблизившись, побачити полум'я і відчути його тепло...» [3:98].

О. Потебня розмірковує про прикмети, що з'являються в результаті актуалізації відповідних паравербальних чинників, пов'язуючи це явище з поняттям внутрішньої форми слова. Так, дослідник пише: якщо дзвенить у вусі, то значить, що про нас пліткують тільки тому, що дзвін раніше порівнювали зі словом; крик сови віщує смерть і под. На думку вченого, прикмета – це ілюстрація причинових наслідків, що фіксуються словом. Часто ці прикмети мотивовані паравербалікою чи невербалікою.

Розмірковуючи про роль вигуку, ширше – **про мову емоцій**, О. Потебня виокремлює ключове значення невербальних засобів, що насамперед актуально для мовлення українців: їхня ментальність базується на **кордоцентризмі**. Зазначене підтверджується аналізом живого українського мовлення, зокрема й писемними фактами, наприклад, специфічне **омовлення невербаліки** поряд із актуалізацією вигукових конструкцій простежуємо в співомовках Степана Руданського [2].

Невербальні параметри, омовлені в поетичному дискурсі С. Руданського, демонструють специфіку комунікації, репрезентуючи й удачу самого письменника, й характерні комунікативні риси української нації загалом, здатність українців тонко, чуттєво й емоційно сприймати світ, споглядати його. Так, **акустичний параметр** виявляється через відповідну систему вокалізації, зокрема в розглядуваному поетичному дискурсі актуалізуються такі його ознаки, як: **гучність голосу**, що відповідно до ситуації мовлення формує різні комунікативні смисли, омовлює певні емоції й почуття: *А староста напереді / Тільки засміявся / Та до ключника старого / Стихача озвався...* («Божі птиці») – акустичний параметр ілюструє гетерогенну комунікацію, коли передбачається діалогова форма спілкування (до речі, поет уживає оцілювальне слово *стихача*, що, очевидно, відрізняється інтенсивністю вияву ознаки від типового *стиха*); цей параметр може виявлятися і в автокомунікації, коли вербалізується **внутрішнє мовлення людини**: *Глянув мужик на болото, / Посвистав до лиха, / Відвернувся, набік плюнув, / Та й промовив стиха...* («Свиня свинею») – тут простежуємо аплікацію невербальних знаків: *глянув – посвистав до лиха – відвернувся – набік плюнув* – і лише тоді *промовив стиха*. Така тональність мовлення, його спосіб, гучність сили голосу як завершувальний складник у градаційній системі невербальних сигналів характеризує стриманість, урівноваженість мовця, оскільки можна було б очікувати підвищення голосу для інтенсивного вияву емоцій обурення внаслідок обставин, що ускладнили життєву ситуацію.

Омовлюється **манера мовлення**, що залежить від ситуації та взаємостосунків комунікантів: *Той, бідняка, з серцем, / І жалем, і сміхом: / «Січо», – йому каже. / А той собі: «Січо!»* («Привітання»). У контексті репрезентовано один із законів комунікації – дзеркальне відображення типу подання інформації, зокрема й репрезентації емоцій (вплив спокійної мовленнєвої тональності на співбесідника); наведемо й приклад іронічної **звукової манери** репрезентації мовлення священика, що має відповідну пейоративну семантику (*мука*), яка виникла на основі асоціацій із мукуванням корови (*І замукав бідний піп, / Аж пригнув колінця...* («Мґца»)).

Вербалізується **вплив тембру та манери мовлення на адресата, його емоційний стан**, що простежуємо в таких рядках: *Щойно в церкві, коли дяк / «Іже» заспіває, / Бідна баба у кутку / Мало не вліває. / Аж завважив теє дяк, / До неї забрався. / «Чого плачете ви так?» – / Стару запитався. / «Як не плакати мені, – Стара баба каже, – Коли мене голос ваш / Аж за серце в'яже!»* («Жалібний дяк»).

Маємо вказівку на вияв **сили й інтенсивності голосу в конфліктній ситуації**: *Кричить баба, репетує...* («Полотно»); *Верещить піп, репетує, / Кричить молодиця...* («Цар Соловей»). На сприйняття вербальної інформації може впливати **зміна голосу**: *Не своїми голосами / «Тепіліт» читає...* («Штукою зайшов»); у творах письменника простежуємо передачу невербальної інформації, що засвідчує **кількість учасників комунікації і спосіб голосового звучання**: *Закричали малі діти різно голосами...* («Піп з кропилом») чи *Та й до нього в один голос / Усі обізвались...* («Добра вдяка») та ін.

Вербалізуючи **просодичні елементи**, для характеристики голосу жінки поет використовує дієслівні метафори (актуалізується типова фольклорна метафорика): *Ярославни тихий голос / Незнакомий чує, / Зозулею рано-рано / Бідная воркує...* («Ігор Сіверський»); *І дівчата на Дунаї / Співають і в'ються, / І голоси через море / До Києва ллються* («Ігор Сіверський»).

Запахові (ольфакторні) та смакові (гастичні) параметри невербальної комунікації зазвичай не репрезентуються авторами в художніх текстах, однак С. Руданський описує ці чуттєві процеси яскраво й природно: *Іде собі дорогою, / Свіжий хрін смакує. / В носі свердлом засвертіло, / а сліз не взамує. / Втирає, втирає циган очі, / далі й не втирає... / Сів під мостом, іскривився, / Їсть і промовляє...* («Циган з хроном»); *Іде циган вечеряти / Та слину ковтає...* («Циган на толоці»); *Наварили б вареників, / Сіли край стола... / Тут старому вже по горлі / Слинка потекла...* («А не халасуй!»), що в загальному контексті також допомагає моделювати ефект комічного.

С. Руданський знайомить читача з особливостями національного харчування українців, вербалізуючи етнічні **смакові уподобання (гастику)**: *Я б по шию в салі спав (проксеміка), / В сало одягався (зовнішність), / Сало їв, на салі спав (гастика), / Салом укривався* («Три царі»). Своєрідно вербалізує С. Руданський і смакові якості продуктів харчування, відчуття селянина як його реакцію на панські страви. Зазначене явище лежить в основі створення гумору в співомовці «Льоди»: *Закликає пан на баль / Мужика одного. / Попоїв собі мужик / За столом усього / І льодами теє все / Смачно заїдає... / «Чи смачне тобі се?» – / Пан його питає. / «Смачне, пане! – каже той, – / Саме, як то часом / Восени буває борщ / З квасолею разом».*

Такий чуттєвий діапазон мотивований експресивністю українського національного характеру, схильністю виявляти емоції на емоційно-мовленнєвому рівні, розумінням дійсності не стільки мисленням («головою»), скільки «серцем» – емоціями, почуттями, «душею».

Огляд наукових ідей О. Потебні свідчить, що видатний філолог особливу увагу звернув на роль невербаліки та паравербаліки в онтології мови, її функціонування та розвиток, системи усталених образів, що актуалізуються в орнаменталіці. Учений схарактеризував систему органів людського чуття, завваживши специфіку їхньої взаємодії й чинності в процесі сприйняття довкілля.

Деякі думки О. Потебні потребують перегляду з огляду на досягнення сучасної науки, що передусім стосується власне проєкції поняття внутрішньої форми на невербальні чи паравербальні засоби.

Співомовки С. Руданського, «насичені» омовленням відповідних стратегій і тактик невербальної комунікації.

Література

1. Космеда Т. А. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики) / Т. А. Космеда, О. В. Халіман. — Дрогобич : Коло, 2013. — 228 с.
2. Космеда Т. А. Степан Руданський : феномен моделювання «живого» мовлення українців / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова, Н. В. Піддубна. — Харків — Познань : «Коло» (м. Дрогобич), 2015. — 312 с.
3. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 1993. — 192 с.

УДК 811.161.2 (092): 81'373

В. Д. Сліпецька

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка,
Інститут іноземних мов*

Олександр Потебня і лінгвістика емоцій

Сліпецька В. Д. Олександр Потебня і лінгвістика емоцій. У статті зроблено спробу узагальнити систему поглядів О. Потебні на проблематику лінгвістики емоцій й довести, що сучасна лінгвоемоціологія враховує й розвиває постулати вченого щодо специфіки ословлення почуттів, емоцій і волі в текстовому (дискурсивному) просторі, статусу вигуків як граматичного маркера емоцій, існування емоційної мовної картини світу.

Ключові слова: лінгвістика емоцій, граматичний маркер емоцій, омовлення почуттів, емоційна мовна картина світу.

Слипецкая В. Д. Александр Потебня и лингвистика эмоций. В статье представлена попытка обобщить систему взглядов А. Потебни на проблематику лингвистики эмоций и доказать, что современная лингвоэмоциология учитывает и развивает постулаты ученого относительно специфики вербализации чувств, эмоций, воли в тексте (дискурсивном) пространстве, статуса междометия как грамматического маркера эмоций, существование эмоциональной языковой картины мира и под.

Ключевые слова: лингвистика эмоций, грамматический маркер эмоций, вербализация чувств, эмоциональная языковая картина мира.

Slipetska V. D. Oleksandr Potebnya and Linguistics of Emotions. The article focuses on the attempt to generalize the system of O. Potebnya's views on the problem of linguistics of emotions; to prove that in a modern linguistics of emotions O. Potebnya's postulates are taken into account and developed concerning the peculiarity of verbalization of feelings, emotions and will in a text (discourse); concerning the status of interjection as a grammatic marker of emotions; functioning of an emotional language picture.

Key words: linguistics of emotions, grammatic marker of emotions, verbalization of feelings, emotional language picture.

Наприкінці ХХ ст. російський учений В. Шаховський обґрунтував становлення нового лінгвістичного напрямку сучасного мовознавства,

номінувавши його лінгвоемоціологію, або лінгвістикою емоцій.

Учений наголошував, що лінгвістика емоцій базується на актуалізації суперечки групи мовознавців (М. Бреалю, К. Бюллера, Е. Сепіра,

Г. Гійома, Ш. Баллі та ін.) щодо глобальної проблеми – з'ясування сутності емоційного складника мови.

Тривалий час учені перебували в пошуках розв'язання цієї проблеми [3]. Через незавершеність її розгляду питання лінгвемоціології знаходиться в полі зору мовознавців і сьогодні, коли вже виокремлено самостійний напрям, однак міждисциплінарний принцип сучасної науки породжує нові аспекти бачення традиційних проблем. Так, до розроблення проблематики цього напрямку долучилися зокрема й сучасні славісти – А. Вежбицька, Т. Космеда, Л. Малецьки, М. Сарновський, а також германісти – В. Жура, Л. Покровська, О. Філімонова та ін.

На сьогодні, як видається, проблема опису історії дослідження лінгвемоціології в Україні є актуальною. На жаль, В. Шаховський почав вивчати цю історію з ХХ сторіччя, однак дослідницькі начала зазначеного напрямку сягають ХІХ ст. Проблематика лінгвемоціології порушувалася ще в працях О. Потебні, насамперед у його ключовій монографії «Мысль и язык» [1].

Наголосимо, що О. Потебня стояв не лише біля витоків лінгвістики емоцій, а й – ширше – біля витоків психолінгвістики, оскільки одним із перших українських мовознавців указав на потребу й можливість «зближення мовознавства з психологією». Науковець прозорливо вважав, що такий новаторський підхід до вивчення фактів мови сприятиме поживленню наукового пошуку загалом.

Мета цієї наукової студії – узагальнити систему поглядів О. Потебні на проблематику лінгвістики емоцій й довести, що сучасна лінгвемоціологія, таким чином, ураховує й розвиває постулати О. Потебні та його послідовників, що, однак, до сьогодні належно не узагальнено.

Заявивши, що «аналіз почуттів – могутній засіб розвитку людства» [1:139], О. Потебня:

1) підтримав теорію походження мови, що базується на вербалізації почуттів, емоцій, аргументовано заперечуючи теорію її божественного походження;

2) докладно описав статус вигуку, що є основним граматичним маркером емоцій;

3) схарактеризував значущість мовленнєвої тональності для вираження емоцій;

4) розрізняв простий і складний рівні як репрезентацію чуття й почуття;

5) розмірковував про особливості ословлення почуттів, емоцій і волі homo sapiens у текстовому (дискурсивному) просторі слов'янських мов;

6) актуалізував проблему онтології чуття й почуття, поєднання вербального й невербального у вираженні емоцій;

7) вивчав ступінь зв'язку слова з духовним життям народу, його душею, схарактеризувавши услід за В. фон Гумбольдтом поняття «духу мови», у якому своєрідно вербалізовані почуття;

8) констатував, що в мові кожного народу існує чуттєва й емоційна картина світу, яка разом зі спільними для всіх мов ознаками (універсальними) має відповідну своєрідність;

9) виокремлював чинник емоційності як ознаку народу і його мови, що базується на категорії «свій – чужий» [2].

Учений використовував низку термінів, які окреслюють його метамову щодо розуміння понять психолінгвістики й лінгвістики емоцій, зокрема це: «мова почуттів і волі» [1:36], «душевна спроможність мови» [1:41], «теорія душевних здібностей (спроможностей – В. С.)» [1:41], «душевні явища мови» [1:41], «стан душі в мові» [1:42], «уявлення почуттів» [1:48], «тон» [1:68], «тональний смисл» [1:68], «мова вигуків» [1:69], «внутрішня відмінність вигуку від слова» [1:69], «опредмечення вигуку» (у сучасній термінології це його субстантивация) [1:70], «асиміляція сприйняття» [1:75], «психологічне значення слова» [1:79] та ін.

О. Потебні належать короткі дефініції окремих понять, що відображають багатоаспектне розуміння відповідних мовних явищ, яке демонструє вчений, порівн.: «почуття як оцінка змісту душі» [1:70], «вигук як засіб вираження почуттів» [1:69], «вигук – миттєвий відголосок стану душі» [1:70], «вигук як враження звуку» [1:70], «вигук як рефлексія хвилювання душі» [1:70], «вигук – складне сполучення тонів» [1:74] тощо.

Основним методологічним принципом дослідження мовних фактів, зокрема й тих, що стосуються лінгвемоціології, О. Потебня вважає порівняння явищ теперішнього стану мови з минулим. Таке порівняння, що починається в межах однієї мови, втягує в своє коло всі інші, тобто історичне мовознавство нерозривно пов'язане з порівняльним. Дослідник стверджує, що порівняння всіх мов є для мовознавства таким же великим відкриттям, як ідея людства для історії. Крім порівняльно-історичного, він застосовує основні філософські методи, наводячи абстрактні міркування й аналізуючи конкретний мовний матеріал, актуалізує індукцію і дедукцію. Порівн. такі абстракції вченого: «У єдності людського духу почуття і воля невіддільні від думки...» [1:16]; «Хто називає одним словом відчуті в собі чи помічені в інших різні вияви любові, і хто і явища, узяті разом з іншими, наприклад, гнівом, смутком, позначає словом *почуття*, той не відчужений від розробки цих понять. Ці поняття відбуваються в душі...» [1:40], «<...> почуття, воля, розум не мають спільних понять, окрім поняття душі, а тому душі приписані окремі здатності розуміти,

відчувати, мати волю» [1:41]. Ці положення мотивовані аналізом конкретних фактів, як-от: «Назвавши *любов* вогнем, вона [мова – В. С.] від порівняння переходить до причини і говорить, що від вогню в нас з'являється *любов*, так само, як, навпаки, народна поезія, не задовольняючись порівнянням фізичних явищ з психічними, ночі з думою, стверджує, що в нас ночі темні від дум Божих. Темна людина по-своєму, грубо задовольняє потреби<...> У порівнянні вона шукає засоби створити саме явище, гартує сліди, узяті з-під ніг іншої, щоб спричинити в неї любов...» [1:41] або: «<...> наприклад, якщо я говорю, що страх засліплює людину, тобто дає однобічний напрям її розуму, ми виражаємо спільне неусвідомлене переконання, що психічні явища різних груп видозмінюють одне одного своїм впливом, то тим паче вказується на явище, яке не пояснюється теорією здібностей [спроможностей – В. С.]. У цій теорії розум, почуття, воля – лише логічно підпорядковуються одне одному й не можуть мати іншої залежності, оскільки пізнання впливає на почуття, почуття на волю...» [1:42].

О. Потебня переконаний, що в період становлення мова насамперед вербалізує почуття, вектор дії цього процесу – від конкретного до абстрактного, узагальненого, порівн.: «Мова і непередметне позначає словами, що первинно виражали те, що поянювалося почуттям...» [1:43]; «Почуття супроводжуються думкою, але й залежать від неї <...> розвиток розуму породжує нові почуття й прагнення і приглушує старі» [1:43].

Разом із тим, розмірковуючи про людську особистість, учений наголошує, що вияв почуттів впливає на сприйняття людиною довкілля: що вищий інтелектуальний розвиток людини, то менш бурхливо вона виражає почуття, емоції. Це стосується і її мовлення (наприклад: «Людину цінують не лише за її розум, але й за здатність володіти собою...» [1:44]).

Деякі висловлювання О. Потебні потребують відповідного коментаря. Так, науковець писав, що «почуття – це стан душі» [1:44], душа ж виявляється в мові і має, з одного боку, окреслено індивідуальний характер, а з іншого, – узагальнюючи індивідуальне, формує загальнонародне. Тут ідеться про мовну суб'єктивність і об'єктивність, що виявляється й у здатності окремих мовців чи народу загалом виражати емоції.

Слов'янські мови з огляду на зазначений постулат розглядаються сьогодні, як мови з високою емоційною температурою, натомість германські мови – як більш «стримані», «холодні», тобто менш емоційні. О. Потебня пов'язує цю ознаку з віковим статусом мов: він вважає, що молоді мови (до них учений відносить насамперед слов'янські) більш емоційні, ніж старші (на думку

вченого, германські і романські), що пов'язано з теорією Й. Гердера розглядати мову як живий організм (молодь емоційніша за старших).

Заслугу О. Потебні вбачаємо і в його розумінні чинника «тональність мовлення», інтонації, що окреслено в його метамові через термін «тон», наприклад: «У нашому мовленні тон відіграє велику роль і нерідко змінює його смисл. Слово справді існує лише тоді, коли його вимовляють, а вимовляти його потрібно обов'язково певним тоном, який уловити й пізнати інколи немає можливості, однак без тону немає значення, але не лише від нього залежить зрозумілість слова <...> Слово *ви* я можу вимовити тоном питання, радісного подиву, гнівного докору і т. ін., але воно в усіх випадках залишиться займенником другої особи множини; думка, пов'язана зі звуками *ви*, супроводжується почуттям, що виражається тоном, але не вичерпується ним і є чимось від нього відмінним. Можна навіть сказати, що в слові членороздільність переважає над тоном; глухонімі її сприймають за допомогою зору...» [1:68].

Із поняттям тональності пов'язує О. Потебня і статус вигуку, що проілюстровано актуалізацією конкретних звуків: «Зовсім навпаки у вигуку. <...> Відберемо у вигуків *о*, *а* і под. тон, що вказує на їхнє відношення до почуття подиву, радості тощо, і вони позбавляться сенсу, стануть порожніми абстракціями, відомими значками в гамі голосних. Тільки тон дає нам можливість здогадатися про почуття <...> людини». І далі додає: «За тоном мова вигуків, подібно до міміки, без якої вигук, на відміну від слова, у багатьох випадках зовсім не може обійтися, є єдина мова, зрозуміла всім. Із цим пов'язана інша, більш внутрішня відмінність вигуку від слова, думка, з якою колись було пов'язане слово, знову викликається у свідомості звуками цього слова, оскільки, наприклад, щоразу, коли я чую ім'я відомої мені людини, я знову уявляю більш чи менш ясно і повно образ тієї самої особи, яку я раніше не бачив...» [1:69], однак «почуття, що складає весь зміст вигуку, не відтворюється так, як думка...» [1:69].

Отже, окреслюючи статус граматичної категорії вигуку, учений указує на його відмінність від самостійних частин мови (порівн. також: «Незрозумілість вигуку можна пояснити інакше так: він не має значення в тому сенсі, у якому його має слово. Якби не перешкоди з боку мови, ми б не сказали, що оклик, вимушений страхом, *значить* страх, тобто думка про нього, виражена словом *страх*, подібно до того, як не сказали б, що миттєвий колір на обличчі значить сором. Як годинна і хвилинна стрілки на дванадцяти не значать дванадцяти годин, а тільки вказують на відповідний час, як озноб чи гарячка, швидкість і уповільненість пульса не означають хвороби, а тільки є її ознаками для лікаря» [1:70], так і у

вигуку «спостерігач бачить беззмістовні самі по собі ознаки станів душі, тоді як у слові він має справу з готовою думкою» [1:71].

Крім того, дослідник наголошує на характері породження вигуку в мовленні: «<...> почуття – це завжди оцінка наявного змісту нашої душі і воно завжди нове... Звідси зрозуміло, чому вигук, як відголосок миттєвого стану душі, щоразу створюється заново і не має об'єктивного життя, що характерне для слова» [1:70].

Цікавою є теза дослідника про те, що «вигук знищується зверненою на нього думкою, подібно до того, як почуття руйнується самоспостереженням, що обов'язково додає щось нове» (йдеться про субстантивіацію вигуку – В. С.) [1:70], а також таке твердження: «незрозумілість вигуку в тому, що він зовсім непомітний свідомості суб'єкта» [1:70].

О. Потебня порівнює вигук зі звичайними звуками мови, вказуючи на функціональну відмінність останніх: «<...> вигук, будучи рефлексією хвилювання душі і повертаючись до неї як до враження від звука, залишається нею непоміченим: суціль – випадки, які можуть нас переконати, що й своя душа – «потемки», що в нас існує велика кількість різновидів сприймань та почуттів, нам абсолютно невідомих» [1:70]. Як бачимо, наукове мовлення дослідника само по собі є емоційним і експресивним, завдяки яскравим ілюстраціям, вдалим порівнянням, що потребує окремого дослідження.

У вченого вбачаємо наявність однієї з перших класифікацій вигуку: «<...> первинні вигуки за своєю природою розпадаються на такі, які з незапам'ятних часів втратили свій інтер'єктивний характер. До перших належать оклики фізичного болю, задоволення і більш складних відчуттів, що зумовлені не стільки якісним змістом думки, скільки її формою (наприклад, оклики подиву, радості, горя); до других, судячи за коренями нинішніх мов, головню, якщо не винятково, вигуки почуттів, пов'язаних із враженнями зору і слуху» [1:72].

Розмірковує вчений й про інтенсивність вияву почуттів, вербалізованих вигуком, і можливість нейтралізації цих почуттів, коли вигук втрачає свій граматичний статус: «1) Напруженість почуття, що володіє людиною, яка омовлює вигук, повинно

зменшитися за умови переходу вигуку в слово; 2) спад інтенсивності почуттів мотивований і тією ясністю, з якою ми уявляємо собі зміст слова... Прислів'я «у страху великі очі» ми можемо поширити на всі сильні почуття, що не те щоб обов'язково вимагають від нас перебільшення, а просто не дають змоги розглянути предмет, що призвів до відчуття потрясіння» [1:72]. Узагальнюючи опис статусу лексико-граматичного розряду вигуку, О. Потебня наголошує, що вигук – це «складне сполучення тонів».

Надаючи великого значення людським почуттям, що своєрідно вербалізуються в кожній мові, учений пов'язує їх насамперед з людською моральністю: «Моральне життя починається з почуттів і внутрішніх образів. Почуття – це темний і невизначений предмет внутрішнього сприйняття. Але вони омовлюються словом <...> не зовсім правильно шукати відповідність почуття в первісних звуках <...> і стверджувати, що загальне вираження рівномірного, тихого, ясного почуття, спокійного спостереження, разом із тим і глупого здивування <...> виявляється в прагненні суб'єкта віддалити від себе предмет, відчуття протидії, страх і т. ін., і, навпаки, – вираження бажання, любові – це прагнення наблизити до себе предмет, асимілювати його сприйняття» [1:75]. Як бачимо, науковець пов'язує почуття (емоційність) з категорією оцінки, наголошуючи на особливостях сприйняття людиною почуттів позитивних і негативних, що відповідно вербалізуються в мові з урахуванням низки асоціацій – більш чи менш інтимізованих.

Отже, у творчому доробку О. Потебні містяться оригінальні думки, а в системі лінгвофілософських поглядів ученого простежуємо витoki лінгвоемоціології.

Ідеї О. Потебні поглибив його талановитий послідовник, яскравий представник харківської лінгвістичної школи Л. Булаховський, методологічні положення якого, на жаль, також не пов'язують із розробленням проблематики лінгвістики емоцій. І цю прогалину слід ліквідувати під час вивчення питання «Історія становлення лінгвоемоціології в Україні», що становить перспективу цього дослідження.

Література

1. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 1993. — С. 7—157.
2. Потебня А. А. Язык и народность / А. А. Потебня // Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 1993. — С. 158—185.
3. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций [Текст] : монография / В. И. Шаховский. — М. : Гнозис, 2008. — 416 с.

УДК 81'23

І. М. Шкоріна

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Національно-мовні картини світу: погляд О. О. Потебні

Шкоріна І. М. Національно-мовні картини світу: погляд О. О. Потебні. У статті досліджено погляди О. О. Потебні на національно-мовну картину світу, висвітлено історію питання. Картину світу розглянуто як світобачення кожної людини й етносу, результат сприйняття та осмислення навколишнього світу, відображеного в мові. Проаналізовано думки О. Потебні щодо специфіки формування національно-мовної картини світу в свідомості молоді, складності, які виникають під час цього процесу. У статті розглянуто причини виникнення явища білінгвізму, простежено поняття «рідна мова» в умовах двомовності.

Ключові слова: О. О. Потебня, національна мова, національно-мовна картина світу, двомовність.

Шкорина И. М. Национально-языковые картины мира: взгляд А. А. Потебни. В статье исследованы взгляды А. А. Потебни на национально-языковую картину мира, освещена история вопроса. Картина мира рассмотрена как мировоззрение каждого человека и этноса, результат восприятия и осмысления окружающего мира, отраженного в языке. Проанализировано мнение А. Потебни о специфике формирования национально-языковой картины мира в сознании молодежи, сложности, возникающие во время этого процесса. В статье рассмотрены причины возникновения явления билингвизма, прослежено понятие «родной язык» в условиях двуязычия.

Ключевые слова: А. А. Потебня, национальный язык, национально-языковая картина мира, двуязычие.

Shkorina I. M. National linguistic picture of the world: view of A. Potebnja. In the article the views O. O. Potebnja in the national language picture of the world, highlighted history of the issue. The picture of the world considered as the world view of each person and the ethnic group, the result of perception and understanding of the world, reflected in the language. Analyzed opinions of A. Potebnja on specific formation of the national language picture of the world in the minds of young people, the complexity that arise during this process. The article examines the causes of the phenomenon of bilingualism, traced the concept of «native language» in conditions bilingualism.

Key words: A. Potebnja, national language, national linguistic picture of the world, bilingual.

Інтерес науковців до національного компонента мови, національно-мовної картини світу має довгу й глибоку традицію. У німецькій лінгвістиці він сягає праць В. фон Гумбольдта, в українській – робіт О. О. Потебні, який суттєво розвинув ідеї, створивши власну філософію мови, «інтуїтивно вловлену В. Гумбольдтом проблему існування «внутрішньої форми» національної мови, «народного духу» перевів у площину взаємозв'язку мови і думки» [4:131].

У своїх численних працях він досліджував питання співвідношення мови і мислення, у тому числі в історичному аспекті, зовнішньої і внутрішньої форми слова, еволюції значення слова, символіки тощо. Учений уперше на вітчизняному ґрунті зацікавився питаннями взаємовідношення націй і мов, досліджував проблеми двомовності та багатомовності, у тому числі ранньої («Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (1895), «Про націоналізм» (1905) та ін.). Особливо показова в цьому плані його робота «Мова і народність», у якій він детально розглянув різні аспекти мовної картини світу, хоча й не використовуючи саме цей

термін (учений називав це «системами зображення»), у контексті проблем ранньої (від народження) двомовності, змішування мов та пов'язану з ними проблему перемикання кодів.

Саме в цьому контексті думки О. О. Потебні становлять великий інтерес для сучасних дослідників. Незважаючи на те, що його праці написані майже півтора століття тому, висловлені в них ідеї залишаються актуальними й у наш час, окрім того, вони стали основою для всіх подальших досліджень національно-мовної картини світу на українському ґрунті.

На жаль, у переважній більшості робіт сучасних дослідників, присвячених цій проблематиці, прізвище О. О. Потебні згадується побіжно; автори посилаються, як на базові, на роботи Л. Вайсгербера, Е. Сепіра та Б. Уорфа (гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа) тощо, у яких аналогічні поглядам О. О. Потебні думки були висловлені на кілька десятиліть пізніше. З огляду на це, маємо за мету аналіз поглядів О. О. Потебні на мову і мислення та проблему національно-мовної картини світу.

Національно-мовна картина світу, притаманна як кожній окремій особистості-мовцю, так і

суспільству в цілому, є однією з концептуальних умов цілісного сприйняття світу. Відмінності в мовах – це відмінності в поглядах на світ. У ХХІ століття ці проблеми набули особливої актуальності у зв'язку з тим, що сучасний етап розвитку культурно-інформаційних процесів у світовому суспільно-політичному й мовному просторі характеризується глобалізацією та інтеграцією, які відбуваються в усіх сферах буття. Ці процеси, загалом позитивні і абсолютно необхідні для подальшого розвитку людства, однак несуть із собою певну загрозу мовної й культурної уніфікації, небезпеку розмивання поняття нації та національної мови, у результаті чого «пошук ідентичності, <...> розглядається передусім як захисна реакція в умовах глобалізації, а тому трактується як джерело зростаючої соціальної напруги» [3:229], що вже починає усвідомлюватися.

Ще О. Потебня підкреслював неприпустимість подібної уніфікації та наголошував на цінності кожної нації незалежно від ступеня її розвитку й кожної національної мови для розвитку людства в цілому: «Якби об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю було можливим, воно було б згубним для загальнолюдської думки, як заміна багатьох почуттів одним, хоча б це одне було б не дотиком, а зором. Для існування людини потрібні інші люди; для народності – інші народності» [1:229]. Тут бачимо характерне порівняння мови із зором, постійне для науковця.

Стверджуючи рівність і рівноцінність націй та народів між собою, О. О. Потебня уточнює: «Як немислима точка зору, з якої б видно було всі сторони речі, як у слові неможливо уявлення, що виключає можливість іншого уявлення, так неможлива всеосяжна, безумовно краща народність» [1:229], а отже, «як немає мови і наріччя, які не були б здатні стати зняряддями неперекорно різноманітної і глибокої думки, <...> так будь-яка народність а ргіогі здатна до нескінченного <...> розвитку» [1:229]. Як бачимо, О. О. Потебня вважав, що немає кращих чи гірших народів і націй, і кожна народність, поки вона існує, має потенційно однакові з іншими народностями й націями можливості еволюціонувати незалежно від цивілізаційного, культурного чи політичного рівня її розвитку в певний період.

Цей тезис приводить філософа до парадоксального на перший погляд висновку: «Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм» [1:229]. Але насправді нічого парадоксального тут немає. Адже цей текст писався задовго до появи інтернаціоналізму радянського гатунку з його абсурдною ідеєю добровільного об'єднання націй і боротьби з національною відокремленістю, завдяки яким саме слово *інтернаціоналізм* стало

сприйматися як негативне. Ми звикли, що це поняття використовується як антитеза націоналізму, але початкове, первісне його значення полягає в обстоюванні свободи й рівності всіх народів, яку, власне, і захищав О. О. Потебня. Для цивілізованої людини не може бути антитези між любов'ю до свого народу (націоналізм) та повагою до інших народів і визнанням їх рівних можливостей (інтернаціоналізм), навпаки, ці поняття не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі. Однак, як підкреслював науковець, інтернаціоналізм не повинен перетворюватися на денационалізацію, яка є вкрай негативним, згубним для існування нації явищем.

Цікаво, що наведені думки науковець висловив не в одній зі своїх філософсько-лінгвістичних праць, а всередині вузько спеціалізованого фольклористичного дослідження «Рецензія на збірник “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”, собранные Я. Ф. Головацким» (1880), яке, зважаючи на його тематику і великий обсяг, не могло бути розраховане на широкі кола читачів. На думку Ю. Шевельова, О. О. Потебня свідомо вибрав «конспіративний» спосіб висловитися, оскільки «непрофесійного читача такий текст швидко відстрашить. Так от, між ці бастіони страхітливої ерудиції втиснуто кілька сторінок про мову й народність» [5:229]. Виникає враження, що вчений справді не хотів, щоб ці думки були вчасно помічені, очевидно, з цензурних міркувань. Саме тому цей текст становить найбільший інтерес для тих, хто «дійсно бажає довідатися про думку Потебні в питанні Мови / Народності» [5:229], за висловом того ж Ю. Шевельова.

Але звернімося й до інших робіт О. О. Потебні. Його основною ідеєю є тезис, що різні мови є глибоко різними системами прийомів мислення, а отже, неможливо «змінювати мову з такою ж легкістю, як змінюють одяг» [2:258], оскільки мови не є просто засобами позначення готової думки, яка утворилася незалежно від них. На думку науковця, «мови тому тільки служать позначенням думки, що вони суть засоби перетворення початкових, домовних елементів думки; тому в цьому сенсі вони можуть бути названі засобами творення думки» [2:259], тобто мова, якою володіє й користується людина, має визначальний вплив на формування її мислення та сприйняття реальності, а відповідно, і світобачення.

Образно порівнюючи мову із зором, О. О. Потебня пояснював, що «як найменша зміна в устрої ока й діяльності зорових нервів, неминуче дає інші сприйняття і цим впливає на весь світогляд людини, так кожна дрібниця в устрої мови повинна давати без нашого відома свої особливі комбінації елементів думки. Вплив всякої дрібниці мови на думку в своєму роді єдиний і нічим незамінний» [2:258–260]. Дослідник наголошує, що цей вплив як

мови в цілому, так і кожного її елемента на мислення є абсолютним, монопольним і всеохопним, але при цьому зазвичай не помічається й не усвідомлюється людиною-мовцем.

Виходячи з цього, О. О. Потебня першим серед вітчизняних дослідників звернувся до проблеми раннього білінгвізму. Він особливо наголошував на значенні освіти, яку людина повинна отримувати обов'язково рідною мовою, бо «іншомовна школа, чи буде це школа в тісному сенсі, <...> або взагалі школа життя, має приготувати зі свідомості учнів рід палімпсеста, причому її учні і за рівності інших умов будуть відставати від тих, яким у школі потрібно було не забувати колишнє, а лише вчитися» [1:231], причому подібні думки повторюються вченим у багатьох роботах. О. О. Потебня справедливо вважав, що освіта іноземною, а не рідною мовою може вести до повної і остаточної втрати людиною національної самоідентифікації і в результаті цього – до денационалізації нації.

Розглядаючи проблеми білінгвізму в освіті з точки зору формування національно-мовної картини світу, він писав, що «знання двох мов у ранньому віці не є володіння двома системами зображення і сполучення одного й того ж кола думок, але роздвоює це коло й наперед утруднює досягнення цілісності світогляду, заважає науковій абстракції» [2:263]. Отже, вчений негативно ставився до ранньої двомовності, вважаючи, що вона заважає нормальному формуванню в людини національно-мовної картини світу, а відповідно, наукової та концептуальної картин світу.

Нам подібні думки видаються занадто категоричними. Істина, на наш погляд, знаходиться десь посередині й полягає в тому, що двомовність (полімовність) може бути як позитивним, так і негативним фактором розвитку людини й соціуму залежно від багатьох лінгвістичних та позалінгвістичних причин. У людини, яка сприймає як рідні дві мови (або більше), засвоєні нею в ранньому дитинстві, справді в деяких випадках можуть виникати труднощі з національною самоідентифікацією, іноді такій людині в дорослому віці доводиться вибирати, яка мова і яка картина світу є для неї базовою. Сім'я, з одного боку, і заклади освіти, з іншого, можуть як полегшити, так і ускладнити цей вибір. Однак за умови гармонійного розвитку соціуму, такі конфлікти у свідомості мовців можуть і не виникати.

Торкаючись проблеми формування картини світу в ситуації двомовності, ми неминуче підходимо до питання, ідеться про одну картину світу чи дві окремі. Це питання й досі залишається остаточно не вирішеним. О. О. Потебня, який першим звернувся до аналізу цієї проблеми стосовно притаманної XIX ст. двомовності вищих верств суспільства (російська і французька мови), писав, що «Людина, яка говорить двома мовами, переходячи від однієї мови до іншої, змінює разом із тим характер і напрям течії своєї думки, притому так, що посилення її волі лише змінює колію її думки, а на подальший перебіг її вплив лише посередній. Це посилення може бути порівняне з тим, що робить стрілочник, який переводить поїзд на інші рейки» [2:260]. У сучасній лінгвістиці це явище відоме під назвою «код-світчинг», або перемикування кодів. На думку О. О. Потебні, «різні мови в одній і тій же людині пов'язані з різними областями і прийомами думки, <...> ці різні сфери і прийоми в одній і тій же людині розмежовані і речовинно» [2:263]. Як бачимо, учений вважав, що у свідомості людини-мовця, що володіє кількома мовами, існує й відповідна кількість окремих мовних картин світу, які пов'язуються з різними сферами як мислення, так і буття.

Ми не можемо повністю погодитися з наведеними думками; зокрема, ми вважаємо, що у свідомості людини, скільки б мов вона не засвоїла, існує не кілька окремих національно-мовних картин світу, а одна цілісна, утворена на основі рідної мови, до якої включаються, індивідуально переломлюючись, повністю чи фрагментарно мовні картини світу, притаманні всім засвоєним мовам. На нашу думку, якби це було не так, не відбувалося б змішування мов у процесі мовлення, не могли б виникати такі явища, як суржик (розуміємо цей термін широко – як елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно).

Оскільки, як ми побачили, національно-мовна картина світу невід'ємно пов'язана з мисленням людини, О. О. Потебня намагався встановити характер цього зв'язку, встановити, як проявляється особливе світосприйняття, закладене в кожній конкретній мовній картині світу. Ми розглянули деякі аспекти поглядів вченого, приділивши особливу увагу проблемі творення національно-мовної картини світу в ситуаціях двомовності та змішування мов. Цілісне осмислення наукової спадщини О. О. Потебні попереду.

Література

1. Потебня А. А. Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», собранные Я. Ф. Головацким / А. А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., Искусство, 1976. — С. 226—252.
2. Потебня А. А. Язык и народность / А. А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., Искусство, 1976. — С. 253—285.

3. Рожанська Н. В. Соціальні ідеї Олександра Потебні в контексті сучасної етносоціології і глобалістики / Н. В. Рожанська. — Наукові праці. Соціологія. — Вип. 213. — Т. 225. — 2013. — С. 17—20.

4. Селеменова О. А. Формирование концепции языковой картины мира в работах отечественных и зарубежных лингвистов конца XVIII — начала XX века / О. А. Селеменова // Филологические науки. — Тамбов : Грамота, 2012. — № 1 (12). — С. 130—134.

5. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання [електронний ресурс] / Юрій Шевельов. — Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Oleksander_Potebnia_i_ukrainske_pytannia.doc

УДК 81-11

Е. В. Палатовская

Киевский национальный университет имени Т. Шевченко

Сопряжение когнитивных и языковых способностей человека в концепции А. А. Потебни

Палатовська О. В. Сполучення когнітивних і мовних здібностей людини в концепції О. О. Потебні. У статті представлено інтерпретацію поглядів О. О. Потебні на взаємозв'язок мови і мислення з позиції новітніх когнітивних досліджень. Автор статті розглядає ключові питання теорії ученого: про природу і еволюцію мови, участь мови у формуванні, зберіганні і передачі думок, співвідношенні думки з її мовною презентацією – і співвідносить його погляди з постулатами сучасних когнітивістів, знаходячи очевидні паралелі.

Ключові слова: думка, мислення, мова, когнітивні процеси, когнітивна лінгвістика.

Палатовская Е. В. Сопряжение когнитивных и языковых способностей человека в концепции А. А. Потебни. В статье представлена интерпретация воззрений А. А. Потебни на взаимосвязь языка и мышления с позиции новейших когнитивных исследований. Автор статьи рассматривает ключевые вопросы теории ученого: о природе и эволюции языка, его участии в формировании, хранении и передаче мыслей, соотношении мысли с ее языковой презентацией – и соотносит его взгляды с постулатами современных когнитивистов, находя очевидные параллели.

Ключевые слова: мысль, мышление, язык, когнитивные процессы, когнитивная лингвистика.

Palatovska O. V. The combination of cognitive and language human abilities in the concept of A. A. Potebnya. The paper presents the interpretation of views of A.A. Potebnya on combination of language and thinking from the perspective of the latest cognitive research. The article examines the key issues of the theory of the scientist: the nature and evolution of language, its participation in the formation, storage and transmission of ideas, correlation between a thought and its expression in the language. The article also explores the relation between the views of the scientist and views of modern cognitive linguists and identifies obvious parallels.

Keywords: thought, thinking, language, cognitive processes, cognitive linguistics.

Характеризуя значення творів А. А. Потебни в історії мовознавства, поет і теоретик символізму Андрей Белый ще в 1910 році назвав ученого «одним із найбільш видатних європейських лінгвістів», в якому «отчетливість думки поєднується <...> з багатогранністю освітлення; дерзновість висновків з серйозною їх обґрунтованістю; багатство і різноманітність думки звучить в ще більшому багатстві фактів, ім подобраних; самостійність як би прикривається під маскою ім приводимих цитат» [2:241]. Він же в характерній йому декількох пафосній манері передок неослабуючий інтерес нащадків до наукового спадку нашого співвітчизника:

«Если же мыслитель высказывает глубоко оригинальные взгляды <...>, пытаюсь подтвердить воззрения свои не ослепляющими парадоксами, а тяжелыми многотомными фолиантами, как часто надолго его постигает забвение; несколько специалистов, без сомнения, откроют его в пыли музеев и библиотек, чтобы сделать ссылки в соответственных выносках и комментариях к своим трудам; и только новая, нужная, быть может, глубоко революционная мысль долго будет таиться под спудом; <...> добросовестные исследователи просмотрят, быть может, ее необычное содержание; в интересе к частностям исследования растворится руководящая мысль. Но с тем большим восторгом последующая эпоха увидит в обычном необычное;

искристый свет заблестит жизнью из пыли архивов» [2:240].

Действительно, к научному наследию А. А. Потебни неоднократно обращались лингвисты, философы, психологи и литературоведы, среди которых можно назвать Д. Н. Овсяннико-Куликовского, В. В. Виноградова, Ф. П. Филина, М. Г. Ярошевского, И. К. Белодеда, С. Д. Кацнельсона, Л. А. Булаховского, В. Б. Шкловского, Д. Ф. Острянина, Ф. М. Березина, А. И. Белодеда, В. Ю. Франчук и др. Каждый исследователь интерпретировал воззрения ученого с точки зрения своих научных интересов, конкретных задач исследования и позиций того научного направления или школы, к которым принадлежал. Однако ни одна работа, посвященная изучению научных работ харьковского профессора, не является до конца исчерпывающей и охватывающей все грани его деятельности, что является вполне закономерным и, по-видимому, невозможным, если исходить из мысли самого А. А. Потебни, что «посредством слова нельзя передать другому своей мысли, а можно только пробудить его собственную» [10:232]. Глубина и оригинальность теоретических изысканий и широта научных интересов Потебни заставляют новые поколения ученых, работающих в русле разных научных парадигм, обращаться к изучению его трудов.

Теоретические воззрения А. А. Потебни продолжают оставаться весьма актуальными и в XXI веке. Лингвисты, работающие в русле когнитивного подхода к языку, усматривают в его работах целый ряд идей, активно развиваемых в наше время когнитивной лингвистикой – одним из ведущих направлений современного языкознания. Неслучайно международный коллектив авторов сборника научных трудов «Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика», появившегося в 2015 году, посвятил это издание «памяти трех выдающихся ученых прошлого, сыгравших историческую роль в когнитивных исследованиях языка» [5: 25] – А. А. Потебни, Л. С. Выготского и Б. Л. Уорфа.

Цель настоящей статьи – представить основные положения теории А. А. Потебни, относящиеся к проблемам соотношения когнитивных и языковых возможностей человека, в сопоставлении с постулатами теоретиков современной когнитивистики.

По определению А. А. Кибрика, «когнитивный подход к языку предполагает, что языковая деятельность представляет собой один из видов когнитивной деятельности человека, и языковые явления могут быть адекватно поняты лишь в контексте других когнитивных процессов, таких как представление знаний, память, внимание, сознание [4:5]. И хотя историю когнитивной

лингвистики принято отсчитывать с середины 70-х годов XX столетия, многие ее идеи выдвигались значительно раньше. Общеизвестным предшественником когнитивного подхода к языку считается В. фон Гумбольдт, провозгласивший, что «язык есть не продукт деятельности, а деятельность», которая является связующим звеном между индивидом и «общественностью» (социумом), так как «...говорить значит связывать свою личную узкую мысль с мышлением своего племени, народа, человечества» (Цит. по [9:145] – Е. П.).

Идеи гумбольдианства получили распространение в России во многом благодаря деятельности одного из самых ярких представителей Харьковской лингвистической школы – профессора А. А. Потебни, который не только развил идеи своего предшественника, но и представил свое оригинальное видение проблем, связанных с сопряжением мысли и языка в речевой деятельности человека.

Остановимся на некоторых методологических положениях, которые являются определяющими в философско-деятельностной программе ученого.

А. А. Потебня подчеркивает, что язык – это динамическое образование, которое реализуется только в речевой деятельности: «Язык есть вечно повторяющееся усилие (работа) духа сделать членораздельный звук выражением мысли... Это – определение не языка, а речи, как она каждый раз произносится <...>; но, собственно говоря, **только совокупность таких актов речи <...> есть язык...** (здесь и далее выделено нами – Е. П.)» [9:28]). К сожалению, эта мысль не была воспринята как большинством современников ученого, так и следующими поколениями лингвистов, поэтому в языкознании более столетия размежевывались такие понятия, как язык и речь, текст как статичный продукт и речевая деятельность субъекта, то есть структурно-семантическая организация языка и ее динамическое функционирование изучались изолированно друг от друга. Только в последней трети XX века в лингвистике утвердился системный подход к описанию языка, учитывающий единство формы, семантики и особенностей функционирования языковых единиц, а также их функционально-прагматическую обусловленность тем или иным типом дискурса. Определение языка, предложенное в XXI веке А. Е. Кибриком, звучит весьма созвучно приведенному выше определению А. А. Потебни: «Язык есть **социально ориентированная семиотическая (знаковая) система, используемая как механизм осуществления языковой деятельности. Язык и речь, с точки зрения функционального подхода, не**

противопоставлены, а дополняют друг друга...» [6:323].

2. Социальную ориентированность языка подчеркивал и А. А. Потебня, несколько дополнив и перефразировав В. фон Гумбольдта: «В действительности язык развивается только в обществе, и притом не только потому, что человек есть всегда часть целого, к которому принадлежит, именно своего племени, народа, человечества, не только вследствие необходимости взаимного понимания как условия возможности общественных предприятий, но и потому, что человек понимает самого себя, только испытавши на других людях понятность своих слов...» [9:30]. Таким образом, язык, в понимании ученого, обеспечивает не только *информативную*, т. е. передачу какой-либо информации другим членам языкового коллектива, но и *когнитивную* функцию, которая направлена на приобретение знаний о реальном или вымышленном мирах, их осмысление и хранение, что становится возможным только в результате речевой деятельности. Соответственно эти функции неразрывно связаны с мышлением и когнитивными способностями человека.

3. Третья методологически значимая характеристика языка – это его постоянная изменчивость и эволюционное развитие, которые следует учитывать при построении лингвистических теорий. А. А. Потебня пишет: «Таким образом, в **истории языка, в психологических наблюдениях современных нам процессов речи** – ключ к тому, как совершались эти процессы в начале жизни человечества» [9:44]. Эта мысль коррелирует с современными призывами ученых к созданию эволюционно-синтетической теории языка, опирающейся на синхронически-диахронический подход к его описанию, которая понимается следующим образом: «Синтетическая составляющая призвана учесть как внутрисистемные, сугубо лингвистические свойства языка и процессов его синхронного функционирования, так и межсистемные требования, выдвигаемые другими подсистемами, такими как мышление, представление знаний, эмоции, память и пр., тесно взаимодействующими с языковой подсистемой. Эволюционная составляющая должна служить основой для объяснения эволюции языка и процессов его становления и развития у ребенка» [7:137]. А. А. Потебня, описывая эволюционное развитие и становление современной ему языковой системы, весьма часто привлекает в качестве подтверждения своих положений примеры из детской речи, которая, по его мнению, сохранила многие черты протоязыка. Такой взгляд на онтогенез речи вполне согласуется с современными представлениями когнитивистов: «Подобно развитию детского

языка, эволюцию человеческого языка тоже можно представить в виде двух линий расширения сенсорного протоязыка: семантической и синтаксической, обусловленных развитием когнитивных и мыслительных возможностей проточеловека» [7:149].

4. А. А. Потебня был одним из первых в славистике, кто обратил внимание на психологическую природу языка и на то, что «языкознание стало нуждаться в помощи психологии», изучая, как и психология, прежде всего «человека говорящего» [9: 45], предвосхитив некоторым образом появление новой области человеческого знания – психолингвистики. По мысли ученого, все науки естественного цикла состоят в неразрывной связи друг с другом: «Природа заключает в себе 1) человека и 2) все то, что не-человек, следовательно, окружающее человека, внешнее по отношению к нему. Отсюда разделение всех наук на два разряда, из которых один имеет целью изучить человека, а другой – внешнюю природу. Такое разделение, конечно, приблизительно, так как части того и другого отдела так тесно связаны между собой, что не представляется возможным провести резкую черту между ними» [10:199]. Эти взгляды на соотношение естественных наук обнаруживают поразительное сходство с современной когнитивной лингвистикой, которая позиционирует себя как междисциплинарный проект. «Отличительная особенность когнитивной парадигмы состоит в том, – отмечают авторы «Введения» к уже упомянутому сборнику «Язык и мысль», – что она принципиально отказывается от внутренней замкнутости лингвистики и рассматривает себя в связи с соседними науками, изучающими человека, его ум, его мозг и даже тело. Этот подход основан на том очевидном обстоятельстве, что язык неразрывно связан с другими когнитивными подсистемами – представлением знаний, мышлением, памятью, эмоциями и пр.» [5:21].

Обозначив основополагающие взгляды А. А. Потебни на сущность языка, обратимся к вопросу о взаимосвязи языка и мышления в концепции ученого и проведем некоторые параллели с современными изысканиями в этой области. Проблема языка и мышления всегда являлась центральной при любом методологическом подходе к языку, так как, приступая к анализу конкретного языкового объекта, перед исследователем встает целый ряд вопросов, которые невозможно оставить без внимания и которые будут определяющими при выборе методов и методик исследования языкового материала. Назовем некоторые из них:

– возможно ли мышление без использования языка?

– что первично: мышление или язык?

– насколько полноценно участвует язык в формировании мыслей или его функция сводится только к их передаче?

– насколько совпадает ли мысль и ее языковое воплощение?

– является ли язык автономным модулем по отношению к мышлению?

Именно эти вопросы ставит А. А. Потебня с самых первых строк книги «Мысль и язык» (1862), которая стала определяющей для всей его дальнейшей научной деятельности: «Вопрос об отношении мысли к слову ставит лицом к лицу с другим вопросом – о происхождении языка, и наоборот, попытка уяснить начало человеческой речи, неизбежная при всяком усилии возвыситься над массою частных данных языкознания, предполагает известный взгляд на значение слова для мысли и степень его связи с душевною жизнью вообще» [9:5].

Опираясь на взгляды основателя психологического взгляда на язык в европейском языкознании Х. Штейнтала, А. А. Потебня утверждает, что «мысль существует независимо от языка» [9:7]: «Творческая мысль живописца, ваятеля, музыканта не выразима словом и совершается без него, хотя и предполагает значительную степень развития, которая дается только языком. Глухонемой тоже постоянно мыслит – и притом не только образами, как художник, но и об отвлеченных предметах, – без звукового языка...» [9:41]. При этом мышление первично по отношению к языку, так как в истории человечества известны и доязыковые периоды, когда «люди жили как животные, потом почувствовали побуждение соединиться в общество и найти средство взаимного сообщения мысли» [9:8]. Обосновывая эволюционный прогресс и перманентное совершенствование языка, который обслуживает все усложняющиеся потребности развивающегося человечества, Потебня пишет и об обратном воздействии: язык начинает качественно преобразовывать человеческое мышление, участвовать в когнитивных процессах формирования мыслей. Кодирование в языковые структуры осуществляется, по мнению ученого, параллельно с мыслительной деятельностью: «Язык есть средство не выражать уже готовую мысль, а создавать ее, что он не отражение сложившегося мирозерцания, а слагающая ее деятельность» [9:43]. При этом исторически сложившаяся система того или иного языка влияет на организацию мышления человека и кодирование им своего жизненного опыта языковыми знаками, то есть язык как бы указывает «путь, по которому принуждена направляться <...> мысль именно в силу того, что он говорит и думает на <...> языке»

[10:202]. Эта идея, высказанная более чем на полвека раньше, во многом совпадает с гипотезой языковой относительности, более известной в лингвистике как гипотеза Сепира – Уорфа.

Таким образом, по мнению ученого, уже на продвинутом этапе развития человеческого общества ни мышление, ни язык не являются самостоятельными модулями, они тесно взаимосвязаны и согласованно участвуют в сложных когнитивных процессах переработки, хранения и передачи информации. Однако А. А. Потебня осознает, что ставить знак равенства между мыслью и ее словесным воплощением невозможно, потому что «при понимании мысли говорящего не передаются, но слушающий, понимая, создает свою мысль. <...> ... поэтому понимание в смысле тождества мысли говорящего и слушающего есть иллюзия, в которой действительным оказывается только некоторое сходство, аналогичность между ними, объясняемые сходством других сторон человеческой природы» [10:226]. Важной для современного когнитивного подхода к языку является также идея ученого о первичности устной речи, т. к. практическая грамматика, считает Потебня, которая изучается учащимся в процессе овладения языком, является идеальной и не соответствует реальной языковой деятельности [9:48].

В современных когнитивных науках мышлением называется процесс установления связей между понятиями и представлениями, при этом часто цитируется высказывание Л. С. Выготского: «Всякая мысль стремится **соединить что-то с чем-то**» [3:376]. В учении А. А. Потебни находим схожее суждение: «Здесь только яснее скажем, что собственно человеческая апперцепция – суждение, представления и понятия – отличается от животной тем, что рождает **мысль о необходимости соединения своих членов**» [9:141]. Потебня утверждает, что подлинное значение слово приобретает только в речи, а «вырванное из связи слово становится мертвым» [9:56], поэтому считает необходимым привлекать связные тексты для исследования того или иного языкового материала.

Концептуальные взгляды Потебни об отношении мысли к языку явились теоретической основой его конкретных языковедческих исследований. По верному утверждению А. И. Белододе, А. А. Потебня «создал психолингвистическую модель рождения слова, предложения и частей речи в процессе постижения человеческим разумом бесконечно разнообразных явлений и процессов окружающего мира, творчески применил и апробировал ее в своих собственных исследованиях генетически-эволюционного развития грамматической структуры

восточнославянських мов до сучасності» [1:45].

При осмисленні теоретичних поглядів А. А. Потебні на взаємозв'язок мислення і мови наводяться прямі паралелі з ідеями провідних представників когнітивної мовознавства в сучасній лінгвістиці, які хотіли б представити хоча б в загальному вигляді.

На запитання, чи можливе мислення без використання мови, сучасні вчені відповідають позитивно, підтверджуючи існування вербального і невербального мислення. Так, Е. С. Кубрякова, узагальнюючи дослідження типів мислення в психології і лінгвістиці, зауважує: «Сучасна наука не в змоззі провести чітких меж між мовним і немовним мисленням. Перехід від одного типу мислення до іншого може, на наш погляд, мати різний характер. Індивідуальні операційні одиниці мислення можуть не мати знакового, т. є. конвенційного характеру» [8:29].

Складність питання про те, що первинно – мова чи мислення, а також можливість різних підходів до дослідження даної опозиції, приводить А. Е. Кибрика до виділення *історичної, якісної, структурної, динамічної* і *дослідницької* складових, які він розмежує наступним чином:

1. *Історична* первинність: «Відповідь, очевидно, однозначна: первинна когнітивна здатність».

2. *Якісна* первинність: «Виникнення мови якісно перетворює людське мислення. Очевидно, можна передбачити, що з точки зору виникнення людини мова якісно первинна».

3. *Структурна* первинність: «Важливим різницею є (вимушена) лінійність мовної структури і багатомірність когнітивної структури. Тому вони не ізоморфні, і при переході до когнітивної мовної структури потрібна по крайній мірі лінеаризація першої і навпаки». Питання про первинність не має відповіді.

4. *Динамічна* первинність: «Це питання про мисльотвірну діяльність і розкриття дискурсу. В відмінність від часто приймаємої презумпції, що мова кодує вже складену думку, я вважаю, погоджуючись з Потебнін і Сепіром, що мовна структура розкривається паралельно з мисльотвірною діяльністю». Якщо це так, питання про первинність не має відповіді.

5. *Дослідницька* первинність: «Для лінгвіста первинна *мовна структура*» [6:324].

Сучасна когнітивна лінгвістика відкрита для рішення великого кола питань, пов'язаних з розумінням сутності мови в її всій складності. Саме тому вчені знову і знову звертаються до питань про функції мови, її

участі в процесі формування думок, ступінь самостійності в процесі пізнання, еквівалентності думки її мовній презентації і т. д. Ці питання детально розглянуті в одній з останніх робіт У. Чейфа, в якій вчений, послідовно обґрунтовуючи необхідність створення нової теорії мови, заснованої на мисленні, і покладаючись на цілий ряд найновіших психологічних і лінгвістических досліджень, пише: «Процес асоціювання думок зі звуками послідовно проходить через стадії семантичного, синтаксического і фонологічного структурування, в результаті чого досягається остаточний результат у вигляді звуків. Як було показано, самі думки організуються у вигляді представлень про події, стани і їх учасників, які мають орієнтацію в часі, просторі, епістемології, емоціях, соціальному впливі і контексті. Кожен мовний структурує думки за допомогою своїх власних семантичних ресурсів, включаючи категоризацію цих або інших представлень і вибір конкретно-мовних установок [11:85]. В кінці роботи У. Чейф, підкреслюючи безпосередню зв'язок між лінгвістикою і психологією, приходять до висновку необхідності об'єднання лінгвістики і інших когнітивних наук, тому що «мислення – це та область, в якій науки, суміжні з лінгвістикою, можуть внести найбільший внесок» [11:85]. Думається, що зв'язок між наведеними ідеями сучасного американського лінгвіста і поглядами А. А. Потебні є очевидним.

Дана стаття не може претендувати на достатньо повний аналіз поглядів А. А. Потебні на питання зв'язку мовних і когнітивних процесів у мовній діяльності людини. Ми намагалися провести лише деякі паралелі між сучасними когнітивними дослідженнями і роботами нашого співвітчизника, написаними ще в другій половині XIX століття, який в багатьох відношеннях «прогнозував» світовий лінгвістический розвиток XXI століття. Думається, що багато теоретических положень А. А. Потебні потребують в подальшому осмисленні і розробці. Назвемо деякі перспективні, на наш погляд, напрями такого аналізу:

– оцінка психолінгвістическої моделі виникнення і сприйняття мови в концепції Потебні;

– когнітивна інтерпретація вчення А. А. Потебні про «внутрішню» форму слова, висловлення, дискурсу;

– переосмислення синтаксическої теорії вченого з позицій динамічного і когнітивного синтаксиса.

В заключение хотелось бы привести слова А. А. Потебни об основополагающей задаче языкознания, которая, по нашему мнению, звучит весьма современно и актуально и для нашего времени: «Определить ту долю мысли, которая без членораздельного звука невозможна, а также определить ее влияние на другие стороны человеческой деятельности составляет широкую

задачу языкознания. Такая задача языкознания существовала бы и в том случае, если бы все человечество говорило одним языком: **и в этом случае языкознание оставалось наукою о формах, принимаемых мыслью до появления ее в ремесле, искусстве, науке, и обратно – о влиянии этих проявлений на саму мысль**» (выделено А. А. Потебней – Е. П.) [10:201–202].

Литература

1. Белодед А. И. Грамматическая концепция А. А. Потебни в истории отечественного языкознания : Автореф. докт. дисс. / АН СССР Ин-т русского языка. — М., 1977. — 49 с.
2. Белый А. Мысль и язык. (Философия языка А. А. Потебни) / А. Белый. — Логос. — 1910. — № 2. — С. 240—258.
3. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. — М.: АПН РСФСР, 1956. — 519 с.
4. Кибрик А. А. Анализ дискурса в когнитивной перспективе : дис. докт. филол. наук : 10.02.19 / Ин-т языкозн. РАН. — М., 2003. — 90 с.
5. Кибрик А. А. От составителей : когнитивная лингвистика — в поисках единства / А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев // Язык и мысль : Современная когнитивная лингвистика. — М.: Языки слав. культуры, 2015. — С. 21—28.
6. Кибрик А. Е. Язык и мышление : что из них яйцо и что курица? / А. Е. Кибрик // Четвёртая международная конференция по когнитивной науке : Тезисы докладов : В 2 т. Томск, 22—26 июня 2010 г. — Томск : Томский государственный университет, 2010. — Т. 2: — С. 322—324.
7. Кошелев А. Д. На пороге эволюционно-синтетической теории языка / А. Д. Кошелев // Язык и мысль : Современная когнитивная лингвистика. — М.: Языки слав. культуры, 2015. — С. 123—154.
8. Кубрякова Е. С. Человеческий фактор в языке : Язык и порождение речи / Е. С. Кубрякова, А. М. Шахнарович, Л. В. Сахарный. — М.: Наука, 1991. — 241 с.
9. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня // Потебня А. А. Полное собр. трудов : Язык и мысль / А. А. Потебня. — М.: Лабиринт, 1999. — С. 5—198.
10. Потебня А. А. Психология поэтического и прозаического мышления / А. А. Потебня // Потебня А. А. Полное собр. трудов : Язык и мысль / А. А. Потебня. — М.: Лабиринт, 1999. — С. 199—236.
11. Чейф У. На пути к лингвистике, основанной на мышлении / У. Чейф // Язык и мысль : Современная когнитивная лингвистика. — М.: Языки слав. культуры, 2015. — С. 60—88.

УДК 81'367.5: 81'37: 81'367: 811.161.2

О. Д. Воробець

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Поширювачі семантичної моделі речення через призму теорії словесності О. О. Потебні

Воробець О. Д. Поширювачі семантичної моделі речення через призму теорії словесності О. О. Потебні. Стаття присвячена аналізу семантичного потенціалу поширювачів як невід'ємних складників моделі речення, для яких характерні сукупність та структурована єдність семантичного значення. Репрезентовано особливості функціонування поширювальних компонентів у семантичній структурі речення з урахуванням облігаторних тенденцій теорії словесності О. О. Потебні.
Ключові слова: мультивекторність, речення, семантика, поширювач, розширена модель, функція, предикат, ініціальна позиція, медіальна позиція, фінальна позиція, семантична структура речення.

Воробець А. Д. Распространители семантической модели предложения через призму теории словесности А. А. Потебни. Стаття посвящена аналізу семантичного потенціалу розпространителів як неотъемлемых составляющих модели предложения, для которых характерны совокупность и структурированное единство семантического значения. Представлены особенности функционирования распространительных компонентов в семантической структуре предложения с учетом обязательных тенденций теории словесности А. А. Потебни.

Ключевые слова: мультивекторность, предложение, семантика, распространитель, расширенная модель, функция, предикат, инициальная позиция, медиальная позиция, финальная позиция, семантическая структура предложения.

Vorobets O. Extenders of the semantic model of the sentence in the light of A. Potebnjas theory of literature. The article analyzes the semantic potential of extenders as integral parts of the model of sentence which are characterized by totality and structured unity of the semantic meaning. It represents the peculiarities of extending components in the semantic structure of the sentence while taking into account obligatory tendencies of the A. Potebnjas theory of literature.

Key words: multivectoral, sentence, semantics, extender, expanded model, function, predicate, initial position, medial position, final position, semantic structure of the sentence.

Тенденції розвитку сучасної лінгвістичної думки все частіше засвідчують посилення уваги науковців до проблем граматичної семантики, зокрема функціонально-семантичного потенціалу реченнєвих одиниць поширювального характеру. Ще в теоретичних концепціях О. О. Потебні звучали ідеї щодо складності семантики та функціонування окремих компонентів речення, яке видатний український дослідник репрезентував таким чином: “Речення – це граматична структура, що виражає психологічне судження, тобто поєднання двох уявлень, які утворюють складне уявлення” [16:22–23]. Доцільно зазначити, що одним із центральних об’єктів дослідження мовознавця було слово, його семантична, граматична, словотвірна структура та синтаксична функціональність, адже в кожному слові, на думку О. О. Потебні, можливо виокремити суб’єктне й об’єктне начало.

Спочатку створене в мові двояко служить підґрунтям для нового: частково воно перебудовується заново при інших умовах і по іншому початку, частково ж змінює свій вигляд і значення в цілому залежно від присутності нового, відповідно до чого поверхня мови завжди більш-менш виблискує зразками різнохарактерних пластів [16:131].

Як зазначає Ю. В. Шевельов, Олександр Потебня протягом усього свого свідомого життя жваво цікавився питаннями зв’язку мови й національності і питанням денационалізації взагалі, а на Україні зокрема. У післяшевченківські часи О. О. Потебня фактично був провідним на Україні теоретиком національного питання у зв’язку з філософією мови [15:5–6].

Мета статті – визначити поширювачі семантичної моделі речення української мови та описати їх через призму теорії словесності О. О. Потебні. Для цього необхідно розв’язати такі завдання: 1) розкрити сутність поширювача в ряді синтаксичних компонентів; 2) встановити роль поширювачів у формуванні глибинної семантики речення; 3) проаналізувати речення із

досліджуваними компонентами та комплексами з урахуванням теоретичних концепцій О. О. Потебні.

Актуальність запропонованої роботи вбачаємо у вирішенні питання щодо статусу та місця поширювачів у структурній моделі речення, що на сьогодні остаточно не вирішене і залишається дискусійним. У мовознавчій науці цій проблематиці приділяли увагу Н. Д. Арутюнова [1], К. Г. Городенська [4], А. П. Загнітко [5], Г. О. Золотова [6], Н. Л. Іваницька [7], С. Д. Кацнельсон [8], В. І. Кононенко [9], Н. М. Костусяк [10], О. В. Кульбабська [11], О. Г. Межов [12], М. В. Мірченко [13], М. Я. Плющ [14], О. О. Потебня [15; 16] Grzegorzczkowska R. [18], Milewska V. [19], Przybylska R. [20] та ін.

Традиційно українські вчені інтерпретували предикацію насамперед як відношення між елементами речення (частіше за все між підметом і присудком), іноді це відношення іменували предикативністю. За О. О. Потебню, суть предикативності якраз і полягає у вираженні дієсловом-присудком енергії суб’єкта, який створює свою ознаку [16:112].

Так, Н. М. Костусяк зазначає, що граматичним категоріям як ядерним компонентам мовної організації властива внутрішня ускладненість, вияв якої полягає в їхній специфічній структурі, зумовленій розподілом функцій між певними формами [10:19].

За теоретичною концепцією О. Г. Межова, мінімальна семантико-синтаксична одиниця як конструктивна одиниця синтаксису має такі основні диференційні ознаки: 1) входження в одиницю вищого рангу – речення або словосполучення; 2) категорійне значення “предметність – ознаковість”; 3) семантичну функцію; 4) морфологічне оформлення; 5) здатність до реалізації у формально-синтаксичних і комунікативних позиціях речення; 6) елементарність / неелементарність; 7) валентна / невалентна сполучуваність з предикатом; 8) активність / пасивність; 9) первинність / вторинність [12:13].

У нашій теоретичній концепції поширювачі кваліфікуємо як мінімальні синтаксичні одиниці, що характеризуються сукупністю та структурованою єдністю семантичного значення, яке випливає із синтезу одного, двох чи більше компонентів, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості і які мають потенціал виступати в ролі синтаксеми як субстанціального, так і предикатного плану [2:13]. О. Г. Межов, беручи за основу відмінності між реченням та іншими компонентами синтаксису, зазначає: “Речення як синтаксична одиниця-конструкція становить своєрідний цілісний комплекс взаємопов’язаних одиниць – слів або словосполучень, кожне з яких має відповідний зміст або ж служить для вираження зв’язків” [12:8].

Теза К. Г. Городенської, згідно з якою адвербіальна синтаксема як вторинна предикатна одиниця складається з двох частин: трансформованого у морфологічний іменник вихідного предикатного слова із семантикою дії, процесу, стану та аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями, з роками не старіє, а набуває все нових і нових відтінків. Трансформація тут спрямована на предикат простого речення, котрий із ядерної позиції переходить у периферійну, втрачаючи при цьому свої залежні інтенції [4:18].

Ієрархічна будова речення має вигляд не ланцюжка, а складної побудови, що постає внаслідок поступового приєднання залежних слів, словоформ і бінарних груп, які розташовуються відповідно до функції ближче або далі від центру, або зовсім на периферії синтаксичної зони [14:73].

Семантика структурної схеми речення і семантика компонентів його складу взаємодіють між собою, створюючи єдину семантичну структуру. Компоненти, що поширюють структурну схему речення, можуть видозмінювати і семантику речення в цілому [14:19]. При побудові реченнєвої одиниці беруть участь компоненти двох рівнів: по-перше, елементи вербального характеру, які інтерпретуються як готові одиниці, по-друге, комплекси слів і окремі словоформи поширювального характеру як готові моделі частин речення. Останні можуть або включатись у склад речення повністю або видозмінюватись уже його складі в залежності від багатьох факторів комунікативного характеру.

Поширювачі опираються або не опираються на форму одного із компонентів вербального характеру, але при жодному із варіантів не являються простим для аналізу елементом, оскільки в них є свої реченнєві зв’язки, свої можливості комбінування і об’єднання між собою.

Однією із тенденцій розвитку сучасного слов’янського синтаксису є збільшення кількісного

й якісного потенціалу реченнєвих одиниць поширювальної структури, що свідчить, з одного боку, про розширення діапазону використання компонентів загальної моделі $P_o(\text{Praep} + S_x) / P_o(\text{Adverb}) / P_o(S_x + \text{Adj}_x) / P_o(S_x + S_x)^1$, а з другого боку, про збагачення різноманітними смисловими конотаціями глибинної структури речення.

Формулюючи центральну семантико-синтаксичну модель речення із поширювачами, репрезентуємо семантичний компонент у складі конструктивної моделі, яка має такий вигляд: $S + P [P_r(V_f) + P_o(\text{Praep} + S_x) / (\text{Adverb}) / (S_x + \text{Adj}_x) / (S_x + S_x) \dots]$, де S – суб’єкт, P – предикативний комплекс, P_r – предикат, P_o – поширювач, Praep – прийменник (препозитив), $S_1, S_2 \dots S_x$ – відмінкові форми субстантива, Adverb – прислівник (адвербіатив). Відповідно до презентованої моделі припускаємо можливі варіативні видозміни [17:280; 3:9]:

1. $S + P [P_r(V_f) + P_o(\text{Praep} + S_x) / (S_x + S_x) / \text{Adverb} \dots]$. Поширювач входить до складу предикативного комплексу як потенційно основний предикат, як рівноправне другорядне ядро або просте поширення, необов’язкове чи заміне.

2. $S + P_r(V_f) + P_o(\text{Praep} + S_x) / (S_x + S_x) / \text{Adverb} \dots$. Поширювач функціонує на рівні із суб’єктом і предикатом, розміщуючись паралельно як складник кінцевої семантики речення. Цей тип речень можна зіставити із наявністю трьох сюжетних ліній, які йдуть паралельно одна щодо одної й на початку, в процесі або наприкінці побудови перетинаються задля забезпечення комунікативного смислу речення.

3. $S + P_o(\text{Praep} + S_x) / (S_x + S_x) / \text{Adverb} / (S_x + \text{Adj}_x) \dots$. Тип речень не передбачає вербально репрезентованого предиката, імпліцитного або відсутнього взагалі; предикатні функції в реченні виконує поширювач. Цей тип речень потенційно один із ускладнених, оскільки поширювач набуває поряд із суб’єктом максимально можливих функціонально-семантичних ознак у структурі речення.

Проаналізуємо речення моделі поширювача [під + $S_5 + S_5$] *Мати повисла у неї на шиї і не віддавала навіть під дулом автомата* (В. Дрозд). Семантика ситуації: дія агенса відбувається всупереч спрямованої на нього дії особи-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) особа-каузатор; 4) дія каузатора; 5) причина – дія

¹ **Перелік умовних скорочень:** $\text{Adj}_1, \text{Adj}_2 \dots \text{Adj}_x$ – відмінкові форми ад’єктивів; Adverb – прислівник, $S_1, S_2 \dots S_x$ – відмінкові форми субстантивів; P_o – поширювач; P_r – предикат; Praep – прийменник (препозитив); $\text{Pron}_1, \text{Pron}_2 \dots \text{Pron}_x$ – відмінкові форми займенників; S – суб’єкт; V – дієслово (вербатив); V_f – особова форма дієслова.

особи-каузатора. Поширювальний комплекс *під дулом автомата* виражає каузальне значення, акумулюючи потенційно основну предикацію: *Мати повисла у неї на шиї і не віддавала* (основна предикація) + *Хтось знаходиться під дулом автомата* (потенційно основна предикація) → *Мати повисла у неї на шиї і не віддавала, оскільки знаходиться під дулом автомата*. Поширювач *під дулом автомата*, що займає правобічну фінальну позицію щодо вербального компонента, композиційно складаючись із трьох компонентів, визначаємо як елемент двоядерної предикативної системи із реченневотвірним потенціалом.

Репрезентуємо речення *На жаль, способом маніпулювання суспільною свідомістю не нехтує майже жодний провідний вітчизняний телеканал* (з газети) – модель поширювача [способом + S₂], де подієва ситуація, відображена в наведеному прикладі з інструментальною синтаксею *способом маніпулювання*, передбачає наявність певного реалізатора в ролі агенса та відповідно налаштованого предиката, до валентної рамки якого входить також компонент у функції об'єкта.

Розглянемо також речення *Надвечір відчувалася лише всепожираюча, все затьмарююча втома й бажання лягти й геть про все, про все забути* (І. Багрянний) – модель поширювача з

темпоральною семантикою [Adverb]. Семантичний компонент *надвечір* виступає в ролі компонента предикативного центру, акумулюючи потенційно основну, здатну до самостійного функціонування предикацію: *Настав надвечір* (потенційно основна предикація) + *Відчувалася лише всепожираюча, все затьмарююча втома й бажання лягти й геть про все, про все забути* (основна предикація) → *Коли настав надвечір, відчувалася лише всепожираюча, все затьмарююча втома й бажання лягти й геть про все, про все забути*. Темпоратив займає ініціальну позицію й служить виразником конкретного моменту дії, який, з огляду на важливість інформативного наповнення, не підлягає заміні. Цей поширювач залишається на межі між компонентом двоядерної предикативної системи і самостійною реченневою одиницею.

Отже, вивчення поширювачі семантичної моделі речення в цих вимірах сучасної української мови додає нові якості осмисленню їх місця в системі близькоспоріднених, споріднених і неспоріднених синтаксичних компонентів, відкриває можливості виокремити в їх устрої питоми, відмінне, специфічне, що не виключає паралельної фіксації спільних рис із тією чи іншою одиницею, а відтак і з багатьма елементами як універсальними утвореннями.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы : [монографія] / Н. Д. Арутюнова // — 3-е изд., стер. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 383 с.
2. Воробець О. Д. Постпозиція поширювача семантичної структури речення у лінгвістичному вимірі / О. Д. Воробець // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки : мовознавство. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун, 2015. — № 6 (307). — С. 12—16.
3. Воробець О. Д. Прийменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. Д. Воробець // — Івано-Франківськ, 2012. — 20 с.
4. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська // — К. : Наукова думка, 1991. — 191 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко // — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
6. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка : [монографія] / Г. А. Золотова // — 3-е изд., стер. — М. : Либроком, 2009. — 352 с.
7. Іваницька Н. Б. Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика : [монографія] / Н. Б. Іваницька // — Вінниця : СПД Главацька, 2011. — 636 с.
8. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон ; отв. ред. Л. Ю. Брауде. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 864 с.
9. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : Збірник статей / В. І. Кононенко. // — К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. — 460 с.
10. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: [монографія] / Н. М. Костусяк // — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. — 452 с.
11. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська // — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. — 672 с.
12. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов // — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. — 464 с.
13. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко // — 2-ге вид., переробл. — Луцьк : Вежа, 2004. — 393 с.
14. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні: вибрані праці / М. Я. Плющ. — К. : Вид-во Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 362 с.
15. Потебня О. О. Мова. Національність. Денаціональність : статті і фрагменти / О. О. Потебня // упоряд. і вступ. ст. Ю. В. Шевельов. — Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1992. — 155 с.

16. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня // общ. ред., предисл., вступ. ст. В. И. Борковский. — М.: Учпедгиз, 1958. — Т. 1—2. — 536 с.
17. Предикат у структурі речення: [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. — К.; Івано-Франківськ; Варшава: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. — 408 с.
18. Grzegorzczukowa R. Wprowadzenie do semantyki językoznawczej / R. Grzegorzczukowa // — Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2011. — 224 s.
19. Milewska B. Słownik przymków wtórnych / B. Milewska. — Gdańsk: Wydawn. Uniw. Gdańskiego, 2003. — 291 s.
20. Przybylska R. Polisemia przymków polskich w świetle semantyki kognitywnej / R. Przybylska. — Kraków: TAIWPN Universitas, 2002. — 608 s.

УДК 811.161.2'42

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Синтаксична організація виражених реченням повір'їв (підрядні умови та причини)

Сердега Р. Л. Синтаксична організація виражених реченням повір'їв (підрядні умови та причини). У статті розглянута синтаксична організація виражених реченням повір'їв. В аналізованих синтаксичних конструкціях переважають складнопідрядні речення. Основна увага в статті приділена підрядним умови і підрядним причини, зокрема, тим сполучникам, які з'єднують головну і підрядну частини речення. З'ясовано, що в реченнях із підрядними умови переважають парні сполучники. Частини ж виражених реченням повір'їв із підрядними причини з'єднуються лише за допомогою сполучника „бо”.

Ключові слова: повір'я, паремія, сполучник підрядності, підрядні умови, підрядні причини.

Serdega R. L. Синтаксическая организация выраженных предложением поверий (придаточные условия и причины). В статье рассмотрена синтаксическая организация выраженных предложением поверий. В анализируемых синтаксических конструкциях преобладают сложноподчинённые предложения. Основное внимание в статье уделено условным придаточным и придаточным причини, в частности тем союзам, которые соединяют главную и придаточные части предложения. Выяснено, что в предложениях с условными придаточными преобладают парные союзы. Части же выраженных предложением поверий с придаточными причини соединяются лишь при помощи союза „поскольку”.

Ключевые слова: поверья, паремия, подчинительный союз, придаточные условия, придаточные причины.

Serdega R. L. Syntactic Organization of Beliefs Expressed by the Sentence (Subordinate Terms and Reasons). The article describes the syntactic organization of beliefs expressed by the sentence. In the analyzed syntactic structures are dominated the complex sentences. The main attention is paid adverbial clauses of cause and adverbial clauses of condition, in particular those unions that connect the main and subordinate part of the sentence. It was found that in sentences with adverbial clauses of condition prevail paired unions. Part of the beliefs expressed by the sentence with a adverbial clauses of cause connected only by means of the union „because”.

Key words: popular belief, paroemia, subordinating conjunction, adverbial clauses of condition, adverbial clauses of cause.

Синтаксична організація повір'їв у вигляді речень становить неабиякий науковий інтерес, оскільки не тільки відбиває особливості їхньої структури як своєрідних паремій, насичених унікальними смисловими значеннями, а й по суті значною мірою забезпечує передачу різноманітних уявлень про дійсність, як сучасних, так і тих, що сягають глибокої давнини і становлять цінність не

лише для лінгвістів, а й етнографів, культурологів, міфологів, фольклористів тощо. Безсумнівно є те, що передусім саме паремійний фонд мови є неоціненним матеріалом для лінгвокультурологічних досліджень. Повір'я, виражені реченням, пронизують усі сфери людської діяльності та нерозривно пов'язані з цінностями. Цей зв'язок має двобічний характер: з одного боку, людина оцінює навколишній світ з позицій, наявних у певній культурі, соціумі; з іншого боку,

формування особистих ідеалів відбувається через осмислення тих чи інших реалій як позитивних чи негативних. Таким чином, культурні цінності існують ніби всередині модальних рамок, створених самою ж культурою. Мовна картина світу виявляється не лише в лексиці та фразеології, а й у граматиці, адже стандарти (еталони) поведінки втілені в різноманітні синтаксичні конструкції та кліше [7]. Національно-культурна специфіка, властива повір'ям, може бути виражена як експліцитно (у зовнішній формі), так і імпліцитно (у внутрішній формі). О. Приймачок зазначає, що синтаксичні особливості паремій підвищують їх цінність для лінгвокультурологічних досліджень принаймні з двох причин. По-перше, прислів'я як еквівалент речення актуалізує лінгвокультурні концепти і показує їх комбінації чи позиції. По-друге, модальний статус паремії дозволяє інтерпретувати первинну інформацію саме так, а не інакше: як реальну чи нереальну, можливу чи неможливу, бажану чи небажану тощо. Здатність паремії відображати цінності та поведінкові стереотипи і настанови народу, на думку дослідниці, забезпечується предикативністю прислів'я, його обов'язковим модальним значенням — відкритим (так звана суб'єктивна модальність) чи прихованим граматичною структурою (об'єктивна модальність) [7]. Повір'я, виражені реченням, теж мають подібну здатність, тобто можуть відображати поведінкові та ціннісні стереотипи, відбивати прагматичні настанови українського народу тощо. Для них теж певною мірою властива й модальність, і предикативність.

Пареміологія надзвичайно активно досліджується в різних мовознавчих працях, зокрема в роботах В. Калашника [3], А. Королькової [5], Н. Шарманової [9] та ін. Ю. Калашник дослідила афоризми про жінок, що мають структуру складнопідрядних речень із підрядними часу та умови [4] тощо. Афоризми і прислів'я були в колі зору О. Дмитрієвої [1, 2]. В. Леснова проаналізувала особливості реалізації лінгвістичної категорії оцінки в українських прислів'ях, що характеризують людину [6]. О. Приймачок дослідила структурні різновиди та семантичні варіанти українських прислів'їв та приказок із загальним модальним значенням опатива, виявила й описала різнорівневі способи формування опатива в паремійному фонді тощо [7]. Що ж до повір'їв у вигляді речень, то вони не були предметом розгляду, тому ми зупинилися в статті на синтаксичних особливостях згадуваних паремій, які до цього часу залишалися поза увагою науковців.

Вилучені нами факти зі збірників „Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу ” (2006) [8] і М. Н. Шкода „ Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я

українського народу ” (2011) [10], а також матеріали, зібрані під час студентських діалектологічних експедицій 2007-2009 рр. у с. Солоницівка (Дергачівський район, Харківська область), свідчать про перевагу складних конструкцій над простими. Очевидно, цей факт можна пояснити тим, що повір'я значною мірою тяжіють до текстової форми і, по суті, в багатьох випадках становлять собою своєрідні текстові конструкції, що виражаються не одним, а кількома реченневими ланцюжками. Порівняйте, наприклад: *Липа відвертає прокляття, що їх посилають жінки чоловікам, тому на липі багато наростів, які є жіночими прокльонами* [8:109] і *Липа відвертає прокляття, що їх посилають чоловікам жінки, приймає ці прокляття на себе. А тому на липі буває більше всього наростів, що є нічим іншим, як жіночими прокльонами* [10:423]. Отже, як бачимо, одне й те ж повір'я може передаватись і одним реченням, і кількома. Проте існує цілий ряд повір'їв, що виражаються або тільки одним реченням (*Сова сміється — хтось заміж вийде*), або мають коротку текстову форму (складаються з 2-3 або більшої кількості речень). Наведемо кілька таких прикладів. Перший: *Після вилуплювання курчат, гусят чи каченят шакаралупи обов'язково треба позаносити в воду — річку чи ставок. Після цього буде добре вестися всіляка птиця в обійсті*. Другий: *Вихори з'являються перед грозою, тому що вихор — це той же диявол, який сім літ буває звичайною змією, інші сім літ робиться полозом, тобто величезною змією, а треті сім років перетворюється на крилатого змія та живе в скелях. Коли в нього повністю відростуть крила, тоді він починає літати і вибирає час прогулянки перед грозою. Шумом своїх крил він утворює страшний вітер, що ламає дерева, розвалює будівлі*. Крім того, опосередкованим підтвердженням тяжіння повір'їв до текстової форми є їх здатність ставати основою для багатьох творів усної народної творчості (билиць, бувальщин, казок, легенд, переказів та ін.).

В аналізованих повір'ях переважають складні речення з підрядним зв'язком, тому розглянемо в першу чергу їх. Отже, об'єктом статті стали повір'я у вигляді складнопідрядних речень із підрядними частинами умови та причини.

Складнопідрядним реченням із підрядним умови називається складне речення, підрядна частина якого вказує на реальну чи нереальну (тобто бажану або можливу) умову, за якої відбувається чи могло б відбуватися те, про що говориться в його головній частині. З головною підрядна частина може з'єднуватись сполучниками *якщо, якщо б, як, як же, коли, коли б, якби, аби, раз, парними якщо... то, як... то, коли...то*. Що ж до повір'їв, виражених реченням, то в них найчастіше

використовується вторинний складений парний сполучник *якщо...то*. На підтвердження цього наведемо цілий ряд таких конструкцій: **Якщо в хаті є немовля, то з порожніми руками не годиться заходити; Якщо дитина народилася в сорочці, то вона буде щасливою; Якщо облили вагітну жінку під час посухи водою, то піде дощ; Якщо під час весілля падає дощ чи сніг, то молоді будуть багаті; Якщо дівчина розіб'є дзеркало, то не вийде заміж протягом семи років; Якщо жінка під час вагітності в'яже чи бодай розплутує вузли, то дитина може заплутатись у пуповині; Якщо розсипати горох, то це на сльози; Якщо сіль розсипеш, то з кимось посваришся; Якщо наступити на кришку каналізаційного люка, то слід чекати нещастя; Якщо в дорозі пирхають коні, то подорожніх з радістю приймуть; Якщо побачиш в дворі жабу, то жди нещастя** (с. Солоницівка); **Якщо заєць перебіжить кому-небудь дорогу, то чекай нещастя; Якщо чорна кішка дорогу перебігла, то задумане не вдасться** (с. Солоницівка); **Якщо кроти покروتять біля хати, то скоро там хтось помре; Якщо в господі півня не мати, то сатана заведеться; Якщо лелеки влітають із двору несподівано і не повертаються в гнізда, то буде пожежа або двір спустіє; Якщо на вечір ложки поставлені сторчма, то вночі ніхто в хаті спати не буде; Якщо побачиш падаючу зірку, то будеш щасливим; Якщо побачиш падаючу зірку, то незабаром помре близька тобі людина або помреш ти сам; Якщо цвіт папороті знайде молода дівчина, то вона незабаром вийде заміж** (с. Солоницівка); **Якщо вип'єш що-небудь із кимось із одного посуду, то знатимеш його думки; Якщо дівку вкусить собака, то вона незабаром вийде заміж; Якщо недоїдати хліб, то чоловік буде рязим; Якщо із чобота онуча виглядає, то чоловік буде дуже сонливий**. Одиночний умовний сполучник *якщо* зустрічається в повір'ях, виражених реченням, рідко й виступає виразником умовних семантико-синтаксичних відношень: **Якщо дорогу переходить чорний кіт, нада держатся за пуговицю** (с. Солоницівка); **Якщо через поріг щось брати, в хаті грошей не буде** (с. Солоницівка); **Якщо подавити хворе місце пальцем покійника, можна получить ісцеленіє** (с. Солоницівка); **Якщо недоїдатимеш хліб, жінка буде рябою**.

Досить поширеними в аналізованих повір'ях є конструкції з парним умовним сполучником *як...то*: **Як закувала зозуля, то можна купатися; Як бузина в городі або в полі і не можна її позбутися, то треба помастити сапу свяченим салом і висапати; Як родився в кінці місяця, то буде щасливим** (с. Солоницівка); **Як собаки нападуть на дівчину і щось з одягу порвуть, то та дівчина скоро віддасться; Як у весіллі бійка, сварка, то**

в житті молодих не буде злагоди; Як будеш цвілі недоїдки їсти, то будеш добре плавати; Як гадина вкусить, то треба її розрізати і тою з неї серединою змастити укусяне; Як кіт вмивається лапкою, то будуть гості; Як кіт перескочить через діжку, то не вдасться хліб; Як півень обійде округ хати та заспіває, то хтось неодмінно буде в гості; Як багато мишей і роблять велику шкоду, то будуть хвороби серед людей; Як пугач кричить на будинку, то хтось у ньому помре; Як приб'ється чужий собака до двору, то це на щастя; Як собака порве чоловіка, то скоро і сам пропаде; Як кричить сорока на хаті або під хатою, то гості будуть. Інколи, проте дуже рідко, повір'я може поєднувати в собі відразу кілька підрядних умови: **Як на Великдень удень спить господар, то виляже пищенця, а як спить господаря, то виляже льон**. Одиночний сполучник підрядності як теж може виступати виразником умовних семантико-синтаксичних відношень, виступаючи фактично синонімом до умовного сполучника *якщо*. Наприклад: **Як сова кричить, дівчина приведе дитину**. Однак такі конструкції в аналізованих лінгвістичних фактах зустрічаються дуже рідко, є поодинокими.

Виразити умовні семантико-синтаксичні відношення в повір'ях у вигляді речень може й сполучник *коли*, який виступає в такому разі теж своєрідним функціональним еквівалентом умовного сполучника *якщо*: **Коли людина вмирає, душа і дух її виходить з тіла** (с. Солоницівка); **Коли хочеш голубів плодити, візьми в церкві віника та й закинь на горище**. Проте частіше в аналізованих повір'ях зустрічаються конструкції з парним умовним сполучником *коли...то*: **Коли сова кричить, то це вона віщує якусь небезпеку; Коли сич кричить, то когось викричить із хати; Коли грає духовна музика під час похорон і дуже дзвенять труби, то скоро буде другий похорон у селі; Коли перекидати сміття через поріг, то в хату жаби плизатимуть; Коли топши дровами в печі її запискотить дровина, то буде якась звістка у домі; Коли ворона кине з даху камінчик, то в тім будинку хтось умре; Коли горобець б'ється в шибку, то буде погана вість**.

Складнопідрядним реченням з підрядним причини називається речення, підрядна частина якого вказує на причину або містить обґрунтування того, про що сказано в головній частині, і відповідає на питання чому? через що? з якої причини? Отже, підрядні причини вказують на причину того, про що йдеться в головній частині речення, і приєднуються до головної, як правило, сполучниками *бо, тому що, через те що, від того що, завдяки тому що, оскільки* тощо.

Широко представлені в аналізованих повір'ях конструкції зі сполучником *бо*. **Беременній стригти волосся нельзя, бо у волоссі енергія і**

сила жінки (с. Солоницівка). **Вагітній жінці не можна красти, бо вкрадений предмет може відбитися на тілі. Вагітній жінці не треба багато їсти, бо дитина буде задрісна. Вагітній жінці не треба думати на вогонь, бо дитина буде задихатися. Дітей не можна бити ганчіркою, бо короста нападе на дитину (с. Солоницівка). До року дитину не можна стригти, бо буде бідною. До шести тижнів дитину не можна показувати стороннім людям, бо зурочать. Кажуть, не їж посліднього пирога, біліна, бо послідня родиш (с. Солоницівка). Не годуй груддю немовляти на чужих очах, бо на груди нападе хвороба. Не можна ввечері нічого позичати, бо дитина не спатиме. Не можна малих переступати, бо не виростуть. Після заходу сонця не можна дивитися знадвору до хати через вікно, бо не буде маленька дитина спати. Треба слухати вагітню жінку, бо хто не послухає, в того міль і миші поточать увесь одяг. Через ноги переступати дитині не можна, бо не виросте (с. Солоницівка). Не можна женитись у високосному році, бо буде розлука. Не можна молодим переходити дороги, бо не житимуть довго. Не можна молодій дивитися в дзеркало, бо буде все дурно чоловік гризти. Не обмітай кругом себе, бо не вийдеш заміж. Не треба на людях заплітатися, бо сватати не прийдуть. Не можна ходити в одному чоботі, бо мати (або батько) помре. Не можна чобіт узувати не на ту ногу, бо люди одвертатимуться. Не можна переходити комусь дорогу з порожніми відрами, бо буде невдача (с. Солоницівка). Віником не можна битися, бо як удариш, то неодмінно на того чоловіка нападе короста. Не можна ввечері хату мести та мусор викидати, то ти з мусором і добро винесеш (с. Солоницівка). Не можна віника палити, бо буде великий вітер. Не можна віником бити людину, бо нападуть злидні. Не можна обмітати людину, бо буде судьбою обметена (с. Солоницівка). Не можна переступати через віник, бо станеш сухий (худий). Не можна підмітати при гостях, бо гості більше не прийдуть (с. Солоницівка). Не переступай через віник, бо горбатим станеш. Не треба бити когось віником, бо буде ледачий. Не бери нічого з пожежі, бо і твій дім згорить. Не грай у карти під грозу, бо стріла влучить. Не можна бігти під час грози, бо може вбити. Не можна їсти під грозу, бо влуче стрілою. Не можна голки без нитки позичати, бо не буде прядиво родити і будеш без сорочки. Не йди в горох, бо там баба залізна сидить. Не можна ввечері виносити сміття з хати чи квартири, бо не буде грошей. Не можна в хаті (квартирі) свистіти, бо грошей не буде. Не тримай порожньої пляшки на столі під час застілля, бо грошей не буде. Позичати гроші ввечері не**

можна, бо будеш бідний (с. Солоницівка). Не можна ввечері у дзеркало дивитися, бо буде відьма любоватися. Не можна ввечері у дзеркало дивитися, бо буде вночі поганий сон. Не їж опівночі, бо в цей час обідають чорти. Не можна їсти на вулиці, бо буде жінка роззява. Ключі на стіл не годиться класти, бо станеш забудькуватим. Не можна їсти над книжкою, бо заїси пам'ять. Не можна гнати корову очеретиною, бо хворітиме (с. Солоницівка). Не можна вночі в колодязь заглядати, бо відьма поцілує. Не треба їсти над колодязем, бо тоді жаби плаватимуть у ньому. Не треба позичати квочки, бо свої кури не будуть квоктати. Яєць ластівки чіпати не можна, бо будуть веснянки. Ложками не можна тарабанити, бо буде сварка в хаті. Не вступаєш у чужі сліди, бо голова болітиме. Не можна їсти й махати ногами під столом, бо покусують собаки. Не топчи ногами свого волосся, бо голова болітиме. Не можна плювати на сонце, бо язик одпаде. Не годиться стукати по столу ложкою або ножем, бо буде сварка. Не можна залишати хату на ніч незаметеною, бо вночі по хаті ходять ангели. Не можна свистіти в хаті, бо не буде грошей. І це далеко не повний перелік повір'їв, виражених реченням, із підрядним причинним сполучником бо. Щодо інших сполучників-виразників причинних семантико-синтаксичних відношень, зокрема тому що, через те що, від того що, завдяки тому що, оскільки, то вони зовсім відсутні у вилучених і проаналізованих нами фактах. Цей факт, очевидно, можна пояснити тим, що аналізовані нами конструкції є репрезентантами усного мовлення, а згадувані вище сполучники мають переважно книжне або стилістично нейтральне забарвлення. Що ж до сполучника бо, то він робить стиль речення простим і розповідним. Зауважимо також, що в аналізованих повір'ях із підрядними причини головна частина речення, як правило, виражена безособовими предикативними конструкціями (не можна, не можна, не треба), що поєднуються з інфінітивом і мають виразну заборонну семантику. Наприклад, **Не можна викидати хліба, бо хліб святий. Можуть такі конструкції супроводжуватися вставним словом кажуть, що вказує на джерело інформації: **Кажуть, дівчину не можна обмітати, бо заміж не вийде** (с. Солоницівка), зрідка ускладнюватися дієприслівниковим зворотом: **Споживаючи траву, не можна читати, бо заїси свій розум і пам'ять**. Головним членом у виражених реченням повір'ях із підрядними причини можуть виступати дієслова в 2-й особі однини наказового способу із заперечною часткою не (**Не заглядай у соняшник, бо його горобці вип'ють; Не давай голки без нитки, бо нападуть злидні**), а зрідка й без неї: **Прочитавши, закрив книжку, бо все забудеш**.**

Наші попередні спостереження дозволяють зробити такі висновки:

1) синтаксична організація повір'їв у вигляді речень становить неабиякий науковий інтерес, оскільки не тільки відбиває особливості їхньої структури як своєрідних паремій, насичених унікальними смисловими значеннями, а й по суті значною мірою забезпечує передачу різноманітних уявлень про дійсність, як сучасних, так і тих, що сягають глибокої давнини і становлять собою цінність не лише для лінгвістів, а й етнографів, культурологів, міфологів, фольклористів та ін.;

2) в аналізованих повір'ях переважають складні конструкції, очевидно, цей факт можна пояснити тим, що повір'я значною мірою тяжіють до текстової форми, зокрема опосередкованим

підтвердженням тяжіння досліджуваних лінгвістичних фактів до текстової форми є їх здатність ставати основою для багатьох творів усної народної творчості (билиць, бувальщин, казок, легенд, переказів та ін.);

3) у досліджуваних синтаксичних конструкціях переважають складні речення з підрядним зв'язком;

4) у повір'ях, виражених реченням, із підрядним умови переважають парні сполучники *якщо...то*, *як... то*, *коли...то*, рідше зустрічаються конструкції з одиничними сполучниками *якщо*, *коли*, *як*; щодо повір'їв із підрядною частиною причини, то причинові семантико-синтаксичні відношення передаються в них виключно за допомогою одиничного сполучника *бо*, який має відтінок розмовності.

Література

1. Дмитриева О. А. Культурно-языковые характеристики пословиц и афоризмов (на материале франц. и рус. языков): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Ольга Александровна Дмитриева. — Волгоград, 1997. — 189 с.
2. Дмитриева О. А. Об этнокультурной специфике пословиц и афоризмов / О. А. Дмитриева // Языковая личность: культурные концепты. — Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996. — С. 67–74.
3. Калашник В. С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду (семантико-типологічний аспект) / В. С. Калашник. — Х. : Вища шк., 1985. — 176 с.
4. Калашник Ю. І. Експресивність і афористичність складнопідрядних речень із підрядними частинами умови та часу (на матеріалі афоризмів про жінок) / Ю. І. Калашник // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. — 2013. — № 1048. — Вип. 67. — С. 31 – 34.
5. Королькова А. В. Русская афористика в контексте фразеологии : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 – рус. яз. / Королькова Анжелика Викторовна. — Смоленск, 2005. — 422 с.
6. Леснова В. В. Засоби вираження лінгвістичної категорії оцінки в українських прислів'ях / В. В. Леснова // Лінгвістика. — 2012. — № 3 (27). — Ч. I. — С. 138 –146.
7. Приймачок О. Оптатив в українських пареміях [Електронний ресурс] / Оксана Приймачок. — Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=optativ-v-ukra-nskih-parem-yah. — Назва з екрану.
8. Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу / Уклад. Н. Кусайкіна. — Х. : ВД „Школа”. — 2006. — 112 с.
9. Шарманова Н. М. Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова / Н. М. Шарманова. — Х., 2005. — 19 с.
10. Шкода М. Н. Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу / М. Н. Шкода. — Донецьк: ТОВ „ВКФ „БАО”, 2011. — 544 с.

Мова художнього та фольклорного тексту

УДК 801.311

І. В. Волкова, М. І. Кордулян

*Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради*

Антропоніми як емоційно значимі елементи художнього тексту (на матеріалі романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія»)

Волкова І. В., Кордулян М. І. Антропоніми як емоційно значимі елементи художнього тексту (на матеріалі романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія»). У статті досліджено офіційну форму іменування людини, що має давню історію й відображає різні сторони суспільної, господарської, культурної та мовної діяльності народу на певних історичних етапах. Проаналізовано антропоніми романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія», що виконують певну стилістичну функцію, створюють інформаційне поле, характеризують мову і стиль авторів, а також стають засобом вираження авторської модальності. Досліджено різні способи вияву експресивності художнього тексту через антропоніми.

Ключові слова: антропоніми, інтертекстуальні елементи, ономастичний простір, авторські неологізми, емоційність.

Волкова И. В., Кордулян М. И. Антропонимы как эмоционально значимые элементы художественного текста (на материале романов Лины Костенко «Маруся Чурай» и Уласа Самчука «Мария»). В статье исследовано официальную форму именованія человека, которая имеет давнюю историю и отображает различные стороны общественной, хозяйственной, культурной и языковой деятельности народа на определенных исторических этапах. Проанализированы антропонимы романов Лины Костенко «Маруся Чурай» и Уласа Самчука «Мария», которые выполняют определенную стилистическую функцию, образуют информационное поле, характеризуют язык и стиль авторов, а также становятся средством выражения авторской модальности. Исследованы различные способы проявления экспрессивности художественного текста посредством антропонимов.

Ключевые слова: антропонимы, интертекстуальные элементы, ономастическое пространство, авторские неологизмы, эмоциональность.

Volkova I., Kordulian M. Anthroponyms as emotionally meaningful elements of artistic text (on material of novels of Lina Kostenko «Marusya Chyray» and of Ulas Sumchuk «Maria»). This article researched the official form of naming a person, that has a long history and represents different sides of society, economic, cultural and linguistic activity of the nation at particular historical stages. The anthroponymies in the novels of Lina Kostenko «Marusya Chyray» and of Ulas Sumchuk «Maria» were analyzed. They perform a definite stylistically function, form informational field, characterize authors' language and style, and also become the means for expressing authors' modality. Investigational different methods of display of expressivity of artistic text through antroponimi.

Key words: anthroponomies, intertextual elements, onomastic environment, authors' neologisms, emotionality.

Вивчення ономастичної системи художнього твору сприяє більш глибокому його розумінню, адже ця система здатна нести приховані смисли й формувати в читачів ставлення до персонажів. До того ж власне ім'я є емоційно значимим елементом художнього тексту і є одним із головних компонентів у системі засобів художньої виразності.

Становлення й еволюція формули іменування особи тісно пов'язані зі звичаями й особливостями духовної культури народу, його історією. У системі наших власних найменувань, що склалася протягом

минулих віків, знайшли відображення різні сторони суспільної, господарської, культурної та мовної діяльності народу на різних історичних етапах. Тому імена й прізвища українців є одним із важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної й духовної культури нашого народу.

Систематичне наукове вивчення східнослов'янської антропонімії розпочалося порівняно недавно – в останні три десятиліття, але за цей час українська антропоніміка вже досягла значних успіхів. Видано кілька фундаментальних монографічних досліджень української антропонімії: «Довідник українських прізвищ» Ю. К. Редько [9], «Українські карпатські і

прикарпатські назви населених пунктів» М. Л. Худаши [14], побачила світ докторська дисертація В. М. Калінкіна з літературної ономастики. У мовознавчих виданнях опубліковано низку досліджень з антропоніміки таких авторів, як Л. Л. Гумецька [3], В. В. Німченко [8], О. Б. Ткаченко [13], Соколова А. В. [12]. Однак зазначені розвідки оминають увагою твори Л. Костенко та У. Самчука, тож питання авторського добору антропонімів цих романів залишається невивченим. Отже, актуальність теми відзначається відсутністю праць, присвячених дослідженню ономастики зазначених творів.

Метою цієї роботи є аналіз антропонімів як емоційно значимих елементів на матеріалі історичного роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та роману-хроніки Уласа Самчука «Марія». Завданням – на основі аналізу літературних джерел дослідити особливості функціонування антропонімів у романах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія», визначити перспективи подальшого використання антропонімів.

Висока частотність використання власних назв обома авторами зумовлена художньо-естетичними настановами, образно-стилістичним потенціалом антропоформулу.

Ліна Костенко – видатна українська поетеса нашого часу. Її творчість завжди привертала увагу дослідників-мовознавців. Б. Антоненко-Давидович відмічає надзвичайну образність її поезій, тонке відчуття сенсу слова, особливість мовної системи поетеси [1]. Творчий доробок письменниці дуже цікавий і неординарний, що підтверджується наявністю великої кількості літературознавчих і мовознавчих досліджень її творчості.

Актуальність даної роботи полягає в тому, що антропоніми романів «Маруся Чурай» і «Марія» дають цінний матеріал про культуру українського народу, влітають її у всесвітню, об'єднують різні етносоціальні спільноти, однак допоки не були об'єктом вивчення мовознавців.

Ономастичний простір роману «Маруся Чурай» має свої особливості, які коригуються тим, що йдеться про «історичний роман у віршах». Велика кількість персонажів, котрі перебувають у взаємодії, зростання вагомості сюжету в жанрі роману помітно підвищують відсоток прямого номінативного вжитку власних назв. Ознака твору «історичний» вимагає побудови автентичного онімічного хронотопу, а ознака «у віршах» вимагає поезії. І це виявляє себе щоразу в ужитку кожного оніма роману.

Чітка окресленість власних найменувань виявляється в тому, що вони, як правило, не вигадані, а такі, що реально й документально зафіксовані. Окрім того, вони позначають назви об'єктів і осіб історично значущих. Таким чином,

уживання обумовлене, насамперед, точністю, достовірністю, правдивістю інформації, що подається. Можна сказати, що в даному випадку власні найменування, виконуючи свою первинну функцію, інформативно-національну, створюють інформаційне поле.

Проте часом важко визначити, яка функція – інформативно-довідкова чи художньо-зображальна – буде домінуючою, наприклад, коли текст думи фіксує антропонім *Богдан Хмельницький*, не викликає сумніву, що це ім'я сприймалося українцями з вираженими позитивними емоціями, які обумовлені життєвою позицією цього ватажка повстанців, його діями, учинками й прагненнями, скерованими позитивними емоціями, високими патріотичними почуттями. Можна стверджувати, що вони були домінуючими: досить назвати це ім'я і не подавати детальних описів його дій, учинків, – і текст одразу набере певної емоційної тональності, адже ім'я цього героя ще за життя стало символом мужності, патріотизму, любові до народу України. Те, що Богдан Хмельницький – гетьман-ватажок, перебуває на другому плані, хоча цей, так званий, другий план і породив первинний емоційний фон, який домінує в сприйнятті цієї лексеми – власної назви.

Антропонімія роману ніби творить три кола, що взаємно перетинаються: полтавське, загальноукраїнське та вороже. Причому останнє мотивується ситуацією XVII ст. Перше з них об'єднує майже всіх персонажів роману.

Для головного образу поетеса мала вже усталену традицією форму *Маруся*, яка стала незмінюваною і використовується в усіх ситуаціях (30 ужитків). Додаткове наймення Чурай (що сприймається нині як прізвище, але в XVII ст. ним не було) є усталеною народною переробкою форми Шкурай, як вона відбита, стосовно батька Марусі Гордія, в «Історії русів». Для персонажа-антипода Марусі поетеса з двох пропонованих легендою імен Галья і Ганна обрала перше, тим самим ще раз утіливши, уже із зовсім іншим (але в обох випадках опертим на культурну семантику) навантаженням, виразисту онімічну опозицію, використану в «Казці про Мару».

Ім'я *Галья* вживається найчастіше нейтрально забарвленим, зрідка Галька, Гальці, а також у поєднанні з прізвищем: («*Тож Галья Вишняківна підійшла...*») [6:8]. У романі активно використовуються типові для української народної антропосистеми імення жінок за чоловіком (*Чурайха, Бобренчиха, Ящиха, Вишнячка*) та доньок за батьком (*Чурайвна, Вишняківна*). Узагалі полтавська антропонімія роману – жива народна стихія – майстерно й точно відбита поетесою та використана нею як потужний засіб художнього мовлення. Порівняймо в афористичних опозиціях: «*І чурайівські голови на палях, | і вишняківські голови*

на плечах” [6:41]; “А він Бобренко. Він же не Чурай” [6:37].

Невеликий пласт становлять імена та прізвища відомих історичних діячів, що дуже часто трапляються протягом твору і мають найрізноманітніші виразові функції та є важливим сатиричним й іронічним засобом. Наприклад, автор часто згадує про *Байду*, *Богдана Хмельницького*, *Вишневецького*, *Остряницю*, рідше *Павлюка*, *Виговського*. Імена історичних осіб відтворюють колорит зображуваної епохи, за їх допомогою поетеса характеризує інших діючих осіб. Говорючи про стилістичні функції найменш історичних осіб, слід урахувати їх експресію, осмислення в межах ідіостилію роману. Тут спостерігаємо алюзію мотивований антропонім, який визначає естетичний фон твору.

Іншомовні антропоніми не тільки підкреслюють національність персони, але й виконують певну стилістичну роль. У романі «Маруся Чурай» Ліна Костенко відверто глузує над польським панством, створюючи авторські неологізми – прізвища представників шляхти від слів «бидло», «коза», поєднуючи польське ім'я *Тадеуш* із прізвищем *Пика*, польське прізвище *Яблоновський* з іменем *Рох*:

«Які шляхетні прізвища тут панські! –
Бидловські, Козобродські, Себастьянські.
Яка в них гідність чується велика! –
Рох Яблоновський і Тадеуш Пика» [6:97].

Штучно створюючи прізвище *Птимченко-Заглобська*, письменниця висміює українців, що добровільно ополячувались, зрікалися свого народу, своєї мови:

Любив я панну, Птимченко-Заглобську.
Уже й надхмарні замки будував.
«О рани Єзу, пан муві по-хлопську!» –
Сказала панна. Я зрезигнував [6:109].

Слід зауважити, що Ліна Костенко використовує різні типи мотивованості антропонімів – семантичну, морфологічну, алюзію та фонетичну, також деякі їх сполучення. У наведеному вище прикладі семантично мотивованого антропоніма спостерігаємо зв'язок образу персонажа з комічним, іронією. Бачимо, що антропомодель «ім'я + по батькові» виявила себе неперспективною категорією на сторінках роману, оскільки використовується переважно в офіційному стилі, у середовищі ж сільському та козацькому відсутня. Стилістична забарвленість антропоформул твору, неофіційність використання в ситуаціях спілкування є характерною особливістю тексту «Марусі Чурай».

Таким чином, імена історичних осіб, використані в романі Л. Костенко, виступають досить вагомим фактором досягнення достовірності описуваного, створюючи ефект реальності і відповідний культурний та історичний фон.

Улас Самчук – відомий український письменник-емігрант, палкий патріот України. Тематика його творів охоплює майже весь український простір, є відображенням трагічних подій, що пережила Україна у ХХ сторіччі. Особисте життя, життя його односельців, рідних, друзів як невеликі, проте невід'ємні частини долі всієї української нації, стають найправдивішим джерелом його творів. Довгий час творчість Уласа Самчука була поза увагою українських науковців, але сьогодні багатогранна діяльність митця привертає увагу багатьох дослідників, зокрема таких, як Р. Гром'як [7], М. Жулинський [4] та ін.

Роман «Марія» – це унікальний твір української літератури. Суворий реалізм оповіді, повага до факту сільського життя, прагнення передати атмосферу сільського побуту, важкої праці хлібороба поєднані в романі з одночасним розкриттям духовних горизонтів людини з її природною енергією, могутнім прагненням до життя.

У романі автор органічно вводить антропоніми в текст, використовуючи їх для виразного окреслення характерів та поведінки героїв. А власні імена історичних осіб, пов'язаних з певними історичними подіями, автор використовує для того, щоб охарактеризувати історичний поступ України на довгому шляху розвитку, а в плані стилю – стислості й лаконічності.

Антропоніми твору вибудовані за такими моделями:

а) особисте ім'я людини (*Оксана*, *Марія*, *Андрій*, *Ганна*);

б) ім'я + прізвище (*Гнат Кухарчук*, *Мартин Заруба*);

в) ім'я + по батькові + прізвище (ужито лише один раз): *Максим Корнійович Перепутька*;

г) ім'я + прізвище (*Гнат Господи Помилуй*).

Улас Самчук використав у романі близько 45 власних імен (*Мартин*, *Демко*, *Корній*, *Грицько*, *Пріська*, *Надія*, *Христина* тощо).

Антропонімікон «Марії» є мініатюрним відображенням загальнонародного українського антропонімікону кінця ХІХ – початку ХХ ст. Назвами персонажів часто є лише власні українські імена, грецькі чи латинські за походженням, чоловічі: *Микола*, *Петро*, *Тить*, *Максим*, *Конон*, *Грицько*, *Сидір*, *Андрій*, *Трихон*, *Семен*, *Лаврін* та ін.; жіночі: *Катерина*, *Марія*, *Улита*, *Христина*, *Химка*, *Феодосія*, *Палажка*, *Домаха* тощо. Такі імена в романі мають селяни-бідняки та селяни-середняки. Їхніх прізвищ здебільшого не названо.

Як бачимо, серед імен, які подає автор, зазвичай переважають ті, які були властиві українцям. Проте серед них трапляються й антропоніми на позначення єврейського носія імені – *Хайм*, *Гершико*, *Янкель*. Неукраїнські імена носять крамарі та представники більшовицької влади на

селі, які «роблять комунію» [10:133], «...а воно часу нема... Взяла, чуєте, пляшку і до Герика аж на Шинківці» [10:97].

Персонажів-жінок письменник нерідко називає по імені чоловіка за допомогою суфіксів -их(а), -ов(а): *Гапка Хомиха*, *Юхимова Ганна*. З часом такі оніми стають прізвищами.

Частина антропонімікону роману подана через імена та прізвища: *Корній Перепутька*, *Михайло Кухарчук*, *Мартин Заруба*, *Марко Закаблук*, *Андрій Балаба*. В основному це селяни-хазяї, що мали свої господи. Поряд автор подає й прізвища селян-колгоспників (*Сергій Гнида*, *Карпо Фіян*, *Іван Казмирець*, *Середа Хоть*, *Архип Паньків*), які з господарів у роки колективізації та голодомору стали повстанцями, грабійниками, а один з них – убивцею.

Антропонім документального типу (ім'я + по батькові + прізвище) поданий автором лише один раз, щоб підкреслити офіційну посаду представника влади і офіційність документа. Це лист-самозречення *Максима Корнійовича Перепутька* своєї родини, поданий у газеті «Пролетарська правда». Тут повне ім'я виступає засобом створення офіціозу й негативу водночас.

Антропонімічна система роману відтворює всі способи творення українських прізвищ, а саме: морфологічний за допомогою суфіксів (*Грушевський*, *Кухарчук*, *Паньків*, *Перепутька*), без застосування твірних афіксів, тобто шляхом усічення кінцевих морфем твірного слова (*Хоть*, *Заруба*, *Балаба*), основоскладання (*Чорноокій*); лексико-семантичний спосіб (*Гнида*, *Закаблук*).

Нечисленні власні назви запозичені з книжних джерел – із Біблії, Євангелії, творів художньої літератури, використані автором для подачі необхідної інформації та створення відповідного асоціативного поля: *Ірод*, *Матір Божя*, *Ісус Христос*, *Ной*, *Фавет*, *Мефістофель*. У романі також простежено низку антропонімів – назв історичних, реально існуючих осіб: *Грушевський*, *Микола II*, *Петлюра*, *Ленін*, *Сталін*, *Кащенко*, *Маркс*.

Імена дітей автор часто подає у зменшувально-пестливій формі (демініутиви з суфіксами -ус-, -к-, -ц-: *Христуся*, *Семенко*, *Надійцю*, *Гафійка* і под.), що підкреслює любовне ставлення батьків до своїх чад, селян до дітей. Натрапляємо на форму *Романьо*, *Максимцьо*, що утворена флективно. Такі імена є яскравими виразниками експресії.

Наступна група імен – *Палажка*, *Гапка*, *Одарка*, *Демко*, *Грицько* тощо – має багатозначний суфікс -к-. Значення й експресивна характеристика антропонімів такого типу варіюється залежно від контексту. У ситуації інтимних та сімейних стосунків вони можуть мати ласкаве значення. Ці ж форми набувають і фамільярно-дружнього звучання, а в окремих випадках і зневажливого.

Крім того, антропоніми цього типу, порівняно з іншими, виявляють тенденцію до нейтралізації.

Вибір імені для літературного персонажа, як правило, не буває випадковим. Даючи ім'я персонажу, письменник звичайно вкладає в нього певну оцінку, характеристику. Тим самим він має змогу використати власні імена як додатковий художній засіб для вираження ідейно-естетичного задуму. Це яскраво ілюструє ім'я головної героїні *Марії*, яке має кілька значень: 1) «чинити опір»; 2) «гірка» і 3) «кохана, бажана». Життя *Марії* було дійсно багате на кохання і в той же час сповнене гіркоти. Перед нами постає жінка, наділена любов'ю до життя. Про дух любові до всіх свідчить життя *Марії* – її любов до батьків, до людей, до праці, до співу, до чоловіка, до дітей, до природи. Образ *Марії* постає асоціюється з матір'ю-Україною, яка також втратила своїх дітей (тисячі тисяч) у роки голодомору.

Прізвище наймита (а згодом матроса) *Корнія Перепутька* підкреслює те, що один із головних героїв роману довгий час був на перепутті – між роботою і ледарством, нахабством і гідною поведінкою батька і господаря тощо. Згодом перед нами постає люблячий батько і гарний господар на власній землі, який зростає духовно й по-своєму протистоїть антигуманній владі на селі, представником якої є його син Максим.

Отже, у ході даної роботи на основі аналізу літературних джерел ми дослідили особливості ономастичного простору романів *Ліни Костенко «Маруся Чурай»* та *Уласа Самчука «Марія»*. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що антропоніми романів є результатом ретельного авторського добору. Антропоніми, як інтертекстуальні елементи, виконують певну стилістичну та художню функції, характеризують мову та стиль авторів, стають засобом вираження авторської модальності. Створюючи своєрідні мікротексти, вони допомагають локалізувати зображуване в просторі та часі, надати йому національного забарвлення, що свідчить про доцільність і перспективність подальшого використання антропонімів. Добір антропоформул у досліджених творах має широку інформаційну та емоційну амплітуду за різними параметрами.

Власні імена не лише виділяють одного індивіда з низки однорідних, а й виражають ставлення оповідача до нього.

На наш погляд, важливу роль у доборі антропонімів змальованих колоритних образів відіграли життєвий досвід письменників, знання специфіки антропонімної системи й інтерес до виражальних можливостей антропонімів. Це, у свою чергу, чинить активний вплив на узгодженість імені й образу. Уважно підібрані авторами відповідно до змісту антропоніми

сприяють мистецькій реалізації творчого задуму митців і є емоційно значимими елементами досліджуваних художніх творів.

Досліджені антропоніми виконують кілька функцій: опосередковано характеризують естетичні

вподобання авторів, пояснюють світоглядну характеристику персонажів, функцію маркування прихованої авторської присутності.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Борис Антоненко-Давидович ; [авт. передм. : Б. Пилипенко]. К. : Книга, 2010. — 251 с.
2. Бабушкин А. П. Имена известных лиц в роли псевдоидентификаторов / А. П. Бабушкин // Вопросы когнитивной лингвистики. — Тамбов, Изд-во ТГУ, 2009. — Вып. 4. — С. 66—69.
3. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової системи XIV—XV ст. / Л. Л. Гумецька. — К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1958. — 298 с.
4. Жулинський М. Він знав, «як много важить слово...» [Іван Франко] / Микола Жулинський. — К. : Просвіта, 2008. — 134 с.
5. Кожин А. А. Экспрессивный потенциал имени в текстах художественной прозы второй половины XIX века : монография. — М. : Изд-во РУДН, 2003. — 355 с.
6. Костенко Л. В. Маруся Чурай : Іст. роман у віршах / Л. Костенко // — К. : Дніпро, 1982. — 136 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів, Ф. Погребенник та ін. — К. : Академія, 1997. — 750 с.
8. Німченко В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т укр. мови / В. В. Німченко. — К. : Наук. думка, 1992. — 412 с.
9. Редько Ю. К. Довідник укр. прізвищ. За ред. [із вступ статтею «До основ наук. вивчення сучас. укр. прізвищ», канд. філол. наук І. Варченка / Ю. К. Редько. — К. : Рад. школа, 1968. — С. 3—29.
10. Самчук Улас. Марія : Хроніка одного життя / У. Самчук // — Львів : Оріяна-Нова, 2004. — 175 с.
11. Слов'янські особові імена українців : іст.-етимол. слов. : [понад 2000 імен] / Павло Чучка; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». — Ужгород : Ліра, 2011. — 429 с.
12. Соколова А. В. Онімичний аспект проблеми ідіостилі письменника (на матеріалі зіставлення антропонімії у романах Григорія Тютюнника «Вир» та Василя Земляка «Лебедина зграя») : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / А. В. Соколова ; Одеса : Одеський нац. ун-т імені І. І. Мечнікова, 2003. — 20 с.
13. Ткаченко О. Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу) / Орест Ткаченко // — К. : Грамота, 2008. — 239 с.
14. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів : Утворення від словян. автохтон. відкомполит. скороч. особових власних імен / М. Л. Худаш ; Нац. акад. наук. України, Ін-т народознавства. — К. : Наук. думка, 1995. — 362 с.

УДК 811.161.2'373.21

Т. Ю. Кальченко

Національний фармацевтичний університет

Національний фармацевтичний університет

Кальченко Т. Ю. Топоніми у поетичній мові В. Герасим'юка: функціонально-семантичний аспект. Мета статті – проаналізувати функціональне навантаження та семантичне наповнення топонімів, характерних для поетичної мови автора-вісімдесятника В. Герасим'юка. Його лірика позначена використанням таких ключових лексем, як Україна, Космач, Говерла, а також зверненням до шарів національної історії та культури, конкретним вербальним вираженням чого є різноманітні власні назви – ороніми, гідроніми, урбаноніми, ойконіми. Таким чином, аналіз топонімів є спробою з'ясувати функціональні можливості поетонімів як способу збагачення образної системи поетичних текстів В. Герасим'юка.

Ключові слова: топонім, ойконім, гідронім, оронім, національна картина світу, символ, поетична мова.

Кальченко Т. Ю. Топонимы в поэтическом языке В. Герасимьюка: функционально-семантический аспект. Цель статьи – проанализировать функциональную нагрузку и семантику топонимов, характерных для поэтического языка автора-восьмидесятника В. Герасимьюка. Его лирика отмечена использованием таких ключевых лексем, как Украина, Космач, Goverla, а также обращением к событиям национальной истории и культуры, и конкретным вербальным отображением этого являются разнообразными именами собственные – оронимы, гидронимы, урбанонимы, ойконимы. Таким образом, анализ топонимов является попыткой определить их функциональные возможности как способа обогащения образной системы поэтических текстов В. Герасимьюка.

Ключевые слова: топоним, ойконим, гидроним, ороним, национальная картина мира, символ, поэтический язык.

Kalchenko T. Toponyms in the poetic language of V. Gerasymjuk: the functional and semantic aspects.

The aim of the paper is to analyze the functionality and semantics of toponyms which are characteristic for the V. Gerasymjuk's poetic language. His lyrics are noted by such key lexical tokens as Ukraine, Kosmach, Goverla as well as appeal to the events of national history and culture; and the concrete verbal reflection of it is different names – oronyms, hydronyms, urbanonyms, oikonoms. The analysis of toponyms is the attempt to determine their functional possibilities as the way of enrichment of the image system of V. Gerasymjuk's texts.

Key words: toponym, oikonym, hydronym, oronym, national mapping of the world, symbol, poetic language.

Розгляд функціонального навантаження ономастикону художнього твору є одним з актуальних питань сучасного українського мовознавства. Увага науковців (Л. Голуб [2], В. Калінкін [4], Ю. Карпенко [6], М. Мельник [6], Т. Можарова [8], І. Хлистуна [11], М. Торчинський [10] та інші) фокусується на аналізі різноманітних аспектів функціонування топонімів у поетичному творі, адже цінність цих лексем полягає не лише в увиразненні просторового чинника тексту, але й у трансляції культурних інтенцій та елементів авторської картини світу, семантичному ущільненні поетичної мови завдяки асоціативній насиченості та пов'язаності з національною мовною картиною світу.

У працях науковців здебільшого аналізуються поетичні ономастикони окремих авторів: Л. Костенко [6], Я. Славутича [9], Д. Павличка [8], І. Драча [8] та інших. Увага дослідників спрямовується на висвітлення стилістичних можливостей поетонімів, їхнього функціонального навантаження. Слід зауважити, що на сьогодні такі лексичні одиниці відносно мало досліджені в ліриці поетів 80-тих років. Винятком є праці О. Маленко [7], І. Хлистуна [11], у яких досліджено поетику оніма в ліриці аналізованого періоду.

Метою статті є аналіз функціонального навантаження та семантичного наповнення топонімів, характерних для поетичної мови поета-вісімдесятника В. Герасим'юка.

За твердженням В. Калінкіна, поетонім у художньому творі виконує, крім номінативної, характеризуючу, ідеологічну і стилістичну функції [4]. Топоніми в поетичному тексті В. Герасим'юка здатні виконувати характеризаційну функцію: *...я найближче / до Космача – нерва нашої мужності...* [1:63]; *Так уже повелося, Юрку, / у країні Україні: / хтось таким чином щось тут оспівує, / хтось безстрашно і достеменно краде, / хтось натхненно заробляє на її серцево-судинних, / хтось просто вмирає* [1:90]. Варто зазначити, що

обидва із наведених контекстів узяті із віршів-присвят: перший – Тарасові Мельничуку, другий – Юрієві Приходьку. Топонім *Космач* неодноразово зустрічається і в інших поезіях В. Герасим'юка, що дозволяє стверджувати про важливе семантичне навантаження цієї одиниці. В аналізованому уривку ця лексема стає однією зі стрижневих, способом вербалізації мотиву незламності, непохитності. На це вказує й подальше розгортання поезії: *... ти, Тарасе, стоїш найближче, / і чи треба розписувати чому, / коли поголовно – як завше, / одне говорять, інше думають, третє роблять, / і тому навіть правду кажуть як брешуть, / і поезія є лжесвідченням, / а ти не переступив восьму заповідь, Тарасе...* [1:65]. Якщо в першому контексті характеристичний аспект топоніма виявляється через використання прикладки – *нерва нашої мужності*, – то в другому випадку способом творення характеристики є описова конструкція, побудована на дієслівних сполуках. Топонім *Україна* набуває іронічного забарвлення. Конкретним мовним вираженням цього є лексема *оспівує*, позначена суттєвою клішованістю, і лексемні сполуки *безстрашно краде, натхненно заробляє*. Анафоричні вислови другого контексту позначені висхідною градацією, яка в кінцевому виразі обривається: *хтось просто вмирає*.

Топоніми засвідчують спільну належність автора й адресата до певної території, певної цілісності, що є виявом додаткової національно-ідентифікаційної функції, яка стає можливою через тісну пов'язаність топонімів з емоційно насиченими конотаціями. Яскравим виявом такої функції топонімів у поетичному тексті В. Герасим'юка є вже згадуваний вірш «Пам'яті Тараса Мельничука»: *... я перейшов на ти, / промовляючи ось цей вірш, / який народився за рік до твоєї смерті / останньої нашої зустрічі у твоїй і моїй Коломиї, / коли ти говорив, наголошуючи по-нашому перший склад: / «Я гуцул і ти гуцул, / я з Утороп, ти з Пикурсви», вимовляючи мою*

Прокураву на наш лад, / а за твоєю нервовою
спиною в'язня / стояла коломийська ратуша [1:63–
64]. Свідченням вияву національно-
ідентифікаційної функції в наведеному контексті є
використання поруч із аналізованими одиницями
присвійних займенників: у *твоїй і моїй* Коломій,
вимовляючи *мою* Прокураву на *наш* лад, – а також
підкреслення етнічної належності: *Я гуцул і ти*
гуцул. Важливим є звернення авторської уваги на
діалектні особливості вимови назви населеного
пункта: з *Пикуреви*, – що також підкреслює
належність адресата до гуцульського етносу.

Вияв національно-ідентифікаційної функції
топонімів доповнюється текстотвірною у
наступних рядках вірша: *Він дихає важче, / ніж всі*
згорьовані активісти, / не тільки тому, що несе
хрест, / а тому, що не вдихнув іще річку Прут, /
яка починається з Говерли, / а Коломия
починається з ріки, / і коли вдихне, – так він думає,
– / тоді донесе... <...> Він несе твій хрест / через
всю Коломию, / і поніс би до Утороп, / і поніс би
далі – до Жаб'я і минув би Жаб'є, / і виніс би на
Чорногору, / і поставив би там, / де починається
ріка. / Бо на Говерлі не може стояти / хрест
поета, / бо на Говерлі все починається / і ніколи
ніщо не закінчується, / бо Говерла говорить
інакше, / бо Говерла говорить однаково / до вівчаря
і президента... [1:66–67]. Наведений контекст –
своєрідне розгортання шляху, віхами на якому є
назви гідронімів, ойконімів, оронімів: *Прут,*
Говерла, Коломия, Уторопи, Жаб'є, Чорногора.
Кожен із топонімів позначений виразною
конотованістю, яка ґрунтується як на національній
символіці (*Прут, Говерла*), так і на асоціаціях,
пов'язаних із індивідуальним досвідом автора
(*Уторопи, Коломия*), адже Василь Герасим'юк
народився саме в Івано-Франківській області, і ці
географічні назви є ключовими в його ліриці.
Але найважливішими для аналізованого контексту,
на нашу думку, є лексеми *Прут і Говерла*, про що
свідчить їх образне навантаження, яке набагато
глибше, ніж в інших топонімів у цьому контексті.

Так само, як і в попередньому контексті, у
наступному вірші В. Герасим'юка топоніми
виконують текстотвірну функцію, слугуючи
для розгортання віршового тексту: *Один – тільки*
ім'я. / Другий – тільки прізвище. / Гаврило і Хрущ. /
Бійці першої світової. / <...> / Коли переїжджали
Дніпро, / діти питали: / – Де партизани, діду? Де
партизани? / Коли переїжджали Волгу, / його
слухав один Гаврило – / хоч один мусить мати
надію. / Навіть тоді, коли мішок порожній. / Коли
після довгого тунелю в Уральських горах / у вагон
мертвих понесли Хруща / із застиглою усмішкою на
обличчі воїна, / Гаврило допитував сам себе: / – Де
партизани, діду? / Де партизани? Коли біля колії
в Караганді / винесли мерців з Хрущем, склали в ряд
і порухували / перед тим, як скинути в одну яму, / і

додали живих із Гаврилом, і числа зійшлися, /
Гаврило просив тих, що в погонах: / – Пустить
мене в Коломию по бринзу й кулешу. / Я туди й
назад. / ... / Ці люди жили на світі. / Гаврило у
Тюдові, Хрущ у Пістині, / казах – під Карагандою у
юрті / неподалік від барака. / Я на хвилю вивів їх із
небуття, / і одного залишаю серед азійського
степу, / бо хоч один мусить іти, / хоч контужений
має нести надію [1:51–53]. У своїй дисертації ми
вказували на здатність географічних назв ставати
маркерами прецедентних ситуацій [5]. Наведений
контекст являє собою не лише опис прецедентної
ситуації – переселення українців на Схід, – але й
пов'язаний із біографією поета, яка також містить
історію вимушеного переселення родини
до Караганди і згодом повернення до Прокурави.
Приєм анафори в аналізованому уривку (*Коли*
*переїжджали Дніпро... Коли переїжджали Волгу...
Коли після довгого тунелю в Уральських горах...*)
вербалізує мотив довгого шляху, поступового
віддалення, неможливості повернення. Цей мотив
поглиблюється уведенням до тексту топонімів, які
й стають тими знаковими відмітками на шляху.
Зауважимо, що використані лексеми несуть
важливе асоціативне навантаження, адже річки
Дніпро і Волга є ключовими в картинах світу
українців і росіян. Уральські гори стають точкою
«неповернення», оскільки Урал традиційно
вважається межею між Європою та Азією.
Поглиблює цей мотив смерть дійової особи: *Коли*
після довгого тунелю в Уральських горах / у вагон
мертвих понесли Хруща / із застиглою усмішкою на
обличчі воїна...

Топоніми в поетичній мові В. Герасим'юка
часто набувають ознак символів, що також є
виявом національно-ідентифікаційної функції
завдяки пов'язаності з українською національною
картиною світу. Зазначимо, що така символічність
притаманна лексемам, які не лише характерні
для поетичних творів автора, але й поширені у
фольклорних та інших художніх текстах – *Дунай,*
Черемош, Дніпро, Говерла: Я знав тебе – як плив –
як риба у Дунаї, / як в Черемоші струє, як у Дніпрі –
що є, / як у тобі пливе, чого іще немає, / як у мені
пливе твоє, в тобі – моє [1:97]; Над Говерлою два
орли / у промінні летять і в хмарі / водночас як і в
час, коли / ми не будемо в парі. <...> Низові тумани
бескеть. Горнє озеро Несамовите. / Два орли, які
опередь / смерті будуть летіти [1:103–104].
М. Торчинський називає потамопоетоніми *Дунай і*
Дніпро найбільш поширеними в українській поезії
та вказує на їх здатність виконувати різноманітні
функції. Особливо продуктивним, на думку
дослідника, є потамопоетонім *Дніпро*, який «є
національним символом України, нерозривно
пов'язаним з поняттями «українська історія»,
«національна ідея», «українська територія» [10].
За В. Жайворонком, «річка як дорога до серця веде

до коханої людини» [3:502]. У першому контексті символіка топонімів є цілком прозорою – завдяки їх використанню відбувається вербалізація мотиву кохання, на що вказує подальше розгортання вірша, його насиченість особовими займенниками *твоє – моє, у мені – у тобі*.

Топонім *Говерла*, наявний у другому вірші, також виявляє свою здатність функціонувати в ролі національного символу і водночас – ставати способом вербалізації мотиву кохання. Перш за все, така вербалізація уможливується завдяки наявності яскравого образу *двох орлів* та фразеологізму *бути в парі*.

Таким чином, топоніми, наявні в поетичних текстах В. Герасим'юка, відзначаються тісною злитістю з національною картиною світу та водночас пов'язані із ключовими подіями біографії автора: переселенням до Казахстану і поверненням до рідного села – Прокурави, життям, проведеним у Карпатах тощо. Свідченням цього є ключові топоніми в поезіях В. Герасим'юка: *Говерла, Прут, Космач, Черемош* та ін. Крім того, поет активно використовує лексеми, що увійшли до фонду національних символів – *Дніпро* і *Дунай*. Показовими функціями топонімів є характеризаційна, національно-ідентифікаційна, текстотвірна.

Література

1. Герасим'юк В. Папороть : поезії / В. Герасим'юк ; післямова, упорядкув. другого розд. і комент. К. Москальця. — К. : ВЦ «Просвіта», 2006. — 328 с.
2. Голуб Л. Теоретичні засади дослідження поетичного ономастикону / Л. Голуб // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. — 2013. — Вип. 6 (3). — С. 42—49.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
4. Калінкін В. Теоретичні основи поетичної ономастики : Автореф. дис... д-ра філол. наук : 10.02.02 ; 10.02.15 / В. Калінкін. — Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2000.
5. Кальченко Т. Функціонально-семантичні особливості прецедентних феноменів у поетичних текстах І. Римарука і В. Герасим'юка : автореф. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — українська мова / Т. Кальченко. — Х., 2015. — 20 с.
6. Карпенко Ю. Літературна ономастика Ліни Костенко / Ю. Карпенко, М. Мельник. — Одеса : Астропринт, 2004. — 215 с.
7. Маленко О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : [монографія] / О. Маленко. — Х., 2010. — 488 с.
8. Можарова Т. Оніми в поетичних текстах шістдесятників: склад, структура, значення: автореф. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — українська мова / Т. Можарова. — Х., 2009. — 19 с.
9. Селіверстова Л. Ономастикон у поетичному ідіолекті Яра Славутича : Дис... канд. наук: 10.02.01 / Л. Селіверстова. — Х., 2003.
10. Торчинський М. Стилiстично-виражальні можливості потамопостонімів в українських поетичних текстах. / М. Торчинський // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Лінгвістика. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. — Вип. II. — С. 164—167.
11. Хлистун І. Топоніми в художньому тексті (на матеріалі української поезії II пол. XIX ст) / І. Хлистун // Урок української: науково-публіцистичний журнал-дайджест/ Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. — Київ, 1999. — С. 23—25.

УДК 811.161.2

Г. М. Ковальова, К. В. Зубенко

Донбаська державна машинобудівна академія

**Компаративи як прагматичний аспект формування картини світу в
гумористичному дискурсі Є. Гуцала та О. Ільченка**

Ковальова Г. М., Зубенко К. В. Компаративи як прагматичний аспект формування картини світу в гумористичному дискурсі Є. Гуцала та О. Ільченка

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячений дослідженню прагмалінгвістики гумористичного дискурсу української химерної прози. Підкреслено думку про те, що одним із важливих завдань у вивченні прагматичних засобів вираження мовної картини світу є, зокрема, розкриття сутності творчого самовираження митця за допомогою компаративних конструкцій. З'ясовано роль прагматичної значущості порівнянь із урахуванням вербально-семантичного, лінгвокогнітивного й мотиваційного рівнів у процесі розкриття особливостей функціонування окремої компаративної одиниці з огляду на втілення авторського задуму.

Ключові слова: мовна картина світу, компаративна конструкція, гумористичний дискурс, химерна проза, художній текст, прагматична значущість.

Ковалёва А. Н., Зубенко Е. В. Компаративы как прагматический аспект формирования картины мира в юмористическом дискурсе Е. Гуцало и А. Ильченко. Статья продолжает цикл публикаций автора, посвященный исследованию прагмалингвистики юмористического дискурса украинской химерной прозы. Подчеркнута мысль о том, что одной из важных задач в изучении прагматических средств выражения языковой картины мира является, в частности, раскрытие сущности творческого самовыражения писателя с помощью компаративных конструкций. Выяснена роль прагматической значимости сравнений с учетом вербально-семантического, лингвокогнитивного и мотивационного уровней в процессе раскрытия особенностей функционирования отдельной компаративной единицы согласно воплощению авторского замысла.

Ключевые слова: языковая картина мира, компаративная конструкция, юмористический дискурс, химерная проза, художественный текст, прагматическая значимость.

Kovaliova G. M., Zubenko K. V. The comparatives as the pragmatic aspect of the world picture formation in humorous discourse of E. Hutsalo and A. Ilchenko. The article continues the course of authors' publications, devoted to the study of humorous discourse pragmalinguistics in Ukrainian fanciful prose. The emphasized thought is that one of the most important assignments in the study of pragmatic means of linguistic world picture expression is, specifically, disclosure of essence of the creative author's self-expression with the help of comparative constructions. The role of pragmatic significance of comparisons, taking into account verbal-semantic, linguo-cognitive and motivational levels in the process of disclosure of separate comparative unit functioning peculiarities according to the realization of the author's intention.

Key words: linguistic world picture, comparative construction, humorous discourse, fanciful prose, literary text, pragmatic significance.

У сучасному мовознавстві поширеною є думка про те, що соціальна свідомість репрезентує в мовній картині світу особливості світосприйняття, інтерпретує світ за допомогою мовної символіки, а також створює власний образ цього світу.

Важливу роль у моделюванні мовної картини світу відіграє слово, його лексичне значення. Відтворюючи реальність, мова формує світ, у якому відображаються елементи культури, психології, менталітету.

Особливу значущістю для розуміння особистістю навколишнього світу відзначається художній текст [1; 6]. Так, наприклад, М. М. Бахтін, розглядаючи мову як окремий текст, зауважує:

„Мова – це завжди текст, насичений смислами та інтенціями, які належать певному часу, людині, суспільству” [1:133].

У науковій літературі недослідженими залишаються питання про джерела формування мовної картини світу. У нашому дослідженні розглянуто порівняння як прагматичний засіб вираження мовної картини світу.

Окремі теоретичні аспекти означеної теми залишаються дискусійними. Таким є питання про виділення граматичних варіантів порівнянь. Так, наприклад, М. І. Черемісіна не називає порівняннями конструкції, які містять у собі орудний відмінок або ступені порівняння прикметників і прислівників (*надати каменем, чорніший від чорнила*) [11].

Метою нашого дослідження є виявлення

прагматичної значущості компаративних конструкцій, оскільки вона є властивою для всіх порівнянь, у тому числі й залучених нами до аналізу. Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань: 1) дати робоче визначення порівняння; 2) схарактеризувати прагматичні особливості порівнянь, які активно функціонують у химерній прозі Є. Гуцала та О. Ільченка в контексті моделювання мовної картини світу.

Одним із важливих аспектів дослідження компаративних конструкцій є питання про їх призначення та значущість (праці Н. Бена, І. Лискова та ін.). Л. Новиков помітну роль відводить аналізу значущості порівнянь. На думку дослідника, значущість – це „внутрішня властивість одиниці, якою вона володіє завдяки певним відношенням з іншими одиницями системи (певного класу)” [8:119].

Цілком слушною нам видається думка В. М. Телії про те, що в прагматично значущій одиниці мови міститься інформація, яка є „важливою не для практичної орієнтації, а для вираження емоційної реакції суб'єкта на певну подію” [9:126]. Також погоджуємося з положеннями тих науковців, які стверджують, що на ступінь прагматичної значущості певною мірою впливає наявність у структурі слова конотативних сем, як-от: оцінної, емоційної, експресивної, стилістичної. Крім того, дослідники [6; 9 та інші] звертають увагу на те, що прагматична значущість порівнянь пов'язана, з одного боку, з різними типами контекстів, а з іншого, – з різними типами інформації. Особлива роль у цьому зв'язку належить художнім текстам, адже, як зазначає І. Р. Гальперін, уся інформація, що міститься в тканині художнього тексту, може бути змістовно-фактуальною та змістовно-концептуальною [3].

Одним із засобів вираження мовної картини світу є порівняння зі змістовно-концептуальною значущістю. Змістовно-концептуальна інформація мовної одиниці, якою є порівняння, дозволяє читачеві зрозуміти відношення між явищами через різні емоційні та експресивні відтінки.

Розуміння прагматичної значущості порівнянь із урахуванням вербально-семантичного, лінгвокогнітивного й мотиваційного рівнів дозволяє більш детально розкрити специфіку функціонування окремої компаративної одиниці з огляду на втілення авторського задуму.

Як уже зазначалося, у сучасному мовознавстві відсутнє загально визначення порівняння. Тому, синтезуючи погляди різних учених, подаємо власне робоче визначення цього поняття, що враховує специфіку художнього тексту. Під порівнянням ми розуміємо зіставлення окремих явищ або предметів за ознакою, яка найповніше втілює авторський замисел, допомагає виявити

позицію автора щодо своїх персонажів, а також особливості авторської картини світу.

Порівняння є одним із основних прийомів пізнавальної діяльності, оскільки в їх семантиці кодується ставлення людини до навколишнього світу. У гумористичному дискурсі порівняльні конструкції виступають найактивнішим засобом маніпулятивного впливу і на учасників діалогу, і на читача (у межах художнього твору).

Під час дослідження ми з'ясували, що питоми порівняльні конструкції повно й усебічно виражають національні особливості бачення світу. З огляду на це наше дослідження ґрунтується на матеріалі химерної прози відомих українських письменників Є. Гуцала та О. Ільченка.

Звертаємо увагу також і на те, що одним із важливих аспектів вивчення мовної картини світу є визначення історичного періоду, у межах якого функціонують компаративні одиниці. Тому до аналізу залучено художні твори, у яких змальовано різні історичні періоди життя українського народу – від козака Мамає-запорожця до сучасності. Це, зокрема, пояснюємо тим, що спосіб моделювання мовної картини світу в кожного народу (нації), з одного боку, універсальний, а з другого, – різниться на певних проміжках часу. Таким чином, у кожний історичний період ментальні особливості виявляють свою специфіку щодо самоідентифікації народу.

Основні етапи дослідження мовної картини світу певною мірою пов'язані з аналізом тропеїчної бази художнього твору. Проте в лінгвістичних студіях вивчення мовної картини світу на тлі художньої прози не є вичерпним. Це зумовлено тим, що значна увага дослідників проєктується на метафору, яка існує паралельно з порівнянням. Крім того, у мовознавстві традиційно стійкі порівняльні конструкції залучають до фразеологічної системи мови.

Доречність дослідження порівнянь у межах гумористичного дискурсу підтверджується, зокрема, тим, що семантика самого порівняння певною мірою залежить від семантики тексту в цілому. На думку Р. О. Будагова, „порівняння усвідомлюється на тлі широкого контексту, часто на тлі всього твору як художнього цілого” [2:26].

Порівняльні конструкції є важливим засобом розкриття внутрішнього світу персонажів, конкретизації картини навколишньої дійсності. Однією з найхарактерніших ознак влучного порівняння є елемент новизни, оригінальності, несподіваності. У цьому аспекті звертаємо увагу на те, що художні порівняння мають свої особливості. Підтвердження цієї думки знаходимо в працях науковців, зокрема О. Р. Пархоменко, де йдеться про те, що в художньому творі компоненти порівняння взаємозумовлені і є єдиним семантичним комплексом. Крім цього, художні

компаративні конструкції мають специфічну прагматичну настанову, характеризуються складними взаємозв'язками між словом та предметом, який позначається.

Беззаперечним є той факт, що завдяки мовним засобам ми отримуємо інформацію про специфіку мовленнєвого коду персонажа. З огляду на це дослідники звертаються у своїх студіях до прагмалінгвістичного підходу під час аналізу мовної особистості. У цьому контексті зауважмо, що мовна особистість інколи розглядається як поєднання взаємопов'язаних між собою „я-аспектів”, як-от: біологічного, соціального, емоційного, когнітивного, етичного, естетичного, духовно-морального.

Прагматичний аспект використовується як набір ключових слів-дескрипторів, які виокремлюють самобутній тезаурус літературного персонажа, зокрема його лексичний запас, оскільки саме лексика (серед усіх мовних рівнів) дає вичерпні уявлення про образно-понятійну сферу внутрішнього світу персонажів.

Важливим елементом вивчення мовних особливостей персонажів є поєднання мовних, прагмалінгвістичних та соціокультурних чинників. У зв'язку з цим значну роль відводимо порівнянням, які активно функціонують у химерній прозі Є. Гуцала та О. Ільченка.

Компаративні конструкції, як відомо, є одним із способів пізнання людиною навколишнього світу. У порівняннях визначальним є той факт, що людина, яка пізнає навколишній світ, зіставляє його з власним досвідом, а відтак зіставлення абсолютно різних, несхожих предметів передбачає наявність якоїсь окремої точки зору щодо того чи того явища об'єктивної дійсності.

Порівняння, залучені нами до аналізу, тісно пов'язані з цілісною картиною світу, оскільки в їх семантиці кодується індивідуальний досвід людини. У мовній тканині творів Є. Гуцала та О. Ільченка порівняльні конструкції – найбільш активні мовні формули, що допомагають розкрити ідейно-тематичні особливості романів „Позичений чоловік. Приватне життя феномена” та „Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця”.

Як показують результати досліджень, певна частина інформації про українську картину світу міститься в химерній прозі, оскільки в ній утілюються мовні уявлення про предмети та явища об'єктивної дійсності, що є самобутніми для кожної мови.

Однією з актуальних проблем дослідження мовної картини світу є характеристика прагматичного значення мовних одиниць, у тому числі й тих, які функціонують у гумористичному дискурсі, оскільки читача чи слухача цікавить не тільки інформація про навколишній світ, а й

особливості сприйняття цього світу письменником. Серед різних типів лексичного значення саме прагматичне покликане виявляти емоційно-оцінне відношення співрозмовників до денотатів. Як цілком слушно зауважує Л. А. Новиков, прагматичне значення є в „лексичній семантиці специфічним мовним вираженням оцінки того, що позначається, за допомогою маркованих одиниць...” [8:89]. У цьому аспекті важливим вважаємо з'ясування прагматичної значущості порівнянь у творах Є. Гуцала та О. Ільченка.

Досліджуючи багатий пласт компаративних одиниць, які активно функціонують в аналізованих творах, залучених нами до аналізу, помічаємо, що емоційний вплив на читачів робить своєрідний взаємозв'язок значення предмета й образу порівняння. На думку деяких учених, „окремі семи семантичних компонентів порівняння взаємодіють так, як і в метафорі, і результатом цієї взаємодії є новий семантичний комплекс, який не має власного словесного вираження” [6:323].

У процесі дослідження ми звернули увагу на те, що в образних порівняльних конструкціях семантичні комплекси предмета й образу порівняння характеризуються певними особливостями взаємодії. На кількість додаткових сем, які з'являються в семантичній структурі предмета порівняння, впливає кількість визначень, що характеризують образ порівнянь. Звідси впливає важливість характеристики порівняння як мовної одиниці, яка дозволяє в поєднанні з іншими одиницями мови моделювати картину світу. Цю думку можемо проілюструвати прикладами порівнянь, що функціонують у романах Є. Гуцала та О. Ільченка. Велику частку серед них становлять порівняння, уживані для портретної характеристики персонажів. Так, малюючи портрет свого головного персонажа Хоми Прищепи, Є. Гуцало вдається до порівняльної конструкції: „*Оченята ж у старшого куди пошлють були такі хитренькі, як двоє лисеняток, що й хвостами понакривались, а губи цвіли на обличчі, як млинець у маслі*” [4:386]. Лексеми “оченята” й “лисеньятка” на мовному рівні характеризуються різними денотатами, однак, у художньому творі лексема “оченята” співвідноситься з тим самим денотатом, що й лексема “лисеньятка”. У результаті такого співвіднесення відбувається зміна семантики одного з компонентів порівняння, а також зсув прагматичної спрямованості предмета порівняння. Обидва слова характеризуються наявністю пестливих суфіксів, що викликає добродушне ставлення до персонажа.

У творах О. Ільченка функціонування компаративних одиниць пов'язане з образами, які дозволяють читачеві виявити авторські симпатії чи антипатії до окремих персонажів: „*Як же так? – сполошилась, підійшовши до ридвана, і матінка*

Михайликова, невеличка, замучена злиднями та горем, але ще кругленька, мов цибулька, й зовсім іще не стара матуся...” [5:27].

Окремий інтерес викликають компаративні конструкції, компонентами яких є слова-символи. Особливість цих конструкцій полягає в тому, що письменники майстерно використовують їх для підсилення емоційного сприйняття певного образу. У творах названих авторів помітно залучаються слова-символи, властиві українській картині світу, які органічно вплітаються у структуру порівняння. У таких компаративних конструкціях кодується цінність особистості, її соціальна значущість. Цілком закономірним нам видається той факт, що порівняння *очей* із *джерельцями*, *обличчя* з *мальвою*, *серця* з *горобенятком*, *чуба* з *пелюстками маку*, *брів* із *крилами беркута*, *дівочого стану* з *волошкою*, з одного боку, дозволяє виявити світоглядні особливості автора художнього твору, а з іншого, – викликає в читача почуття приязні й

зворушливості до персонажів, як-от: „*Христя розцвіла обличчям, як найрозкішніша мальва...*” [4:98]; „*Вони були великі в нього, наче у вола, й поставлені на диво широко, оті очища*” [5:56].

Отже, порівняльні конструкції, які активно функціонують у химерних творах українських письменників Є. Гуцала та О. Ільченка, виступають прагматичним засобом моделювання мовної картини світу. У їхній семантиці міститься інформація про специфіку мовленнєвого коду персонажа, яка є до певної міри специфікою мовленнєвого коду окремої нації. Крім того, прагматичні особливості аналізованих порівнянь полягають у виявленні емоційно-оцінних відношень співрозмовників до денотатів.

У перспективі дослідження – подальше виявлення прагматичних особливостей порівнянь у контексті моделювання картини світу української мови.

Література

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. — М. : Художественная литература, 1986. — 543 с.
2. Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили / Р. А. Будагов. — М. : Высшая школа, 1967. — 376 с.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. — М. : Наука, 1981. — 193 с.
4. Гуцало Є. П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена : Роман-диалогія / Є. П. Гуцало. — К. : Рад. письменник, 1982. — 711 с.
5. Ільченко О. Є. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця (химер. роман з нар. уст) : в 2 т. / О. Є. Ільченко. — К. : Дніпро, 1979. — Т. 1. — 693 с.
6. Мосенкіс Ю. Л. Всесвіт у дзеркалі японської мови : Словесні символи культури Японії / Ю. Л. Мосенкіс. — К. : Видавничий дім А+С, 2005. — 352 с.
7. Новиков А. И. Семантическое расстояние в языке и тексте / А. И. Новиков, Е. И. Ярославцева. — М. : Наука, 1990. — 245 с.
8. Новиков Л. А. Избранные труды. Том I. Проблемы языкового значения / Л. А. Новиков. — М. : Изд-во РУДН, 2001. — 672 с.
9. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты / В. Н. Телия. — М. : Просвещение, 1996. — 348 с.
10. Хайрулина Р. Х. Фразеологическая картина мира : От мировидения к миропониманию / Р. Х. Хайрулина. — Уфа, 2001. — С. 40—45.
11. Черемисина Н. В. Многомирие в реалии и общая типология языковых картин мира / Н. В. Черемисина, Н. С. Новикова // Филологические науки. — 2000. — № 1. — С. 40—48.

УДК 821.161.2–31 Загребельний. 08

Ю. І. Кохан

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Експресивність як домінантна риса ідіостилу Павла Загребельного
(на матеріалі творів «Кавтаклізма» та «Стовпо-творіння»)**

Кохан Ю. І. Експресивність як домінантна риса ідіостилу Павла Загребельного (на матеріалі творів «Кавтаклізма» та «Стовпо-творіння»). У статті розглядається експресивність як риса ідіостилу П. Загребельного, аналізуються мовні засоби створення експресії у сатиричних творах П. Загребельного «Кавтаклізма» та «Стовпо-творіння»). Виділено й проаналізовано типові для письменника прийоми створення мовної експресії за допомогою різнорівневих мовних одиниць.

Ключові слова: ідіостиль, експресія, експресивність, мовні засоби експресії.

Кохан Ю. И. Экспрессивность как доминантная черта идиостиля Павла Загребельного (на материале произведений «Кавтаклизма» и «Столпо-творение»). В статье рассматривается экспрессивность как черта идиостиля П. Загребельного, анализируются языковые средства создания экспрессии в сатирических романах «Кавтаклизма» и «Столпо-творение». Выделены и проанализированы типичные для писателя приемы создания языковой экспрессии при помощи разноуровневых языковых единиц.

Ключевые слова: идиостиль, экспрессия, экспрессивность, языковые средства экспрессии.

Kokhan Yu. I. Expressiveness as a Dominant Feature of the Idiostyle of Pavlo Zagrebelyni (on the basis of the works “Kavtaklizma” and “Stovpo-tvorinnia”). Consideration is given to expressiveness as a feature of the idiostyle of Pavlo Zagrebelyni. The language techniques of creation of expression in the satirical novels “Kavtaklizma” and “Stovpo-tvorinnia” are examined. The author’s typical techniques used for creation of language expression by means of split-level language units are defined and analyzed.

Key words: idiostyle, expression, expressiveness, language techniques of expression.

Експресія та експресивність належить до тих категорій, що привертати пильну увагу дослідників, які їх вивчали на матеріалі текстів художньої літератури та ЗМІ. (І. Арнольд, Т. Вавринюк, А. Горбунов, О. Турчак, В. Харченко, В. Чабаненко та ін.). Про актуальність досліджень мовної експресії та експресивності зокрема пише О. Турчак: «Останнім часом надзвичайно актуальною є проблема експресії, експресивності та експресивної лексики. Написана велика кількість праць, у яких висвітлюється поняття експресивності в різних аспектах: лінгвістичному, лексикологічному, лінгвостилістичному, соціолінгвістичному, психолінгвістичному. Інтерес мовознавців до проблеми експресивності не випадковий, він логічно підготовлений попереднім розвитком лексикології. Експресивність привернула до себе увагу дослідників, коли вже добре був вивчений номінативний лексичний склад мови. Крім того, експресивність стала об’єктом спеціального лінгвістичного аналізу у зв’язку з вивченням семантики мовних одиниць та їхньої системності» [7].

Щодо категорій експресії та експресивності

у мовознавців не склалося єдиної думки як у визначенні цих явищ, так і у з’ясуванні механізму створення мовної експресії. «Першою передумовою комплексного вивчення експресивних засобів української мови є критичне осмислення й подолання існуючих розбіжностей у поглядах на основні категорії стилістики цих засобів, зокрема й у поглядах на суть мовленнєвої експресії», – писав В. Чабаненко [8:7]. У мовознавстві існує велика кількість визначень експресії та експресивності. Огляд цих дефініцій наводить В. Чабаненко у навчальному посібнику «Стилістика експресивних засобів української мови». Наприклад, О. Ахманова, як він пише, вважає експресією ті виражально-зображальні якості мовлення, що відрізняють його від звичайного й надають образності й емоційності. Аналогічні визначення, як твердить В. Чабаненко, знаходимо і в Д. Розенталя та М. Теленкової. В. Григор’єв, Т. Винокур та В. Девкін уважають експресією виразність вислову [8:8]. Також, як зазначає В. Чабаненко, нерідко ототожнюють поняття «експресія» та «експресивність». На думку вченого, експресія – це збільшення, посилення виразності, а експресивність – сама посилена виразність. Якщо експресія виявляється лише на мовленнєвому рівні,

то експресивність буває й мовною, й мовленнєвою [8:8–10]. Така різноманітність поглядів на експресію та експресивність, а також важлива роль цих явищ у текстах художньої літератури, зокрема з погляду формування й розвитку ідіостилу письменника, дає підстави вважати актуальними дослідження експресивності мови художньої літератури з погляду її впливу на формування індивідуально-авторського стилю.

Індивідуально-авторський стиль письменника, будучи категорією змінюваною, динамічною, все ж зберігає основні риси творчої манери автора, зумовлені специфікою його творчої доміанти. Виразним прикладом цього є ідіостиль П. Загребельного, який став активно працювати в літературі з 50-х років ХХ століття. Пропрацювавши майже півстоліття в літературі, яку традиційно називали радянською, увійшовши в літературу нового часу, часу української незалежності, часу нових тенденцій і естетичних уподобань, П. Загребельний зміг залишитися, сказати б, у тренді. Його твори, написані вже в незалежній Україні, продовжують привертати пильну увагу читачів, критиків і науковців, даючи останнім багатий матеріал для досліджень.

Як пише Я. Голобородько, Загребельний «відчував і передавав найнепрístupніші смислові грані, найрозмаїтіші інтонаційні вібрації, найтонші та найскладніші асоціативні функції слова» [3]. Тобто письменник тонко відчував те, що О. Потебня називав внутрішньою формою слова.

В. Дончик дав таку характеристику стилю П. Загребельного: «...бурхливий, оригінальний, з активним авторським особистим началом, вільною, розкутою, а то й ексцентричною манерою розповіді (...) Стильовою ж доміантою в усіх творах П. Загребельного слід уважати авторську “установку” на розповідність, постійне прагнення її цікавості і неодмінний її супровід – іронічність» [4:5]. Усі ці ознаки можна вважати складниками такої доміантної риси ідіостилу Загребельного, як експресивність.

Експресивність була притаманна творам П. Загребельного різних періодів і різної тематики. Вона створювалася різноплановими мовними одиницями: фонетичними, лексичними, фразеологічними сполуками, синтаксичними одиницями. Особливо експресивними є сатиричні твори останнього періоду – «Кавтаклізма» і «Стовпо-творіння», про які Я. Голобородько пише: «У цих текстах Загребельний приміряє різноманітні та різноакцентні, хоча й дотичні амплуа» [3]. Щільна насиченість названих творів різноплановими засобами створення експресії спричинена, з одного боку, законами написання сміховинних текстів, відсутністю будь-якої цензури, окрім внутрішньої, мистецької. Як пише Я. Голобородько, «що ж то за сатира, якщо автор не

доводить себе до оргазму знущальних випадів і характеристик. Це вже обірваний творчий акт, а не повноцінний сатиричний стиль» [3]. З іншого боку, така експресивність аналізованих творів зумовлена загальною експресивною наснаженістю прози П. Загребельного.

Аналізуючи експресивність творів П. Загребельного «Кавтаклізма» і «Стовпо-творіння» як ознаку його ідіостилу, спираємося на принципи аналізу мовних засобів, що створюють експресивність мовлення, запропоновані В. Чабаненком у праці «Стилістика експресивних засобів української мови» [8].

Фонетичні засоби створення мовленнєвої експресивності, на думку В. Чабаненка, є не дуже численними й виразними [8:181]. Однак в аналізованих творах знаходимо достатню кількість використання фонетичних засобів експресії. Так, в одному з творів – «Кавтаклізма» – основною фонетичною особливістю є вставлення невластивого протетичного чи епентетичного звука [в]: *вбудильник, кавтаклізма, перевстрійка, дивсплей, півжама*. В аналізованих текстах знаходимо й інші випадки вживання фонетичних засобів експресії. За допомогою повторення звука [р] у слові *революція* створюється звуконаслідування, що нагадує гарчання звіра і передає негативне ставлення автора до революції: «...для Маркса святинею були не якісь там ліберальні іграшки, що зуться виборами, а безпошадна класова боротьба і революція. Революція! *Р-р-р!* Як у клітці з голодними тиграми [5:7]; «Велика Кримінальна *р-р-революція* – революція, розпочата в Біловезькій пущі (...), породила ... безбатченків» [Там само]. (Тут і далі виділення наше – Ю. К.).

Говіркова чи просторічна вимова слів, зокрема заміна [ф] на [хв] також є засобом створення експресивності: « – Депитат Бугаєнко, не ревіть у *мікрохвон!*» [5:25]; «А я ж ковбоїв грав у *хвільмах*» [5:219]; «Він же (Переревенко) ще вчора, у *хвонді* тривожився...» [5:226]; « – А *шо?* – стенив плечима Батюня. – *Мона* й про *комаря* та муху (зіграти – Ю. К.).

Це вже й геть зачарувало голову парламенту, бо він теж казав *шо*, а не що...» [5:28]. Зрештою, вимовляння персонажем слова *парламент* за вимогами правопису 1928 р. і традиціями діаспори – *парлямент* теж можна вважати фонетичним засобом експресії.

До фонетичних засобів експресії, як уважає В. Чабаненко, належить і «свідома, цілеспрямована переогласовка слова, яка впливає на його зміст» [8:183]. В аналізованих текстах цей прийом уживається дуже активно: *присидент, демократія, юридні депитати, енциклопудія, какадемїк*. Таким новотвором є і згадане вже слово *кавтаклізма*, вжите і в тексті, і як назва одного з

творів:

«— Це катаклізм, — сказала Норіса Мишиновна.

— Так мені ж від цього не легше, катаклізм воно чи ціла *кавтаклізма!* — застогнав я» [5:221]. Уважаємо, що цей прийом можна розглядати і як фонетичний, і як лексичний засіб створення експресивності, зокрема авторських неологізмів. Хоча про такі новотвори Н. Голікова пише як про «небажані авторські новотвори» та «комунікативні збої», особливо про ті, що є відверто вульгарними, на кшталт *жопопозиція* чи *обсракізм*. Як влучно говорить дослідниця, їх «читати ще можна, а от привселюдно вимовити не кожен наважиться» [2:8–9]. Однак при всьому цьому авторка зауважує, що, «користуючись загальноприйнятими мовними засобами, неординарно й оригінально їх поєднуючи, письменник досягає неабияких результатів, створюючи по-Загребельнівськи експресивні слова і фразеологізовані сполучення...» [2:9].

Помітний стилістичний ефект створює контрастне поєднання семантично несумісних мовних елементів, про що В. Чабаненко пише: «Неабиякий експресивно-стилістичний наслідок дає контрастування логічно й семантично різнопланових мовних елементів. Несподіване (...) зіткнення слів, словосполучень і фраз, що семантично є дуже далекими й належними до різних семантичних площин, роблять цілий вислів оригінальним, стилістично виразним, емоційно напруженим» [8:26]. Поєднання різнопланових за семантикою й стилістичними властивостями елементів — досить помітний прийом створення експресії в аналізованих творах. Наприклад, у тексті «Стовпо-творіння» автор поєднує в одному реченні такі пари слів, як *імідж*, *аура*, з одного боку, й *тампакс*, *памперс*, — з іншого: «Не лякайтесь цього слова (елекція — Ю. К.). Воно не має нічого спільного з усіма отими *«іміджами, аурами, тампаксами й памперсами»* [5:5]. У «Стовпо-творінні» автор акцентує увагу на такій рисі зовнішності персонажа — «присидента» Батюні, як пом'ята ширінька на штанях. Ця художня деталь сама по собі є неабияким джерелом експресивності. Однак автор посилює виразність шляхом поєднання словосполучення *пом'ята ширінька* з мовними одиницями більш високого стилістичного забарвлення, наприклад, з книжною іншомовною лексикою чи публіцистичним штампом-ідеологемою радянських часів: «— Чи не вважаєте ви, що *пом'ята ширінька* негативно діє на ваш *імідж* і не сприяє підвищенню вашого *рейтингу* серед *електората?*» Ах, яка вишукана лексика: *імідж*, *рейтинг*, *електорат!*» [5:17]; «Полотняна сорочечка, як у отого прославленого народного співака, стоячий комірець і якась там мотузка з двома китичками («Вівці, мої вівці...»). І *пом'ята ширінька в робітничо-селянських*

штанях» [Там само]. Стилістично увиразнює текст поєднання урочисто-піднесеної архаїчної лексики з розмовно-просторічною: «...він (Батюня — Ю. К.) *прорік* зовсім непротокольне (для коридорів влади):

— *Шо?* Сам *глава парламенту?* Хто тут *тіки* не був, а такого *великого цабе* ще й не було [5: 28].

Досконало володіючи словом, тонко відчуваючи семантико-стилістичні відтінки, автор обігрує значення полісемічних слів, що також створює експресію:

«— Я дам команду своїй агентурі в Африці, і вони звідти привезуть таке причандалля, що тут нікому й не снилося...

Ну, тут його Норіса Мишинована *обрізала*, як явря або африканського мусульманина.

— Повинна вам зауважити, Предпрінімаков (...). Нам чужого не треба» [5:232]. Експресія створюється через зіставлення значень слова *обрізати* — здійснити обряд обрізання і різко примусити замовкнути. Принагідно зауважимо, що обігрування прямого й переносного значення слів і фразеологічних одиниць (ФО), як свідчить наш попередній аналіз інших творів Загребельного, є типовим для нього прийомом створення мовної експресії.

З погляду стилістичного синтаксису характерною для творчості Загребельного є побудова розлогих речень з великими синонімічними чи псевдосинонімічними рядами: «...ще закономірнішим наслідком стали: *криміналізація, тероризація, корумпотизація, мінізація*, суцільна *обдирація* і цілковита *руйнація»* [5:7]; «... щось там (іміджмейкери — Ю. К.) ніби *метикували, провокували, критикували, фальсифікували, принижували й висміювали* претендента [5:13–14]; «Мовляв, ніякої перевстройки, а сама пересічка, а в ній було спочатку *розбалакування, розбазікування, розп'якування*, тоді почалося *розбазарювання, розтринькування, розмальовування*, після цього настало *розруйнування, розбехкування, розшарпування*, за яким пішло *розсмикування, розхапування, розграбування...* [5:229].

Аналогічний прийом спостерігаємо й щодо ФО: «Прямо пропонувати Батюні кандидатство Бовть остерігався, щоб не налякати чоловіка, кружляв довкола, *як оса коло меду*, говорив натяками, *на здогад буряків, щоб була капуста*, тоді нарешті *взяв бика за роги і поставив* перед Батюнею *питання руба»* [5:33–34].

Загалом фразеологія — надзвичайно потужний засіб створення мовної експресії. «Чимало експресивних явищ сучасної української мови, які виникають на ґрунті її норм, простежується у фразеологічному ярусі», — пише В. Чабаненко [8:151]. Уже саме вживання ФО створює експресію завдяки образності цих мовних одиниць. Однак експресія значно посилюється, коли автор творчо

втручається в структуру чи семантику вислову, трансформуючи його. Типовим для П. Загребельного, як свідчать і наші попередні дослідження, є прийом дефразеологізації вислову. Цим прийомом він користується і в тексті «Стовп-творіння», подаючи ФО *вискочити як Пилип з конопель* в іншому графічному оформленні: «І чинного присидента перед другим вирішальним туром виборів, щоб він достойно перемиг якогось там (як *Пилип з Конопель*), нікому не відомого Батюню» [5:13]. Експресію створює й уживання чужомовних фразеологізмів, що не вписуються в систему української мови. В аналізованих творах, особливо в «Кавтаклізмі», автор уживає російськомовні ФО, наприклад, *ерунда на постном масле*. Однак автор посилює експресивність, досягнувши вживанням цього вислову, заміною компонента *ерунда* його нецензурним синонімом і, за своєю творчою традицією, посилює експресивність уже трансформованої ФО синонімічними словосполученнями такого ж вульгарного характеру: «Які закони природи? Все це *х...ня* (скорочення наше – Ю. К.) *на постнім маслі. Недоспожита жарчка! Недохльбане бухло! Недотрахкані хвойди!*» [5:227–228].

Традиційним прийомом посилення експресії є заміна компонентів ФО, чим активно

послугується автор, наприклад, стилістично увиразнюючи відомий вислів Л. Кравчука *маємо те, що маємо*: «*Маємо те, що розваляємо*». Таким же прийомом посилюється експресивність вислову з роману «Золоте теля» І. Ільфа і Є. Петрова *ударимо автопробігом по бездоріжжю і нехлюйству*: «*Ударимо нашим національним стовпом по всіх злочинних режимах, по міжнародному тероризму, по...* (в народі кажуть: *стовпом по...*)» [5:19].

Отже, цей досить побіжний огляд мовних засобів експресії і характеру експресивності в аналізованих творах П. Загребельного засвідчує, що, з одного боку, експресивність є характерною рисою художньої літератури взагалі. Однак характер експресивності зумовлюється особливостями світобачення письменника, особливостями мислення (не випадково О. Потебня називав слово формою думки [6:127]), особливостями стильової домінанти. Експресивність П. Загребельного – це експресивність письменника-інтелектуала, людини енциклопедичної ерудиції, письменника, який надзвичайно тонко відчував семантичні й стилістичні відтінки використовуваних ним мовних одиниць і вмів донести їх до читача.

Література

1. Вавринюк Т. І. Емоційно-експресивна лексика в поетичному мовленні (на матеріалі творів Ліни Костенко) [електронний ресурс] / Т. І. Вавринюк // Лінгвістика і поетика тексту, 2010. — С. 67—73. — Режим доступу : <http://journal.kdpu.edu.ua/filstd/article/viewFile/726/667>
2. Голікова Н. С. Мовна норма в художній літературі початку XXI століття / Н. С. Голікова // Український смисл, 2012. — № 1. — С. 3—11.
3. Голобородько Я. Симфонізм Павла Загребельного [електронний ресурс] / Я. Голобородько // Сучасність. — 2009. — № 10. — Режим доступу : <http://vsiknygy.net.ua/neformat/5232/>
4. Дончик В. Істина — особистість (Проза Павла Загребельного) / В. Дончик : літературно-критичний нарис. — К. : Радянський письменник, 1984. — 247 с.
5. Загребельний П. А. Стовпо-творіння. Кавтаклізма : [роман] / Загребельний П. А. — Х. : Фоліо, 2004. — 286 с.
6. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике (Извлечения) / Потебня А. А. // Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков / Составил В. А. Звегинцев. — М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1956. — С. 123—143.
7. Турчак О. М. Експресія та експресивність як складові функціональної характеристики оказіоналізмів (на матеріалі преси кінця XX ст.) [електронний ресурс] / О. М. Турчак // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки», 2015. — № 1 (9). — Режим доступу : <http://duer.edu/uploads/vidavnistvo-15-16/12557.pdf>
8. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови. Частина I : навч. посібник / Чабаненко В. А. — Запоріжжя : ЗДУ, 1993. — 216 с.

УДК 821.161.2 – 1 Казка.09

Ю. А. Янченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Мовна репрезентація емоцій як засіб персоналізації
в поетичному мовленні Аркадія Казки**

Янченко Ю. А. Мовна репрезентація емоцій як засіб персоналізації в поетичному мовленні Аркадія Казки. Дослідження містить структурний аналіз емотивних мовних засобів, які виступають репрезентантами персоналізації в поетичному мовленні Аркадія Казки. Виділено семантичні групи лексем, які називають, передають та експлікують емоції мовця. З'ясовано, що засіб персоналізації є домінуючим у поетичних текстах представника «Розстріляного відродження».

Ключові слова: персоналізація, емотив, номінант, дескриптор, експлікант.

Янченко Ю. А. Языковая репрезентация эмоций как средство персонализации в поэтической речи Аркадия Казки. Исследование содержит структурный анализ эмотивных языковых средств, которые выступают репрезентантами персонализации в поэтической речи Аркадия Казки. Выделены семантические группы лексем, которые называют, передают и эксплицируют эмоции говорящего. Выяснено, что средство персонализации является доминирующим в поэтических текстах представителя «Расстрелянного возрождения».

Ключевые слова: персонализация, эмотив, номинант, дескриптор, экспликант.

Yanchenko Y. A. Language representation of emotions as a means of personalizing in the poetic speech of Arcady Kazka. The study contains a structural analysis of emotive language means acting as representantatives of personalizing a poetic speech of Arcady Kazka. The semantic groups of tokens are highlighted which transmit and show the speaker's emotions. It was found that personalization tool is dominant in the poetic texts of the representatives of «Executed renaissance».

Keywords: personalization, emotyve , nominant, descriptor, eksplikant.

У контексті антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства в центрі уваги знаходиться людина, якій властиво відчувати та виражати емоції в мовленні, оскільки емоційна сфера особистості є однією з найважливіших у процесі самовираження; відчувати потребу в діяльності та самоідентифікації, тобто – в персоналізації (термін у такому значенні ввів А. Петрівський). Під персоналізацією розуміється процес надбання конкретною людиною загальнолюдських, суспільно значущих, індивідуально-неповторних властивостей і якостей, що дозволяють самобутньо виконувати певну соціальну роль, творчо спілкуватися, активно впливати на сприйняття людьми себе й оцінку власної особистості та діяльності [6:134].

За А. Шемякіною, персоналізація в мовознавчому аспекті трактується як ставлення мовця до адресата, ситуації та предмета мовлення загалом. Призначення художнього засобу в тексті: аби через ставлення мовця до дійсності визначити й передати його ставлення до відповідальності за мовленнєву дію [9:4]. У цьому випадку

невід'ємною складовою аналізу художнього засобу виступає емоційна складова лексеми-репрезентанта, його конотація.

Питання емоційного наповнення мови почало цікавити науковців ще з початку XIX ст., що сприяло виокремленню в кінці XX ст. нової галузі мовознавства – емотіології (термін увів В. Шаховський).

Актуальність дослідження емоційності та експресії мовних засобів посилюють такі нові напрями сучасної лінгвістики, як антропоцентризм, когнітивізм та функціоналізм. Мову розглядаємо не як систему «в самій собі і для себе», а як національно-культурний феномен, що відтворює душу, менталітет народу, зберігає його глибокі національні традиції, надбані віками [2:89].

Слід зазначити, що емоційність розуміється як психологічна характеристика особистості, стан і рівень розвитку її емоційної сфери. Емотивність же – це лінгвістична характеристика слова, речення, здатна здійснити емоціогенний ефект, викликати в мовної особистості відповідні емоції [4:254]. На думку О. Вольф, необхідно розмежовувати «мову, яка описує емоції, і мову, яка їх виражає», зважаючи на те, що першою мовці послуговуються

зрідка, другою – часто [1:41].

За Н. Гуйванюк, мовна емотивність як лінгвістична категорія знаходить відображення в різних аспектах дослідження лексики, семантики, фразеології, стилістики, поетики, риторики, художньої мови. Вона часто межує із психологією, психолінгвістикою, філософією, естетикою, літературознавством та іншими науками [2:90], що виправдовує запозичення нами психологічного терміна «персоналізація» та його використання принагідно аналізу поетичного тексту.

Проблематику вербального вираження емоцій активно вивчають вітчизняні та зарубіжні лінгвісти, зокрема І. Арнольд, Л. Бабенко, А. Вежицька, О. Вольф, І. Квасюк, В. Телія, В. Шаховський та багато інших.

Метою нашого дослідження є системний аналіз емоційної лексики в поетичному мовленні Аркадія Казки, виокремлення семантичних підтипів та семантико-синтаксичних відношень у межах цього індивідуально-авторського дискурсу крізь призму використання персоналізованих образів. На сьогодні питання персоналізації поетичного тексту залишається мало дослідженим, тому одним із завдань нашої розвідки є конструювання термінологічної бази цього поняття на прикладі емотивів, ужитих у поетичному тексті.

За класифікацією М. Красавського та В. Шаховського, лексеми, які репрезентують світ емоцій, з прагматико-семасіологічної точки зору, поділяються на прямі номінанти (*радість, страх і т. д.*), дескриптори (*дрижачі руки і т. д.*) та експліканти (*негідник, козел і т. д.*) [3].

Послугуючись цією класифікацією, ми досліджуємо емотиви, які, на наш погляд, заслуговують на особливу увагу не лише через цікаву семантику, а й графічне вираження (написання з великої літери) в поетичному мовленні Аркадія Казки.

У сучасній психології виділяють такі емотивні стани: любов, щастя, радість, здивування, страх, страждання, відраза, гнів, презирство, рішучість, печаль. Водночас, на думку Л. Калімулліної, доцільно диференціювати більше двадцяти видів фундаментальних емоцій, як-от жах, гнів, лють, відраза, радість, здивування, печаль, любов, бажання, презирство, сором / сором'язливість, страждання / горе, ненависть, цікавість, щастя тощо. К. Ізард виділяє 10 основних емоцій: гнів, презирство, відраза, дистрес (горе-страждання), страх, провина, інтерес, радість, сором, подив [5:114]. Тому доцільно розглядати як емотиви на позначення емоцій, так і емоційного стану.

Першу семантичну групу складають емотиви, що мають негативну, песимістичну конотацію. Так, досить часто поезії автора сповнені смутку й жалю, байдужості до подій, що відбуваються. Мотив самотності поглиблює драматизм ситуації,

жахливість доби: «*Розгубились друзі... / Де сім'я твоя? / Учарівнім крузі – / Лиш Журба та я*» [10:437]. Автор почуває себе самотнім, покинутим. Він свідомо звертається до підміни архетипних понять: «родинне коло», у якому повинні бути члени сім'ї та друзі, змінюється на «коло самотності», де залишилися лише ліричний герой та *Журба*. Емотив виступає номінантом емоції. Поет свідомо вживає велику літеру в загальній назві як засіб персоналізації, адже в цьому випадку *Журба* не лише наділена особистісними ознаками, вона виступає в якості єдиної живої істоти, яка залишилася у «родинному колі» ліричного героя, ніби уособлення рідної, близької людини.

Схожу семантику емотивів простежуємо в поезії «Газель»: «*Зів'яв вінок надії... Байдужою рукою я пускаю / Його в безодні Часу, хай у нім порине – / «Aequanimitas!» / А Сум, лишившись одиницею другом, в час розлуки шепче: / – «Aequanimitas! Все в Часі згине... Aequanimitas!»*» [10:433]. У цій поезії Аркадій Казка використовує одразу кілька лексем-дискрипторів у поєднанні з номінантами емоцій. Зокрема, словосполучення *зів'яв вінок* та *байдужою рукою* репрезентують печаль та смуток ліричного героя. Поет звертається до народної української традиції, в якій зів'ялі квіти стають символом життєвого фіналу, смерті; не випадково створена ситуація пускання вінка відсилає до прадавніх уявлень українців про краще, щасливе життя. Але замість води ліричний герой раптово вводить номінант часу, окрім того, лексемі вжито з великої літери. У свою чергу словосполучення *байдужа рука* доповнює відтворений образ, передає конотацію смутку, трагізму. Мінорну тональність посилює номінант емоції – лексема *сум*, що виступає «одиноким другом» ліричного героя.

Досить схожу семантику емотивів простежуємо в контексті: «*Лиш бачимо, що тихо-тихо скрізь / Стає, де Забудько оцей проходить, / А Сум-джура, що тінно за ним ходить, / Чомусь деінде ронить перли сліз. / Тож знай: Час візьме і не верне знов / Цю палкість стріч, натхненність і любов*» [10:414]. Вживання оказіоналізму *Сум-джура* підкреслює песимізм і невідворотність ситуації. Як і в попередньому прикладі, *Сум* уособлено. Образ не просто транслятор емоційного стану, а відтворення концептуально-значущого поняття у світосприйнятті поета. Посилення емоційного ефекту створюється за допомогою використання метафори *перли сліз*, яка увиразнює образ Часу, надає йому вишуканості й досконалості. Виявом персоналізації в цьому фрагменті стає лексема *Забудько*, що виступає номінантом часу в поезії, який усе стирає на своєму шляху, відводить у забуття. Уживання зменшено-пестливого суфікса в іменнику *забудько* додає тексту емоційності.

Найвищий ступінь вияву скорботи, розпачу й

ненависті спостерігаємо в поезії «Мені байдуже»: «І на весь світ цей крик кривавий кинуть хочу, / (Хоч **ЖАХ** ворухить в серці шпони) – «Мені байдуже!»» [10:395]. Лексема-номінант жаху вжита Аркадієм Казкою з великої літери, прописом, що свідчить не лише про використання художнього засобу персоналізації, а й про авторський свідомий акцент на цьому образі. У наведеному контексті емотив концентрує психологічну напругу, витоки якої простежуються у звуконаслідуванні крик *кривавий* та звукоповторі *ворухить шпони*. Перше словосполучення окреслює історичний контекст доби (Перша світова війна, репресії), а друге – посилює конотативний елемент лексеми *жах*. Фіналом такої емоційної напруги стає фраза ліричного героя, який виснажився і зневірився у своїх сподіваннях на беззмарне комуністичне майбутнє: «Мені байдуже!».

Подібний емоційний настрій спостерігаємо в контексті: «Обгорне нас **одвічна, темна мла**, / Де навіть **Час** залишить нас з тобою. / І наречеться **Забуття** сестрою, / Сестрою вірною, як всім була, / З вінком барвінку навкруги чола / І з тихою **скорботною ходою**» [10:415]. У цьому контексті засобом передачі емоційного стану ліричного героя стає персоналізований експлікант емоцій *сум, смуток, журба*. Як і в попередніх прикладах, знову вживається субстанція часу, що доводить важливість цього поняття у світосприйнятті Аркадія Казки. Словосполучення *одвічна, темна мла* створює мінорну тональність поезії, переносить читача у світ переживань і страждань ліричного героя. У цьому контексті знову простежується «коло самотності», у якому опиняється ліричний герой, але вже не з *Журбою*, а із *Забуттям*, яке стало сестрою (лексеми написано з великої літери). Цей образ розширюється й доповнюється за рахунок уживання народно-поетичної символіки, зокрема «вінок барвінку навкруги чола» сестри *Забуття*. За українською традицією, ця квітка зазвичай виступає символом смутку, смерті, тяжкої втрати, а сплетений вінок – асоціація з терновим вінком Месії. Спостерігається контамінація народної, якоюсь мірою, язичницької естетики із християнською. Свідченням цього є використання словосполучення *скорботною ходою*, яке відсилає читача до біблійної історії про хресну путь Ісуса Христа.

До другої семантичної групи відносимо такі персоналізовані лексеми, які містять полярні конотації емоційної складової. Зокрема, контекст: «До мене знов і знов **самотність** надійшла, / **Журба** душею міцно знов опанувала, / А **Радість, плачучи**, від мене геть пішла» [10:409]. Мінорна тональність передається дескриптором *самотність* та номінантом *Журба*, які в поєднанні створюють у поезії ефект градації. Прийом контрасту досягається різким переходом до позитивного

емоційного напруження, яке репрезентовано номінантом *радість*. Лексеми написано з великої літери, що засвідчує важливість образу для Аркадія Казки. Та, попри це, переважає емоція суму, втрати, переживання, яка довершується використанням дескриптора *плачучи*.

Подібне емоційне навантаження простежується в поезії «Золотее жито»: «**Тужить Осінь. Туга** – / **Золота Печаль**. / **Тужить**. Виглядає... – / Чи не процвіте / **Сонце-Радість** в росах, / У брильнятах сліз?» [10:440]. Автор використовує образ Осені, який у народній традиції асоціюється зі смутком, завершенням певного життєвого етапу. У цьому ж випадку автор одразу проводить паралелі: *Осінь* в ідіостилі Аркадія Казки – це золота *Печаль*. Гіперболізація досягається за рахунок використання спільнокореневого дескриптора *тужить* та номінанта *туга*, а також осмислених повторів цих лексем. Неочікуваним стає фінал цитати – риторичне питання, у якому виникає надія ліричного героя на відновлення життя. Автор досягає емоційного напруження за рахунок використання одразу кількох засобів: оказіоналізму *Сонце-Радість* та персоналізації (слова написано з великої літери). Зрештою, образ *Радості* в Аркадія Казки передається крізь призму *брильнятових сліз* смутку.

Поширеним у поезіях Аркадія Казки є використання емоційної лексики на позначення категорії часу, наприклад: «Хай хвилька кожна, що іде до нас / В **жалобі**, – **вквітчана** від нас відходить / І, обдуривши наш **хижацький час**, / В серця людей живую **Радість** вводить» [10:416]. Використання антонімічної пари *жалоба* – *Радість* створює ефект емоційного контрасту. Особливу семантику має словосполучення «*хижацький час*», воно виступає репрезентантом світогляду поета, його ставлення до подій, сучасником яких він був.

Подібний принцип використано і в поезії: «Примхливо **Щастя** котить ніжною кружало: / Угору – **радість**, вниз – у **серці мла**...» [10:409]. Як і в попередньому контексті, вжито антонімічну пару лексем на позначення емоцій: *радість* – у *серці мла*. Останній дескриптор асоціюється з емоцією смутку, печалі. У поезії представлено персоналізований образ *Щастя*, який, вірогідно, є одним із головних складових концепції сприйняття навколишнього світу автором.

У творах Аркадія Казки простежується також значна кількість лексем на позначення позитивних, мажорних емоцій, зокрема: «А як **раділа** я, що **Щастя** відшукала, / Що в серці ніжному твоєму його знайшла, / Але лиш мент: все зникло... **Доля** ошукала, / А **Радість, плачучи**, від мене геть пішла» [10:409]. Персоналізований емотив *Щастя* в першій частині контексту передає піднесений настрій ліричної героїні, її віру в краще майбутнє. Але автор одразу використовує прийом контрасту й

різкої зміни подій. Персоналізовані емотиви *Щастя* і *Радість* поступаються витівкам *Доли* (лексему також ужито з великої літери), а дескриптор *плачучи* створює песимістичний емоційний фон поезії.

Деякі символи, персоналізовані образи, категорії вживаються Аркадієм Казкою неодноразово у різного типу поезіях, що засвідчує високий рівень значущості цих когнітивних одиниць, наприклад: «*Пролине Час і все візьме з собою: / Цю палкість стріч, натхненність і любов, / А тим – лиш глянь! – всевітніх сил і грою / Над наших трун барвінок вже зійшов. / Тому ж – горім, як не прийшов час тліти! / Бо Сонце – Батько наш! Його ми діти!*» [10:417]. У цьому контексті поет укотре акцентує на скороминущості життя, на його залежності від *Часу*, який визначається не лише категоріально, а й концептуально у творчості митця. *Натхненність і любов* – короткотривалі та швидкоплинні, а життєвий фінал один – *труни, уквітчані барвінком* (смерть). У цьому випадку спостерігаємо семантичне нагнітання: *труна*, яка є безпосереднім

репрезентантом фіналу життєвого шляху, та *барвінок* – народний символ смутку, жалю, смерті. Тому Аркадій Казка закликає не здаватися, не засмучуватися, а творити, горіти своєю справою в тяжкий час репресій, революцій та війн. Пік емоційного напруження в цьому контексті досягається за допомогою поєднання язичницького (Бог Сонця) та біблійного (Бог – Батько) начал.

Як бачимо, лексеми, що позначають емоції, досить активно використовуються в поетичному мовленні Аркадія Казки й переважно виступають репрезентантами персоналізованих образів. Найчастіше автор уживає номінанти та дескриптори емоцій, які характеризують песимістичний настрій, передають смуток ліричного героя. А прийом написання з великої літери значущих для митця лексем допомагає окреслити його концептуальну картину світу, вирізнити приклад вживання персоналізації як художнього засобу, що виступає невід’ємною складовою ідіостилю поета «Розстріляного відродження».

Література

1. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. — М. : Наука, 1985. — 228 с.
2. Гуйванюк Н. Емоційно-оцінна лексика у «Словнику буковинських говірок» / Н. Гуйванюк // Мовознавчий вісник Черкаського нац. ун-ту імені Б. Хмельницького. — 2011. — Вип. 12—13. — С. 88—95.
3. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах : [электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ahmerov.com/book_1073.html.
4. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В. А. Маслова. — Минск : ТетраСистемс, 2008. — 272 с.
5. Негрич Н. Вербалізація емоцій засобами фразеології / Н. Негрич // Науковий журнал Чернівецького нац. ун-ту імені Ю. Федьковича. — 2012. — Вип. 1. — С. 112—117.
6. Нестеренко В. В. До проблеми персоналізації освітнього процесу у вищій школі / В. В. Нестеренко // Науковий вісник Донбасу. — 2012. — № 3. — С. 133—142.
7. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови: навчальний посібник / В. А. Чабаненко — Запоріжжя : ЗДУ, 1993. — 216 с.
8. Шаховский В. Эмотивная семантика слова как коммуникативная сущность : [электронный ресурс]. — Режим доступа : russcomm.ru/rca_biblio/sh/shakhovsky02.shtml
9. Шемякина А. В. Стратегии персонализации в институциональном дискурсе(на материале английских и русских перформативных высказываний) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Шемякина Алина Валерьевна. — Волгоград., 2004. — 19 с.
10. Шугай О. Крапля сонця у морі блакиту. Казка Аркадій. Вибрані твори / О. Шугай. — К. : Смолоскип, 2010. — 664 с.

УДК 811.161.1'42:821.161.1.09 Самойлов

О. И. Гамали, О. Б. Каневская

*Криворожский педагогический институт ГВУЗ
«Криворожский национальный университет»*

Реализация ключевого образа «творчество» в поэтической речи Давида Самойлова

Гамали О. И., Каневська О. Б. Реалізація ключового образу «творчість» у поетичному мовленні Давида Самойлова. У статті схарактеризовано особливості реалізації ключового образу «творчість» у поетичному мовленні Давида Самойлова. Установлено, що аналізований образ є виразником творчого кредо поета та реалізований через лексеми творчість, поет, поезія, слово, вірш, живопис, музика, митець тощо. Складовими образу «творчість» є «мистецтво», «творець / поет», «автор». Вербалізатори цих образів зазнають семантичної трансформації у широкому діапазоні смислового варіювання. Д. Самойлов використовує різноманітні тропи: метафори, епітети, порівняння, уособлення, риторичні запитання тощо. Численні антропоніми – імена митців – пов'язують творчість поета із світовим культурним простором.
Ключові слова: поетичне мовлення, художній образ, ключовий образ «творчість», складові образу, вербалізатори образу, тропи, Д. Самойлов.

Гамали О. И., Каневская О. Б. Реализация ключевого образа «творчество» в поэтической речи Давида Самойлова. В статье охарактеризованы особенности реализации ключевого образа «творчество» в поэтической речи Давида Самойлова. Установлено, что анализируемый образ является выразителем творческого кредо поэта и реализуется с помощью слов творчество, поэт, поэзия, слово, стих, живопись, музыка, художник. Составляющими образа «творчество» являются «искусство», «творец / поэт», «автор». Вербализаторы этих образов претерпевают семантическую трансформацию в широком диапазоне смыслового варьирования. Д. Самойлов использует разнообразные тропы: метафоры, эпитеты, сравнения, олицетворения, риторические вопросы. Многочисленные антропонимы – имена деятелей искусства – связывают творчество поэта с мировым культурным пространством.
Ключевые слова: поэтическая речь, художественный образ, ключевой образ «творчество», составляющие образа, вербаллизаторы образа, тропы, Д. Самойлов.

Hamali O. I., Kanevska O. B. Realization of the key image «creation» in D. Samoylov poetic speech. The article considers the peculiarities of realizing the key image «creation» in D. Samoylov's poetic speech. It is established that the image under analysis represents the author's poetic credo through intermediary of such words as creativity (творчество), poet (поэт), poetry (поэзия), word (слово), verse (стих), painting (живопись), music (музыка), artist (художник). The components of the image «creation» are «art», «creator / poet», «author». The verbalizers of these images undergo diversified semantic transformation. D. Samoylov employs the variety of tropes: metaphors, epithets, similes, personifications, rhetorical questions. The numerous anthroponyms (the names of famous artists) link the works of the author to the world culture.
Keywords: poetic speech, image, key image «creation», image components, image verbalizers, tropes, D. Samoylov.

Вопрос о художественных образах и их реализации в поэтических текстах, несмотря на длительную и плодотворную историю их изучения от Аристотеля до наших дней, остается интересным и актуальным. Природу образов с философско-эстетических, лингвистических и литературоведческих позиций исследовали многие ученые, чьи работы стали классикой филологии: Ш. Балли, Р. А. Будагов, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, В. П. Григорьев, В. М. Жирмунский, Б. А. Ларин, Ю. М. Лотман, А. А. Потебня, Б. В. Томашевский, Ю. Н. Тынянов, А. И. Федоров, Л. В. Щерба, Б. О. Эйхенбаум и др.

Безусловно, образ является элементом любого

произведения искусства, любого образно-эмоционального текста. Как отмечается в научной литературе, это способ и форма освоения действительности в искусстве, которые характеризуются нераздельным единством чувствительных и смысловых моментов [10:910]. С философской точки зрения, образ – это результат отражения объекта в сознании человека, своего рода зеркало действительности, реальности, «внутренней» или «внешней» – психической и физической [11:446].

С филологической точки зрения образ – это «категория эстетики и литературоведения, характеризующая присущий только искусству способ освоения и преобразования действительности... Как отражение

действительности, образ наделен пространственно-временной протяженностью, предметной законченностью и другими свойствами реально бытующего объекта» [5:252]. Однако с реальными объектами образ не смешивается, поскольку принадлежит внутреннему миру произведения.

Художественная специфика образа определяется не только тем, что он отражает и осмысливает существующую действительность, но и тем, что он творит новый, небывалый, вымышленный мир [12:166]. В образе достигается творческое преобразование реального материала: красок, звуков, слов и т. д., создается единичная «вещь» (картина, текст), занимающая свое особое место среди предметов реального мира [12:194]. В цитируемом тексте мы выделили следующую мысль: художественный образ существует только в произведении искусства и, надо полагать, в сознании автора. Однако это не совсем так. Художественный образ строится на основе психического образа, он так же древен, как и сам человек.

Язык, речь человека формировались на основе образа. Слово создается на основе образа-денотата (согласно А. А. Потебне, «внутренняя форма слова»). Именно в языке проявляется природное качество человека – мыслить образами. Образы содержат информацию не только объективную, но и субъективную (эмоции, оценка, интенции и др.), т. е. индивидуальные коннотации превращают образ в знак.

А. А. Потебня справедливо указывал: «материалом поэзии являются образы» [6]. В. М. Жирмунский, полемизируя с этой точкой зрения, писал, что образ в поэзии воспринимается читателем с индивидуальным дополнением к смыслу воспринимаемых им слов, поэтому слово рождает образы, а вместе с ними чувства, мысли, волеизъявления и оценки, значит – материалом поэзии являются не образы, а слова [3:18–25].

К аналогичному выводу приходит и В. В. Виноградов в книге «Проблемы русской стилистики»: слово является «строительным материалом... для построения произведения и соотносено с другими элементами его конструкции. Поэтому оно двупланово по своей смысловой направленности и в том смысле образно» [2:119].

Можно смело утверждать, что этот процесс двусторонний: слова порождают художественные образы, и их взаимосвязи бесконечны, а значит, всегда можно придумать фразу, в которой смысл известного всем слова раскрылся бы как-то иначе, неожиданно, по-новому.

Словесный образ не только семантически значим, но и переживаем, эстетически ценен. Поэтическая функция слова выступает не как логическая (коммуникативная), а как оттеночная, как бы «поглощенная». Сила воздействия слова

здесь в том, что оно «необязательно, неожиданно по поводу данной реалии, но незаменимо, как выражение модального качества мысли» [4:65]. Неясность, неопределенность, припоминание или сопутствующие представления слушающего (читающего) ведут, по словам Б. А. Ларина, к полному осуществлению эстетического действия поэзии [4:67]. В образах, созданных поэтами, независимо от времени их жизни и творчества, всегда прослеживаются различные способы «лирического преобразования» действительности.

Итак, художественный образ, будучи отражением реальности, несет в себе влияние индивидуальности автора, который воспроизводит объект действительности. Образное слово по семантике можно охарактеризовать следующим образом: 1) по своей отнесенности к предметом слово конкретно; 2) со стороны содержания оно обладает дополнительным смыслом в отличие от общеупотребительного слова («приращение смысла»); 3) образное слово обладает воздействующим свойством (эстетическая функция).

Художественные образы рассматриваются на материале разных языков, творчества разных поэтов и писателей, с разных позиций. Структуре образа, его роли и функциям как в языке художественных произведений вообще, так и в идиостиле конкретного писателя или поэта (например, А. А. Ахматовой, С. А. Есенина, В. В. Маяковского, М. Ю. Лермонтова, Н. А. Некрасова, А. С. Пушкина, М. И. Цветаевой и мн. др.) посвящено немало работ, среди которых своей глубиной обращают на себя особое внимание исследования М. А. Бакиной, Л. И. Донецких, В. И. Ереминой, И. И. Ковтуновой, Е. С. Кубряковой, Л. А. Кузнецовой, М. Н. Литвиновой, Е. А. Некрасовой, О. А. Петриченко, Т. В. Симашко, Е. Т. Черкасовой и др.

Однако поэтика многих замечательных художников слова еще остается недостаточно изученной, что открывает широкое поле для исследовательской работы. Одним из таких авторов является Давид Самойлов – известный русский советский автор и переводчик, поэт фронтового поколения, которого волновали темы войны и мира, человечности и добра, а также проблема определения места поэзии и искусства, творчества во всех его проявлениях в жизни. Изучением творческого и жизненного пути Д. Самойлова занимались литературные критики Л. Аннинский, Б. Баранов, Ю. Болдырев, Е. Осетров, С. Рассадин, С. Чуприн и др. Ему посвящены серьезные литературоведческие труды В. С. Баевского, Л. Ю. Клевцовой. Но практически нет работ о собственно речевой ткани соймовских произведений: ключевые образы, средства

изобразительности, особенности словоупотребления, приемы стилизации – все эти проблемы еще ждут своих исследователей.

Цель статьи – охарактеризовать особенности реализации ключевого образа «творчество» в поэтической речи Давида Самойлова.

Проведенный нами анализ произведений Д. Самойлова свидетельствует, что ключевым, рассматриваемым нами как семантический центр поэтического текста в них является образ «творчество», который реализуется в поэтической речи посредством слов-поэтизмов: *творчество, поэт, поэзия, слово, стих, живопись, музыка, художник*.

Отметим, что художественный образ в поэтическом тексте может быть представлен в виде слова, словосочетания, синтагмы (часть предложения, высказывания), целостного предложения, сложного синтаксического целого, а также различных тропов и стилистических фигур (метафора, метонимия, сравнение, эпитет, антитеза, гиперболы и т. д.), являющихся внешней формой внутреннего зрительного образа. Ключевой образ «творчество» в поэтической речи Д. Самойлова представлен с помощью всей системы средств реализации.

Так, важным для понимания творческого кредо поэта является образ «искусство», который вербализуется в лексемах: *искусство, театральные каноны, ремесло; поэзия, проза, стихи, рассказ, драма, монолог, стиль, трагедии, рифма, слово, повесть, русская речь, живопись, театр, литература, музыка* и др. В контекстах: *Стройный мост из железа ажурного, / Застеклённый осколками неба лазурного. / Попробуй вынь его / Из неба синего – / Станет голо и пусто. / Это и есть искусство* [7:34]; *И понял я, что мало стою, / Поскольку счастье ремесла / Не совместимо с суетою* [7: 56]; *Но, перекраивая наново / Все театральные каноны, / Вдруг дать перед финалом занавес / И пасты в объятья Дездемоны* [7:14]; *Мое единственное достояние / – Русская речь. / Нет ничего дороже, / Чем фраза, / Так облегающая мысль, / Как будто это / Одно и то же* [8:59]; *Сберегите нас от серой прозы, / От всего, что сбило и затёрло. / И пускай бесстрашно льются слёзы / Умиления, зависти, восторга!* [7:34].

Искусство, утверждает Д. Самойлов, *не хитроумство, не изыск, не ухищрение*; оно творится спокойно, иногда весело, иногда грустно, но всегда без ненужной аффектации: *Не из сора рождаются стихи, / А из горькой отравы, / А из горькой и жгучей, / Которая корчит и травит. / И погубит. / И только травинку / Для строчки оставит* [7:11]; *Я сделал вновь поэзию игрой / В своем кругу. Веселой и серьезной / Игрой – вязальной спицею, иглой / Или на окнах росписью морозной* [7: 38].

Как показывает анализ текстов, Д. Самойлов

принадлежит к тем поэтам, которые много размышляют о творчестве вообще и о своем пути в поэзии в частности: *Писать, избегая неверья / В себя. Чтоб скрипели гусиные перья / И, словно гусей белоснежных станицы, / Летели исписанные страницы* [7:20]. Автор утверждает: поэт должен быть верным своему предназначенью, должен постоянно трудиться, невзирая ни на какие трудности и преграды.

Широко представлен у Д. Самойлова парадигматический ряд поэтизмов с «вечной» темой-денотатом «поэт»: *гений, талант, мастер, поэт, писатель, ученик, герой, трубач, потомок яснолицый, хранители традиций, очи гения, пловец, сыны блистательной России*. В контекстах: *Я только завтра буду мастер, / И только завтра я пойму...* [7:7]; *...Придёт поэт иного рода, / Светло и чисто запоет. / А вы, хранители традиций, / Вдруг потеряете себя, / Когда потомок яснолицый / Над вами встанет, вострубя* [9:73–75].

Художественный образ «творец / поэт» реализуется с помощью антропонимов, составляющих ономастическое пространство произведений Д. Самойлова, которое связывает поэта с разными эпохами и культурами, вводит широкий историко-культурный контекст. Можно выделить такие группы «реальных» авторов, как:

– «поэт (писатель)»: *Ахматова (Анна Андреевна), Блок, Высоцкий, Гесиод, Глазков, Гомер, Дант (Данте Алигьери), Державин, Диккенс, Жуковский, Заболоцкий, Карамзин, Кафка, Крылов, Кульчицкий, Лермонтов, Маяковский, Мицкевич, Пастернак, Петрарка, Пушкин, Свифт, Северянин, Слуцкий, Соколов, Тарковский, Тютчев, Феокрит, Фет, Хлебников, Цветаева, Чехов* и др.;

– «музыкант (композитор)»: *Гайдн, Глюк, Моцарт, Рихтер, Шуберт* и др.;

– «художник»: *Брейгель, Саврасов*.

В контекстах: *Но они были двое. Не нужен был третий / Этой женищине и Алигьери* [8:29]; *Здесь жил Мицкевич. Как молитва. / Звучит пленительное: / Мицкевич из того окошка / Глядел на дворик* [7:52]; *Не помедлив стреляют злодеи / В сердце Лермонтова или Пушкина* [7:103]; *В страстях, в которых нет таланта, / Заложено самоубийство, / Или убийство. Страсти Данта / Равны ему. Растут ветвисто* [8:68]; *Правда ль, нелепый / Маленький Шуберт, / Музыка – лекарь? / Музыка губит* [8:85]; *А Рихтер музыку возводит в зал / И возвращает музыку в музыку. / Прислушаемся к Рихтерову лику, / К рукам задумчивого ездока, / Вожатому коней, изваянных из звука...* [7:77]; *Стояли они у картины: / Саврасов. «Грачи прилетели». / Там было простое, родное. / Никак уходить не хотели* [8:96].

Подчеркнем, что «укоренённость» поэзии Самойлова в мировой культуре, которая питает ее

столь же плодотворно, как реальные впечатления от пережитого» [1:19], выражается в целом ряде его стихотворений, представляющих собой сюжетные реминисценции («Оправдание Гамлета», «Золушка», «Старик Державин»), в многочисленных интертекстуальных связях, прецедентных именах. Например: *Сам Гелиос* *внимает, как поет, / Крыло откинув, / Черный лебедь Аполлона* [7:77]; *А проснешься – еще больнее, / Слово слышал зов Лорелеи / И навек распалась стезя* [7:177]; *Гамлет* *медлит, / Глаза прищурив / И нацеливая клинок, / Гамлет* *медлит. / И этот миг / Удивителен и велик* [8:77]; *Говорят, Беатриче была горожанка, / Некрасивая, толстая, злая. / Но упала любовь на сурового Данта, / Как на камень серьга золотая* [7:77]. Исторические и мифологические герои, творцы искусства и их персонажи составляют для поэта неотъемлемую часть его жизненного багажа, мира, в котором он живет.

Важным в творчестве Д. Самойлова стало выражение чувства человеческого и культурного единства с миром: *Вы меня хлебом пшеничным, я вас зерном слова – / Мы друг друга кормим. / Есть и у слова своя половина. / Но и оно растет корнем* [9:154].

Таким образом, для обозначения субъекта, творящего искусство, т. е. автора, Д. Самойлов использует как традиционные (*поэт, талант, мастер, писатель*), так и индивидуально-авторские поэтизмы (*хранители традиций, цыганская нота, незаносчивое слово, обычные слова*), а также антропонимы, связанные с мировым культурно-литературным пространством: *Рукоположения в поэты / Мы не знали. И старик Державин / Нас не заметил, не благословил* [7:43]; *Из поздней пушкинской плеяды. / Я нас возвысить не хочу. / Мы – послушники ясновидца... / Пока в России Пушкин* *длится, / Метелям не задуть свечу* [7:77].

Поэтический мир Самойлова предстает перед нами во всём богатстве ассоциаций, которые обновляют наше понимание знакомых предметов и явлений, во всей динамичности сменяющихся картин природы и жизни человека, во всей самобытности характера художника: *Все тот же полуночный дождик / Играет мне, что б ни просил, / Как неумолимый художник / В расцвете таланта и сил; Снежная скатерть. / Мука без края. / Музыка насмерть. / Вьюга ночная* [7:37].

Подтверждение этой мысли можно найти также в следующих строках: *Дай выстрадать стихотворенье! / Дай вышагать его! Потом. / Как потрясенное растение, / Я буду шелестеть листом* [9:84].

Ключевой образ «творчество» часто реализуется в текстах с помощью разнообразных тропов – неожиданных сравнений, метафор и эпитетов: *Поэзия* *должна быть странной /*

Шальной, бессмысленной, туманной / И вместе ясной, как стекло, / И всем понятной, как тепло [7:107]; *И волосы струятся по плечу, / Как музыка немая* [7:44]; *Он заставляет музыку смотреть, / Угадывать ее предвестье* [7:41]; *Крыло рояля. Руки Рихтера, / Изысканные, быстрые и сильные, / Как скаковые лошади* [7:77].

Не менее активно поэт использует олицетворение – один из приемов художественного изображения: *Что стих пробьётся в жизнь мою* [8:48]; *Когда тайком колдует плоть, / Поэзия – служанка праха* [9:78].

Поэт подчеркивает простоту поэзии, при этом наделяя её человеческими качествами: *И словно в детстве – бормотанье, вздор. / И почему-то рифмы простодушны, / И мысль ему любая не в укор* [7:77].

Характеризуя творчество, творческий процесс, Д. Самойлов часто ставит риторические вопросы: *Я учился языку у няnek, / У молочниц, у зеленщика, / У купчихи, приносившей пряник / Из арбатского особняка. / А теперь мне у кого учиться?* [7:26]; *Кто двигал нашею рукой, / когда ложились на бумаге / Полузабытые слова? / Кто отнимал у нас покой?* [7:24]; *Что знает скрипка о высоком пенье? / Что я о ней? Что пламя о свече? / И сам господь – что знает о творенье?* [7:77]; *Неужто есть в стихах такая сила, / Что разгоняет в море корабли?* [7:69].

Исследователи творчества Д. Самойлова отмечают, что «одна из самых долговременных мыслей поэта, переходящих из книги в книгу, – о родственности природы и поэзии» [7:137]. По мысли поэта, *Деревья должны / Дорасти до особой высоты, / Чтобы стать лесом. / Мысли должны / Дорасти до особой высоты, / Чтобы стать словом. / Больше ничего не надо, / Даже ухищрений стиха* [9:45].

В стихотворении «Хлеб», звучащем медленно, торжественно, подобно гекзаметру, сопоставлены *колос пшеничный и колос лесосный: Из одного перегноя растут колос пшеничный и колос словесный. / Знаю, что ждут хлебные печи. / В русское небо с заботой гляжу я, пахарь безвестный, / Жду, что прольются благие дожди в пахоту речи* [9:35].

Многое в стихах Д. Самойлова перекликается с явлениями природы. А иногда – наоборот: пейзажная картина напоминает о пишущем: *Когда-нибудь и мы расскажем, / Как мы живем иным пейзажем, / Где море озаряет нас, / Где пишет на песке, как гений, / Волна следы своих волнений / И вдруг стирает, осердась* [9:98].

Поэзия Д. Самойлова полна таких уподоблений: *пишущий стихи* на бумаге сопоставлен с *бегущим в овраге ручьём*, а море – *пишет на песке как гений*.

Во «Втором перевале» Д. Самойлов пишет:

Стих небогатий, суховатий, / Как будто посох суковатый. / Но в путь, которым я иду, / Он мне годится – для опоры, / И на остратку песьей своры, / Для счёта ритма на ходу. / На нём сучки, а не узоры, / Не разукрашен – ну и что ж! / Он мне годится для опоры, / И для удара он хорош! [9:60]. Стих сравнивается не просто с посохом – мы видим и даже как будто чувствуем неровности и сучки суховато-крепкой палки.

Вот другой «портрет» стиха, открывающий поэму «Последние каникулы»: **Четырёхстопный ямб / Мне надоел. Друзьям / Я подарю трёхстопный, / Он много расторопней... / В нём стопы словно стопки – / И не идут колом / И рифмы словно пробки / В графине удалом. / Настоянный на корках / Лимонных и иных, / Он цвет моих восторгов / Впитал, трёхстопный стих. / И всё стихотворенье / Цветёт средь бела дня / Бесплотною сиренью / Спиртового огня...**[7:207]. В этом тексте ключевой образ «творчество» реализуется посредством использования слов-терминов, относящихся к поэзии вообще: *четырёхстопный ямб, трёхстопный ямб, рифма, стопа, стихотворенье*.

Отметим стилистическую особенность поэтического словаря Д. Самойлова, в котором

преобладают стилистически не маркированные, нейтральные лексемы. И это вполне осознанный отбор: ... **Люблю обычные слова, / Как неизведанные страны. / Они понятны лишь сперва, / Потом значенья их туманны. / Их протирают, как стекло, / И в этом наше ремесло** [7:65]; **Стихи читаю Соколова – / Не часто, редко, иногда. / Там незаносчивое слово, / В котором тайная беда** [7:27].

Справедливо утверждение исследователей творчества Д. Самойлова, что «Стих оказывается действующим лицом его лирики» [1:201]. Поэт подчеркивает жизненную силу и жизненную правду творчества: **Поэзия пусть отстаёт / от просторечья – / И не на день, и не на год – / На полстолетья. / За это время отпадёт / Всё то, что лживо, / И в грудь поэзии падёт / Всё то, что живо** [7:41].

Таким образом, в поэтическом тексте происходит семантическая трансформация ключевых слов (*искусство, стих, поэзия, поэт, музыка* и пр.), которые обладают широким диапазоном смыслового варьирования и составляют ключевой для поэтики Давида Самойлова образ «творчество», являющийся выразителем творческого кредо поэта: *Дай выстрадать стихотворенье!*

Литература

1. Баевский В. С. Давид Самойлов и его поколение / Вадим Соломонович Баевский. — Москва : Наука, 1986. — 255 с.
2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / Виктор Владимирович Виноградов. — Москва : Наука, 1963. — 359 с.
3. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика / Виктор Максимович Жирмунский. — Л.: Наука, 1977. — 407 с.
4. Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя : избранные статьи / Борис Александрович Ларин. — Л.: Художественная литература, Ленинградское отделение, 1974. — 283, [2] с.
5. Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В. М. Кожевникова, Г. А. Николаева. — М.: Просвещение, 1989. — 456 с.
6. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / Александр Афанасьевич Потебня / Сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова. — М.: Высш. шк., 1990. — 344 с.
7. Самойлов Д. Избранное / Давид Самойлов. — М.: Наука, 1980. — 245 с.
8. Самойлов Д. Счастья ремесла : [избранные стихотворения] / Давид Самойлов. — М.: Наука, 1978. — 112 с.
9. Самойлов Д. Цикл «Беатриче» / Давид Самойлов. — Таллин, 1989. — 254 с.
10. Советский энциклопедический словарь / Под ред. А. М. Прохорова. — [4-е изд.]. — М.: Советская энциклопедия, 1987. — 1600 с.
11. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — 608 с.
12. Фоли Д. Энциклопедия знаков и символов / Джон Фоли; [пер. с англ.]. — М.: Вече, 1988. — 512 с.

УДК 821.161.2.08

І. М. Літвінова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Парадокси поезії радянського тоталітарного дискурсу: релігійні образи та мотиви як репрезентанти ідеології

Літвінова І. М. Парадокси поезії радянського тоталітарного дискурсу: релігійні образи та мотиви як репрезентанти ідеології. Стаття присвячена дослідженню релігійних образів і мотивів як виразників комуністичної філософії в поезії тоталітарного дискурсу. Заперечуючи релігію загалом, радянська ідеологія активно послуговується концептуальним каркасом християнства, замінюючи конкретні номінації. Підтвердженням цього парадоксу є образна система аналізованих поетичних текстів.

Ключові слова: поетичне мовлення, ідіостиль, семантика, мовний концепт, художній образ, троп.

Литвинова И. Н. Парадоксы поэзии советского тоталитарного дискурса: религиозные образы и мотивы как репрезентанты идеологии. Статья посвящена исследованию религиозных образов и мотивов как выразителей коммунистической идеологии в поэзии тоталитарного дискурса. Отрицая религию в общем, советская идеология активно использует концептуальный каркас христианства, заменяя конкретные номинации. Подтверждением этого парадокса является образная система анализированных поэтических текстов.

Ключевые слова: поэтическая речь, идиостиль, семантика, языковой концепт, художественный образ, троп.

Litvinova I. Paradoxes of the poetry of the Soviet totalitarian discourse: the religious images and motifs as representants of the ideology. The article investigates the religious images and motives as the spokesmen of the communist ideology in the poetry of the totalitarian discourse. Rejecting religion in general, Soviet ideology extensively uses the conceptual framework of Christianity, replacing nomination. The proof of this is the paradox of poetic images of the analyzed texts.

Keywords: poetic speech, individual style, semantic, linguistic concept, artistic figure, trope.

Частотність релігійних сюжетів та образів у світовій літературі зумовлена їхньою належністю до прецедентних феноменів, що дозволяють напівнатяками розкрити сутність зображуваного. Серед українських поетів до релігійної тематики вдавалися Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, І. Багряний, Л. Костенко та багато інших.

Цікавим, на нашу думку, є факт достатньо активного використання зазначених образів і мотивів поетами-прихильниками комуністичної ідеології для втілення основних засад радянського суспільства. У цьому аспекті пропонуємо аналіз поетичного мовлення представників пролетарського художнього цеху, твори яких включені до збірки «Із поезії 20-х рр.» (1959 р.) [3], зокрема Є. Григорука, І. Дніпровського, М. Йогансена, Є. Плужника, М. Семенка, В. Свідзінського, Г. Шкурупія, Ю. Шпола та інших.

Актуальність нашого дослідження зумовлює відсутність лінгвістичних розвідок, присвячених семантиці релігійних образів саме в поетичних текстах тоталітарного дискурсу. Вважаємо такий підхід до вивчення поетичного мовлення

перспективним щодо розуміння настроїв і думок представників трагічної історичної епохи, надзвичайно багатой в мистецькому плані.

З-поміж номінацій тематичної групи «релігія» в аналізованому поетичному мовленні представлені Бог, рай, храм, апостол, святі, піп, церква, хрест, молитва, черничка, релігія, вітвар, Божий суд, Христос, Голгофа, антихрист тощо. Лише частина з них реалізується в ідеологічній площині, саме вони й становлять предмет нашого дослідження.

Визначною рисою радянської ідеології було заперечення божественного походження життя, що зумовлює формування негативного образу Бога, релігії тощо. Як зазначає Н. Купина, «антирелігійний пафос інтерпретації ідеї Бога має класову маркованість», оскільки в радянському соціумі активно насаджувалася думка, що ідеєю Бога користуються панівні класи як знаряддям пригнічення трудящих [6:28]. Логічно, що визначена лексика використана в радянській поезії для втілення ідеї **десакралізації**. Приклади знаходимо у творах Є. Григорука: «Нами розбиті, розпалися ветхі, струхлявілі боги...» [3:134]; О. Ведміцького: «Ваші храми – стрункі мінарети, І боги – все чуже для людей; Ваші співи – нудні тріолети, Повні пафосу й жодних ідей <...> Він

[пролетар – І. Л.] зруйнує струнки **мінарет**» [3:96]; Г. Шкурупія «Спів **попів**, сум **ікон** знищено календарем з мулом забобонних дум – **затишок церковних риз**» [3:376] тощо. Як бачимо, у наведених контекстах усе, що має стосунок до релігії, супроводжується епітетами *ветхий, струхлявілий, нудний, забобонний* тощо, відтак заслуговує на зруйнування, знищення рукою пролетаря.

Десакралізація з елементами бурлеску представлена в поезії Ю. Шпола: «*Не плоде більш земля Мінливих фантазмів І не прямує на **Голгофу** Фоліантний **пророк** <...> І **Христос** на хресті Повисив носа, І з переляку за часм розбився у **попа** стакан*» [3:380]. Очевидно, занижена стилістика подання одного із найтрагічніших біблійних сюжетів репрезентує ставлення автора до релігії.

Але парадокс комуністичної ідеології полягає в тому, що вона – та сама релігія. Підставами для таких висновків, на думку Георгія Кнабе, є ряд фактів. Зокрема той, що радянська ідеологія, як і релігія, не спрямована на реальне пізнання світу, а базується на вірі. Також для обох типів мислення характерна відсутність практичного застосування його результатів, принципів осмислення фактів і достовірності, адже критика припустима лише відносно постулатів іншого віросповідання, але не власного [4].

Факт, що більшовики для втілення ідеології взяли близьку народу модель християнської релігії, багато в чому пояснює, чому комуністичні ідеї так легко прижилися. Наведемо кілька очевидних паралелей: Христос-месія – Ленін, Христос воскрес – Ленін вічно живий, Христос приніс учення Бога – Ленін приніс учення Маркса; апостоли – соратники Леніна; Свята Трійця – Маркс, Енгельс, Ленін (їх так утрюх і малювали); Біблія – «Маніфест комуністичної партії» Маркса та Енгельса; Божі заповіді – заповіді Ілліча; царство небесне, рай – світле майбутнє, комунізм; храм Божий – червоний куточок, прикрашали іконами – портретами вождів; хрестик – значок жовтеният, комсомольців, комуністів; святі, великомученики – герої революції, піонери-герої; хресний хід – демонстрації; церковна служба – партзбори тощо [4].

Аналізоване поетичне мовлення пропонує цікавий матеріал для ілюстрації викладених вище положень. Зокрема, постійною є ідея **заміни старих богів новими**, старої віри новою: «*Чогось тоді хотілось бути звіром, Щоб знищить, потроїчить **старих** богів, В серця людей вдихнути **нову віру**, Вказати шлях до нових берегів*» [3:192] (І. Кириленко); «*Пану гладкому й **богу старому** Годі вже нам покоряться*» [3:366] (І. Шевченко); «*І прийдуть до вас **нові боги** – Мовчазні, могутні, грізні*» [3:264] (А. Панів). Звернімо увагу, що нова та стара філософія диференціюється антонімічними

епітетами *новий – старий*, а боги та віра залишаються як константи.

Програмовою у визначеному плані є поезія М. Йогансена: «*Не віримо в **Бога** – ні Хай дбає **Бог** – за панів В три дні утворимо світ Поки руки і серце і спів! І хай ридають і дзвонять І **моляться** – нас пожертви За Єдиний за наш – **Закон** І віра і вірність і смерть! Бачиш – **хмари-дзвіниці** в огні Чуєш птиці в руїнах кричать Д'горі серце. І руки. І спів **Переможем останню гать***» [1:13]. В аналізованому тексті протиставлено два світи: старий – у якому є пани, церкви, попи та Бог (негативні ідеологеми щодо тоталітарного світосприйняття), та новий – пролетарський, сповнений позитиву, що в поетичному тексті реалізовано метафорами *не умруть у робочому серці; за наш Закон – віра, і вірність, і смерть* тощо. Велич пролетаріату дорівнюється до величі Бога через переосмислення релігійних реалій: зокрема історія божественного створення світу за сім днів трансформується в історію створення нового світу пролетарями в три дні (швидше за Бога!), а на противагу десяти Божим заповідям у новому світі буде Єдиний Закон (написання обох слів з великої літери підкреслює значущість метафори). Відтак задурманений релігією старий світ замінюється новим, символом оновлення виступають *хмари-дзвіниці в огні*.

Новий соціум створений за подобою старого навіть у **побуті**. Ікони замінено портретами Леніна: «*І мозоляні від плуга пальці Вже хрестом не ляжуть на чоло В серці Ленін і на стінці висить*» [3:195] (І. Кириленко). Церковні дзвони теж залишаються: «*Бойися – що буде в **Комуні сумно** В суботу не буде **церковного дзвону** Ні **брате**: під дзвонів червоні неони додому з роботи підуть **комунари***» [1:22] (М. Йогансен). Члени ж радянського суспільства, як і у вірі, – брати й сестри: «*Ми ідем веселі на паради, – Мільйони – **сестри і брати***» [3:111] (О. Влизько); «*Ми всі – **брати***» [3:292] (Я. Савченко); «*Друг. **Брат. Комуніст***» [2:153] (М. Йогансен). Єдиною відмінністю є те, що в релігії брати й сестри від Адама та Єви, а в радянському суспільстві – від переконань: «*І скільки ще треба багаття на мізки плісняві, цвілі, щоб люди зробилися **браття***» [3:298] (М. Сайко).

На особливу увагу заслуговує образ **месії-Леніна**. Зазвичай його виписано в поезіях, присвячених темі смерті вождя пролетаріату, зокрема у М. Йогансена: «*Дві тисячі літ були б ви **богом**, У **храмі** стояв би ваш мідний геній. За тисячу з вас зробили б **святого**, Тепер ви просто – товариш **Ленін** <...> Утніть, поети, похвальних неонів, Величезні розвідки жарте, вчені, Ні, вам не вдасться зробити **ікони** З нашого, людського імені: **Ленін. Сутулий, потомлений – станули перед очима І дивитесь з нами на наші поля злиденні.***

Схилилася тихо земля горбата, родима І каже з нами: вмер товариш Ленін» [2:77]. Хоча в поезії заперечується культ вождя, суть – значущість особи Ілліча в історії – передано саме через семантику релігійних образів *бог, святий, ікони, храм*. Цікаво, що, аналізуючи поетичний текст, С. Крижанівський називає його «розмисловим екзерсисом, медитацією» [5:26]. В образі скорботної землі проглядається образ Марії, яка побивається через смерть Христа.

Аналогія з Ісусом, створена на підставі того, що Ленін приніс рятівне для людини вчення, простежується в поезії А. Лісового: «*Шапки геть з голів! Великий тут – між нас! Моє про нього слово, – керманіч корабля: він нас між бур провів до вічного, останнього, святого*» [3:242]. Образ виписаний лексемами *великий, керманіч, божественність* привнесена епітетами *вічне, святе* відносно майбуття.

Мотив **воскресіння** та вічного життя **Леніна-боголюдини** є популярним в аналізованій поезії та представлений чи не в кожного автора, зокрема: «*Я тут. Я буду з вами. Я буду з вами довіку, Сказав – і чезз Ленін. – Птицею клюнув вітер, Зідхнув, завмер у знаменах*» [2:98] (М. Йогансен); «*Так. Він помер і не помер. Живий. Живий у мільйонах. У його тіло лиш німе. А мозок теплий не схолонув. Вночі, як ляже спати союз і Комінтерну делегати – Він устає*» [3:146] (І. Дніпровський); «*Той, хто грані світу стер, Хто засіяв пустку поля, Той не вмер!*» [3:167] (О. Журлива); «*Не вмер ти. Хоч знаєш: двадцять перше січня Було*» [3:294] (Я. Савченко); «*...між нами був і буде Ленін*» [3:348] (О. Сорока); «*Ленін з нами довіку і завше...*» [3:375] (Г. Шкурупій) тощо. Дещо фантастична поява Леніна після його смерті та постійна присутність у народі виводять образ вождя пролетаріату за межі реального життя й ставлять поза часом і простором, як і належить богам. Простежується незаперечна аналогія з радянським гаслом «Ленін жив. Ленін живий. Ленін буде жити», яке, до слова, вийшло з поезії В. Маяковського.

Подекуди прослідковується глибша аналогія Ленін – Христос. Зокрема приховану асоціацію із Причастям спостерігаємо у творі О. Слісаренка: «*Кров Вождя горить у наших жилах...*» [3:344]. Християнський ритуал поклоніння новому богові вимальовує Г. Коляда в поезії, написаній з нагоди смерті Леніна: «*Перед портретом Леніна стоять селяни без шапок <...> Вийшов сивий дід наперед. Навколішки став перед портретом Леніна. Уклонився сивий дід. Перехрестився сивий дід*» [3:209]. В образі *сивого* діда сама мудрість визнає масштаб втрати. Графічне виділення останнього речення посилює ефект обожнення, ідологізації образу вождя.

В аналізованих поетичних текстах на перетині

релігійного та соціального рівнів активно функціонує образ **раю** – омріяного ідеального суспільства, представленого різними образами, зокрема *царства небесного*: «*Іду й життя своє віддам За царства дивовижних змін*» [3:61] (В. Алешко); *вічного буття*: «*Не в бога смерті і рабства – вірю в одвічне буття Творчої сили і радості світлої*» [3:312] (В. Свідзинський); *храму*: «*Слава тим, хто слав дороги в сяйвотворчий, дивний храм*» [3:57] (В. Алешко); *вітаря*: «*Кому раз засяла серед диму Червона зоря, Той піде, до смерті йтиме До свого вітаря*» [3:289] (В. Поліщук) тощо. Не випадково образи цієї групи супроводжують лексеми з позитивною конотацією: *дивовижний, світлий, сяйвотворчий, дивний, радість* та ін.

У поезії М. Йогансена постійним репрезентантом щасливого комуністичного майбуття є образ *неба, небес*, зокрема в контекстах: «*Ви що не знаючи мети Спиняли стомлені здорового, Лежіть собі – до неба йти ще довго. І ви що до небес мости Своєю окропили кров'ю, Простіть ви нас*» [1:12]; «*Остання гать Між нами і небом Руїни хмар І світу одтять Трухлявий череп Останній удар*» [1:14]; «*Хай розіслалось роздоріжжя В дорогу від землі до неба Для вас Комуна Запоріжжя Незрозуміла і ганебна*» [1:23]. Період побудови комуністичного суспільства Йогансен втілює в образах дороги, мосту, що з'єднують сучасне й майбутнє. Труднощі перехідного етапу засвідчують метафори *роздоріжжя, міст, окроплений кров'ю*, а також *гать, що перешкоджає дістатися мети*. Образ Комуни Запоріжжя в останній цитаті, окрім семантики раю, цікавий також ефектом накладання часових площин і різних соціумів – козацького минулого та щасливого комуністичного майбутнього, які, на нашу думку, в свідомості автора є рівновартісними й близькими суттю, відтак ідеальне суспільство Йогансена не позбавлене національної маркованості.

Поодинокі трапляються інші релігійні образи, зокрема **судний день** представлено в поезії І. Сенченка: «*Прийде день пролетарського суду, І скаже не бог – а комунар: – Люди, що зробили есте ви, Під радянською живучи владою*» [3:328]. Спостерігається традиційна для аналізованої поезії заміна старих героїв новими, але зберігається стилістика релігійного тексту через вкраплення старослов'янізмів.

Варто відзначити, що прийом такої **стилізації** не поодинокий в аналізованій поезії. Завдяки йому елементи молитви відчутні в поетичному творі С. Бена «Тебе співаю»: «*Цвіте і кличе за тобою: Гряди во ім'я наш новий вік*» [3:82]. Поезія М. Скуби «Вірю» [3:338] фактично є пролетарським варіантом християнської молитви «Вірую», що можемо припустити з назви, змісту та

початку, хоча ритмомелодика текстів відчутно відрізняється. Натомість колядка В. Поліщука «Нова радість стала» є переспівом традиційної колядки із заміною конкретних образів: «Нова радість стала, Яка не бувала: Зоря ясна п'ятикутня На весь світ засяла. Упали вівтарі, Покотилися царі. Слава люду робочому <...> Слава й цьому господарю, Його господині <...> Не так господарю, А як його дітям: Хай щасливо виростають, Щоб дуків побити» [3:290]. Як бачимо, збережено структуру, ритмомелодичну й образи оригінального тексту. Але при цьому визначальною є ідея десакралізації, втілена образами вівтарів, що впали; звержених царів; нащадків пролетарів, які продовжать батьківські починання тощо.

Цікаво вплетені у тканину заідеологізованих поетичних текстів біблійні мотиви: дорога на Голгофу («Важкий ми хрест несли, та не губили віри В досягнення нових віків. А вороги по закутках шипіли: «О господи, побий більшовиків» [3:192] І. Кириленко), розп'яття Христа («Всі рани світу – на твоїх руках» [2:87] М. Йогансен; «Ви хочете розп'яти знову Повставших рабів?» [3:288] В. Поліщук; «Всім великим товаришам, Хто палав на хресті творчості» [3:316] М. Семенко), воскресіння («Але в борцях, в нових Комунах – Воскреснем ми!» [3:167] О. Журлива), хрещення («Ми народилися під кулеметний клекіт, Під гул гармат Нас у бою хрестили...» [3:211]

П. Кононенко) тощо. Прецедентність наведених мотивів дає підстави кваліфікувати їх як біблійні навіть попри певну затертість семантики та фразеологізацію.

Також варто звернути увагу на мотив жертвності, що в радянському дискурсі трансформується в ідею маловартісності життя окремої людини порівняно із високими суспільними завданнями. Цікава реалізація мотиву в баладі М. Йогансена «З лісів ліса», де ліс – метафора радянського суспільства, дерева – його члени, сильні, міцні, всі як один готові віддати життя за ідею та світле майбутнє: «Товаришів вогонь – всесвітове багаття» [2:151]. Глобальні зміни в соціумі втілено метафорою всесвітове багаття, що через епітет та семантику оновлення певним чином викликає асоціацію зі світовим потопом.

Як бачимо, релігійні образи та мотиви достатньо активно використані пролетарськими поетами як спосіб художнього втілення основних засад радянської філософії. Це продиктовано специфікою комуністичної ідеології, а також передає світосприйняття представників того часу й засвідчує ейфорію від соціальних змін, обоження ідеології комунізму, ідологізацію вождів тощо. Вважаємо, дослідження такого типу дозволяє відчутти настрої та зрозуміти світобачення представників епохи.

Література

1. Йогансен М. Д'горі / М. Йогансен. — Х. : Всеукрлітком, 1921. — 24 с.
2. Йогансен М. Поезії / М. Йогансен. — К. : «Радянський письменник», 1989. — 196 с.
3. Из поэзии 20-х рр. / уряд. А. І. Костенко. — К. : Радянський письменник, 1959. — 42 с.
4. Кнабе Г. Коммунизм – религия некромантов [електронний ресурс] / Г. Кнабе. — Режим доступу : <http://www.blogs>.
5. Крижанівський С. Романтик революційного слова : передмова / С. Крижанівський // Йогансен М. Поезії. — К. : «Радянський письменник», 1989. — С. 17—42.
6. Купина Н. А. Тоталитарный язык : Словарь и речевые реакции / Н. А. Купина. — Екатеринбург — Пермь : Изд-во Урал. ун-та, 1995. — 144 с.
7. Проскуряков Д. Л. Культурологическое эссе «Советская поэзия как особое мифологическое пространство» [електронний ресурс] / Д. Л. Проскуряков. — Режим доступу : http://zhurnal.lib.ru/p/proskurjakow_d/poetry.shtml
8. Степанова А. А. Феномен 1920–1930 гг. в историко-культурном и литературном процессе XX века / А. А. Степанова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2015. — № 1152. — С. 180—185.

УДК 811.161.2'42:821.161.2-311.8

Є. С. Мошtag

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Метафора як засіб репрезентації знань про світ
у мандрівній прозі Ірен Роздобудько**

Мошtag Є. С. Метафора як засіб репрезентації знань про світ у мандрівній прозі Ірен Роздобудько. Досліджено вживання метафори в подорожніх нарисах Ірен Роздобудько «Мандрівки без сенсу і моралі». Показано, що метафора допомагає яскравіше передати враження від побаченого й відчутого, виконує пізнавальну функцію, є суб'єктивною і часто передає емоції та оцінки письменниці. Продемонстровано, що актуалізовані або отримані в мандрах культурні знання самі стають підставою для творення нових метафор, які є індивідуально-авторськими.

Ключові слова: метафора, мова сучасної української прози, подорожній нарис, експресія.

Мошtag Е. С. Метафора как средство представления знаний о мире в прозе Ирен Роздобудько о путешествиях. Исследуется употребление метафоры в путевых очерках Ирен Роздобудько «Путешествия без смысла и морали». Показано, что метафора помогает более выразительно передать впечатления, выполняет познавательную функцию, является субъективной и часто передает эмоции и оценки писательницы. Продемонстрировано, что актуализированные или приобретенные в путешествиях культурные знания сами становятся основанием для создания новых метафор, являющихся индивидуально-авторскими.

Ключевые слова: метафора, язык современной украинской прозы, путевой очерк, экспрессия.

Moshtag E. Metaphor as Means of Representing Knowledge about World in Travel Prose by Iren Rozdobud'ko. The use of metaphor is studied on the material of travel essays by Iren Rozdobud'ko «Travels without sense and moral». The ways are shown how metaphor helps to express sensual experiences, how it carries out cognitive function. It is also pointed out that being subjective, metaphors often express personal emotions and appraisals of the author. The cultural knowledge actualized or got during travels are displayed to become the base of new metaphors, created by the writer.

Key words: metaphor, language of contemporary Ukrainian prose, travel essay, expression.

Серед сучасної української жіночої прози особливим різновидом є проза мандрівна, яка передає досвід подорожей, світопізнання, а також самопізнання через знайомство з новими місцями світу. Це своєрідне явище на сьогодні не досить досліджене в лінгвостилістичному аспекті. Є певні спостереження щодо мовної картини світу сучасного жіночого роману, де «практично немає меж поміж різними стильовими потоками, поєднання яких створює еkleктизм художньої мови» [2:74]. На думку Т. Должикової, «жіноче емоційне світосприйняття постає в характерній метафориці сучасного прозового тексту» [2:76]. Погоджуючись із цією думкою, ми маємо на меті опрацювати метафорику подорожніх нарисів Ірен Роздобудько, зібраних під однією обкладинкою в книжці [4], і виявити, які метафори слугують письменниці для передачі своїх вражень і нового досвіду, отриманого в подорожах.

Метафорика Ірен Роздобудько вже була предметом уваги в статті Ю. Соколовської, де авторка стверджує, що «метафори виконують певну текстоорганізуючу та гармонізуючу функцію, суть

якої полягає в забезпеченні текстової цілісності, його експресивної насиченості, й відіграють принципово важливу роль на всіх рівнях індивідуального стилю Ірен Роздобудько – функціональному, емотивному, композиційному та сюжетотворчому» [8:98]. Водночас слід зазначити, що висновки авторки стосуються художньої прози письменниці і не прояснюють специфіку її мандрівних нарисів, отже метафорика останніх ще потребує належної уваги. Так само бракує аналізу подорожньої прози І. Роздобудько й в інших працях, присвячених її ідіостилію [1; 6; 7], хоча вони містять певні загальні стилістичні зауваження, наприклад, про те, що «авторка за допомогою наскрізної деталі, найчастіше якоїсь однієї зорової, слухової або ж кольорової ознаки, надає просторовому образу ту чи ту емоційну тональність, що відповідає художнім завданням того чи іншого твору» [7:59].

В аналізі метафор у мові подорожніх нарисів ми виходимо з «осмислення метафори як засобу пізнання дійсності, організації досвіду, образної форми раціональності» [3:3], а саме з того, що «метафора виникає під час вирішення проблемної когнітивно-номінативної ситуації, коли людина,

спираючись на уяву, формує образи і смисли, яких раніше не існувало» [там само]. У цьому контексті особливо важливим є гносеологічний підхід до метафори з урахуванням того, що в подорожі для суб'єкта часто на перший план виходить саме пізнавальна діяльність. У ході цієї діяльності мовна метафора разом з іншими лексичними засобами бере участь у членуванні світу й репрезентації дійсності [5:10]. Саме такі процеси і явища, відбиті у мові, спостерігаємо в досліджуваній книжці Ірен Роздобудько.

Передусім метафора слугує письменниці для описів дійсності, сприйнятої візуально (в основному) та за допомогою інших чуттів. Наприклад: «З глибин теплою Адріатичного моря піднялися доісторичні рептилії. Та так і залишилися лежати під променями, вигріваючи на сонці свої старезні панцири. Згодом люди спорудили на них міста і селища. І всю цю мальовничу гряду островів – а їх тут більше тисячі! – назвали Хорватія» [4:40]. Це початок розділу про Хорватію. У такий спосіб формується образ, що запам'ятовується, за зразком міфу (адже «зв'язок метафори з міфом як за походженням, так і за семантичною сутністю добре відомий» [5:24]). Цей образ отримує розвиток і на останній сторінці нариса про Хорватію: «Виявляється, що в Хорватії лишилася купа безлюдних островів! Можливо, єдиних в усьому світі. Адже з усіх 1185 “спин давніх рептилій” заселено лише 66» [4:53]. Отже, авторка створює метафоричну рамку, зміцнюючи виражальну силу образу і посилюючи відчуття казковості, незвичайності своїх мандрівних спостережень.

Привертає увагу, що значна частина метафор присвячена параметричному опису, а саме: ці засоби мають експресивно передати враження від невеликого розміру містечок і країн. Із цією метою письменниця використовує виключно артефактну метафору: *майже іграшкова територія* [4:12]; *Яффа – старовинне «кишенькове» містечко* [4:166]; *міста Істрицького півострова, які для себе я охрестила «містечка в тютюновій скриньці»* [4:42] (в останньому випадку авторка підкреслює, що метафора належить саме до її ідіолекту, є продуктом її лінгвокреативної діяльності). Артефактна метафора може розгортатися до цілого динамічного образу, в основі якого лежить сценарій: «*Таке враження, що його [місто] з філігранною ретельністю зробив якийсь годинникар, начепивши на око збільшувальне скло*» [4:43]. Тут образ маленького міста переданий опосередковано, але також експресивно.

Крім артефактної метафори, для увиразнення вражень від міст і країн рідше використовуються інші типи метафоричних перенесень: *стерильно чисті вулички* [4:12]; *Америка галаслива, привітна і дитинна* [4:135]. Окремо відзначимо випадки, у

яких роль метафори виконує власна назва, що вказує на роль культурних знань, закріплених за онімними одиницями в мові і свідомості. Так, у метафорі «*Можна дати руку на відсіч, що цей заповідник – штучний, така собі туристична Мекка*» [4:49] використано стандартний онім *Мекка*, що часто зустрічається в розповідях про відомі туристичні місця, до яких масово прагнуть відвідувачі. Можна сказати, що це такий метафоричний штамп, і в авторки виникають не дуже приємні очікування від позначеного такою метафорою місця, що підкріплене оцінним означенням *штучний*. Далі в тексті за прийомом антитези такі очікування не справджуються, і враження виявляються кращими, ніж можна було б сподіватися: «*Усе тут зроблено самою природою*» [4:49]. Натомість метафорично вжите позначення «*Санта-Барбара*» несе інше навантаження, а саме апелює до знань читача про відомий богемний район. Ці знання актуалізуються у зв'язку з побаченням у фінському місті Тампере: «*Не віриться, що у місцевій “Санта-Барбарі”, “мистецькому” районі Піспала, мешкають люди, а не небожителі*» [4:19]. Отже, так метафори виконують пізнавальну функцію, дають підстави для припущень про певний фрагмент дійсності, невідомий авторці, на основі уподібнення до вже відомого.

Власні назви в метафоричному вживанні допомагають авторці передати й інші зовнішні враження – про зустрінутих у подорожах людей. Це дає змогу виразніше змалювати цих людей для читача, з яким письменниця сподівається мати спільні асоціації. Наприклад: «*Таким був шофер, що зустрічав нас в аеропорті. <...> Найдивовижнішими були його вуса, закручені на цоках у п'ять кілець. Викапаній **Карабас-Барабас у молодості!***» [4:48]. Ще один важливий засіб створити експресивний вербальний образ людини – візуальна асоціація зі світом природи. Описуючи малайзійських жінок, авторка пише: «*...Сукні тріпотять і обвиваються довкола їхніх <...> фігур, мов прапори довкола флаштока. Пересуваються вони переважно на традиційному транспорті – мотоциклі*» [4:84]. Такий опис обґрунтовує будову візуальної асоціації і підводить до її фінального втілення у вигляді експресивного образного слововживання: «*Гігантський барвистий метелик на залізному коні, що мчить вулицею, – теж одна з ознак країни*» [там само]. Завдяки такому прийому нове знання про далеку екзотичну країну має підстави закріпитися в картині світу читача.

Вище ми розглянули роль метафори в описах зовнішніх, здебільшого зорових, вражень авторки. Не менш важливу роль метафора відіграє і в передачі емоційних станів, спричинених подорожами, переважно – красою і новизною

побаченого в них. Як правило, у таких випадках стан людини передається через стан довкілля, живої і неживої природи, а також через уподібнення оповідачки до частини цієї природи. Наприклад: *«Варто лише налаштуватися на трансляційні хвилі, котрі охоплюють тебе в кожній незнайомій місцевості. Головне – відчувати їх. А якщо відчуєш, то плаватимеш у них, мов рибка. Тоді до тебе заговорить і каміння...»* [4:6]. Порівняймо також: *«З другої години дня і до п'ятої вечора, особливо в спекотні сонячні дні, магазинчики взагалі зачинаються на сієсту – святий час відпочинку для місцевих жителів. <...> Час зупиняється, повітря – також»* [4:44]. Відсутність руху в просторі (безвітряна погода) метафорично переноситься на відсутність руху в часі (на основі психологічного враження від дійсності). Це враження ніби виводить відчуте й пережите авторкою за межі звичайного людського досвіду, роблячи її розповідь про хорватське містечко і перебування в ньому чимось винятковим. І навпаки, енергійний настрій, викликаний швидкою зміною обставин, припливом нових вражень, асоціюється з рухом вітру і його метафоричною дією на людину: *«Аеропорт Сінгапура вражає своїми масштабами, багатством і людським розмаїттям. Вітер мандрів б'є в голову саме тут...»* [4:72].

Метафора в Ірен Роздобудько є дієвим способом також передати оцінку. Основа цієї оцінки – доречність або недоречність подій в обставинах подорожі згідно зі світоглядними настановами авторки. Розгляньмо: *«Я не люблю туризму в чистому вигляді. Не люблю ходити в юрмі. А марш-кидок до чергового музею чи штучних руїн якого-небудь палацу віддам за посиденьки в таверні і спостереження за вулицями незнайомого міста»* [4:5]. Метафоричний іменник *марш-кидок* належить до групи військової лексики, його семантичні компоненти «швидкість» і «важкість» вказують на недоречність в умовах туристичного відпочинку. Отже, метафора передає оцінку. Так само недоречність і неправильність дій туристів оцінюється у фразеологізмі *поставити галочку*, який теж передає спосіб сприйняття нових вражень. Розповідаючи про ізраїльські пам'ятки батьківщини Ісуса Христа, письменниця зазначає: *«Майже все це входить до туристичної програми і здається достатнім для того, щоб поставити галочку: “Я там був”. Але коли починаєш вивчати країну “зсередини”, розумієш, що на всі її пам'ятки і визначні місця не вистачить і кількох років»* [4:146].

В особливо експресивних фрагментах кілька функцій метафори поєднуються, тоді вислів виходить водночас і експресивним, і емоційним, і оцінним. Такою є розповідь про фінське повітря – одне з яскравих вражень авторки від перебування в

північній країні: *«Фінське повітря можна: а) наливати у склянку і пити; б) нарізати шматочками, мов прозоре лимонне желе; в) прикладати до ран (у тому числі й душевних!)»* [4:18]. Фізіологічна природа процесу людського дихання увиразнюється уподібненням до інших аналогічних процесів (пиття, їжа, тілесна регенерація) і внутрішніх переживань. Це розгорнута багатообразна метафора.

Вище в статті вже йшлося про те, що метафори в мандрівній прозі часто мають яскраво виражений культурний зміст. Зупинимось на цьому дещо докладніше. Подорож для Ірен Роздобудько являє собою знайомство з культурою іншої країни, форму культурного пізнання. У зв'язку з цим можна окреслити деякі специфічні явища, пов'язані з метафорами.

Знайомлячись з іншою культурою, письменниця в ряді випадків ретранслює метафори, що вже існують у цій культурі. Вони вводяться в її оповідь у незмінному вигляді, при цьому супроводжуються вказівкою на чуже мовлення: *«Про Тампере кажуть, що це робітниче містечко з аристократичним серцем»* [4:19]; *«Шведи обожнювали свого короля. По-перше, він був пишним красенем, по-друге – розумником, котрий зійшов на трон у сімнадцятирічному віці. Його називали не інакше як “золотим”»* [4:33]. Втручання авторки в такі метафори не відбувається, вони просто переносяться з іншої картини світу.

Проте частіше в Ірен Роздобудько спостерігаємо креативне втручання в будову образу, що робить її вислови водночас і носіями змісту іншої культури, і втіленнями індивідуально-авторської картини світу. Наприклад, описуючи Стокгольм, авторка використовує відому метафору-персоніфікацію *вітер співає*, але розширює її за рахунок називання специфічного культурного явища відвіданої країни: *«В тіні старовинних мурів співає давні саги вітер»* [4:30]. Інколи відома метафора на основі пережитих подій узагалі буквалізується, тобто відбувається часткове повернення до прямого значення і його взаємодія з переносним: *«І ми вирушили до столиці... І одразу ж потрапили “з човна на бал”. Причому в буквальному розумінні: вся набережна Гельсінкі була всіяна рибальськими човнами, з яких продавали рибу, ікру і прянощі. Таке рибне свято відбувається тут лише раз на рік і має назву “День салаки”»* [4:21]. У контексті взаємодіють вільне (пряме) і фразеологічно зв'язане значення слів *човен* (у канонічній формі фразеологізму *корабель*) і *бал* (контекстуальний відповідник поняття *публічне свято-гуляння*), що дозволяє водночас схарактеризувати і зовнішні обставини, у яких відбувається дія, і внутрішній стан оповідачки.

Нарешті, важливим складником ідіостилю Ірен

Роздобудько в досліджуваній книжці є прийом, який полягає у створенні нових, авторських метафор на основі культурних знань. Елемент мовної гри є в перифразі – «перейменуванні» Сполучених Штатів Америки: *«Як на мене, Америка – це не дядечко Сем, якого зображують на карикатурах, а така собі тітонька Джейн, котра скрізь суне свого довгого воронячого носа і... підгрибає під себе усе, що блищить, все, що їй сподобалось...»* [4:122]. Новітня метафора спирається на гендерні стереотипи і знання про поведінку птахів, вона репрезентує оригінальність погляду авторки, спонукає читача активізувати увагу і глибше замислитися над образом.

Інтертекстуальну природу має метафора *рибки-бананки*, яку авторка використовує для передачі своїх вражень про життя в деяких країнах: *«Є це один схожий синдром – “синдром рибки-бананки”, про яку писав Селінджер. Така рибка любить запливати в затишну вузьку ущелину, стінки якої надійно захищають від штормів та інших підводних катаклізмів. “Бананка” чудово живе в теплому затишку печерки – добре спить і їсть, її не дістають ані вороги, ані негаразди відкритого океану. Від такого життя рибка розростається, гладшає, втрачає рухливість і гнучкість. А коли їй це набридає, починає тикатись в отвір виходу, щоб вибратися назовні. Але – дзуськи: тіло стало вдвічі ширше за отвір! Виходу немає. І “бананка” гине, так і не відчувши стрімкої і небезпечної течії. Щось подібне відбувається в усіх надто спокійних країнах. Гострі відчуття тут воліють отримувати через усілякі допинги...»* [4:37–38]. Метафоричний образ тут є засобом соціальної характеристики.

Схожим чином можна висловитися про метафору *Голема*, яка спирається на почуту авторкою в Празі легенду про зліпленого колись рабином і містично оживленого глиняного велетня, який прислужував своєму володареві, міг виконувати хатню роботу, проте був позбавлений будь-яких людських почуттів. На основі саме останніх ознак і вибудовується соціальна метафора від авторки подорожніх нарисів: *«Я думала про те, скільки таких “големів” живе довкола. Тих, хто добре їсть, солодко спить, гарно росте, старанно (чи не дуже) працює. І що отримує за це? <...> Нинішні “големи” не замислюються, навіть вони все це роблять, навіть живуть...»* [4:104]. Нездатність сучасних людей замислитися над своїм життям тут є основою метафоричного образу. Останні приклади показують, що метафора може дуже широко розгортатися й створювати узагальнення в авторському мовленні.

Таким чином, в описі подорожей і вражень від них метафора відіграє важливу роль для Ірен Роздобудько. З одного боку, вона допомагає яскравіше передати враження від побаченого й відчутого, зафіксувати його в яскравих образах, які мають підстави закріпитись і в пам'яті читача. З другого боку, актуалізовані або отримані в мандрах культурні знання самі стають підставою для творення нових метафор, індивідуально-авторських, які здатні говорити вже не тільки про враження, а й про позицію письменниці щодо певних соціальних явищ. Вивчення стилістичних прийомів української прози про мандри є перспективним напрямом лінгвістичного дослідження сучасної літератури.

Література

1. Гайдученко Г. Порівняння як мовно-образний засіб творів Ірен Роздобудько / Галина Гайдученко // Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Сер. : Лінгвістика. — 2013. — Вип. 17. — С. 118—120.
2. Должикова Т. Світ жінки у її мові (про лінгвістичну сучасної феміністичної прози) / Тетяна Должикова // Культура слова. — К., 2011. — № 75. — С. 73—78.
3. Кравець Л. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : моногр. / Лариса Кравець. — К. : Академія, 2012. — 416 с.
4. Роздобудько І. Мандрівки без сенсу і моралі / Ірен Роздобудько. — К. : Нора-друк, 2011. — 192 с. — (Мандри.)
5. Скляревская Г. Метафора в системе языка / Г. Н. Скляревская. — 2-е изд., стереотипное. — СПб. : Филол. ф-т СПбГУ, 2004. — 166 с.
6. Соколовська Ю. Особливості жанрових трансформацій прози Ірен Роздобудько / Ю. С. Соколовська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. — 2014. — № 1107, вип. 70. — С. 176—180.
7. Соколовська Ю. пейзаж як засіб увиразнення філософсько-психологічної проблематики у прозі Ірен Роздобудько / Ю. С. Соколовська // Мандрівець. — 2014. — № 2. — С. 56—59.
8. Соколовська Ю. Функціонування метафоричних конструкцій у прозі Ірен Роздобудько / Ю. С. Соколовська // Філологічні трактати. — 2014. — Т. 6, № 3. — С. 95—99.

УДК 811.161.2'373

М. І. Філон, О. Є. Хомік

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Дорога і дерево як маніфестанти організації українського міфопоетичного простору

Філон М. І., Хомік О. Є. Дорога і дерево як маніфестанти організації українського міфопоетичного простору. У статті розглянуто особливості організації окремих фрагментів фольклорної картини світу, базовим елементом якої є дерево як маркер дороги. Схарактеризовано ціннісну семантику зв'язки дорога – дерево в різних жанрах народної словесності та проаналізовано символіку дерева й дороги в парадигмі їх образних втілень та проекції на специфіку моделювання світу в текстах різних жанрів українського фольклору. Визначено міфопоетичні детермінанти архетипових образів дерева залежно від прагматичної спеціалізації тексту.

Ключові слова: міфопоетичний простір, концепт, жанр, семантика, архетип, модель світу.

Філон Н. И., Хомик Е. Е. Дорога и дерево как манифестанты организации украинского мифопоэтического пространства. В статье рассмотрены особенности организации отдельных фрагментов фольклорной картины мира, базовым элементом которой является дерево как маркер дороги. Охарактеризована ценностная семантика связки дорога – дерево в различных жанрах народной словесности и проанализирована символика дерева и дороги в парадигме их образных воплощений и проекции на специфику моделирования мира в разножанровых текстах украинского фольклора. Определены мифопоэтические детерминанты архетипных образов дерева в зависимости от прагматической специализации текста.

Ключевые слова: мифопоэтическое пространство, жанр, семантика, архетип, модель мира.

Filon M. I., Khomik O. WAY and TREE as Manifestants of Ukrainian Mythological and Poetical Space.

The article deals with the peculiarities of folk world picture organization in connection with the concept TREE as an attribute of the way. Manifestations of axiological semantics of mythological and poetical link WAY – TREE in various genre of folk philology are found out. The link of tree and way images in their projection at the specificity of the world modeling in the texts of different genres is described. Mythological and poetical determinants of the usage of the constituents of the concept TREE depending on genre specialization of the text and its world-view filling are defined.

Key words: mythological and poetical space, concept, genre, semantics, archetype, world model.

Стаття присвячена проблемі міфопоетичної організації простору, що розглядається в контексті виявлення особливостей взаємодії двох репрезентантів міфопоетичної моделі світу – дороги й дерева. Ця проблема видається особливо значущою для розуміння, а в перспективі – й цілісної реконструкції важливого фрагменту української міфологічної семіосфери. Вибір проблеми не випадковий. У сучасній українській народній культурі з прикметними для неї центральними та периферійними зонами, шарами, сформованими в різні історичні часи, уявлення про простір займають центральне місце. Не перебільшуючи, можна достеменно говорити про те, що в давніх віруваннях українців (← праукраїнців ← протоукраїнців) світоглядна концептуалізація простору була однією з центральних для всієї міфологічної системи. Її розвиток значною мірою здійснювався в контексті окремих міфів, міфологічних тем і мотивів, пов'язаних із деревом.

Звичайно, дослідники неодноразово зверталися як до самих питань, що стосуються як міфопоетичної організації просторової моделі світу, так і ролі дерева у її структуруванні. У цьому зв'язку слід відзначити доробок, сформований зусиллями багатьох науковців з їхнім посиленням інтересом до окремих етнокультурних традицій слов'ян, наприклад болгарської, польської, української, російської, сербської та інших [7].

Неодноразове звернення науковців до означеної теми, висвітлення – чи то спеціальне, чи то принагідне – різних її складників створює позірне враження цілковитої пошукової завершеності. Між тим це не зовсім так, особливо якщо дослідження цієї теми здійснювати шляхом фронтального аналізу різножанрових текстів народної словесності. Це дозволяє розглядати міфопоетичну семантику образів дерева та простору як жанрово зумовлені величини, тобто явища конкретного жанру в його історичній зумовленості й культурно-часовому вимірові. Такий підхід також дає можливість виділити відмінні ознаки образу дерева як маркера

просторової організації світу в його максимальній змістовій значущості. Крім того, цей аналіз важливий для виявлення не лише універсальних, повторюваних ознак, але й тих, що локалізуються у межах одного жанру. Нарешті, заявлений підхід необхідний для інтерпретації ознак міфопоетичних образів, що відбивають пам'ять жанру і корелюють із певними міфопоетичними мотивами.

Окреслюючи завдання дослідження, що стосуються особливостей сутнісної семантичної кореляції дороги й дерева, необхідно взяти до уваги специфіку вияву *дороги* у типологічно відмінних і різних за історичною глибиною дискурсах – міфологічному, обрядовому, побутовому художньо-літературному, лінгвістичному, у кожному з яких наявна особлива модель світу, її прикметні семантичні координати. Тому важливим видається з'ясувати деякі ознаки семантичного та функціонального образу дороги (у найширшому сенсі цього слова) у тих дискурсах, що значною мірою містять базові уявлення про шлях та його маркери.

Дорога відзначається універсальною загальнолюдською значущістю, а її міфологічна та лінгвокультурна семантика здавна є об'єктом пильної уваги дослідників [6; 14; 15; 16 та ін.]. Так, на лінгвістичному рівні глибинна семантична наповненість поняття «дорога» далеко виходить за межі «terminus technicus» (місце, лінія в просторі, на якому або у межах якого відбувається рух) [5:442]. У різних семантико-категорійних вимірах *дорога* щораз демонструє цілком відмінний модус свого існування, постаючи як концепт, словообраз, знак, символ, емблема, метафора. Семантика *дороги* у своєму міфологічному та фольклорному наповненні є чинником синтезу та генералізації фундаментальних уявлень про час, простір, життя, смерть, земне й божественне, поцейбічне й потойбічне тощо. Якщо в побутовому, щоденному житті суспільства *дорога* постає як елемент географічного простору та ландшафту, то у текстах народної словесності – як фольклорний образ, що відзначається особливим за своїм світоглядним підґрунтям символізмом. Дорога, зрештою, – це і час, але це й перебування в просторі, в русі.

У сучасній українській мові слово *дорога* має різні значення, що номінують відносно широке коло явищ дійсності: 1. Смуга землі, по якій їздять і ходять. // Штучно створений засіб для пересування, сполучення і т. ін. // Смуга, що лишається як слід після руху кого-, чого-небудь. 2. Місце для проходу, проїзду // перен. Доступ куди-небудь, можливість потрапити куди-небудь. 3. Перебування в русі (їдучи або їдучи куди-небудь). 4. у знач. присл. дорогою. Під час руху, подорожування куди-небудь. 5. Правильний напрямок для руху кого-небудь. Словообраз *дорога* є компонентом численних сталих виразів, які моделюють різні

життєві ситуації: *бути на божій (останній) дорозі; вибиватися (вибитися) на [широку] дорогу; зійти з рівної дороги; обминати (обходити) десятою дорогою; перейти дорогу; провжджати (провести) в останню (далеку) дорогу; скатертю дорога; стояти (стати) на дорозі; поперек дороги стояти (стати); заказати дорогу; заступати (заступити) дорогу [у життя] кому, перед ким; пробивати (пробити) собі дорогу; виходити (вийти) на вірну дорогу* тощо [8:2:378].

За спостереженнями науковців, існують різні маніфестанти архетипового образу *дорога*, що репрезентують його в акціональному, вербальному, предметному та часово-просторовому вимірах. Ключовим, наскрізним для формування образу дороги у відмінних за часом виникнення, світоглядною основою, культурними функціями жанрах є маркер *дерево*, що входить до складу інших номінацій, які позначають міфологічну організацію простору – *явір, клен, дуб, сосна, верба* та інші. З іншого боку, у міфопоетичці *дерево* постає як сакральний центр світу взагалі. Це стосується всіх жанрів усної народної творчості, починаючи від найбільш давніх за часом виникнення і закінчуючи пізнішими зумовленими історичною епохою жанровими утвореннями – *замовлянь, героїко-фантастичних і чарівних казок, легенд і переказів, календарно-обрядової та сімейно-обрядової поезії*.

У різних жанрах більшою чи меншою мірою образ *дерева* символізує не лише сакральний центр простору, а й конечну чи початкову точку руху. Інколи зв'язок *дерева* й *дороги* означений не формально, зовнішньо, а внутрішньо, і виявляється в контексті сенсових імплікацій усього міфологічного або фольклорного тексту. Зокрема, *явір/клен* як атрибут національної *дороги* зумовлюється всіма базовими координатами української міфопоетичної картини світу. Саме *явір* та *клен* є тими образами, які виявляють свій кроскультурний характер і пронизують тексти різних жанрів народної словесності – *замовляння, казки, легенди та перекази, колядки та щедрівки, веснянки та гаївки, весільні пісні, балади, пісні про кохання*. Якщо розглядати образ *явора/клена* як парадигмально зумовлену величину певного жанру, виявляється, що вони є частиною прикметної для кожного внутрішньо жанрового простору парадигми репрезентантів образу *дерева*. Найбільш об'ємним та інформаційно значущим є простір українських *колядок*.

В українських *колядкових* піснях образ *дерева* представлений у конкретних своїх міфологемах, вербальними засобами вираження яких є номінації *дерево, деревце, сосна, явір, дуб, тополя, груша, верба* тощо. Достеменно визначено, що *колядкові* пісні, які становлять важливий фрагмент української міфоритуальної традиції, зберегли в

собі надзвичайно давні образи просторової організації світу, базовим елементом яких є дорога, зокрема у так званих текстах «шлях колядників». М. Філон звернув увагу на те, що «дорога колядників може пролягати не тільки від центру до периферії, яка, втім, теж мислиться як сакральна величина» [13:223]. У колядкових «текстах шляху» означений зв'язок верби й дороги: «*Ой под вербою, под зеленою Святий вечір! Ой там стояла мужуів громада; Мужуів громада, велика рада. Станьмо, братці, в велику раду, Построймо ми, братці, золотий човен, Линьмо-полиньмо до свого пана...*» [10:440]. Згідно з гіпотезою дослідника, водний шлях колядників, який веде на синє море, відображає ритуальний похід до нового бога, атрибутом якого є кінь: «*Ой що він нам дасть по ворон-коню, По ворон-коню, По в'язці сіна, по шаблі срібній*» [13:224]. Таким чином, водний шлях з'єднує свій і чужий світи, причому останній знаходиться «за морем».

У колядкових піснях простежується різна синтагматика словообразу *дерево*. В одних випадках дерево є суб'єктом дії з предикатами *стоїть, росте*: «*Ой тамъ за двором, за чистоколомъ, Стоїть ми, стоїть, зелений яворъ*» [3:31]. В інших текстах, що відбивають найбільш давні уявлення, уживається предикат *бути* як знак несотворенного буття: «*Що ж нам було з світа початку? – Боже наш! Не було нічого, їдна водонька. На тої водонці їдне деревенько*» [3:66]. У таких випадках дерево репрезентує світ природи, що зазнає сакралізації й архаїчної світоглядної концептуалізації.

Поряд із цим в аналізованих текстах зустрічаються образи дерева як продукту культурної діяльності. Як відомо, «те, що було викликано до буття в акті творення, може і повинно відтворюватися в ритуалі, який замикає собою діахронічний і синхронічний аспекти космологічного буття, нагадує про структуру акту творення і послідовність його частин, чим верифікує входження людини в той самий космологічний універсум, який був створений первовічно» [9:16]. Якщо розглядати образ дерева крізь призму його ритуального відтворення, виявляється, що дерево перетворюється із суб'єкта на об'єкт дії, і воно вже *не росте, не стоїть*, а його *творять*: «*Молодого Іванка нема удому, Святий вечер! Нема у дому, у щырем дому. А шо йуонъ робить? Сосну творить. Сосну творить да Бога просить: «Ой пошли, Боже, да в мою сосну А три користи, да три радости: Первая користь – ярые пчелки, Другая користь – медок солодокъ. Третья корситъ – жовтенький воцокъ. Медок солодок на тарілочку, Жовтенький воцокъ Богу на свичу. За сим же словом бувай здоровий*» [3:38]. В іншій колядковій пісні, співаній на пошану господаря, зазначається, що він «*Соснойку творить, Богу ся*

помолить: Дай же ми, Боже, три користойки: Першу користойку – яру пчолоньку, Другу користойку – жовтый воцокъ, Третю користойку – солодокъ медокъ» [3:15]. У наведених текстах лексема *творити* зберігає своє архаїчне значення: *творити* – значить «дбати про щось», «виросити посажене».

Ритуальне відтворення первісного стану світу, концептуалізованою образом дерева, повторюючись від епохи до епохи, стає елементом оформлення реального простору української садиби. Це означає, що традиція українців підтримується культивуванням семіологічного зв'язку дерева і житла. У такій своїй якості дерево входить у канони буденного життя українців і стає елементом оформлення культурного ландшафту садиби. В українців здавна склався звичай саджати на подвір'ї клен, явір, ясен, сосну, липу тощо. З цього погляду зовсім не випадково в одній із колядок співається про саджене яворове дерево: «*У господаря двір городжений, – Сива, мала зозуленька! Двір городжений, явір саджений на тім явори сидьит соколи Соколи глядьит на чорне море*» [3:6].

Маніфестантами тісного зв'язку дороги й дерева у весільних піснях є клен, явір, калина, сосна тощо. Так, зокрема, з вербою у народі пов'язують уявлення про світове дерево, від якого, як вірили, походять люди. Вірогідно, в найдавніші часи верба символізувала Богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням. Недарма в українців існує повір'я, що дітей знаходять на вербі. Зроблена з верби колиска вважалася символом материнської ніжності та найсильнішим оберегом у збереженні життєвої сили дитини: «*Люлі, люлі, люлі-са Вербовая колиска...*» [11:69]. Повитухи робили з вербового гілля купіль для новонародженого, примовляючи: «*Як верба швидко росте, щоб так і дитина швидко росла*» [11:163]. До речі, навіть листя клена (дуба) використовують в апотропеїчній та оздоровчій магії чоловіків і хлопчиків, промовляючи: «*Гой, Клене, Дубе, мій діду любий! Ходи в господу до нашого роду, на наших синів дай свою силу, щоб злії духи їх не косили. На наших синів дай свої м'язи, щоб злії духи не рвали в'язи...*» [11:16].

Образом дороги у її поєднанні з кленовим листком починається сватання: «*Та ой ти, клену, кленовий листочок, Ой ти, клену, кленовий листочок, Куди тебе та вітер несе? Та чи горою, чи долиною, Чи горою, чи долиною, Чи чужою Україною? Та молодая ти, дівко Марійко, Молодая дівко Марійко, Куди тебе та батенько дасть?*» [2:575]. Цей же образ зустрічається на етапі виряджання молодої до молодого: «*Ти кленовий, ти листочок, Куди тебе вітер несе? Ти в бор, ти в долину, Ти назад на Україну? Молодая да Аксиночка, Куди тебе батько отдає? Ти в татари,*

ти в турецьку землю? Ой там гори каменистія, Ой там люди норовистія» [2:574]. Таким чином утворюється своєрідне обрамлення весільного обряду, конструктивним елементом якого є образ клена і дороги: «Кленовий листоньку, Куди тебе да вітер несе? Молодая дівчинонько, Куди тебе батько дає? Чи в турки, чи в татари, Чи в турецьку землю? Чи в турецьку землю, Чи в велику сім'ю? Ой там гора кам'янистая, Там свекруха норовистая» [2:73].

Клен /явір маркує точку простору, що пов'язана із завершенням руху, а у весільних піснях і початок, і завершення руху здійснюється на подвір'ї: «Прийшла Галочка з села, Прийшла Галочка з села йа Смутная, невеселая. Под явором сиділа, под явором сиділа, З явором говорила: – Яворе, яворочку, Яворе, яворочку, Розвийся зелененько» [2:103]. Міфологічними маркерами двору молоді виступають також калина та ялина: «Що ми тебе, Ганночко, не знали, Да ми твого дворика питали, Що в твоєму дворі калина, А коло двора ялина...» [2:435]. Образи дерева у наведених контекстах розробляються як складники мотиву прощання молоді із рідною сім'єю її майбутньою дорогою до чужого роду. Відзначимо міфопоетичний символізм єдності калина – ялина, що значною мірою знаходить своє вираження у символічному протиставленні червоний – зелений.

Акцентуємо увагу на ще одній функціональній особливості образу дерева у весільних піснях. Вона полягає в тому, що з деревом пов'язаний рух різних учасників весілля. Так, дорогою до молоді дружки ламають березу: «Ой йшли дружечки горюю Та й зламали квіточку з берези. – Рости, рости, березо, без верха, Як мій батечко без мене, без мого тихого походу, Без мого низького поклону» [2:116]. Маркером дороги є верба: «В чистім полі над криницею, В чистім полі над криницею Росла верба над водицею. Йа хто цюю вербицю зрубає, Йа хто цюю вербицю зрубає, Йа той жи тую росу позбирає. Та що Митричко вербицю зрубає, Та що Митричко вербицю зрубає, А Маруся росу позбирає. Та вербицею коней поганяти, Вербицею коней поганяти, Росицею личенько вливати» [2:123]. Рубання вербиця як необхідна умова збирання роси вводить у світ архаїки – уявлення про силу людини, яка володіє сакральним об'єктом / предметом.

Сосна пов'язана з міфологічними інтенціями старости й дружок («Ой привеземо сосну Із Києва та й до Канева. Та й поставимо сосну Йу Києві та й на камені. Йа під тою сосною – Там староста йу костоньки гра. Там староста йу костоньки грає, Ще й господа бога благає: – Ой помози та й мені, боже, Цюю нічку та й ізограти» [2:124]); калина є об'єктом пошуків членів родини молоді («Коли б знала, коли б відала, Що слечко буде, То б я послала свого батенька Та в луг по калину. Да батенько

пішов, калини не найшов, Без калини прийшов: – Да стоїть, донечко, калина в долині, Сильная зелена; І вітер не віє, сонце не гріє, Калина не зріє» [2:128] та ін.).

Дорога дружок до молодого пролягає попід вишневим садком («Ідуть дружечки рядочком Попід вишневим садочком» [2:163]). У системі координат фольклорної і міфологічної свідомості образ вишневого саду відзначається вищою мірою аксіологічної семантики. Не випадково саме вишнею (а також золотом, медом і шовком) зваблює дівчину вівчар: «Там на горі вівчар вівці попасає, Молоду дівчину з собов намовляє: – Молода дівчино, поїдь же ти з нами, Ліпше тобі буде, як у твоєї мами. Ой у нас, дівчино, гори золотії, Попід тоті гори – річки медовії. Ой у нас, дівчино, ліси вишневі, Попід тоті ліси – трави шовкові» [1:284].

Якщо розглядати образ дороги як шлях, що веде від молоді до молодого або навпаки, виявляється, що її маркерами є також сосна («Не стій, сосно, край дороги, Та рано-рано. Не стій, сосно, край дороги, Та ранесенько» [1:181]) та верба («Рости, вербо, вгору, Ми йдемо до дому, Де столи повненькі, Скатерті біленькі» [1:185]). І сосна, і верба у наведених текстах відзначаються обереговою та продукувальною семантикою, символізуючи ріст, достаток, здоров'я. Так само апотропеїчною семантикою відзначається й образ устелення дороги до церкви: «Рубайте ялини, встеляйте долини Да й од божого дому молодій, молодому. Рубайте берези, встеляйте доріжки Да й од божого дому молодій, молодому» [1:336].

Особливий інтерес викликає міфопоетичний образ виготовлення чарівних інструментів зі священного дерева – клена: «Ой ми йхали через бор, Рубали дерево да все кльон. Рубали дерево да все кльон, Робили скрибочки на вибор» [1:422]. Скрипка, зроблена зі світового дерева, згідно із міфологічними віруваннями, має чудодійні властивості. Узагалі перехід типу світове дерево → культовий предмет, виготовлений із нього, є типовим для текстів української народної словесності.

В одній із весільних пісень співається: «Бита дорога, бита, Клиновим листом крита» [12:278]. Свого часу М. Костомаров звернув увагу на прикметний народнопісенний образ: «Коханий покриває кленовим листком слід своєї милої: «Ой де ж моя дружина В темнім лісі заблудила! Тільки знати слідочок Од білих ножочок Де дружина ходила. Ой підю я в лісочок Та вирву кленовий листочок, Та прикрию слідочок, Де дружина походила [4:27]. Образи дороги – сліду, прикритих кленовим листком, належать до явищ одного історичного плану. Їх можна інтерпретувати, виходячи із міфологічного уявлення людини про можливість контагіозної магії: «Топчи-топчи чорну

стежку Я ще більшу прополю А тією стежечкою
Клен-дерево посаджу [309]. «Топчи, милий,
доріженьку, а я свою прополю, Та на тій же
доріженьці клен-дерево посаджу Рости, рости,
клен-дерево, та все вгору високо; Ой поїхав мій
миленький в чужій край далеко» [11:358]. Ріст
дерева символізує збереження життя об'єктові
магічного впливу.

У весільних піснях дорога асоціюється із
чужою стороною, причому мета поїздки героїв у
багатьох випадках виражається не прямо, а
символічно. Привертає увагу зіставлення чужого
двору з бором, що можна розглядати як
поетикальне вираження належності молоді не
лише до чужого роду, а й чужого світу: «Сів Іван,
обувається, В доріженьку собирається – Да
в доріженьку, в щирій бір, Да й по Галюхну в новий
двір. Щоб нам дорога щасливая, Щоб нам Галина
красивая» [2:418]. При, здавалось би, чисто
звуковому уподібненні двір – бір витворний у пісні
образ насправді відзначається архаїчною
етнокультурною мотивацією. У ньому припустимо
вбачати відгомін далеких часів, коли гай, ліс, бір
були місцем здійснення весільних обрядів.

Для весільного поїзду молодого, що приїхав за
нареченою, дорога закінчується біля її двору і
пов'язана з образом калини – символом краси,
чистоти, дівочтва: «Що ми тебе, Ганночко, не
знали, Да ми твого дворики питали, Що в твоєму
дворі калина, А коло двора ялина» [2:435].

Калина часто відіграє й роль світового дерева, на
вершечку якого птахи дзьобають ягоди, приносячи
людям вісті. Найчастіше це соловейко, сокіл або
зозуля – птаці віщі, причетні до світотворення або
до потойбіччя. Та й саме дерево пов'язує світ
померлих зі світом живих [10:344]. З образом
дерева-посередника між світами пов'язаний і звичай
саджати дерева чи кущі на могилах [10:24].
Важливість цього звичаю підкреслюється тим, що
на них саджають рослини певних порід. В Україні

це переважно калина. Про звичай садити на місцях
поховань саме калину часто згадується в
історичних та ліричних піснях: «Висип мені, мати,
високу могилу, посади в головах червону калину,
збери, мати, всю свою родину» [10:345] та у
голосіннях: «На червоній калині зозульки будуть
кувати, соловейки щебетати, а ми свого братика
в гості будем дожидати» [10:75]. В українських
голосіннях та ліричних піснях, у яких
висловлюється туга й жаль за померлим, калина
виявляється маркером простору, пов'язаного із
потойбічним світом.

Концептуальний зв'язок дерева і дороги
знаходить своє продовження в особливостях
побудови художніх світів української літератури
XIX – XX ст. Причому міфопоетичні витоки такого
зв'язку увиразнюються прикметними деталями
національного ландшафту. Зазвичай, саме клен,
явір, тополь, вербу українці саджають біля дороги.
Звернімо увагу на проакцентований у художній
словесності символізм корелятивного образу
«дорога / явір», що лежить в основі назви повісті
Б. Грінченка «Дорога під яворами», виражаючи
його основну ідейно-тематичну домінанту.
Водночас дорога і явір (клен) у новітніх поетичних
текстах стають символом усієї України: «Буває,
часом сліпну від краси. Спинюсь, не тямлю, що
воно за диво, – оці степи, це небо, ці ліси, усе так
гарно, чисто, незрадливо, усе як є – дорога, явори,
усе моє, все зветься – Україна» (Ліна Костенко).

Розглянутий вище матеріал різних жанрів
народної словесності дозволяє дійти таких
загальних висновків: в основі міфологічних уявлень
про зв'язок дороги й дерева лежить архетипова
семантика, що виявляє різні аспекти їх ціннісної
значущості для архаїчної свідомості. Парадигма
концептуальних виявів дороги й дерева залежить
від жанрової спеціалізації твору, його місця і ролі в
системі ритуалів та обрядів.

Література

1. Баллади. Кохання та дошлюбні взаємини. — К. : Наук. думка, 1987. — 470 с.
2. Весільні пісні : У 2-х кн. / Упорядник, приміт. М. М. Шубравської. — К. : Наук. думка, 1982. — Кн. 1—2.
3. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. / Я. Ф. Головацкий // — М., 1878. — Ч. 3. Отделение 2. Обрядные песни.
4. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики і літературознавства / М. І. Костомаров // — К. : Либідь, 1994. — 384 с.
5. Невская Л. Г. Концепт пути в фольклорной модели мира (от Балтии до Балкан) / Невская Л. Г., Николаева Т. М., Судакова И. А., Цивьян Т. В. // Славянское языкознание. XII международный съезд славистов : Доклады российской делегации. — М. : Наук. думка, 1998. — С. 442—459.
6. Радзівєвська Т. В. Концепт шляху в українській мові : Поєднання в ідеї простору і руху / Т. В. Радзівєвська // Мовознавство. — 1997. — № 4—5. — С. 17—26.
7. Символічні коди народної культури (міфологія, фольклористика та етнологія). Бібліографічні матеріали з білоруської, російської та української міфології, фольклору та етнології / Уклад. : Н. В. Аксьонова, Ю. Ю. Полякова, М. І. Філон, О. Є. Хомік ; Бібліогр. ред. : С. Б. Глибицька, С. Р. Марченко. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. — 336 с.

8. Словник української мови : В 11 т./ Редколегія : І. К. Білодід (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
9. Топоров В. Н. К проблеме жанров в фольклоре // Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. — Тарту, 1974. — С. 10—53.
10. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом : Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским. — СПб, 1872 — 1875. — Т. 3. — 1872.
11. Українські народні пісні. Родино-побутова лірика. — Ч. 1. — К. : Дніпро, 1964. — 630 с.
12. Українські пісні в записах Зоріана Доленго-Ходаковського. — К., 1974. — 412 с.
13. Філон М. І. Колядкові «тексти шляху» : ритуал — текст — міф / М. І. Філон// Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». — № 538. — Вип. 34. Актуальні питання сучасної філології. — Х., 2002. — С. 222 — 237.
14. Цивьян Т. В. Время / пространство / движение (сжатое время) / Т. В. Цивьян // Движение и путь в балтийской модели мира : Исследования по структуре текста. — М. : Индрик, 1999. — С. 104—117.
15. Цивьян Т. В. Движение и путь в балканской модели мира. Исследование по структуре текста / Т. В. Цивьян. — М. : Индрик, 1999. — 367 с.
16. Щепанская Т. Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX—XX вв. / Т. Щепанская. — М. : Индрик, 2003. — 528 с.

УДК 821.111 – 14.08

Н. І. Романишин

Національний університет «Львівська політехніка» **Художнє відображення емоційних мікроконцептів у ліричних поезіях Семюела Тейлора Кольріджа**

Романишин Н. І. Художнє відображення емоційних мікроконцептів у ліричних поезіях Семюела Тейлора Кольріджа. У статті здійснено аналіз лінгво-естетичної специфіки відображення емоційних мікроконцептів у ліричних поезіях С. Т. Кольріджа шляхом визначення домінантної поетичної тематики, декодування вербальних образів, мотивів, символів, стилістичних засобів творення словесно-пластичної канви поетичного дискурсу, одиниць поетичного лексикону автора, у принципах структурування якого зафіксована ієрархія релевантних для поета смислів.

Ключові слова: поетичний дискурс, англійська література, художній концепт, романтизм, лінгвопоетика.

Романишин Н. И. Художественное отображение эмоциональных концептов в лирической поэзии Семюэла Тейлора Кольриджа. В статье осуществлен анализ лингво-эстетической специфики отображения эмоциональных микроконцептов в лирической поэзии Семюэла Тейлора Кольриджа путём определения доминантной поэтической тематики, декодирования вербальных образов, мотивов, символов, стилистических приёмов создания словесно-пластической канвы поэтического дискурса, единиц поэтического лексикона автора, в принципах структурирования которого зафиксирована иерархия релевантных для поэта смыслов.

Ключевые слова: поэтический дискурс, английская литература, художественный концепт, романтизм, лингвопоэтика.

Romanyshyn N. I. Literary representation of emotional concepts in Samuel Taylor Coleridge's lyrical poetry. The article analyses lingual and aesthetic specifics of emotional micro concepts representation in Samuel Taylor Coleridge's lyrical poetry by means of defining the dominant poetic theme, decoding of verbal images, motives, symbols, stylistic devices empowering the creation of poetic discourse imagery texture, elements of author's poetic lexicon which structural principles embody the relevant poet's senses.

Key words: poetic discourse, English literature, literary concept, romanticism, linguo-poetics.

Сучасне осмислення складності і багатогранності семантичних процесів у структурі художнього тексту великою мірою започатковане у працях О. Потебні. Його положення про динамічну роль особистості у творенні і сприйнятті поетичного тексту, асиметрію відношень між формою та змістом, розуміння художнього твору як постійно створюваної конструкції, вчення про внутрішню форму слова та спорідненість між словом та витвором мистецтва [12; 13; 15] не лише становлять основні постулати його поетики, а й виступають засадничими елементами сучасної теорії інтерпретації, когнітивної поетики, лінгвоконцептології у працях як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців [1; 3; 4; 6; 8; 11; 14; 17].

Метою запропонованої роботи є аналіз лінгво-естетичної специфіки емоційної та чуттєвої поетичної доміанти у ліричних поезіях С. Т. Кольріджа. Відображену у поетичній картині світу Семюела Тейлора Кольріджа парадигму чуттєвих мікроконцептів розкриваємо шляхом визначення доміантної поетичної тематики, декодування вербальних образів, мотивів, символів, стилістичних засобів творення словесно-пластичної канви поетичного дискурсу, одиниць поетичного лексикону автора, у принципах структурування якого зафіксована ієрархія релевантних для поета смислів. Проводимо дослідження в межах теоретичних положень О. Потебні про природу поетичного мовлення, яке ґрунтується на ресурсах образної свідомості людини, здатності вербалізувати широкий діапазон почуттів та переживань, унаочнення образно-асоціативної інтерпретації світу.

Дослідники творчості Кольріджа наголошують на домінуванні у його поезії мотивів підсвідомих, глибинних порухів людської душі, проводять паралель між міфопоетикою Кольріджа та вченням Карла Густава Юнга про архетипи свідомості та міф як втілення колективного позасвідомого, неоплатонізмом. Піднімають питання значимості морально-етичного та релігійного струменя англійського романтизму, зачинателем якого вважають Кольріджа. Дискутують з приводу амбівалентності авторських інтенцій у багатьох знакових творах як взаємодії і контраверсійності яскравої чуттєвості та крайнього відчуження та індивідуалізму, втручання у хід історії та подій надприродного та нестерпного душевного страждання, спричиненого самонавіюванням та відчуттям людської гріховності. По-різному підходять до розв'язання у його поезії та есеїстиці складного вузла проблем духовної взаємодії людини та середовища [5].

Лінгво-естетична специфіка відображення емоційної та чуттєвої поетичної доміанти у ліричних поезіях Кольріджа задана загальним рухом розвитку всієї образної системи поета та у

своєму смислому обсязі охоплює палітру емоційних мікроконцептів *solitude, melancholy, suffering, sorrow, hope, joy, rapture*, концептів, що відображають специфічні аспекти емоційної й когнітивної діяльності: *dreaming, musing, pensive mood, thinking*, у тому числі їхні контекстуальні реалізації (наприклад, *abstract musing, Abstruser musings, meditation, idle spirit*) та мікроконцепт *silence*. Ліричний герой Кольріджа, як і сам поет – людина, що тонко відчуває буття і мислить природу як досконале й гармонійне творіння Бога, ототожнення Бога і його втілення. Природа є проявом божественного начала, досягнути яке людина здатна лише споглядаючи і взаємодіючи з її досконалими формами. Психо-емоційним тлом поетичної рефлексії автора та ліричного героя, предметом чуттєвого замилювання є природа у її різноманітних проявах, досягнути яку можливо лише в стані абсолютного спокою (*preserve His soul in calmness; Serenely brilliant (such should wisdom be); tranquil muse upon tranquillity*). Ідея спокою і тиші як такого стану ліричного суб'єкта і природи, які уможливають пізнання сутності буття, є однією з ключових у знаковому для творчості поета вірші *The Eolian Harp* [18]. Зміст художніх мікроконцептів *silence* та *tranquillity* формується за рахунок лексичних структур (переважно емоційних прикметників та іменників), об'єднаних у текстові асоціативно-смислові поля, що фокусують загальну емоційну модальність твору (*pensive, most soothing sweet; light, Slow saddening; many idle flitting phantasies; gentle gales*), образними текстовими парадигмами як сукупністю вербальних образів спільної семантики «перебування в стані спокою, нерухомості або мінімального прояву активності», об'єктом зображення яких є і людина, і природа: *The stilly murmur of the distant Sea; soft floating witchery of sound; the mute still air / Is Music slumbering on her instrument; walk humbly; many idle flitting phantasies; half-clos'd eye-lids* тощо. Спокою як найвищої чесноті і досягненню людського духу присвячує Кольрідж окрему поезію, у якій спокій він протиставляє славі. Визначає його як захист від негативних проявів життя, називає дитям правди, твердим берегом.

Не зважаючи на відчутну високу продуктивність вербальних образів зі спільним значенням спокою, нерухомості, смутку поетичний тезаурус Кольріджа на позначення емоцій та станів суб'єкта багатий і динамічний, виступає вербальною фіксацією щоразу нового, змінного «я» поета та ліричного героя – кохання, спогади, надії, мрії тощо. Поліфонічність, суперечливість емоційно-чуттєвої рецепції буття об'єктивується в контексті поетичної творчості Кольріджа морфологічно та стилістично різноманітними мовними ресурсами, що охоплюють традиційні образно-смислові єдності різної структури (*fond*

dream, sad heart joys, that glimmer'd in Hope's twilight ray, a vale of tears; lull to sleep the joy; The spirit of the western gale; And sickly hope with waning eye / Was well content to droop and die; Illumed by Passion's orient rays; The Moon ... the Wanderer of the Night.) й такі, що засвідчують семантичне ускладнення та естетичну актуалізацію мовної одиниці, вихід за межі звичного смислу слова у формуванні поетичної ідеї. Ключові поетичні мотиви лірики Кольріджа – *brood, muse, tranquility, dejection, hope, love, seclusion, solitude, joy, rapture* – стають центрами широких образно-асоціативних полів, виявляючи при цьому свою сенсову поліфонію та дискурсивну багатовекторність, зумовлену несподіваними способами лексико-семантичного поєднання компонентів метафори та персоніфікації: *The gentle violence of joy; Innocence stood smiling by!*

Творча настанова на осягнення психоментальних вимірів людського життя – відчуттів, вражень, роздумів – зумовлює домінування образних моделей, створених на основі синтезу природоцентричних та людиноцентричних поетичних кодів [7:370]. Таким чином, основу сенсуалістичного поетичного дискурсу Кольріджа становлять домінантно-символи *квіти, сонце, весна, промінь, пташка, роса – вітер, місяць, осінь, зима, холод*, де під символом-домінантою ми, услід за Я. Мукаржовським, розуміємо частотний образний компонент твору, що урухомлює всі інші компоненти та визначає зв'язок між ними, вибір якого є свідомим та інтенційно спрямованим на цілісність форми та змісту [9:332].

Аналіз насиченості поетичного дискурсу образами-домінантами виводить на визначення двох полюсів напруги, що завжди існує у поетичному тексті – мімесисом та семіозисом [цит. за 2:22] як взаємозв'язку між об'єктивним значенням та символічним смислом. При цьому, домінантний образ або поєднання образів, що уже «зміцнилося» у попередньому узусі, перетворюється на наскрізний образ із концентрованим сенсом, охоплює і організує поєднання образів-сателітів у «гнізда» (фрейми, гештальти), важливі для опрацювання концептуально значимої інформації тексту, витворює своєрідну матрицю – «квінтсенсію сенсу, яка видобувається шляхом ейдетичної редукції на засадах феноменології» [там же]. Наприклад, багатоплановість образу «осінній вечір», символізація понять осені і вечора у поезії *Lines On An Autumnal Evening* [18] відбувається шляхом взаємодії кількох асоціативно-смислових полів тексту (стан природи та стан ліричного героя), поступове поєднання яких в межах сюжетно-композиційної будови твору фокусує промінь поетичної уяви на різних смислах символу.

Поет закликає фантазію перенести його не у світ природної краси, єднання з першими сніжинками, потоком бурштинового світла, переливів сонця, яке заходить, чи у танок юної завітчанної весни (*thin white flakes, those purple clouds, rich amber-glowing floods of light, gleam, where slow descends the day, the sinking Sun, a deeper gleam*). Він прагне за допомогою уяви відтворити у душі силу колишніх почуттів (*th' electric dart.*), кохання (*Love, dream!, the perish'd pleasures*), світ раніше пізнаних глибоких чуттєвих проявів та тілесних відчуттів. Таким чином, осінь і вечір символізують згасання почуттів, забуття. Психологічною антитезою осені стає у поезії символіка літа, теплі пейзажі якого багаті на кольори і звуки. В останніх строфах поезії політ фантазії ліричного героя зупиняється на березі знайомого струмка, що названий джерелом натхнення поезії юності. Знайомі пейзажі стають усобленням молодості, невинності, спокою, спогадом про безтурботну радість. Та поступово ця фантазійна картина зникає, милі серцю звуки розчиняються в далечі. Все це лише примарилось поету в обрисах і відтінках вечірніх хмар, на які він дивиться втомленими очима, задумливий погляд проводить останнє марево надії разом з останнім променем світла, аж поки на зміну холодним і вологим сутінкам не приходить ніч. Мотив згасання осіннього холодного дня закладає новий вектор розуміння символіки образів, що виконують стилістичну функцію обрамлення тексту поетичного твору: *slow descends the day (на початку) – the moonless night descend(в кінці вірша)* як згасання сили поетичного натхнення, вичерпності уяви, джерелом якого для Кольріджа була як природа, так і потужна внутрішня робота думки та духу – мотив, який через кілька років ляже в основу завершального у творчій кар'єрі поета вірша *Dejection*.

Кожен компонент символічного світу Кольріджа має своє змістове та естетичне навантаження, вмотивоване локальним контекстним оточенням, реалізує визначену асоціативну «програму», зумовлену природними властивостями денотата, його традиційним сприйняттям та індивідуальними сенсами, конотовані як позитивно, так і негативно. Наприклад, слово-образ «хмара» (*cloud*) та численні тропи на його основі тяжіє до відтворення і негативних, деструктивних – сум, печаль, розчарування, безнадія, і позитивних – сподівання, минучість, плінність життєвих випробувань, незначимість земних марнот – почуттів та станів суб'єкта (*She o'er the sorrow-clouded breast of Care / Sails, like a meteor kindling in its flight; Away, those cloudy looks, that laboring sigh, / the Sun's unclouded flame; that cloudless day*).

Вживання у поетичній мові Кольріджа образних словосполук, основу яких становлять

номінації космічних об'єктів (*moon, Luna, Sun, star*), лексем зі спільним асоціативним смислом «сяння», «світіння», «мерехтіння» (*ray, beam, gleam, light*), кольороназв та слів, що позначають перехід від світла до темряви, візуально фіксують транзитивні природні явища та відтінки для відтворення тонких психо-емоційних станів, результату глибоких рефлексій (*joys, that glimmered in Hope's twilight ray; Yet fair, tho' faint, their images shall gleam / Like the bright Rainbow on an evening stream / To soothe my Love with shadows of delight / The skiey deluge, and white lightning's glare – Of joys, that glimmered in Hope's twilight ray, / Then left me darkling in a vale of tears*). Так, спогад про погляд та усмішку коханої порівнюється із місячним променем, що падає на закриті пуп'янки квітів: *Thou gentle Look, that didst my soul beguile, / Why hast thou left me? / Still in some fond dream Revisit my sad heart, auspicious Smile! / As falls on closing flowers the lunar beam*. Сяйво місяця і зірок відбивається у дзеркалі фонтану, що в контексті поезії *A Day Dream* є символом кохання: *'Twas Day! But now few, large, and bright / The stars are round the crescent moon! / And now it is a dark warm Night, / The balmiest of the month of June! / A glow-worm fallen, and on the marge remounting / Shines, and its shadow shines, fit stars for our sweet fountain*.

Таке охоплення в межах одного поетичного мікроконтексту символічної площини номенів космічного універсуму, світу артефактів та почуттєвої сфери людини, у свою чергу, призводить до ускладнення семантичної структури метафори, епітета, порівняння, оновлення поетичного тезаурусу, розширення формально-змістових площин вербального образу, застосування сформованих у надрах колективної мовної та художньої свідомості символів та їх узгодження із тогочасними засадами філософського осмислення буття людини та його чуттєвих проявів, актуалізації авторського розуміння сутності естетики, краси, гармонії, істини.

Архетипові мотиви зародження і розвитку загалом, у тому числі зародження і розвитку позитивних емоцій та почуттів, серед яких особливе місце належить коханню, реалізується крізь парадигму фітосимволів та дієсхем цвітіння, в'янення, висихання як відповідних стадій життєвого циклу та вияву потужних почуттів внаслідок перцептивного освоєння довкілля. Візуальні, гедоністичні, одоративні образи, створені на основі номінативів *rose, lily, sweet, bloom, nectar*, актуалізують почуття захоплення, радості, задоволення, насолоди, хвилювання від очікування, фізіологічних проявів, тілесних відчуттів. Естетичний та аксіологічний зміст фітосимволіки у поезії Кольріджа визначається типовим національно-мовним культурним досвідом, позитивно маркований. Традиційний

атрибут кохання – троянда та лілія – у поезії Кольріджа матеріалізує різноманітні прояви метафоричної моделі «Квітка – Відчуття», «Квітка – Кохана», «Квітка – Краса / Гордість / Недоторканність» та «Квітка-Кохання». Квіти (троянди та лілії), верба, мирт є символами родини, затишку, спокою, кохання.

Поліфонічність поетичних образів забезпечується художнім синкретизмом, злиттям семантичних кодів на позначення різноаспектних чуттєвих реакцій, суперечливих і складних процесів психоемоційного сприйняття довкілля у цілісному асоціативно-образному комплексі. Відображення людської чуттєвості відбувається в контекстному оточенні, домінантною ознакою якого є вербальні образи, створені завдяки дифузії смислів, репрезентованих номенами на позначення візуальних, акустичних, одоративних, тактильних, температурних феноменів та вражень, асоціативних перетинів семантично неоднорідних вербальних кодів (наприклад, *Love lights her smile — in Joy's red nectar dips / His myrtle flower, and plants it on her lips; This brooding warmth across my breast, / This depth of tranquil bliss – ah me!*).

Розмірковуючи над складністю внутрішнього психологічного мікрокосму людини, поет ставить питання не лише про вплив оточення на стан суб'єкта, можливість оприявлення крізь ознаки та атрибути природнього феномену у художньо-поетичній площині твору динаміки свідомості людського «я», душевні коливання ліричного героя. Поет рефлексує з приводу проблеми «випромінювання» квантів ментального та емоційного досвіду суб'єкта на стан природи, аспекти сприйняття її явищ та елементів, приписування їм відповідних смислів. Так, у поезії *The Nightingale* [18] Кольрідж ставить під сумнів традиційний ракурс сприйняття солов'я як пташки суму й меланхолії: *And hark! the Nightingale begins its song, / Most musical, most melancholy' bird! / A melancholy bird? Oh! idle thought! / In Nature there is nothing melancholy*. Та одночасно піднімає філософсько-естетичну проблему особливостей процесу традиційної символізації та експлуатації сталих, традиційних символічних значень, сформованих через дискурс численних контекстних вживань. Традиційний символ може часто використовуватися у художньому дискурсі навантаженим усіма відомим асоціаціями, з готовими тематичними та концептуальними «орієнтирами», або відтворюватись у розгортанні всієї поетичної образності художнього тексту на метафоричній основі та, згідно з думкою В. В. Виноградова, у результаті «повторюваності відомих словесних щеплень, ... порядку їх появи» [цит за 17:257], а також «завдяки появі слова-символа у певній семантичній сфері» [там же]. Цим лінгвістичним твердженням Кольрідж надає у свій

поезії експліцитного вираження: *But some night-wandering man whose heart was pierced / With the remembrance of a grievous wrong, / Or slow distemper, or neglected love, / (And so, poor wretch! filled all things with himself, / And made all gentle sounds tell back the tale / Of his own sorrow) he, and such as he, / First named these notes a melancholy strain. / And many a poet echoes the conceit.* У природі, насправді, не існує суму. Музика природи життєстверджуюча, активна, сповнена любові: *Nature's sweet voices, always full of love And joyance!* І лише чисте, безпосереднє дитяче сприйняття дозволяє адекватно зрозуміти смисл «мови» природи. Однак людина, як і сам поет-ліричний герой, не можуть вийти з-під влади домінантних лінгвоментальних стереотипів, символів, створених у складному взаємовідношенні між мовою, навколишньою дійсністю і світом людини, що становлять розгалужену систему смислів на філософському та психологічному рівнях. Сформований символічний смисл слова «соловей» на основі асоціативного паралелізму між проявами природи і сферами людського досвіду, як би не прагнув поет переглянути суть цього процесу, залишається у художньо-семантичній площині поезії центром складного концептуального комплексу: соловей – кохання, соловей – музика і гармонія, соловей – поет і сама поезія.

Творчість кожного з майстрів слова

підпорядковується певним художнім засадам, виходячи з яких митець окреслює релевантну ціннісну парадигму, в межах якої мовно-естетичними засобами кодує ключові домінанти буття, творить неповторний текстосвіт національною мовою, у якій першорядного значення набуває її образний ресурс, її символічність, що уможливує творення поетичної / художньої картини світу. Художньо-образні моделі світу як узагальнений досвід етно-колективної та індивідуальної діяльності духу відбивають та узагальнюють факти дійсності, уявлення про довкілля, виражають емоційно-оцінне ставлення до об'єкту зображення, втілюють духовні та естетичні ідеали. Людина як об'єкт художнього пізнання виступає у поезії Кольріджа у єдності чуттєвих та ментальних проявів, поетичними репрезентантами яких виступає система символів – явищ та об'єктів природи. Специфіка поетичного тексту Кольріджа полягає в особливому способі конструювання у зв'язку з необхідністю створення особливо складних моделей-знаків для надскладних явищ-денотатів – людини та проявів її духовного буття. При цьому зв'язок поетичного образу і антропоцентричного денотативного позамовного простору складний і неоднозначний, характеризується наявністю символічних, міфологічних, алегоричних ознак, на яких ґрунтується його естетична значущість.

Література

1. Белехова Л. І. Образний простір американської поезії: лінгвокогнітивний аспект : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04 / Л. І. Белехова. — К. : КНЛУ, 2002. — 476 с.
2. Бистрова О. О. Імплицитні можливості слова у художньому тексті / О. О. Бистрова. — Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2006. — 200 с.
3. Воробійова О. П. Когнітивна поетика : здобутки і перспективи / О. П. Воробійова // Вісник Харківського нац. ун-ту. — 2004. — № 635. — С. 18—22.
4. Воробьёва О. П. Художественная семантика: когнитивный сценарий / О. П. Воробьёва // С любовью к языку : сб. науч. тр., посвященный Е. В. Кубряковой. — М., Воронеж : ИЯРАН, ВГУ, 2002. — С. 379—384.
5. Дьяконова Н. Я. Английский романтизм. Проблемы эстетики / Н. Я. Дьяконова. — М. : Изд-во «Наука», 1978. — 209 с.
6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман М. : Искусство, 1970. — 384 с.
7. Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : Монографія / О. О. Маленко. — Харків, 2010. — 488 с.
8. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. — М. : Изд. центр «Академия», 2001. — 208 с.
9. Мукаржовський Ян. Мова літературна і мова поетична // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької/ Ян Мукаржовський. — Львів : Літопис, 2002. — С. 324—343.
10. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике // З. Д. Попова, И. А. Стернин // Воронеж : Истоки, 2001. — 191 с.
11. Потебня О. О. Эстетика і поетика слова : збірник / Олександр Потебня. — К. : мистецтво, 1985. — 301 с.
12. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. — М. : Высшая школа, 1990. — 342 с.
13. Степанов Г. В. О границах лингвистического и литературоведческого анализа художественного текста / Г. В. Степанов // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. — 1980. — Т. 39, № 3. — С. 198—204.
14. Фізер Іван. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні : Метакритичне дослідження / Іван Фізер. — К. : АТ «Обереги», 1996. — 192 с.
15. Шульська О. В. О символе в поэзии // Лингвистика и поэтика / О. В. Шульская. — М. : Академия наук СССР. Институт русского языка. 1979. — С. 251—163.
16. Tsur R. Toward a Theory of Cognitive Poetics / R. Tsur. — Amsterdam ; New York: North-Holland, 1992. — 573 p.

17. The works of Samuel Taylor Coleridge : prose and verse / S. T. Coleridge — Publisher Philadelphia: Thomas Cowperthwait & Co., 1843/ — 588 p. — [Електронний ресурс] — Режим доступу : <https://archive.org/details/worksofsamuelt00cole>

УДК 811.161.2

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Фольклор як неоціненне джерело інформації і вдячний об'єкт гуманітарних студій

Сердега Р. Л. Фольклор як неоціненне джерело інформації і вдячний об'єкт гуманітарних студій.

Фольклор є неоцінним джерелом інформації про певний народ, його історію, культуру, естетичні смаки і вподобання, поведінкові стереотипи і моральні норми та цінності. Він також є засобом передачі такої інформації між поколіннями. У цій статті ми демонструємо значущість фольклору для різних галузей гуманітарної науки, сфер суспільного життя тощо. Зауважуємо, що мова фольклору і фольклор сам по собі є вдячним об'єктом для багатьох навчальних та наукових галузей і дисциплін.

Ключові слова: фольклор, мова фольклору, фольклорні тексти, усна народна творчість, джерело інформації.

Сердега Р. Л. Фольклор как неоценимый источник информации и благодатный объект гуманитарных исследований. Фольклор является неоценимым источником информации об определенном народе, его истории, культуре, эстетических вкусах и предпочтениях, поведенческих стереотипах, моральных нормах и ценностях. Он также является средством передачи такой информации между поколениями. В этой статье мы демонстрируем значимость фольклора для различных отраслей гуманитарной науки, сфер общественной жизни и тому подобное. Обращаем внимание на то, что язык фольклора и фольклор сам по себе является благодатным объектом для многих учебных и научных отраслей и дисциплин.

Ключевые слова: фольклор, язык фольклора, фольклорные тексты, устное народное творчество, источник информации.

Serdega R. L. Folklore as an Invaluable Source of Information and a Fertile Object of Humanitarian Studies. Folklore is an invaluable source of information about a particular nation, its history, culture, aesthetic tastes and preferences, behavioral patterns, moral norms and values. It is also a means of transmission of this information between generations. In this article we demonstrate the significance of folklore for various branches of the Humanities, social life etc. We note that the folklore itself and the language of folklore is a fertile subject for many academic and scientific sectors and disciplines.

Key words: folklore, folklore language, folklore texts, oral folk art, source of the information.

Формування духовних цінностей суспільства неможливе сьогодні без вивчення культурних явищ і традицій минулого. Фольклор – це невід'ємна частина української культури. Він є вмістилищем різноманітної інформації – про життя народу, його побут, звичаї, традиції, вірування, сподівання тощо. Фольклорні тексти містять в собі інтелектуальні уявлення народу про буття загалом, бо постають унаслідок нагромадження життєвого досвіду та спроби його творчого переосмислення.

У цій статті ми спробуємо показати значущість фольклору для різних галузей гуманітарної науки, сфер суспільного життя (культури, освіти,

виховання, музики, літератури). Підкреслимо і продемонструємо на підставі деяких фактів, що фольклор (тексти усної народної творчості) є неоцінним джерелом інформації для історії народу, культурології тощо, ствердимо думку про те, що це вдячний об'єкт для багатьох навчальних і наукових галузей і дисциплін (літературознавства, лінгвістики, фольклористики та ін.). Крім того, завдяки вивченню культури народу й фольклору зокрема, який є невід'ємною її складовою, виникають різні перехідні галузі науки, що так чи інакше теж вивчають і досліджують фольклорні тексти. Однією з таких галузей, наприклад, є лінгвофольклористика.

Слов'янська лінгвофольклористика як окрема галузь філології

виникла на межі фольклору, стилістики та мовознавства у середині ХХ ст. і була сформована завдяки працям П. Богатирьова, А. Євгенієвої, Й. Оссовета, Є. Артеменко, О. Хроленка, С. Нікітіної, Є. Бартмінського, Є. Сероцока, С. Єрмоленко та ін. Термін „лінгвофольклористика” запропонував у 70-ті рр. О. Хроленко, який визначив предметом її дослідження мову народної поезії [10]. Однак основи мовностилістичного вивчення усної народної словесності започаткували П. Житецький, Ф. Булаєв, Ф. Міклошич, О. Веселовський та інші дослідники кінця ХІХ – початку ХХ ст. Крім того, вивчення мови фольклору загалом неможливо уявити без праць О. Потебні. Розпочавши свій науковий шлях магістерською дисертацією „О некоторых символах в славянской народной поэзии”, вчений звертався до цієї проблеми постійно протягом свого життя. Мову і народну творчість О. Потебня розумів як діяльність, як безперервний історичний процес. Саме тому, згідно з його концепцією, наукове осмислення фольклору повинне виходити з аналізу питань розвитку мови. Адже будь-який поетичний образ, який виникає у свідомості народу, перш за все відбивається в мові. Одним із основних принципів О. Потебні стосовно мови народнопоетичних творів був той, що „... всі значення в мові за походженням образні, кожне може з плином часу стати безобразним. Обидва стани слова, образність і безобразність, природні” [7:303].

З історичної точки зору, фольклор – це відтворення важливих для народу віх в простій, доступній формі [8:289]. Так, наприклад, в історичних піснях, думках українці відобразили власне ставлення до історії свого становлення й розвитку з ХV століття, а також певною мірою і зафіксували ставлення простих людей до знакових історичних подій. У них мова йде про мужніх та завзятих героїв, ватажків визвольних рухів, народних лідерів, які у важкі для країни часи боролися за свободу (Байду Вишневецького, Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуна, Нестора Морозенка, Семена Палія, Івана Гонту, Максима Залізняка, Устима Кармалюка, Олексу Довбуша, Лук’яна Кобилицю, про січових стрільців та вояків УПА тощо). Ставлення народу до тих чи інших суспільно-політичних явищ (козаччини, кріпацтва, бурлакування, жебракування, чумакування, ремісництва, наймитства, заробітчанства, рекрутчини, жовнірства, каторги, емігрантства, колективізації та ін.), а також сподівання різних соціальних верств населення так чи інакше можна простежити за відповідними суспільно-побутовими піснями (козацькими, чумацькими, ремісницькими, солдатськими та рекрутськими, жовнірськими (вояцькими), бурлацькими, наймитськими,

жебрацькими, заробітчанськими, емігрантськими, тюремно-каторжанськими тощо). Подібні пісні, зрозуміло, переважно відображають почуття та емоції окремого представника певної соціальної групи, але через них ми можемо відтворити властиві для зображуваного часу народні прагнення загалом. Інформацію про дошлюбні взаємини, сімейний побут і родинні стосунки українців можна отримати з родинно-побутових пісень. З календарно-обрядової поезії дізнатися про свята, обряди, вірування, різні етапи цілорічного господарського циклу народу, сільськогосподарську працю українців загалом тощо.

З позиції культури, роль фольклору чи не найбільша і не найвагоміша. Усна народна творчість виступає вмістилищем багатовікових традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, віддзеркалює духовність всіх прошарків суспільства. Вона відбиває й репрезентує унікальні ментальні особливості, притаманні українському народові. За ними розпізнається українець та його характер. Духовне багатство української нації нерозривно пов’язане не лише з історичними подіями, які відбуваються навколо, а й з красою, силою та прагненнями щирої і волелюбної душі українця. Вважається, що знання фольклору якогось народу є знайомством із цим народом, адже через фольклор відкривається найголовніша сфера духовності кожного етносу.

З точки зору виховання, фольклорні твори мають безліч образів, ідеальних для наслідування. Народна пісня в силу своєї популярності та простоти відіграє не останню роль в становленні патріотичних настроїв. Фольклор є джерелом формування моральної поведінки та естетичних вражень дітей та підлітків, а також скарбницею досвіду, джерелом натхнення для дорослих. Людина лише тоді стає людиною з великої літери, коли вона з дитинства засвоює мову. А з нею і культуру свого народу, приклади достойної поведінки, гідного ставлення до оточення. Усі тонкощі культури народу відображаються в його мові, яка специфічна й унікальна, оскільки по-різному фіксує в собі світ та людину в ньому. Основна виховна роль фольклорних текстів полягає в позитивному впливі на підростаюче покоління, правильному формуванні майбутнього нації. Про невичерпне багатство народної мудрості в царині виховання людей свідчать такі фрагментарні жанри фольклору, як прислів’я та приказки. Вони воістину є геніальними складовими народної педагогіки. В них зосереджено досвід і мудрість народу. Наведемо зокрема кілька прислів’їв, що стосуються проблем розумового виховання людини: „Талановитими людьми стають лише у праці”; „Хто закінчує вчитися, той перестає жити”.

Безпосередньо фольклор пов’язаний із

музикою. Музичність та співучість є одними з характерних рис українського народу. Роль народної пісні тут теж неоціненна, адже проста народна музика в комбінації з текстом втілює ставлення народу до дійсності. Фольклорна пісня не існує без мелодії, що викликає слухові враження та образи і в самих учасників виконання твору, і в його слухачів. Неодноразове повторення улюблених фольклорних пісень вкорінювало індивідуальні та колективні традиції прадідів. Через пісню передавались ті почуття та переживання, які неможливо та недостатньо було просто виразити словами. Характерна мелодія створювала відповідний настрій та атмосферу. Така пісня здатна окрилювати, підносити настрій, надихати на сміливі, часом відчайдушні вчинки. Про практику народної пісні, що існувала в найдавніші часи на теренах України, можна судити з старовинних обрядових пісень. Багато з них є відбитком цільного світогляду часів первісної людини, що розкриває ставлення народу до природи та її явищ.

З освітньої точки зору, фольклорні твори, використані в навчальному процесі, спрощують процес набуття знань. Так, наприклад, найбільшу групу забавлянок становлять пестушки – коротенькі віршики, які виконуються в поєднанні зі своєрідними рухами чи вправами, якими дорослий пестить дитину, підбадьорює, спонукає до певного виду діяльності і т. ін. Простота побудови таких віршиків, милозвучність приваблива для слуху маленьких дітей. Звучання звуконаслідувальних слів, які супроводжують певні рухи, сприяють мовному та фізичному розвитку дитини. Такі вправи захоплюють елементами гри, вони збуджують інтерес, розвивають емоційність, спостережливість, розважають, а водночас дитина знайомиться з навколишнім світом, побутом, отримує нову інформацію про щоденне життя людини. Для дітей старшого віку (3–5 років) народ створив забавлянки, які побудовані вже не на фізичних рухах чи елементах гри. Це — віршовані казочки з елементами сюжетності й оповідності, наприклад „Пішла киця по водицю”. Інтерес дитини захоплює сам текст. Він досить простий, щоб дитина могла його зрозуміти, однак деякі його елементи збуджують цікавість, сприяють розвитку уяви чи інших видів мисленнєвої діяльності [3:576–577]. Розвивають логічне мислення, вміння порівнювати явища довколишньої дійсності й загадки тощо.

З позицій літературознавства, фольклор – це усна поетична творчість, характерними ознаками якої є колективність творення, масовість побутування, анонімність та багатоваріантність у виконанні. Народна поетична творчість веде свій початок від глибокої давнини, коли люди не вміли писати, тому цілком природно, що їй була

притаманна усна форма вираження. Фольклор і література співвідносяться між собою як дві (попередня й наступна) стадії розвитку словесного мистецтва. Найдавніші з відомих літератур склалися близько 6000 років тому, проте література виросла з фольклору, ввібрала в себе багатство його рис, а традиції усної народнопоетичної творчості сягають глибини віків. Фольклор виникає майже одночасно з мовою. Українська дослідниця І. Руснак зазначає: „Фольклор упродовж свого тривалого існування був явищем динамічним, змінюваним, на кожному новому історичному шаблі розвитку набував нових особливостей та ознак, що залежало від змін усієї духовної культури” [6:7]. Зрозуміло, що ті зміни, які відбувалися в мові, також позначалися на ньому. Крім того, закономірним є погляд на співвідношення фольклору й літератури як на єдиний процес становлення традицій словесного мистецтва, точкою відліку в якому виступає специфіка народної словесності. Особливість фольклору перш за все полягає в тому, що він є продуктом усної творчості мас. Під фольклором розуміють творчість соціальних низів усіх народів, незалежно від ступеня їх розвитку. Виходячи з усної природи фольклору, встановлюється, що народнопоетична творчість не має автора (може його не мати), а літературний твір завжди його має. Також літературний твір, на відміну від фольклорного, що весь час варіюється, не змінюється, бо автор встановлює канонічний статус того чи іншого тексту як остаточного. Звідси виводиться такий висновок: фольклор відрізняється від літератури тим, що є творчістю колективною, безавторською. Це, в цілому, правильно. Але в той же час відомими є твори авторів, що мають фольклорну форму побутування, як, наприклад, „Рева та стогне Дніпр широкий” Т. Шевченка, „Ніч яка місячна” М. Старицького, „Стоїть гора високая” Л. Глібова та ін. Окрім цього, не можна виключати можливого існування автора і в наче суто фольклорному творі, наприклад, авторство такої народної пісні, як „Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці” приписується легендарній народній поетесі й співачці Марусі Чурай. Проте, очевидно, авторство як таке слід вважати загалом явищем періоду виникнення літератури. Що ж до фольклору, його текстів, то колективна традиція завжди була домінантною в усній народній творчості, що не дозволяло окремому творцеві вийти за її межі. Та він, очевидно, й не дуже претендував на це, навіть не міг претендувати, бо все те, що не відповідало колективній традиції в загальному контексті її відтворення та сприймання, відкидалося як зайве.

У перші століття виникнення писемності на літературу великою мірою впливала мова фольклору, традиції. Цей ранній, по суті свій

анонімний період в історії літератури, яскраво демонструє роль колективного досвіду засвоєння дійсності. Вже відбулося звільнення творця від безпосереднього впливу аудиторії (співтворчості), а колективна традиція продовжувала впливати на літературу. Але і в тих випадках, коли автор відомий, він переважно оперував традиційним сюжетом, проте відокремлений писемністю від аудиторії письменник все більшою мірою звільнявся від впливу колективної традиції, колективної свідомості у творчості. Індивідуальність набувала все більшої ваги у створенні нової традиції – нового досвіду художнього засвоєння дійсності. Так народжувалася традиція з домінантною творчою індивідуальною волею. Це відбувалося тоді, коли колективна традиція зруйнувалася і деякі її елементи були замінені новими, здатними не тільки передавати індивідуальні повідомлення, але й відповідати колективним проблемам. Сталість фольклорних і змінюваність літературних традицій пояснюється властивістю свідомості, яка лежить в їх основі. Колективна традиція більш стала, вона змінюється відповідно до змін у свідомості колективу, які відбуваються набагато повільніше, ніж у свідомості індивіда, але поступово у фольклорі відмирає багато тільки йому притаманних рис. Взаємовплив і взаємозв'язки фольклору та літератури складні й різноманітні. Численні приклади такого взаємовпливу фольклорно-літературних зв'язків є важливою проблемою вивчення як для літературознавства, так і для фольклористики. Переплетення фольклору з літературою вимагає при аналізі як цих явищ загалом, так і конкретних окремих їх рис поєднання літературознавчих та фольклористських методів дослідження. Літературознавчий аналіз може встановити, описати явище чи закономірність у фольклорі, його поетиці, але не спроможний їх пояснити. Щоб дослідити усну народну творчість в усій її розмаїтості, створили окрему спеціальну науку фольклористики. Виникненню фольклористики як науки передували багатовіковий досвід збирання (записування) фольклорних текстів та їх обробка у творчості письменників, режисерів, композиторів. Залежно від наукових уявлень про предмет фольклористики змінювалися її межі та місце серед інших наук. Вона почала формуватися з початку XIX ст. На ранніх етапах становлення фольклористика визначалася то як галузь етнографії, то як розділ літературознавства чи музикознавства. Її розглядали і як допоміжну дисципліну інших наук, наприклад, історії культури та соціології тощо. В узагальненому розумінні ми можемо стверджувати, що фольклористика в галузі вивчення специфіки фольклору, його поетики у своїх описувальних елементах є наукою літературознавчою, але

сьогодні вона є самостійною наукою, зі своєю структурою і своїми методами дослідження. Зараз на теренах колишнього СРСР фольклористику вивчають у курсі філології, а в Західній Європі, США – як складову етнографії. Сьогодні фольклористика – це наука, що вивчає закономірності та особливості розвитку фольклору, характер і природу, сутність, тематику народнопоетичної творчості, її специфіку та спільні риси з іншими видами мистецтва; особливості побутування та функціонування текстів усної словесності на різних етапах розвитку: жанрову систему і поетику.

З лінгвістичної точки зору, фольклорна пісня – це засіб спілкування, спосіб передачі інформації між поколіннями. За В. Масловою, мова не лише відображає реальність, а й інтерпретує її, створюючи особливу реальність, в якій живе людина. Мова є дорогою, якою ми проникаємо не лише в сучасну ментальність нації, а й в розуміння давніми людьми світу, суспільства та самих себе. Відгомін давно минулих років, переживши віки, зберігається сьогодні в приказках, прислів'ях, казках, піснях та інших символах культури [4]. Фольклорна пісня, казка – це також відносно чіткий фактор регіональної приналежності. Певний відсоток стилістично маркованої лексики в народному творі, зокрема пісні, видає його коріння; діалектизми, просторіччя зовсім не псують враження від пісні, а навпаки, додають шарму. Вивчення діалектів на базі пісенного фольклору дає інформацію про стійкі вирази та фонетичні відмінності тощо. Той факт, що лінгвістика звертається до культурних цінностей, дає впевненість говорити про те, що мова є формою самовираження народу. Як зазначає Є. Тарасов, „для виконання мовленнєвих дій, тобто для сприйняття та побудови мовленнєвих висловлювань, недостатньо лише мовних знань: для конструювання, змісту та сенсу мовленнєвих висловлювань необхідні також знання про світ (енциклопедичні знання), знання про мову і світ вичерпують зміст свідомості, цей зміст формується в процесі набуття культури та є ментальною формою культури поряд з її предметною та діяльнісною формами” [9:50].

Жанри фольклору в сукупності становлять історично сформовану художню систему, в якій всі типи творів перебувають у складних і своєрідних взаємовідносинах [5], і ця система ще й досі потребує ґрунтовних наукових досліджень. Так, наприклад, у зв'язку з вивченням мовного змісту творів усної народної словесності виникають перехідні галузі дослідження фольклорного тексту, проте незалежно від назви напрямків, до сфери інтересів яких входить фольклор (етнолінгвістики, етносоціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвофольклористики, фольклористики,

філологічної фольклористики та ін.), вивчення мови фольклору – далеко не вирішене питання. Її дослідження лишається цікавим і перспективним завданням для будь-якого дослідника-філолога, бо їй досі ще не сформовано окремої лінгвофольклористичної школи, не створено банку даних народнопоетичних текстів, не ведеться системна робота над укладанням словників мови усної словесності, хоча й не можна сказати, що в українській лінгвістиці зовсім нічого не робиться в цьому плані, оскільки українським науковцям все ж таки належить значна кількість праць у цій галузі [1:22; 2:6]. Українська лінгвофольклористика має

давні традиції, засновані І. Срезневським, П. Житецьким, М. Костомаровим, О. Потебнею, М. Сумцовим та ін. У другій половині ХХ ст. її представляють такі імена, як Л. Рак, О. Назарук, П. Мишуренко, Р. Волощук, К. Шульжук, С. Єрмоленко, В. Чабаненко, Т. Воробйова, Н. Журавльова, С. Савицький, Г. Сагач та багато інших.

Загалом фольклор і його мова є неоціненним джерелом інформації про певний народ. Окрім того, фольклорні тексти, заважаючи на написане вище, становлять вдячний об'єкт для різних гуманітарних і філологічних студій.

Література

1. Вовк М. П. Фольклористика у класичних університетах України (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.) : навч. посібник / М. П. Вовк. — К. : Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, 2014. — 202 с.
2. Данилюк Н. Лінгвофольклористичні студії у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. / Ніна Данилюк // Народна творчість та етнографія. — 2007. — № 3—4. — С. 4—8.
3. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик — К. : Знання — Прес, 2006. — 591 с.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие. — М., 2001 [Електронний ресурс] / В. А. Маслова. — Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php
5. Мишанич С. В. Система жанрів в українському фольклорі / С. В. Мишанич / Рад. школа. — 1990. — № 2. — С. 24—30.
6. Руснак І. Є. Український фольклор : навч. посібник / І. Є. Руснак. — К. : ВЦ „Академія”, 2010. — 304 с.
7. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. — М. : Правда, 1989. — 282 с.
8. Сташко Г. І. Роль фольклорної пісні в становленні американського суспільства / Г. І. Сташко // Наукові записки Національного університету „Острозька академія” : зб. наук. пр. — Острого : Вид-во Нац. ун-ту „Острозька академія”. — 2014. — Вип. 48 : сер. Філологічна. — С. 289—290.
9. Тарасов Е. Ф. Язык как средство трансляции культуры / Е. Ф. Тарасов // Язык как средство трансляции культуры / отв. ред. М. Б. Ешич. — М. : Наука, 2000. — С. 45—53.
10. Хроленко А. Т. Что такое лингвофольклористика? / А. Т. Хроленко // Русская речь. — 1974. — № 1. — С. 36—41.

Актуальні питання словотвору

УДК 811.161.2'37'0

А. А. Ковтун

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

Типологія метафорних деривацій у семантичних структурах лексем з релігійними значеннями

Ковтун А. А. Типологія метафорних деривацій у семантичних структурах лексем з релігійними значеннями. Стаття окреслює характер перенесень за подібністю ознак загальноповживаних найменувань до релігійної сфери і навпаки – з релігійної до нерелігійної. Підкреслено, що вагому перевагу з базових ономазіологічних ознак має функційна подібність. Решта залучених до метафоризації подібностей (зовнішня, нереальної (але бажаної) ознаки, асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру та змішана зовнішньо-функційна) є побіжними. Автор указує на зв'язок метафорних відрелігійних та прямих дорелігійних значень.

Ключові слова: семантичні способи словотворення, метафоризація, ономазіологічна ознака.

Ковтун А. А. Типологія метафорних деривацій в семантичних структурах лексем з релігійними значеннями. В статті обзначен характер переносов по аналогії признаков общеупотребительных наименований к религиозной сфере и наоборот – с религиозной к нерелигиозной. Подчеркнуто, что функциональная аналогия как базовый ономазіологический признак имеет весомое преимущество над остальными, приобщенными к метафоризации (внешней, нереального (но желательного) признака, ассоциативного признака эмоционально-оценочного характера и смешанной внешне-функциональной) являются попутными. Автор указывает на связь метафорных отрелигиозных и прямых дорелигиозных значений.

Ключевые слова: семантические способы словообразования, метафоризация, ономазіологический признак.

Kovtun A. A. Typology of metaphor derivations in the semantic structure of lexemes with religious meaning. The article defines the nature of transfers based on the similarity of features of common names between non-religious and religious spheres and vice versa. It is emphasized that a significant advantage in terms of basic onomasiological features belongs to functional similarity. Other similarities involved in the process of metaphorization (external and unrealistic (but desirable) characteristics, emotional and evaluative associative features, and mixed external-functional similarity) are subsidiary. The author points to the link between metaphorical post-religious and direct pre-religious meanings.

Key words: semantic ways of word formation, metaphorization, onomasiological feature.

За метафорою в мовознавстві закріплено статус найпродуктивнішого джерела поповнення мовного інвентарю. Загальновідомими є трактування універсальності метафори як явища, що виявляється в просторі й часі, у структурі мови й функціонуванні, яке властиве усім мовам, у всі епохи, охоплює різні аспекти мови і виявляється у всіх його функційних різновидах [2:11]. Дослідники зауважують, що в мові існує велика кількість слів із невстановленою етимологією, які насправді також є метафорами, що втратили семасіологічні зв'язки [6:32]. Якби метафору несподівано вилучили з нашого життя, люди

перестали б розуміти одне одного [7:157]. Незважаючи на це, результати окремих сучасних наукових студій дають підстави стверджувати, що метафоризація не завжди є першим джерелом збагачення лексики. Так, наприклад, у творенні лінгвістичної термінології білоруської, російської, англійської та німецької мов метафоризація, як виявилось, є найменш продуктивним способом [4].

Релігійна лексика була об'єктом наукових праць багатьох вітчизняних мовознавців (В. Німчука, С. Бібли, Н. Піддубної, Н. Пуряєвої, І. Бочарової, Г. Наконечної, Ю. Осінчука та ін.), які поряд з установленням складу й структури тематичних груп релігійної термінологіки, аналізом історії й джерел її походження

з'ясовували низку питань, що стосуються формування в українській мові семантичної варіантності лексем. Мовознавці констатують факти звуження у процесі творення релігійної термінології значень загальноновживаної лексики, її метафорного й метонімічного переосмислення, метафоризації релігійно-термінологійної лексики. З огляду на те, що визначення ролі метафоризації у процесі формування релігійних лексем та їх виходу з незвичного для них мовного середовища ще не було об'єктом окремого лінгвістичного студіювання, вважаємо нашу роботу актуальною. Об'єкт дослідження визначають релігійні лексеми, відібрані із загальнономовних лексикографічних джерел та Біблії. Маємо на меті окреслити характер перенесень за подібністю ознак загальноновживаних найменувань до релігійної сфери і навпаки – з релігійної до нерелігійної.

Лексика, що обслуговує релігійну сферу, – це лексеми, сформовані гіпонімічним (спеціалізацією), метонімічним, метафорним та конверсивним способами. Процес метафоризації, за нашими підрахунками, в українському релігійному лексиконі займає лише 6% від його загальної кількості. Розрізняємо метафори біблійні та загальнорелігійні. За допомогою біблійних метафор у Святому Письмі позначено реалії та поняття духовного життя, що вимагає від читача спеціальних знань Біблії та не допускає довільного її тлумачення. Біблійні метафори віддзеркалюють міжособистісні стосунки, хліборобську діяльність, тваринництво, садівництво, побут людини: *Бог – Цар* (Об. 19:6), *Бог – Пан* (Лк. 12:36), *Бог – Пастир* (Пс. 23:1), *Ісус – Пастир* (Єв. 13:20; Ів. 10:11), *учні Бога – пастирі* (Єр. 23:1–4), *вірні – вівці / отара* (Єр. 23:1–4; Ів. 10:1–9), *невірні – вівці / отара без пастуха* (Мт. 9:36), *Ісус – сіяч* (Мт. 13:37), *диявол – сіяч бур'янів* (Мт. 13:39), *вірні – добре насіння* (Мт. 13:37), *невірні – бур'ян / терни* (Мт. 13:37; Лк. 8:7), *ангели – жєнці* (Мт. 13:39), *кінець світу – жнива* (Мт. 9:38), *Бог – господар виноградника* (Мт. 21:33), *місце помешкання Бога, Ісуса, праведників після смерті – Царство / виноградник / весілля* (Мт. 13:43; Мт. 20:1; Мт. 22:3), *Ісус – Наречений* (Об. 19:7–9), *Церква Христова – наречена / невіста* (Пс. 4:8; Об. 22:17), *віра / вчення – молоде вино / олива / світильник* (Мт. 9:17; Мт. 5:14–16; Мт. 25:3–4), *стара віра / вчення – старий бурдюк* (Мт. 9:17; Лк. 5:37) та ін. Більшість з них зафіксовано у відповідних довідкових джерелах, працях богословів.

Біблійним метафорам не властиве стирання образності, незважаючи на те, що метафори з часом або зникають, або, згаснувши, залишаються для виконання номінативної функції [1:159]. Упродовж тривалого вжитку біблійні образи не «затемнюються» новими, мовець не намагається від них звільнитись, а навпаки – щоразу повертається

до них. Поряд із живучістю біблійних метафор окремі з них навіть термінологізувались: *Агнець* «одне з імен Ісуса Христа, яке вживається на позначення Його викупної жертви за людей» (СУМ-20), *пастир* «священик»¹ та ін.

Для номінування релігійних осіб, предметів, споруд мовці, окрім біблійних метафор, залучили чимало загальноновживаних лексем, метафоризувавши їх. З-поміж базових ономазіологічних ознак для метафорного називання релігійних понять виразними є такі:

1. Функційна подібність: *отець* «батько» > «священик» (СУМ-1:704), *панотець* «батько» > «священик» (СУМ-1:716), *папа* «отець» > «глава католицької церкви й Ватикану» (СДШБ:131), *брат* «кожний із синів по відношенню до інших дітей того ж батька або матері» > «член чоловічого релігійного братства; чернець» (СУМ-1:71; СУМ-20), *сестра* «кожна з дочок стосовно до інших дітей того ж батька або матері» > «член жіночого релігійного братства; черниця» (СУМ-1:1039); *agneць* «ягня, ягнятко (як культова тварина, яку приносять у жертву)» > «чернець» (ЗУЕ:8), *Владика* «володар» > «Бог» (СУМ-20), «шанобливе найменування архієрея, митрополита» (СУМ-1:156; СУМ-20), *Владичиця* «володарка» > «шанобливе найменування Богородиці» (СУМ-1:155; СУМ-20), *Мадонна* «в Італії – старовинне звернення до жінки» (ісп. *madonna* – моя пані) > «у католиків – Мати Ісуса Христа» (СУМ-1:517–518) та ін.

2. Зовнішня подібність (форми, взагалі вигляду тощо): *звізда* «зірка» > «атрибут колядницького спорядження» (СУМ-1:356), *воздух* (синонім – заст. *аер*) «повітря» > «покривало для церковного посуду з причастям» (СУМГ, I:248). Небагато їх і в професійному вжитку: як у нормативному (*джерела* (*струї*) «потоки води» > «стрічки, якими обшита архиєрейська мантия» (СЦОТ:46), *звізда* «зірка» > «свхаристійний предмет» (СЦОТ:56)), так і в ненормативному (професійний жаргонізм *навук* «членистоногого тварина» > «панікадило» (ФТП:18), терміноід *зерно* (*зернятко*) «насінина» > «намістина на вервиці» (ФТП:19)). **3. Змішана зовнішньо-функційна подібність:** *риза* (синонім – заст. *шати*) «одяг» > «оздоблення на іконі» (СУМ-1:963) – це перенесення як за функцією (прикривання), так і за зовнішніми ознаками (прикрашання). **4. Подібність споруд, яка не існує в реальності** (з урахуванням її суб'єктивних трансформувальних на рівні свідомості), **а є тільки бажаною для мовця:** *Божий* (*Господній*) *дім* «помешкання Бога» > «храм» (СУМ-20) – «традиція називати поняття «храм, церква» багатоконпонентними аналітичними

¹ СУМ-1 подає дві різні за значеннями форми *пастир* і *пастор*: *пастир* «керівник пастви; священик», *пастор* «протестантський священик» (СУМ-1:723).

найменуваннями зі словом *дім* є пережитком язичництва, у якому храм розумівся як дім, де живе бог. Із запровадженням християнства ці вирази поступово звільнилися від конкретності, стаючи метафоричними» [8:11].

Поза межами фахової сфери будь-яка вузькогалузєва лексема або входить із галузєвим значенням до складу загальної мови, поступово узуалізуючись, або оновлює свою семантику метафорним шляхом чи генералізацією спеціальних значень (УМЕ:139-140). Залучення соціумом релігійно-лінгвістичного досвіду за межами нерелігійної сфери, як доводить досліджуваний матеріал, є досить високим. Особлива активність характерна для метафорних інновацій (більше 90 % від загальної кількості детермінологізацій; решта – генералізація релігійних значень). Базовими ономасіологійними ознаками для називання нерелігійних понять релігійними лексемами є такі види подібностей: **1. Функційна подібність:** **1) подібність мети / способу дії / процесу / явища:** *вихрещувати* «здійснювати обряд хрещення над людиною, яка переходить у християнство з іншої релігії» > «(перен.) бити кого-небудь» (СУМ-20), *відмолюватися* «молячись, випрошувати прощення за гріхи» > «(перен.) благаючи, відпроситися в когось» (СУМ-20), *інквізиція* «у католицькій церкві XIII–XIX ст. – особливий церковний суд у справах еретиків, який відзначається винятковою жорстокістю» > «(перен.) витончено жорстоке знущання; катування» (СУМ-1:403), *кабалістика* «у середні віки релігійно-містичне вчення в іудаїзмі, а також культові обряди у євреїв» > «(перен.) що-небудь таке, що має свій особливий зміст і є незрозумілим для непосвячених» (СУМ-1:411), *паломництво* «у християнській, мусульманській та інших релігіях – масова мандрівка по святих місцях» > «(перен.) мандрівка для відвідання кого-, чого-небудь великою кількістю шанувальників, прихильників» (СУМ-1:713), *постити* «дотримуватися посту, не їсти скоромного» > «(перен.) нічого не їсти, голодувати» (ВССУМ:1084), *причащатися* «брати участь у християнському обряді причастя, приймати причастя» > «(перен.) ставати причетним до чого-небудь; прилучатися» (ВТССУМ:1139), *священнодійство* «церковний обряд; відправа, служба» > «(перен.) виконання якої-небудь справи з особливою урочистістю і поважністю, як обряду» (ВТССУМ:1301), *табу* «у первісних народів – заборона певних дій, слів тощо, порушення якої, за уявленнями, карається надприродними силами» > «(перен.) взагалі яка-небудь заборона (СУМ-1:1131); **2) подібність діяльності / способу життя / стану / манери поведінки особи / групи осіб (організації):** *ангел* «духовна особа, створена Богом, посланець, вісник Бога» > «(перен.) захисник або заступник; хранитель, охоронець»

(СУМ-20), *апостол* «за Євангелієм, кожен із дванадцяти учнів Ісуса Христа, які проповідували його вчення» > «(перен.) послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї і т. ін.» (СУМ-1:29), *анакорет* «релігійний фанатик, який живе у відлюдному місці – в пустелі, печері і т. ін.; пустельник» > «(перен.) людина, яка живе самотньо, уникає спілкування з людьми; відлюдник, самотник» (СУМ-20), *бог* «у релігійних віруваннях – уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей» > «(перен.) найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь» (СУМ-1:65), *еретик* «той, хто відступився від загальноприйнятих поглядів, правил і т. ін.» > «(перен.) той, хто відступає від загальноприйнятих поглядів, правил і т. ін.» (СУМ-1:279), *правовірний* «який суворо дотримується догматів певної віри, релігії» > «(перен.) який послідовно дотримується якого-небудь учення, системи поглядів» (СУМ-1:866), *секта* «релігійна громада, що відокремилася від панівної церкви» > «(перен.) група осіб, яка замкнулася в своїх вузьких групових інтересах» (СУМ-1:1034), *фарисей* «у Стародавній Іудеї – послідовник релігійно-суспільної течії, що виражала інтереси заможних іудеїв і відзначалася фанатизмом та надмірною увагою до зовнішніх проявів благочестя» > «(перен.) лицемірна людина; святенник» (СУМ-1:1216), *чернець* «член релігійної громади» > «(перен.) про людину (перев. чоловіка), яка живе самотньо, аскетичним життям» (ВТССУМ:1599); **3) подібність функції / змісту / ролі / призначення предмета, місця:** *євангелія* «частина Біблії, в якій вміщено інформацію про життя та повчання міфічного Ісуса Христа» > «(перен., ірон.) книга, в якій викладені основні принципи, правила чого-небудь» (СУМ-11, П:494), *святина* «Божий храм» > «(перен.) предмет, місце і т. ін., особливо дороге, глибоко шановане» (СУМ-1:1032), *фетиш* «у вірників – наділений надприродною силою предмет, що служить об'єктом релігійного поклоніння» > «(перен.) те, що є предметом безумовного визнання, сліпого схиляння» (СУМ-1:1219), *храм* «церква, собор» > «(перен.) місце, яке викликає почуття глибокої пошани» (СУМ-1:1247); **4) подібність ознаки дії / стану:** *еретичний* «стос. до ересі, еретика у 1 знач. (*еретик 1* «людини, яка відступилась від догм панівної релігії»))» > «(перен.) який суперечить панівним, загальноприйнятим у певному середовищі поглядам, правилам, положенням і т. ін.» (ВТССУМ:362), *патріархальний* «стос. до патріархату» > «(перен.) вірний старовині, застарілий, консервативний» (СУМ-1:725), *пісний* «такий, у якому відсутні м'ясні і молочні продукти» > «(перен.) неродючий (про ґрунт)» (СУМ-1:785).

2. Зовнішня подібність (вигляд, місце розташування): *богиня* «в античній міфології і

деяких східних релігіях – божество жіночої статі» > «(перен.) жінка, дівчина надзвичайної, чарівної вроди» (СУМ-20), *ковчег* «судно, в якому, за біблійною оповіддю, врятувався під час Всесвітнього потопу Ной зі своєю родиною й тваринами» > «(перен., ірон.) про громіздке, старомодне судно, екіпаж і т. ін.» (СУМ-1:442), *небожитель* «за релігійними уявленнями – мешканець неба (перев. про богів греко-римської міфології)» > «(перен.) мешканець пентхауза» (СУМ-1:618), *писанка* «розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце» > «(перен., зневажл.) фарбована, розмальована, занадто яскраво вбрана жінка, дівчина» (ВТССУМ:944).

3. Змішана зовнішньо-функційна подібність: *ангел* «духовна особа, створена Богом, посланець, вісник Бога» > «(перен.) людина, яка є втіленням краси, доброти, лагідності, чи робить кому-небудь щось хороше, приємне» (СУМ-20), *рай* «місце, де блаженствують праведники після смерті» > «(перен.) красива, благодатна місцевість» (СУМ-1:945), *еден* «райський сад; місце блаженного існування Адама та Єви до гріхопадіння» > «(перен.) місце, що відзначається винятковою красою і багатством природи і т. ін.» (СУМ-20).

Хочемо зауважити, що поліасоціативність сприйняття світу продукує можливість розгляду будь-якої властивості релігійних об'єктів як у позитивному, так і негативному плані. Специфічним різновидом перенесення за функційною та зовнішньою подібністю вважаємо емоційно-оцінну енантіосемію [9], або конотативну енантіосемію = енантіоконотемію [3], – особливий аксіологічний механізм комунікації, який відображає єдність протилежних, але пов'язаних між собою оцінок, їхній взаємоперехід, спроможність змінювати один одного. В. Іващенко стверджує, що емоційно-оцінна енантіосемія ґрунтується на поляризації денотативно-емоційно-оцінних сем [5]. У виникненні емоційно-оцінної енантіосемії в лексиці з релігійними значеннями велику роль відіграє іронічне використання релігійних лексем, зокрема пейоратива меліоративів. Наприклад, у лексемах *agneць / агнець Божий* актуалізацію оказіонального компонента іронічності може викликати нашарування негативної емоційної оцінки на узуально-позитивну: біблійне значення «покірна, сумирна людина» > нерелігійне «(перен., ірон.) про покірну, сумирну людину» (СУМ-1:16). Утворенню енантіоконотемій шляхом пейоративації релігійної лексики через іронічне вживання лексем з позитивною оцінкою спричинює те, що в мові превалує негативна оцінка, а більшість релігійної лексики – це узуально-позитивні одиниці, що є сприятливим чинником для творення контрастних негативних значень: *святенник* «богомільна

людина, яка суворо дотримується церковних обрядів» > «(зневажл.) удавано-побожна, лицемірно-праведна людина; святобожник» (СУМ-1:1032), *богоспасенний* ««захищений Богом (ПЩСС:53)» > «(ірон.) який мирно, спокійно існує» (ВТССУМ:90).

4. Подібність асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру для характеристики чиєїсь поведінки, вдачі або для лайки (два референти можуть викликати подібні відчуття навіть за відсутності реальної спільної ознаки): *безбожний* «який не вірує в Бога» > «(перен.) безсовісний, безсоромний, злочинний» (СУМ-20), *безвірник* «людина, яка не визнає існування Бога, релігію; безбожник, атеїст» > «(перен.) безчесна, безсовісна людина» (СУМ-20), *чортів* «належний чортові» > «(перен.) дуже поганий, неприємний, негідний» (ВТССУМ:1606), *антихрист* «у християнському віроченні – противник Христа, який має з'явитися на Землі перед кінцем світу» > «лайка» (СУМ-1:27), *дідько* «злий дух, слуга диявола» > «лайливе слово» (СУМ-20), *анафема* «відлучення від церкви з оголошенням довічного прокляття» > «(перен.) лайливе слово» (СУМ-1:24) та ін. Нерелігійні метафорні значення останнього типу вказують на те, що мова відображає не тільки власне-понятійні явища, але й емотивні, бо для назв світських понять мовці свідомо використовують релігійну лексику як комунікативний засіб оцінки нерелігійного світу та відображення свого емоційно-психічного стану. Такі метафорні значення вибудовано в модальній рамці, що частіше фіксує негативну соціальну оцінку якостей людини, явищ чи мовленнєвих ситуацій.

За нашими спостереженнями, найактивнішою ономазіологічною ознакою в називанні нерелігійних понять релігійними лексемами виявилася функційна подібність об'єкта номінації (77%). 3-поміж нерелігійних значень, що розвинулися від релігійних метафорним способом, більшість утворилася перенесенням семантичних ознак за відношенням «конкретне > конкретне», «абстрактне > абстрактне» (*фанатик* «той, хто сліпо, самозречено відданий своїй вірі, релігії» > «(перен.) той, хто пристрасно відданий якій-небудь справі, нестримно захоплений якоюсь ідеєю» (СУМ-1:1215)), а переміщення характеристик зі сфери конкретного фізичного світу релігійного характеру до недоступних для чуттєвого сприйняття сфер духовного, психологічного та соціального життя, абстрактних відношень, тобто за відношенням «конкретне > абстрактне», є менш поширеним явищем (менше 10%), яке ілюструє одне з призначень метафори – робити абстрактне таким, що стає доступнішим для сприйняття (*апокаліпсис* «остання книга Біблії (Нового Завіту), яка містить пророцтва про кінець світу» > «(перен.) що-небудь катастрофічне для світу, цивілізації»

(СУМ-20), *писанка* «розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце» > «(перен.) про що-небудь приємне, красиве» (ВТССУМ:944), *фіміам* «пахуча речовина для обкурювання, ладан» > «(перен.) захоплива похвала, лестощі» (СУМ-1:1222), *попіснити* «стати пісним, малородючим (про ґрунт)» > «(перен.) стати сумним, пригніченим, нежиттєвим» (ВТССУМ:1058)).

Поширеним є синхронне чи ланцюгове розгалуження образних семем у кількох лексемах однокореневого гнізда, оскільки актуальні ідеї, втілені у зміні значень слів, змінюють й інші слова цього семантичного поля [2:455]: *бузувір* «людина, яка виявляє крайню релігійну нетерпимість до інакодумців, жорстоко переслідує їх; запеклий фанатик» > «(перен.) взагалі зла, жорстока людина, мучитель, гнобитель, недолюдок», *бузувірський* «прикм. до бузувірів» > «(перен.) дуже жорстокий», *бузувірство* «релігійний фанатизм; жорстокість на ґрунті релігійної нетерпимості» > «(перен.) жорстоке ставлення до кого-, чого-небудь» (СУМ-20). Така актуальність інноваційних розширених значень може навіть стимулювати творення словотвірних неологізмів для називання тільки нерелігійних понять: *бузувірствувати* «діяти дуже жорстоко, робити бузувірські вчинки» (СУМ-20). Утворення на основі релігійних значень нерелігійних дериватів може супроводжуватися стиранням (загальним чи територіальним) первинних релігійних значень. Наприклад, лексема *алілуйко* / *алилуйко* традиційно позначала глузливе ставлення прихожан до духівника («Алилуйко, -ка, м. Насмшливое прозваніє духовнаго лица» (СУМГ, I:6), «Алилуйко, зах. Насмішкувате прізвисько духовної особи» (ВТССУМ:21)), від якого розвинулось «(зневажл.) людина, що на шкоду справі надміру вихваляє кого-, що-небудь» (СУМ-20), з яким пов'язані *алілуйщина*, *алілуйний*, *алілуйський*.

Шлях від метафорного вживання до повного стирання образності завершується стійким значенням, у якому образність можна відтворити завдяки спеціальному дослідженню живих словотвірних зв'язків: *душа* «духовна сутність, особлива нематеріальна безсмертна сила, що живе в тілі людини (іноді тварини, рослини)» > «найголовніше в чому-небудь, суть чогось, центральна фігура чогось» (СУМ-1:261), *жертва* «за релігійними обрядами деяких народів – предмет або жива істота, яких приносили в дар богам, міфічним істотам, духам» > «відмова від особистих прав, вигод і т. ін.; самопожертвування» (СУМ-20). Утрачають зв'язок з вихідними значеннями й нерелігійні семемі, розвинені метафоризацією зі словосполучень: метафорне значення лексем *читати* «повчати кого-небудь» (СУМ-1:1273) походить від вільного словосполучення *читати*

молитву, а *кадити* «надмірно вихвалити кого-небудь» (ІУМ:685) – від фразеологізму *кадити фіміам* «дуже вихвалити кого-небудь, лестити комусь» (СФУМ: 285).

Метафорні відрелігійні значення – це значення, які до обслуговування релігійної сфери мали широкі нерелігійні значення, що з часом загубились. Первинні нерелігійні значення ніби вдруге відроджуються з релігійних, але мовці їх уже осмислюють як образні одиниці, оскільки в денотативних частинах похідних нерелігійних значень з'являється елемент зіставлення понять нерелігійної та релігійної сфер, а в первинних нерелігійних він був відсутній. І тому лексикографи справедливо фіксують у похідних нерелігійних значеннях образність за допомогою ремарки *перен.*, оскільки ці значення утворилися метафорним, а не гіперонімічним способом (генералізацією) від релігійних значень (колись галузеві релігійні розвинулись від загальних нерелігійних шляхом гіпонімізації (спеціалізації)). Спільні частини релігійних та вторинних нерелігійних значень не вичерпують зміст жодного поняття (попри спільні семантичні ознаки – обидва поняття містять також специфічні ознаки, властиві тільки їм, а це характерно метафорі). Так, релігійне значення лексеми *проповідувати* «виголошувати проповідь; давати настанови релігійно-повчального характеру» розвинулось до значення «(перен.) поширювати, пропагувати яке-небудь учення, ідеї і т. ін.» (ВТССУМ:1164), схожого до значень, які функціонували у мові Київської Русі («сповіщати», «виголошувати що-небудь», «повчати» (МСДЯ, II:1557)), які тоді були прямими: слово *проповідати* походить від праслов'янського *věděti* «знати», утвореного семантичним переходом від «бачити», з чим пов'язують подальше закріплення за словом *věděti* значення «знати», а «бачити» – за *viděti* (ЕСУМ, III:291). Метафорне значення лексеми *проповідувати* «(перен.) поширювати, пропагувати яке-небудь учення, ідеї і т. ін.» (ВТССУМ:1164) – це семантичний дериват релігійного значення, і його денотат уже містить порівняння «поширювати яку-небудь ідею так палко, як це здійснюють проповідники релігійного вчення». Таке саме явище властиве багатьом старослов'янізмам, грецизмам, латинізмам і т. ін.: *причащатися* (< стсл. причащати с# «принимать участие в чем-либо, присоединяться», «спец. причащаются» (ССС: 515)), у мові Київської Русі *причащатися*# «становиться участником въ чемъ либо», «принимать», «присоединяться», «быть причастнымъ, испытывать», «пріобщаются святыхъ таинъ» (МДРЯ, II:1490), в сучасній українській мові, окрім релігійного значення «брати участь у християнському обряді причастя, приймати причастя», це ще й «(жарт.) те саме, що пригощатися», «(перен.) ставати причетним до

чого-небудь; прилучатися» (ВТССУМ:1139); *аскет* (< гр. «борець, подвижник») «у давнину – християнський подвижник, який виснажував себе постом; пустельник» > «(перен.) людина, яка вкрай обмежує свої життєві потреби, веде суворе життя» (ВТССУМ:42); *анакхорет* (< гр. «відходжу») «релігійний фанатик, який живе у відлюдному місці – в пустелі, печері тощо; пустельник» > «(перен.) людина, яка живе самотньо, уникає спілкування з людьми; відлюдник, самотник» (СУМ-20) та ін.

Отже, незважаючи на те, що частки метафоризації в семантичній деривації релігійної лексики та метафорного оновлення релігійної лексики поза релігійною сферою є різними (у творенні релігійної лексики вона незначна, а у відрелігійних утвореннях, навпаки, вагома), у механізмі формування метафор у лексемах з релігійними значеннями вагому перевагу має ономазіологічна ознака функційної подібності. Решта подібностей, залучених до метафоризації (зовнішня, нереальної (але бажаної) ознаки,

асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру та змішана зовнішньо-функційна), є побіжними. Велика кількість відрелігійних утворень дала змогу здійснити ще й інші спостереження: емоційно-оцінній енантіосемії як різновиду перенесення за функційною та зовнішньою подібностями притаманна пейоризація меліоративів; на негативній соціальній оцінці ґрунтується і подібність асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру; метафоризація здебільшого стосується всього однокореневого гнізда; метафорне походження вторинних значень нерідко можна розпізнати лише з відтворенням їхніх етимологій; чимало метафорних дериватів нагадують дорелігійні прямі значення, від яких гіпонімічним способом колись утворились релігійні. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у з'ясуванні специфіки мовленнєвої (контекстуальної) метафоризації релігійної лексики.

Умовні скорочення джерел

ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. — 1736 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : [у 7 т.] / [ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко]. — К. : Наук. думка, 1983. — Т. 3 : Кора. — М. — 552 с.

ЗУЕ — Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок — К. : Довіра, 2006. — 703 с.

ГУМ — Лексика давньоруської мови // Історія української мови. Лексика і фразеологія : [монографія] / [ред. кол. В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга]. — К. : Наук. думка, 1983. — 744 с.

МСДЯ — Срезневский И. И. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам : [у 3 т.] / И. И. Срезневский. — С.-Пб. : Типографія імператорской академіи наук, 1902. — Т. 2 : Л-П. — 1802 с.

ПЦСС — Полный церковно-славянский словарь (со внесением въ него важнѣйшихъ древнерусскихъ слов и выражений) / [сост. свящ. магистръ Г. Дьяченко]. — М. : Типографія Вильде, 1900. — 1120 с.

СДШБ — Бібла С. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Світлана Володимирівна Бібла. — К., 1997. — 202 с.

СУМ-1 — Словник української мови / [відп. ред. В. В. Жайворонок]. — К. : Просвіта, 2012. — 1316 с.

СУМ-11 — Словник української мови : [в 11-ти т.]. — К. : Наук. думка, 1971. — Т. 2 : Г-Ж. — 550 с.

СУМ-20 — Словник української мови : [у 20 т.] : [електронний ресурс] / [гол. наук. ред. В. М. Русанівський]. — К. : Наук. думка, 2010—2014. — Режим доступу : <http://corp.ulif.org.ua/Expls/>

СУМГ — Словарь української мови : [у 4 т.] / [збір. ред. журн. «Киевская старина» ; упоряд., з дод. власного матеріалу, Б. Грінченко]. — К. : Лексикон, 1996. — Т. 1. — 494 с.

СФУМ — Словник фразеологізмів української мови / [укл. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. — К. : Наук. думка, 2003. — 1098.

СЦОТ — Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. — Львів : Видав. відділ «Свічадо» Монастиря Монахів Студитського Уставу, 2001. — 160 с.

УМЕ — Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. — [2-ге вид., випр. і доп.] — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.

ФТП — Пуряєва Н. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Наталія Володимирівна Пуряєва. — К., 2001. — 223 с.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений / Н. Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1988. — 338 с.
2. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. — 768 с.
3. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова / В. И. Говердовский. — Х. : Высш. шк., 1989. — 94 с.
4. Жукова Г. П. Семантическая деривация в различных группах лингвистических терминов / Г. П. Жукова // Навукова-тэарэтычны часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. — 2010. — № 1. — С. 40—43.
5. Іващенко В. Термінологічна репрезентація типологічних різновидів енантіосемії в когнітопросторі лінгвістики [електронний ресурс] / Вікторія Іващенко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2010. — № 675. — С. 98—105. — Режим доступу : <http://tc.terminology.lp.edu.ua/>
6. Маковский М. М. Удивительный мир слова и значений (иллюзии и парадоксы в лексике и семантике) / М. М. Маковский. — М. : Высш. шк., 1989. — 200 с.
7. Парандовський Я. Алхімія слова / Ян Парандовський : [пер. з польск. Ю. Попсуєнка]. — К. : Дніпро, 1991. — 376 с.
8. Піддубна Н. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / Н. В. Піддубна. — Харків, 2000. — 20 с.
9. Цоллер В. Н. Эмоционально-оценочная энантиосемия в русском языке / В. Н. Цоллер // Филологические науки. — 1998. — № 4. — С. 76—84.

УДК 811.161.2'[37+38]

Г. В. Купрікова

Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

Усічення в словотвірній та синтаксичній номінації

Купрікова Г. В. Усічення в словотвірній та синтаксичній номінації. У статті розглянуто класифікації усічень у сучасному мовознавстві. Проаналізовано основні моделі творення усічених назв. У словотворі усічення є окремим способом творення вторинних номенів і полягає у відтинанні елементів твірної основи (суфіксів, префіксів, коренів, складів, частин складного слова). Спосіб усічення синтаксичних структур є одним із виявів мовної економії й має поширення в розмовній, жаргоновій субмовах. Вторинні номені, мотивовані повними назвами, є тотожними за змістом (або відрізняються лише стилістичним забарвленням), але відмінні за формою.

Ключові слова: аналітичний номен, жаргон, номен, номінація, усічення.

Купрікова Г. В. Усечение в словообразовательной и синтаксической номинации. В статье рассмотрены классификации усечений в современном языкознании. Проанализированы основные модели образования усеченных названий. В словообразовании усечение является отдельным способом создания вторичных номенов и заключается в отсекании элементов производящей основы (суффиксов, приставок, корней, слогов, частей сложного слова). Способ усечения синтаксических структур является одним из проявлений языковой экономии и распространен в разговорном, жаргонном субъязыках. Вторичные номены, мотивированные полными названиями, тождественны по смыслу (или отличаются лишь стилистической окраской), но различны по форме.

Ключевые слова: аналитический номен, жаргон, номен, номинация, усечение.

Kuprikova G. V. Truncations in word forming and syntactical nomination. In the article the classification of truncations in modern linguistics is described. The basic models of forming truncated names are analyzed. Truncation is a special way of word formation that is shortening by deleting parts of the word stem (suffixes, prefixes, roots, syllables, elements of a compound word). Truncation of syntactic structures demonstrates language economy; truncation is widespread in colloquial language, jargons. Secondary nomens, which are motivated by full names, are identical in meaning (or just differ by stylistic coloring), but they are different in form.

Keywords: analytic nomen, jargon, nomen, nomination, truncation.

Сучасна українська мова, як і більшість лінгвальних систем світу, зазнаючи впливу екстра-інтралінгвістичних чинників, розвивається надзвичайно динамічно на всіх її рівнях, серед яких лексичний є найрухомішим та зазнає кількісних та якісних змін [9:33]. У той же час розвиток будь-якої мови свідчить про те, що наявні мовні засоби не завжди можуть задовольнити мовців усіх соціальних, професійних та вікових груп. Ось чому «удосконалення існуючих мовних засобів зумовлюється передусім внутрішньою тенденцією мови, система якої несе в собі потенційні можливості по-новому називати, переробляти, удосконалювати мовні засоби їх поєднання, підганяючи під ситуацію мовлення. Результатом цього є поява вторинних одиниць номінації, які можуть з'являтися в результаті певних словотвірних операцій: *усікання елементів твірного слова, універбації стійкого словосполучення* тощо» [7:172].

Актуальність статті визначається необхідністю вивчення словотвірних процесів в українській мові XXI століття, особливо на розмовному рівні. Тлумачні словники, зазвичай, запізнюються із фіксацією нових слів, що з'являються в мові безперервно. Словники нових слів, а також словники жаргонізмів і нових значень слів виходять з великим інтервалом, у результаті поза увагою лінгвістів залишається численна група слів, які активно використовуються в розмовній мові, жаргонах і часто трапляються на сторінках періодичних видань [6:4]. Серед таких слів – і деревати, що постали внаслідок усічення. Незважаючи на те, що явище усічення привертало увагу багатьох науковців, до сьогодні остаточно не визначено його місце в системі словотвірної та синтаксичної номінації. В українській лінгвістиці для позначення досліджуваного явища послуговуються термінами *усічення, елізія й апокопа* [див. праці 1; 2; 3; 4; 5].

Як слушно зазначає А. Нелюба, «у нинішній мовознавчій практиці одним терміном позначають два абсолютно різних явища: усічення як підготовчий – морфологічний – етап у творенні слова й усічення як безпосередній спосіб словотворення» [8:184]. З метою уникнення термінологічної плутанини науковець пропонує вживати два терміни: «усічення як засіб морфологічний, додатковий, супровідний у творенні слова й утинання як самостійний спосіб

словотвору, унаслідок якого з'являються нові одиниці – утинки» [там само:184].

Погоджуючись із А. Нелюбою, вважаємо *усічення* на словотвірному рівні мови окремим способом творення номенів, який полягає у відтинанні елементів твірної основи (суфіксів, префіксів, коренів, складів, частин складного слова) і є результатом формальної економії в мові. Метою статті є дослідження явища усічення в словотвірному, семантичному, стилістичному аспектах на прикладі вторинних назв одягу і взуття.

Усічені назви одягу і взуття виникають здебільшого в молодіжному, а також професійному жаргонах і відзначаються деякою експресивністю. Номен, який постав шляхом усікання, має таке ж значення, що й твірне слово. При цьому похідне слово відрізняється від твірного сферою використання й стильовим забарвленням. Спосіб усікання утворюються переважно іменники. Особливу групу усічень становлять похідні від запозичених слів, які в українській мові є незручними для вимови. Такі слова, звичайно, мають складну структуру.

Наприклад, у професійному жаргоні зазнало усікання запозичене з англійської мови слово *тренкот* «плащ вільної, дещо розширеної донизу форми, із чітко спрямованою лінією плеча»; у професійному жаргоні слово функціонує в усіченій формі *тренч*. Усікається другий корінь слова (*тренч-кот*). Такі корені виділяються саме в англійській мові, для українського мовця запозичення *тренкот* не є подільним, функціонує як моноліт. Усічення від іншомовних слів можуть свідчити про ступінь засвоєння українською мовою цих слів, про їхню відповідність структурі української мови [8:201]. У молодіжному жаргоні слово *муліне* «нашивки, кармани, петлі на одязі» зазнало усікання кінцевого складу (*мулі-не – мулі*); такий же процес спостерігаємо й у словах *мокаси* – «мокасини», *кроси* – «кросівки», *джини* – «джинси», *липа* «взуття або одяг на липучках» (*липа* – «липучка» (як усікання твірного *липучка* (пор. *спеціальний – спец*)) тощо.

Унаслідок усікання середини слова в жаргоні з'явилися вторинні номен *безка* «безкозирка», *беска* «бейсболка» тощо. Усічені назви одягу і взуття є наслідком дії закону економії мовної енергії, прагненням мовців до раціоналізації, прагматизму, їм притаманна ознака невимушеної

розмовності; усічені номен стилістично забарвлені порівняно з нейтральними за семантикою твірними.

У мові постійно здійснюється номінування предметів на синтаксичному рівні. Принцип економії спричиняє й використання усічених синтаксичних одиниць. Важливим чинником творення синтаксичних усічень може стати спонтанність мовленнєвого акту, прагнення до експресивності висловлювання. Фактичний матеріал свідчить, що усікатися може залежний прикметник аналітичного номена-словосполучення, при цьому вторинний синтетичний (однослівний) номен формально співвідноситься з основою прикметника, а семантично – з усім словосполученням. Наприклад, *капронові панчохи* – (розм.) *капрон*, *демісезонне пальто* – (розм.) *демісезон*, *імпортований одяг* – (розм.) *імпорт*. Спосіб усікання поширюється тільки на відносні прикметники.

Усікання залежних відносних прикметників в аналітичних номенах- словосполученнях на позначення одягу і взуття часто відбувається в жаргоні. Наприклад, *наворочений одяг* – *наворот*, *баскетбольні черевики* – *баскети*, *цивільний одяг* – *цивіл* тощо. Зазначмо, що такі усічення є результатом утинання слова на синтаксичному рівні мови (наприклад, *наворочений одяг* – *наворочений*) і результатом відсікання частини слова на словотвірному рівні (*наворочений* – *наворот*).

Аналіз усічень аналітичних номенів-словосполучень показав, що утинатися може й іменник, унаслідок такого усікання прикметник змінює свої синтаксичні функції й виконує роль іменника. Зв'язок між субстантивним словом і комплексним двослівним номеном настільки сильний, що, коли ми вживаємо субстантив, у

нашій свідомості відтворюється прикметниково-іменникове словосполучення. Наприклад, *ковбойський капелюх* – *ковбойський*, *накожні рукавиці* – *накожні*, *спідне вбрання* – *спідне*, *спідні підштанці* – *спідні* тощо.

Такі усічення структурно мотивуються родовою парадигмою прикметника відповідно до роду усіченого в словосполученні іменника. Семантично номен мотивується значенням усієї аналітичної назви.

Усікання першого компонента може відбуватися в аналітичних номенах, утворених за моделлю прикладкового словосполучення, що становлять поєднання іменника (який називає тип одягу) й іменника (що вказує на різновид одягу). Наприклад, *костюм-трийка* – (розм.) *трийка*, *майка-топ* – *топ* (поруч уживається й словотвірний номен *топик*), *костюм-пара* – *пара*, *куртка-блузон* – *блузон*, *купальник-бікіні* – *бікіні*, *піджак-блейзер* – *блейзер*. У результаті поширення такого виду одягу й дедалі частішого використання назви перший компонент номена стає непотрібним, оскільки й без нього є зрозумілим лексичне значення запозичення.

Отже, специфічною рисою одягово-взуттєвого назовництва в сучасній українській мові є поява вторинних одиниць номінації внаслідок словотвірних операцій: усікання елементів твірного слова та словосполучення. Вторинні похідні номені мають такі ж значення, що й твірні, при цьому перші відрізняються від других сферою використання та стилістичним забарвленням: усічені назви виникають у розмовній мові, а також у некодифікованих стилях мови (наприклад, у жаргоні) і є наслідком дії закону економії мовної енергії, прагнення мовців до експресивності висловлювання.

Література

1. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Дмитро Ганич, Іван Олійник. — К. : Вища школа, 1985. — 360 с.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / Володимир Горпинич. — К. : Вища школа, 1999. — 208 с.
3. Журавлев А. В. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. В. Журавлев // Способы номинации в современном русском языке. — М. : Наука, 1982. — С. 45—109.
4. Земская Е. А. Активные процессы в словообразовании современных славянских языков (на материале русского и польского языков) / Елена Земская, Ольга Ермакова // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. — М. : Наука, 1998. — С. 296—310.
5. Кравченко М. В. До питання про явище усічення в українському словотворі (у дериватах іменникового походження) / М. В. Кравченко // Українське мовознавство. — 1988. — Вип. 15. — С. 33—40.
6. Лазарева Ю. А. Усечение в современной речи : автореф. дис... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Юлия Александровна Лазарева ; Моск. пед. гос. ун-т. — М., 2004. — 16 с.
7. Нелюба А. М. Усічення і принцип економії в словотвірній номінації / Анатолій Нелюба // Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Лідії Лисиченко. — Х., 2000. — Вип. 5. — С. 171—186.
8. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови / Анатолій Нелюба. — Х. : Видавництво ХІФТ, 2007. — 302 с.
9. Стишов О. А. Основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця ХХ — початку ХХІ століть / Олександр Стишов // Мовознавство. — 2015. — № 1. — С. 33—46.

М. А. Курушина

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Особливості сучасних словотвірних процесів як відображення мовної картини світу

Курушина М. А. Особливості сучасних словотвірних процесів як відображення мовної картини світу. У статті розглянуто основні принципи вивчення словотвірних процесів у контексті мовної картини світу. Наголошується, що мови відмінні не тільки за своїм формальним складом, а й за способами осягнення та категоризації світу й людини в ньому; мовна картина є вербальною інтерпретацією реального та уявного світів. Відзначено, що наявність мотиваційних зв'язків, особливості й наслідки активізації певних твірних основ чи окремих формантів можуть спричинити зрушення в структурі мовної картини світу.

Ключові слова: словотвірний процес, твірна основа, похідна одиниця, мовна картина світу.

Курушина М. А. Особенности современных словообразовательных процессов как отображение языковой картины мира. В статье автор рассматривает основные принципы изучения словообразовательных процессов в контексте языковой картины мира. Подчеркивается, что языки отличаются не только по своему формальному составу, а и по способам постижения и категоризации мира и человека в нем; языковая картина является вербальной интерпретацией реального и воображаемого миров. Отмечено, что наличие мотивационных связей, особенности и результаты активизации некоторых словообразовательных основ или отдельных формантов могут стать причиной изменений и сдвигов в структуре языковой картины мира.

Ключевые слова: словообразовательный процесс, словообразовательная основа, производная единица, языковая картина мира.

Kurushyna M. A. The ways of modern word formative processes as reflection of worldview. The article examines the main ways of studying word formative processes in line with cognitive linguistic. The author thinks that languages are the different ones not only as tools for constructing the speech, but also as the specific ways of understanding, categorization the world. The author accords basic attention to the active underlying stems or formants of the analyzing units. The importance of the ways of nomination was shown in the paper.

Key words: word formative process, underlying stems, derivative, worldview.

Увага до особливостей мовного конструювання світу виникла ще в XIX ст., зокрема в роботах В. фон Гумбольдта, Ф. Боаса, О. Потебні, неогумбольдтіанців (Л. Вітгенштайна, Л. Вайсгербера) та ін. Питання співвідношення мови й мислення (і більш кардинально – превалювання мови над мисленням чи навпаки) виразно постало в дослідженнях Е. Сепіра й Б. Ворфа, що стали підвалиною теорії лінгвістичної відносності. З-поміж сучасних вітчизняних і зарубіжних учених, у полі наукової уваги яких були мовні картини світу чи їх складові, варто назвати таких, як І. Голубовська, Л. Даниленко, В. Жайворонко, В. Кононенко, В. Конобродська, Л. Лисиченко, Н. Лобур, В. Манакін, О. Селіванова, В. Складенко, Н. Слухай (Молотаєва), Н. Сологуб, Н. Сукаленко, О. Тищенко, В. Ужченко та ін.; Д. Айдачич, Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Є. Бартмінський, А. Вежбицька, Є. Верещагін, В. Иванов, Ю. Караулов, Г. Колшанський, В. Костомаров,

В. Красних, Д. Лихачов, В. Телія, В. Топоров, Ю. Степанов, Ж. Соколовська, О. Шмельов та ін.

Варто зауважити, що впродовж другої половини XX ст. та на початку XXI ст. усе більше в мовознавчих роботах різного спрямування висловлювали думку про «антропоцентричний поворот», «антропоцентричну парадигму» сучасних досліджень (про це, зокрема, йдеться у О. Кубрякової, І. Голубовської, Н. Андрейчук, О. Селіванової, Ю. Мельник та ін.). Поява нових наукових підходів названого періоду є закономірною не тільки для гуманітарного знання. Так, про питання природи й механізмів зміни наукових парадигм писав ще Т. Кун у роботі 1962 р. «Структура наукових революцій» [1].

Традиційно вважають, що термін «мовна картина світу» (Weltbild der Sprache) вперше з'явився в роботах Л. Вайсгербера, послідовника В. фон Гумбольдта, хоча поняття мовної картини світу виникло раніше. На сьогодні в мовознавстві є багато визначень мовної картини світу, зокрема І. Голубовської, В. Жайворонка, Л. Попович, В. Телія, В. Маслової, Ю. Апресяна, Л. Лисиченко та ін. Не маючи за мету детально аналізувати всі

авторські підходи до розуміння поняття, відзначимо лише основні його характеристики, важливі для нашої розвідки. Мовна картина світу є цілісним системним утворенням, вербалізованою інтерпретацією реальної та уявної дійсності; способом пізнання й осягнення світу й себе в цьому світі; певним способом світосприйняття, що визначає культурну й мовленнєву поведінку спільноти (національна мовна картина світу); засобом категоризації світу, його «впорядкуванням»; мовна картина світу не тотожна іншим картинам світу (наприклад, онтологічній, науковій), проте й не протиставлена їм.

Отже, мовна картина світу кожного індивіда унікальна, але водночас мовна картина світу однієї мовної спільноти має низку спільних рис, що відбивають особливості конструювання уявлень про світ. А. Дельва, вивчаючи категорію «розуміння» як феномен міжкільтурної комунікації, услід за твердженнями Е. Сепіра зазначає: «... системи окремих мов не тільки неоднаково фіксують зміст культурного досвіду, але й пропонують своїм носіям відмінні шляхи осмислення дійсності та способи її сприйняття» [5]. До наведеної цитати додамо суттєве, на наш погляд, *уточнення*: не збігаються не тільки шляхи усвідомлення дійсності та способи її сприйняття, а й (що не менш важливо й показово) мотиви та способи вираження й закріплення дійсності в мові. Усе це означає, що мова, звичайно, є не просто засобом механічного відбиття реальності, а більшою мірою можливістю осягнути й інтерпретувати (а відповідно пояснити) цю реальність.

Безперечно, показовими тут є відомі приклади про відсутність у деяких мовах окремих позначень Місяця й Сонця чи загалом числівників. Очевидно, що такий факт означав можливість / потрібність / доцільність пізнати реальність саме в такий спосіб на певному етапі розвитку мови й мислення конкретної людської спільноти. Д. Мацумото у «Психології та культурі» визначає «сильну» та «слабку» версії гіпотези Сепіра – Ворфа [8]. Так, сильна версія полягає в тому, що відмінності мов спричинюють відмінності мислення; слабка ж передбачає, що відмінності мислення просто пов'язані з мовою, але не обов'язково спричинені лише нею. Зауважимо, що слабка версія, проте, все одно не відкидає вірогідності того, що мова може спричиняти відмінності мислення й поведінки прямо чи опосередковано (через спільні для культури цінності). На нашу думку, у розумінні мовних, культурних і когнітивних явищ та процесів важливу роль відіграє усвідомлення тріади «мова – культура – мислення», причому кожний її компонент – це самостійна і водночас залежна система з певними законами й закономірностями існування та розвитку.

Слід зазначити, що хоча від перших досліджень минуло доволі багато часу, способи мовної категоризації світу здебільшого розглядають з позицій лексикології і значно менше з позицій словотвору. Попри певні вагомні здобутки в царині когнітивної ономазіології (дослідження Ц. Аврамової, Т. Борисової, А. Вежбицької, Т. Вендіної, М. Всеволодової, С. Карпіловської, О. Кубрякової, О. Селіванової та ін.), гадаємо, увага до сучасних змін у системі номінації є *актуальною*. «Аналіз мовної динаміки, осмислення зокрема змін в лексиконі, конкурування питомих і запозичених ресурсів номінації гостро ставлять перед мовознавцями завдання з'ясувати придатність словотворчих засобів мови для нових когнітивних потреб мовців, їх нових мовних смаків. <...> Вивчення активності засобів словотворення підтверджує дію правил чи спонукає до їхнього доповнення, уточнення, а то й до їх заперечення та формулювання нових правил, більш відповідних живій мовній практиці» [7:278].

Таким чином, *завданням* розвідки є дослідити на прикладі аналізу окремих номенів, як актуалізація словотвірних процесів сучасної української мови (активність і продуктивність мотиваційних основ, певних афіксів тощо) може вплинути на зміни, що відбуваються в мовній картині світу. Фактичний матеріал для вивчення становлять похідні одиниці, зафіксовані в пресі та відкритих джерелах інформації, а також словниках [9; 10]. З огляду на обмежений обсяг статті не претендуємо на всебічне дослідження всіх словотвірних процесів сучасної української мови. У прикладах уживання похідних одиниць оригінальний текст подаємо без змін.

Дослідники когнітивної деривації, як правило, відзначають, що на цьому рівні мови відбуваються певні закономірні взаємодії структур і значень, що й на інших рівнях. У роботах Л. Борисенкової, Т. Сидорової, О. Шишліної за зразком когнітивних досліджень у лексико-семантичній сфері запропоновано ввести поняття «словотвірний концепт». Такі спроби свідчать про пошуки методів дослідження номінації із загальних позицій когнітології.

Так, Т. Вендіна в монографії «Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм)» (1998) відзначає, що в процесі номінації відбувається той самий процес мисленнєвої операції та встановлюються ті самі причиново-наслідкові зв'язки між явищами дійсності, що й у будь-якому оцінному судженні: тут відбувається те саме зіставлення і так само відбувається логічна кваліфікація й оцінка явищ, що й у предикативних конструкціях. Розвиваючи свої думки, дослідниця, услід за П. Флоренським та його послідовниками, стверджує, що в похідному імені можна виявити таку ж предикацію, що є

ядром оцінного судження, оскільки тут відбувається поєднання суб'єкта, що оцінює, та предиката, передається ставлення мовця до предмета, у результаті чого йому приписується та чи та ознака [3:8]. Сама наявність зв'язку між твірною і похідною основами свідчить про актуалізацію поняття в когнітивній базі спільноти та подальше його осмислення й означування.

У такому контексті з-поміж залученого для аналізу матеріалу вважаємо за необхідне виокремити значну за обсягом групу на позначення осіб жіночої статі за родом / видом діяльності / переконаннями. До неї належать: *радикалка, регіоналка, держдумівка, ДНРівка, даунбасівка* (і натрапляємо на *даунбаска* – уважаємо цю одиницю словотвірним варіантом), *лугандонівка, рашистка, автомайданівка, хімчанка, апологетка, гедоністка, китаїстка, латифундистка, перформерка, репортажистка, ходулістка, антитерористка, глорка, депутатка, дупетатка, євродепутатка, жидобандерівка, афробандерівка, фанатка, свинопаска, УДАРівка* та ін. (зафіксовані в словниках [9; 10]), одиниці того ж ряду за напрямком і характером мотивації та способом творення: *блогерка, членка* (словотвірний варіант *членкиня* – виступає нині як дублет, без семантичних та стилістичних обертонів), *доцентка, професорка, кандидатка, авторка, ініціаторка*. До цієї групи також долучаємо: *кримнашистка* (суфіксація від *кримнашист*) і *пропутінка* (суфіксація від *пропутінець*): «А мати його – не кримнашистка і не пропутінка, але вона також досить байдужа до політики і точно не могла нічого подібного сказати». – (повідомлення користувача *nykyta* від 14.05.2015; 15:41; <http://forum.maidan.org.ua/> Т-Скоро-Росію-ізолюють-від-світу-як-Північну-Корею-і-рос-мова-буде-нікому-не-потрібна); *К(к)римняша* (похідне від *Крим* + *няша* (широко відоме в мережі найменування кримського «прокурора» Н. Поклонської; відповідно одиниця відмінна за значенням і способом творення від *кримнашистка*): «Та ладно, гарна, як та Кримняша». – (коментар користувача *tanay2* від 18.05.2014; 14:47; <http://sarcinua.livejournal.com/746650.html>); *буккросерка* (суфіксальне від *буккросер*): «Кожна книга має позначку – наклейку. Її можна отримати, до прикладу, у книгарні, – розповідає “Пошті” буккросерка Наталка». – (Тетяна Сало «Дай книзі волю!», Львівська Пошта. – № 44 (1513), субота, 26 квітня 2014; <http://www.lvivpost.net/lvivnews/n/24951>). Так само порівн. утворення з суфіксом -иц-: *атошниця* (від *атошник*), *ватниця* (від *ватник*).

Твірні основи названих одиниць стають активними та позначені в мовній картині світу носіїв як комунікативно актуальні. Така ситуація також підтримується системою, що має ряди

номенів зі специфічними спеціалізованим суфіксами на позначення осіб жіночої статі. Слід відзначити, що такий сплеск активності творення жіночих форм спричинює перебудову лексико-семантичних груп та модифікує мовну картину світу, у якій жінка виконує значно більше соціальних ролей, ніж було дотепер.

До ряду прикметників *поштанутий, майданутий, скибанутий, совканутий, дахонутий, VIPнутий, плутанутий, ГСПАнутий (гепанутий)* зафіксованих у словниках [9; 10], вписується ще утворення *православнунтий* (визначаємо шлях творення з пропущеною, матеріально не зреалізованою дієслівною одиницею “православнунти”): «Ну, а православнунтий російський фашизм – святий і нічого не руйнує?». – (коментар користувача *Be Yu* від 08.08.2014; 13:28; http://www.pravda.com.ua/news/2014/08/8/7034275/vi-ew_comments/?attempt=1). Порівн. також із *шизонутий, шизанутий*. У цій групі похідних реалізоване значення «набутої за дією ознаки», що виражена синтетично.

Злиття в одну одиницю демонструють назви на кшталт *кримнаш, дебілля, кумпунтіна (кумпунтена), путенпомоги* та ін., що свідчить про входження в когнітивну базу цілісних одиниць, які синтетично позначають цілу ситуацію, відому певній спільноті. Це ніби згорнуті до мінімальної одиниці тексти, адже без знання контексту вони не ввійдуть до поняттєвої сфери носіїв мови. Очевидно, що такі утворення актуальні доти, доки актуальна ситуація. З позиції когнітивної номінації такі одиниці цікаві насамперед тим, що демонструють механізми входження чи вилучення певних елементів з розряду значущих для мовців, а також добре показують тенденції в способах означування словосполучних назв.

Популярність численних контамінованих одиниць типу *автокаліпсис, АТОмобіль, бандербаєвець, Бен-Путін, Бреховшек* та ін., зафіксованих у словниках [9; 10], *Януковоч* (Янук[ович]+овоч: «Януковоч і страуси» (<http://www.kaniv.net/news.php?p=51806>), *дебіломатія* (дебіл+[дипл]оматія): «Певно, Путін, Rogozin, Лавров та інші гадають, що термін «дипломатія» походить від слова «мат», тому й висловлювання їхні – це «дебіломатія» (Максим Міщенко «Дебіломатія», 10.09.15; 14:37; <http://wz.lviv.ua/blogs/140856-debilomatiya>); *львів'ярня* (Львів+[кав]'ярня): «За рахунок збільшення кількості кав'ярень (їх гострі на думку студенти факультету журналістики Франкового університету так влучно назвали «львів'ярнями»), крамничок тощо з'явилися нові робочі місця» (Максим Міщенко «Політичні гастролі польвівськи», 01.10.15; 12:00; <http://wz.lviv.ua/blogs/143101-politychni-hastroli-po-lvivsky>). Це лише зовсім незначна кількість

одиниць із тих, які вже зафіксовані в згаданих словниках та які не внесені до реєстрів. Гадаємо, що похідні контаміновані утворення є цінним матеріалом для розуміння когнітивних процесів аналізу й синтезу мовного матеріалу в свідомості мовця, важливим є прослідкувати, які саме частини контамінуються (здебільшого це важливі для певного етапу життя спільноти позначення понять чи речей, дій, процесів).

Аналіз матеріалу дозволяє зробити певні узагальнення:

– вивчення словотвірних особливостей сучасної мови дає можливість зробити висновки про причини й наслідки змін у складі мовної картини світу як інтерпретатора дійсної та умовної реальності;

– активізація в мові комунікативно актуальних понять свідчить про системні зрушення в мовній картині світу; така активізація, як правило, підтримується словотвірною природою мови, оскільки процес номінації тісно пов'язаний із мисленнєвими процесами;

– похідні утворення, що набувають системного характеру чи в плані мотиваційних ознак, чи формантів, закріплюються в мові й у свідомості носіїв та по-новому формують уявлення про світ;

– перспективними, на нашу думку, є зіставні дослідження синхронного та діахронного рівнів із позицій когнітивного словотворення, що дасть змогу прослідкувати динаміку розвитку способів конструювання, інтерпретації та категоризації світу.

Література

1. Kuhn Thomas S. The Structure of Scientific Revolutions [Electronic resource] / Thomas S. Kuhn. — Second Edition, Enlarged. — Access link : http://projektintegracija.pravo.hr/_download/repository/Kuhn_Structure_of_Scientific_Revolutions.pdf
2. Активні ресурси сучасної української номінації : Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко та ін. ; [відп. ред. Є. А. Карпіловська]. — К. : ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.
3. Вендина Т. И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм) / Т. И. Вендина. — М. : Индрик, 1998. — 236 с.
4. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.15 / Ірина Олександрівна Голубовська. — К., 2004. — 344 с.
5. Дельва А. Е. Понимание как феномен межкультурной коммуникации : дис. ... канд. культурологии : 24.00.01 [електронний ресурс] / Анастасія Євгенівна Дельва. — СПб., 2006. — 156 с. — Режим доступу : <http://www.lib.ua—ru.net/diss/cont/313052.html>
6. Карпіловська Є. А. Нова Україна у словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу / Є. Карпіловська // Відображення історії та культури народу в словотворенні : доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів, Київ (25—28 травня 2010р.) / [упоряд. та наук. ред. Н. Ф. Клименко і Є. А. Карпіловська]. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — С. 91—109.
7. Карпіловська Є. Засади словотвірної категоризації лексики у міжслов'янських паралелях / Є. Карпіловська // Svetlana Mengel (Hg.) Slavische Wortbildung im Vergleich Theoretische und Pragmatische Aspekte : LIT. — P. 272—292.
8. Мацумото Д. Психология и культура [електронний ресурс] / Д. Мацумото. — СПб. : Питер, 2003. — 720 с. — Режим доступу : http://krotov.info/library/13_m/az/umoto_0.htm
9. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник / А. Нелюба, Є. Редько ; [заг. ред. А. Нелюби]. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. — 220 с.
10. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації 2012—2013 : Словник / А. Нелюба, Є. Редько ; [заг. ред. А. Нелюби]. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. — 172 с.

УДК 811.161.2'373.611:81'373.2

Г. М. Куцак*Донбаський державний педагогічний університет***Роль внутрішньої форми слова в ономасіологічних структурах похідних одиниць у мові та мовленні**

Куцак Г. М. Роль внутрішньої форми слова в ономасіологічних структурах похідних одиниць у мові та мовленні. У статті зроблено спробу на ґрунті лінгвістичних розвідок з'ясувати статус поняття «внутрішня форма слова» в ономасіології, виявити залежність характеру компонентів ономасіологічної структури слова від його внутрішньої форми. На прикладі похідних одиниць сучасної української літературної мови та неузусних елементів мовлення окреслено специфіку ономасіологічних структур найменувань з урахуванням особливостей виділення розпізнавальної ознаки іменованої реалії дійсності, процесу перетворення зовнішнього світу в певну форму, а також гіперо-гіпонімічної диференціації номінацій.

Ключові слова: внутрішня форма слова, ономасіологічна структура слова, ономасіологічна база, ономасіологічна ознака, похідні слова.

Куцак А. Н. Роль внутренней формы слова в ономасиологических структурах производных единиц в языке и речи. В статье сделана попытка на основе лингвистических исследований определить статус понятия «внутренняя форма слова» в ономасиологии, выявить зависимость характеров компонентов ономасиологической структуры слова от его внутренней формы. На примере производных единиц современного украинского литературного языка и неузусных элементов речи охарактеризована специфика ономасиологических структур наименований с учетом особенностей выделения распознавательного признака именованной реальности действительности, процесса преобразования внешнего мира в определенную форму, а также гиперо-гипонимической дифференциации номинаций.

Ключевые слова: внутренняя форма слова, ономасиологическая структура слова, ономасиологический базис, ономасиологический признак, производные слова.

Kutsak H. M. The role of the inner form of word in onomasiological structures of derivative units in language and speech. The author makes an attempt to find out the status of the concept of «inner form» in onomasiology on the basis of linguistic researches and to identify the dependence of the nature of components of onomasiological structure of word from its inner form. In the article the author outlines the specific formation of onomasiological structures of naming in view of the peculiarities of the allocation of distinctive feature of named item of reality on the example of derivative units in Ukrainian modern literary language and non-usage elements of speech, and the process of transformation of the outside world in certain form as well as hyperhyponymic differentiation of nominations is also analyzed.

Keywords: inner form of word, onomasiological structure of word, onomasiological base, onomasiological feature, derivative words.

Упродовж тривалого періоду в наукових розвідках лінгвістів спостерігаємо значне зацікавлення проблемою утворення найменувань. Увагу дослідників прикуто до вивчення похідних слів різних ономасіологічних структур – складників номінативного ресурсу національної мови, виразників її самобутності.

Пізнавальну функцію мови реалізовано в її назвах: «Не назване – не пізнане. Шукаючи назву для речі, людина її пізнає» [14:777]. Специфіку утворення номінативних одиниць і їхніх ономасіологічних структур свого часу вивчали чеський лінгвіст М. Докуліл, російські мовознавці І. С. Торопцев, О. С. Кубрякова, Г. А. Уфимцева, О. А. Земська, українські мовознавці

О. О. Селіванова, А. М. Архангельська, Є. А. Карпіловська та ін. [16; 13; 15; 7; 11; 1; 8].

Дослідження ономасіологічних структур похідних назв неможливе без окреслення поняття «внутрішня форма слова». «Наявність внутрішньої форми, – на думку О. П. Єрмакової та О. А. Земської, – типова й найважливіша риса похідного слова як складного знака дійсності. Саме похідні слова насамперед наділені внутрішньою формою» [6:518].

Першим проблему внутрішньої форми слова порушив О. О. Потебня [10]. Його послідовники виявили різноаспектність цього поняття. Надзвичайну складність, водночас і феноменальність внутрішньої форми слова засвідчили дослідження російських та українських лінгвістів: В. Г. Гака, О. П. Єрмакової, О. А. Земської, О. І. Блінової, В. М. Бойчука,

О. С. Снитко, О. О. Селіванової, М. І. Голянич та ін. [15; 6; 2; 3; 12; 11; 5]. Різні, часом суперечливі, трактування внутрішньої форми слова спричинені недостатнім її вивченням. Наукові розвідки щодо статусу внутрішньої форми слова досі тривають в українському мовознавстві, зокрема й ономасіології, отже, є наразі актуальними.

Мета статті – проаналізувати зв'язок внутрішньої форми слова з його ономасіологічною структурою, простежити специфіку вибору внутрішньої форми слова для різних номінативних одиниць у мові та мовленні. Досягнення мети передбачає виконання певних завдань: окреслення понять «внутрішня форма слова», «ономасіологічна структура»; установлення гіперо-гіпонімічної диференціації номінативних одиниць мови та мовлення.

Породження номінативної одиниці – складний процес перетворення думки про об'єкт називання в певну оболонку – слово. Матеріалізація думки відбувається не ізольовано, у тісному зв'язку з навколишнім світом і на ґрунті набутого мовленнєвого досвіду номінаторів. Утворенню назви передують зазвичай процес ототожнення, асоціювання іменованого предмета чи явища з природою, оточенням. Використовуючи одну реалію дійсності для називання іншої, мовець указує на певний зв'язок цих двох реалій, тобто ознаку, яка безпосередньо чи лише асоціативно, умовно об'єднує їх. Ця ознака, як зауважив О. О. Потебня, є «знаком значення» майбутнього слова, це «спільне між двома порівнюваними складними мисленнєвими одиницями» [9:17]. В уяві мовця постає певна внутрішня форма назви, яку О. О. Потебня витлумачив як «стосунок змісту думки до свідомості», те, що «показує, як уявляється людині її власна думка» [10:83]. На перший план виступає передусім найзагальніший характер змістового стосунку похідної одиниці до твірної бази. Це ще не судження про реалію і не власне мотивація. Це так звана підготовча робота до створення відповідної ономасіологічної структури слова.

Поняття ономасіологічної структури слова, що складається з двох компонентів – ономасіологічної бази та ономасіологічної ознаки, у науковий обіг увів чеський мовознавець М. Докуліл [16]. Ономасіологічну базу в похідному слові кваліфікують як те, що вказує на належність названої реалії дійсності до класу предметів, ознак, дій чи ознак ознак, тобто до однієї з поняттєвих категорій, а ономасіологічну ознаку – як семантично конкретнішу порівняно з ономасіологічною базою змінну для кожної словотвірної моделі величину, що уточнює ономасіологічну базу [15:60–61].

За спостереженнями деяких учених, у мовознавстві поняття внутрішньої форми вводять

для того, «щоб пояснити ономасіологічну структуру найменування, відкрити зв'язок між морфемною будовою похідного слова та його семантикою» [6:520]. Саме в похідному слові внутрішня форма є експліцитною. Як певний натяк на зв'язок однієї реалії дійсності з іншою вона зумовлює мотивацію нової назви, є поштовхом для вибору ономасіологічної ознаки. Своєрідною кінцевою ланкою номінації та наслідком внутрішньої форми слова є його ономасіологічна структура. Наближеність між ними, на думку О. О. Селіванової, «визначається мірою точності та яскравості вибору ономасіологічних ознак у структурі поняття» [11:35–36].

Виділяючи одну з найвиразніших ознак з усього уявного «образу» майбутнього найменування, мовець визначає не лише внутрішню форму слова, а й характер мотивації, також тип ономасіологічного зв'язку між мотиватором і похідною одиницею. У межах найпродуктивнішої, домінантної ономасіологічної категорії – предметності – спостерігаємо різні типи такого зв'язку, представлені їхніми підтипами. Вони окреслюють по суті специфіку появи ономасіологічної ознаки в структурі назви залежно від функцій предмета (суб'єкта), відношень між реаліями дійсності, особливостей інтеріоризації та ін., пор.: функціональний: функціонально-прямий (*учитель, читач*) і функціонально-інструментальний (*праска, білило*); предметний: предметно-прямий (*помийниця, хлібниця*) і предметно-опосередкований (*газетяр, гітарист*); означальний: означально-прямий (*жовток, малюк*) і означально-опосередкований (*опрошенець, міфічність*); кореляційний: родо-фемінативний (*делегатка, тигриця*) і віковий (*хлоп'я, кошеня*); асоціативний: асоціативно-прямий (*жовтуха, притулок*) і метафоричний (*стукач* (жарг.-розм.), *кравчучка* (жарг.-розм.)) тощо. У кожному з наведених прикладів у ролі ономасіологічної бази виступає формант – репрезентант ономасіологічної категорії, у ролі ономасіологічної ознаки – основа (корінь), де внутрішня форма виявляє характер (природу) найменування, бо вона «працює» на ономасіологічний аспект слова [6:518].

Пов'язуючи нову назву з номінативним ресурсом мови, внутрішня форма слугує й своєрідним способом «мовної економії». Інтеріоризація дійсності відбувається часто так, що внутрішня форма слова є надзвичайно узагальненою ознакою для номінативної одиниці, яку можна використовувати щодо різних конкретніших реалій дійсності. Напр., внутрішньою формою слова *читач* є 'той, що читає'. У цій назві не передбачено зазначати, що саме читає особа: книгу, газету чи текст доповіді. У будь-якому з указаних конкретних випадків щодо особи можна використати назву *читач*.

Трапляється так, що досить конкретну ознаку використовують у певній назві як спільну щодо групи реалій з іншими ознаками. Напр., в основу найменування *білізна* («вироби з тканин (перев. білі) для одягання на тіло або для побутових потреб (на постіль і т.ін.)»[4:51]) вкладено внутрішню форму '*білого кольору*', хоч група названих ним реалій часто є іншого кольору. За твердженням М. І. Голянич, внутрішня форма є передусім «точкою перетину суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації; вона дає напрям розгортання думки, але не завжди вказує на характер такого розгортання» [5:115]. Водночас характер внутрішньої форми слова виявляється через взаємозв'язок, відношення, що представлені ономасіологічною базою та ономасіологічною ознакою [5:124].

Вивчаючи номінації з погляду способу їх позначення за внутрішньою формою, яку виявляють за тією ознакою, що вкладають в основу найменування як розрізнявальну, В. Г. Гак виділив узагальнену та індивідуалізаційну опозиції. На його думку, у мові наявні різні за обсягом номінації, серед яких можна знайти гіперонім (номінацію широкого значення) і гіпонім (номінацію вузького значення). Відмінність так званої вузької (індивідуалізаційної) номінації від широкої (узагальненої) в тому, що вона складніша за семантичною структурою, бо ґрунтується на поєднанні різних ознак [15:272–273].

Найвиразніше гіперо-гіпонімічні зіставлення на рівні номінацій відбуваються в мовленні, де назви постають для конкретної комунікативної ситуації. Внутрішня форма в такому разі є експліцитнішою. Напр., у похідній одиниці *розшлюбитися* (СТБ, 7.06.2013) ономасіологічну ознаку зумовила внутрішня форма слова '*дія стосовно шлюбу*', що є гіпонімом, тобто індивідуалізаційною номінацією, до гіпероніма, узагальненої номінації, *розлучитися*. Надзвичайною експресивністю вирізняються такі «одноразові» номінації індивідуалізаційного характеру, як *беззводизм* (про пам'ятники Леніну) (СТБ, 30.09.2014). В ономасіологічній структурі цієї похідної одиниці показовою є не лише

ономасіологічна ознака, а й ономасіологічна база, реалізована за допомогою конфіксального форманта, складником якого є суфікс *-изм*, використовуваний у назвах абстрактних понять, політичних учень, течій. У ньому збереглася певна внутрішня форма, «пам'ять» від тих назв. Отже, внутрішня форма співвідноситься з усіма складниками ономасіологічної структури, з усім словом як цілісною одиницею, «на те вона і є внутрішньою формою СЛОВА» [2:10].

У назвах «внутрішня форма нерідко відбиває найвнє, побутове уявлення про предмет» [6:521]. Особливо це помітно в дитячому мовленні. Слово *підживотник* (*хребет*) (Єгор, 2,5 р.) позначає опредметнене поняття за місцем розташування, причому лише в конкретній ситуації. Очевидно, під час називання сама реалія (*хребет*) в уяві дитини знаходилася під животом (щодо людини, яка лежить на спині). Це найменування ґрунтується на найвнєму сприйнятті – внутрішній формі 'те, що розташовано під *животом*'. Звична для мовців непохідна назва (*хребет*) у певній комунікативній ситуації змінилася похідною, що представлена відповідною ономасіологічною структурою з експліцитною ономасіологічною ознакою.

Отже, внутрішня форма похідного слова певною мірою обґрунтовує природу ономасіологічної ознаки в його ономасіологічній структурі; є, з одного боку, об'єднувальним елементом для багатьох реалій дійсності і відповідних номінативних одиниць, з другого – диференційною ознакою в межах опозиційних (узагальненої та індивідуалізаційної) номінацій в умовах різних комунікативних ситуацій; зберігаючи вікові мовні та мовленнєві традиції, розкриває характер сприйняття об'єктивної дійсності українським народом; засвідчує самотність номінативного складу національної мови.

Проблема ролі внутрішньої форми слова в ономасіологічних структурах похідних назв, де в ролі ономасіологічної ознаки виступає формант, потребує глибокого вивчення, тож є перспективною.

Література

1. Архангельська А. М. До питання про засади побудови ономасіологічної моделі номінації / А. М. Архангельська // Мовознавство. — 2007. — № 4—5. — С. 20—35.
2. Блинова О. И. Внутренняя форма слова: мифы и реальность / О. И. Блинова // Вестник Томского государственного университета. Филология. — Томск, 2012. — № 4 (20). — С. 5—11.
3. Бойчук В. М. Типологія внутрішньої форми слова у десубстантивному словотворі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Бойчук Василь Миколайович. — Івано-Франківськ, 1997. — 182 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
5. Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Голянич Марія Іванівна. — Івано-Франківськ, 1998. — 455 с.

6. Ермакова О. П., Земская Е. А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова / О. П. Ермакова, Е. А. Земская // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. — 1985. — Т. 44. — № 6. — С. 518—525.
7. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская; Рос. акад. наук. Ин-т русского языка. — М. : Наука, 1992. — 221 с.
8. Карпіловська С. А. Неузале словотворення: правила «гри без правил» / С. А. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. — 2005. — Т. 8. — № 1. — С. 106—117.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — Т. 1—2. — М. : Учпедгиз, 1958. — 536 с.
10. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. — [3-е изд.]. — Харьков : Мирный труд, 1913. — 225 с.
11. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. — К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. — 148 с.
12. Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц / Е. С. Снитко. — Львов : Свит, 1990. — 150 с.
13. Торопцев И. С. Предмет, задачи, материал и методы ономазиологии / И. С. Торопцев // Проблемы ономазиологии : науч. труды. — Орел : Изд-во Курск. гос. пед. ин-та, 1974. — Т. 21 (114) I. — С. 3—75.
14. Українська мова: енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.] — [2-ге вид., випр. і доп.]. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.
15. Языковая номинация. Общие вопросы / [под ред. Б. А. Серебrenникова]. — М. : Наука, 1977. — 359 с.
16. Dokulil M. Tvoření slov v češtině / M. Dokulil // Teorie odvozování slov. — Praha : ČSAV, 1962. — 264 s.

УДК 811.161.2'373.611.

О. В. Ляхова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Словотвірний аспект в аналізі концепту ВОЛЯ

Ляхова О. В. Словотвірний аспект в аналізі концепту ВОЛЯ. Стаття демонструє аналіз словотвірних властивостей концепту ВОЛЯ як складного ментального утворення, що є одним з важливих елементів української мовної картини світу. Для структурування картини світу застосовано словотвірний аспект: досліджено словотвірне гніздо із вершиною вол- та словотвірні парадигми з метою встановлення семантичного обсягу концепту ВОЛЯ, простеження семантичних і дериваційних відношень між компонентами словотвірного гнізда.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, словотворення, словотвірне гніздо, дериват.

Ляховая О. В. Словообразовательный аспект в анализе концепта ВОЛЯ. Статья демонстрирует анализ словообразовательных свойств концепта ВОЛЯ как сложного ментального образования, являющегося одним из важных элементов украинской языковой картины мира. При структурировании картины мира задействован словообразовательный аспект: исследовано словообразовательное гнездо с вершиной вол- и словообразовательные парадигмы с целью установить семантический объем концепта ВОЛЯ, проследить семантические и деривационные отношения между компонентами словообразовательного гнезда.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, словообразование, словообразовательное гнездо, дериват.

Lyakhova O. V. Aspects of word-formation in the analysis of the concept LIBERTY. The paper analyses word-formative properties of the concept LIBERTY as a complex mental formation and an important element of Ukrainian language picture of the world. The paper presents the formative aspect of the research: the research of derivational cluster and paradigms may give the idea of semantic and potential of the concept LIBERTY, allows to trace semantic and derivational relationships between the components of word-formative cluster.

Key words: concept, language picture of the world, word-formation, word-formative cluster, derivative.

Один із ключових підходів сучасної лінгвістики – антропоцентричний, який можна означити діадою «мова – людина», – передбачає всебічне вивчення вмотивованості

(детермінованості) мовної системи та її використання у мовленні. При цьому той факт, що вибір мовних засобів зумовлений не тільки нормами певної мови, а й великою мірою прагматичними й ціннісними інтересами мовця,

особливостями його світобачення, на сьогодні є беззаперечним.

У процесі розвитку когнітивної лінгвістики («надглибинної семантики», за висловом П. Паршина [19:30]) постають нові завдання, зокрема, пов'язані з визначенням ролі словотворення, чия номінативна функція як «функція ословлювання й означування світу є власне когнітивною» [16:407]. Крім того, як стверджує О. Круглій, нові перспективи в розвитку дериватології в останні десятиріччя також пов'язують з когнітивною наукою, «під впливом якої особливо інтенсивно проходить становлення нової парадигми знань у цій царині» [13:95]. У рамках когнітивного підходу словотворення розглядають «як пізнавальний процес, під час якого за допомогою ментальних операцій відбувається категоризація нового знання та появи нових слів у мові, мовленні та ментальному лексиконі» [3:32].

На здатність словотворчих засобів мови передавати певні елементи картини світу звернув увагу ще О. Потебня. Так, характеризуючи відмінність конструювання мовної картини світу у слов'янських і німецькій мовах, учений показав, що ті елементи картини, які в слов'янських мовах передаються словотворчими афіксами, у німецькій втілюються за допомогою основоскладання. Ці структурні особливості мов виявляються у внутрішній формі слова і відбивають специфіку мовного бачення світу. О. Потебня у цьому зв'язку писав (цитуюмо мовою оригіналу): «Есть, положим, тема для вещественного значения „спаси“. Чтобы образовать *pora. agentis „спаситель“*, нужно к этой теме присоединить „человек“: спасти-человек (*retten-mensch*). Так прибавка материального слова „вещь“ образует имя действия (спаси-вещь, *retten-sache* = спасение), прибавка слов „место“, „орудие“ – имена места, орудия» [20:38].

Загалом проблеми когнітивної інтерпретації структури мовної картини світу засобами словотвору порушують у своїх працях Л. Араева, Є. Карпіловська, М. Косирева, О. Кубрякова, Т. Вендіна, М. Осадчий, Н. Ярошенко, О. Коляденко, І. Беркешук, О. Круглій, Л. Чумак, О. Шишліна та ін. Науковці з'ясовують роль дериваційних процесів у формуванні різних мовних картин світу, при цьому в центрі уваги мовознавців опиняються як окремі похідні, так і комплексні одиниці словотвору (різні словотвірні типи та гнізда).

Метою пропонованої розвідки є аналіз словотвірних властивостей концепту ВОЛЯ в українській мовній картині світу, виявлення національно-культурної специфіки названого концепту крізь призму словотворення. Ми обрали один із фрагментів такого аналізу, що демонструє національно-культурні риси похідних – членів словотвірного гнізда (далі – *СГ*) із вершиною *вол-* у

межах однієї зі смислових зон концепту ВОЛЯ – «бажання». **Матеріалом дослідження** послуговували 374 деривати *СГ* із вершиною *вол-* [10], **джерелами** стали тлумачний та етимологічний словники [8;21].

Концепт ВОЛЯ є одним із ключових в українській мовній картині світу, що позначилося на увазі дослідників до його вивчення в різних аспектах: так, Ю. Балацька, Т. Космеда, В. Бездітко, Н. Грозан, Ю. Прадід розглядають поняття *воли* як складової внутрішнього світу людини; Л. Фатеева, І. Голубовська, О. Маленко П. Колодченко, Т. Космеда, О. Таран з'ясовують смислове наповнення концепту ВОЛЯ в індивідуально-авторському образі світу; Л. Фатеева звертається також до паремійної репрезентації концепту, а К. Головенко – до віддзеркалення українського концепту ВОЛЯ в англійській культурі; О. Яцкевич подала комплексне дослідження смислового наповнення та структурної організації концепту ВОЛЯ в українському культурному ареалі. У зарубіжній лінгвістиці до вивчення поняття «*воля*», його обсягу й змісту на матеріалі різних мов зверталися А. Вежбицька, Г. Солохіна, Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Ю. Степанов, В. Телія, О. Урисон, О. Шмельов, Т. Вендіна та ін. Проте і вітчизняна, і зарубіжна лінгвістика не мають докладного аналізу словотворчих засобів вербалізації концепту ВОЛЯ, що вважаємо **актуальним** науковим завданням у дослідженні особливостей розгортання цього фрагмента мовної картини світу, зокрема й мовної картини світу українського народу. Ми погоджуємося з думкою О. Крючкової про те, що «для виявлення концептуального змісту мовних одиниць значну цінність становить аналіз словотвірних мікросистем (гнізд, категорій, парадигм, ланцюгів), включених у сферу досліджуваного концепту» [14:256].

Деривати як репрезентанти концепту ВОЛЯ відіграють особливу роль у його вивченні, оскільки самі похідні слова, що мають бінарну формальну й семантичну структуру, називають різноманітні фрагменти дійсності крізь призму семантики твірного слова й зумовлюють таким чином взаємозв'язок явищ, позначуваних ними. Відомо, що деривати найбільш інформативні для вивчення мовної картини світу, тому що «дозволяють побачити (на відміну від простої й непохідної лексики), як була сприйнята певна реалія у світі „як він є“ – через відсилання до яких (вихідних, мотивуючих) сутностей (об'єктів, дій, якостей тощо) вони були осмислені й потім названі» [22:7]. Внутрішня форма похідного слова, яка містить відомості про «старі», успадковані, смисли й «нові», набуті внаслідок творення слова, виявляється провідником до його семантики.

Вивчаючи індоєвропейські мови, А. Мейє говорить про те, що значення індоєвропейського

слова складне [18:170], а структурні одиниці – морфеми – виражають різноманітні граматичні відношення й узагальнюють складні психічні процеси, що відбуваються у свідомості носіїв мови. Дослідник стверджує, що «морфологічні елементи, на які ми розкладаємо індоєвропейське слово, не є абстракціями граматиків: це символи, за допомогою яких виражено системи асоціацій, спільних для всіх осіб того самого мовного колективу. Парадигма є граматичним зображенням сукупності психічних фактів, котрі виявляються приблизно тотожними у цілої групи людей» [18:169]. Власне, йдеться про те, що морфологічні елементи в похідних словах певним чином віддзеркалюють відповідну мовну картину світу.

Погоджуємося з О. Кубряковою, яка розглядає словотворення як «систему забезпечення потреб у виділенні й фіксації особливих структур знання, в об'єктивації й екстеріоризації інтеріоризованих концептуальних структур (ментальних репрезентацій досвіду й знань людини), тобто „пакування“ в мовні форми, що відповідають певним формальним і змістовим вимогам. Такою мовною формою є похідне слово, і саме як одиницю зберігання, вилучення, отримання й систематизації нового знання й варто розглядати цю одиницю» [16:393]. При цьому словотворення як процес спрямоване завжди вибірково: що важливішим для людини є певне поняття, то ширшим буде й мовний простір, який охоплює й розкриває це поняття. Словотворення дає нам певною мірою відповіді на такі питання: «які елементи позамовної дійсності і як словотвірною маркуються, чому вони утримуються свідомістю, оскільки вже сам вибір того чи того явища дійсності об'єктом словотвірної детермінації свідчить про його значимість для носіїв мови», фактично – про певну життєву або соціальну цінність [5:8–9]. Українська мова, що належить до типу флективних синтетичних мов, має формально й семантично складну й багату систему словотворчих засобів, яка відображає виражальні можливості мови, її ресурсоспроможність у передаванні різноманітних значень та їхніх відтінків. Організований масив формантів Г. Кочерга називає «когнітивним інструментом, засобом членування дійсності за допомогою мови», пояснюючи, що, з одного боку, набір словотворчих засобів (як і мова в цілому) слугує для максимально адекватного опису дійсності й розвивається відповідно до потреб у позначенні денотатів, а з другого, – наявні в мові засоби словотворення беруть безпосередню участь у формуванні й оформленні думки відповідно до теорії мовної відносності й закономірностей впливу мови на мислення [12:42].

Одним із важливих для «словотвірної концептології» (позначення О. Крючкової)

напрямків досліджень є вивчення формально-семантичної структури СГ. Під час розгляду структури концепту слід урахувати, що семантичний компонент – показник належності деривата до конкретного СГ міститься в кожній відповідній мовній одиниці. І. Вотякова висловлює думку про те, що феномен СГ спричинений «сюжетним», «ситуативним» характером людського світосприйняття; «у процесі своєї культурно-пізнавальної діяльності людина „зв'язує“ світ, помічаючи й фіксує в ньому „очевидні“ відношення між предметами (об'єктами). Носій мови інтуїтивно відчуває в гнізді систему „очевидних“ рольових відношень між словами-явищами» [6:53].

Вершиною СГ концепту ВОЛЯ є корінь *вол-* із морфологічними варіантами *віль-, воль-, віл-, вілл-, волл-*. Члени гнізда розташовані на семи ступенях словотворення, а глибина словотворення дорівнює сімом словотвірним актам. Структурний склад досліджуваного гнізда містить похідні таких лексико-граматичних розрядів української мови, як іменники, прикметники, дієслова, прислівники, дієприкметники і дієприслівники. Вихідний елемент розгортання СГ – іменник *воля* є одним з найдавніших праслов'янських запозичень, яке за походженням пов'язане з чергуванням голосних у слові *velēti* «веліти». За словником-довідником В. Жайворонка «Знаки української етнокультури», слово-концепт ВОЛЯ має значення «свобода, незалежність на противагу неволі, рабству; також в особистому плані – здатність здійснювати, переходити від думки до дії; <...> у народі символізує силу <...>; ставиться понад життя <...>; часто зіставляється з долею, узалежнюється від неї» [9:113]. У тлумачних словниках кількість значень слова варіюється, але всі вони в цілому інтегровані семантичними ознаками «бажання», «сила», «свобода», що становлять собою константні смислові зони в структурі концепту.

У СГ дериват другого ступеня похідності *вільний* (як і похідний від нього прислівник *вільно*) пов'язується з вільною особистістю і концептом «незалежність» [11:65], однак розкриває всі з названих ознак, хоча наступні компоненти відповідного словотвірного ланцюжка (*воля* – *вільний* – *вільніший* – *повільнішати*) звужують свою семантику: *вільніший* і *повільнішати*, за тлумачним словником, стосуються слова *вільний* лише в одному значенні – «який нічим не обмежується, якому ніхто, ніщо не заважає // якому ніщо не стоїть на перешкоді, якого ніщо не стримує // який здійснюється легко, без труднощів» [21].

У сучасних тлумачних словниках домінуючим для лексики *воля* подається значення, ґрунтоване на семантичному компоненті «бажання», – «одна з функцій людської психіки, яка полягає

насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки // прагнення досягти своєї мети; рішучість» [21]. В аналізованому СГ ця семантична ознака має регулярний характер й реалізується в таких похідних, як *воленька, вольниця, волити, воліти, волю, звільна, зволення, відзволити, дозволити, позволити, призволити, воління, зволіти* та ін. Увагу привертають складні слова, що репрезентують здатність і прагнення українців до вільного вибору своєї діяльності: *самоволя, самоволець, самоволка, самовольниця, самовольство, самовільний, самовілля, самовільник, самовільність, самовільство, самовільно* тощо; *сваволя, сваволенство, сваволець, сваволити, розсваволитися; свавілець, свавільний, свавільник, свавільність, свавільство, свавільно, свавільниця, свавільничати* та ін. Маючи спільне етимологічне значення, мотивоване словосполученням *своя воля*, і сучасне «схильність діяти за своєю волею, незважаючи на волю й думку інших» [21], деривати *самоволя* і *сваволя* (як і похідні від них) розійшлися в сучасному вжитку в значеннях, оскільки *свавільною* передусім вважають таку поведінку за своєю волею, яка призводить до «необмеженої влади, відсутності законності, справедливості» [21] і сприймається мовцями як негативна.

Відзначимо в цілому високий відсоток складних слів у проаналізованому матеріалі: це, наприклад, іменники *вільнодумець, вільнолюбство, вільнодумство, волелюбство, самовдоволення, самовдоволеність, воїн-визволитель*, дієслова *вільнодумствувати, божеволіти, збожеволіти*, прикметники *морально-вольовий, вільноринковий, добровольчий, вільнодумний, вільнолюбний, волелюбний, вільновідпущений, вільнонайманий, народно-визвольний, національно-визвольний, мало-задовільний* прислівники *своєвільно, добровільно*, та ін.

За свідченням В. Абаєва, складні слова належать до категорії найдавнішої лексики в багатьох мовах [1:75], що підтверджує й поданий перелік дериватів. Серед таких одиниць – і прикметник *божевільний*. Походження слова стосується словосполучення *божа воля* й пов'язане з тим, що в православній християнській традиції побутувало уявлення про божевільних (юродивих) як виразників *божого воли* [8:222] – тих, хто звільнений Богом і перебуває під його опікою, кому божа воля відкрита більшою мірою, ніж іншим (так, «божими людьми» у 16–17 ст. називали пророків, співців і кобзарів, образи яких перебували на межі пророцтва й божевілья, дивакуватості, маргінальності – божий чоловік у «Чорній раді» П. Куліша, Перебендя у творі Т. Шевченка). У сучасному вжитку дериват має стрижневе значення «психічнохвора людина» [21]. Зберігаючи формальну мотивацію тим самим

словосполученням *божа воля*, лексема на семантичному рівні мотивується формулою *вільний (звільнений) від Бога* – той, хто відрікся Бога й віддався його антагоністу (тобто своєрідно все ж учинив «за власною волею»). Цікаве й порівняння деривата *божевільний* з його семантичним відповідником у російській мові – лексемою *сумасшедший*, мотивованою словосполученням *сошедший с ума*: в українській мовній картині світу *божевільний* має божу волю чи вільний від неї, у російській – людина зі схожим з погляду медичної практики психічним станом втрачає розум.

Загалом деривати аналізованого СГ із семантичним компонентом «бажання» мають у сучасній українській мові здебільшого прозору семантику. Однак ідіоматичним значенням наділені дериват *поволі* і його похідні *повольеньки, повільний, повільніший, повільність, повільно, вповільнити* та ін. Якщо звертатися до етимології, то дія, що означається в сучасному слововжитку прислівником *поволі* «не швидко, не поспішаючи» і «поступово, з часом, не відразу» [21], насправді також залежить від особистих бажань і зусиль особи. *Поволі* маємо розуміти не як просто «нешвидко», а як «нешвидко – відповідно до власної волі».

Аналіз парадигматики слова *воля* виявив структурно-семантичні протиставлення на рівні антонімічних пар *воля – неволя* та *воля – безвілля*, які окреслюють межі семантичних груп «бажання» і «свобода». Перша опозиція зосереджується на значенні деривата *неволя* як «відсутності волі, свободи, повної залежності когось від кого-, чого-небудь» [21], а отже, і нездатності діяти за власною волею. Ця семантика далі розгортається в похідних *неволенька, неволець, волею-неволею, невільний, невільник, невільниця, невільництво, невільничий, невільницький, неволити, невільність, невільно, неволення, зневолити, заневолити, поневолити, приневолити, підневільний, поневоли* та ін. Маємо зауважити, що ця група похідних – одна з найбільших у досліджуваному СГ, що свідчить про продуктивність слова *неволя* й пов'язаного з ним поняття. Це видається природним, оскільки те, що не виходить за межі норми й тому не становить для людини небезпеки, має меншу градацію понять, означене меншою кількістю мовних одиниць, і навпаки. Відповідно відсутність волі й позбавлення вільної діяльності як важливі обставини життя знаходять повне відображення в мовній свідомості особистості.

Значно меншою кількістю похідних представлено групу одиниць, що стосуються опозиції *воля – безвілля*: *безволя, безвільний, безвільність, безвільно, збезволити, збезволити, збезволювати, безвольність, безвольно*. У цьому фрагменті СГ відсутні ланки 5–7 ступенів

словотворення, що свідчить про відносно невисоку продуктивність дериватів із префіксом **без-**. При цьому сама наявність їх так само свідчить про важливий для мовців характер позначуваних понять. Т. Вендіна, коментуючи одну з робіт А. Журавльова, зазначає: «аналізуючи, на перший погляд, безсистемні утворення з префіксом *bez-* в праслов'янській мові, автор доходить висновку, що за допомогою негативувальної префіксації маркувалися не будь-які величини, а лише ті, що стосувалися фундаментальних цінностей слов'ян» [5:11]. Українці, зокрема, утверджуючи *волю* як одну з вищих цінностей, негативно сприймають її відсутність і в первинному, етимологічному (*безволя* як неможливість розпоряджатися чимось на свій розсуд), й у вторинному (*безволя* – брак волі, наполегливості, рішучості) значеннях.

Опозицію дериватів другого ступеня словотворення утворюють похідні одиниці *воленька* – *неволенька*. Це іменники з об'єктивно-оцінним значенням, які містять у своїй словотвірній структурі емотивно навантажений суфікс пестливості **-еньк-**. Загалом пестливе ставлення людини до когось чи чогось передають в українській мові багато суфіксів, а сама українська мова надзвичайно багата на пестливі форми. Це виявляється, наприклад, у тому, що чимало українських дериватів із суфіксами пестливості, джерелом яких є українська народнопоетична мова, часто не знаходять еквівалентів в інших мовах, зокрема в російській: *козаченьки*, *чумаченько*, *чарівниченька*, *музиченько*; *їсточки*, *спатоньки*, *гулятоньки* тощо. Наявність такої безеквівалентної лексики свідчить, на думку І. Голубовської, «з одного боку, про більший ліризм і сентиментальність українців порівняно з росіянами, а з другого – про деяку пасивність світосприйняття, що <...> досить чітко простежується в наявності пестливих форм у таких слів-понять, які не можуть бути оцінені як позитивні ні з соціального, ні з індивідуального погляду» [7:55]. У парі, що описується, компоненти оцінювані українцями як позитивний (*воленька*) і негативний (*неволенька*), при цьому тут виявляється ще одна закономірність – наявність в українській мові зменшено-пестливих форм на позначення негативних з позиції мовця явищ (пригадаймо також іменники *хворобонька*, *воріженьки*, *нещастячко*, *війнонька* та ін.). Таке

поширення суфіксів зі значенням пестливості на негативні з точки зору аксіології поняття можна пояснити, як зауважує І. Голубовська, психологічними чинниками, зокрема, бажанням мовця суб'єктивно пом'якшити важкі, неприємні враження від поганого в навколишній дійсності [7:57].

Отже, деривація як тип номінації є одним із важливих способів мовної категоризації концепту **ВОЛЯ**, репрезентованого в українській мові 374 похідними в межах СГ із вершиною *вол-*. Одиниці СГ мають високу регулярність в українському дискурсі. У СГ репрезентанти концепту **ВОЛЯ** об'єктивують значущі для носіїв української мови аспекти концептуалізації знань про *волю* як явище дійсності. До основних семантичних груп концепту належать групи, що стосуються понять «бажання», «влада», «свобода».

Ці значення активно реалізуються в українській національній культурі як релевантні для її носіїв: приміром, у творах Т. Шевченка *воля* відповідно до традиційних народних уявлень постає як *сподівана воля*, *воля-доля*, *добро святе*, *святая правда* – *воля*, *святая воленька*, *свята воля* (*Бо де нема святої волі, не буде там добра ніколи*), *воля як світ* (*Сон мені приснився! Ніби знову я на волю, на світ народився*) тощо; у численних пареміях *воля* постає дорожчою за гроші і навіть за саме життя, бо *Хоч і спина гола, аби своя воля*, *Хоч за три дні перед смертю волі побачить*, *Життя не має ціни, але воля дорожча життя*; споконвічна національно-визвольна боротьба українців відбувалася саме *за волю, за щастя*; і навіть перші рядки національного гімну утверджують *волю* як вищу цінність.

Семантичний компонент «бажання» втілюється в домінуючому словниковому значенні слова *воля*, пов'язаному з бажанням діяти на власний розсуд. У подальших дослідженнях слід звернути увагу на інші смислові компоненти концепту **ВОЛЯ**, репрезентовані похідними одиницями СГ із вершиною *вол-*. Цікавим буде й більш глибокий порівняльний аналіз національно-культурної специфіки названого концепту крізь призму словотворення в різних мовах. Варті уваги також й інші аспекти проблеми, пов'язані з великою кількістю семантичних ролей і мотивувальних ознак членів відповідного СГ.

Література

1. Абаев В. И. Сложные слова – хранители древней лексики / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. — 1983. — №4. — С. 75—85.
2. Бабакова О. В. Словотвірно-когнітивна модель концепту «барвінок» в українській мовній картині світу [електронний ресурс] / О. В. Бабакова, О. Г. Хомчак // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. — 2012. — № 1. — С. 23—28. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vznu_fi_2012_1_6.pdf

3. Беркешук І. С. Мутаційний словотвір у формуванні мовної картини світу / І. С. Беркешук // Філологічні студії / Криворізький національний університет. — Кривий Ріг, 2013. — № 9. — С. 31—36.
4. Вежбицкая А. Воля / А. Вежбицкая // Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А. Д. Шмелева. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — С. 241—246.
5. Вендина Т. И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм) / Т. И. Вендина. — М. : Индрик, 1998. — 236 с.
6. Вотякова И. А. Словообразовательный аспект в анализе концепта радость (на материале русского и испанского языков) / И. А. Вотякова // Вестник Удмуртского университета. История и филология. — 2011. — Вып. 2. — С. 53—58.
7. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія 2-е вид., випр. і доп. — К. : Логос, 2004. — 284 с.
8. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / колект. автор; голова ред. колегії О. С. Мельничук. — К. : Наукова думка, 1982—2006. — Т. I—VI. — Т. I : А—Г / уклад. Р. В. Болдирев та ін. — 1982. — 632 с.
9. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. Жайворонок. — Київ : Довіра, 2006. — 703 с.
10. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами-омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. — К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2002. — 912 с.
11. Космеда Т. А. Концепт ВОЛЯ у свідомості мовної особистості та категорія / Т. А. Космеда // Записки з загальної лінгвістики : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Одеський нац. ун-т імені І. І. Мечникова. — Одеса : Астропринт, 2001. — Вип. 3. — С. 65—74.
12. Кочерга Г. Лінгвістичний антропоцентризм і теорія мовної картини світу як основа дослідження історичної дериватології української мови [електронний ресурс] / Г. Кочерга // Мовознавчий вісник. — 2012. — Вип. 14—15. — С. 41—46. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mv_2012_14-15_8.pdf
13. Круглій О. Р. Відображення концептуальної картини світу комбінувальними формами / О. Р. Круглій // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки / Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки ; [редкол. : Г. Л. Арушин та ін.]. — Луцьк, 2011. — № 3 : Філологічні науки. Мовознавство, Ч. 1. — С. 95—99.
14. Крючкова О. Ю. Когнитивная лингвистика и словообразование [електронний ресурс] / О. Ю. Крючкова // Прикладна лінгвістика і лінгвістичні технології. Тези наукової конференції Megaling'2012. — Київ, 2012. — С. 256—265. — Режим доступу : http://megaling.ulif.-com.ua/attachments/article/37/Kruchkova_O.pdf
15. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / Б. А. Серебренников. — М. : Наука, 1988. — С. 141—172.
16. Кубрякова Е. С. Роль словообразования и производного слова в обработке знаний / Е. С. Кубрякова // Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
17. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 36—41.
18. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Антуан Мейе. — М. ; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. — 512 с.
19. Паршин П. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века / П. Паршин // Вопросы языкознания. — 1996. — № 2. — С. 19—42.
20. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике [електронний ресурс] / Александр Афанасьевич Потєбня, Академия наук СССР. Отделение литературы и языка ; под общ. ред., предисл., вступ. ст. В. И. Борковский. — М., 1958. — Т. 1/2. — 536 с. — Режим доступу : http://elibr.gnpbu.ru/text/potebnaya_iz-zapisok-po-russkoy-grammatike_t1-2_1958/go,2;fs,1/
21. Словник української мови : в 11 томах [електронний ресурс] / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. — Онлайн-версія «Словника української мови» в 11 томах. — Том 1—11. — К. : 1970—1980. — Режим доступу : <http://sum.in.ua>
22. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И. С. Улуханов. — М. : Наука, 1977. — 255 с.
23. Фатєєва Л. Концепт «воля» в поезії Тараса Шевченка / Л. Фатєєва // Лінгвістичні студії. — Вип. 18. — С. 293—297.
24. Фатєєва Л. М. Лінгвокультурологічний концепт «воля» (пареміологічний аспект) /Л. М. Фатєєва // Наукові праці. — 2007. — Т. 2, № 54. — С. 91—94.
25. Чумак Л. М. Роль дериваційних процесів у формуванні англословної картини світу / Л. М. Чумак // Нова філологія. Збірник наукових праць. — 2012. — № 51. — С. 194—197.
26. Шишліна О. Поняття словотвірного концепта / О. Шишліна // Філологічні науки. — 2011. — Вип. 8. — С. 110—115. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fil_Nauk_2011_8_18.pdf
27. Яцкевич О. О. Концепт «Воля» в українській мовній картині світу : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ольга Олександрівна Яцкевич. — Харків : Б. в., 2009. — 19 с.

УДК 811.161.2'373.611

Н. В. Папідзе

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника»

Словотворча спроможність дієслів на позначення паракінесичних процесів

Папідзе Н. В. Словотворча спроможність дієслів на позначення паракінесичних процесів. У статті описано структуру словотвірних парадигм дієслів на позначення паракінесичних процесів. Запропоновано виокремлення цих дієслів в окрему лексико-семантичну групу, яка є периферійним компонентом макрополя руху. Встановлено актантну та сирконстантну матриці аналізованих дієслів, визначено їх валентні можливості. Серед похідних першого ступеня деривації виокремлено три блоки: субстантивний, ад'єктивний та вербальний. Простежено процес семантико-словотвірних трансформацій у парі «твірне – похідне». У межах блоків виявлено різнотипні словотвірні значення, реалізовані похідними, та засоби їх вираження.

Ключові слова: рух, валентність, сема, словотвірне значення, твірне, похідне.

Папидзе. Н. В. Словообразовательная способность глаголов на обозначение паракинесических процессов. В статье описана структура словообразовательных парадигм глаголов для обозначения паракинесических процессов. Предложено выделение этих глаголов в отдельную лексико-семантическую группу, которая является периферийным компонентом макрополя движения. Установлены актантная и сирконстантная матрицы анализируемых глаголов, определены их валентные возможности. Среди производных первой степени деривации выделены три зоны: субстантивная, адъективная и вербальная. Прослежен процесс семантико-словообразовательных трансформаций в паре «производящее – производное». В пределах блоков выявлено разнотипное словообразовательное значение, реализованное производными, и средства их выражения.

Ключевые слова: движение, валентность, сема, словообразовательное значение, производящее слово, производное слово.

Papidze N. V. The derivation ability of verbs that denote parakinesic processes. The article describes the structure of word-building paradigms of verbs that describe parakinesic processes. The allocation of verbs in a separate lexical-semantic group, which is a peripheral component of macrofield of motion has been offered. Aktants and syrkonstants matrix of analyzed verbs have been established, valence opportunities have been defined. Among the derivatives of the first degree of derivation three blocks have been singled out: substantival, adjectival and verbal. The process of semantic and word building transformations in a pair «offormative – derivative» has been traced. Within the different types of word building blocks derivational meanings, realized by derivatives, and instruments of their expression have been found.

Key words: movement, valence, seme, derivational meaning, offormative word, derivative.

Макрополе руху займає значне місце серед активного пласту лексики. Виокремлення вербативів, що репрезентують семантику руху частин тіла, в окрему групу (на основі ролі суб'єкта як фактичного виконавця) детерміноване не лише лінгвальними чинниками, а й впливом мовної картини світу, яка вербально репрезентує навколишнє середовище, що продукується свідомістю людини. Як зазначає В. В. Грещук, «твірна основа в структурі ономасіологічних категорій, на основі яких узагальнене відображення дійсності в свідомості певним чином препарується й упорядковується відповідно до конкретних способів номінації, фіксує ономасіологічну ознаку» [2:106]. Таким чином, трансформаційний шлях «від твірного до похідних» є не тільки дериваційним, а й глибинним когнітолого-функціональним актом.

Словотворчу спроможність парних дієслів руху (кореляція односпрямованість / різноспрямованість) вже досліджено на рівні

словотвірних гнізд (М. П. Лесюк [3]), на рівні словотвірних парадигм (СП) у зіставному аспекті на матеріалі української та польської мов (Л. В. Сегін [7]). Словотворча спроможність дієслів із семантикою руху частин тіла як периферійних конститuentів макрополя «рух» ще не була окремим предметом лінгвістичного дослідження, що й зумовлює **актуальність** роботи.

Об'єктом аналізу обрано 28 дієслів (*блімати, бовтати, борсатися, вертіти, виляти, ворухіти, гоїдати, двігати, дрігати, знізувати², здвигати (здвигувати), кивати, кліпати, крутіти, лупати, махати, маяти, метляти, мигати, моргати, мотати, плескати, рухати, стенати², тріпати, трясті, трусіти, хитати*), структура яких містить компонент рухової семантики.

Предметом статті є простеження процесу актуалізації семи руху в межах СП вербативів на позначення паракінесичних процесів.

Мета розвідки – виявити особливості структури СП вказаних дієслів та встановити роль валентності твірних у продукуванні похідних.

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

- визначити валентні можливості твірних;
- описати множину словотвірних значень (СЗ) обраних для аналізу базем;
- виявити набір словотворчих афіксів, які реалізують встановлені СЗ.

Дієслова на позначення паракінесичних процесів належать до периферії макрополя руху, оскільки позначають не «зміну місця знаходження кого-, чого-небудь; перенесення чогось з одного місця в інше» [1:918], а зміну положення частин тіла, що відбувається завдяки конкретній фізіологічній дії фактичного суб'єкта. Як правило, дієслова на позначення руху частин тіла використовуються для експресивно-оцінної характеристики певної ситуації, для словесного оформлення неперваки: – *От Стефанівна! – скрушино похитала головою сусідка. – Повірила якось аферисту* [5]; *Даза махнула рукою – зникни, мовляв* [4].

Актантна рамка аналізованих дієслів має таку структуру: S-M-I (=0), де **S** – суб'єкт, **M** (англ. movement) – рух, **I** (=0) – т. зв. «інструментальний об'єкт» (назва позиції зумовлена використанням об'єкта в інструментальній функції). Лівобічною є позиція суб'єкта руху, тобто живої істоти (людини, тварини), якій належить роль фактичного виконавця руху: *Ольга приклала вказівний палець до вуст і кивнула сестрі «ходімо»* [8]; *Туман [собака], ніби зрозумівши її слова, вишов на вулицю, востаннє прощально махнув жінці хвостом і подибав порожньою вулицею* [8]. Тобто реальним виконавцем є істота, яка каузує рух власних частин тіла. Правобічною є позиція інструментального об'єкта (твірним властиве альтернативне керування: О. в. і рідше – Зн. в.): *Федір з Оксаною махали на прощання руками, доки не зникли з поля зору* [8]. Названа позиція часто не знаходить вербалізованого вираження та елімінується: *Варя, ледь стримуючи себе, щоб не розплакатися, лише кивала на знак згоди* [8]. Аналізовані слова-мотиватори характеризуються вузькою сполучуваністю, порівняймо: **кива́ти** (розм. **мота́ти**) найчастіше поєднується з іменником *голова* в орудному відмінку: *Іван Михайлович підвівся, кивнув головою, а Кузьма Петрович оголосив перший пункт черги денної – вибори нового голови сільської ради* [8]; **бліма́ти**, **кліпа́ти**, **морга́ти**, **мига́ти** – з іменниками *повіки*, *вії*, *очі* в орудному відмінку: – *Тату, я піду проведу Марічку, – знайшлася Варя, бо подруга перестала плакати, лише розгублено кліпала очима* [8]; *Стара Секлета лише кліпала очима, не розуміючи у чому річ* [8]; **зни́зува́ти**, **здви́га́ти**, **степа́ти** – з іменником *плече* (рідше – *рамено*) в орудному відмінку множини: – *Не розумію, – знизала плечима Валентина Петрівна. – Як? Сама?* [5]; *Не*

знаю, – степа́ла плечима Варя. – Я хочу побачити, чи поберемося ми з Андрієм, чи ні, – сказала дівчина... [8].

Серед похідних першого ступеня деривації виділяємо три блоки: субстантивний, ад'єктивний та вербальний.

Найбільшою кількістю конститuentів субстантивного блоку характеризується СЗ «опредметнена дія»: *бліма́ння*, *бо́вта́ння*, *бо́рса́ння*, *верті́ння*, *виля́ння*, *воруї́ння*, *гойда́ння*, *дри́га́ння*, *зни́зува́ння*², *здви́га́ння*, *кива́ння*, *кліпа́ння*, *круті́ння*, *круче́ння*, *лу́па́ння*, *маха́ння*, *ма́яння*, *мига́ння*, *морга́ння*, *мота́ння*, *рух* 5, *ру́ха́ння*, *ру́ха́нка* (діал. *ру́ха́вка*), *тріпа́ння*, *трясі́ння*, *трусі́ння*, *хита́ння*, *хита́ння*. Вербативам *мах*¹, *кив*, *киво́к* властива семантика обрамленої одноразовості (вихідне і кінцеве положення інструментального об'єкта при здійсненні руху є тотожним). У похідних *плеска́ння*, *плескі́т*, *тріпа́ння*, окрім семи руху, актуалізується сема «звучання».

Зафіксовано похідні зі значенням фізичного стану: *верті́ж* («хвороба овець, кіз, яку викликають личинки стрічкового глиста, що потрапляють у мозок внаслідок чого тварина кружляє в агонії» [1:123]), *вертя́чка*¹ (те саме, що *вертіж*), *дри́гота*, *тря́ця* 1, *верті́го* («запаморочення (голови)» [1:122]).

Основними суфіксами, які беруть участь в реалізації СЗ «опредметнена дія», є -анн- (-янн-), -інн-, -енн- та нульовий суфікс; зафіксовані й поодинокі суфікси (-анк-, -анин-, -іт-, -іж-, -яч-, -от-, -ц-).

СЗ «суб'єкт руху» поділяємо на два підзначення:

а) суб'єкт-людина: *кліко́*, *верті́голова*, *маха́льник*, *маха́льний*, *моргу́н*, *моргослі́тий* («який моргає занадто часто» [1:690]);

б) суб'єкт-тварина: *крути́голова*, *верті́гузка* 1, *верту́н*¹ (2. «голуб штучно виведеної породи, що може у польоті перекидатися через голову або крило» [1:123]), *вертя́чка*² («водяний жу́к» [1:123]), *трясі́хвіст*, *трясогу́зка* 1, *коло́вертка* (біол. «мікроскопічний організм, навколо ротового отвору якого розташовані рухливі війки для затягування їжі» [1:555]).

У складі такого СЗ мають місце композитні утворення, структуру яких можна описати універсальною перифразою «той, хто рухає чимось», наприклад: *верті́голова* → той, хто вертить головою; *трясі́хвіст* → той, хто трусить хвостом. Проте семантика складного іменника не завжди впливає із суми значень його компонентів, порівняймо: значення субстантива *коло́вертка* недостатньо пояснити встановленою вище перифразою, тому для коректного розуміння значення цього субстантива потрібен глибший деталізований розподіл його компонентів: той

(організм), хто переміщує (вертить) щось (їжу) за допомогою чогось (війки, розташовані навколо рота).

Способами та засобами реалізації СЗ «суб'єкт руху» є суфіксація (-к-, льн-, -льник-, -ун-, -ячк-) та композиція основ (поряд з суфіксацією та інтерфіксацією).

СЗ «інструментальний об'єкт» маніфестоване кількома похідними субстантивами: *вєртел* («горб у верхній частині гомілкової кістки, до якого прикріплюються м'язи стегна» [1:122]), *кліпка*, *кліпайка*, *кліпавка* (повіка), *морга́й* (око), *моргулець* (око), *вертлю́г* (1. *анат.* «Горб у верхній частині гомілкової кістки, до якого прикріплюються м'язи стегна»; 3. «другий від основи членик ноги комахи» [1:123]). У творенні цих похідних беруть участь такі суфікси: -л-, -к-, -айк-, ець-, -юг-.

Ад'єктивний блок є найменшим і представлений двома СЗ: «ознака суб'єкта за дією, яку він виконує» (*вертлівий*, *вертлявий*, *верткій* 1, *лупатий*, *ворушкій*, *ворухкій*, *ворухлівий*) та «ознака інструментального об'єкта за дією, яка спрямована на нього» (*вєрчений*, *руханий*, *рухóмий* 5, *махальний*, *мигальний* (*анат.* «пов'язаний з процесом мигання, який здійснює мигання». *Мигальна перетинка ока* [1:666]), *мигаючий*, *рухлівий* 2а, б). Усі ад'єктивні новотвори сформовані за участі суфіксів (-к-, -лив-, -ляв-, -ат-, -ен-, ан-, -ом-, -льн-). СЗ цього блоку є продуктом репрезентації субстанціональної (суб'єктної та об'єктної відповідно) валентності. Прикметники, які зреалізують субстанціональну валентність, поєднуються з дієсловами конкретної семантики [6:402], порівняймо: *вертлива людина*, *лупатий чоловік*; *мигальний м'яз*, *рухливе обличчя*.

Вербальний блок є найбагатшим серед іншим за кількістю конститuentів, тому в його межах мають місце різноманітні значеннєві трансформації. Процес семантичних метаморфоз у вербальній зоні забезпечується сполучувальним зв'язком твірних із сирконстантними елементами. Таке валентне злиття детермінує появу похідних першого ступеня з новим значеннєвим відтінком. Отже, таку метаморфозу можна зобразити у вигляді математичної формули суми доданків $A + B = C$, де A – це твірне, B – це сирконстанти (факультативні поширювачі, фазові слова тощо), C – похідне слово, в якому відбито семантичну видозміну: махати (твірне дієслово руху) + почати (фазове слово) = *замахати* (почати махати): *Діти замахали крихітними ручками* [4] / = Діти почали махати крихітними ручками. Змістова структура таких речень є абсолютно рівнозначною.

Великою кількістю темпорально модифікованих вербативів репрезентоване СЗ «почати рух» (*зарухати*, *забóвтати* 3, *зблїмати*, *завертіти*, *забóрсатися* 2, *завилїати*, *заворушїти*, *задрїгати*, *закївати*, *заклїпати*, *склїпати* (діал.),

*закрутїти*² 3, *залупати*, *замахати*, *замаяти*² 2, *заметляти*, *замігати*, *заморгати*, *замотати*², *заплескати*, *затрїпати*, *затрясті* 3, *затрусїти*² 1, *захитати*): *Зося ж як уперше побачила той оркестр-дивовижу, захоплено в долоні заплескала* [5]; *Яшко бачив, як до мами sweї заговорила. Як та щось відповіла, потїм руками замахала, явно сердячись* [5].

СЗ «здїйснювати рух якийсь час» фіксує часові трансформації у парі твірне-похідне (*порухати* 2, *побóвтати*, *поворушїти*, *повертіти* 1, *поблїмати*, *побóрсатися*, *повилїати* 1, *погойдати*, *прогойдати*, *подвігати*, *поклїпати*, *покрутіти* 2, *викручувати* 4, *полупати*, *відмахувати* 1, *промахати*, *помахати* 1, *оплєскувати*, *покивати*, *помигати*, *поморгати*, *помотати*, *поплєскати*, *потрїпати*, *потрясті/потрясати* 1, *натрясті* 2, *протрясті* 4, *потрусїти* 1, *стрїпати* / *стрїпувати* 2, 3, *похитати*): *Тодї похитав [Едик] чомусь головою, схопив однією рукою сумку з продуктами, а другою рукою Віту за кисть руки* [4].

Найменш продуктивними виступають аналізовані твірні у продукуванні девербативів із СЗ «завершити рух» (*перелупати*, *відплєскати*, *відмахати*).

Основним засобом реалізації темпоральних модифікацій є префіксація, де твірною базою є ціле дієслово: за- + твірне (*замахати*, *захитати* тощо); с- + твірне (*склїпати*), по- + твірне (*порухати*, *побóвтати*), про- + твірне (*прогойдати*, *протрясті*), пере- + твірне (*перелупати*), від + твірне (*відплєскати*).

Валентність ступеня інтенсивності і міри виконання дії відображають наступні СЗ:

1) СЗ «здїйснити однократний рух»: *рухну́ти*, *блїмнути*, *вильну́ти*, *ворухну́ти*, *двигну́ти*, *дрїгну́ти*, *кивну́ти*, *скивну́ти* (розм.), *клїпнути*, *крутну́ти* 1, *лупнути*¹, *мигну́ти*, *моргну́ти*, *мотну́ти*, *трїпнути*, *трясну́ти*, *трусну́ти*. Девербативи з цим значенням творяться суфіксальним способом за участі суфікса -ну-.

2) СЗ «здїйснювати рух з інтервалами»: *побóвтувати*, *поблїмувати*, *погойдувати*, *видрїгувати* 1, *подрїгувати*, *покієувати*, *накієувати*, *поклїпувати*, *покручувати*, *помáхувати*, *помóргувати*, *промóргувати* 1, *поплєскувати* і *поплїскувати* 3, *потрїпувати*, *потрушувати*, *похїтувати* (конфіксальний спосіб: по- + -ува-, ви- + -ува-).

3) СЗ «інтенсивно здїйснювати рух»: *розкївãтися*, *розклїпатися*, *розмахãтися*, *розморгãтися*, *вимóргувати*, *змигати*, *розхитати*. Реалізацію цього СЗ уможливають різноманітні способи словотворення: префіксально-постфіксальний (роз- + ся-), конфіксальний (ви- + -ува-), префіксальний (з-, роз-).

Субстанційна валентність реалізується не лише в іменній зоні, але й у похідних вербального блоку. Тут вона представлена СЗ «здійснюючи рух, зміщувати інструментально-пасивний об'єкт у позицію суб'єкта», яке твориться за допомогою постфікса -ся: *бóвтається* 3, *вертіється*, *ворушіється*, *дрігáється*, *кивáється*, *стенáється/стену́ється*, *хитáється*.

Векторна валентність реалізується у двох СЗ, які представлені поодинокими девербативами: «здійснити рух по горизонталі» (*скрутíти* 2) та «здійснити рух по вертикалі» (*змахну́ти* 1): – *Точно – нащо? – Сестра Едуарда квола змахнула висохлою жовтою рукою з густо висіяними рудими плямами* [4].

Таблиця. Кількісна продуктивність девербативів

Зона	Субстантивна	Ад'єктивна	Вербальна	
Кількість	60	14	106	180

Таким чином, дієслово-мотиватор виступає основним фіксатором процесів позамовної дійсності, а семантико-валентні особливості бази є найважливішими факторами впливу на реалізацію її словотворчої спроможності.

СП похідних, мотивованих дієсловами на позначення паракінесичних процесів, мають тризонну субстантивно-ад'єктивно-вербальну будову. Найбільшим є вербальний блок, менша продуктивність твірних представлена субстантивним блоком, найменша – ад'єктивним (див. Таблицю). В межах кожної з зон виявлено 14 СЗ: субстантивна → «опредметнена дія», «суб'єкт руху», «інструментальний об'єкт»; ад'єктивний → «ознака суб'єкта за дією, яку він виконує», «ознака інструментального об'єкта за дією, яка спрямована на нього»; вербальний →

«почати рух», «здійснювати рух якийсь час», «завершити рух», «здійснити однократний рух», «здійснювати рух з інтервалами», «інтенсивно здійснювати рух», «здійснюючи рух, зміщувати інструментально-пасивний об'єкт у позицію суб'єкта», «здійснити рух по горизонталі», «здійснити рух по вертикалі».

Найпродуктивнішими способами словотворення виступають префіксація (вербальний блок) та суфіксація (субстантивний та ад'єктивний блоки).

Подальші перспективи таких дериватологічних досліджень вбачаємо у студюванні інших компонентів лексико-семантичних груп макрополя руху, що дасть змогу створити комплексне уявлення про словотворчу поведінку аналізованих твірних.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [ред. В. Т. Бусел]. — Київ. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
2. Грещук В. В. Твірна основа як типологізувальний чинник у словотворі / В. В. Грещук // Студії з українського мовознавства : Вибрані праці. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. — С. 103-111.
3. Лесюк Н. П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов СССР / украинский язык” / Н. П. Лесюк. — К., 1982. — 24 с.
4. Лис Володимир. Країна гіркої ніжності / В. Лис. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. — 368 с.
5. Лис Володимир. Століття Якова / В. Лис. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2010. — 240 с.
6. Морозова Т. С. Отражение валентностей производящего глагола производными разных частей речи / Т. С. Морозова // Актуальные проблемы русского словообразования. — Ташкент : Укитувчи, 1982. — С. 401—405.
7. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Л. В. Сегін. — Донецьк, 2003. — 20 с.
8. Талан Світлана. Розколоте небо / С. Талан. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2014. — 352 с.

УДК 811.161.2'373.611'366

В. Д. Пономаренко, О. О. Дудка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Особливості словотвірної семантики похідних із коренем каз-

Пономаренко В. Д., Дудка О. О. Особливості словотвірної семантики похідних із коренем каз-

У статті досліджено специфіку словотвірної семантики дериватів із коренем каз-. Установлено особливості семантико-словотвірних відношень між мотивувальними і мотивованими. Виявлено залежність словотвірної активності базового дієслова казати від складності його семантичної структури. Простежено особливості реалізації семантики твірної в лексичному значенні похідного.

Ключові слова: словотвірна семантика, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, дериват, вербатив.

Пономаренко В. Д., Дудка Е. А. Особенности словообразовательной семантики производных с корнем каз-. В статье исследована специфика словообразовательной семантики дериватов с корнем каз-. Установлены особенности семантико-словообразовательных отношений между мотивирующими и мотивированными. Установлена зависимость словообразовательной активности базового глагола казати от сложности его семантической структуры. Рассмотрены особенности реализации семантики производящего в лексическом значении производного.

Ключевые слова: словообразовательная семантика, словообразовательная парадигма, словообразовательное гнездо, дериват, вербатив.

Ponomarenko V. D., Dudka O. O. The word-forming semantics peculiarities of derivatives with stem каз-

The specifics of word-building semantics of the derivatives with the каз- root has been investigated in this article. Peculiarities of semantic and derivational connections between motivating and motivated words have been stated. Dependence of word-building activity of the basic verb казати from complication of its semantic structure has been found. Features of semantic realisation of a forming word in lexical meaning of derivative one have been traced.

Key words: word-building semantics, word-building paradigm, word-building family of words, derivative, verbative.

Для сучасної лінгвістики властива посилена увага до проблем формування семантичної структури слова. Важливим завданням науки про мову в галузі дериватології є розкриття природи та суті семантичних процесів у словотвірних актах. Як слушно зауважує І. Ковалик, «для здійснення цього завдання необхідно передовсім виявити смислову структуру всіх елементів словотвірних ресурсів і тоді перейти до з'ясування ролі семантики цих елементів під час творення похідних слів» [5:50].

«Семантична структура слова, як стверджує О. Кардашук, – це загальне поняття, яке визначає сутність, зміст лексико-семантичної одиниці», у широкому розумінні цей термін використовується стосовно організації семми як сукупності лексико-семантичних варіантів багатозначного слова, у більш вузькому плані цей науковий термін може бути використаний щодо структури значення окремого лексико-семантичного варіанта семми, тобто щодо ієрархічної сукупності сем, які відтворюють певне значення слів [4:96]. Семи, за словами І. Ковалика, виражають певні об'єктивні відношення і є будівельним матеріалом для лексичних та граматичних значень [5:50].

Семи, що становлять зміст лексичного значення слова, співвідносяться з ознаками відповідного поняття. «Сукупність таких сем, як зазначає В. Русанівський, створює семему, яка не існує поза лексемою – її матеріальним носієм, становлячи одне з її значень» [9:29–30].

В актах деривації деякі семи можуть нейтралізуватися, інші накладатися на вихідні семми. Явище нашарування сем на вихідні семми, як стверджує Л. Коржик, називається семізацією, а явище знімання сем – десемізацією. Творення одних похідних одиниць може супроводжуватися як семізацією, так і десемізацією, але інших – лише семізацією [6:48].

Різноаспектний підхід до вивчення похідних одиниць (формантоцентричний та основоцентричний), що превалює в словотворі останніх десятиліть, дає змогу з'ясувати специфіку словотвірної семантики похідних одиниць, установити роль формантної частини в семантичній структурі лексеми, виявити причини різної активності твірних баз, вивчити семантико-словотвірні відношення між мотивувальними й мотивованими, простежити, які семи лексичного значення твірної реалізуються в семантиці похідного тощо.

Ці та інші аспекти словотвірної семантики потрібно вивчати не лише на рівні словотвірних пар, а й на матеріалі похідних слів, об'єднаних на основі різних синтагматичних і парадигматичних зв'язків, зокрема об'єднаних спільним лексичним компонентом, оскільки це допоможе виявити внутрішню формально-значеннєву організацію кожного слова на основі його двоєдиної співвіднесеності, яка «відображає наявні в мові способи і засоби передачі словесної інформації» [13:204].

Метою статті є з'ясування словотвірної семантики похідних словотвірного гнізда із коренем **каз-**.

Похідні із коренем **каз-**, пов'язані між собою відношеннями структурної та семантичної похідності й об'єднані на основі послідовного підпорядкування одних одиниць іншим у дериваційне гніздо, яке «характеризується різноманітністю семантичних взаємозв'язків твірних і похідних основ, зумовлюється як структурними особливостями цих основ, так і кореляцією семантики твірних і похідних слів» [3:1].

Базове дієслово *казати*, що є непохідним, опосередковано пов'язане з усіма спільнокореневими одиницями і виражає найрізноманітніші аспекти мовленнєвої діяльності та відзначається складністю семантичної структури, якій властиві лексико-семантичні варіанти, а також взаємозалежне співвіднесення із дієсловами інших лексико-семантичних груп, зокрема дієсловами на позначення психічної, розумової діяльності людини, а також мислення, волевиявлення тощо.

Дієслово *казати* має три значення, одне з яких є переносним: 1. Передавати словами (думки, почуття тощо); висловлювати, говорити (у 2 знач.). // Розповідати що-небудь. 2. Наказувати комусь робити що-небудь. 3. *перен.* Свідчити про що-небудь. Незважаючи на незначну кількість лексико-семантичних варіантів, аналізована лексема має здатність уступати в різноманітні структурно-семантичні мотиваційні зв'язки з великою кількістю похідних, виявляючи високу словотвірну активність.

Найзагальніше значення дії найбільшою мірою виражається похідними дієсловами, утвореними за допомогою префіксальних формантів, які уточнюють, доповнюють, модифікують значення твірного дієслова *казати*. Найпродуктивнішим у системі лексико-семантичних варіантів виступає перше значення дієслова *казати*, оскільки воно (значення) є тією структурно-семантичною базою, на якій формується семантика та структура всіх похідних.

Найбільша кількість похідних дієслів з коренем **каз-** утворена префіксальними моделями, бо префіксація є основним засобом

внутрішньодієслівної деривації. Префіксація дієслів у сучасній українській мові відіграє винятково важливу роль, оскільки вона поєднує і словотворення, і формотворення. Найпродуктивнішими префіксами, які слугують для творення похідних дієслів від основи **каза-**, є: **в-, ви-, від-, до-, за-, на-, недо-, од-, пере-, під-, по-, про-, роз-** та ін. У мовознавстві існують різні погляди на роль префіксів у дієсловах, однак майже всі дослідники сходяться на думці, що, поєднуючись із дієсловами руху, мовлення, мислення тощо, вони є не формотворчими, а словотвірними.

Отже, можемо сказати, що своєрідністю префіксального творення похідних зі спільним коренем **каз-** є те, що вони утворюються за допомогою префіксів-кваліфікаторів, які виконують словотвірну функцію. Це пояснюється насамперед специфічністю семантики базового слова, тому префіксовані віддієслівні похідні входять до мутаційних словотвірних типів: *в-казати, ви-казати, від-казати, до-казати, за-казати, на-казати, недо-казати, од-казати, пере-казати, під-казати, по-казати, при-казати, про-казати, роз-казати* та ін. Саме завдяки словотвірним префіксам значення похідних розширюється, уточнюється, модифікується тощо. Окремі похідні дієслова лише одним із значень пов'язані з мотивувальним (наприклад, дієслово *показати* із дев'яти значень співвідноситься із значенням твірного *казати* тільки лексико-семантичним варіантом «розповідати щось про кого-, що-небудь, подавати якісь відомості; звинувачувати когось своїми свідченнями. // Доносити на кого-небудь»). Таке ж можна стверджувати і щодо похідних *показувати, показання* тощо.

Унаслідок різноманітних синтагматичних зв'язків дієслова *казати* з'являються нові можливості для семантичних переходів, зрушень, переносів тощо його основного значення. Спостерігаємо велику кількість префіксованих дієслів, які не лише одним із лексико-семантичних варіантів повторюють значення твірної основи, а й розвивають у семантичній структурі власні значення. Наприклад, похідне дієслово *вказувати* має три значення: 1. Казати, висловлювати все, що є на думці (переважно неприємне); дорікати. 2. *перен.* Виявляти, показувати ознаки чого-небудь (почуттів, настрою і т. ін.). 3. Видавати, викривати кого-небудь, роблячи донос // Робити відомим що-небудь таємне, приховане. Аналіз показує, що в усіх лексико-семантичних варіантах цього дієслова відбуваються семантичні нарощення. Так, у першому значенні з'являється немотивована сема „неприємне”, у третьому значенні нарощується сема „викривати”. Дієслово *доказувати* в порівнянні з твірним розвиває шість значень:

1. Закінчувати говорити, розповідати про що-небудь, доводити розповідь до певної межі.
2. Підтверджувати істинність, правильність чого-небудь фактами, незаперечними доказами; доводити. // Переконувати кого-небудь у чомусь.
3. Повідомляти кому-небудь про щось. 4. Змогти, зуміти розказати, пояснити. 5. *заст.* Доносити.
6. *діал.* Докоряти. А дієслово *сказати* має аж вісім значень: 1. Передати словами думки, почуття тощо; висловитися, повідомити усно що-небудь, промовити // відповісти, висловити свою думку про що-небудь. // Переказати, передати на словах щось кому-небудь. // Поскаржитися. // Виголосити (промову, привітальне слово і т. ін.). // Повідомити, викласти що-небудь письмово. // Порадити. // *розм.* Розповісти. // *розм.* Визначити ціну. 2. Наказати, звеліти, запропонувати кому-небудь зробити щось. // 3. Стати доказом, свідченням чого-небудь; зробити щось зрозумілим. // Утілити в чому-небудь якусь думку. 4. *розм.* Наперед визначити те, що буде, станеться; провістити. 5. *розм.* Звинуватити кого-небудь у чомусь; наговорити. // Повідомити кого-небудь про когось, щось; донести. 6. *у знач. вставн. слова* скажімо. Те саме, що наприклад. 7. Входить до складу вставних словосполучень і речень. 8. *у знач. виг.* скажи, *розм.* Виражає, залежно від інтонації, здивування, обурення і т. ін. з приводу чого-небудь, недовіру до чийось слів тощо. Слід відзначити, що в кожному із значень розвивається велика кількість семантичних відтінків. Широкий спектр семантичних асоціацій сприяє також тому, що дієслово *сказати* входить до складу великої кількості сталих словосполучень.

У межах вербальної зони фіксуємо кілька похідних, утворених постфіксальним способом (*казати-ся* (1. Те саме, що говоритися, мовитися. 2. Те саме, що оповідатися; розповідатися); *відказати-ся*, (*прост.* Те саме, що відмовлятися); *виказувати-ся* (1. Виднітися, бути помітним. 2. Пас. до *виказувати* 1, 3); *переказувати-ся* (1. Передаватися з уст в уста (про чутки, новини і т. ін). 2. Пас. до *переказувати*) та ін. Як бачимо, майже всі постфіксальні дієслова повторюють значення відповідних твірних, додаючи до семантики безособове або пасивне значення. Лише постфікс *-ся*, що служить для творення дієслова *виказуватися* (у першому значенні), модифікує значення твірного *виказувати*, розвиваючи нове словотвірне значення. Ми зафіксували також ряд дієслів, утворених суфіксальним способом: *виказувати*, *доказувати*, *недоказувати* та ін., у яких суфікс *-ува-* має суто видове значення, а також дієслово *сказонутти*, у якому суфікс *-ону-* додає до твірної семантики значення одноразової дії, а також емоційно-експресивне значення.

Фіксуємо велику кількість віддієслівних іменників із коренем *каз-*. Усі суфікси цих іменників (у поєднанні з флексіями) виконують

одну спільну функцію – транспозицію дієслівних основ в іменникові, виступаючи при цьому носіями таких словотвірних значень, як **абстрагована дія, результат дії, абстрагована ознака, особа-діяч**. Численними серед віддієслівних дериватів є іменники із загальним словотвірним значенням результату дії, утворені в основному від префіксальних дієслівних основ шляхом **нульової суфіксації**: *доказ*, *виказ* (1. Дія за значенням *виказувати*. 2. Те саме, що *донос*), *наказ*, *заказ*, *переказ*, *підказ*, *приказ*, *розказ*, *сказ*. Девербативи з суфіксами **-енн(я)**, **-нн(я)**, мотивовані відповідно дієсловами доконаного та недоконаного виду, об'єднує словотвірне значення абстрагованої дії (*казання*, *виказування*, *доказування*, *переказування*, *проказування*, *приказування*, *підказування*, *розказування*, *сказання* та ін.). У семантичній структурі деяких похідних субстантивів, крім транспозиційного значення абстрагованої дії, розвивається мутаційне значення: *казання* (повчальна промова в церкві, проповідь); *сказання* (1. Жанр давньоруської розповідної літератури про історичних діячів і ті події, у яких вони брали участь. // Оповідний твір історичного або легендарного змісту; легенда. 2. *заст.* Дія за значенням *сказати* 1). Словотвірне значення абстрагованої дії властиве і для похідних інших словотвірних типів із суфіксами: **-к(а)** (*приказка*, *розказка*, *підказка*). В утвореннях, що мають у своєму складі суфікс **-ува-**, дієслівна ознака тривалості в часі більш відчутна (пор., наприклад, *підказка* і *підказування*). Носіями словотвірного значення абстрагованої ознаки виступають похідні субстантиви із суфіксом **-ість**, твірними для яких є не дієслова, а віддієслівні прикметники різної структури (*доказов-ість*, *бездоказов-ість*). Фіксуємо також віддієслівні іменники зі значенням діючої особи: *казій*, *казань*, *казкар*, *доказжчик*, *викажчик*, *виказувач*, *підкажчик*, *прикажчик*, *розказник* тощо. Деякі з цих іменників мають корелятивні пари похідних на позначення істоти жіночої статі: *казарка*, *викажчиця*, *докажчиця*, *прикажчиця*.

Провідною структурно-семантичною формою побудови більшості прикметникових утворень з коренем *каз-* виступає модель «основа віддієслівного іменника + **-н-**», яка здебільшого є носієм словотвірного значення «схильний, здатний до якої-небудь дії чи такий, що володіє якою-небудь якістю, властивістю». В окремих випадках смислова сумісність певних ЛСВ твірного і суфікса **-н-**, одного з найдавніших і найпродуктивніших формантів у системі прикметникового словотвору, утворює значення, обмежені багатством відтінків, притаманних поняттю, яке об'єктивується певним словом, співвідносним із предметом навколишньої дійсності (*наказний*, *приказний*).

Прикметникові деривати, які є складними за структурою, мають загальне значення „який характеризується дією, що позначена твірною основою і конкретизована в першій основі композита” (*вищесказаний, нижческазаний*).

Прикметники слугують базою для творення прислівників. Таким адвербативам, утвореним шляхом суфіксації, притаманне значення ознаки дії, названої мотивувальним словом. У складі цих похідних трансформаційна роль суфікса *-о-* залишається тільки конструктивною: *наказовий – наказово, неказаний – неказанно* тощо.

Таким чином, вивчення структурно-семантичних особливостей похідних, об'єднаних спільним коренем, дає змогу побачити, наскільки потенційно продуктивним є той чи той корінь, що є смисловим центром, смисловою основою, на якій

утворюється і будується семантика слів за допомогою афіксальних морфем.

Найбільш продуктивними в системі лексико-семантичних варіантів вербатива *казати* є перше значення, оскільки воно виражає характер поняття, йому притаманний найбільш високий ступінь комунікативної значущості. Це значення виступає тим структурно-семантичним фундаментом, на якому безпосередньо чи опосередковано базується семантика і структура всіх дериватів.

Отже, деривати з коренем *каз-* утворюють мікросистему із загальним значенням говоріння і відзначаються різним характером семантичної сумісності безпосередніх складників основ, що приводить до неоднакового співвідношення в структурі деривата лексичного, словотвірного та категоріального значень.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
2. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. — Тернопіль : Джура, 2007. — 260 с.
3. Гіряк С. П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XIX—XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. П. Гіряк. — Донецьк, 1999. — 20 с.
4. Кардашук О. В. Семантичне поле «простір» (на матеріалі прикметників сучасної української мови) / О. В. Кардашук // Актуальні проблеми граматики : Зб. наук. пр. — Кіровоград, 1997. — Вип. 2. — С. 95 — 99.
5. Ковалик І. І. Про семізацію і семемізацію у СГ кореня *зелен-* в українській мові / І. І. Ковалик // Українське мовознавство. — 1983. — № 11. — С. 50 — 57.
6. Коржик Л. І. Структурно-семантична типологія словотвірних ланцюжків непохідних прикметників на позначення кольору / Л. І. Коржик // Актуальні проблеми граматики : Зб. наук. пр. — Кіровоград, 1997. — Вип. 2. — С. 44 — 48.
7. Кушлик О. Специфіка структури та семантики словотвірних парадигм відприкметникових інхоативних дієслів / Оксана Кушлик // Українська мова. — 2012. — № 4. — С. 56 — 67.
8. Пономаренко В. Д. Словотвірна семантика іменників — відад'єктивів сучасної української мови (проблема фразеологізації значень дериватів) : дис. на здобуття науков. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Д. Пономаренко. — Х., 1996. — 164 с.
9. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1988. — 240 с.
10. Сікорська З. С. Словотвірна структура похідних слів із різною формально-семантичною співвідносністю // Словотвірна семантика східнослов'янських мов / З. С. Сікорська. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 35—46.
11. Степаненко О. К. Семантика і структура словотвірних гнізд із вершинним соматичним компонентом : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. К. Степаненко. — Дніпропетровськ, 2010. — 24 с.
12. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. Г. Зяблюк та ін. — К. : Укр. енциклопедія, 2004. — С. 619—621.
13. Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. — Томск : Изд-во Томского ун-та, 1979. — 242 с.

Лексична та фразеологічна семантика: структурно-системний та функціональний виміри

УДК 811.161.1'38'36

С. Л. Попов

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Закономерности перцептивно-логической эволюции русской морфологии: существительные, прилагательные, числительные

С.Л. Попов. Закономерности перцептивно-логической эволюции российской морфологии: именные, прикметники, числительные. У статті аналізуються закономірності перцептивно-логічної еволюції російських іменників, прикметників та числівників. Дослідження проводиться в руслі нового наукового підходу: когнітивно-еволюційного. Запропонований підхід дозволяє розглядати створені людиною сутності з позицій їх обумовленості когнітивними структурами, які потенційно еволюціонують. Такий, що ґрунтується на відомостях суміжних з лінгвістикою антропонаук про ступені сприйняття та якість логіки, цей підхід дозволяє бачити глибинні чинники досліджуваних лінгвістичних явищ.

Ключові слова: морфологія, іменники, прикметники, числівники, сприйняття, логіка, еволюція.

С.Л. Попов. Закономерности перцептивно-логической эволюции русской морфологии: существительные, прилагательные, числительные. В статье анализируются закономерности перцептивно-логической эволюции русских существительных, прилагательных и числительных. Исследование проводится в русле нового научного подхода: когнитивно-эволюционного. Этот подход позволяет рассматривать созданные человеком сущности с позиций их обусловленности потенциально эволюционирующими когнитивными структурами. Основывающийся на сведениях смежных с лингвистикой антропонаук о степенях восприятия и качестве логики, такой подход позволяет видеть глубинные причины изучаемых лингвистических явлений.

Ключевые слова: морфология, существительные, прилагательные, числительные, восприятие, логика, эволюция.

S.L. Popov. The regularities of perceptually-logical evolution of Russian morphology: nouns, adjectives, numerals. In the article the regularities of perceptually-logical evolution of Russian nouns, adjectives and numerals are analyzed. The study is in line with a new scientific approach: cognitive and evolutionary. This approach allows to study human-created substances from the perspective of their being determined by potentially evolving cognitive structures. Based on the information of anthroponomic sciences related to linguistics about degrees of perception and logics quality, this approach allows to see the deep reasons of linguistic phenomena being studied.

Keywords: morphology, nouns, adjectives, numerals, perception, logic, evolution.

В трудах представителей сравнительно-исторического языкознания убедительно доказано, что естественные языки с течением времени в той или иной мере изменяются на всех своих ярусах. Для многих лингвистов языковые изменения являются абсолютным синонимом проявлений аксиоматически прогрессивного развития языка. Однако встречается и различие прогрессивного и непрогрессивного языкового развития. Как следствие такого различия по-разному трактуется и понятие языковой эволюции. Например, Б.А. Серебренников отождествляет эволюцию с

прогрессом и различает относительный и абсолютный языковые прогрессы [20], а Н.В. Юдина различает в языке «просто изменения», которые называет эволюцией, и «изменения прогрессивные» [27:264-265].

Когнитивно-эволюционный подход, предложенный эволюционной эпистемологией к изучению закономерностей познания явлений действительности (К.Р. Поппер, И.П. Меркулов и др.) и примененный нами к изучению механизма дифференциации русских грамматических вариантов [17], позволил осознать правоту Б.А. Серебренникова и других лингвистов, склонных считать языковые изменения

прогрессивными, и признать эволюцию языка потенциально позитивной, характеризующейся высокой степенью позитивной реализации. Основой для такого признания стала фиксация когнитивно-эволюционного алгоритма «восприятие → логичность мышления → логичность грамматики». Восприятие может быть: 1) синкретичным, то есть целостным, не позволяющим дифференцировать признаки и, следовательно, категоризировать познаваемое; 2) поверхностным, то есть ориентированным на ближайшие, наиболее заметные, «лежащие на поверхности» признаки, по которым и происходит категоризация, часто ошибочная; и 3) альтернативным, то есть ориентированным на все имеющиеся в наличии признаки, благодаря чему путем сравнения может быть выбран признак, категоризация по которому корректна. Каждая из этих степеней восприятия обеспечивает соответствующее качество логичности мышления и, как следствие, логичности тесно связанной с мышлением грамматики (подробнее об этом – см. [17:64-142]).

Историческая грамматика не только реконструирует древнее положение дел в грамматике, но и в согласии с принципиальной идеей структурализма скрупулезно описывает происходящие в ней изменения, крайне редко, однако, объясняя их причины связью с когнитивными структурами. Главным принципом пришедшей на смену лингвоструктурализму, или, если оценить это явление объективнее, дополнившей достижения лингвоструктурализма, когнитивной лингвистики является объяснительность [14:25]: она предполагает объяснение причин языковых изменений, которые происходят не сами по себе, а являются обусловленными влиянием восприятия на логику как строй мышления носителей языка. В данном случае мы предпринимаем попытку объяснения исторических изменений в русской морфологии зависимостью качества ее логичности от качества ее восприятия.

Целью настоящей статьи является изучение влияния наблюдаемой у носителей русского языка перцептивно-логической зависимости на различные грамматические аспекты русских существительных, прилагательных и числительных в ходе их эволюции.

1. Существительные

1.1. Не всё в эволюции грамматики существительных выглядит абсолютно прогрессивным. Утрата русской морфологической системой формы звательного падежа [8:279; 25:171-173, 299; 2:226-227; 11:286-287], несомненно, была логичной для устной речи, ибо здесь для передачи

«звательности» достаточно интонационных возможностей, но на письме в некоторых случаях не способствовала смысловозначительной ясности при обращении: например, фраза *Олег, Сергей и Надя приехали* в письме к Олегу является многозначной по причине двусмысленности формы обозначающей это имя первой лексемы (с двузначной запятой после нее), являющейся то ли обращением, то ли одним из трех однородных подлежащих. Звательная форма (типа современной украинской формы *Олеже*) позволила бы избежать такого противоречия, как это происходит в остальных славянских языках (об этом писал еще Ф.И. Буслаев [3:36]), но подобные русские формы были утрачены. Можно говорить о том, что носители русского языка поверхностно восприняли ненужность формы звательного падежа в устной речи и вследствие такого поверхностного восприятия не смогли предвидеть потерю коммуникативной выгоды от сохранения этой формы в письменной речи.

Исследователи замечают, что современный русский язык развил новую звательную форму: усеченный именительный падеж, например *мам!*, *nan!*, *Наташ!*, *Сереж!* и даже просто *ма!*, *па!* [8:279; 11:287; 2:226-227]. Она ограничивается стилистически: сферой разговорной речи. Возможно, когда-нибудь эта форма выйдет за пределы разговорности.

1.2. Шесть типов склонения в древнерусском языке, унаследованные им через общеславянский язык в качестве соответствующих шести типам индоевропейских основ, были уже весьма отдаленными во времени от индоевропейского языка, которым носители древнерусского языка закономерно не владели. Под влиянием закона открытого слога, действие которого началось в праславянский период, конечные гласные индоевропейских основ (предположительно суффиксы-детерминативы) стали восприниматься, разумеется поверхностно, как окончания. При таком развитии событий типы склонения уже не имели дифференциальных признаков, на которые могли опираться различия флексий, а пестрая картина родовой принадлежности слов в каждом типе склонения не позволяла различать эти типы склонения по родовому признаку. Существительные с одинаковым родом, например имена м. р. *вълкъ, медь, слоуга, огонь, камы, свекры*, оказывались отнесенными к шести разным типам склонения. Такое хаотическое противоречие не могло сохраняться долго, поскольку утверждающаяся у носителей древнерусского языка альтернативность восприятия способствовала подсознательному выявлению и, как следствие, исправлению этого противоречия, – и склонение по шести типам было логично переформатировано в склонение по трем типам в ед. ч., объединенным по

признакам рода и флексии [21: 169-222; 25:161-165, 186-195; 2:190-209; 11:255-275; 6:144-157, 163-193; 24:48-114].

По той же причине обусловленного альтернативностью восприятия устранения противоречия – при отсутствии дифференциации по роду и при неактивности в функции определения падежных форм кратких прилагательных – неизбежной оказалась унификация склонения существительных во мн. ч., кроме некоторых форм род. п., в один тип по аналогии с представительным и потому влиятельным склонением на *ā*, соответствующим современному II склонению (флексии прямых падежей мн. ч. были дифференцированы по признакам рода и одушевленности-неодушевленности) [25:195-201; 2:209-217; 11:275-281; 6:193-215; 24:123-168].

1.3. Многие языки, в том числе русский, проходили стадию существования наряду с числом единственным и числом множественным – двойственного числа, которое в большинстве таких языков было, как принято говорить, утрачено, хотя, с позиций когнитивно-эволюционного подхода к языку, следует сказать, что оно было преодолено с развитием обеспеченной альтернативностью восприятия абстрактности мышления (чтобы абстрагироваться от конкретного, нужно уметь воспринять альтернативу конкретного и обобщенного), причем, как правило, еще в донациональные периоды развития носящих эти языки этносов. Первыми исчезли формы дв. ч. личных местоимений, поскольку были слишком индивидуальны и немногочисленны. У существительных эти формы не только исчезали долго в силу инерции, но и не исчезли до конца, изменив лишь грамматическое значение на множественность. Так, слова, в основном обозначающие парные предметы (*берега, глаза*), сохранили формы дв. ч., в то время как спецформы мн. ч. (*березы / береги, глаза / зрачки*) не сохранились по причине нечастотности таких понятий, как 'больше двух берегов' (у реки можно зафиксировать больше двух берегов только при ее разветвлении на рукава) и невозможности 'больше двух глаз' (у одного живого существа). *Плечи, колени* не сохранили формы дв. ч. (*плеча, колена*) [12; 25:167-171; 2:209-217; 11:287-291; 6:217-221; 24:114-123]. Не сохранили, возможно, потому, что на них влияли переносные значения этих слов, которые чаще всего применялись к непарным явлениям.

Понятие двойственного числа объясняется особенностями количественного познания человеком окружающего мира (о постижении счета ребенком и первобытным человеком, изоморфизм когнитивной эволюции которых сегодня совершенно очевиден [1:52], – см. [18:49-49, 69-

71]). В трудах по истории математики говорится, что у древнейшего первобытного человека существовало только три единицы счета: 1, 2 и много [23:22; 13:9-12] (понятно, что число *много* было противопоставлено числам 1 и 2 как неопределенное явление явлениям определенным). Неудивительно в связи с этим и существование трех грамматических значений числа: единственного, двойственного и множественного (в некоторых языках успели сформироваться также тройственное число и четверное число [4:584]). Актуальность для первобытного человека понятий 'один' и 'два' очевидна: ему несложно было познать присутствующую в нем самом и в окружающих его людях и других представителях фауны единственность головы, лба, носа, рта, подбородка, шеи, живота и т. д. и парность глаз, ушей, ноздрей, рук, ног и т. д. Понятно также, что логически четко (в согласии с принципом привативной оппозиции) и, как следствие, удобно противопоставляются число единственное, соответствующее 'одному', и число неединственное, названное в национальных лингвистиках множественным. Как замечает Дж. Гринберг, «всегда с двойственным числом сливается именно множественное число и никогда с двойственным числом не объединяется единственное число» [9:123]. Образование двух полярных значений 'единственное' – 'неединственное', безусловно, было одним из проявлений обусловленной альтернативностью восприятия логической эволюции морфологии. О такой эволюции в греческом пишет О. Есперсен: «В греческом языке двойственное число было рано утрачено в колониях, где ступень цивилизации была относительно выше, но весьма устойчиво сохранялось в континентальной Греции, например в Лакедемонне, Беотии и Аттике» [10:239].

1.4. Логично, будучи обусловленной постепенным утверждением у носителей русского языка альтернативности восприятия (восприятия неживого и реально или потенциально живого как альтернативы), развивалась категория одушевленности: вначале, в «Русской правде» (XI век), одушевленными были названия только свободных мужчин (не рабов, а также не женщин, не детей, не животных), с XII века по XIV век одушевленными становятся названия всех взрослых людей – мужчин, с XV века одушевляются названия женщин, с конца XVII – детей и животных [25:173-177; 2:222-225; 11:283-286; 6:215-219; 24:168-176; 22:122-126]. В северных и сибирских говорах животные и сейчас не всегда одушевляются: *пасу коровы, гоню овцы*. У Марии Матиос не раз встречается диалектное неодушевленное *діти*: «А Павло тимчасом робить Доці діти», «Скликай, жінко, на завтра діти» («Майже ніколи не навпаки»), «Родить собі діти,

поки годні і маєте від кого» («Солодка Даруся»). В руском літературном языкє категория одушевленности логично охватила названия всех живых существ (с небольшими, устойчивыми до слитности исключениями типа *замуж* или *выйти в люди*). При этом признак одушевленности стал перманентным: на него больше не влияет переход носителя одушевленности из живого состояния в неживое. Всё чаще одушевляються *крабы*, *кальмары* и *устрицы*, которые, по мнению Л.К. Граудиной [7:47], могут быть неодушевленными для (по всей видимости, не читающих книг и не смотрящих телевизор) жителей Центральной России на том основании, что эти не видящие моря и его атрибутов жители могут воспринимать этих существ только в виде еды. Стали одушевленными и *вареные раки*, которые много лет рекомендовались к употреблению в речи в неодушевленном виде. Употребляются как одушевленные даже слова *мертвец* и *покойник* как воспринимаемые живыми во сне, в видении или воображении.

2. Прилагательные

2.1. Благодаря утверждающейся у носителей русского языка альтернативности восприятия в целом логична история размежевания и утверждения в русском языке кратких, или именных, и полных, или местоименных, прилагательных [28:212-219; 25:201-210; 2:239-248; 11:307-315; 6:219-238; 24:177-203]. Такое размежевание могло привести с созданием приадективных артиклей, выражающих в артиклевых языках гносеологически важную оппозицию конкретности-абстрактности (эти термины корректнее широко распространенных терминов «определенность-неопределенность», так как не страдают двусмысленностью термина «неопределенность», означающего в том числе 'неизвестность'), но только в пре- и постпозиции к существительным. Исследователи предполагают, что спонтанная попытка создания приадективного определенного артикля в древнерусском была, когда к изначально лишь кратким (именным) прилагательным стало добавляться постпозитивное указательное местоимение (член), выражающее определенность существительного в сочетании с таким кратким прилагательным (а иначе совершенно неясен смысл появления новой формы прилагательных, функционально дублирующей уже существующую их форму). Слияние этого местоимения с кратким прилагательным создало, как известно, полные (местоименные) прилагательные, но обозначением конкретности не стало. В свою очередь формального показателя абстрактности в древнерусском не было. Выражение абстрактности формально не

маркированными для этой цели краткими прилагательными (это было бы логически симметрично конкретности полных прилагательных) затруднялось тем, что семантически они могли быть только конкретными в трех случаях: 1) в сочетаниях с именами собственными; 2) в функции сказуемого; 3) в случаях, когда это был такой вид кратких прилагательных, как прилагательные притяжательные. Подсознательно понимаемая носителями древнерусского языка невозможность выражения абстрактности краткими прилагательными могла повлиять на употреблявшиеся параллельно, в тех же функциях сказуемого и определения, полные прилагательные таким образом, что носители древнерусского языка не восприняли возможность обозначения симметричной конкретности полными прилагательными, а слившиеся с основами указательные местоимения перестали воспринимать как местоимения (аналогичным образом, как известно, переставали восприниматься не как части корня слившиеся с корнями утратившие продуктивность древние суффиксы). Здесь уместно вспомнить, что в болгарском и македонском языках постпозитивное по отношению к существительному (не прилагательному) указательное местоимение всё же стало определенным, то есть выражающим конкретность, артиклем (абстрактность факультативно выражается препозитивными, раздельно пишущимися с существительными показателями *един*, *една*, *едно*). Это можно объяснить тенденцией стремления болгарского и македонского языков к аналитизму, констатируемому в них по причине утраты категории падежа: в языках с аналитическим строем, например германских и романских, противопоставление конкретности и абстрактности выполняют, как известно, артикли (тоже бывшие указательные местоимения). Очевидно, в русском языке восприятие его носителями указательного местоимения, добавленного для выражения конкретности к изначально кратким прилагательным, не состоялось по причине невосприятия возможности движения к аналитизму. Мы не говорим о синкретизме такого невосприятия, поскольку не можем вслед за О. Есперсеном говорить о безоговорочных эволюционных преимуществах аналитизма, прежде всего аналитизма английского языка, поскольку понимаем, что, например, в *ты тот and dad мама*, безусловно, *моя*, но *papa* может быть и чужим, поскольку в *ты* нет обозначения числа, в то время как в синтетическом русском это обозначение есть: ср. *моя мама и (чей-то) papa* и *мои мама и papa*. Случайность выбора пути развития языка коррелирует со случайным выбором того или иного

пути эволюции человечества. Как убедительно пишет Л.Б. Вишняцкий, «наша состоявшаяся эволюционная история – это только один из многих потенциально существовавших ее сценариев, который, в отличие от других, не остался запасным лишь в силу во многом случайного стечения мало связанных между собой обстоятельств» [5:7].

Тем не менее эволюционирующее от синкретизма к альтернативности восприятие у носителей древнерусского языка достаточно быстро привело к подсознательному пониманию противоречия коэкзистенции функционально тождественных единиц – кратких и полных прилагательных. И это противоречие носители русского языка стихийно, но логично разрешили: полные прилагательные были закреплены в функции определения, а краткие прилагательные – в функции сказуемого, в которой словоизменение, будучи невосребованным, прекратилось.

Под влиянием приоритетного выполнения функции сказуемого, а также функции обстоятельства, выражаемой в древнерусском немногочисленными, но постоянно создаваемыми путем фиксации существительных в определенных падежах наречиями, носители языка логично прекратили и словоизменение компаратива.

2.2. В падежной системе полных русских прилагательных достаточно долго наблюдалась полиформия, например м. р. ед. ч. им. п. *добрый* и *доброй*, ж. р. ед. ч. род. п. *добрыя* и *доброй* (примеры из [19:472]). Постепенно альтернативно воспринятая как не связанная с какими-либо семантическими или стилистическими различиями, то есть как противоречивая, такая полиформия в XX веке была логично преодолена окончательно.

3. Числительные

3.1. В полном соответствии с закономерностями обусловленного поверхностным восприятием конкретного и обусловленного альтернативным восприятием абстрактного понимания числа [18:49-49, 69-71] можно констатировать, что древнерусский язык унаследовал от своих предков уже неплохо развитую десятичную (то есть основанную на пересчете пальцев рук) систему исчисления, ибо в русском языке после первых десяти узловых числительных следуют в основном алгоритмические по способу образования числительные на *-нацать* и составные. Однако, как замечает Ф.И. Буслаев, по своему происхождению такие числительные, как «*пять, шесть, десять, сорок, сто, тысяча* и т. д., суть не что иное, как существительные имена» [3:433] (о том же говорит А.М. Пешковский [16:187]), лишь постепенно, благодаря утверждению альтернативности восприятия, абстрагировавшиеся

от обозначаемых ими конкретных понятий, но до сих пор не до конца. Например, *тысяча* в значении 'очень много' по-прежнему является существительным и в тв. п. ед. ч. имеет форму *тысячей*, а не *тысячью* [7:359-361], а о появлении сначала *один*, а за ним – но не сразу, а на более высоком уровне развития абстрактного мышления – количественного *два* и собирательного *оба* задолго до появления следующих числительных свидетельствует не только существование форм единственного и двойственного числа, но и изменение *один* по всем трем родам (*один, одна, одно*), а также по числам (*одни*), при том что *два* и *оба* имеют уже лишь две формы рода: мужского-среднего (*два, оба*) и женского (*две, обе*), – а *оба* и *обе* имеют свою древнюю особенность: падежные формы (*обоих – обеих, обоим – обеим, обоими – обеими*). Следующие за *один* и *два* (*оба*) числительные закономерно-абстрактно не имеют форм рода и числа, однако ближайшие к ним *три* и *четыре* имеют ту же вариантность в сочетаниях с прилагательными, что и *два*: *четыре корабля военных – четыре корабля военные, три человека сильных – два человека сильные* [15:558]; *три полезные книги – три полезных книги, четыре новые стола – четыре новых стола* (Ф.И. Буслаев называет эти явления «искаженным словосочинением» [3:437]). Известно также, что числительные на *-нацать* вначале состояли из трех частей (и понятий), каждая из которых имела свое ударение [3:434]. М.В. Ломоносов даже указывает на необходимость их стилистического отграничения от более современных (абстрактных) форм: он пишет, что «полупорядковые» формы типа *первойнадесять, второйнадесять* (как можно убедиться, не дошедшие до нашего времени) «употребляются только в важных материях и в числах месячных: *Карль второйнадесять*, а не *двенадцатой*; *Лудвиг пятыйнадесять*, а не *пятнадцатой*, *сентября пятоенадесять число*, а не *пятнадцатое число*» [15:476] (любопытно, что ученый не придал значения различию между *второйнадесять* и *вторыйнадесять* даже в пределах одного предложения, очевидно считая такие формы абсолютно синонимичными; кроме того, хорошо заметно, что в то время «порядковости» поверхностно подвергалось первое, а не второе числительное в составе сложного числительного). То есть первобытно-инфантильным образом числительные от *11* до *19* были как обусловленные поверхностным восприятием подробно-буквальными и сохранили в своих формах остатки первоначального вида. Эта подробность-буквальность по своей природе отличается от шумерского и ацтекского принципа «*один на пять, два на пять... пять на пять*» (речь идет о числах *шесть, семь* и *десять*) лишь итоговой системой исчисления: у шумеров и

ацтеков она не успела развиваться выше пятеричной [13:11-12]. Но счет мог бы состояться в русском (как и в других индоевропейских языках) и более в плане абстрагирования прогрессивно (*десять один, десять два, десять три...*), как это наблюдается начиная с *двадцать один*. Полусинтетизм образования древнерусских числительных от 11 до 19 объясняется поверхностной ориентацией на ближайшее в познании важное число 10 (*-дцать*): от *один-на-дцать* и т. д. до *девять-на-дцать*. 20 состоялось как аналитическое *два-дцать*, а создание 21 произошло не как полусинтетическое *один-на-два-дцать*, а как аналитическое *два-дцать-один*, что означало функционирование абстрактного мышления, обеспеченное альтернативностью восприятия. После осознания *двадцати* абстрактное мышление уже не могло мириться с обозначением одного числового понятия тремя формами, образующими буквально-примитивное счетное сочетание, в составе которого к тому же имелся не обладающий числовым значением предлог *на*: «С возникновением в мысли нового простого целого понятия об этих числах в языке возникает и новое образование числительных» [11:325]. То есть числительные от 21 обязаны своим существованием перцептивно-логической эволюции мышления, исправившей, насколько это было возможно в таком запущенном случае, логические недоработки в промежутке от 11 до 19 и наладившего принципиально иную – аналитическую – систему счета начиная с 21 (некоторые индоевропейские языки запустили механизм абстрактного аналитизма раньше, например во французском он работает с 17-ти: *dix-sept, dix-huit, dix-neuf* – *дословно десять-семь, десять-восемь, десять-девять*).

3.2. Уже не совсем современной чертой русских числительных является постепенная утрата ими склоняемости. Век назад В.И. Чернышев обращал внимание на исчезновение форм *стол, стами*, необычность формы *во сте*, но все еще сохранение форм *ко сту* и *по сту* (сегодня считающихся оставшимися в далеком прошлом). Кроме того, ученый фиксирует утверждающееся вместо рекомендуемой формы *пятьюдесятью* форму *пятидесятью* [26:539-540]. Здесь первая часть *пяти-*, конечно, не утрачивает склонение, но идет по более легкому пути сопротивления ему, принимая форму наиболее частотного падежа – родительного. Эта же форма сохранилась в

качестве единственной во всех косвенных падежах числительных *сорок, девяносто* и *сто*. Утрата склоняемости числительных, особенно составных, объясняется влиянием цифрового их написания, которое наблюдается в подавляющем большинстве случаев [7:350]. Однако такое объяснение не позволяет понять, почему слова, обозначающие денотаты, носители языка грамматикализируют, а слова, обозначающие числа, нет. По нашему мнению, упрощение (сведение к родительному) или утрату падежей числительных можно объяснить лишь тем, что с историческим развитием абстрактного мышления человека числительные могут перестать им восприниматься как грамматикализованные имена и начать восприниматься как имеющие отношение не к естественному языку, а к не использующему косвенные падежи языку математическому, оперирующему абстрактными, применяемыми ко всему считаемому числами. Такой вывод полностью соответствует описанной выше логике изменения представления о числительных: закономерной его эволюции от чувственно-предметного к отвлеченному. Однако этот прогресс находится в противоречии с грамматической системой, в которой числительные являются неотъемлемой частью системы имен. Будущее покажет, в чью пользу разрешится это противоречие двух по-своему логичных явлений.

Таким образом, рассмотрение исторических преобразований в сфере грамматических аспектов русских существительных, прилагательных и числительных с точки зрения перцептивно-логической эволюции позволяет говорить о том, что постепенное утверждение у носителей древнерусского языка альтернативного восприятия способствовало все более логичным преобразованиям в морфологических категориях падежа, числа и одушевленности-неодушевленности существительных, сферах краткости и полноты, полиформии-моноформии прилагательных, сферах конкретности-абстрактности числительных. Неясным остается будущее склоняемости-несклоняемости числительных.

Представляется целесообразным изучение перцептивно-логической эволюции в сфере грамматики русских глаголов.

Литература

1. Барулин А.Н. К аргументации полигенеза / А.Н. Барулин // Разумное поведение и язык. Вып. 1. Коммуникативные системы животных и язык человека. Проблема происхождения языка / [сост. А.Д. Кошелев, Т.В. Черниговская]. — М. : Языки славянских культур, 2008. — С. 41-58.
2. Борковский В.И. Историческая грамматика русского языка / В.И. Борковский, П.С. Кузнецов. — [2-е изд., доп.] — М. : Наука, 1965. — 554 с.
3. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка / Ф.И. Буслаев. — М. : Учпедгиз, 1959. — 623 с.
4. Виноградов В.А. Число / В.А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. — М. : Сов. Энциклопедия, 1990. — С. 583-584.
5. Вишняцкий Л.Б. Человек в лабиринте эволюции / Л.Б. Вишняцкий. — М. : Весь Мир, 2004. — 156 с.
6. Горшкова К.В. Историческая грамматика русского языка: Учеб. пособие для ун-тов / К.В. Горшкова, Г.А. Хабургаев. — М. : Высш. школа, 1981. — 359 с.
7. Граудина Л.К. Грамматическая правильность русской речи. Стилистический словарь вариантов / Л.К. Граудина, В.А. Ицкович, Л.П. Катлинская. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : Наука, 2001. — 557 с.
8. Дурново Н. Очерк истории русского языка / Н. Дурново. — М.-Л. : Госиздат, 1924. — 376 с.
9. Гринберг Дж. Антропологическая лингвистика: Вводный курс / Дж. Гринберг / [пер. с англ.]. — М. : Едиториал УРСС, 2004. — 224 с.
10. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен / [пер. с англ.] / [общ. ред. и предисловие Б.А. Ильиша]. — [2-е изд., стереотипное]. — М. : Едиториал УРСС, 2002. — 408 с.
11. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка: Учеб. для студентов филол. спец. фак. ун-тов и пед. ин-тов / В.В. Иванов. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : Просвещение, 1983. — 399 с., ил.
12. Иорданский А.М. История двойственного числа в русском языке / А.М. Иорданский. — Владимир : Владимирск. гос. пед. ин-т им. П.И. Лебедева-Полянского, 1960. — 214 с.
13. История математики с древнейших времен до начала XIX столетия / [под ред. А.П. Юшкевича]: в 3 т.: Т. 1. С древнейших времен до начала нового времени. — М. : Наука, 1970. — 352 с.
14. Кибрик А.Е. Очерк по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типовое и специфичное в языке) / А.Е. Кибрик. — М. : Изд-во МГУ, 1992. — 336 с.
15. Ломоносов М.В. Российская грамматика / М.В. Ломоносов // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — Т. 7. Труды по филологии 1739-1758 гг. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1952. — С. 389-578.
16. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — [7-е изд.]. — М. : Учпедгиз, 1956. — 512 с.
17. Попов С.Л. Грамматические варианты в русском языке: когнитивно-эволюционный аспект: Дис. ... докт. филол. наук / С.Л. Попов. — Харьков, 2015. — 453 с.
18. Попов С.Л. Когнитивные основания эволюции форм русского синтаксического согласования: Монография / С.Л. Попов. — Харьков : НТМТ, 2013. — 150 с.
19. Российская грамматика Антона Алексеевича Барсова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. — 776 с.
20. Серебренников Б.А. К проблеме сущности языка / Б.А. Серебренников // Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. — [отв. ред. Б.А. Серебренников]. — М. : Наука, 1970. — С. 9-95.
21. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка / А.И. Соболевский. — [предисл. В.К. Журавлева и И.В. Журавлева]. — [5-е изд., стереотипное]. — М. : Едиториал УРСС, 2005. — 328 с.
22. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Учебное пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов / Ю.С. Степанов. — [2-е изд., перераб.]. — М. : Просвещение, 1975. — 271 с.
23. Стройк Д.Я. Краткий очерк истории математики / Д.Я. Стройк. — [пер. с нем.]. — [5-е изд., испр.] — М. : Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1990. — 256 с.
24. Хабургаев Г.А. Очерки по исторической морфологии русского языка. Имена / Г.А. Хабургаев. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 296 с.
25. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка / П.Я. Черных. — [3-е изд.]. — М. : Учпедгиз, 1962. — 376 с.
26. Чернышев В.И. Правильность и чистота русской речи. Опыт русской стилистической грамматики / В.И. Чернышев // Чернышев В.И. Избранные труды в 2-х т. — [сост. А.М. Иорданский, В.Г. Костомаров, И.Ф. Протченко]. — Т. 1. — [вступит. статья акад. В.В. Виноградова]. — М. : Просвещение, 1970. — С. 443-641.
27. Юдина Н.В. Русский язык в XXI веке: кризис? эволюция? прогресс? / Н.В. Юдина. — М. : Гнозис, 2010. — 293 с.
28. Якубинский Л.П. История древнерусского языка / Л.П. Якубинский. — [предисл. и ред. В.В. Виноградова; прим. П.С. Кузнецова]. — М. : Гос. уч.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1953. — 368 с.

УДК 811.161'37

Л. Р. Савченко

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Искренность vs щирість: культурно-историческая семантика слова в близкородственных языках

Савченко Л. Р. Искренность vs щирість: культурно-историческая семантика слова у споріднених мовах. У статті порівнюються російське слово ИСКРЕННОСТЬ, що є номінацією національно-специфічної комунікативної категорії, та його український корелят ЩИРІСТЬ. Показується, як історичний зв'язок з різними мовними джерелами впливає на специфіку значення слів та характер їх семантичної деривації.

Ключові слова: історико-культурний контекст, комунікативна категорія, ціннісний смисл, концепт.

Савченко Л. Р. Искренность vs щирість: культурно-историческая семантика слова в близкородственных языках. В статье сопоставляются значения русского слова искренность, являющегося номинацией национально-специфической коммуникативной категории, и его украинского коррелята щирість. Показывается, как историческая связь с разными языками-источниками обуславливает специфику значений этих слов и характер их семантической деривации.

Ключевые слова: историко-культурный контекст, коммуникативная категория, ценностный смысл, концепт.

Savchenko L. R. Sincerity (iskrennost) vs. Candour (shchirist): Cultural and Historical Semantics of the Word in the Closely-Related Languages. The meanings of the Russian word iskrennost, which nominates a nationality-specific communicative category, is contrasted with its Ukrainian correlative shchirist in the article. The study suggests that the historical link with different languages as sources leads to the peculiarities of the meanings as well as the nature of their semantic derivation.

Keywords: historical and cultural context, communicative category, axiological meaning, concept.

Проблема семантических соответствий слов в близкородственных языках чаще всего возникает в осмыслении практики перевода. Как правило, объектом внимания лингвистов становится межъязыковая омонимия (так называемые «ложные друзья переводчиков»). Наряду с этим в контексте украинско-русских семантических соответствий значимой оказывается проблема концептуальных связей слов, выявляющих либо тождественность, либо нетождественность культурного фона соответствующих понятий. Особенно ярко это несоответствие проявляется, когда близкие понятия в русском и украинском языках связаны с разными корнями слов, а последние – с разными историческими источниками¹.

Выбор слов, сопоставляемых в данной статье, объясняется культурной значимостью ИСКРЕННОСТИ, которая является важной категорией русского коммуникативного стиля. В отдельных случаях искренность позиционируется

¹ Ранее было показано, как подобные особенности обуславливают различия концептуального фона русского слова ОБИДА, связанного с концептом СПРАВЕДЛИВОСТЬ, и украинского слова польского происхождения ОБРАЗА, связанного с концептом ДОСТОИНСТВО [9].

как категория экзистенциального содержания: «Спасенье ты, российская земля, спасенье – твоя искренность» Есенин. [‘В НАЧАЛЕ БЫЛО СЛОВО’ // Труд-7, 2003.12.18]² Украинский словесный эквивалент этого понятия – ЩИРІСТЬ – выявляет некоторые особенности, которые могут проявляться как семантически, так и прагматически. Показать эти особенности и осмыслить породившие их исторические причины – цель предлагаемой статьи. Для реализации этой цели сопоставим значения соответствующих слов и историко-культурные контексты освоения соответствующих понятий.

Русское слово искренность является производным от прилагательного искренний. Его значение в толковых словарях определяется так: «выражающий подлинные мысли и чувства, лишенный притворства, правдивый, откровенный, чистосердечный» [11:679]. Как видим, в ряду синонимов, раскрывающих значение понятия ИСКРЕННОСТЬ, расположены предикаты разного типа: правдивый – аттрактор концепта ПРАВДА,

² Здесь и далее иллюстративный русскоязычный материал приводится по данным «Национального корпуса русского языка» [7], а соответствующий украинскоязычный – по данным «Українського національного лінгвістичного корпусу» [6]

откровенный – прагматический оператор, связанный с оценкой передаваемого содержания своим или чужим адресатам, чистосердечный – оценочный предикат, характеризующий интенции адресанта.

Если исходить из того, что человек, как правило, выражает подлинные мысли и чувства словами, то искренность оказывается параметром оценки речевого (и шире – социального) поведения человека с точки зрения соответствия выраженных мыслей и чувств действительному положению дел³. В случае устойчивости признаков такого поведения искренность воспринимается как свойство характера или психологическая характеристика: искренний /неискренний человек; признак искренний используется также для характеристики профессиональной, социальной и/или коммуникативной роли: искренний (друг, актер, популист, пастырь, свидетель, опровергатель и т. п.). Будучи связанным с ситуацией общения, это слово диагностирует соотношение иллокутивной функции высказывания (интенции говорящего, его цели) и локуции (речевого воплощения высказывания) – искреннее высказывание, искреннее слово, искреннее непонимание, искренняя благодарность, искреннее намерение. И все же наиболее характерным контекстом употребления русских слов искренний/искренность является сообщение об испытываемых человеком чувствах, проявление которых становится предметом этической оценки: искреннее (презрение, веселье, желание, счастье) В соединении с номинациями негативных эмоций определение искренний, имплицитно значение 'настоящий', формирует иронический контекст (ср.: искреннее злорадство, хамство).

Истоки ценностных смыслов категории ИСКРЕННОСТЬ обусловлены не только исторической семантикой представляющих ее слов, но и спецификой дискурсивного контекста, адаптирующего значения слова. Так, прилагательное искренний исторически является заимствованием из старо-славянского языка. Авторы этимологических словарей русского языка в большинстве своем указывают на связь др.-русск. слов *искръ*, *искрънь* в значении «близко» и ст.-слав. слова *искрънь* в том же значении [13:140–141]. Близость с XI в. др.-русск. и ср.-слав. слова в

значении «близкий по родству» со ссылкой на И. И. Срезневского устанавливает П. Я. Черных, связывая значение «прямодушно», «от сердца» со ст.-слав. наречием *искръно* (*искръно* покаятися, *искръно* целоваша) [15:357–358]. Семантическая деривация значений *близкий* в пространстве → *близкий* в кругу семьи вполне закономерна, поскольку в церковнославянском (и шире – старорусском) языке «слова с пространственной семантикой, выражающие идеи перемещения, местоположения, <...>, как правило, обладают относительной свободой осмысления в терминах физического / духовного, материального / идеального» [17:47]. В то же время в церковно-славянском языке современное значение слова *искренний* первоначально связано с многозначным словом *прѡстъи*, в частности, с таким его значением, как *открытый, прямой, чистый* [9:146]. Эти переносные значения вплетены в контекст метафор души и сердца – *прямодушный, чистосердечный*, которые выступают в качестве синонимов слова *искренний*⁴. Можно говорить о том, что искренность выступает качеством веры, каким бы ни был ее предмет. Семантическая деривация пространственных и оценочных значений в истории слова *искренний* могла поддерживаться и психологией отношений: в основе искренности лежит не только установка на говорение правды, но и доверие к собеседнику. Отношения родства, с которыми изначально связано прилагательное *искренний*, в культурно-историческом контексте предстают как более архаичные, нежели социальные отношения, подчиненные тем или иным конвенциям. В силу этого «искренность» может быть связана либо с эгоцентричным моделированием социума «по образу и подобию» носителя искренности, либо с архаичным моделированием по принципу «свои» / «чужие». В соотношении с семантически близкой ей коммуникативной категорией ОТКРЫТОСТИ, ИСКРЕННОСТЬ обнаруживает прагматическую ориентацию на «своих».

Можно говорить о разных типах ИСКРЕННОСТИ, фиксируемых в разных ситуациях. Соответствующее слово входит в

⁴ Истоки этой образности связаны с библейским контекстом. Ср.: «Блаженны чистые сердцем, ибо они Бога узрят» (5:8).

³ А. Вежбицка, исследователь культурных смыслов, выраженных в языке, так передает это содержание: «Я не знаю, чего говорить нельзя, но обычно считается, что нехорошо лгать человеку прямо в глаза; что нехорошо говорить человеку, что ты что-то думаешь, если ты этого на самом деле не думаешь; и что нехорошо говорить другому человеку, что ты что-то чувствуешь, если ты этого на самом деле не чувствуешь». [1:7].

А. Вежбицка, исследователь культурных смыслов, выраженных в языке, так передает это содержание: «Я не знаю, чего говорить нельзя, но обычно считается, что нехорошо лгать человеку прямо в глаза; что нехорошо говорить человеку, что ты что-то думаешь, если ты этого на самом деле не думаешь; и что нехорошо говорить другому человеку, что ты что-то чувствуешь, если ты этого на самом деле не чувствуешь». [1:468].

этикетные формулы официальной и личной переписки: «Искренно Ваш, Ваша имрек», «Ваш искренний друг...», в дискурс ритуальных поздравлений, соболезнований (искренне поздравляем, искренне желаем, искренне соболезнуем, искренне сочувствуем) и т. д. и т. п. Эти клише речевого этикета, подчиненные фатической функции, воспроизводятся в ограниченном наборе речевых жанров. Наряду с этим есть иные контексты употребления слов искренний, искренне, которые содержат прагматические смыслы 'сомнения', 'недоверия', 'разоблачения' либо, наоборот, 'уверения в точности' определяемых признаков общения. Более того, сам факт упоминания искренности в том или ином контексте актуализирует прагматическую презумпцию возможной неискренности, фальши, притворства, неподлинности выражаемых мыслей, эмоций и чувств. Эти ожидания формируют имплицитный прагматический контекст напряженной рефлексии, в котором адресант, определяя меру искренности адресата, берет на себя роль этического судьи. Рефлексия такого рода обнаруживает и недоверие к собственному впечатлению адресанта. Напр.: «И совершенно невозможно понять, чего в этом больше – расчёта или искренности». [Игорь Порошин. Против Америки с любовью. Ирина Слуцкая идет второй после короткой программы (2002) // «Известия», 2002.02.20]; «Самое важное в том, что Василий Иванович был добрым, искренним и душевным. В стенах Государственной Думы он со своей рабоче-крестьянской прямоотой рубил правду-матку, смело бросался (если считал себя правым) в драки <...>. В общем, жил как дышал. Не лукавил. Во всяком случае, я ни разу не почувствовала никакой фальши» // [Ольга Вандышева. «Василий Шандыбин был добрым, искренним и душевным человеком» // [Комсомольская правда», 2019.01.14].

Субъективный характер подобной «диагностики» предопределяет достаточно регулярную проекцию искренности на оценочную шкалу. Оценочные когниции призваны фиксировать меру проявления искренности: ср.: Майор продолжал: — Мы ждём от вас полнейшей искренности. Рассчитываем на вашу помощь. [Сергей Довлатов. Чемодан (1986)]. Степень искренности определяла представительная идеологическая комиссия, которая напряжённо работала на регулярной основе. [Василь Быков. Лесное счастье (1985–1995)]. От коротких безыскусственных страничек веяло глубокой искренностью и евангельской простотой. [А. М. Хирьяков. Около Л. Н. Толстого (1909)]. Очень большая искренность столкнулась с человеком, живущим в свое удовольствие. [Александр Терехов. Каменный мост (1997–2008)].

Моя свекровь с виду души не чаёт во внуке, а все, кто ее видел – говорят – искренности в ней ноль ([Наши дети: Малыши до года (форум) (2004)]. В национальном корпусе русского языка, откуда взяты эти примеры, искренность предстает (в ряду разноречивых характеристик) и как запредельная, и как злая, и трогательная, и замечательная, и невероятная, и дикая. Эталонным качеством искренности становится ее детскость (детская, ребяческая искренность). Будучи спонтанной реакцией на поведение Другого (один говорит, другой оценивает), искренность квантируется, метафорически предстает в категориях физической динамики (порывы искренности) или света (проблески искренности), дискретных временных характеристик (минутная искренность); ее отсутствие маркируется фразеологизмом – ни капли искренности, в образной основе которого – метафора жидкости, типичная для предикатов внутреннего состояния.

Искренность является своеобразной мерой таланта, этот признак последовательно применяют по отношению к лирике, музыке, игре актеров, она оказывается обязательным условием творчества. Не случайно в русской театральной школе закрепился критерий актерской игры Станиславского – «не верю», а «верю» появляется в контексте абсолютной искренности актера: «Мне кажется, что волшебные стихотворные строчки, насытившие ткань фильма, создали интимную атмосферу, своего рода «магию искренности и задушевности», которая, несомненно, проникла в зрительские сердца, задевая сокровенные струны души». [Эльдар Рязанов. Подведенные итоги (2000)]; Работают-то без души, где нет искренности, там нет творчества. [... Всех задерживаем... (форум) (2005–2007)].

Социологический эксперимент, проведенный Ю. А. Храмовой, позволил суммировать представление россиян об искреннем человеке. «В сознании российских респондентов искренний человек представлен как юноша/девушка /ребенок / мужчина, открытый для общения, который делится информацией сугубо личного характера, способный хранить тайну, выстраивающий отношения на доверии и уважении, готовый помочь и дать совет, поддерживающий в любой ситуации, бескорыстный, обладающий чувством такта, вызывающий светлое доброе чувство, положительные эмоции и общественное одобрение такого поведения. <...> Русские люди указывают на ряд характеристик искреннего человека, основные качества: добрый – 29 %, честный – 27, правда – 26, открытый – 18, помощь – 17, правдивый – 12, смелость – 12, забота – 11, доверие – 11, дружба – 9, справедливый – 8, душевная чистота – 7 %» [14:150].

Если портрет искреннего человека в сознании русского человека реконструируется на уровне стереотипов коллективного сознания, то в украинском языке он закрепляется на уровне словарных значений слова. Вполне закономерно, что значение украинского слова **ЩИРИЙ** значительно шире русского эквивалента и насчитывает несколько лексико-семантических вариантов (лексем) [12:585]. Первое значение украинского слова – «Який прямо, безкорисливо, чистосердечно виражає свої почуття, думки; відвертий, правдивий» совпадает со значением русского слова **искренний**. Другие семантические варианты соотносятся с иными русскими словами. Так, значение – «Який охоче приймає кого-небудь, наділяє чимсь від душі: приязний, гостинний» – соотносится с русским словом **радушный**. // «Пройнятий сердечною теплотою, відвертістю» – с русскими словами **добросердечний, открытый**. «Сповнений ласки, доброти, душевності; привітний» – в русском варианте – **добродушный, приветливый**; «Який виражає справжні, непідробні почуття, думки. // Сповнений життєвої правди» – **правдивий, искренний**. Обращают на себя внимание метапредикаты толкований: **пройнятий, наповнений, сповнений**, которые задают параметр эмоциональной полноты внутреннего мира «широї людини».

Во втором значении слова **ширий** – «Справжній, дійсний на що, до чого і без додатка. Самовідданий, стараний, завзятий» – совмещены разные оценочные планы: **общий план** – **настоящий, действительный** и **частный** – **усердный**. В словаре Б. Гринченко эти планы разведены по разным ЛСВ. Ср.: «**Ширий**, а, е. 1) **Искренний**. Щира душа. Ном. Щире серце. Чуб. III. 266. 2) **Истинный, настоящий, неподдельный, суший**. Добра та рада, де щирая правда. Ном. № 6130. **Ширий** козак ззаду не нападається. Ном. № 4199. Це не казка, а щирая правда. Чуб. II. 27. 3) **Настоящий, безпримѣсный, чистый**. **Ширий** пісок. Радом. у. Ходить зайчик по щирім бору. Грин. III. 109. Зробив ворітця із щирого злітця. Чуб. III. 295. Огородив двір щирим залізом. Чуб. 4) **Усердный, прилежный**. Щирому і Бог помагає. Ном. № 4436. Ой запрягайте батькові коні ой щирі вороні. Мет.» [3]. В наборе этих значений обнаруживается совпадение значения русского слова **искренний** только с первым ЛСВ украинского слова **ширий**. Остальные русские корреляты реализуются в самостоятельных лексемах, формирующих развернутое поле позитивной оценки внутреннего мира человека.

В наборе номинаций значения **искренний**, представленных в словарном толковании В. Даля, фиксируется и собственно «ширий» как южный диалектный вариант **искренний** [4:583–584]. Эта особенность побуждает рассмотреть источники

образования украинского слова, тем более, что это слово есть и в белорусском языке (шчыры, чыстасардэчны), и в ряде западно-европейских языков, в том числе и в польском. Характерно, что слова **ширий** нет в «Материалах для словаря древнерусского языка И. И. Срезневского», как и в «Словнику староукраїнської мови 14–15 століть». Как считает А. М. Лавриненко, «уже один факт отсутствия этого слова в древнейших памятниках, обработанных И. И. Срезневским, может свидетельствовать о том, что слово **ЩИРИЙ** в украинский и белорусский языки пришло из польского, где именно в таком виде оно существовало до 15-го века. В последующий период в польском языке все сочетания **IR** перешли в **ER**. Поэтому сейчас по-польски это слово выглядит так: **SZCZERY**. Аналогично: украинское **КОВНИР** – польское **KOŁNIERZ**, украинское **ЖОВНИР** – польское **ŻOŁNIERZ...**»⁵.

Исторические связи слова **ширий** фиксируются в [«Этимологичний словник української мови»] под ред. Мельничука, однако источник происхождения этого слова не идентифицируется [16]. А. Брюкнер, автор «Этимологического словаря польского языка», прямо указывает на польский язык как источник для восточнославянского заимствования **ЩИРИЙ**. Предполагается, что это праславянский диалектизм **ЩИР-** // **ЧИР-** от реконструируемого корня ***skeiro-** // ***keiro-** «чистый, прозрачный, натуральный. Родственные слова обнаруживаются в готском, немецком, английском, староирландском» [18]. Подтверждением такой реконструкции могут быть и исторически складывающиеся значения польского слова **SZCZERY**: **открытый, правдивый, искренний, свободный от примесей, чистый, однородный, цельный, настоящий** [19:597], полностью совпадающие с семантическим рядом значений украинского слова.

В семантической реконструкции значений русского слова **искренний** нет значений «свободный от примесей», «однородный», «цельный», «настоящий», входящих в структуру украинского слова **ширий**. Тем не менее главенствующая роль искренности в иерархии этических оценок общения допускает ассоциативную связь признаков **цельный** и **настоящий** с основным значением слова. Подлинный, настоящий – именно с этими признаками связаны основные значения **ц.-сл.** прилагательного **про'стьи**, семантическим дериватом которого стало слово **искренний**. Этот ассоциативный признак в значении русского слова в украинском языке образует отдельное значение, которое входит в ряд смыслов, определяющий базовые свойства мира и человека. Именно аксиологический ряд задает то значение слова

⁵ Это мнение этимолога высказано в частной переписке.

щирий, которое в русском языке закреплено за словом истинный: *щирий* українець, *щирий* патріот, *щирий* християнин, «*щирий* український парубок»⁶. Если же слово, с которым соединяется слово *щирий*, содержит негативную коннотацию, то значение истинный, трансформируется в настоящий: *щирий* міщанин, *щирий* провокатор (настоящий мещанин, настоящий провокатор). Прямое вхождение этого прилагательного в антропоморфные метафоры, включающие символически значимые в христианском дискурсе слова – *шира* душа, *шире* сердце, – поддерживает целостность развернутого художественного образа, который в русском языке уже трансформирован во внутренней форме сложных слов – добросердечный и прямодушный.

И прилагательное *искренний*, и образованное от него существительное *искренность* актуализируют семантические доминанты в ряду таких противопоставлений: в поведенческом плане ИСКРЕННОСТЬ наряду со СПОНТАННОСТЬЮ противопоставляется СДЕРЖАННОСТИ и УМЕРЕННОСТИ; в плане психологическом – СКРЫТНОСТИ и ХИТРОСТИ, в плане этическом – ЛИЦЕМЕРИЮ, ПРИТВОРСТВУ и ФАЛЬШИ, а в плане культурно-цивилизационном – ФОРМАЛЬНОЙ ВЕЖЛИВОСТИ и ТОЛЕРАНТНОСТИ⁷. Будучи своеобразным

⁶ Материалы украинского языка сверялись по «Корпусу української мови» [Електронний ресурс]. – адреса доступу <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>

⁷ Ср. 1. *Прошу простить меня за мою нетактичную прямоту и искренность*. [З. Н. Райх. Письмо А. М. Горькому (1928)]. 2. *«В его тоне не было никакой деланности или формальной вежливости. Только искренний интерес и участие»*. [Герман Садулаев. Таблетка (2008)]. 3. *Я готов был кинуться на шею отца красавицы, но этот неискренний тон светской учтивости, эта хладнокровная встреча оледенили меня*. [А. А. Бестужев-Марлинский. Следствие вечера на кавказских водах (1830)]. 4. *Я давно научился отмечать то особое придыхание, с которым лгут пожилые полные женщины, и знал, что всё, что произносилось Еленой Наумовой, – произносилось звучным, богатым чувственными интонациями голосом, – всё, что сопровождалось громким переливчатым смехом, придававшим её словам особую сердечность и искренность, – всё это было чистой воды враньём*. [Андрей Волос. Недвижимость (2000) // «Новый Мир», 2001]. 5. *Пусть искренность выглядит в сегодняшней России глупостью или хитростью: бывало и это, а потом уходило в небытие*. [Равиль Бухараев. О духовной России и грехе взаимной подозрительности // «Звезда», 2002].

«приговором» состоянию внутреннего мира участников общения и их поведения, ИСКРЕННОСТЬ актуализирует в этом соотношении ценностный параметр ИСТИННОСТИ и ПРАВДЫ. Этот бинарный концепт является краеугольным камнем русской культуры и предметом постоянной озабоченности русского человека, который привык «резать правду-матку», для которого «Доброе дело – правду говорить смело», который уверен в том, что «Правдой не обидишь, кривдой не возьмешь», что «Сила не в силе, а в правде». Наивная аксиология русского пословичного фонда отражает установки обыденного сознания, ценностную убежденность его субъектов в значимости говорения ПРАВДЫ, ПРЯМОТЫ выражения мыслей и чувств, в то время как ИСКРЕННОСТЬ исторически является христианской ценностью и своеобразной коммуникативной заповедью русского интеллигента. На национальную специфику этой категории указывают лингвисты: «Для русского мира важнейшее значение имеет постулат искренности («не говори неправды» / «говори правду»), а для англосаксонского и других названных (японская, малайская модели поведения – прим. Л. С.) — постулат толерантности («не говори неприятного для адресата» / «говори приятное для адресата» [2:355].

Истоки такой роли искренности в оценке поведения человека обнаруживаются в русской истории. Именно в 60-е годы 19 века в России формируется новая субкультура, носителями которой становится разночинная интеллигенция. Исследователь русской культуры Виктор Живов отмечает цивилизационный конфликт носителей русской элитарной культуры европеизированного типа с ее культом вежливости и носителей маргинальной русской культуры (нигилистов), делавших установку на естественность, искренность и нередко – сопряженный с ними эпатаж [5:685]. В исторической перспективе последовательное уменьшение носителей элитарной культуры приводит к изменению культурной доминанты: установки маргинальной культуры становятся центральными. Ср.: «По-прежнему в расхожих беседах и пафосных заявлениях искренность поступков является индальгенцией всему переживаемому и пережитому. И так же спокойно служит отрицанию или незамечанию всего сопутствующего и неприятного к поминанию» [8].

Культурно-цивилизационное противопоставление ИСКРЕННОСТИ и ВЕЖЛИВОСТИ обуславливает перманентный

цивилизационный конфликт русских с представителями иных национальных культур. Ср.: «В разговоре об отрицательных чертах японцев русский человек чаще всего посетует на их непрямоту, на недостаточную искренность в нашем понимании этого слова». [Всеволод Овчинников. Ветка сакуры (1971)]. Конфликт иного рода наполняет смыслом парадоксальные выражения типа «искренность хамства» и «союз искренности и цинизма» (Дм. Пригов). В первом случае гипертрофия значимости этой категории обусловлена спецификой обывательского дискурса, фиксирующего грубость содержания и речевой формы, во втором – политического (и шире – идеологического) дискурса, девальвирующего этическое содержание⁸. Дискурсивные трансформации ИСКРЕННОСТИ как ценностной категории русской культуры обуславливают иронический характер ее постмодернистской интерпретации (общеευропейской по своей сути) и ее новое содержание в качестве художественной категории (также «общеευропейской» по происхождению), определяемой как «новая искренность». Эта художественная категория опять же связана с смыслами ИСТИНЫ И ПРАВДЫ,

⁸ Позволю себе весьма обширную цитату Дм. Пригова, известного русского поэта-концептуалиста, проливающую свет на этот принципиально важный план русской искренности: «Помнится, в одном интервью Иосиф Давидович Кобзон на вопрос, как же это он пел такие сомнительные, на взгляд интервьюера, песни, вроде «Малой земли», резонно отвечал, что там ведь погибло великое множество людей. Почему нельзя петь? Действительно, и там погибло великое множество. В этом мы полностью на стороне исполнителя. Если бы он несколько лукаво не пытался избежать ответа на тот вопрос, который ему задавали и который он отлично понимал. <...> То есть вопрос прост и открыт — выбор репертуара в немалой степени есть акт идеологического и политического предпочтения, еще до самого факта искреннего артистического вживания и переживания исполняемого материала. <...> искреннему переживанию благородных артистов нет предела. Они ведь искренни.

Как, помните, несколько из другой области и несколько с другими акцентами, но все же.

У старушки вырос кабанчик, а резать она его, беденькая, не может. Ну не может! Зовет местных хулиганов сотворить это злодейство. Они соглашаются. Из сарайчика несутся вопли, крики, ругань. Наконец выходит один, весь в крови. «Как, зарезали?» – с надеждой вопрошает старушенция. «Ну, зарезать не зарезали, а пендюлей навешали». Вот так вот. Вот она великая и неосуждаемая искренность/И что же из всего этого следует? Ну, может, не следует с непреложностью, но хотя бы желаемо? А то, что в нашей сегодняшней жизни нам весьма потребны, хотя бы на паритетных началах с искренностью и цинизмом, которых ныне навалом, – разумность и добропорядочность» [8].

покоящимися в глубинах подсознательного, но это уже правда ТЕЛА и ТЕЛЕСНОСТИ как экзистенциальных категорий.

ВЫВОДЫ:

1. Речеповеденческий план семантической категории ИСКРЕННОСТИ обнаруживает национальную социокультурную специфику. Эта специфика складывается исторически, содержательно она обусловлена высокой значимостью концепта ПРАВДЫ в русской культуре и не очень высокой значимостью общественной КОНВЕНЦИИ, фиксирующей значимость партнера по общению.

2. Сопоставительный семантический анализ слов ИСКРЕННИЙ и ЦИРИЙ и контекстов их употребления в русском и украинском языках показал, что эти слова не совпадают в объеме значения. Объем значения слова *цирий* шире значения русского слова, которое соотносится только с одним из его ЛСВ. Большая часть значений украинского слова служит для общей характеристики эмоционального состояния человека в отношении к Другому и связана с номинацией онтологических свойств человека и мира. Русские контексты фиксируют устойчивую рефлексию по поводу искренности собеседников и склонность участников общения выступать в роли субъекта этической оценки.

3. Проанализированный материал показывает неустойчивую динамику отношения к коммуникативной категории ИСКРЕННОСТИ в русской лингвокультуре, изменчивость ее культурного и эстетического содержания. В украинском языке слово ЦИРИЙ не обнаруживает динамики внеязыкового культурного содержания, оставаясь средством социально-психологической характеристики человека. Семантическое пространство лексического значения слова ЦИРИЙ, в отличие от его русского коррелята, обнаруживает признаки фрагмента языковой картины мира, включающего исходные культурные христианские образы.

4. Исторические источники этих слов – старославянский язык для русского слова и польский – для украинского – обусловили характер их семантической деривации. В русском слове исходные смыслы пространственной близости и близости родства проявляются опосредованно в характеристике речевых ситуаций. В украинском – исходные смыслы практически не изменились и распределяются в качестве отдельных лексико-семантических вариантов в семантической структуре значения слова.

Литература

1. Вежбицка А. Русские культурные скрипты и их отражение в языке / Анна Вежбицка // Русский язык в научном освещении. — № 2 (4). — М. : ИРЯ РАН, 2002. — С. 6—34.
2. Гловинская М. Я. Постулат искренности vs постулат толерантности и их производные в разных культурных и языковых моделях поведения. // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности. / Редактор : Н. А. Купина, М. Б. Хомяков. — М. : «Олма-пресс» — 2005. — 542 с.
3. Гринченко Б. Д. / Борис Грінченко Словарь украинского языка / Словарь української мови. — 1907—1909 (1958—1959). В 4 тт. — К. : Київская старина. — Т. 4. [электронный ресурс] / — режим доступа : <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=1490005>
4. Даль В. И. Словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. — Т. II. — М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1955. — С. 583—584.
5. Живов В. М. Разыскания в области истории и предыстории русской культуры. / В. М. Живов — М. : «Языки славянской культуры», 2002. — С. 685—704.
6. Корпус української мови [электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>. — Назва з екрана.
7. Национальный корпус русского языка [электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ruscorpora.ru>. — Назва з екрана.
8. Пригов Д. Искренность — вот, что нам всего дороже / Дмитрий Пригов [электронный ресурс]. Режим доступа : <http://polit.ru/article/2005/08/27/prigov12082005/>. — Назва з екрана.
9. Савченко Л. Р. Языковая концептуализация ОБИДЫ : вариации на тему одной из работ И. И. Срезневского // Вісник Харківського національного університету. Серія «Філологія». — 2012. — № 1021. — С. 84—90.
10. Седакова О. А. Церковнославянорусские паронимы. Материалы к словарю. / О. А. Седакова. — М. : ГЛК Ю. А. Шичалина, 2005. — 496 с.
11. Словарь русского языка : В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз., Под ред. А. П. Евгеньевой — 3-е изд., стер. // — М. : Рус. яз.; 1986. — Т. 1. А—Й. — 699 с. 26.
12. Словник української мови / Гол. ред. І. К. Білодід / ТТ. 1—11, Київ : «Наукова думка», 1970—1980 ; Т. 11. — С. 585—586.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер / Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Под редакцией и с предисловием проф. Б. А. Ларина. Издание второе, стереотипное. В четырех томах. // — М. : «Прогресс», 1986. — Том 2 (Е—МУЖ). — 671 с.
14. Храмова Ю. А. Лицемерие и искренность. // Антология концептов. / Под ред. А. И. Стернина, В. И. Карасика. — Т. 8. — Волгоград : Парадигма, 2011. — С. 137—156.
15. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Вед. ред. Т. Л. Беркович, Ю. М. Миронова. — Т. 1 (А — ПАНТОМИМА). — М. : «Русский язык», 1999. — 614.
16. Етимологічний словник української мови : В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1983 / Т. 7 / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. — 1989. — 552 с.
17. Яковлева Е. С. О понятии «культурная память» в применении к семантике слова // Вопросы языкознания. — 1998. — № 3. — С. 43—73.
18. Brückner A., Słownik etymologiczny języka polskiego/ A. Brückner. — Warszawa 1993 (przedruk wydania 1927). — S. 544.
19. Boryś W., Słownik etymologiczny języka polskiego / W Boryś. — Kraków : Wydawnictwo Literackie. — 2006. — 862 s.

УДК 81'373.2

А. Моради

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Ергонимы полиэтнического города (на материале названий городских объектов г. Харькова)

Моради А. Ергоними поліетнічного міста (на матеріалі назв міських об'єктів м. Харкова). У статті розглянута актуальна в останні два десятиліття проблема номінації міських об'єктів, викликана активним розвитком номінаційних процесів. Наведені ¹¹лексико-семантичні засоби утворення емпоронімів і трапезонімів, розглянуті питання співіснування різномовних ергонімів у поліетнічному місті, з'ясована також регіональна специфіка назв підприємств торгівлі та громадського харчування міста Харкова.

Ключові слова: лінгвістичні процеси онімізації, ергоніми, емпороніми, трапезоніми, регіональна специфіка.

Моради А. Эргонимы полиэтнического города (на материале названий городских объектов г. Харькова). В статье рассмотрена актуальная в последние два десятилетия проблема номинации городских объектов, вызванная активным развитием номинационных процессов. Описаны лексико-семантические способы образования эмпоронимов и трапезонимов, рассмотрены вопросы сосуществования разноязычных эргонимов в полиэтническом городе, а также выявлена региональная специфика названий предприятий торговли и общественного питания города Харькова.

Ключевые слова: лингвистические процессы онимизации, эргонимы, эмпоронимы, трапезонимы, региональная специфика.

Moradi A. Ergonyms of multiethnic city (based on city objects names of Kharkiv).

The article covers the last two decades topical issue of city objects nomination caused by an active development of nomination processes. Lexico-semantic methods of emporonyms and trapesonyms formation are described, questions of multilingual ergonyms coexistence in the multiethnic city are considered, the regional specifics of trade enterprises and public catering enterprises of Kharkiv is elicited as well.

Key words: onimisation linguistic processes, ergonyms, emporonyms, trapesonyms, regional specifics.

К явлениям, которые характеризуют развитие современного русского языка на постсоветском пространстве, можно отнести лексико-семантические инновации в сфере наименования городских объектов, которые значительно изменили визуальное языковое пространство города. Названия городских объектов все чаще попадают в фокус внимания ученых и становятся объектом изучения лингвистики, этнолингвистики, урбанолингвистики, культурологии, социологии, психологии, юриспруденции.

Актуальность рассматриваемой темы определяется тем, что новые номинации городских объектов отражают не только социально-экономические изменения, но и процессы, происходящие в «живом языке» города. Именно с точки зрения функционирования «живого русского языка» представляют интерес и требуют научного изучения инновации в сфере словотворчества собственных имен в языковом пространстве полиэтнического города. Социально-экономическая ситуация в крупных городах Украины такова, что в них проживает не моноэтническое, а полиэтническое население, которое, владея государственным языком, тем не менее проявляет свою этническую принадлежность прежде всего через родной язык и тем самым оказывает влияние на языковые процессы. Это влияние сказывается и в процессах номинации, в частности в урбанонимии.

Объектом рассмотрения в нашей статье являются наименования предприятий торговли (эмпоронимы) и общественного питания (трапезонимы¹), зафиксированные на вывесках, в витринах и на выносных щитах магазинов, ресторанов, кафе и под. **Предметом** анализа являются способы образования эмпоронимов и трапезонимов, а также региональные особенности названных групп урбанонимов в полилингвальном городе Харькове.

В ономастике названия предприятий торговли (эмпоронимы – от греч. ‘*торговля*’ + оним) и общественного питания (трапезонимы – из ст.-сл. ‘*трапеза*’ «еда (за столом)» + оним) включают в группу эргонимов, объединяющих в себе «собственные имена делового объединения людей, в том числе союза, организации, учреждения, корпорации, предприятия, общества, заведения, кружка» [1:66]. Эмпоронимы и трапезонимы репрезентируют «письменное» языковое пространство города и являются одними из основных элементов в лингвистическом описании современного города.

Городские наименования (урбанонимы) как составная часть языкового пространства города стали объектом активного внимания лингвистов начиная с 60-х гг. XX века. В настоящее время интерес к городским наименованиям возрастает в связи с обилием языкового материала и возможностью его разноаспектного изучения. Остановимся лишь на лингвистическом анализе способов образования русских эмпоронимов и трапезонимов, их «сосуществовании» с украинским и другими языками².

Наиболее продуктивными способами образования эргонимов (в том числе эмпоронимов и трапезонимов) как явлений вторичной номинации считают онимизацию (переход имени нарицательного – апеллятива в имя собственное) и трансонимизацию (переход имени собственного из одного разряда названий в другой), которые закономерно вызывают семантические и грамматические изменения используемых языковых единиц.

Простой онимизации подвергаются употребленные на вывеске слова, обозначающие названия продаваемого товара: *Гастрономия, Обои, Фотообои, Продукты, Парфюмерия, Канцтовары, Одежда, Обувь, Цветы, Оптика*. Среди трапезонимов подобная простая онимизация,

¹ Термин предложен Т. В. Шмелёвой [2] и используется в работах российских ономастологов.

² Здесь рассматриваются лишь названия на центральных улицах города Харькова.

при которой бы назывались подаваемые блюда, не наблюдается. Более сложные процессы онимизации – метонимическая, метафорическая и метафорометонимическая онимизация – по-разному проявляют себя в эмпоронимии и трапезонимии. В проанализированном онимном материале наиболее активны процессы метонимизации (*Изюминка, Компьютер, Монисто, Пуговицы*) и метафоризации (*Бриз, Ореол, Фламинго*), менее продуктивно в эмпоронимии одновременное проявление и метонимических и метафорических преобразований (*Невеста_свадебный салон, Президент_одежда для мужчин*). Для трапезонимии неморфемная деривация мало продуктивна в целом, встречаются лишь единичные названия: *Жасмин_кафе, Контрабас_кафе*. Метафоризация более характерна для морфемных и для бинарных в синтаксическом отношении образований: *Гурманчик, Лавка_жизни, Продуктовый лабиринт, Товарищ_Одевайкин, Свободный_мужчина; Время_кофе_кофе-салон, Шоколадка_кофейня, Хлебница_кофейня-пекарня, Имбирный_пряник_кофейня*.

Словообразовательная деривация в харьковских эмпоронимах и трапезонимах представлена следующими способами онимизации: 1) суффиксацией: *Тополек, Изюминка, Шоколадка_кофейня*; 2) словосложением посредством интерфикса *Фотообои* и без него: *ДиаМедТех, Автомагазин, ЗООМаркет, АртСервис, ЭллМанья*, а также 3) написанием через дефис: *Пончики-Пирожковая, Пончики-Пирожковая-Пицца*. Харьковский эргонимии свойственны также инновации и креативный подход в словообразовании, иначе говоря, эргонимам характерна столь актуальная для усиления метафоризации и создания рекламного эффекта языковая игра в её различных вариациях: *Иград* <игровой город>, *Коффишка* <кофейная фишка>_кофейня, *АртТоргъ, КРМАгСНЬИ* <красный маг, маг=магазин>.

Наиболее специфический для урбанонимов способ образования эмпоронимов и трапезонимов – трансонимизация, в процессе которой подавляющее большинство онимов приобретают метафорический смысл. Среди харьковских эмпоронимов и трапезонимов встретились следующие группы трансонимизированных названий, образованных: а) от антропонимов: *Алеся, Тамир, Юлия, Роксолана, Амели, Антошка; Тестовъ_пироговая, Гоголь_кафе, Чеховъ_ресторан*; б) от топонимов: *Кулинич, Аттика, Венеция; Марсель_кафе*; в) от мифонимов: *Джинн_кафе*; г) от годонимов и хоронимов: *Петровский* (от ул. Петровского), *Продукты на Поэзии* (от площадь Поэзии); д) от экклезионимов: *Покровский* (от Покровский собор); з) от прецедентных имен: *Ассоль, Сезам, Обломов_антикафе*.

Особенно активны инновации, проявляющиеся в транслитерации, как при передаче иноязычных лексем с помощью кириллицы (*Тенториум, Комильфо, ЭллМанья, Мега Сток, Плаза, ТЦ Миллениум; Авлабар_ресторан, Ланч_кафе, Бархан_кафе, сушиЯ_кафе, Якитория_ресторан, Тануки_ресторан*), так и в написании русских слов латиницей: *Lada, Voronin, Mini moda, proStor, Akvarel, Complektuha*. Транслитерированные трапезонимы обращают внимание посетителей на качество обслуживания и на национальный характер кухни. Применяется в оформлении названий и смешение букв разных алфавитов: *ЗООмаркет, Сальвадор; Меха Lux, Пирамида AV, Феличе Pizza, Дом кофе WhR, Асэна boutique, Premium Kucem; СтокGO!льм, tErka_ресторан*. Абсолютно новым явлением в эргонимии можно назвать использование амперсанда & – графического сокращения латинского союза et (и): *Меха&Кожа Имидж&Стиль*, а также использование доменного имени, написанного латиницей: *Карандаш.art., Интернетмагазин Dron.ua*.

Приведенные примеры свидетельствуют о том, что письменное языковое пространство города Харькова включает в себя не только русские эргонимы, но и наименования на других языках, что является отличительной особенностью крупных городов. На центральных улицах мы встречаем большое количество наименований на иностранных языках, особенно трапезонимов: *Bon appetit!_кафе, Kemal_кафе Liberty_антикафе, Amelie_французский рестораник* и др. Для эмпоронимов наиболее характерно использование названий иностранных брендов (торговой марки) или фирм, производящих продаваемый товар (фирмонимы): *Adidas, Riccone, Stefani, Olko*. Становясь названием магазинов, ресторанов и кафе, все апеллятивы и онимы, независимо от языковой отнесенности, претерпевают метафорические трансформации в семантике.

В украинском городе Харькове, в котором подавляющее большинство населения владеет в равной степени и русским и украинским языками, встречается большое количество эмпоронимов и трапезонимов на украинском языке: *Ведмедик, Білизна, Харчі Горілка, Перша Цукерня Слобожанщини, Чоловічі костюми, Клуб сімейного дозвілля_книжковий магазин, Пузата хата_ресторан, Час Поїсти_бістро-піцерія, Здоровенькі були_кафе*. Вследствие общей кириллической основы графики русского и украинского языков некоторые названия допускают прочтение и на одном, и на другом языке: *Арбузмаркет, Кулинич*. Среди них эмпоронимы с украинским культурологическим компонентом: *Роксолана* (женская одежда), *Рута* (подарки). Иногда различие, мало заметное, состоит лишь в

одной букве: *Гринвич*. Или на вывеске сосуществуют два параллельных названия: *Лино_домашняя&диетическая кухня_Лино*, *Хлібна лавка = Хлеб из пекарни*. Встречается совмещение и трех языков: *Лино Non Stop 24часа_кафе*, *ТЦ Милениум = Торговельний центр Міленіум megasup*. Транслитерация в трапезониме иностранных слов на украинский язык (*Лучіано®_торти-тістечка*, *Фансіпан в'єтнамська кухня*, *Фріто Бум_кафе*, *Бістро_кафе*) определяется не только ориентированностью на украиноязычного потребителя, который в Харькове чаще всего билингв, но и, как мы полагаем, полилингвальным составом жителей города, расширением экономических и культурных связей Харькова с другими странами.

Выводы. Рассмотренные лексико-семантические способы образования эмпоронимов и трапезонимов центральных улиц г. Харькова

позволяют сделать предварительный, нуждающийся в проверке на большем ономастическом материале вывод о том, что процессы онимизации в эргонимии г. Харькова происходят в русле закономерностей развития современного русского языка. Региональные особенности обусловлены многонациональным составом городского населения и стремлением влиться в международное экономическое, культурное и языковое пространство. Наблюдаемые инновации в сфере харьковской эргонимии и трапезонимии свидетельствуют об унифицировании процессов онимизации в разных языках, предполагают достаточно высокий уровень лингвистической осведомленности жителей города и одновременно служат повышению их интереса к языкам, взаимопониманию между представителями разных этнических групп.

Литература

1. Подольская Н. В. Словарь ономастической терминологии / Н. В. Подольская. — 2-е изд. перераб. и доп. — М. : Наука, 1988. — 192 с.
2. Шмелева Т. В. Ономастикон российского города / Т. В. Шмелева. — Saarbrücken : Lar Lambert Academic Publishing, 2014. — 137 с.

УДК 811.161.2'[28+373]

О. М. Гурова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Семантика слів дитя, дитина як репрезентант класифікаційних характеристик віку дитини

Гурова О. М. Семантика слів дитя, дитина як репрезентант класифікаційних характеристик віку дитини. У статті на основі аналізу значного обсягом мовного матеріалу, представленого в різного типу лінгвістичних словниках, етнографічних збірниках, з'ясовано особливості семантики слів дитя, дитина в контексті народних уявлень про стратифікацію вікових періодів життя людини; простежено словотвірну продуктивність коренів *-дит-/-діт-*; звернено увагу на оцінний потенціал утворених словоформ; уточнено семантичну структуру слова дитина як складника лексико-семантичної організації сучасної української літературної мови; виявлено й розглянуто відбиття в семантиці лексеми дитя її первісного значеннєвого потенціалу.

Ключові слова: лексико-семантична група, лексема, слово, етимологія, семантика, експресивність.

Гурова О. М. Семантика слов дитя, дитина как репрезентант классификационных характеристик возраста ребенка. В статье на основе анализа значительного по объему языкового материала, представленного в различных лингвистических словарях, этнографических сборниках, выясняются особенности семантики слов дитя, дитина в контексте народных представлений о стратификации возрастных периодов жизни человека; прослеживается словообразовательная продуктивность корней -дит-/дит-; обращается внимание на оценочный потенциал образованных словоформ; уточняется семантическая структура слова дитина как составляющей лексико-семантической организации современного украинского литературного языка; выявляется и рассматривается отражение в семантике лексемы дитя ее первоначального смыслового потенциала.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, лексема, слово, этимология, семантика, экспрессивность.

Hurova O. M. The semantics of words дитя, дитина as a representant of qualificational characteristics of age. On the basis of the analysis of different linguistic material presented in various types of linguistic dictionaries, ethnographic collections, the author of the article has revealed features of the semantics of words дитя, дитина in the context of common perceptions about stratifications of age periods of human life; has traced the word creative performance of roots -дит-/дит-; has drawn attention to the estimate potential of generated word forms; has clarified the semantic structure of word дитина as a component of lexical-semantic organization of modern Ukrainian literary language; has identified and considered the reflection of original semantic potential in the semantics of the word дитя.

Keywords: lexical-semantic group, lexeme, word, etymology, semantics, expressiveness.

Вікові періоди життя людини представлені в лексико-семантичних підгрупах «діти», «молодь», «дорослі» та «старі» в їх поняттєво-пізнавальній цілісності й парадигмальній організації. З-поміж них в українській мові вирізняється підгрупа «діти» як найбільш розгалужена. За нашими спостереженнями, до її складу входять понад 600 назв. Базовим сегментом підгрупи є номінації *дитя*, *дитина* та похідні від них.

Мовознавці вже зверталися до аналізу номінацій із загальним значенням «дитина». У полі зору дослідників перебувають питання етимології слів *дитина*, *дитя*, *діти* [9; 28], семантики окремих назв, з'ясування особливостей наповнення лексико-семантичних груп і семантичних полів на позначення осіб дитячого віку [5; 16; 17; 19; 20], визначення впливу лінгвальних та екстралінгвальних чинників у називанні дітей [18], аналіз лексичної репрезентації концепту «дитина» та характеристики національної специфіки в найменуванні дітей [1; 3; 4; 7; 8; 14; 15]. Але чимало важливих аспектів означеної теми залишається все це не дослідженими.

Метою нашої роботи є з'ясування особливостей семантики номінацій із коренями *-дит-/дит-* (та їх варіантами) як складників української мовної картини світу.

Функціональну значущість таких номінацій та їх закоріненість в історичні контексти української мови підтверджують матеріали, представлені в Словнику української мови XVI–XVII століття. Тут знаходимо численні назви на кшталт *дети*, *детина*, *детице*, *детище*, *детки*, *деточки*, *детьки*, *детя*, *детятко*, *детя*, *детище*, *дитс*, *дити*, *дитище*, *дитки*, *дитоньки*, *диты*, *дита*, *дита́тко*, *дітина*, *дітіна*, *дѣтвак*, *дѣти*, *дѣтина*, *дѣтинка*, *дѣтки*, *дѣтоньки*, *дѣтонькы*, *дѣточки*, *дѣточкы*, *дѣтъвак*, *дѣтъкы*, *дѣтя*, *дѣтятко*, *дѣта* [23]. Таким само словотвірно різноманітним і багатим є мовний матеріал, що належить до нової української

літературної мови. Наведемо кілька репрезентативних прикладів: *детва*, *дике*, *дикетко*, *дикеточко*, *динча*, *дитва*, *дитворйя*, *дитвуреча*, *дитс*, *дитина*, *дитинка*, *дитинонька*, *дитиночка*, *дитинсько*, *дитинуня*, *дитинча*, *дитинчатко*, *дитиня*, *дитинятко*, *дитюк*, *дитя*, *дитятейко*, *дитятенько*, *дитятко*, *дитятойко*, *дитятонько*, *дитяточко*, *дітва*, *дітвак*, *дітваки*, *дітвача*, *дітвачок*, *дітвора*, *дітворня*, *дітейко*, *дітеска*, *діти*, *дітина*, *дітинка*, *дітинойка*, *дітиночка*, *дітинча*, *дітиска*, *дітиська*, *дітище*, *дітітко*, *дітка*, *дітки*, *дітко*, *дітлах*, *дітлахи*, *дітлашня*, *дітонька*, *дітоньки*, *дітонько*, *діточки*, *діточко*, *дітя*, *дітятко*.

Ядерною лексемою означеної лексико-семантичної підгрупи в сучасній українській літературній мові є *дитина*. Академічний тлумачний словник української мови (в 11-ти томах) фіксує такі її лексико-семантичні варіанти: 1. Маленька дівчинка або маленький хлопчик. // перен. Про наївну, недосвідчену людину. 2. Син або дочка незалежно від їх віку. 3. чого, перен. Той або те, що успадкували характерні риси своєї епохи, свого середовища і т. ін. [24:287]. У двадцятитомному словнику української мови подана дещо розширена семантична структура слова: крім відзначених вище, наведено ще одне значення – «ласкаве звертання до молодої людини» [25]. Як бачимо, лексема *дитина* містить різні значення, що вказують як на вікову характеристику дитину (маленька дівчинка або маленький хлопчик), так і на родові зв'язки (син або дочка незалежно від їх віку). Ілюстративний матеріал, поданий в академічних словниках, свідчить, що значення «маленька дівчинка або маленький хлопчик» стосується дитини перших п'яти-семи років, тобто того віку, після якого хлопчик або дівчинка набувають нового соціального статусу. Він виявляється в зміні соціальних ролей дитини: її віддають у найми, дитина йде до школи, виконує

найлегшу господарську роботу, тобто гра для неї не є єдиним визначальним соціокультурним критерієм.

В українській народній культурі представлені численні номінації, що вказують на зміну соціального статусу дитини. «На Житомирському Поліссі дитину 5–6 років називали «гусячий (свинячий) пастух», 6–7 – «телячий», 8–10 років – «овечий пастух». Дівчинку 5–7 років називали «нянька», «швачечка», «пряшечка». Збірною назвою для означення дітей 7–10 років (Коростенщина) був термін «габелки» [30:55]. Зі зміною соціального статусу дитини змінюється і її вікова характеристика. Окремі діалектно-культурні масиви України зберегли надзвичайно цікаві й важливі свідчення специфіки етнокультурної вікової диференціації процесу дорослішання дитини. «Від початку «пастушого» віку до дітей застосовували збірну назву «виросток», «виросточок», «недоросток»; не називали їх дітьми. Загальними назвами за ознаками статі були терміни «хлопець», «хлопчище» (хлопець після 10 років), «дівчина», які конкретизувалися у відповідних означеннях: «парубочок», «підпарубочок», «півпарубка»; «дівочка», «півдівка», «піддівка» [30:57]. Такий погляд на особливості вікової диференціації дитини представлений у розвідці Н. Аксьонової «Ініціація через гру», у якій автор пише: «вже після семи років діти набували соціальних визначень – «хлопчику вдягали штанці (погонич), а дівчинці пов'язували запаску (пряха)». Діти починали становити відповідну соціальну верству, так з 7 років дитина змінює свій соціальний стан, й, відповідно, назву – «парубочок, підпарубок, дівочка, півдівка, виросточок», «підвусний, піддівоча, підліток, підпасич». Дитина, починаючи з 7 років, певною мірою вважалася «дорослою» – дівчата і хлопці вікової групи від 8 до 12 років мислилися як члени певно оформленої громади» [2:160–161].

Матеріали української етнології свідчать про те, що значення «маленька дівчинка або маленький хлопчик» стосувалося називання дитини до досягнення нею п'яти-семи років. «В українській народно-християнській традиції дитину-покійника (від «народження» аж до 7-річного віку – «малих дітей») клали не на лаві, як дорослого покійника, а на столі, мотивуючи тим, що «вона ще ангел». «Мерцеві до семи літ справляють дитячий похорон і люде кажуть, що «вмерла дитина» [31:73].

Причому верхня межа «маленька дитина» в різних культурних діалектних масивах України визначалася по-різному. Так, наприклад, «західноукраїнська традиція фіксує верхню хронологічну вікову межу категорії «малих дітей» – від п'яти до семи (восьми) років і, відповідно, регламентує поведінку учасників ритуалу: «... за малим гріх плакати, бо то ангіль, то сі утопит

у слезах. До вісім рік – то ангіль; до вісім рік і читають, що «младенець», то значит ангіль, а як уже 8 рік мине, то уже каже: «по гільом душі», щос собі нагілау, ис тим идеш» [31:74]. Поховальний обряд фіксує виразне «розрізнення між віковими категоріями «малі діти» і «підлітки». Підліткова категорія, певною мірою зберігаючи ознаки «недорослості», усе ж тяжіє до вікової верстви дорослих (категорії молоді), що має свій вияв у «весільних» елементах поховального обряду [31:81].

Усе відзначене вище дозволяє дійти висновку, що стратифікація семантичної структури слова *дитина* повинна бути здійснена з урахуванням функціональних контекстів, у яких слово *дитина* має й інше значення. В українській мові слово *дитина* є репрезентантом родової характеристики віку дитини до досягнення нею 14–16 років, тобто до того періоду, коли дитина не перейшла до вікової групи «молоть».

У контексті всього сказаного з метою увиразнення семантики української назви *дитина* звернімо увагу на особливості лексикографічної кодифікації слів *ребенок* и *дитя* в російській мові в давніх і нових словниках. Словник В. Даля тлумачить семантику й першого, і другого слів як таку, що позначає дитину до досягнення нею 14–16 років: «ребенком зовут младенца, отрока или отроковицу, до юношества» [10], слово *дитя* називає осіб «до 14 або 16 років, коли дитинство переходить у юнацтво» [10]. Сучасні ж російські словники фіксують звужено вікове значення слова *дитя* та *ребенок*: *дитя* – це «мальчик или девочка младшего возраста; маленький ребенок» [11], *ребенок* «мальчик или девочка в раннем возрасте, до отрочества» [11]. Подібний принцип вікової характеристики дитини використано й білоруській мові: *дзіця* (*дзіцё*) «малалетні хлопчык або дзяўчынка (ад нараджэння да падлеткавага ўзросту)» [27]. Натомість словник болгарської мови має ширше значення: *детё* – «невръстен човек до юношеска възраст» [6:348].

Ураховуючи прокоментоване вище, можна відзначити одну характерну особливість сучасного юридичного розуміння поняття «дитина» на тлі його сприйняття в народній культурі. В останній дитинство відмежовувалося від юності, а дитина – від юнака (парубка, дівчини). Згідно із сучасним юридичним визначенням, «правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, і відповідно «неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років», «малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років» [21].

Власне для сучасної української літературної мови слово *дитя* в процесі свого історичного розвитку зазнало виразних семантичних змін. Номінація *дѣтя*, – зауважує Колесов, – це

«найдавніше й найдостовірніше з усіх слів, що позначали дитину. Своєю формою середнього роду й належністю до архаїчної системи відмін (з основою на приголосний: дѣтяте) воно вказує на те, що в тільки-що народженому члені раніше не розрізняли статі й не звертали уваги на подробиці віку» [13:87]. Уже в давньоруській мові слово дѣтя сформувало кілька загальномовних значень, які збереглися й сьогодні в сучасній українській мові: дитя, немовля; отрок, юнак; син або дочка, безвідносно до віку [26:799]. Матеріали словника І. Срезневського певною мірою спростовують тезу О. Трубачева, згідно з якою *дитя* характеризує «обмеження у вживанні цього терміна, який відносять тільки до малолітніх нащадків, немовлят, водночас як для більш старшого віку протиріччя між формою середнього роду й позначенням живої істоти стає вже неприпустимим» [28:36].

Звернімо увагу на один характерний момент семантичної кодифікації слова *дитя* в українській мові. Словник української мови описує слово *дитя* як зменшено-пестливе до *дитина* [24:288; 25]. Як бачимо, неконотоване значення «маленька дівчинка або маленький хлопчик» у словнику не представлено, хоча Б. Грінченко, укладач «Словаря українського язика», використовував слово *дитя* для тлумачення окремих назв, належних до аналізованої лексико-семантичної підгрупи, саме в його давньому непроакцентованому в емоційно-експресивному плані значенні (наприклад, паненя – «барское дитя» [22:92]).

Корінь *-дит-/-діт-*, успадкований від праслов'янської епохи, в українській мові є продуктивним, про що свідчать численні похідні, які входять до словотвірних гнізд із вершинами *дитина* та його фонетичного варіанта *дітина* (*дитинка*, *дитинька*, *дитиночка*, *дитинсько*, *дитинуня*, *дитинча*, *динча* (фонетичне скорочення від *дитинча*), *дитинчатко*, *дітинка*, *дітиночка*, *дітиночка*, *дітинча*), *дитя* та його фонетичних варіантів *дітя*, *диє*, *детя*, *диге* (*дитиня*, *дитинятко*, *дитятейко*, *дитяченько*, *дитятко*,

дитятойко, *дитятонько*, *дитяточко*, *дитюк*, *дитище*, *дітїтко*, *дітка*, *дітко*, *дітище*, *дикетко*, *дикеточко*, *дітонька*, *дітонько*, *діточко*, *дітя*, *дітятко*, *детище*, *детятко*, *детище*, *дітейко*, *дітвак*, *дітвача*, *дітвачок*, *дітлах*).

Поява та продуктивність численних номінацій зі зменшено-пестливими суфіксами на позначення широкого кола явищ дійсності, у тому числі й дитини (*дитинка*, *дитинька*, *дитиночка*, *дитинча*, *дитинчатко*, *дитинятко* та ін.), спричинена, крім усього іншого, особливостями ментальності українців, лагідністю й пестливістю – ознаками, притаманними національному характеру, культом «серця» в народному житті, надзвичайною цінністю дитини для сім'ї, роду й народу в цілому; «у давнину дітей звали «Божою рососою», бо вони «зрощують», звеселяють життя; поява дитини – це благословення Боже» [12:184]. Звернімо увагу на те, що такі зменшено-пестливі форми стосуються називання й маленької дитини, і сина або дочки безвідносно до віку. Оцінний потенціал таких словоформ зафіксований у текстах малих жанрових форм, як-от: «дітки плачуть, а в матері серце болить» [29:407], «дитинка спить, а доля її росте» [29:113]. Ця особливість емоційно-експресивної характеристики виявляється й у назвах, що стосуються представників інших вікових періодів, зокрема старих людей. Номінації із пейоративною семантикою є поодинокими (*дітїська*, *дітище*) й не займають важливого місця в лексико-семантичній підгрупі «діти».

Як висновок можна відзначити інтегральний характер семантики слова *дитина*, що відображає номінативну поліфункційність лексеми, уживаної для внутрішнього членування вікових характеристик дитини. Це знаходить своє підтвердження в народній термінології та обрядовій словесності. Семантична розгалуженість слова *дитина* повинна знайти своє належне відображення в тлумачних словниках української мови.

Література

1. Авдеева О. А. Средства выражения концепта «возраст» в английском языке : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10. 02. 04 «Германские языки» [електронний ресурс] / Ольга Александровна Авдеева. — Санкт-Петербург, 2007. — 220 с. — Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/sredstva-vyrazheniya-kontsept-a-vozrast-v-angliiskom-yazyke> (14.03.2013).
2. Аксьонова Н. Ініціація через гру / Наталя Аксьонова // Народна культура українців : життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. [наук. ред. М. Гримич]. — Т. 1. «Діти. Дитинство. Дитяча субкультура». — К. : Дуліби, 2008. — С. 160—174.
3. Ашхарава А. Т. Концепт «дитя» в русской языковой картине мира : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10. 02. 01 «Русский язык» [електронний ресурс] / Ася Темуровна Ашхарава. — Архангельск, 2002. — 202 с. — Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/kontsept-ditya-v-russkoi-yazykovo-kartine-mira> (14.03.2013).
4. Борисов О. О. Лексична репрезентація концепту 'ДИТИНСТВО' (на матеріалі сучасних лексикографічних джерел) / О. О. Борисов, В. В. Петракович // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. — 2008. — Філологічні науки. — Вип. 40. — С. 164—167.
5. Бурячок А. А. Назви спорідненості і своцтва в українській мові / А. А. Бурячок — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 150 с.

6. Български етимологичен речник [съставили : Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев]. — Том I (А—3). — София : Издателство на Българската Академия на Науките, 1971. — 680 с.
7. Велічанова О. В. Концепт ДІТИ у фонді українських паремій / О. В. Велічанова, Н. В. Левун [електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrsense.dp.ua/index.php/USENSE/article/view/71> (17.06.2015).
8. Володарська М. В. Концепт «дитина» в національній картині світу / М. В. Володарська [електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2013_37_1/117_130.pdf (17.06.2015).
9. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры [монография в 2-х ч. ; предисл. Р. О. Якобсона] / Тамаз Валерианович Гамкрелідзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. — Тбилиси : Издательство Тбилисского университета, 1984. — 1332 с.
10. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. [електронний ресурс. / В. И. Даль — Режим доступу : <http://slovardalja.net/> (18.10.2015).
11. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный : В 2 т. [електронний ресурс] / Татьяна Федоровна Ефремова. — М. : Русский язык, 2000. — Режим доступу : <http://www.efremova.info/> (18.10.2015).
12. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
13. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / Владимир Викторович Колесов. — Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1986. — 312 с.
14. Крючкова Н. В. Концепты возраста (на материале русского и французского языков) : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10. 02. 19 «Теория языка» [електронний ресурс] / Надежда Владимировна Крючкова. — Саратов, 2003. — 133 с. — Режим доступу : <http://cendomzn.ucoz.ru/index/0-19151> (14.03.2013).
15. Литвиненко Ю. Ю. Концепт возраст в семантическом пространстве образа человека в русской языковой картине мира : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10. 02. 01 «Русский язык» [електронний ресурс] / Юлия Юрьевна Литвиненко. — Омск, 2006. — 256 с. — Режим доступу : <http://www.referun.com/n/kontsept-vozzrast-v-semanticheskom-prostranstve-obraza-cheloveka-v-russkoj-yazykovoy-kartine-mira> (14.03.2013).
16. Матвеев В. И. Іменники на позначення дитячого віку / В. И. Матвеев // Культура слова. — 1984. — Вип. 27. — С. 48—53.
17. Остапчук Ю. О. Лексико-семантична група іменників, які позначають осіб дитячого віку [електронний ресурс] / Юлія Олексіївна Остапчук. — Режим доступу : http://www.ahmerov.com/book_1125.html (17.06.2015).
18. Половинко О. О. Лінгвістичні та екстралінгвістичні фактори наповнення семантичних полів у сучасній російській літературній мові (семантичне поле вік) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 02 «Російська мова» [електронний ресурс] / Олена Олексіївна Половинко. — Дніпропетровськ, 2006. — 19 с. — Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/inode/p-2/4287.html> (14.03.2013).
19. Проценко І. Ю. Структурно-семантична характеристика лексики на позначення віку людини в іспанській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» [електронний ресурс] / Ігор Юрійович Проценко. — Донецьк, 2010. — 21 с. — Режим доступу : http://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=0CCsQFjACahUKEwjgzs3Zu9jGAhUJXCwKHay4BVI&url=http%3A%2F%2Ffirbisnbuv.gov.ua%2Fcgibin%2Ffirbis64r_81%2Fcgibirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DARD%26P21DBN%3DARD%26Z21ID%3D%26Image_file_name%3DDOC%2F2010%2F10PIYTUM.zip%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1&ei=HdjVaDMDIm4sQG8ZaQBQ&usq=AFQjCNFHOZIHws7y54ooqL14tt1C3CYEdA&bv=bv.97653015.d.bGg&cad=rjt (17.06.2015).
20. Семиряк В. Д. Номінація дитини в українській мові [електронний ресурс] / В. Д. Семиряк // Вісник Запорізького державного університету. — 2002. — Філологічні науки. — № 3. — Режим доступу : <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/2784.pdf> (14.03.2013).
21. Сімейний кодекс України [електронний ресурс]. — Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/simejni_kodeks_ukraini/statja-6.htm (18.10.2015).
22. Словарь украинского языка / за ред. Б. Грінченка [зібрала редакція журналу «Кіевская Старина»; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко] — Том III (О—П) [надруковано з видання 1907—1909 рр. фотомеханічним способом]. — К. : АН УРСР, 1959 — 507 с.
23. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича — Випуск 9 (Д—3) — Львів, 2002. — 256 с.
24. Словник української мови : В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. — Т. II : Г—Ж / Уклад. : А. П. Білоштан та ін. — К. : Наук. думка, 1971. — 550 с.
25. Словник української мови : У 20 т. / гол. наук. редактор В. М. Русанівський. — Т. 4 : Д—Жучок [електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lcoip.ulif.org.ua/ExplS/> (18.10.2015).
26. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка : в 3 т. — Т. 1. А—К / Измаил Иванович Срезневский. — Репринт. воспроизведение : СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1893. — Москва : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958. — 49 с. — 1420 стб. — Доп. тит. л. изд. 1903 г. — На рус. яз.
27. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [електронний ресурс] / пад рэдакцыяй К. Крапівы. — Режим доступу : <http://www.skarnik.by/tsbm/20485> (18.10.2015).
28. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя [отв. редактор проф. С. Б. Бернштейн] / О. Н. Трубачев. — Москва : Издательство Академии наук СССР, 1959. — 212 с.
29. Українські приказки, прислів'я і таке інше [уклав М. Номис ; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. — К. : Либідь, 1993. — 768 с.

30. Щербак І. Діти у народній термінології: лексика і символіка / Інна Щербак // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. [наук. ред. М. Гримич]. — Т. 1. «Діти. Дитинство. Дитяча субкультура». — К. : Дуліби, 2008. — С. 50—60.

31. Щербак І. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей / Інна Щербак // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. [наук. ред. М. Гримич]. — Т. 1. «Діти. Дитинство. Дитяча субкультура». — К. : Дуліби, 2008. — С. 60—81.

УДК 811.161.2'373.46:551.5

М. П. Заверющенко

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Аналітичні номінації в українській метеорологічній термінології (семантика та структура)

Заверющенко М. П. Аналітичні номінації в українській метеорологічній термінології (семантика та структура). У статті розглянуто та проаналізовано аналітичні номінації української метеорологічної термінології, досліджено їх семантичні особливості та закономірності формування. Визначено та описано типові структурні моделі, за якими створюються багатоконпонентні метеорологічні терміни, встановлено ступінь продуктивності окремих структурних моделей.

Ключові слова: аналітична номінація, термін, аналітичний термін, метеорологічна термінологія, термінологічна сполука, багатоконпонентна структурна модель.

Заверющенко Н. П. Аналитические номинации в украинской метеорологической терминологии (семантика и структура). В статье рассмотрены и проанализированы аналитические номинации украинской метеорологической терминологии, исследованы их семантические особенности и закономерности формирования. Определены и описаны типичные структурные модели, по которым образуются многокомпонентные метеорологические термины, установлена степень продуктивности отдельных структурных моделей.

Ключевые слова: аналитическая номинация, термин, аналитический термин, метеорологическая терминология, терминологическое сочетание, многокомпонентная структурная модель.

Zaverushchenko N. P. Analytical nominations in Ukrainian meteorological terminology (semantics structure). The article considers and analyses analytical nominations of Ukrainian meteorological terminology, investigates their semantic features and patterns of forming. Here are defined and described structural models of forming multi-component meteorological terms, established the degree of productivity of separate structural models.

Key words: analytical nominations, term, analytical term, meteorological term, terminological combination, multi-component structural model.

Сьогодні відбуваються активні процеси в українських терміносистемах різних галузей знань, у яких значне місце посідають аналітичні терміни (терміни-словосполучення). Аналізові таких утворень присвячено чимало праць як в українському, так і в зарубіжному термінознавстві (Л. Веклинець [1], І. Волкова [2], В. Даниленко [3], Л. Гарашенко [4], Н. Гимер [5], В. Лейчик [7], Т. Лепеха [8], Б. Михайлишин [9], О. Чуешкова [10] та ін.).

Метеорологічну термінологію досліджують, починаючи з XVIII ст., такі вчені, як І. Копієвський, О. Полунін, П. Семенов, О. Івановський, В. Шталь та ін. Виходить ряд словників метеорологічної

термінології на теренах радянського термінознавства. Проте меншою мірою представлені роботи українських мовознавців у галузі метеорології.

Об'єктом нашого дослідження є аналітичні номінації в українській метеорологічній термінології, котра є малодослідженою та потребує вивчення у вітчизняному термінознавстві. Саме це і зумовлює актуальність нашої роботи. Джерельною базою слугує «Російсько-український метеорологічний словник» Ю. Ф. Кобченка, О. О. Дудки, М. І. Філона [6], який містить близько десяти тисяч термінів, найуживаніших у сучасній метеорології. Структура словника має свою специфіку: терміни згруповано за певними тематичними главами цієї науки, адже сучасна

метеорологія охоплює широке коло питань і розподіляється на ряд окремих підгалузей, які мають свої особливості. На початку видання подається термінологія конкретних груп – спеціальна лексика, що виражає загальні, базові для метеорології поняття. Окрім того, автори виділяють терміни, котрі належать до таких тематичних груп, як «Повітря й атмосфера», «Сонячна радіація», «Тепловий режим», «Вода в атмосфері», «Атмосферний тиск», «Атмосферна циркуляція», «Погода та клімат», «Кліматологічне оброблення метеорологічних даних», «Одиниці виміру», «Метеорологічні засоби виміру й обладнання» та «Гідрометеорологічні організації». Аналітичні терміни широко представлені в усіх цих групах.

Метою нашої розвідки є аналіз багатокомпонентних термінів метеорологічної галузі, виявлення їх найпродуктивніших структурних моделей. Поставлена мета зумовлює такі завдання: виокремити та описати структурні моделі багатокомпонентних метеорологічних термінів, розглянути їх семантичні особливості.

Сучасна українська метеорологічна терміносистема репрезентована як синтетичними конструкціями, так і аналітичними. Як різновид словосполучення аналітичний термін є синтаксичною конструкцією, що складається з двох або більше компонентів, певним чином між собою пов'язаних [10:71]. Саме аналітичні терміни значно переважають у сучасній метеорологічній термінології. Причому варіативність на позначення родо-видових понять може сягати від двох (*вихолодження адвентивне, нічне* [6:132]) до п'ятдесяти чотирьох варіантів (*вітер агеострофічний, анабаричний, антибаричний, антитриптичний, балістичний* та ін. [6:147–148]), а з точки зору структурної побудови багатокомпонентні аналітичні номінації можуть бути від двокомпонентних – до шестикомпонентних (*максимум абсолютний* [6:132]; *вторгнення морського повітря* [6:100], *метод відліку окремого нуля*, [6:214], *вимірювач запасу води у сніговому покриві* [6:256], *потік конвективний, пов'язаний із фазовим перетворенням води* [6:106]). Найчастіше такі структури є родовим поняттям, уточненим видовим, або видовим поняттям, уточненим підвидовим, що свідчить про диференціацію понять у метеорологічній галузі. Адже, на думку І. Волкової, для термінів характерною є тенденція до семантико-парадигматичної регулярності, й саме через це з'являються численні складені терміни [2:6].

Серед досліджуваних нами аналітичних термінів переважну більшість становлять двокомпонентні структури, що, як правило, вживаються на позначення родо-видових понять, тобто коли до терміна, що є родовим поняттям,

додається лексична одиниця, котра його конкретизує та є видовим поняттям. Залежно від морфологічного вираження стрижневого слова вони поділяються на такі дві групи: субстантивно-атрибутивні та субстантивно-субстантивні.

Найбільше серед **двокомпонентних термінологічних сполук** є субстантивно-атрибутивних словосполучень, що становлять собою поєднання іменника з прикметником. Так, цю групу наповнюють сполуки іменника з простим прикметником (*пояс часовий* [6:41], *депресія пасатна* [6:151], *задача типова* [6:205]); із складним прикметником (*приплив місячно-сонячний* [6:41], *радіація короткохвильова* [6:93], *коефіцієнт геотермічний* [6:103]). Наведені приклади ілюструють такий тип синтаксичного зв'язку, як узгодження. У ролі залежного слова в таких номінаціях виступають переважно відносні прикметники. Але є й такі аналітичні терміни, у котрих залежне слово виражене якісним прикметником, наприклад: *інверсія висока* [6:137], *депресія холодна* [6:137], *маса тепла* [6:157].

Зрідка серед бінарних атрибутивних термінів зустрічаються ті, що утворені поєднанням іменника з активним дієприкметником теперішнього часу, що не завжди відповідає літературним мовним нормам, наприклад: *поверхня заломлююча* [6:38], *антициклон блокуючий, швидкодіючий* [6:146], *циклон мігруючий* [6:173], а також утворені поєднанням іменника з пасивним дієприкметником минулого часу, наприклад: *метод наближений* [6:30], *простір замкнений* [6:42], *фронт маскований* [6:171], *циклон відсічений* [6:173].

Як різновид термінологічних сполук функціонує зовсім незначна кількість таких одиниць, у яких залежний компонент є складним словом, утвореним поєднанням числівника з прикметником (*період одинадцятирічний* [6:37], *екстремум однобічний* [6:242]), або прикметником числівникового походження (*осередок вторинний* [6:36], *лінія нульова* [6:29], *повітря первинне* [6:63]).

Як виняток стрижневе слово-іменник у словнику може подаватися у формі множини, якщо воно вживається тільки в цій формі, цієї ж форми набуває й залежне слово (*сутінки астрономічні* [6:96]), або якщо є необхідність розрізнення терміна у формі однини й множини (*точки нейтральні* [6:97]). Серед аналізованих одиниць зустрічаються поодинокі приклади термінів, у яких залежне слово є утворенням символу та прикметника (*ізобара І-подібна* [6:137]).

Меншою мірою серед двокомпонентних аналітичних структур представлені субстантивно-субстантивні утворення, тобто поєднання двох іменників за такими структурними моделями:

1. Модель «Іменник у Н. в + іменник у Р. в», котру наповнюють словосполучення, утворені

переважно способом керування. У ролі залежного слова виступає як іменник у формі однини (*забруднення атмосфери* [6:23], *стан моря* [6:49], *шкала приладу* [6:57], *рух фронту* [6:151]), так і у формі множини (*спектр коливань* [6:167], *центр метеопередач* [6:194], *помилка спостережень* [6:220]). Залежне слово в таких структурних моделях може бути репрезентоване власною назвою, наприклад, прізвищем науковця (*закон Авогадро* [6:23], *стала Джоуля* [6:40], *правило Броунова* [6:162], *осередок Бернара* [6:176]). Тип синтаксичного зв'язку – іменне прилягання.

Окремо можна виділити термінологічні сполучення цієї моделі, у яких стрижневе слово є віддіслівним іменником (*розвиток хмар* [6:127], *зміна вітру* [6:153], *нахил фронту* [6:158]). Компоненти таких сполук пов'язані об'єктивними відношеннями, а тип синтаксичного зв'язку – керування.

2. Мало представлені прийменникові терміносполуки, котрі вписуються в модель «Іменник + прийменник + іменник». Стрижневе слово вимагає від залежного в аналітичних термінологічних словосполученнях форм родового відмінка (*вторгнення з Арктики* [6:100], *поправка щодо висоти* [6:140], *вітер біля землі* [6:148]), місцевого відмінка (*вітер на висоті* [6:148]), випаровування в атмосфері [6:119]), орудного відмінка (*розряд між хмарами* [6:94], *день із хуртовиною* [6:116], *сніг з дощем* [6:128]) або знахідного відмінка (*поправка на ємність* [6:40], *розряд у землю* [6:94]). Тип синтаксичного зв'язку в таких номінаціях – іменне прилягання. Для побудови цих сполучень уживаються прийменники *до*, *щодо*, *біля*, *з*, *на*, *в* (*у*), *з* (*із*), *між*, *відносно*, *для*, *за*.

Трикомпонентні термінологічні сполуки представлені багатьма моделями, серед яких найбільш поширеними є такі :

1. «Іменник у Н. в. + прикметник + іменник у Р. в.», наприклад: *тривалість сонячного сяйва* [6:92], *сила баричного градієнта* [6:165], *збереження потенціального вихору* [6:167], *траєкторія повітряних мас* [6:169], де прикметник залежить від другого іменника й подається в словнику перед стрижневим словом. Однак зустрічаються також одиниці, оформлені як модель «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник», що по суті є тією ж самою моделлю, оскільки прикметник залежить від другого іменника (*індикатриса розсіювання молекулярного* [6:81], *альbedo поверхні природної* [6:84], *інтенсивність випромінювання космічного* [6:84]).

2. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.», наприклад: *густина потоку радіації* [6:91], *показник заломлення світла* [6:91], *рівень складників спектра* [6:97], *амплітуда температури води* [6:100]). У ролі стрижневого слова може бути

субстантивованій іменник (*крива зміни тиску* [6:138]).

3. «Іменник у Н. в. + прикметник + прикметник», де обидва залежні компоненти пов'язані зі стрижневим атрибутивними відношеннями, наприклад: *іони атмосферні легкі* [6:68], *швидкість космічна перша* [6:47]).

4. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прийменник + іменник у М. в.» (*індикатриса розсіювання в атмосфері* [6:87], *температура ґрунту в глибинах* [6:109]).

5. «Іменник у Н. в. + прийменник + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.» (*центр з обміну інформації* [6:194], *таблиця зі статистики атмосфери* [6:142], *поправка щодо сили тяжіння* [6:140]).

6. «Іменник у Н. в. + прикметник + іменник в О. в.» (*освітленість розсіяним світлом* [6:90]), де прикметник залежить від другого іменника.

7. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прийменник + іменник в О. в.» (*число годин з опадами* [6:132]).

8. «Іменник у Н. в. + пасивний дієприкметник + іменник у Р. в.», де форма дієприкметника залежить від форми другого іменника (*область підвищеного тиску* [6:139], *смуга зниженого тиску* [6:140]).

9. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + активний дієприкметник». У цій моделі форма дієприкметника залежить від форми першого іменника (*напряв вітру переважаючий* [6:158]).

10. «Іменник у Н. в. + прислівник + пасивний дієприкметник» (*система адіабатично замкнена* [6:77]).

11. «Іменник у Н. в. + прислівник + прикметник» (*поверхня аеродинамічно гладка* [6:161], *поверхня аеродинамічно жорстка* [6:161]).

12. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник» (*шар атмосфери ізотермічний* [6:77], *поле випромінювання стаціонарне* [6:91]), де прикметник залежить від першого іменника.

13. «Іменник у Н. в. + прикметник + прийменник + іменник у З. в.» (*поправка динамічна на висоту* [6:162], *поправка динамічна на знос* [6:162]), де прикметник залежить від першого іменника.

14. «Іменник у Н. в. + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*турбулентність у газових хмарах* [6:170], *турбулентність при ясному небі* [6:170]). У цій моделі прикметник залежить від другого іменника.

Серед **чотирикомпонентних термінологічних сполук** найпоширенішими є такі:

1. «Іменник у Н. в. + прикметник + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.», де прикметник залежить від другого іменника, а третій іменник залежить від другого, наприклад: *ефект аномальної прозорості атмосфери* [6:83], *висота нижньої межі мас* [6:114], *карта небезпечних явищ погоди* [6:182].

2. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в. + прикметник», де прикметник залежить від третього іменника (*таблиця маси атмосфери оптичної* [6:97]). Як різновид цієї моделі зустрічаємо модель «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + іменник у Р. в.», у якій прикметник теж залежить від третього іменника (*кут нахилу фронтальної поверхні* [6:170], *метод відліку першого нуля* [6:214]).

3. «Іменник у Н. в. + прикметник + іменник у Р. в. + прикметник», де перший прикметник залежить від першого іменника, а другий – від другого іменника (*баланс радіаційний поверхні діяльної* [6:85]. За цією ж моделлю утворена терміносполука *складник загальної циркуляції меридіональний* [6:167]), де залежний від першого іменника прикметник стоїть після другого іменника.

4. «Іменник у Н. в. + прикметник + прикметник + іменник у Р. в.», де обидва прикметники залежать від другого іменника (*вторгнення холодних повітряних мас* [6:100], *теорія постійного абсолютного вихору* [6:169]). Варіантом цієї ж моделі є модель «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + прикметник», наприклад: *мінливість значень середніх добових* [6:181].

5. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + іменник у Р. в.», де прикметник залежить від третього іменника (*час годин сонячного сйва* [6:99], *висота зони максимальних опадів* [6:114]).

6. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*послаблення радіації в ідеальній атмосфері* [6:90]).

7. «Іменник у Н. в. + прикметник + прикметник + іменник в О. в.», де обидва прикметники залежить від останнього іменника (*освітленість прямим сонячним світлом* [6:90]).

8. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.» (*лінія зсуву швидкості вітру* [6:150], *нахил осі обертання циклону* [6:158], *збереження моменту кількості руху* [6:167]).

9. «Іменник у Н. в. + пасивний дієприкметник + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.», де дієприкметник залежить від другого іменника (*смуга підвищених швидкостей вітру* [6:162]).

10. «Іменник у Н. в. + пасивний дієприкметник + прийменник + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.» (*тиск зведений до рівня моря* [6:135]), де дієприкметник залежить від першого іменника.

11. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в. + прикметник». У цій моделі прикметник залежить від першого іменника (*теорія хвиль тропопаузи динамічна* [6:168]).

12. «Іменник у Н. в. + прийменник + іменник в О. в. + прикметник + іменник у Р. в.» (*оклюзія за*

типом теплового фронту [6:159]), де прикметник залежить від третього іменника.

П'ятикомпонентні та шестикомпонентні номінації в метеорологічній термінології зустрічаються досить рідко. Так, серед п'ятикомпонентних нами виявлено моделі «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*температура повітря середня о тринадцятій годині* [6:192]), «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + іменник в Р. в. + іменник у Р. в.» (*вимірювач висоти нижньої межі хмар* [6:256]), «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в. + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*вимірювач запасу води у сніговому покриві* [6:256]) та «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прийменник + іменник в О. в. + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*число днів з температурою в різних межах* [6:195]), а серед шестикомпонентних – модель «Іменник у Н. в. + прикметник + дієприкметниковий зворот» (*потік конвективний, пов'язаний із фазовим перетворенням води* [6:106]). Використання таких багатокомпонентних поєднань пояснюється намаганням надати терміну більшої семантичної точності, адже кожний наступний компонент конкретизує складне наукове поняття.

Як бачимо, компоненти проаналізованих термінологічних словосполучень поєднуються між собою за допомогою підрядного зв'язку. Проте в метеорологічній термінології зустрічаються також поодинокі аналітичні терміни (чотирикомпонентні), у яких, окрім підрядного, є і сурядний зв'язок, наприклад: *індикатор температури і вологості дистанційний* [6:257], *трубка для перевірки піранометрів і балансомірів* [6:265].

Отже, аналітичні номінації порівняно із синтетичними становлять переважну більшість в українській метеорологічній термінології, адже вони здатні до більшої конкретизації певних значень завдяки залежним словам, сприяють систематизації або класифікації понять, які ґрунтуються на їх родо-видовому співвідношенні. Проведений аналіз також засвідчує, що серед досліджуваних нами аналітичних термінів переважну більшість становлять субстантивно-атрибутивні та субстантивно-субстантивні бінарні структури, досить поширеними також є три- та чотирикомпонентні моделі, а п'яти- та шестикомпонентні номінації є поодинокими. Розглянуті нами структурно-семантичні особливості аналітичних метеорологічних термінів створюють підґрунтя для вивчення шляхів і способів їх творення, дослідження проблеми нормування, кодифікації в спеціалізованих словниках тощо.

Література

1. Веклинець Л. П. Становлення української психологічної термінології : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Л. П. Веклинець. — К., 1997. — 20 с.
2. Волкова І. В. Лексико-семантична характеристика сучасної української фізичної термінології (на матеріалі спеціалізованих видань 90-х рр. XX ст.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / І. В. Волкова. — Харків, 2002. — 20 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. — М. : Наука, 1997. — 246 с.
4. Гаращенко Л. Б. Аналітичні терміни загальнотехнічної галузі / Л. Б. Гаращенко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». — 2012. — № 733. — С. 96—100.
5. Гимер Н. О. Структурний аналіз термінів косметики та косметології / Н. О. Гимер // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». — 2013. — № 765. — С. 33—37.
6. Кобченко Ю. Ф. Російсько-український метеорологічний словник / Ю. Ф. Кобченко, О. О. Дудка, М. І. Філон. — Харків : Райдер, 1998. — 280 с.
7. Лейчик В. М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина / В. М. Лейчик // Вопросы языкознания. — 1981. — № 2. — С. 62—67.
8. Лепеха Т. В. Лексико-семантичні та словотвірно-структурні особливості судово-медичної термінології : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Т. В. Лепеха. — Дніпропетровськ, 2000. — 20 с.
9. Михайлишин Б. П. Усталеність як неодмінний показник складених термінів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство. — 1999. — № 4 — 5. — С. 49—57.
10. Чуешкова О. В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект) : дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. В. Чуешкова. — Харків, 2002. — 200 с.

УДК 811.161.2'373.7

О. Л. Заверющенко

Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Українські весільні номінації молодих з семантикою вищості влади

Заверющенко О. Л. Українські весільні номінації молодих з семантикою вищості влади. У статті досліджуються українські весільні номінації молодих з семантикою вищості влади, які займають одне з провідних місць у лінгвопросторі українського весілля. На матеріалі фольклорних записів, діалектних словників простежується походження названих номенів, встановлюються роль і місце таких номінацій у концептосфері українського весілля, з'ясовується зв'язок зазначених термінів з весільними образами, наділеними аграрною, зооморфною та космогонічною символікою, образами інших учасників весілля.
Ключові слова: весільна номінація, семантика вищості влади, князь, княгиня.

Заверющенко О. Л. Украинские свадебные номинации молодых с семантикой превосходства власти. В статье исследуются украинские свадебные номинации молодых с семантикой превосходства власти, которые занимают одно из значительных мест в лингвопространстве украинской свадьбы. На материале фольклорных записей, диалектных словарей прослеживается происхождение названных номенов, устанавливаются роль и место таких номинаций в концептосфере украинской свадьбы,¹⁶ выясняется связь указанных терминов со свадебными образами, наделенными аграрной, зооморфной и космогонической символикой, образами других участников свадьбы.
Ключевые слова: свадебная номинация, семантика превосходства власти, князь, княгиня.

Zaverushchenko O. L. Ukrainian wedding nominations of the newly-weds with the semantics of superiority of power. The article investigates Ukrainian wedding nominations of the newly-weds with the semantics of superiority of power, which fill one of the most considerable places in the linguospace of the Ukrainian wedding. From the materials of folklore records, dialect dictionaries there can be seen the origin of the named nomens, established the role and place of such nominations in the sphere of concepts of the Ukrainian wedding, there comes out the connection between those terms and wedding images, that are endowed with agrarian, zoomorphous and cosmogonic symbolism, other wedding participants' images.
Key words: wedding nomination, the semantics of superiority of power, prince, princess.

Останнім часом у вітчизняних і зарубіжних дослідників зростає інтерес до вивчення українського весільного дійства, символів, концептів та образів, що його наповнюють (Т. Бернштам, В. Борисенко, Хв. Вовк, Е. Гаврилюк, Б. Грінченко, М. Грушевський, О. Гура, Н. Здоровега, О. Левицький, П. Литвинова-Бартош, Й. Лозинський, А. Малинка, Г. Москальчук, А. Плотникова, О. Потєбня, П. Романюк, М. Сумцов, С. Творун та інші). Зокрема науковці звертають свої погляди на дослідження назв весільних реалій, обрядовості, етапів весільного дійства. До уваги мовознавців потрапили також номінації учасників весілля (А. Байбурин та Г. Левінтон, О. Гура, І. Магрицька). Однак такі весільні терміни на позначення молодих, як *князь*, *княгиня*, *король*, *королівна*, *цар*, *царівна* та ін., потребують подальшого вивчення для встановлення повної мозаїки українського весільного дійства.

Мета нашої статті полягає в дослідженні українських весільних номінацій молодих з семантикою вищості влади в контексті фольклорних записів, діалектних словників. Завданнями розвідки є: 1) простеження походження названих номенів; 2) установа ролі й місця таких номінацій у лінгвопросторі українського весілля; 3) з'ясування зв'язку названих термінів з іншими весільними образами.

Номінації молодих займають одне з провідних місць у лінгвопросторі українського весілля. Ці образи наскрізно проходять крізь усі етапи весільного дійства, групуючи навколо себе (часто парно) образи інших учасників (*батько* й *мати* молодої та молодого, *сват*, *староста*, *дружко* (*дружба*), *боярин*, *свашка*, *світилка*, *дружка* тощо). Не викликає сумніву глибокий культурний підтекст кожного з них.

При всій диференціації термінів на позначення головних учасників весілля номени *молодий* і *молода* переважають в українських говірках на різних етапах весільного дійства. На сучасному етапі функціонування української весільної термінології ці назви практично витіснили інші номінації. Весільний термін *молодий* походить з друс. короткої форми прикметника *молодь* – «молодий» ← псл. **moldъ* – «м'який, ніжний» ← інд.-є. **mol-/mel-* – «м'яти, розтирати, робити м'яким, ніжним» [13:238].

Паралельно з названим вище номеном уживається термін *жених*. Це «той, який бажає брати жінкою (наречену)» походить з псл. **genixъ* ← інд.-є. **genis-o* ← інд.-є. **gen* – «народжувати» [13:129]. *Жених* від *жона* «дружина; жінка», що виводять з псл. *žena* (← **genā*), яке споріднене з прус. *genno* «жінка», гот. *qinō* «жінка», *gēns* «дружина», двн. *qiēna* «жінка»..., англ. *queen* «королева», дангл. *swēn* «жінка», дінд. *jāni-*

«жінка», *gnā* «богиня» [2:2:206]. Від *жених* утворено харк. термін *посватаний жених*: «... а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки» [5:108].

Більш пізніми весільними номенами видаються терміни *наречений*, *наречена*. *Наречений* є результатом «... переосмислення давнього дісприкметника *наречений* «названий» від дієслова *наректи* «назвати» [2:4:42]. Походження весільних термінів *князь*, *княгиня* пов'язане з двн. *kuning* – «ватажок роду, племені», а пізніше «вождь військової дружини», що утворено за допомогою суф. *ing* від *kuni* – «рід» (у німецькій мові *könig* – «король»). Слово *kuning* зазнало змін на слов'янському ґрунті (**kъnęgъ* → *кънагъ*), від нього утворилося *кънагъиніа* → *княгиня* – «жінка князя» [13:180]. «Князь – ...псл. *kъnędzъ* (<**kъnęgъ*>); запозичення з прагерманської мови; пгерм. *kuningaz* «король» (пор. гот. *kuniggs*, двн. *kuning* «т. с.»), утворене від *kuni* «рід», спорідненого з дінд. *jānati* «народжує», гр. *γένος* «рід», лат. *genus* «т. с.», псл. *zęть*, укр. *зять* [2:2:475].

У сучасній українській мові *князь* – 1. Голова роду, племені або союзу племен, що звичайно стояв на чолі військової дружини, а з розвитком феодалізму – вождь війська та правитель князівства. 2. У деяких країнах... спадкований або дарований царем (королем) титул; носій цього титулу. 3. Наречений, молодий [10:1:851]. *Князь* у наших предків позначав, у першу чергу, мудру, сильну, сміливу людину, що, природно, могла стати на чолі військового походу, а пізніше князівства, княгиня – правительку князівства або жінку князя.

Як похідне від номінації *князь* зустрічаємо схслоб. *кн'аз'увати* – «бути молодим на весіллі» [7:70], у весільній пісні *княжити* з тим же значенням: «Буду ж бо я в суботоньку княжити, Будут мні бояри служити...» [11:210]. У сучасній українській мові *княжити*, *княжувати* – «правити князівством» [10:1:850–851]. На Харківщині випікали до весілля *княжецький коровай*: «На столі перед молодими стояло гільце, під ним два короваї: простий і княжецький, який віддавали молодим, коли вже їхали до молодого» [9:17], *княжецький калач*: «Для молодої готували 2 хлібини: калач з діркою посередині і великий княжецький калач – круглий, птичечками манюнькими вкрашений, із грішми: гріші закладали в тряпичку і вкладали в тісто» [12:50].

В українських весільних піснях *наречений* також *король*: «Ой журилася молода Марисенька У свого батенька: – Що ж я не маю короля Івасенька, Не маю ж я з ким рутяного вінка вити, Не маю ж я з ким в танонько піти» [11:181], а *наречена* – *королівна*: «– Чого так, синопьку, сильно плачеш? – Як мні не плакати, коли беру королівну, Та не свою ровну» [11:219]. *Король* –

псл. **korljь*, що виникло на основі власного імені володаря франків Карла Великого, двн. *Karl* [2:3:39].

Видається природним, що звичай іменувати наречену княгиною має аграрно-міфологічні витоки. У Західному Поліссі, завершуючи обжинки, селяни здійснювали ритуали, пов'язані із задобрюванням вищих сил, які сприяли врожаю, плідності землі. Наші предки обирали найвродливішу, цнотливу дівчину, котру називали княгиною, й найкращого юнака, щоб вони несли з поля дідуха [6:129]. Образ жита, з якого виготовляли вінок, має не тільки аграрну символіку, але й символіку плодючості та багатства, він є наскрізним для всіх етапів весілля. У весільній обрядовості образи князя й княгині часто поєднуються з хлібними образами. Так, на Чернігівщині другого весільного дня, коли ділять коровай, кожний гість викликається до короваю словами: «*Наш князь і маладає княгиня Просеть цей хліб прийнять, А їм шо-нібуть падаравать*» [4:55].

Звертає на себе увагу весільна номінація *княжатко* як похідна від *княжа* – син князя, що утворилася шляхом приєднання деминутивних суф. *-ат*, *-к*. Поширеною є думка про те, що «весілля... фіксує увагу на процесі набуття нареченим і нареченою нового статусу, переходу з групи «молодших» (хлопців, дівчат) до групи старших, одружених (мужиків і баб, чи в більш старій термінології чоловіків і жінок, тобто власне «чоловіків» і «жінок»)». Перехід нареченого й нареченої на вищий ранг «вікової» ієрархії може кодуватися через позначення вищого рангу іншої ієрархії – державної, станової» [1:63–64]. Прийнято вважати, що опозиція «старший – молодший» має подвійний характер. Як уважають В. Іванов і В. Топоров, «існують два варіанти цієї опозиції: «головний – неголовний» і «предки – нащадки», які можуть бути інтерпретовані в кількох різних планах... по-перше, віковий (що розуміють не тільки у вужчому смислі як вікові відношення, а й у ширшому смислі як зв'язок з різними віковими циклами), по-друге, соціальний (стосунки, які визначають ієрархію в колективі)» [за цитатою 1:64].

На нашу думку, уживання весільного терміна *княжатко* в контексті обрядової пісні, яку співають під час виїзду молодого з дружиною до молодої («*В новім городі Купалися два бобрі, Прийшов до них староста: –Бобронька-братенька, Купайтеся ж бардзенько..., Бо тут прийде староста, То вас, бобрів, обере І сваненьку прибере. Бо тут прийде княжатко, То вас, бобрів, обере, А Марисеньку прибере*» [11:214]), не підтверджує погляди про те, що «... соціальне (ієрархічне) старшинство означає старшинство вікове» [1:64–65]. Таким чином, не йдеться про

вікову ієрархію молодого на весіллі (швидше деминутивні суфікси підкреслюють його юність), а йдеться про його ієрархічну владу над іншими учасниками весільного дійства, крім старости. Староста – це представник Бога, і саме він керує весіллям. *Староста* згадується перед *княжатком* у наведеному весільному контексті як перша особа, а *княжатко* як його «син», що в усьому слухає «батька».

Саме про соціальне підвищення нареченого, що дорівнює набуттю ним нового статусу, переходу до громади одружених чоловіків, ідеться в рядках про бобрів. Як відомо, «бобер – тварина, цінна своїм хутром; ... у весільних величаннях боброва шапка молодого символізує багатство й знатність» [3:43]. Звертає на себе увагу парність образів бобрів як парність образів головних дійових осіб весілля: *староста (сват) – сваненька (свашка), дружба (дружка) – дружка, княжатко – княгиня*. Купання бобрів у новім городі дає розуміння ритуального набуття молодими нового статусу через символ купання (води). Вода – «... символ парування, запліднення, розмноження – у давні часи шлюбні бралися при воді...», обливання водою – «... магічний обряд насилання щастя-долі» [3:108]. Образ бобрів дає ключ для розуміння зооморфного коду весільних текстів узагалі й образів князя та княгині зокрема.

Космічний код прочитується в наступному уривку весільної пісні, де *княжатко* порівнюється з *місячком на небі*, *бояри* – зі *звіздоньками*, а *княгиня* – із *зоронькою*: «*Не сам, не сам місячок на небі: Суть коло него звіздоньки его, Найближче его зоронька его. Не сам, не сам княжатко за столом: Суть коло него бояре его, Найближче его княгиня его*» [11:237]. Однак ці порівняння не є сталими. В іншій весільній пісні, яку співають на дівич-вечорі («*Ясна зоронька, ясна, Молода Марися за стіл зайшла Зо своїми друженьками, Як місяць зо звіздоньками*» [11:194]), молода уособлюється із *ясною зоронькою*, *місяцем*, а *дружки* – зі *звіздоньками*.

Найчастіше молодий (князь) – це *місяць (місяченько)* у весільних піснях: «*Приснився, мій батенько, сон дивний, Що на небі місяченько у крузі. Буду ж бо я в суботоньку княжити, Будут мні бояри служити, Буду в руках шапочки носити, Буду боярів просити*» [11:210]. Молодий буде в суботу *княжити*, тобто він набуває нового статусу ще напередодні власне весілля. *Місяченько у крузі* – це молодий в оточенні боярів. Така метафора допомагає нам зрозуміти наступний весільний контекст: «*З князьова двора сив кінь виступає, Не сам же він виступає, староста виїжджає. А у нашого Івася чорненькі очі, Не боїтся ж він темної ночі, Їде до милої хоть опівночі. – Чого ж маю ночки боїтися? Сив кінь підо мною, мил біг надо мною, Моя сванечка поруч зі мною. Засвіти,*

місяцю, з ясною зорьєю Над мою головою» [11:220].

Князів двір – це місце, звідки починається відлік весілля, рух не тільки старости разом зі сванечкою, а й рух місяця із ясною зорьєю, тобто небесний двір. Темна ніч – це космічний простір, Весвіт, у якому панує мил біг. Господь Бог у міфологічній свідомості наших предків постає як творець всього сущого: «Розігрався ясний місяц по небу, Збираючи ясни зори в громаду: – Пойдем до господа бога на раду, Извоємо небо і землю всі разом. Розходився молодий Іванко по двору, Збираючи своїх боярів до столу, Бо поїдемо до тестенька ко столу, Звоємо нові сіни і комору І візьмемо Мариську з собою» [11:289–290]. Космогонічні уявлення накладаються на весільні обряди: ясний місяц (молодий) збирає ясни зори (боярів) в громаду, вони рухаються (поїдемо) у заведеному Богом порядку (до господа бога на раду), тобто йдеться про весільний поїзд, який вирушає звоювати молоду та її двір. Тут звучить також і військовий код розшифрування весільного контексту. Образ *стола* є знаковим для весільних обрядодій, оскільки стіл – то місце самого Бога, сакральне місце, родинний вівтар, де збирається вся родина [3:580], куди заводять молодих посолонь.

Аграрний, зооморфний, космічний і військовий підтексти настільки переплітаються в українській весільній обрядовості, що проблема вирішення первинності якогось з них потребує подальших досліджень. Синтез названих спроб пояснити виникнення номінації *князь* і похідних від неї ми знаходимо в роботах Н. Мореві, О. Фрейденберг, А. Байбурина й Г. Левінтона, В. Топорова та ін. дослідників. Такий підхід при вивченні весільної обрядовості переводиться «... в терміни «кодів», тобто вказаний аналіз можна вважати цілком прийнятним, якщо сформулювати його результат як опис відношення аграрного, космічного, рослинного кодів, елементи яких у даному разі означають відмінність молодих від решти учасників весілля» [1:70].

Образи молодих є елементами складної мозаїки весільного дійства. Кожний з перерахованих кодів не є винятком для наречених. Унікальності образів молодих не може бути вже з тієї причини, що в наших предків індивідуальному парному шлюбу передував груповий шлюб. Обрядодії купальського свята «... спрямовані в шлюбну сферу. Ця особливість може свідчити про зв'язок Купала з днем, у який було прийнято одружуватися» [8:10].

В одній з купальських пісень ми зустрічаємо ще один весільний термін *дворянини*, який позначає двох молодих: «На зеленій дібровоньци Копало червец дві дівоньци. Їдна копала багатая, А друга копала убогая. Прийшло ж до них два дворянини Два молодії: – Ой помагай біг, дві дівоньки, Ой помагай біг, дві молоденькі» [11:110]. Опозити дві

молоденькі – два дворянини (два молодії) дають зрозуміти, що на час складання цього пісенного тексту суспільство знаходилося на етапі «...переходу у шлюбні дошлюбних стосунків» [8:11], що пов'язано з сексуальним гетеризмом: «Багатая замовчала, А убогая промовила: – Здороби б були, два дворянини – Два молодії. Багатую покинули, А убогую з собою взяли. Багата стала, заплакала: – Рушники мої шовкові, Чи вами буду дуби в'язати, Чи мні, молодій, загубати?» [11:110].

Мотиви умикання дівчини звучать у пізніших купальських піснях: «Чорна хмаройка наступає, Ой то царойко виїжджає Та до царівни на зальоти. А царівнойка злякалася, Под трой-дерево сховалася» [8:13]. Головні дійові особи цієї пісні, *царойко* й *царівна*, це молоді періоду, коли хлопець захоплював дівчину без її згоди. Весільний термін *царойко* походить як зменшено-пестливе від *цар* – «титул голови держави»... від друс. *царь* – «володар, господар»... ← *цъсарь*, що походить від псл. **cēsar* з гот. *kāisar* «імператор», яке бере початок з лат. *Caesar* «Цезар» [13:470]. Від *царя* утворено весільну номінацію *царівна* → *[царівнонька]* → *царівнойка*.

Таким чином, весільні номени *князь*, *король*, *дворянин*, *цар* на позначення нареченого об'єднані семантикою «володар», «правитель». Найвірогідніше, ці терміни з'явилися у весільному контексті в період групового умикання однієї дівчини, як і інші терміни – *бояри*, *челядь*, *світилка*, *дружина*, *литва* та ін.: «Ой батеньку да голубоньку, Збирай мені да дружиноньку...» [11:212] (вибирання молодого зі своєю дружиною до молодої і виїзд); «Наїхала литва, Буде межі нами битва, Будем січи, рубати, Марусеньку не давати» (під час викупу молодої) [11:302].

Шлюбні сюжети відбивають також ті стосунки між родами наречених, коли рід дівчини отримував від роду хлопця викуп: «Багатий, багатий королів тестенько, А ще багатий його зятенько, Заточив підвіренько кованими возами, Заставив стаєньку вороними кониками, Засадив світлоньку молодими боярами, Завісив комороньку лисами і соболями» [11:230]. Весільні номени *королів тестенько* і *зятенько* становлять опозити в наведеному контексті. Прикметник *королів* логічно вписується в коло уявлень про молодого як короля, правителя, що набуває нового статусу завдяки «завоюванню» молодої. Такі уявлення побудовані на усвідомленні переломлення дійсності в учасників дійства в момент шлюбних ритуалів, пов'язаний з чарівним перетворенням звичайного хлопця на проводиря роду, завойовника, правителя, а звичайної дівчини – на королівну, княгиню, правительку, від якої часто залежав подальший хід весілля і – найголовніше – продовження роду.

На наше глибоке переконання, весільні номени *князь* і *княгиня* в шлюбному контексті позначали молодих періоду «захоплення» молодої → взаємного договору про умикання → сватання. У власне весільному дійстві наречений не потребував уже найменування *князь*, оскільки головні функції розпорядника весілля переходили до старости (свата), який виник як учасник весілля з появою самого сватання, тому *князя* витіснив *молодий*. Прикметним є те, що в українській традиції рідше зустрічаються терміни *князь* і *княгиня* після вінчання, коли *молодий* приїжджає за молодою. Однак молоду називають *княгинєю* й тоді, коли вона прибуває з посагом до свекрухи: «*Ой вижди, мати, огляди, Що тобі бояри привезли: Та привезли бояре скриню, й перину, І молодую княгиню*» [11:351].

Звертає на себе увагу термін [*молодий*] *пан* на позначення нареченого: *пан* – «1) парубок періоду сватання у примовах старостів; 2) *молодий* у весільній пісні», *молодий пан* – «*молодий під час весілля*» [7:102]. Як і терміни *князь*, *король*, *царойко*, *дворянин*, він указує на вищість молодого в ієрархічному плані над рештою учасників весілля. Прихованим змістом аналізованого найменування є значення «Бог» (*пан* від давньогр. божества Пан – божества дрібної худоби [13:288]). Бог, якому роблять жертвоприношення, щоб умилостивити його, досягти прихильності, освячення шлюбу, незримо присутній на весіллі, постає в образі молодого. На нашу думку, саме цей термін дає розгадку ролі нареченого на весіллі. Молода на весіллі також займала виключне становище серед його учасників: *паня* – «*дівчина періоду сватання у примовах старостів*», *паняночка* – «*молода у весільній пісні*», *молода паняночка* – «*молода під час весілля*» [7:102–103].

Таким чином, проведений аналіз дозволяє говорити про широкий арсенал українських весільних номенів на позначення молодих, який

сформувався протягом тривалого часу, починаючи з епохи індоевропейської спільності й до сьогодення. В українській весільній термінології ми простежуємо таку парність термінів із семантикою вищості: *князь* – *княгиня*, *король* – *королювна*, *царойко* – *царівна*, *пан* – *паня*, *панночка*, які збереглися в давніх весільних піснях. Ці номінації мають архаїчний характер і звужену семантику. Наречений, який, по суті, був центральною фігурою весілля (хоча практично на всіх його етапах є найпасивніший персонаж) перебирав на себе найвищу владу над усіма учасниками весільного дійства. Ця влада була формальною, однак усі учасники весілля їй підкорялися. Названі образи часто пов'язані з образами інших весільних чинів, хлібними образами, образами тварин, птахів, небесних світил та ін., що в цілому створює єдиний складний комплекс під назвою «весільне дійство».

Умовні скорочення

англ. – англійське,
гот. – готське,
гр. – грецьке,
дангл. – давньоанглійське,
давньогр. – давньогрецьке,
двн. – давньонімецьке,
дінд. – давньоіндійське,
друс. – давньоруське,
інд.-є. – індоевропейське,
лат. – латинське,
пгерм. – прагерманське,
прус. – пруське,
псл. – праслов'янське,
суф. – суфікс,
схслоб. – східнословобожанське,
т. с. – те саме,
укр. – українське,
харк. – харківське.

Література

1. Байбурин А. «Князь» и «княгиня» в русском свадебном величании (к семантике обрядовых терминов) / А. Байбурин, Г. Левинтон // Русская филология. 4 : Сб. студ. науч. работ. — Тарту, 1975. — С. 58—76.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [Редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.] — К. : Наук. думка — 1983.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
4. Зайченко В. Весілля на Чернігівщині / Віра Зайченко // Родовід. — 1994. — № 4. — С. 50—56.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Григорій Квітка-Основ'яненко. — К. : Наук. думка, 1982. — 540 с.
6. Кондратович О. Українські звичаї : Народини. Коса ж моя... / Олександра Кондратович. — Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. — 240 с.
7. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область) / Ірина Магрицька. — Луганськ : Знання, 2003. — 172 с.
8. Марчук З. «Іванові ручку дам, Степанова буду» (пережитки давніх шлюбних стосунків у купальських піснях) / Зоряна Марчук // Берегиня. — 2004. — № 3. — С. 8—21.
9. Матеріали до фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях-97» / [упоряд. М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча., М. Семенова]. — Харків : ХДІК, 1998. — 360 с.

10. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпущко] — К. : Аконіт, 2006.
11. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). — К. : Наук. думка, 1974. — 783 с.
12. Фольклорні осередки Харківщини / [упоряд. К. Дорохова, В. Осадча, Н. Плотник]. — Харків : Регіон-інформ, 2002. — 380 с.
13. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. — 2-е изд., перераб. и доп. / Г. П. Цыганенко. — К. : Рад. шк., 1989. — 511 с.

УДК 811.161.2'373.613

Д. Ю. Нестеренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Теоретичні засади вивчення запозичень у різних видах дискурсу

Нестеренко Д. Ю. Теоретичні засади вивчення запозичень у різних видах дискурсу. Стаття присвячена студіюванню проблем запозичення та функціонування іншомовних елементів у сучасній українській мові, а також вивченню питань їх дискурсивної адаптації. Серед основних аспектів аналізу постає питання визначення терміна «запозичення» та його тлумачення. Особливу увагу приділено аналізу екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників впливу на проникнення запозичених елементів у мову. Зроблено спробу простежити еволюцію та варіативність зазначених чинників крізь призму синхронії та діахронії, а також залежно від видів дискурсу.

Ключові слова: запозичення, адаптація, неологізми, інтралінгвальні та екстралінгвальні чинники.

Нестеренко Д. Ю. Теоретические основы изучения заимствований в разных видах дискурса. Статья посвящена изучению проблем заимствования и функционирования иноязычных элементов в современном украинском языке, а также изучению вопросов их дискурсивной адаптации. Среди основных аспектов анализа ключевым является вопрос определения термина «заимствование», а также его толкование. Особое внимание уделено анализу экстралингвальных и интралингвальных факторов влияния на проникновение заимствованных элементов в язык. Совершена попытка проследить эволюцию и вариативность указанных факторов через призму синхронии и диахронии, а также в зависимости от вида дискурса.

Ключевые слова: заимствование, адаптация, неологизмы, интралингвальные и экстралингвальные факторы.

Nesterenko D. Theoretical Principles of Studying Borrowings in Different Types of Discourse.

The article is devoted to studying the problems of borrowing foreign elements and their functioning in the modern Ukrainian language. The questions of their discursive adaptation are also covered. Among the main aspects of the analysis the problem of defining the term “borrowing” and its interpretation is a crucial one. Special attention is paid to the analysis of extralingual and intralingual factors that influence penetration of the borrowed elements into the language. The attempt to retrace the evolution and variation of the factors mentioned above through the prism of synchrony and diachrony as well as depending on the type of a discourse was made.

Key words: borrowing, adaptation, neologisms, extralingual and intralingual factors.

Культури народів світу завжди розвивались і розвиваються в тісному взаємодіяванні. Жодна з них не може продемонструвати свою абсолютну окремішність, яка б характеризувалася відсутністю впливу взаємовідносин з іншою культурою на різних рівнях розвитку: економічному, політичному, а особливо – мовному. У процесі розвитку народи завжди обмінювались своїми матеріальними надбаннями, культурними та духовними цінностями, а також інтелектуальним

досвідом. На змішаному характері мов наголошував ще Іван Бодуен де Куртене, говорячи, що немає і не може бути жодного чистого, не змішаного мовного цілого [2:363]. Серед вагомих чинників міжмовної інтерференції мовознавець виділяв кочове життя, воєнні походи та військову службу взагалі, викрадення жінок і рабів у ворожих племен, торгівлю, науковий обмін і таке інше [2:364].

Ізоляція національної мови, наприклад, з метою її пурифікації не видається можливою, оскільки потребуватиме повного розриву відносин між

народами на всіх рівнях життя. Результати такої взаємодії насамперед помітні на тлі розвитку мови, яка поповнює та розширює свій склад за рахунок запозичень. О. Потєбня так писав про основну мету запозичень у мові: «Запозичувати – означає брати для того, щоб можна було внести в скарбницю людської культури більше, ніж отримувеш» [12:68].

Зважаючи на невідповідність динамічних процесів, які відбуваються в мові, а також безперервне її поповнення новими лексичними одиницями, механізми функціонування яких потребують дослідження, вважаємо обрану тему актуальною. За мету дослідження ставимо виокремлення основних напрямів наукових пошуків сучасних дослідників у рамках студіювання запозичень в сучасній українській мові. Метою дослідження зумовлюються такі завдання: 1) дослідити питання про дефініцію терміна «запозичення»; 2) вивчити розвиток мовних та позамовних чинників впливу на появу запозичень у мові; 3) проаналізувати проблематику досліджень, присвячених вивченню запозичень у різних видах дискурсу.

Найочевиднішою проблемою вивчення входження та адаптації запозичень є визначення самого поняття *запозичення* та синонімічних термінів на позначення цього явища. Так, найперше треба звернути увагу на той факт, що в терміні *запозичення* відбувся збіг двох значень. По-перше, мова йде про процес потрапляння певного нового елемента до мови-реципієнта. По-друге, запозиченням називаємо також результат цього процесу.

Досить ґрунтовно підійшов до визначення поняття «запозичення» Л. Крисін. Науковець вважає за доцільне називати так саме процес переміщення різноманітних елементів з однієї мови в іншу. Ці різноманітні елементи слід розуміти як одиниці різних структурних рівнів мови – фонологічного, морфологічного, синтаксичного та лексико-семантичного [10:19]. У зв'язку з цим автор наголошує на тому, що слід обмежувати термін «запозичення», коли мова йде про переміщення елементів одного й того ж рівня, наприклад, «лексичне запозичення».

О. Ткаченко подає таку дефініцію терміна «запозичення»: «Запозичення – звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм або синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес перенесення» [16:179]. Отже, бачимо строкату картину елементів, які формують це явище. Окремо виділеним терміном подається поняття «іншомовні слова», яке охоплює власне іншомовні лексеми й запозичені. Іншомовними словами, згідно з О. Ткаченко, називають слова, які потрапили до мови-реципієнта з інших мов і залишаються не повністю засвоєними мовою, яка їх запозичила. Такі лексеми усвідомлюються мовцями як чужорідні та

зберігають ознаки свого походження. Запозичені ж слова, на відміну від іншомовних, є цілком засвоєними мовою, що їх запозичила. Такі слова вже не сприймаються мовцями як іншомовний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення [16:213].

Питання дефініції запозичення торкається Н. Білан, але оперує цим терміном з точки зору наявності в нього рис процесуальності та підтримує думку А. Баха про те, що слід розрізняти поняття «запозичення як використання іншомовного матеріалу в мовленні» та «засвоєння як процес впровадження запозиченого слова в систему мови», пояснюючи це тим, що кожне запозичене слово потрапляє спочатку в мовлення, а не в мову [1]. Але термін *запозичення* не обмежується лише своєю процесуальністю, адже широко використовується на позначення результатів цього процесу, а саме запозичених одиниць.

Разом із терміном *запозичення* також широко вживаною є назва *іншомовний елемент*. Але цей термін не є досконалим, як зазначає Л. Смирнова. Авторка, спираючись на ідеї С. Семчинського, стверджує, що слово «іншомовний» доцільно вживати в рамках дослідження етимології слова, а не результату взаємодії двох мов, коли запозичення вже стало частиною структури мови-реципієнта [13].

Цікавим, на наш погляд, видається термін, яким оперує Є. Карпіловська [7]. В основі терміна *засвоєний (іншомовний) ресурс*, який у статті протиставляється ресурсу своєму, українському, лежить здатність іншомовного матеріалу брати активну участь у дериваційних процесах, які невідповідно відбуваються у сфері сучасної української інноватики. Авторка, проаналізувавши активність засвоєних ресурсів, вважає за доцільне поділити їх на власне засвоєні, які вже ввійшли до лексики української мови, і на засвоєвані, тобто ті, що в синхронічному розрізі являють собою оказіональні одиниці, перехід яких до узусу досить складно спрогнозувати [7:229].

Вивченню динамічних процесів у сучасному українському лексиконі, до яких належить і процес запозичення, присвячена монографія Н. Клименко, Є. Карпіловської та Л. Кислюк. Науковці серед великого різноманіття термінів на позначення мовних інновацій вводять також поняття «незапозичення» [8:12].

Зважаючи на наявність процесуальних рис у терміна «запозичення», спостерігаємо розбіжності в термінології на позначення процесу входження й подальшого розвитку запозиченого елемента в мові-реципієнті. Так, у науковців зринають терміни *освоєння*, *засвоєння*, *адаптація*. Для того щоб з'ясувати, чи можуть ці терміни замінювати один одного, треба з'ясувати наявність спільних рис у значенні цих лексем. Отже, слова *освоєння* і

засвоєння є похідними від *освоювати* та *засвоювати* відповідно. Тлумачний словник подає таке значення цих слів: *освоювати* – робити придатним для використання; *засвоювати* – сприймати що-небудь своє або чуже, робити властивим, звичним для себе [3]. Щодо адаптації, то мова йде про процес «приживлення» слова в мові, його пристосування до системи мови. Незважаючи на певну різницю в значенні цих термінів, науковці апелюють до них, не привертаючи особливої уваги до розбіжностей зазначених дефініцій.

Динаміка процесу запозичення була й залишається досить активною, зважаючи на обсяг запозичених одиниць, які входять до української мови та мовлення. Беручи до уваги цей факт, мовознавці, перш ніж удаватися до вивчення адаптації запозичених мовних одиниць, виокремлювали як мовні, так і позамовні чинники появи запозиченої лексики.

Цікавим є розвиток чинників впливу на виникнення запозичень у діахронічному розрізі розвитку мови. Одним із перших, хто ґрунтовно досліджував питання чинників впливу на появу запозичуваних елементів у мові та виділяв внутрішні й зовнішні причини запозичень, є Л. Крисін. Серед позамовних чинників науковець виділяє доволі стандартний набір причин, а саме: наявність більш-менш тісних політичних, економіко-промислових та культурних зв'язків між народами. Окрім того, автор відзначає активний вплив політичної ролі країни та мови, а також постійне оновлення лексичних засобів шляхом утворення слів, що називають нові, актуальні явища [10:22]. У рамках виокремлення мовних (внутрішніх) причин Л. Крисін говорить про тенденцію до усунення полісемії власного слова і спрощення його смислової структури. Досить важливим інтралінгвальним чинником стала потреба уточнити або деталізувати певне поняття, як зазначає автор. Поряд із цим актуалізується й потреба виділити деякі смислові відтінки та диференціювати їх, прикріпивши до різних слів.

Ще одним чинником запозичення іншомовної лексики, на думку О. Муромцевої, є нестача певних лексичних одиниць, зокрема на позначення абстрактних понять, здатних репрезентувати різні сфери суспільного життя. Окрім того, стверджує авторка, в українській художній літературі відбулися перші спроби розширити межі охоплення дійсності і продемонструвати життя та побут інших народів, для чого також була необхідна запозичена лексика [11:60].

Вивченням мовних зрушень кінця ХХ століття займається О. Стишов. У присвяченій цьому питанню монографії науковець також не обминає аналізу причин появи запозичень у мові, як мовних, так і позамовних, додаючи до вищезгаданих

термінів на позначення цих причин іще одну пару – соціальні й несоціальні, пропонуючи долучити їх до вжитку разом з усіма іншими як синоніми. Аналізуючи ряд позамовних чинників, які були вже відзначені науковцями-попередниками, О. Стишов акцентує увагу на тому, що останнім часом перебільшується роль соціальних, політичних та економічних зрушень, які ведуть до змін мовної поведінки членів мовного середовища та перетворень у структурі мови зокрема [14:20]. Так, до вагомих екстралінгвальних причин О. Стишов відносить демократизацію всіх галузей суспільного життя із набуттям Україною незалежності, істотне послаблення цензури та самоцензури, набуття українською мовою офіційного статусу, зміни в соціальній структурі українського суспільства, смаки певної доби в рамках добору лексики, а також пошук нових засобів вираження. Останній чинник є особливо актуальним для медійного дискурсу, адже саме цією рисою характеризуються ЗМІ, оскільки звертаються до нових форм вираження експресії та влучності. О. Стишов також наголошує на тому, що мовні та позамовні чинники є взаємопов'язаними і навзаєм зумовлюють свою появу. Однак дослідник виокремлює групу власне інтралінгвальних чинників появи запозичень у мові. До них автор відносить системність, яка притаманна організації мови, тенденцію до інтеграції та диференціації елементів мови, схильність до надання переваги більш експресивним мовним формам, а також тенденцію до змін за аналогією [14:22].

Окресливши основні чинники впливу на появу запозичень у мові, можна зауважити, що серед позамовних чинників виділяються дві підгрупи, а саме *соціальні*, які тісно пов'язані з динамічними процесами, що відбуваються у певну добу в соціумі, та *психолінгвістичні*, які є відображенням сучасної моди на слова та відіграють значно вагомішу роль у процесі засвоєння нових елементів мовою, аніж чинники інтралінгвальні.

Зазвичай наукове вивчення проблеми запозичень відбувається в рамках певного дискурсу, де розкриваються функціональні та прагматичні властивості запозичених елементів. Особливу увагу науковців у рамках вивчення запозичень завжди привертала художній дискурс. Актуальними матеріалами для досліджень є твори сучасних авторів, де під впливом мовних і позамовних чинників спостерігаємо велику кількість запозичених одиниць.

Саме вивченню мовних чинників появи запозичень присвячена праця Н. Гудими, яка студіювала іншомовні слова, наявні в художньому дискурсі, на матеріалі творів Сергія Жадана та Любка Дереша. Авторка окреслила склад запозичених слів і дійшла висновку, що основними чинниками, які вплинули на появу іншомовних

лексем у творах зазначених авторів, є зміни суспільно-політичного, державного й економічного устрою нашої країни, що спричинило проникнення в українську мову значної кількості запозичених слів на позначення нових реалій [5]. Однак уважаємо, що названі авторкою чинники є універсальними і не відбивають специфіки використання іншомовної лексики зазначеними письменниками.

Вивченням новітніх англіцизмів у художньому дискурсі займалася й О. Гурко. Дослідниця студіювала твори Марії Матіос, Ірени Карпи, Ірини Жиленко та Оксани Забужко з точки зору наявності в них запозичених елементів. Виявлені одиниці були класифіковані за тематичними групами. В основу дослідження було покладено аналіз лексико-семантичних зрушень, що відбулися наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття [6].

Не менш цікавим для дослідження є публіцистичний дискурс, оскільки сучасні засоби масової інформації виявляють неабияку схильність до залучення запозичених одиниць, особливо неозапозичень, до рекламних текстів, слоганів, мови газет, телебачення та інших засобів масової інформації. Ґрунтовною працею в рамках зазначеного дискурсу є дисертація С. Федорця [17], у якій досліджено англійські запозичення в мові сучасної української реклами. Проблематика дослідження є досить широкою. Автор окреслив корпус запозичень у рекламних текстах періоду кінця ХХ – початку ХХІ століття, з'ясував шляхи входження лексики англійського походження до лексичної системи української мови, як і в дослідженнях запозичень у художньому дискурсі; проаналізовано семантичні особливості іншомовних елементів, а також розглянуто способи адаптації англіцизмів до системи української мови. У результаті автор дійшов висновку, що більшість запозичень-англіцизмів є новотворами, а в їхній семантичній структурі з'явилися нові значення. Також С. Федорець зазначає, що англіцизми перебувають на різних стадіях проникнення в лексичну систему сучасної української мови. Більшість із них перебуває на стадії входження. У дослідженні також виявлено певний рух запозичень. Автор наголошує на тому, що запозичення потрапляють у мову реклами з певних сфер людської діяльності, а вже потім до загальної сфери уживання.

Цікавим видається дослідження Н. Ясинецької, у якому вона студіювала англійські алюзивні неологізми, які є значущими в стратегії українського мовлення [18]. Наприклад, бачимо в сучасному українському мовленні такі елементи, як *постманхетенська реальність* та *фармагедон*, які являють собою похідні від англійських онімів. У висновках авторка зазначає, що мова публіцистики

чи не першою реагує на зміни в мовних тенденціях та знаходиться під впливом позамовних чинників.

Менш відчутним, але не менш важливим є вплив на лексичний склад української мови контактів між українською діаспорою та Україною. О. Тараненко у своїх студіях, присвячених впливу західної діаспори на сучасну мовну ситуацію в Україні, наголошує на тому, що від початку 90-х міжмовні контакти з діаспорою значною мірою активізувалися через засоби масової інформації, за рахунок публікації або завезення літератури, створеної авторами діаспори, а також через спільні заходи [15:66]. Автор відзначає актуалізацію вживання іншомовної лексики, випадки якої вже були відомі наприкінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя, а також заміну певних лексем саме іншомовними елементами, відсутніми в російській мові (наприклад, *гелікоптер* (англ. *helicopter*) / *вертоліт*) [15:72]. Л. Козачевська та О. Сидоренко у своєму дослідженні стверджують, що лексичний рівень мови є найбільш чутливим до контактів з іноземними мовами, але не завжди приймає іншомовні елементи та навіть їх «фільтрує» [9:146]. Так, авторки зробили висновок про те, що останнім часом мова української діаспори тяжіє до форми мови материкової України, особливо це стосується письмової мови [9:149].

Особливо чутливим до проникнення запозичень є розмовний дискурс, оскільки саме в рамках певного соціолекту найчастіше з'являються оказіональні запозичення, які потім або продовжують свій шлях входження до узусу, а далі й до системи української мови, або в більшості випадків так і лишаються оказіоналізмами на рівні мовлення. Серед чинників, що впливають на появу запозичених елементів, А. Воскресенська у своєму дослідженні впливу англіцизмів на український молодіжний сленг називає суспільно-політичний розвиток [4]. Але, на наш погляд, цей чинник є дещо нечітким та нерелевантним, зважаючи на контингент, що вдається до вживання запозичень, оскільки, якщо мова йде про підлітків, тут можна говорити про дотримання моди на слова, через те що саме неологізми мають чималий потенціал для привертання уваги до об'єкта мовлення. Слушно авторка зазначає, що не всі запозичені елементи можуть бути продуктивними і через це не можна допускати стихійності процесів запозичення [4]. Основним надбанням цього дослідження стала класифікація сфер уживання запозиченої лексики.

Отже, підсумовуючи дослідження теоретичних засад вивчення запозичень у різних видах дискурсу, можна зробити такі висновки. Незважаючи на наявність суттєвих відмінностей у термінах на позначення поняття *запозичення*, сучасні дослідники зазвичай уживають ці терміни як абсолютні синоніми, недиференційовано. Не менш важливим спостереженням є динаміка розвитку і

впливу чинників на появу запозичень у мові. Так, класифікуючи чинники на мовні та позамовні, бачимо, що найбільш впливовими є останні, серед яких психолінгвістичні можна назвати доміантними. У рамках проблематики сучасних досліджень спостерігаємо тяжіння до вивчення

запозичених елементів на функціонально-структурних рівнях мови. Отже, стилістико-парадигматичні особливості запозичень, а саме їх експресивність та оцінні властивості, є перспективною сферою для подальших досліджень.

Література

1. Білан Н. М. Процес асиміляції запозичених слів у німецькій мові / Н. М. Білан [електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://intkonf.org/bilan-nm-protses-asimilyatsiyi-zapozichenih-sliv-u-nimetskiy-movi/>
2. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртене. — Т. 1. — М. : Изд-во АН СССР, 1967. — 384 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ [уклад і головн. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпін, ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
4. Воскресенська А. А. Вплив англіцизмів на сучасний український молодіжний сленг / А. А. Воскресенська [електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.rusnauka.com/33_DWS_2010/33_DWS_2010/Philologia/74411.doc.htm
5. Гудима Н. В. Мовні причини запозичень у творах сучасних українських постмодерністських прозаїків (на матеріалі творів Сергія Жадана та Любка Дереша) / Н. В. Гудима [електронний ресурс] // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. — Вип. 18. — 2009. — Режим доступу : <http://science.kpnu.edu.ua/portfolio/naukovi-pratsi-kamyanets-podilskoho-natsionalnoho-universytetu-imeni-ivana-ohienka-filolohichni-nauky-vypusk-18-2009-rik/>
6. Гурко О. В. Новітні англіцизми в художній літературі / О. В. Гурко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Филология. Социальные коммуникации». — Том 26 (65). № 1 — С. 7—11.
7. Карпіловська Є. А. Семантико-прагматична диференціація словотворчих ресурсів мови: своє і засвоєне // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование : докл. XI Междунар. науч. конф. Комиссии по славянскому словообразованию при Междунар. комитете славистов / под ред. проф. Е. В. Петрухиной. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2010. — С. 228—244.
8. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. — К. : Вид. дім Д. Бураго, 2008. — 336 с.
9. Козачевська Л. Мова української діаспори як відзеркалення мовної свідомості та мовної діяльності носіїв-білінгвів / Л. Козачевська, О. Сидоренко // Мовні і концептуальні картини світу. — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». — Вип. 46, ч. 2. — 2013. — С. 142—150.
10. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. — М. : Наука, 1968. — 208 с.
11. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. — Х. : Вища шк., 1985. — 152 с.
12. Потєбня А. А. Из записок о русской грамматике. — М. : Просвещение, 1968. — 269 с.
13. Смирнова Л. Д. До проблеми запозичених та іншомовних слів / Л. Д. Смирнова [електронний ресурс] // Наукові праці. Філологія. Мовознавство. — Т. 119. — Вип. 106. — 2009. Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/index.php?m=10&s=10&t=119>
14. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. — 2-ге вид., перероб. — К. : Пугач, 2005. — 388 с.
15. Тараненко О. О. Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. — 2013. — № 2—3. — С. 63—99.
16. Українська мова : енциклопедія. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2000. — 754 с.
17. Федорець С. А. Англійські запозичення в мові сучасної української реклами : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — укр. мова / С. А. Федорець. — Х., 2005. — 203 с.
18. Ясинецька Н. А. Запозичення англомовних алюзивних неологізмів як стратегія українського медіа-мовлення / Н. А. Ясинецька // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. — Вип. 6. — 2011. — С. 540—546.

УДК 811.161.2

Р. В. Познанський

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Принципи виокремлення ядерної, напівпериферійної, периферійної та запериферійної зон в структурі дієслівного семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)»

Познанський Р. В. Принципи виокремлення ядерної, напівпериферійної, периферійної та запериферійної зон в структурі дієслівного семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)». У статті висвітлюються принципи виокремлення ядерної, напівпериферійної, периферійної та запериферійної зон в структурі дієслівного семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» на основі «важливості» в цій семантичній структурі семи «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом». На конкретних приклад здійснюється аналіз критеріїв віднесення того чи іншого вербатива семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» до відповідної зони.

Ключові слова: семантичне поле, ядро, периферія, напівпериферія, запериферійна зона, сема, вербатив, лексико-семантичний варіант.

Познанский Р. В. Принципы выделения ядерной, полупериферийной, периферийной и запериферийной зон в структуре глагольного семантического поля «аграрное производство (растениеводство)». В статье изучаются принципы выделения ядерной, полупериферийной, периферийной и запериферийной зон в структуре глагольного семантического поля «аграрное производство (растениеводство)» на основе «важности» в этой семантической структуре семы «номінация действия, процесса или состояния, прямо или косвенно связанной с растениеводством». На конкретных примерах осуществляется анализ критериев отнесения того или иного вербатива семантического поля «аграрное производство (растениеводство)» к соответствующей зоне.

Ключевые слова: семантическое поле, ядро, периферия, полупериферия, запериферийная зона, сема, вербатив, лексико-семантический вариант.

Poznansky R. V. Principles of Distinguishing Nuclear, Semi-Peripheral, Peripheral and Beyond-Peripheral Zones in the Structure of Verbal Semantic Field «Agricultural Production (Crop Production)». The principles of distinguishing nuclear, semi-peripheral, peripheral and beyond-peripheral zones in the structure of verbal semantic field «agricultural production (crop production)» on the basis of «importance» in this semantic structure of the seme «nomination of action, process or state directly or indirectly related to crop production» are highlighted in the article. The analysis of classification criteria of referring one or another verb to the semantic field «agricultural production (crop production)» to the appropriate zone is done on given examples.

Key words: semantic field, nuclear, semi-peripheral, peripheral and beyond-peripheral zones, seme, verb, lexical-semantic variant.

Проблема вивчення семантичного поля, зокрема його внутрішньої «ядерно-периферійної» структури є надзвичайно важливою та актуальною для сучасного мовознавства та словотвору зокрема, адже, як можна припустити, класичний поділ поля на ядерні та периферійні компоненти засвідчить неоднакову словотворчу спроможність дієслів, які займають різні сектори поля.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці з'явилися численні дослідження лексичної системи, які зводяться до виявлення різноманітних лексичних об'єднань, груп тощо, що вилилося свого часу в теорію лексико-семантичних чи семантичних полів (І. Тріп, Г. Іпсен, В. Порциг, Г. Мюллер, Ю. Апресян, Л. Васильєв, Т. Уфїмцева, Ф. Філін, Ю. Караулов, Е. Косеріу та ін.). Сучасні

визначення поля відзначаються різноманітністю. Лексико-семантичними полями можна вважати семантичні групи слів однієї частини мови, семантично-співвідносні групи слів різних частин мови, функціонально-семантичні поля та парадигми синтаксичних конструкцій, різні типи семантико-синтаксичних синтагм тощо [5:126]. Незважаючи на розбіжності в тлумаченні терміна «семантичне поле», невід'ємними ознаками лексико-семантичного поля є передусім монокатегоріальність і наявність архісеми, тобто спільного (інтегрального) лексичного значення.

Узагальнене канонічне розуміння лексико-семантичного поля подано, для прикладу, в статті О. Селіванової в термінологічній енциклопедії «Сучасна лінгвістика»: «Лексико-семантичне поле – парадигматичне об'єднання лексичних одиниць певної частини мови за спільністю інтегрального

компонента значення (архісема). Структура поля має центр і периферію. До центру лексичного поля входять найуживаніші слова з яскравим інтегральним значенням, периферія характеризується значно меншою частотністю вживання, стилістичною забарвленістю значення. Поняття розроблене Е. Оскарком і О. Духачеком, хоч термін «поле» увели до обігу семасіології німецькі мовознавці Г. Іпсен і Й. Трір» [7:281–282].

Аналізуючи в статті ядерно-периферійну структуру семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)», ми також спираємося, окрім праць вище зазначених лінгвістів [1; 2; 5; 9 та ін.], на дослідження С. Денисової, яка зазначає, що семантична будова поля (ядерно-периферійна структура в мові) «утворена не за ознаками бінарної опозиції (релевантність – нерелевантність), а за принципом градування – ступеня виявлення ознак із центром, що складається з ознак високого ступеня детермінованості, і периферії – явищ із високим рівнем варіативності» [4:65].

Попри численні дослідження різних семантичних полів та критеріїв внутрішнього «ядерно-периферійного» структурування, принципи виокремлення та комплексний аналіз ядерних, напівпериферійних, периферійних та запериферійних компонентів в структурі семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)», ще не ставали предметом спеціального наукового огляду, що зумовлює актуальність і новизну нашого дослідження.

У статті ставимо завдання чітко структурувати дієслова семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» на ядро, напівпериферію, периферію та перехідні зони (запериферійна зона) з іншими семантичними полями, пояснити та проаналізувати принцип віднесення вербативів зазначеного семантичного поля до відповідної зони на основі «важливості» в цій семантичній структурі семи «номінації дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом».

Практично всі дієслова семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)», як і більшість дієслів української мови в цілому, є багатозначними. У зв'язку з цим віднесення їх до вказаного семантичного поля може відбуватися на основі як їх основного (первинного), так і вторинного значення. Таким чином, увесь континуум твірних дієслів за цією ознакою можна поділити на три групи.

До першої належать дієслова, у яких первинним (головним) значенням є найменування процесу чи дії, пов'язаних із аграрним виробництвом (рослинництвом). При цьому дієслово в такому значенні використовується в синтагматичному оточенні передусім для

номінації відповідних аграрних процесів чи дій, така семантика є домінуючою в його семантичній структурі. Це, наприклад, такі дієслова, як: *аблактувати, боронувати, ботанізувати, брунькувати, букерувати, букетувати, бур'янити, верикувати, веснувати, відзеленіти, відквітнути, відцвітати, в'янути, галузитися, гербаризувати, дернувати, дозрівати, достигати, жати, зів'яти, зрошувати, колоситися, копати, косити, меліорувати, млинкувати, молотити, орати, орошати, половіти, ралити, сіяти, саджати, садити, сапати* тощо (всього 38%). Такі дієслова первинно вказують на сільськогосподарські процеси чи дії й можуть ідентифікуватися мовцями інтуїтивно як дієслова семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» навіть без введення цих дієслів у речення, тобто типовими синтагмами, у яких функціонуватимуть вказані дієслова, є синтагми із семантикою сільськогосподарських дій чи процесів. Порівняймо, для прикладу, опис семантики таких дієслів у словнику української мови, де первинним, вихідним значенням дієслова є значення, пов'язане з аграрним виробництвом (рослинництвом): *орати* «Обробляти землю плугом, сохою» [8, т. V:737], *сіяти* «1. Кидати зерно, насіння звичайно в оброблену землю, певним способом розтрушуючи, розсипаючи його» [8, т. IX:236], *жати* «Зрізати біля кореня стебла хлібних та інших трав'янистих рослин» [8, т. II:513], *букерувати* «Обробляти букером» [8, т. I:252], *половіти* «1. Достигаючи, набувати жовтого кольору, ставати жовтим (про пшеницю, жито і т. ін.)» [8, т. VII:89], *сапати* «Підпушувати ґрунт і виполювати бур'ян, користуючись сапою» [8, т. IX:56], *дозрівати* «Ставати стиглим, спілим» [8, т. II:349], *верикувати* «Зривати верхівку суцвіть і підчищати нижнє пожовкле листя в деяких с.-г. культурах для посилення в них певних якостей» [8, т. I:338] та ін. Частина дієслів цієї групи є професіоналізмами та термінами, а тому можуть подаватися у словнику зі спеціальною позначкою *с. з.*, а також фіксуватися відповідними галузевими термінологічними словниками.

Другу групу становлять дієслова, центральне значення яких вказує на процес чи дію, які не безпосередньо, поза контекстом, а тільки в певному контексті можуть сприйматися як такі, що стосуються аграрного виробництва (рослинництва). Для ідентифікації таких дієслів як конститuentів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» необхідно навести синтагматичне оточення предиката, оскільки первинно й інтуїтивно мовець сприйматиме таке дієслово як маркер будь-якого процесу чи дії, а вже згодом – як процесу чи дії, пов'язаних із сільським господарством. Порівняймо, *адаптувати* «приспосовувати» (в тому числі приспосовувати

рослини до нових кліматичних умов), *громадити* «згрібати що-небудь у купу» (в тому числі згрібати в стіг чи копицю сіно як процес збирання урожаю – сіножаті), *дичавіти* «ставати диким» (в тому числі й про рослину, яка стає дикорослою і втрачає деякі ознаки сорту плодів тощо), *підживлювати* «вносити в щось поживні речовини, наділяти щось або когось поживними речовинами» (в тому числі й стосовно внесення поживних речовин у ґрунт для кращого росту рослин; удобрення), *гострити* «робити що-небудь гострим» (в тому числі й гострити сільськогосподарський інструмент), *горнути* «згрібати докупи що-небудь сипуче» (в тому числі й згрібати щось, передусім сіно, граблями як робота в сільському господарстві) та ін. Загалом до цієї групи відносимо такі дієслова: *адаптувати, азотувати, бактеризувати, білити, валкувати, вершити, вигріти, викорінювати, вирвати, виростити, вирубати, висихати, висмикувати, виходити, горнути, гострити, громадити, дичавіти, жовтіти, жовкнути, загрібати, зривати, квітнути, лузати, молоти, оббризувати, обробляти, одцвісти, окультивувати, підживлювати, підливати, поливати, рвати, реакліматизувати, розпушувати, сортувати, стигнути, стогувати, сушити, сходити, яріти* та ін. (усього 42 %).

Зупинимося детальніше на аналізі семантичної структури одного з таких дієслів – дієслова *виходити* (*виходжувати*), яке ми зараховуємо до аналізованої підгрупи вербативної лексики. Так, його перше, основне значення пояснюємо (згідно зі Словником української мови) так: «Старанно доглядаючи, вилікувати хворого, пораненого і т. ін. // Дбайливо рости кого-небудь або щось» [8, т. I:530]. Як бачимо, це дієслово може використовуватися й на позначення сільськогосподарських процесів – дбайливо рости якісь рослини, – однак первинно воно функціонує в мові в «медичному», а не «аграрному» контексті – вилікувати кого-небудь. Такого ж типу відношення між семантичними компонентами спостерігаємо й у інших дієсловах окресленої групи, наприклад: *яріти* «Випромінювати яскраве світло або виділятися білизною, яскравими барвами. // Яскраво зеленіти (про рослини)» [8, т. XI:648], *розпушувати* «Робити пухким, нещільним, розсипчастим» [8, т. VIII:786] тощо. Власне, у межах поданого значення можна говорити про процеси розпушування й ґрунту.

До третьої групи ми відносимо багатозначні дієслова, у яких сема «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом» є вторинною й виокремлюється в словниках в окреме, але не перше, значення. Таких лексем нараховуємо 18,3 %, що, очевидно, свідчить про їх периферійний статус у межах семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)». Це,

зокрема, такі дієслова: *асимілювати, бубнявіти, вивівати, виводити, вигорати, вигоряти, визолувати, виснажувати, віяти, волочити, грасувати, гребти, зав'язувати, заглухати, загортати, замочувати, кільцювати, микати, метати, набити, обчищати, очищати, падати, підгортати, пушити, розводити, скидати, уцільнювати, щеплювати* тощо.

Так, наприклад, семантична структура дієслова *волочити* репрезентована в українській мові такими семами: «1. Тягти кого-, що-небудь по поверхні чого-небудь. 2. *розм.* Силоміць (або переконавши) вести кого-небудь із собою; тягнути. 3. *перен., розм.* Піддавати судовій тяганині. 4. Переміщати, перетягати копиці сіна, соломи з одного місця на інше волоком (мотузком і т. ін.). 5. Розпушувати бороною зорану землю до або після сівби. 6. *техн.* Виготовляти дріт і т. ін. на волочильні» [8, т. I:733–734]. Як бачимо, тільки п'яте та, частково, четверте значення дозволяють відносити наведене дієслово до дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)». Аналогічно тільки п'яте значення «Доглядаючи за рослинами, нагортати, нагрібати розпушену землю до основи стебел» дозволяє відносити до «аграрних» дієслів вербатив *підгортати*, семантична структура якого репрезентована такими лексико-семантичними варіантами: «1. Горнучи (у 1 знач.), збирати що-небудь сипуче докупи. // Підбирати, поправляти що-небудь (звичайно волосся). 2. Горнучи, гребучи, соваючи і т. ін., поміщати, пересувати під кого-, що-небудь, до когось, чогось. 3. Придавлювати собою кого-, що-небудь, навалившись; підмітати (у 1 знач.). // Гнути, згинати в суглобах, підкладаючи під кого-, що-небудь (про частини тіла); підгинати. // *перен.*, рідко. Силою підкоряти кого-небудь, заволодівати чимсь. 4. Робити що-небудь коротшим, загинаючи кінець, частину під що-небудь, всередину чогось. 5. Доглядаючи за рослинами, нагортати, нагрібати розпушену землю до основи стебел» [8, т. VI:416].

Невелика кількість дієслів становить окрему групу за тією ознакою, що їх «аграрне» значення не репрезентоване в словниках, однак вони можуть вживатися в контекстах, експлікуючи сему «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом». З одного боку, таке функціонування дієслова можливе в розмовному мовленні чи в діалектах (наприклад, *викопати картоплю* – у значенні «зібрати урожай картоплі»), з іншого боку, семантика дієслова є надто загальною й передбачає «сільськогосподарську» дію чи процес як один із підвидів чи елементів загальної дії чи процесу, репрезентованої дієсловом (наприклад, *обертати* у значенні «змінювати положення чогось відносно чогось, повертати в певний бік або іншим боком» вказує й на спосіб заготівлі сіна для домашньої

худоби, пов'язаний із обертянням його з одного боку на інший з метою краще його висушити на сонці). Інакше кажучи, такі вербати ми зараховуємо до семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» винятково за синтагматичним критерієм. Така додаткова семантика, тобто сема «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом», яка актуалізується тільки в контексті, може бути загалом імпліцитно представленою в семантичній структурі дієслова й актуалізуватися винятково в ширшому синтагматичному оточенні. Наприклад, дієслово *корчувати* зі значенням «Виривати з землі разом із корінням дерева, кущі, пні. // Очищати від пнів, корчів ділянку, де колись були дерева, кущі» можна відносити до семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)», враховуючи передусім мету такої діяльності – звільнити ділянку землі під ведення сільського господарства. У цілому такі дієслова, безперечно, також належать до периферії (навіть, можна сказати, до «запериферійної зони») семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)», становлячи перехідні зони з іншими лексико-семантичними та тематичними дієслівними полями. Це, зокрема, дієслова: *викопати, викопувати, брати* (картоплю), *витхатися* («втратити запах (наприклад, про часник)»), *витхнутися, корчувати, викорчувати, обертати, обернути*. Вони становлять тільки 1,7 % від загальної кількості твірних дієслів.

Таким чином, за семантичною структурою дієслів, за «важливістю» в цій семантичній структурі семи «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом» дієслівне семантичне поле «аграрне виробництво (рослинництво)» можна

чітко структурувати на ядро, напівпериферію, периферію та перехідні зони з іншими семантичними полями. Ядро становитимуть дієслова першої групи, в яких прямим значенням є найменування процесу чи дії, пов'язаних із аграрним виробництвом (рослинництвом), і при цьому дієслово в такому значенні використовується в мовленні передусім для номінації відповідних аграрних процесів чи дій. Напівпериферія охоплює дієслова, центральне значення яких вказує на процес чи дію, які тільки в певному контексті можуть сприйматися як такі, що стосуються аграрного виробництва (рослинництва). До периферії відносимо вербати, у яких сема «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом» є вторинною й виокремлюється в словниках в окреме, але не перше, значення. Перехідну «запериферійну» зону формують окремі дієслова, в яких названа сема «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом» є імпліцитною і виявляється тільки в окремих контекстах. Безперечно, віднесеність дієслова до ядра, напівпериферії чи периферії семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» матиме безпосередній вплив на його словотворчу спроможність, що виявлятиметься у протяжності його словотвірної парадигми та глибини заповнення її семантичних позицій. Пропонована стаття доповнює й розширює здійснені дослідження семантичного поля та принципів його внутрішнього «ядерно-периферійного» структурування у сучасній українській мові. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні та комплексному аналізі внутрішньої структури інших лексико-семантичних полів.

Література

1. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола / Ю. Д. Апресян. — М. : Наука, 1967. — 251 с.
2. Васильев Л. М. Семантика русского глагола / Л. М. Васильев. — М. : Высшая школа, 1981. — 184 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [голов. ред. В. Т. Бусел, ред.-лексикографи : В. Т. Бусел, М. Д. Василюк-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко]. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
4. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики / С. П. Денисова. — К. : Вид-во Київ. держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. — 294 с.
5. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1976. — 355 с.
6. Познанський Р. В. Словотворча спроможність дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. В. Познанський. — Івано-Франківськ, 2014. — 20 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля, 2006. — 716 с.
8. Словник української мови : в 11 т. / [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
9. Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики) / А. А. Уфимцева. — М. : Наука, 1986. — 239 с.
10. Шумейкіна А. В. Багатозначність дієслів конкретної фізичної дії в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / А. В. Шумейкіна. — К., 2007. — 20 с.

УДК 811.161.2'42:070

В. І. Пустовалова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Семантико-прагматичний діапазон футбольної лексики та фразеології
в метафоричному вживанні (на матеріалі мови української преси)**

Пустовалова В. І. Семантико-прагматичний діапазон футбольної лексики та фразеології в метафоричному вживанні (на матеріалі мови української преси). У статті розглянуто особливості лінгвокультурної репрезентації гри у футбол як складника субкоду спортивних ігор. Визначено роль лексико-фразеологічної групи, що безпосередньо стосується футболу, у загальній структурі субкоду. Окреслено функції лексеми футбол як засобу лінгвокультурного втілення відповідного концепту. Проаналізовано експресивні та оцінні можливості конкретних репрезентантів досліджуваної групи лінгвокультурних знаків. Визначається специфіка функціонування зазначених одиниць залежно від тематики публікації.

Ключові слова: лінгвокультурний субкод, метафорична модель, сценарій гри, експресія, оцінка.

Пустовалова В. И. Семантико-прагматический диапазон футбольной лексики и фразеологии в метафорическом употреблении (на материале языка украинской прессы). В статье рассмотрены особенности лингвокультурной репрезентации игры в футбол как составляющей субкода спортивных игр. Определена роль лексико-фразеологической группы, касающейся непосредственно футбола, в общей структуре субкода. Описаны функции лексемы футбол как средства лингвокультурного воплощения соответствующего концепта. Проанализированы экспрессивные и оценочные возможности конкретных репрезентантов исследуемой группы лингвокультурных знаков. Определяется специфика указанных единиц в зависимости от тематики публикации.

Ключевые слова: лингвокультурный субкод, метафорическая модель, сценарий игры, экспрессия, оценка.

Pustovalova V. I. Semantic and pragmatic range of football vocabulary and phraseology in the metaphorical use (based on the language of the Ukrainian press). In the article the features of linguocultural representation of the football game as a component of sport games subcode are considered. We determine the role of lexical and phraseological group that directly relates to football in the total structure of the subcode. The functions of the word football as a means to implement the relevant concept are outlined. The analysis of expressive and axiological possibilities of concrete linguocultural units is done. The functional specificity of these units depending on the subject of publication is determined.

Keywords: linguocultural subcode, metaphorical model, game script, expression, evaluation.

Серед метафоричних моделей, які формують когнітивний простір лінгвокультурного субкоду спортивних ігор, на окремий розгляд заслугове образ гри у футбол. Причиною цього є надзвичайна популярність футболу, причому, на відміну від багатьох інших ігор, універсальна в соціальному плані. Культурний зміст знаків, що обслуговують футбольну сферу, формується в інтернаціональному культурному просторі, збагачується новими смислами в результаті взаємодії з іншими одиницями різної природи. З концептуальної точки зору футбол утілює типові ознаки спортивної гри, займає позицію між власне спортом і власне грою. З ігровою сферою його споріднює ознака конвенційності, наявності специфічного простору, дії в межах якого мають особливий ігровий символізм. Ця ознака дозволяє розрізнити процес гри і візуально подібні до нього неігрові дії (наприклад, розминка перед грою).

Разом із тим, футбол являє собою організовану професійну діяльність, що передбачає як витрати, так і отримання матеріального результату діяльності, що дозволяє говорити про цю гру як інституціональне утворення.

У науці футбол досліджують у соціокультурному, історичному та інших аспектах (див. [1]; [3]), обґрунтовуючи надзвичайну важливість футболу як суспільного феномену в культурному просторі ХХ–ХХІ століть. В. Руднев називає футбол «основною інтелектуальною розвагою постмодерністів» [5:64], так само як ключовим ігровим образом структуралізму були шахи. Дослідник розглядає футбол крізь призму теорій несвідомого З. Фрейда та Ж. Лакана і вважає, що популярність цієї гри визначається її сублімативною природою. К. Айзенберг відзначає, що соціальними передумовами масової популяризації футболу у ХХ столітті слід вважати космополітичні риси світогляду, спробу дистанціюватись від усталених зразків

національної культури через вкладання особистих смислів (індивідуальних, субкультурних тощо) у всесвітньо популярну гру [1:95]. Окремі дослідження стосуються феноменів, які безпосередньо пов'язані з футболом, наприклад, мовлення в субкультурі футбольних уболівальників [4]. Думку науковців щодо культурної важливості футболу поділяють автори текстів, орієнтованих на масову аудиторію: «Леонід Бершидський після цієї бійні напише: “Вважаєте паралелі між футболом і політикою, футболом і війною ідіотськими? Але вони і у вас вбудовані на рівні культурного коду”» [Дзеркало тижня, 30.08.2013]; «Причина надзвичайної популярності футболу в Старому світі коріниться в засадничих елементах європейської культури та цивілізації, в основі якої лежать принципи індивідуалізму, особистої свободи, рівності, змагальності та конкурентності. Саме в цій грі європейці віднайшли культурний код, який виражав особливості їхнього менталітету та способу життя і якнайточніше відповідав тілесним і духовним запитам» [Укр. тиждень, 23.06.2012].

Популярність футболу має одразу два взаємопов'язані наслідки: впізнаваність й експресивність складників цієї гри як культурних образів зумовлює регулярну відтворюваність знаків коду в глобальному культурному середовищі, внаслідок чого футбольний код як структура постійно оновлюється і збагачується новими знаками та відтінками значень. Власне, лексико-фразеологічна група, що обслуговує футбольну сферу, формує системне утворення в межах субкоду спортивних ігор. Це надає широкі можливості для концептуалізації дійсності через такі знаки. Тому базова метафора Х – ГРА У ФУТБОЛІ надзвичайно вживана як у поетичному мовленні [2], так і в медіатекстах (про частоту використання футбольних метафор у медіадискурсі див. [7]; [8]).

Одразу слід сказати, нам не зустрілись приклади вживання центрального лінгвокультурного знака цієї групи, лексеми *футбол*, як самостійної одиниці вторинної номінації. На нашу думку, це пов'язано з тим, що структура групи знаків, пов'язаних із футболом, надзвичайно розгалужена, тож у її межах можна знайти засіб вдалої вербалізації практично будь-якої реалії. У такому випадку функція лексеми *футбол* не експресивна, роль цієї одиниці полягає передусім у введенні в контекст відповідного сценарію чи його фрагмента, через який надалі й реалізується експресивна інтенція мовця. Розглянемо сказане на прикладі публікації, в якій реалізовано метафоричну модель ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – ГРА У ФУТБОЛІ. Базова метафора вводиться вже у другому реченні, позначаючи зв'язок між реальним і метафоричним простором: «А з моменту, коли Конституційний суд

“благословив” створення коаліції не лише пофракційно, а й з окремих депутатів, парламент країни став нагадувати справжню футбольну прем'єр-лігу» [Укр. правда, 19.05.2010].

Далі події розгортаються вже в ігровому просторі й номінуються метафорично відповідно до сценарію зазначеної гри: політики – гравці, перехід з однієї партії в іншу – трансфер, арбітр – спікер; ієрархія політичних партій також вибудовується у футбольних термінах: «Як і в кожній футбольній лізі, тут не обходиться без трансферів. Примітка: трансферів політичних. Успіх операції із придбання цінного гравця-депутата в команди-суперника залежить від трьох факторів: ціна, практичність та ефективність»; «Під час гри арбітр, або, як вам зручніше, спікер, ставить на голосування різні питання, які вигідні згаданому нами об'єднанню»; «Тут функціонують мегаклуби на кшталт Партії регіонів та БЮТ, є середнячки, такі як НУНС, а також команди першої ліги – блок Литвина та КПУ» [Укр. правда, 19.05.2010].

Часто в контексті політична й ігрова сфери перетинаються, для позначення подій використовуються як прямі, так і вторинні назви. При цьому простір діяльності продовжує сприйматись як ігровий: «Деякі правила в парламенті, як і футболі, пересікаються. Наприклад, фол останньої надії. Депутат товче пику іншому депутатові, внаслідок чого останній потрапляє до клубного лазарету, себто до “Феофанії”, і на невизначений термін вилітає із гри. Щоправда, той, котрий товк пику, не одержує “гірчичника” чи червоної картки, а продовжує перебувати на полі» [Укр. правда, 19.05.2010]. Так, негативна оцінка, закладена мовцем, реалізується саме в традиційний для ігрового простору спосіб – через ситуацію грубого порушення правил.

Конкретні репрезентанти метафоричної моделі Х – ГРА У ФУТБОЛІ часто відтворюються автоматично, як кліше, тобто їх уведення в текст пояснюється виключно подібністю культурного образу, що стоїть за мовним знаком, до номінованої реалії. Такі одиниці зазвичай використовуються з метою експресивного позначення об'єкта. Наприклад, різноспрямовані метафоричні значення пов'язані з ключовим образом, від якого залежить досягнення результату гри у футболі, – забиванням голу. Як і більша частина знаків цієї групи, лінгвокультурна одиниця *гол* сама по собі є лише засобом образної номінації, виконує експресивну функцію й реалізує своє основне значення – досягнення переваги над суперником: «Звісно, до міського голови “доходили чутки” про можливе суперництво з боку Г. Суркіса і наміри президентської команди грати проти О. Омельченка. Щоправда, офіційних даних про те, що “головного футболіста” мобілізовано владою, аби забити гол у ворота О. Омельченка, – немає»

[День, 16.02.1999]. Відсутність оцінної семантики можна пояснити тим, що метафоричний сценарій повністю відповідає реальному перебігу гри у футбол, зокрема, правилам забивання голів. І навпаки, відхилення від традиційного сценарію можуть бути підставою для формування оцінного значення, навіть якщо правила гри при цьому формально не порушуються.

Прикладом такої реалізації лінгвокультурного потенціалу образу голу є стійка метафора *забити гол у свої ворота*: «Через справу Тимошенко європейські лідери мало не оголосили бойкот Україні. Подивимося, які будуть відгуки про сам чемпіонат після його завершення – головне, не забити гол у власні ворота» [День, 01.06.2012]. Семантично ця метафора реалізує всі ознаки, зазвичай властиві лінгвокультурній одиниці *гол*, але в цьому разі вони спрямовані проти самого гравця. Він не порушує правил, але його дії замість очікуваної переваги призводять до погіршення ситуації. Це і є підставою оцінювати дії гравця негативно.

Підставою для негативної оцінки також можуть бути непрофесійні дії гравця, які призводять до поганих наслідків. У професійній спортивній грі, якою, безперечно, є футбол, така ситуація оцінюється однозначно: «За структурою програма Шустера справляє непогане враження. [...] Якби це все не виходило в ефір, ми могли б насолоджуватися чудовою і вельми перспективною ідеєю. А так доводиться констатувати, що Шустер систематично не реалізовує пенальті й наполегливо б'є вище пустих воріт, перебуваючи на лінії воротарського майданчика» [Україна молода, 15.06.2006]. Пенальті в цьому разі також актуалізує ознаку професійності, а його нереалізованість посилює негативну оцінку за цією ознакою. Хоча значно частіше лексема *пенальті* як лінгвокультурна одиниця втілює ознаку покарання, яка є ключовою, зважаючи на лексичне значення і роль пенальті у футбольному сценарії: «Вам пенальті, Ахметов! [заголовок] Розростається скандал із гуманітарним конвоєм від СКМ: фури олігарха везли не тільки дитяче харчування» [Україна молода, 17.12.2014].

Ще одним символом покарання в рамках футбольного коду є картки, що вказують на порушення правил. Як лінгвокультурні одиниці вони реалізують те саме значення, що й символи в ході реального матчу: жовта картка – попередження, червона картка – вилучення з ігрового простору: «Лідер партії “Наша Україна” Віктор Ющенко переконаний, що на виборах у місцеві органи влади провідні політичні сили не досягли бажаних результатів. “Це жовта картка, яку піднімає виборець українському політикуму”, – переконаний Віктор Ющенко» [Україна молода, 30.10.2010]; «Варто відзначити, що veto на

Податковий кодекс – перша “червона картка” на парламентський закон, відколи Янукович заступив на посаду Президента» [Україна молода, 01.12.2010]. Символізм червоної картки трохи ширший, ніж символізм жовтої, оскільки червоний колір традиційно символізує заборону і використовується не лише у футболі. Це дає додаткові можливості для використання цього знака зі стилістичною метою: «Із “червоною картою” на футбол [заголовок]. Українські правоохоронці не збираються затримувати розшукуваного Інтерполом російського авторитета Тайванчика» [Україна молода, 10.03.2011]. Окрім відомого значній кількості членів лінгвокультурної спільноти футбольного трактування, червона картка позначає ще й осіб, яких розшукує Інтерпол. У комбінації з футбольною тематикою статті подвійний символізм вислову *червона картка* створює ефект мовної гри.

Самостійне значення й культурний образ мають словотвірні похідні від лексеми *футбол*. Це передусім стосується дієслова *футболити* та його афіксальних дериватів (*зафутболити*, *відфутболити* та ін.). Суттєвої різниці у прагматиці цих одиниць помічено не було, тому розглянемо їх спільним блоком. Найчастіше такі знаки пов'язуються з фізичним утіленням гри у футбол, тобто діями з м'ячем. Тож подібні одиниці можуть метафорично втілювати дії, пов'язані з ударами, а також переміщеннями внаслідок цих ударів: «В Одесі мажор на “Бумері” на 18 метрів відфутболів жінку на “Ніссані”» [gazeta.ua, 08.05.2012]; «Щоб уникнути розсіювання фотонів, їх треба змусити рухатися. Для цього німецькі вчені використовували два дзеркала, які постійно “відфутболювали” фотони» [Дзеркало тижня, 26.11.2010]. Цікаво, що, незважаючи на відверту негативність деяких подібних ситуацій (як-от описана в першому прикладі), спортивний знак не виявляє тут оцінного значення. Можливо, причиною цього є надто очевидна схожість ігрової дії на реальну, що не дозволяє розкрити весь метафоричний потенціал лінгвокультурної одиниці.

Негативна оцінка, яку реалізують такі знаки, ґрунтується на вторинній ознаці перекидання як відмови виконувати свої обов'язки. У політичному дискурсі ця ознака стає засобом негативної оцінки, оскільки ігровий характер дій неприпустимий для серйозної ситуації: «До слідчого її не викликають, облпрокуратура запити відфутболює у район, низовий рівень по-партизанськи відмовчується або шле послання, більше схожі на шифрограми» [Дзеркало тижня, 08.03.2001].

Нерідко наявність лінгвокультурних одиниць із футбольної сфери не лише мотивується їх культурним образом, але пов'язана з футбольною тематикою публікації. Реалізовані в таких контекстах вторинні значення не відрізняються від

розглянутих вище, проте стилістично контекст стає більш експресивним: «Відфутболити фанатів: напередодні Євро – 2012 західні ЗМІ лякають співвітчизників Україною» [Укр. тиждень, 26.05.2012]; «Сальто на мосту. Автомобіль гравця “Шахтаря” “зафутболив” маршрутку» [Україна молода, 21.10.2004].

Лінгвокультурний образ гри у футбол займає центральне місце в структурі субкоду спортивних ігор. Власне, ця гра формує самостійну і досить розгалужену підсистему в рамках субкоду. Лінгвокультурні знаки з цієї сфери найповніше реалізують свій потенціал як складники ігрового сценарію. Розглянута група лінгвокультурних

одиниць відбиває основні характеристики лінгвокультурного субкоду, до якого належить. Загальний лінгвокультурний образ футболу не має оцінного значення і найчастіше функціонує як актуалізатор відповідної метафоричної моделі. Оцінка формується додатково когнітивними засобами (порушення правил, відхилення від сценарію, відсутність базових концептуальних ознак). Переважна більшість конкретних репрезентантів цієї лінгвокультурної групи демонструє односпрямовані вторинні значення, які співвідносяться з домінуючою когнітивною ознакою кожної одиниці.

Література

1. Айзенберг К. Футбол как глобальный феномен. Исторические перспективы / Кристиана Айзенберг // Логос. — 2006. — № 3 (54). — С. 91—103.
2. Бондаренко М. Игра в мяч : оптика и поэтика [электронный ресурс] / Мария Бондаренко // Новое литературное обозрение. — 2006. — № 80. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/80/bo23.html>
3. Пронин В. В. Профессиональный футбол как культурный феномен современного социума / В. В. Пронин, Ю. Т. Ревякин, А. С. Ситников // Вестник Томского гос. пед. ун-та. — 2012. — № 4 (119). — С. 239—243.
4. Процик І. Вербальне самовираження в субкультурі футбольних уболівальників / Ірина Процик // Мова і суспільство. — 2012. — Вип. 3. — С. 224—229.
5. Руднев В. Метафізика футболу / Вадим Руднев // Логос. — 1999. — № 8 (18). — С. 60—67.
6. Трифонов Р. Заперечна номінація в українській мові як засіб концептуалізації та оцінки / Р. Трифонов, В. Пустовалова // Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht : Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik / Hrsg. von O. Novikova, P. Hilkes, U. Schweier. — München – Berlin : Verlag Otto Sagner, 2014. — С. 255—263.
7. Callies M. Widening the goalposts of cognitive metaphor research [електронний ресурс] / Marcus Callies. — Режим доступу : <http://www.staff.uni-mainz.de/mcallies/papers/HCP30.pdf>
8. Hellín-García M. J. Politics at Play : Game Metaphors in Spanish Political Discourse [електронний ресурс] / María José Hellín-García. — Hipertexto 19 (2014). — Pp. 132–151. — Режим доступу : https://portal.utpa.edu/portal/page/portal/utpa_main/daa_home/coah_home/modern_home/hipertexto_home/docs/Hiper19Hellin.pdf

УДК 811.161.2'373.72'276.45

Є. О. Редько

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Особова фраземіка в українських арго

Редько Є. О. Особова фраземіка в українських арго. У статті розглянуто особливості творення особових фразем в українських арготичних системах. З'ясовано основні риси, прикметні для соціолектної фраземіки, визначено центральне місце метафоризації у процесі фраземотворення арготизмів. Значну увагу зацентовано на описовості аналізованих фразеологічних номенів, зазначено її типові реалізатори-мотиви (одяг, типова виконувана дія, здоров'я / нездоров'я особи). Проаналізовано структурні особливості творення арготичних фразеологізмів, виокремлено дві тенденції цього процесу – фраземізацію твірного словосполучення та утинання більшої синтаксеми, своєрідне згущення думки.

Ключові слова: арго, номінування, фразеологія, метафора, перифраз, асоціативність.

Редько Е. А. Фразеологизмы-наименования лиц в украинских аргос. В статье рассмотрены особенности образования фразеологизмов-наименований лиц в украинских арготических системах. Выявлены основные черты, характерные для социолектной фраземики, определено центральное место метафоризации в процессе фразеологизации арготизмов. Особое внимание сакцентировано на описательности анализируемых фразеологических номенов, указаны ее типичные реализаторы-мотивы (одежда, характерное действие, здоровье / нездоровье лица). Проанализированы структурные особенности образования арготических фразеологизмов, выделены две тенденции этого процесса – фраземизация производного словосочетания и усечение большей синтаксемы, своеобразное сгущение мысли.

Ключевые слова: аргос, номинация, фразеология, метафора, перифраз, ассоциативность.

Redko Ye. O. The Person Phrasemics in the Ukrainian Argot. The article deals with formation specifics of the person phrasemes in the Ukrainian Argot systems. We have defined the specifics applicable to sociolect phrasemics, as well as the significance of metaphorization in the process of Argot phraseme formation. The special attention was focused on the description of phraseological nomens and also on its typical realizers (clothes, typical actions, health or unhealth of a person). The structural specifics of formation of Argot phraseological units were analyzed. Two tendencies of this process such as phrasemization of formative word-combination and reduction of the bigger syntaxeme, so called differentiation of the opinion were indicated.

Key words: argot, nominating, phraseology, metaphor, periphrasis, association.

Соціальна природа мови, наявність у її структурі різних лінгвальних явищ, пов'язаних із соціальною стратифікацією суспільства, сприяють активізації дослідницького інтересу до соціолектів як важливих і невідмінних елементів мовної системи. Незважаючи на чітку й оприлюднену актуальність соціолектології, окремі аргос-жаргонові питання залишаються terra incognita у вітчизняному мовознавстві – їх обходять у наукових розвідках або розглядають зовсім побіжно. До таких «білих плям» належить українська арготична фразеологія, яка ще й досі не ставала самостійним об'єктом дослідження (натомість у зарубіжній лінгвістиці є окремі праці, присвячені розглядові та аналізу національних аргосфразем; див. для прикладу [1; 7]).

Такий стан речей має, проте, об'єктивні причини: 1) українське аргос загалом є малодослідженим явищем; 2) у межах фразеологічних досліджень увагу приділено зазвичай т. зв. народній фразеології, тоді як соціолектний рівень мови не розглянуто зовсім; 3) усе ще існує певна інерційність – аргос / жаргон сприймають як щось негативне, паразитарне, неправильне, а значить, несуттєве, не варте уваги. Водночас навіть носії літературної мови знають чи активно послуговуються деякими арготичними фразеологізмами, що свідчить про важливість усебічного осмислення соціолектної фразеології й актуальність запропонованого дослідження. Відповідно мета нашої статті – описати фраземне називання осіб в аргос (назви осіб обрано об'єктом аналізу, зважаючи на їхнє домінуюче місце в номінативній структурі мови), а її завдання полягають передусім у з'ясуванні структурно-семантичної специфіки арготичного фраземотворення осіб, визначенні фразеологічних моделей і варіантів, ступеня їхньої зреалізованості в аргос.

Фраземне називання осіб в українських аргос виказує меншу (кількісну й якісну) продуктивність

порівняно з семантичним, словотвірним і синтаксичним номінуванням, що зумовлено як загальномовними особливостями, так і специфічними рисами субстандартних систем. Зокрема, основну ознаку фразеологізму (його ідіоматичність) у соціолектах виявлено досить специфічно – не завжди можна чітко встановити семантичну неподільність аналізованого словосполучення чи рівень автоматичного відтворення його в мовленні. У такому разі наявною є певна ситуативність творення, виявлена в довільному поєднанні компонентів словосполучення зі збереженням ними своїх значень: *борениковий* 'лісовий' + *швильник* 'робітник' → *борениковий швильник* 'лісник' [6:297], *швидлик* 'швець' + *калуха* 'шапка' → *швидлик калух* 'шаповал' [5:214]. Названі арготизми можна лише умовно зарахувати до фразеологізмів, оскільки вони не мають власне семантичної цілісності – показником ідіоматичності стає лексикографічна фіксація словосполучення. Подібне простежуємо й у низці соціолектизмів із початковим компонентом *старий* (*старий гнат* 'стара людина' [2:134], *старе заткало* 'старцюган' [4:8], *стара капиця* 'старцюга' [2:98], *старий пердула* 'стара людина' [2:149]), у яких іменниковий елемент постає утілювачем експресивізації. Відповідно мовці свідомо обирають негативно оцінювані поняття для творення номенів, однак такі арготизми сумнівно зараховувати до фразеологізмів.

На загальну продуктивність арготичних фразем впливає також соціумна обмеженість, оскільки аналізовані номени сконцентровано навколо незначної кількості понять, що збіднює соціолектний «фраземарій». Відповідно його склад є значно меншим порівняно із загальномовним; якщо ж зважати на відносну непопулярність особових фразем у національній мові стає зрозумілим, чому в соціолектах особова фраземіка є малопродуктивною. Водночас арготичні

фразеологізми вказують передусім на оцінку особи, хоч загалом основу ономазіологічної категорії особи становлять все-таки професійні та агентивні персоналізми. Останнє, до речі, помітно відтворено в арготичній фразеології, у якій саме професійно-статусних фразем значно більше, ніж у літературній мові. Цю особливість можемо також пояснити професійною зумовленістю арго, яка каталізує цікавість аргоносіїв саме до позначення агентивності.

Незважаючи на незначний кількісний вияв, способів постання особових фразеологізмів в українських арго досить багато, що свідчить про активну мовотворчість їхніх носіїв. Наприклад, помітним вважаємо структурне різноманіття аналізованих соціолектизмів – серед них, щоправда, значно переважають прикметниково-іменникові словосполучення (*дзяд калварійський* ‘недотепа’ [2:135], *патентований цимес* ‘здеморалізована дівчина’ [9:80]), хоча спостерігаємо й іменниково-іменникові (*отец наставник* ‘суддя’ [3:152], *помічник смерті* ‘лікар’ [3:152]) чи прийменниково-іменникові фраземи (*на твинт* ‘гордий’ [2:87]). Власне така структура репрезентує два шляхи творення арготичних фразеологізмів: 1) поєднання двох слів у словосполучення й подальшу його фраземізацію внаслідок семантичного перенесення й частотності вживання та 2) згортання чи еліпсис ширших синтаксем у фразему. Перший із зазначених різновидів є значно продуктивнішим в арго й зазвичай реалізований у формуванні фраземи через здобуття додаткової ознаки. У такому разі до наявного іменникового арготизму додають певний атрибутивний елемент для увиразнення його семантики, набуття нових експресивно-оцінних компонентів значення: *курка* → *курка вимочена* ‘жінка, яка багато пережила’ [2:142], *правічка* → *правічка на вухо* ‘повія’ [2:150], *Юсько* → *Юсько з Калічанки* ‘вуличник, розбишака’ [2:125]. Натомість основним значеннєвим виразником і каталізатором фраземотворення в арго стає метафора як вияв типовості перенесення певних ознак, наявних у семантичній структурі твірного словосполучення, на позначувану особу. Відповідно можемо виокремити певні риси, прикметні для соціолектної фраземіки:

1) **прецедентність фраземотворення**, яка полягає у використанні широко відомих понять у нетиповому для них значенні через пряму метафору (*Лука Мудищев* ‘бабій’ [4:27], *Марія Демченко* ‘балакуча, сварлива жінка’ [2:99]) чи її деформацію (*міністр освещенія* ‘семінарський слуга, що світить світло’ [8:191]). До згаданого процесу, крім власне онімів, залучають апелятиви, широко вживані в окремих соціумах: це свідчить про своєрідне кодування позначеного, розшифрувати яке може лише утаємничена людина (наприклад, *дудка божя*

‘дяк’ [8:185]). Вказані процеси є особливо активними в школярсько-бурсацьких соціолектах, репрезентуючи схильність підлітків до обігрування сталих понять і можливої у такому разі карнавалізації дійсності. Згадану карнавалізацію реалізують різноманітні перекручення, свідоме спотворення, надання чомусь / комусь протилежних ціннісних чи характеристичних ознак з іронічною метою (пор. рос. *міністр просвещения* – бурс. *міністр освещенія*). Підґрунтям для таких перекручень стає передусім фонетична подібність зіставлюваних назв, що створює паронимазійний ефект, типовий для фраземного номінування арго (*прости господи* ‘повія’ [2:102], *Єбана грозний* ‘донжуан’ [2:106]). Зокрема, у номені *прости господи* ‘повія’ зіставлено два світоглядні полюси – святість і тілесність (типове висміювання традиційних релігійних канонів і норм), а в номені *Єбана грозний* ‘донжуан’ вияв сексуальної міцї, хітї чоловіка, очевидно, реалізовано через імпліцитну вказівку на історичну постать – російського царя, який мав декілька дружин; основним виразником “сексуальності” стає пряме значення прикметника *грозний*).

Реалізатором прецедентності на номінативному рівні може ставати набуття фраземою (терміном) нового значення внаслідок переосмислення окремих його компонентів. Власне йдеться про одночасну розфраземізацію фраземи й утворення семантично нового арготизму через актуалізацію певних неоприявнених елементів. Зокрема, в арготизмі *німецька вівчарка* ‘повія’ [3:154] відбулась розтермінологізація назви на позначення породи собак, вичленування окремих елементів «німецький» і «вівчарка» й подальше їхнє злиття у фразему на підставі позамовних і мовних чинників. У такому разі «німецький» вказує на стосунки позначуваної жінки із солдатами Вермахту під час Другої світової війни, а «вівчарка» імпліцитно свідчить про пов’язаність із поняттям «сука», потрацьованим у чоловічому середовищі вкрай негативно (на це вказує народний вислів “тягається, як та сука”, афективні утворення на зразок *сукин син, сука дочка* тощо).

2) **Перифрастичність номенів** реалізовано в іменниково-іменникових чи іменниково-прикметникових синтаксемах, що мають стати альтернативним позначенням професійної чи індивідуальної ознаки людини: *жалосное сердце, сердечний пластир* ‘медсестра’ [3:152], *ключар від раю, отець наставник* ‘суддя’ [3:152], *коров’ячий батько, кінський лікар* ‘ветеринар’ [3:152], *помічник смерті* ‘лікар’ [3:152], *просветитель юних* ‘учитель’ [8:195], *табачна душа* ‘курій’ [8:198]. Такі арготизми вважаємо нейтральними щодо своєї оцінки, адже вони вказують на жартівливе ставлення називачів до реалій дійсності, глузування з певних життєвих обставин. Зазначені

іронічні інтенції зазвичай стосуються серйозних речей, які у специфічних соціумних умовах втрачають свою смислову винятковість (наприклад, смерть на війні розуміють не так критично, що відображено в номені *ключар від раю*, пов'язаному з біблійною історією про потойбічне життя).

3) Аналізовані особові фразеологізми відзначаються **високим рівнем описовості**, реалізатором якої стають різні ознаки (подаємо лише найпомітніші з них чи зреалізовані в декількох номенах):

– одяг як визначальна професійна ознака людини (*лакіровані голенища* ‘капітан’ [3:149], *чорна хмура* ‘ревізор, судовий радник’ [2:55]);

– розмір як вказівка на значущість особи (*заведуючий совєтської властью* ‘дрібний начальник у підприємствах’ [2:106], *консистерські блохи* ‘урядники консисторії’ [4:21]);

– типова виконувана дія, виражена неоприятно (*ротна шкура* ‘бунчужний’ [3:142] – пор. *шкуру дерти*, *потилічний снайпер* ‘енкаведист’ [3:150] – стріляє в потилицю, *вперьод з заду* ‘військовий жандарм’ [3:150], *побег за нами* ‘генерал’ [3:149] – втеча, неспроможність воювати та керувати військом – це, зокрема, відтворене в переосмисленні пропагандистського слогана «Враг будет разбит, победа будет за нами»);

– кількісно-конкретизований вияв здоров'я / нездоров'я (*жминя душі* ‘слабосилий чоловік’ [2:120], *фраєра кавалок* ‘дурень’ [2:158], *як шустка хлоп* ‘чудовий на вигляд’ [2:89]);

– апелювання до статевих органів як вказівка на недолугість особи (*дупа зашита* ‘нездара’ [2:136], *молодий в яйцях* ‘недосвідчений’ [8:191], *пуцька зломана* ‘остання нездара’ [2:151]);

– предметно-утилітарна конкретизація п'яної особи (номени зі значенням ‘дуже п'яний’: *п'яний як беля*, *п'яний в димину*, *п'яний в дим*, *п'яний в дрезину*, *п'яний в стельку*, *п'яний до лампочки*, *п'яний до положенія риз* [2:101] чи ‘людина напідпитку’: *під газом* [3:158]);

– тварина як репрезентант певної професійної чи особистісної риси (*пташка з закованим носом* ‘донощик’ [4:21], *серая кобилка* ‘піхотинець’ [4:149], *скотінка для бойні* ‘піхотинець’ [4:149]);

– дія, спрямована на голову, як свідчення розумової неповноцінності (*вар'ят з мокрою головою* ‘божевільний, дурень’ [3:161], *гайки розвинтились* [4:27], *стукнула в голову моча / малаф'я* ‘дурень’ [4:27]);

– неможливість виконання чогось як вказівка на професійну непридатність чи недосвідченість (*купець на здохлу рибу* ‘кепський торговець’ [2:142], *механік носом бульки пускати* ‘кепський спеціаліст’ [2:145]);

– порівняння з чимось як вияв позитивної оцінки (*как бог молодой* [9:79], *хлоп як шустка* [2:89]).

4) **Активне залучення позамовних реалій** зумовлено соціумом, смисловим наповненням конкретної тематичної групи. Наприклад, у мілітарному соціолекті фраземи здебільшого відтворюють певні колізії вояцького життя: на проміжне положення капітана у військовій ієрархії вказує номен *не сюди й не туди* [3:149], арготизм *цісарська дитина* [3:143] пов'язаний із відомим твердженням, що цісар – батько для солдатів, а номен *беспросветная жизнь* [3:143] свідчить про неспроможність підстаршини отримати інше, більш високе звання. Такі арготизми відзначаються підвищеним рівнем іронії, за рахунок якої прагнуть посміятися з позначуваної особи (пор. *зречана каша* [3:152], *противоздушна оборона* ‘військовий кухар’ [3:152]).

5) **«Ідіоматичність» окремих компонентів** – завдяки метафоризації компонентів словосполучення набуває смислової стійкості (*залізний студент* ‘вічний студент’ [4:50], *стара війна* ‘бувалий фронтовик’ [3:144], *тяжкий фразер* ‘недотепа’ [2:157]). До цього явища залучено також мотиватори-назви осіб, які індивідуалізуються за рахунок додаткових конкретизаторів: *айвай велике* ‘великий пан’ [2:127], *мурка з однією цицькою* ‘повія, яка має справу тільки з блатними’ [2:100], *попадя з кучі* ‘груба й здорова жінка’ [9:194], *франт іванович* ‘елегант’ [4:43].

6) Для позначення певного поняття в аргі часто обирають сутнісно протилежні чи належні до іншого смислового поля поняття, реалізуючи **фраземну «карнавалізацію дійсності»**. Наприклад, для позначення розумових здібностей особи апелюють до його статевих можливостей (*хлоп з яйцями* ‘розумна людина’ [2:159]), місце людини у суспільстві репрезентують назвою дрібної речі (*хлоп як шустка* ‘молодець’ [2:89] від *шустка* ‘дрібна монета’).

7) **Складна асоціативність фраземотворення** – в окремих випадках фраземне номінування визначають абсолютно ситуативні чи неоприятні мовно асоціації (жестова природа мотивування лежить в основі фразеологізму *п'ятью п'ять лозовая* ‘онаніст’ [2:99] – в основі тотожність рухів; *руб двадцять* ‘особа, яка шкутильгає на ліву ногу’ [9:80] – в основі неповноцінна тотожність суми та особи; *двадцять два* ‘жандарм’ [3:139] – апелювання до картярських понять – переосмислення гри 21 або ‘очко’: 22 – перебор, тому свідчить про небезпеку, є неприпустимим (так само як і візит жандарма-наглядача), уже згадані фразеологізми *не сюди й не туди*, *беспросветная жизнь*, *вперьод ззаду* ‘військовий жандарм’ тощо).

Отже, фраземне номінування осіб відзначається певними специфічними рисами, що свідчить про його номінативну неординарність. Передусім цю неординарність простежуємо в продуктивному творенні професійних і соціальних назв, що

загалом є нетиповим для загальномовної фразеології (у ній переважають все-таки фразеологізми на позначення певних оціночних рис людини). Тому не є дивним, що в соціолектах зазначені тематичні групи активно поповнюються фраземами – цьому сприяють номінативна

асоціативність, залучення нетипових процесів називання осіб, а також високий рівень іронії й загальної конотованості мотиваторів і мотивантів, які ми вважаємо визначальними ознаками розглядуваного субстандартного явища.

Література

1. Андросова С. А. Объективация характеристики человека во французской арготической фразеологии : дисс. на соиск. уч. степени канд. фил. наук : 10.02.05/ Светлана Александровна Андросова ; Воронеж. гос. ун-т. — Белгород, 2011. — 222 с.
2. Горбач О. Арго в Україні / О. Горбач. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. — 688 с. — (Серія “Діалектологічна скриня”).
3. Горбач О. Арго українських вояків / О. Горбач // Наукові записки Українського Вільного Університету. Філософічний факультет. — 1963. — Ч. 7. — С. 138—173.
4. Горбач О. Арго українських школярів і студентів / О. Горбач // Наукові записки Українського Вільного Університету. Філософічний факультет. — 1966. — Ч. 8. — С. 3—55.
5. Дзензелівський Й. О. Арго волинських лірників / Й. О. Дзензелівський // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. — 1979. — Т. 16. — С. 179—216.
6. Дзензелівський Й. О. Арго нововивівських кожухарів на Волині / Й. О. Дзензелівський // Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae. — 1977. — Т. XXIII, f. 3—4. — С. 289—333.
7. Красса С. И. Арготические фразеологизмы в современном русском языке : семантический и лингвокультурологический аспект : автореф. дисс. канд. филол. наук : 10.02.01 / Сергей Иванович Красса ; Ставроп. гос. ун-т. — Ставрополь, 2000. — 20 с.
8. Широцький К. Словарець бурсацького говору / Кость Широцький // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Т. 6. — Харків, 1998. — С. 181—206.
9. Щепотьєв В. Мова наших школярів / В. Щепотьєв // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн. 3. — С. 76—81.

УДК 811.161.2'373.7'282.2 (477.54)

Н. Ф. Уманцева

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Образ людини у слобожанській діалектній фразеології: аксіологічний вимір

Уманцева Н. Ф. Образ людини у слобожанській діалектній фразеології: аксіологічний вимір.

У статті розглянуто важливий фрагмент слобожанської фразеології, центрований образом людини. З'ясовано особливості аксіологічної параметризації окремих її відмінних ознак у контексті загального культурного континууму українців та їх ментальності. Акцентовано аксіологічну значущість тих ознак, які перебувають між собою в антонімічних відношеннях. Відзначено конструктивну важливість ментальних та вербальних стереотипів для вираження широкого спектру оцінних характеристик людини. Виокремлено ті домінуючі риси та ознаки людини, які виявляють свою універсальну для народу релевантність і детерміновані особливостями його культури, світогляду, національної ментальності українців.

Ключові слова: діалектна фразеологія, образ, семантика, цінність, стереотип, оцінна характеристика, суб'єкт оцінки.

Уманцева Н. Ф. Образ человека в слобожанской диалектной фразеологии: аксиологический измерение. В статье рассмотрен важный фрагмент слобожанской фразеологии, центрированный образом человека. Выявлены особенности аксиологической параметризации отдельных его отличительных признаков в контексте общего культурного континуума украинцев и их ментальности. Акцентируется аксиологическая значимость тех признаков, которые находятся между собой в антонимических отношениях. Отмечена конструктивная важность ментальных и вербальных стереотипов для выражения широкого спектра оценочных характеристик человека. Выделены те доминантные черты и признаки человека, которые проявляют свою универсальную для народа релевантность и детерминированы особенностями его культуры, мировоззрения, национальной ментальности украинцев. **Ключевые слова:** диалектная фразеология, образ, семантика, ценность, стереотип, оценочная характеристика, субъект оценки.

Umantseva Nadiya. Image of a person in Slobozhanskaya dialect phraseology: axiological measuring.

The paper deals with the important fragment of Slobozhanskaya phraseology, centered by the image of a person. Characteristics of the axiological parameterization of some of its features are found out in the context of the common cultural continuum of Ukrainians and their mentality. The axiological importance of those features which is in antonymous relations between themselves is accented. The constructive importance of mental and verbal stereotypes for the expression of a wide range of evaluation characteristics of a person is noted. Those dominant features and human characteristics which demonstrate its universal relevance for the people and which are determined by the peculiarities of its culture, word view and national mentality of the Ukrainians are found.

Key words: dialect phraseology, image, semantics, valuation, stereotype, evaluation characteristic, subject of evaluation.

Людина живе у світі сенсів, а не значень. Кожне явище дійсності, чи то реальне, чи то уявне, обов'язково розглядається й осмислюється культурною особистістю з погляду його цінності – етичної, естетичної, утилітарної тощо. Цінність як категорія свідомості, що знаходить своє втілення в аксіологічній параметризації світу, є, звісно, історично несталою. Зміна смаків, уподобань, поглядів на світ, розуміння прекрасного й потворного, потрібного й непотрібного, важливого й неважливого безпосередньо відображається в способах та змісті характеристик навколишнього світу. З іншого боку, оцінна динаміка світу зовсім не означає відсутності певних констант, стереотипів, під знаменником яких здійснюється характеристика дійсності. Стереотип у будь-якому його вимірі (вербальному, світоглядному, загальнокультурному тощо) так чи так пов'язаний з уявленнями про норму. Своєю чергою, норма є внутрішньо властивою ознакою ментального утворення, яке отримало в сучасній науковій літературі назву *концепт*. Усе це свідчить про тісний взаємозв'язок трьох явищ різного порядку – концепту, стереотипу й оцінки.

Стереотипи, що знаходять своє вираження в оцінних характеристиках світу, ведуть у далеку давнину. Якщо розглядати світ у вимірі української ментальності та зумовлених нею стереотипах і оцінках, можна помітити одну особливість. Вона полягає в тому, що в національній картині світу однаковою мірою заперечуються протилежні, максимально градуйовані якості явищ, що стосуються всіх аспектів життя людини. Так, стереотипно негативним є погляд і на надмірну розкіш, і на цілковито злиденне життя, відхиленням від норми вважається і надмірна худорлявість чи повнота людини. Відтак можна вести мову, що концептуально-центричним у змістові оцінної

характеристики світу та її оприявлення у вербальних стереотипах є відчуття або пошук гармонії. Гармонія світу є, на наш погляд, тією вихідною точкою, що формує стереотипні погляди на сприйняття світу в координатах національної культури. Окремі форманти національної культури, що в їх формальному мовному вираженні не є абсолютно стійкими, статичними, характеризуються змістовою константністю та історичною тяглістю. Без перебільшення, до таких формантів належить діалектна фразеологія.

Об'єктом нашого аналізу є слобожанська фразеологія, локалізована Харківським районом Харківської області. Зауважимо, що нині цей район є значний розміром. Він безпосередньо прилягає до міста, є ніби його продовженням. Складні процеси соціальних змін, міграція населення, урбанізація села не можуть не приводити до виразно помітних змін типів мовних особистостей. Старше покоління, яке є носієм традиційної мовної картини світу, ретранслятором усього фразеологічного багатства мови, покоління, що ввібрало в себе цінності народної культури, поступово відходить із життя. Звісно, що це не може не позначитися на складі діалектної фразеології досліджуваного регіону. Утім, ця фразеологія, попри всі свої зміни й модифікації, несе в собі сформовані віками образні характеристики світу, виражає еталонні оцінки та культурні цінності. У цьому зв'язку посилений інтерес викликають ті діалектні фразеологізми, що мають антропоцентричний характер. Розгляньмо особливості вираження національних стереотипів та оцінку семантику діалектних фразеологічних одиниць, що стосуються діалектного образу людини.

Вербалізація оцінки та побудова аксіологічно маркованого образу людини може здійснюватися в діалектній фразеології різними способами.

Щонайменше можна виділити два: перший полягає у використанні оцінно-індиферентних слів для побудови стійкого словосполучення, значення якого є виразно оцінним. Сюди належать вирази типу *ні риба ні м'ясо, ні в тин ні в ворота, ні в кий ні в лий, ні Богу свічка ні бабі кочерга, ні за холодну воду не братися* тощо; другий спосіб полягає у використанні знаків народної культури з виразною оцінною семантикою. Такими знаками (образами народної культури), зокрема, є *баран (дивиться як баран на нові ворота), бик (упертий як бик), віл (роботящий як віл), в'юн (слизький як в'юн), довбня (хоч довбню довби)* та інші.

У сферу оцінної діяльності потрапляють усі ті ознаки людини, що, з точки зору суб'єкта оцінки, порушують певну норму, інакше кажучи, вони є відхиленням від неї в сторону максимального зменшення або збільшення. Точкою відліку є ознака *помірний*. Надто високий або надто низький є не лише відхиленням від норми, але й сприймається мовцем як позитивні чи негативні якості людини. Стереотипне уявлення про дуже високу людину формується навколо образу дерева, причому в ролі останнього виступають найчастіше знаки національної культури – *сосна, дуб, верба – високий як верба (дуб, сосна, соняшник)*. Діалектна фразеологія дає можливість простежити руйнування цього стереотипу. У модифікованих зміною фрагментів національної мовної картини світу фразеологізмах виступає замість еталонного образу не дерево, а будівля чи предмет споруди: *каланча, телеграфний стовп*. Якщо високий зріст традиційно осмислюється більше позитивно, ніж негативно, то низький зріст людини є предметом кепкування, глузування, насмішок: *метр з кепкою (шапкою), метр в приприжку, три вершка од горшка, свині по петельку* та ін. Наведені фразеологізми припустимо розглядати як свідчення однієї важливої риси національного характеру українців – схильності до оцінювання світу крізь призму комічного (*дід бабі рідний Федька; бабський ополоник; ліз по лесніці, а упав з драбини; у городі бузина, а в Києві дядько*). Невипадково гумористичне, жартівливе, подекуди іронічне начало займає таке важливе місце у способах і типах аксіологічної параметризації людини в діалектній фразеології. Зауважимо, що до сфери оцінності, особливим складником якої є гумористичність, потрапляють різні риси зовнішності й характеру людини, її соціальний стан, сімейне життя, ставлення до роботи тощо. Для прикладу наведемо такі фразеологізми: *красива як свиня сива; така красива, що тільки горобців лякати; і пальці знати; ніхто в боки не товхає (не штовхає); сиди Векло ще не смеркло; яке бігло, таке підбрало; не ламай лошаї спину; наздогад буряків, щоб дали капуста; так їсти хочеться, що*

й переночувати ніде; таке крупне, що хоч з рогатки стріляй.

Можна сказати, що стереотипи експлікують уявлення про крайні точки певної градаційної шкали. Однаковою мірою негативними є стереотипи як дуже товстої, так і дуже худі людини. Порівняймо: *товстий як бочка (як бочка з пивом), конем не об'їдеш, гладка як свиня (як свиня годована, як порося годоване), справна (товста) як лаханка; як гарбуз; гладкий (сравний) як кабан, товста як корова; у двері (у шкуру) не влазить, худий як швабра, худий як шпала (як доска), худий як тремпель, як глист (як глиста); як драбина, як цука (вобла, сільодка); ноги як карандаші в стакані; од вітру качатися; хоч (хоть) кирпичі під мишку (руки) бери, (шоб не здувало) тощо.*

У контексті розглядуваної проблеми не можна не звернути уваги на ті стереотипи, що лежать в основі вираження такої значущої ознаки людини, як ставлення до роботи. Антонімічною тут є опозиція *працьовитий – ледачий*. Працелюбність зазвичай знаходить своє вираження в образах руху: *швидкий як віник (як електровіник), моторна (швидка) як мітла, за що не возьметься, все в руках горить; крутиться як муха в окропі; на одній нозі (на п'ятці) крутиться; світу білого не бачить; гнути спину од зорьки до зорьки (од зірочки до зірочки, од зорі до зорі); мотатися (носитися, робити, товктися) як проклятий (як проклятуций, як скажений); бігати (мотатися, робити) як заведений (заводний, опечений, ошпарений, оглашений); копатися (довбятися, ковириятися) як жук навозний; бігати (микатися) як в одне місце (як у ж...пу) ранений (встрелений; була б шия (голова), а ярмо всігда найдеться; дураків робота любить (переобтяженість різною роботою й обов'язками).*

Натомість характеристика ледачої людини здійснюється за допомогою образів, серед яких помітне місце належить образам із семантикою відсутності руху, нерухомості тощо: *ні з міста (ні з місця) не зруше (не здвинеться, не здвинеш); лежить як колода (як пеньок, як пень, як беззвін); важкий на підйом; робити на кроватному; де сядеш, там і встанеш; на його вік дураків хватує; у невмілого руки не болять; боки м'яти (пом'яти, облежувати, пролежувати); ще не встав, а вже їсти кричить; ні втік ні догнав; моторний як собака чорний; лень раніше нього родилась (-ся); лежати як лейбо; у стелю (в потолок) плювати; вітер наганяти та інші.*

Так само національні стереотипи яскраво виявляються у сфері діалектної фразеології на позначення багатой і бідної людини. Якщо їх розглядати в глибокій історичній ретроспективі, з'ясується, що більшість із них сягають до тих образів, які є архетипними. Досліджуваний

діалектний регіон дозволяє навести такі вирази на означення багаті людини та її заможного життя: *живе як у Бога (у батька) за пазухою, як вареник в маслі; як сир в маслі купатися; і кури не клюють; красним пре; і на булку й до булки; сит голодному не товариш (не віре); роби, враже, що пан каже; у багатих свої замашки (причуди); у багатих і чорти дітей колишуть; Бога за бороду взяти; Бог любить; дуракам і багатим закон не писаний; брат братом, сват сватом, а грошики люблять счот; як гроші єсть, і в ж... честь (надання переваги багатству, несхвальне ставлення до шикунання, марнотратства, заможності).*

Бідність знаходить свою оцінку характеристику в таких виразах: *за душою ні копійки; у холодільнику миша повісилась; хоч (хоть) шаром покати, в карманах свистить; в карманах дуля; фінанси поют романси; голій як бубун; голод – не тьотка; хоч бавовна, аби кишка повна; голій, босий і простоволосий; гол як сокол; ні кола ні двора тощо.*

Фундаментальною для життя людини є її здатність мислити, мати практичний розум, добре вчитися, володіти широкими знаннями, бути обізнаним у справах. Зовсім не випадково в аксіологічному полі постійно перебувають такі протилежні ознаки людини, як розумний, кмітливий – нерозумний, нетямущий, не спроможний / не придатний до навчання: *набравсь ума як собака бліх (блех); коровам хвосту крутити; курей пасти; в голові аж звенить (гуде); ні в зуб ногою; Богом обіжжений; як опудало городне; голова (твоя) садова (горохова), голова – два вуха, балда в шляпі, голова набита (напхана) половою (соломою, клочками), дев'яносто дев'ять на фронті, а один на ремонті; дурний піп хрестив; не всі дома і не скоро посходяться; не хватає клепки; не хватає сірого вещества (сірого всцества); ні Богові свічка ні чортові кочерга; бекеша (голова) не варе (не варить); дурний, аж плигає; дурний, аж світиться; ума палата; ума як*

в пустому кателку (як в пустому горщику; як в (у) пустій макітрі); умний як биця (як бекало рогате); Ванька (Васька) дома – Маньки нет, Манька дома – Ваньки (Васьки) нет; Вася Колю поганя(є); Балда Івановна; умна (вумна) як гуска (вутка): воду п'є, а не с...ить; не дав Бог жабі крила – вона все небо зрила; в одне вухо влітає, а в друге вилітає; ти йому про попа, а він тобі про Єрьому; в одне вухо влітає, а в друге вилітає; як із Чорнякового лісу (хутора) (привезений); вік учи, а дурним умре; вітром підперезаний тощо.

Наведені приклади демонструють розмаїття образних характеристик людини, що визначаються різними мотиваційними базами, але об'єднані спільною рисою. Остання полягає у виділенні експресивних та градаційних відтінків означуваного явища та постійного їх образного осмислення й переосмислення, унаслідок чого утворюється розлоге поле слобожанських фразеологізмів із значенням «нерозумний», «дурний».

Людина в національній мовній картині світу, важливі форманти якої означені діалектною фразеологією, є об'єктом не просто оцінки, а її відповідності певним уявленням про норму та відхилення від неї.

Різноманітність вербальних форм вираження оцінного ставлення мовців до певних ознак і рис людини та наявність численних відмінних у мовному наповненні фразеологізмів свідчить як про константні для культурно-діалектного масиву зони аксіологічних характеристик особистості, так і про невинні процеси діалектного фразеотворення.

Нюанси оцінної семантики діалектних фразеологізмів та їх парадигми переконливо свідчать, що пізнавально-кваліфікаційна діяльність діалектних носіїв повною мірою відображає схильність українців до м'якого гумору, дотепної іронії, кмітливості, спостережливості та образного світобачення.

Література

1. Грица Т. Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Т. Г. Грица. — Харків, 1996. — 18 с.
2. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Демський. — Львів : Просвіта, 1994. — 62 с.
3. Добролюба Г. М. Красне слово — як золотий ключ : постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. М. Добролюба. — Житомир : Волинь, 2003. — 160 с.
4. Добролюба Г. М. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами — назвами тварин / Г. М. Добролюба. — К. : Волинь, 1997. — 53 с.
5. Етнокультурологія : Словник-довідник / [авт.-уклад. Л. М. Маєвська]. — Житомир : ЖДУ, 2007. — 392 с.
6. Івченко А. О. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини / Анатолій Івченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків : Око, 1993. — Т. 1. — 207 с.
7. Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок Західного Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Н. Д. Коваленко. — К., 2001. — 20 с.
8. Коваль В. И. Восточнославянская этнофразеология : деривация, семантика, происхождение / В. Коваль. — Гомель, 1998. — 213 с.
9. Міняйло Р. В. Традиційні міфологеми в ареальній фразеології сходу України / Р. В. Міняйло, В. Д. Ужченко // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки. — 1998. — № 9. — С. 108—113.

10. Мокієнко В. Українська етнофразеологія у загальнослов'янському висвітленні / В. Мокієнко // Мовознавство : доп. та повід. IV Міжнар. конгр. українців / відп. ред. В. Німчук. — К. : Пульсари, 2002. — С. 379—385.
11. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня., 2-е изд. — Харьков, 1914. — 243 с.
12. Сагаровський А. А. До лексикографічного представлення говірок Центральної Слобожанщини / А. Сагаровський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2010. — № 910. — Серія : Філологія. — Ч. 1. — С. 304—307.
13. Ужченко В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. / В. Ужченко, Д. Ужченко — Луганськ, 2002. — 263 с.
14. Ужченко В. Д. Мікрофразеологізми в контексті загальнономовної фразеології та етнокультури / В. Ужченко // Доп. та повід. IV Міжнар. конгр. українців / відп. ред. В. Німчук., К. : Пульсари, 2002. — С. 189—193.
15. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Ужченко. — Луганськ : Альма-матер, 2003. — 362 с.

УДК 811.161.2'373.46

О. В. Гурко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Стверджувальний зміст у семантичній структурі лексем

Гурко О. В. Стверджувальний зміст у семантичній структурі лексем. З'ясовано лексичне значення слів, що репрезентують ствердження, виокремлено ті частини мови, семантична структура яких найяскравіше реалізує стверджувальний зміст, подано синонімічні еквіваленти до основних лексем, що експлікують ствердження. Помічено, що дієслова та прикметники є одним з найпродуктивніших засобів реалізації стверджувальної семантики, а іменники за допомогою стверджувального змісту передають мисленнєвий стверджувальний акт. Виявлено, що інтенцію ствердження передають числівники означеної та неозначеної кількості, а також ствердження використовують для потрактування протилежних понять атрибутивної семантики. Перспективою подальших наукових розвідок є з'ясування особливостей вживання іменників, що експлікують ствердження в різних наукових стилях.

Ключові слова: категорія, значення, ствердження, лексема, семантична структура, засоби вираження.

Гурко Е. В. Утвердительное содержание в семантической структуре лексем. Выяснено лексическое значение слов, передающих утверждение, выделены те части речи, семантическая структура которых наиболее ярко реализует утвердительное содержание, представлены синонимические эквиваленты к основным лексемам, что эксплицируют утверждение. Замечено, что глаголы и прилагательные являются одним из самых продуктивных средств реализации утвердительной семантики, а существительные с помощью утвердительное содержания передают мыслительный утвердительноый акт. Выявлено, что интенцию утверждения передают числительные определенного и неопределенного количества, а также утверждение используют для трактовки противоположных понятий атрибутивной семантики. Перспективой дальнейших научных исследований является установление особенностей употребления существительных, что эксплицируют утверждение в различных научных стилях.

Ключевые слова: категория, значение, утверждение, лексема, семантическая структура, средства выражения.

Hurko O. V. The affirmative content in the semantic structure of lexems. The lexical meaning of words that transmit statement has been found out. It is singled out those parts of speech, which semantic structure realizes the most clearly affirmative meaning, represented synonymous equivalents to the main lexems that transfer statement. It has been noticed that the verbs and adjectives are one of the most productive means to implement affirmative semantics, and nouns with the help of affirmative content transmit mental affirmative act. Revealed that the intention of statement pass numerals of definite and indefinite number and confirmation is used for correctly interpreting opposing concepts of attribute semantics. Prospects for further scientific studies to identify the specificities use nouns that transfer statements in different scientific styles

Key words: category, meaning, statement, lexem, semantic structure, means of expression.

Сучасну лінгвістику характеризує тенденція до розгляду лексичних особливостей категорій із граматичною домінантою. До них ми уналежнюємо

і ствердження. Питання про вивчення лексичної семантики є предметом зацікавлення багатьох мовознавців (Ю. Д. Апресян [1], Н. Д. Арутюнова [2], О. В. Озаровський [8], Є. С. Ступак [14], М. Я. Плющ [9]). Однак окремих лінгвістичних

досліджень, присвячених описові лексичних одиниць, що експлікують ствердження, у сучасному українському мовознавстві поки що немає, що й зумовлює актуальність цієї наукової розвідки. Саме тому об'єктом нашого дослідження є лексеми зі стверджувальною семантикою. У пропонованій статті маємо на меті виокремити слова, що репрезентують значення ствердження. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: дібрати зі словників лексеми, що передають ствердження; виокремити ті частини мови, семантична структура яких найяскравіше реалізує стверджувальний зміст; подати **Таблиця 1.**

синонімічні еквіваленти до аналізованих лексем. Матеріалом для аналізу стали одиниці нового тлумачного, антонімічного та синонімічного словників української мови.

У сучасній українській мові функціонує чимало дієслів та віддієслівних утворень, що передають ствердження своїм лексичним значенням (див.: Таблиця 1.) У Таблиці 1. класифіковано лексеми за характером вираження значення ствердження, тобто спочатку подано домінанту, а далі слова зі слабшим значенням.

Засоби ствердження	Синоніми	Стилістичні особливості
Стверджувати (недок. вид) Ствердити (док. вид)	Підтверджувати, потверджувати, визнавати, засвідчувати. Підтвердити, потвердити, засвідчити, признати, визнати.	Вказувати на правильність, правдивість чого-небудь [13:681].
Констатувати (недок. вид)	Відзначати, відмічати, указувати, підмічати.	Висловлюючись, розповідаючи тощо, звертати увагу на що-небудь [12:697].
Зауважувати (недок. вид) Зауважити (док. вид)	Помічати, примічати, підмічати, спостерігати, запримічати, постерігати, подибувати. Підмітити, спостерегти, примітити, замітити, запримітити, подибати.	Сприймаючи зором, слухом тощо, звернути увагу на кого-небудь, що-небудь, виділити з оточення [12:572].
Відзначати (недок. вид) Відзначити (док. вид)	Позначати, відмічати, помічати, позначувати, відмічувати. Позначити, відмітити, помітити.	Виділяти що-небудь якоюсь позначкою [12:249].
Запевняти (недок. вид) Запевнити (док. вид)	Запевнювати, упевняти, упевнювати, завіряти. Упевнити, завірити.	Переконувати кого-небудь у чомусь, авторитетно твердити щось [12:550].
Переконатися	Доконатися, запевнитися, впевнитися, пересвідчитися.	Дійти певного висновку, повірити в щось на підставі доказів, спостережень, роздумів тощо [13:156].
Свідчити (недок. вид) Посвідчити (док. вид)	Підтверджувати, демонструвати, указувати. Підтвердити, продемонструвати, указати, засвідчити.	Бути, служити доказом чого-небудь [13:602].
Доводити (недок. вид) Довести (док. вид)	Доказувати, обґрунтовувати, мотивувати. Доказати, обґрунтувати, умотивувати, аргументувати.	Підтверджувати істинність, правильність чогось фактами, міркуваннями, доказами [12:437].
Означати	Значити, мати вагу	Відігравати певну роль, бути важливим для когось [13:60].

Ствердження можуть імітувати й іменники, що за допомогою стверджувального змісту передають мисленнєвий стверджувальний акт, зокрема: *аксіома* (правда, очевидна без доводів, первник, що лежить в основі доказу правдивості інших положень) [4:30], *переконання* (усталений погляд на щось, тверда впевненість у чому-небудь) [6:267], *факт* (реальність, дійсність, те, що об'єктивно існує) [7:667], *правда* (те, що відповідає дійсності) [6:654], *твердження* (думка, положення, вислів, що доказує, підтверджує що-небудь, лежить в основі чогось, теза) [7:496], *доказ* (незаперечний довід або факт, який підтверджує істинність чого-небудь; підтвердження, аргумент) [4:801], *свідоцтво* (офіційний документ, який підтверджує, свідчить якийсь факт або містить відомості про кого-небудь) [7:158], *констатація* (встановлення безсумнівності існування, наявності чого-небудь; повідомлення про точно встановлений,

непорушний факт або явище) [5:314], *свідчення* (факт, річ, обставина, що підтверджують що-небудь; повідомлення про щось, підтвердження чого-небудь очевидцем або обізнаною у певній справі людиною) [7:158], *дійсність* (те, що насправді існує або існувало; реальність) [4:769]. Наприклад: «В цьому є часточка **правди!**» [15:27], «*Наші знання про закони природи і суспільства, перевірені практикою, є знаннями, що правильно відбивають світ, тобто знаннями вірогідними, які мають значення істини*» [11:589], «*Реальність / ірреальність змісту висловлення мовець виражає передусім за допомогою способо-часових форм дієслова, а також деяких структурних елементів речення*» [3:35–36].

Під час дослідження з'ясовано, що стверджувальне значення репрезентують слова атрибутивної семантики, зокрема, прикметники (див.: Таблиця 2).

Таблиця 2.

Засоби вираження	Синоніми	Стилістичні особливості
Позитивний	Ствердливий, ствердний.	Який виражає, містить, у собі згоду, стверджує що-небудь [13:289].
Дійсний	Повноважний.	Який має певні повноваження, права [12:421].
Істинний	Правильний.	Який відповідає дійсному станові речей, не розходиться з правдою [12:647].
Точний	Правильний, поправний.	Відповідний прийнятим правилам, певній ситуації, без помилок [13:756].
Достовірний	Вірогідний, правдивий, імовірний.	Найближчий до правди, справжнього стану речей [12:460].
Упевнений	Впевнений, переконаний, певний.	Який має тверде переконання щодо когось, чогось [13:797].

У нашій роботі ми погоджуємося з думкою М. П. Баган про те, що прикметники сучасної української мови спеціалізуються на запереченні [3: 140] та виокремлюємо аналогічні типи лексем атрибутивної семантики, що експлікують ствердження:

- 1) наявність певної ознаки (*повний, взутий, зрячий, постійний, досвітний, тривалий, активний*);
- 2) буття, присутності (*присутній, постійний, дійсний, живий, наявний*);
- 3) справжності, правдивості (*чесний, щирий, відкритий, добровільний, авторитетний, благовісний, відвертий*);
- 4) вартості, значущості (*багатий, потрібний, простий, щедрий, основний,*

розкішний, конечний, змістовний, достойний);

- 5) схожості, типовості (*схожий, цілісний, подібний, одноманітний, об'єктивний, загальний, додатний, громадський, конкретний*).

Зауважимо, що стверджувальний зміст у структурі висловлення найчастіше реалізують прикметники, що представлені предикатами якості (*могутній, якісний, мужній, гарний, чудовий, сильний, прекрасний, прозорий, найсолодший*). Наприклад: «А коли кам'яний птах злетить у небо, то подарує і нам з тобою щастя. І життя наше стане **світле й пречудове**» [15:73], «Спитай будь-кого, хто **найслухняніший та найдобріший** серед твоїх синів» [15:131], «До слова, ще один льотчик,

правда, більше знаний, як письменник Аттуан де Сент-Екзюпері, є його **найкрацим** другом» [16:98].

Помічено, що ствердження також використовують для потрактування протилежних понять, наприклад: *змістовний* «багатий змістом» та *пустий* «позбавлений насиченого змісту, глибини» [10:158]; *ранній* «який являє собою початкову стадію розвитку, який настає рано, передчасний» та *пізній* «який являє собою останній період розвитку, який настає пізно, запізнений, останній» [10:288]; *прямий* «який іде, пролягає напростоць, з'єднуючи якісь пункти» та *окружний* «розташований навколо чого-небудь» [10:282].

Іntenцію ствердження передають числівники означеної та неозначеної кількості, зокрема: «... **п'ять** разів бачили схід сонця, **п'ять** ночей дивилися на зоряне небо» [16:61], «Розумієте, пані Целіно, після **другого** курсу мене було заарештовано і я просидів **дев'ять** місяців в тюрмі» [15:102], «Цьому бідному дівчаткові лише **десять** років. Я прийму її за дочку. Глібу **дванадцять**» [15:130], «**Кілька** років вивчав

драматургію *Советського октября*» [16:35], «Задав, як в одному галицькому селі бачив **трьох** повішених коло церкви: **двох** селян і *священника*» [16:57], «Всюди одне і те ж... Ніс – **один**, вуха – **два**, губи теж **два**..., ...**дві**, чи **одна**..?» [16:63]. Проілюстровані приклади свідчать про те, що зазначені числівники увиразнюють кількісну семантику та вказують на наявність певної кількості ознак, осіб, подій тощо.

Отже, із проведеного дослідження стає очевидним, що стверджувальний зміст представлений зазвичай в семантичній структурі дієслів, іменників, прикметників та числівників. Дієслова та прикметники посідають вагомe місце в реалізації стверджувальної семантики. Перспективою подальших наукових розвідок є опис лексем різної частиномовної належності зі стверджувальним значенням, дібраних з художніх текстів та з'ясування особливостей вживання іменників, що експлікують ствердження в різних наукових стилях.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
3. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально- семантичні та етнолінгвістичні вияви : монографія / М. П. Баган. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
4. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Вид-во «Аконіт», 2000. – Т. 1. – 910 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Вид-во «Аконіт», 2000. – Т. 2. – 912 с.
6. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Вид-во «Аконіт», 2000. – Т. 3. – 927 с.
7. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Вид-во «Аконіт», 2000. – Т. 4. – 941 с.
8. Озаровский О. В. Способы выражения согласия – несогласия в современном русском языке / О. В. Озаровский // Русский язык в национальной школе. – 1974. – № 6. – С. 70–75.
9. Плющ М. Я. Грамматика української мови: У 2 ч. : Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2005. – 286 с.
10. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. – К. : Вид-во «Довіра». – 351 с.
11. Подольська Є. А. Філософія. Підручник / Є. А. Подольська. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 704 с.
12. Словник синонімів української мови: В 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші]. – К. : Наук. думка, 1999 – 2000. – Т. 1. – 1040 с.
13. Словник синонімів української мови: В 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші]. – К. : Наук. думка, 1999 – 2000. – Т. 2. – 960 с.
14. Ступак Е. С. Функционально-семантическое поле утверждения в современном русском языке: автореф. на соискание научн. степени канд. филол. наук: 10.02.01 – русский язык / Е. С. Ступак. – Таганрог, 2005. – 20 с.
15. Сучасна українська драматургія: альманах / [Упорядн. Я. Верещак]. – К. : Укр. письменник, 2006. – Випуск 4. – 339 с.
16. У пошуку театру: Антологія молоді драматургії / [Упорядн. Н. М. Мірошніченко]. – К. : Смолоскип, 2003. – 545 с.

УДК 811.161.1'371

Е. В. Маслий

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

**Динамика слова ностальгия
как пример инверсионного механизма смыслообразования**

Маслий Е. В. Динамика слова ностальгия как пример инверсионного механизма смыслообразования. Анализируя динамику слова ностальгия, автор статьи обнаруживает тенденцию к переосмыслению феномена ностальгии на основе дизъюнкции, поскольку первоначальное терминологическое и современные значения слова представляют инверсию смыслов, которая несет в себе потенциальную возможность формирования цепочек таких смысловых «переворотов».

Ключевые слова: ностальгия, динамика значений, инверсионный механизм смыслообразования.

Маслий О.В. Динаміка слова ностальгія як приклад інверсійного механізму смислоутворення. Аналізуючи динаміку слова ностальгія, автор статті виявляє тенденцію до переосмислення феномену ностальгії на основі диз'юнкції, оскільки початкове термінологічне та сучасні значення слова являють собою інверсію смислів, яка містить у собі потенційну можливість формування ланцюжків таких смислових «переворотів».

Ключові слова: ностальгія, динаміка значень, інверсійний механізм смислоутворення.

Masliy E. V. The dynamic of the word nostalgia as an example of the inversion mechanism of meaning creation. While analyzing the dynamic of the word nostalgia, the author reveals a tendency to rethink the phenomenon of nostalgia on the basis of disjunction, because the original terminology and modern meanings of the word represent an inversion of significances, which carries the potential possibility for the formation of chains of such meaning «overturns».

Key words: nostalgia, the dynamic of meanings, the inversion mechanism of meaning creation.

Динамика смыслов слова *ностальгия* интересна не только с точки зрения лингвистической, но и антропологической, в качестве материала, иллюстрирующего изменения человека и его жизни за 3,5 столетия. Как известно, термин «ностальгия» впервые использовал швейцарский врач Дж. Хофер в труде «Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimweh» (1688 г.) для описания определённого эмоционального и физического состояния швейцарских солдат, воевавших вдали от своей страны, а также студентов, которые исцелялись вскоре после возвращения на родину [5]. Этимология слова связана с греческим языком: «от греч. *nóstos* – возвращение домой и *álgos* – боль» [9:568], следовательно, ностальгия – это боль от невозможности вернуться домой.

Дж. Хофер считает ностальгию болезнью. Первая стадия заболевания характеризуется им как психическое расстройство, при котором человек испытывает моральные страдания. На второй и третьей стадиях появляются физические расстройства организма с очень серьезными последствиями, вплоть до летального исхода [5].

Известно, что в 17 веке этот термин использовался исключительно в медицине. На протяжении 18–19 вв. понятие транспонировалось в обыденный дискурс и приобрело более широкое значение. Быстрому распространению слова в разных языках способствовала, по-видимому, его благозвучность и мода на иностранные слова. Проследим динамику слова на материале лингвистических словарей русского языка: 1) «тоска по родине» («книжн.») [10:597]; 2) «тоска о прошлом, пережитом от *ностальгия* в знач. «тоска по родине» [6:538]; 3) (2 пол. XVIII в.) «тоска по родине» (прямое), (2 пол. XX в.) «тоска о прошлом, о чем-л. прошедшем, пережитом» (переносное) [9:568]; 4) «тоска по родине, а также вообще тоска по прошлому» [7:422] – чёткое разграничение значений перестает существовать; 5) разг. Тоска о прошлом, о пережитом, об утраченном» [2:1535]. Т.о., выстраивается ряд значений: тоска по родине – тоска по прошлому – тоска по чему-либо в прошлом – тоска по чему-либо, утраченному в прошлом.

Все эти значения включают компонент *тоска*, который, по мнению А. Вежбицкой, наряду с уникальными понятиями русской культуры *душа* и

судьба в найбільшій мірі розкриває особливості національного характеру [3:33]. Примітно, що в стійкому вираженні *тоска по родині*, синонімічному слову *ностальгія*, грецькі слова *боль* і *страдание* замінюються словом *тоска*. Це вказує на те, що російська ностальгія – переживання в більшій ступені душевне і духовне (боль і страдання можуть бути і фізичними). Ср.: «тоска – стан безнадійності, гнетущої, темної придушеності духа, душевної тривоги» [8:402].

Активність почуття, його неподвладність контролю передають глагольні сполучення *тоска береться, взяла, охопила, томить, замучила* і пр. [1]. Силу і безмежність переживання відображають афективні сполучення: *тоска адська; бездонна; безнадійна; беспросвітна; безумна; всепоглиблююча; жгуча; зловіща; мучительна; неодолима; внутрішня; смертна* [4:185].

Б. С. Шварцкопф ще в 1967 г. писав про модифікації слова *ностальгія*, пов'язаних з зміною його значень від конкретного до абстрактного в плані «місце > час», і про появу єдиничних прикладів з конструкцією «ностальгія + по...» [11].

Матеріали Національного корпусу російської мови (253 контекст) і Інтернету дозволяють показати, як змінилася семантика слова в наше час. Приведемо значення слова *ностальгія*, реалізувані ним в різних контекстах¹.

Приклади, в яких представлено значення НОСТАЛЬГІЯ «В ОБЩЕМ ВИДЕ» (86) (об'єкт ностальгії, т. є. її індекс, не уточнюється), свідчать про тенденцію до злиття значень «тоска по родині» і «тоска по минулому» в один складний смислової комплекс: *И от этого «всегда» развивается ностальгия, истинно русская, многозначная, неперебиваемая на другие языки* [Н. Воронель. Без прикрас. Воспоминання (1975–2003)].

В названому комплексі частіше актуалізується саме ТОСКА ПО УШЕДШЕМУ ВРЕМЕНИ (57) (желання повернути час, повернутися в нього, тоска по духу часу), хоча в багатьох контекстах спостерігається зниження інтенсивності переживання ностальгії: *Наверное, маме просто захотелось вспомнить молодость и потолкаться в очереди. Ностальгия – страшное дело!* [Два сапога пара // «Історії з життя» (2004)].

Індекси ностальгії в рубриці НОСТАЛЬГІЯ ПО РЕАЛИЯМ (конкретним/абстрактним/представленим описательно) (45), задаються широким спектром різних об'єктів: це предмети, страви («пиріг з мусуном», «общепитовська котлета»), світ

знайомих і красивих речей, каток, старі добрі кіоски «Мосгорсправки»; дефіцит, система розподілу для випускників вузів, фігурне катання; черги за тією колбасою, мислительна діяльність; чіткість і образність класическої фізики, натуральна деревенська життя, естетика минулих років і пр.: *Ностальгія по ЛІІ-2 – Да, тоді у нас ще був ЛІІ-2, – с мрієвальною грустью проговорив Лукин* [В. Санін. Не говори ти Арктиці – прощай (1987)]. Ностальгія такого роду, як правило, позбавлена гостроти емоційних переживань.

До цієї рубрики належать також приклади, описуючі «СОБИРАТЕЛЬНУЮ», «АТМОСФЕРНУЮ» ностальгію, пов'язану з емоційним переживанням однієї, а частіше багатьох реалій, формуючих атмосферу часу: *Потихоньку підросло покоління, до якого новогодиного замовлення, гітарні перебори Барбари Брільєвської і бризгам шампанського на стелі однакових блочних будинків від Москви до найвіддаленіших країн* [Е. Лахіна. Сказка про змінливу хмарність (2002)]. Т. є., змістовна характеристика ностальгії в контекстах такого роду отримує конкретний індекс, виражений словосполученням «ностальгія по...», або мозаїчно складається з певної кількості різних об'єктів.

Збіг кількості прикладів, в яких реалізуються дві наступні значення, дозволяє передбачити співвідношення і перетин концептів РОДИНА і ПРОШЛОЕ (СОВЕТСКОЕ) в свідомості носіїв мови. Ср.: •ТОСКА ПО БОЛЬШОЙ И МАЛОЙ РОДИНЕ (31) з індексами: Росія, це Отечество, дорогою образом рідної землі, Дальній Схід, Одеса, Новомосковськ, південний місто, російська садиба, старий будинок, будинок, в якому минуло дитинство і пр.

• ностальгія ПО СОВЕТСКОМУ ПРОШЛОМУ, «ПО СОВЕТСКОМУ» (31) з індексами: імперія, сильна, тверда рука, сталінізм, російська реальність (милиционер), військова сила, єдинствена соціальна рамка, «стройність ідеології», єдиногласіє, російський проєкт, стабільність / порядок / достаток / спокій брежньєвських років; тотальне планування; дележка природи і т. п.: *Ностальгія по російському образу життя, загальному гумору, загальній естетиці, приблизно рівний рівень життя більшості населення представлених країн* [М. Кристал. Льви наші по барабану? (2001)].

Очевидно, що в ряду випадків ностальгія такого роду створюється штучно з допомогою пропаганди СМІ і пр., перетворюючись в медійний штамп: *...насильствено створювана ностальгія виконує роль ідеології, між розрахунками телепродюсерів і активністю глядацьких*

¹Цифра в дужках позначає кількість контекстів.

аудиторій ставитися знак рівності, а ступінь присутності радянського кіно на екранах і в нашому зрительському досвіді невіддільним образом свідчить на користь уявляваного єдиномислячого... Так виникли «ностальгія по радянському» як медійний штамп [Н. Самутіна, Б. Степанов. А вас, Штирлиц, я знову попрошу залишатися (2009)].

Окрему групу складають назви фільмів, збірок, текстів, кафе, ресторанів і пр., що містять слово *ностальгія*. Ці назви (26) можна розділити на дві групи: а) ті, що відображають його традиційне значення (фільм А. Тарковського, вірш А. Городницького і пр.), б) ті, що використовуються як маркер комерційного успіху і привабливості для певної категорії людей: *Як часто буває, ностальгія була точно комерційно продана: в наступному році пластинка отримала шість нагород «Греммі» і була продана в кількості 14 мільйонів екземплярів* [В. Биков, О. Деркач. Книга століття (2000)].

Ностальгію по духовності, моралі, цінностям (в тому числі традиційним сімейним), значущій природі, по реальним людям, щирим, повнокровним почуттям відображає рубрика «ГОСКА ПО «БЕЗУСЛОВНОМУ», ПОДЛИННОМУ (18): *Ностальгія по тому стану людини як типу, коли все в людському світі щось значило або, в кращому випадку, хоча б хотіло, намагалося, повинно було значити; коли можливо було «значуще»* [С. С. Аверинцев. Моя ностальгія (1995)].

Приклади, що фіксують значення «ностальгія ПО ЧОЛОВІКУ/ЛЮДЯМ» (10), демонструють середню інтенсивність переживання, яку можна передати таким чином: згадую людей, сумую по людям з минулого і сьогодення: *Чому я не можу набрати 0000000 і почути твій голос? Ностальгія, ностальгія. Ладно, беру тебе міцно-міцно і цілую* [Письмо дівчинки подрузі (2003)].

Тобто, розширення семантики слова ностальгія відбувається: 1) за рахунок зміни головного компонента формули, який уточнюється в контексті. Це може бути «грусть, самотність, біль, печаль, туга, сум, жалість, самотність, самотність, самотність; «легка, приємна, тепла грусть, приємні спогади; «жестяке згадати (згадати) час, реальність, людей і пр., бажання думати про минуле; «жестяке відтворити колір епохи (соціальна ностальгія), атмосферу часу (індивідуальна ностальгія) і пр.

2) за рахунок збільшення валентностей головного слова *ностальгія* (індекс формули зростає кількісно і змінюється якісно). Більше половини сучасних контекстів реалізують значення «туга по чому-небудь», в тому числі по

конкретному предмету (котлеті, літаку, дешевій колбасі і пр.). Збільшується кількість прикладів, що включають абстрактні іменні, які набувають певної «цінності» контекстуально (очередь, царизм, сільська життя).

Ностальгію часто визначають як «російську національну хворобу». Однак невелика кількість прикладів, що підтверджують це, свідчить про те, що ностальгія перестала бути «загальною» хворобою, видозмінившись, в першу чергу, в здатності окремих людей сприймати життя виключно гостро (?), болісно (?), сумно (?): *Другий вузол подвійності в цьому центральній, смислообразуючій епізоді фільма: ностальгія – туга по Родині, ностальгія – світова біль...* [М. Туровська. 7 с 1/2 і Фільми Андрія Тарковського (1991)]. В цьому контексті туга по батьківщині звертається в тугу по світовій гармонії, в якій виявляється здатність слова *ностальгія*, набувати «новий» зміст. К випадковому слововжиттю можна віднести ностальгію «инопланетян по землі», «випущеної пташки по домі», ностальгію як виявлення консерватизму і пр. О розширенні семантики слова свідчать приклади, в яких це переживання проєцирується не тільки на минуле, але і сьогодення і майбутнє; не тільки на батьківщину, але і на якусь альтернативу їй; не тільки на трагічне, але і на не трагічне.

Подібне значення ностальгії – туга по небувавшому, по упущеній можливості знаходимо в одному з блогів Інтернету: *за красивим фасадом ностальгії ховається щось, набагато більш жахливе, ніж туга по минулому. Ностальгія – це туга по небувавшому. По тому, що могло б бути, але не стало, не стало, не стало, не стало* [Marinka. LiveJournal].

Там же виявляються приклади, що свідчать про зміну якості самого переживання ностальгії: *Ностальгія це спогади про приємні моменти в минулому житті; Конечно, мне греет душу воспоминание, например, о липовой аллее, с которой много связано в моем прошлом, но ведь это в моей памяти. Мне вовсе не обязательно сидеть целыми днями на скамейке, чтобы любить все это. Так не ЭТО ли НОСТАЛЬГИЯ?* [Женский журнал MyJane].

«Нові російські емігранти» – сучасні люди, їздячі в інші країни на постійне проживання, пишуть: *Не відчуваю ніякої туги по Родині. Тепло при спогадах, да, хороше ставлення до країни, але не туга і не потреба повернутися. Близьких людей люблю і хочу з ними поділитися. Мені як завжди, на Родині іноді така туга*

одолевают... (Поиск по блогам Живого Журнала. Существует ли тоска по Родине на самом деле?).

Материалы личных блогов, форумов, социальных сетей свидетельствуют о расширении значения слова *ностальгия*, вследствие которого безмерная тоска по прошлому трансформируется 1) в тоску по несбывшемуся, по упущенной возможности; 2) в грустные, приятные, тёплые воспоминания о прошлом, приятное сожаление, согревающее душу. Последние часто окрашены в светлые тона и имеют к традиционной ностальгии лишь косвенное отношение. Это трансформация семантики слова *ностальгия* вызвана, в частности, изменившимися условиями жизни современных людей (возможностью быстрой и очень простой коммуникации, возвращения в то место, по которому скучает субъект). Поэтому велика вероятность того, что интенсивность ностальгии

как переживания высокой степени напряженности будет снижаться и дальше. Об этом свидетельствует и малочисленность примеров, описывающих ностальгию как болезнь.

Очевидно, что в ряде словоупотреблений окончательно теряется связь современного значения слова *ностальгия* с его этимологией (ср. *ностальгия* – болезнь с возможным смертельным исходом, *ностальгия* – приятные воспоминания о прошлом). В этом случае можно говорить об инверсии смысла, обеспечивающей переосмысление феномена на основе дизъюнкции в ином социальном контексте. Будучи одним из универсальных механизмов смыслообразования, инверсия несет в себе потенциальную возможность формирования цепочек таких «переворотов» смысла.

Литература

1. Бирюк О. Л., Гусев В. Ю., Калинина Е. Ю. Словарь глагольной сочетаемости непредметных имен русского языка [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://dict.ruslang.ru/abstr_noun.php
2. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб : Норинт, 2008. — 1535.
3. Вежбицкая А. Русский язык / Анна Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. — М. : Русские словари, 1996. — С. 33—85.
4. Горбачевич К. С. Словарь эпитетов русского литературного языка / К. С. Горбачевич [Институт лингвистических исследований РАН] / Отв. ред. С. Кузнецов. — СПб : Норинт, 2000. — 221 с.
5. Кондаков И. Психологический словарь, 2000 // Национальная энциклопедическая служба [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/478/word/nostalgiya>
6. Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов / Е. А. Левашов, Т. Н. Поповцева, В. П. Фелицына и др. / под ред. Н. З. Котеловой. — М., 1984. — 808 с.
7. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Словарь русского языка: Ок. 80 000 слов. — М. : Рус. яз., 2003. — 944 с.
8. Словарь-тезаурус синонимов русской речи / Под общ. ред. Л. Г. Бабенко. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007. — 512 с.
9. Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / Л. М. Баш, А. В. Боброва и др. — М., 2003. — 960 с.
10. Толковый словарь русского языка / Гл. ред. Б. М. Волин и проф. Д. Н. Ушаков. — М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1938. — Т. II: Л — Ояловеть. — 1039 с.
11. Шварцкопф Б. С. Ностальгия [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/schwarzkopf/28_583

Мовлення. Текст. Дискурс

УДК 811.161.2'233:398(477)

Д. С. Жук (Лаврик)

Сумський державний університет

Особливості мовленнєвого етикету української лінгвокультури

Жук Д. С. (Лаврик) Особливості мовленнєвого етикету української лінгвокультури. У статті розглядаються особливості мовленнєвого етикету української лінгвокультури, визначається поняття «мовленнєвий етикет», різні підходи науковців щодо класифікації етикетних одиниць. Розкрито їх взаємозв'язок із менталітетом народу та лінгвокультурним материнським кодом, який для української нації є доміантним. На прикладах поетичних дитячих творів було визначено найпоширеніші етикетні формули, що функціонують у мовленні українців. Здійснено аналіз мовних засобів, які сприяють максимальному розкриттю специфіки лінгвокультурного материнського коду нації.

Ключові слова: етикет, мовленнєвий етикет, мовна картина світу, лінгвокультура, лінгвокультурний материнський код.

Жук Д. С. (Лаврик) Особенности речевого этикета украинской лингвокультуры. В статье рассмотрены особенности речевого этикета украинской лингвокультуры, понятие «речевой этикет» и различные подходы ученых относительно классификации этикетных формул. Обозначена взаимосвязь единиц речевого этикета с менталитетом народа, лингвокультурным материнским кодом, который является доминантным для украинской нации. На примерах поэтических произведений для детей были выявлены самые распространенные этикетные формулы, применяемые в речи украинцев. Проанализированы языковые средства, максимально раскрывающие специфику лингвокультурного материнского кода.

Ключевые слова: этикет, речевой этикет, языковая картина мира, лингвокультура, лингвокультурный материнский код.

Zhuk D. (Lavryk) The main features of Ukrainian speech etiquette. This article discovers peculiarities of Ukrainian speech etiquette, deals with the term «speech etiquette» and different ways of its nomination by scientists. The existence of interdependence between the speech etiquette units with mentality of Ukrainian people was uncovered. This paper focuses on lingual cultural maternal code as a dominant thing for Ukrainian nation. Using poetic works for children the author singled out the most widespread etiquette units in speech of Ukrainians. There was analyzed the language means, maximally describing the notion «lingual cultural maternal code».

Key words: the etiquette, the speech etiquette, language picture of the world, lingual culture, lingual cultural maternal code.

Постановка проблеми. Мова є основним виявом національної ідентичності. У ній відтворюється досвід народу у вигляді етноейдем-символів, зворотів, лінгвокультурних концептів, етикетних формул, які розкривають специфіку мовної картини світу й визначають комунікативну поведінку українців. Правила мовленнєвої поведінки прищеплюються дитині з раннього віку й засвоюються в процесі виховання. Декодуючи зафіксовані в лінгвокультурі мовленнєві формули, носій мови пізнає особливий світ національних традицій, звичаїв рідного народу й усвідомлює себе його невід'ємною частиною.

Дослідженням поняття «мовленнєвий етикет» займалися: М. Білоус («Мовленнєвий етикет українського народу», 1989), М. Стельмахович («Український мовленнєвий етикет», 1998), Н. Плющ («Формули ввічливості в системі українського мовного етикету», 1991), О. Мельничук («Український мовленнєвий етикет: синтаксично-стилістичний аспект», 2005), Л. Мацько («Культура української фахової мови», 2007).

Проте лінгвокультурний материнський код, зафіксований в етикетних формулах українського народу, залишається малодослідженим із мовознавчої точки зору, що й зумовило актуальність теми нашого дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей мовленнєвого етикету української лінгвокультури, а також взаємозв'язку формул ввічливості з лінгвокультурним материнським кодом та менталітетом українського народу.

Завданням нашого дослідження є визначення найпоширеніших етикетних формул, їх смислового навантаження в структурі художнього тексту та опис наявних у ньому лінгвокультурних кодів.

Виклад основного матеріалу. Український народ має особливий тип мислення та притаманні лише йому специфічні риси характеру, які закодовані в мовних знаках художніх творів. У процесі спілкування особливі ментальні та поведінкові моделі передаються через формули комунікативного етикету.

Термін «етикет» вживається в різних лінгвокультурах, проте в українській – має свої відповідники: чемність, гречність, що розкриває унікальність норм і правил поведінки саме українського народу.

Сталі формули мовленнєвого етикету порізного кваліфікуються науковцями: «символічні лінгвокультуреми соціально-національної поведінки» (Л. Мацько), «етикетні висловлення» (Н. Гуйванюк), «формули мовного етикету» (О. Миронюк, Н. Плющ), «етикетні формули» (С. Богдан).

Мовленнєвий етикет презентує як окрему людину, так і націю в цілому. Від вдалого застосування формул ввічливості залежить взаєморозуміння між співрозмовниками. Це справжній акт творчості, під час якого відбувається творення «живих» образів, обмін культурними кодами, тому виникає потреба в детальному вивченні змістового наповнення поняття «мовленнєвий етикет».

За словами О. Мельничук, «український мовленнєвий етикет – це система спеціально призначених формул ввічливості, яка склалася у процесі історичного розвитку народу, відображає особливості мовної свідомості, основні риси ментальності, зокрема такі, як доброзичливість, толерантність, щирість, прихильність, люб'язність» [3:15].

Етикетні формули не лише розкривають закодовані в лінгвокультурі усталені морально-духовні цінності, а й сприяють глибшому проникненню в культурний код української нації, її образ мислення та мовні знаки, за допомогою яких носій мови виражає своє світосприйняття. Український мовленнєвий етикет нерозривно пов'язаний із ментальністю народу, про що свідчать дослідження багатьох науковців.

Г. Татаревич у статті «Етикет і ментальність» зазначає: «Український мовленнєвий етноетикет пов'язаний із вдачею українця, його етнопсихологічними рисами. І хоча етикетне

поводження не є прямим свідченням моральності, однак він тісно пов'язаний із українською ментальністю» [4:18].

Мовленнєвий етикет є ознакою розвитку народу, основним виявом національної ідентичності, а також свідченням високого рівня мовної культури комунікантів. Українці, привчаючи дитину ще змалку до вживання у своєму мовленні найпростіших етикетних формул, виховують шанобливе ставлення до старших, створюють сприятливі умови для активізації й розкриття культурних кодів рідного народу.

Розглянемо на прикладах поетичних творів процес засвоєння дитиною лінгвокультурного материнського коду, зафіксованого у формулах мовленнєвого етикету.

Особливого звучання набувають етикетні формули в тканині художніх текстів грузинсько-українського поета Рауля Чілачави, у яких органічно переплітаються два типи лінгвокультур – український та грузинський, що надає специфічного колориту поетичним творам автора, а також сприяє ознайомленню з різними картинами світу.

Для порівняння ми обрали два поетичні твори «*Вірш про корову*» та «*Отарове стадо*», у яких поет використовує як українські етикетні слова-формули, так і лексеми, що характеризують грузинську лінгвокультуру.

Обидва твори об'єднані однією темою: збереження материнського начала, закодованого в образі корови (матері-годувальниці), яка символізує жіночий принцип світотворення й має асоціативний зв'язок з іменником *молоко*. Сам автор спонукає реципієнта до глибинного аналізу й розкриття підтекстової семантики цієї лексеми: символ *молоко* – це не просто їжа для новонародженого, а енергія життя, яка підтримує світопорядок і гармонію у світі. Отже, з молоком матері та звуками колискової пісні в дитині розкриваються, активізуються, закладені ще на генетичному рівні коди-програми, зафіксовані в одиницях мови, зокрема етикетних формулах, які ми розглядаємо на прикладах текстів дитячої літератури.

У поетичному творі «*Вірш про корову*» знаходимо суто українську форму звертання в кличному відмінку *корово*, етикетну формулу прощання *будь здорова* з коренем *здоров-* й дієслово на позначення поведінки ввічливої особи *прощалось*: «А потім сумовито // Прощалось з нами літо. // Казав я: «*Будь здорова*», // *Бабусина корова*» [5:9].

У вірші ж «*Отарове стадо*» автор вживає грузинський повторюваний вигук *ара*, який виступає еквівалентом окличного речення й на фонетичному рівні римується з українським іменником *отара*. Для кращого ж розуміння

мовного матеріалу представниками інших культур, а також для збереження цілісності кодів у художньому тексті, поет надає переклад лексеми *ара* українською мовою (ні): «А Отар – маленький соня, // Зводить очі, наче сонях, // І перечить: «Ара, ара! // В мене стадо, не отара» [5:8].

У поетичному творі «Доброго ранку!» поет в образі бабусі (Старша Мати) зображує жінку, яка тонко відчуває багатство світу природи й спілкується з нею. Акцентуючи на цьому увагу, автор використовує дієслово на позначення поведінки ввічливої особи *зустрічає* й порівняння *наче бусол* під час опису зовнішності старенької, де компонент *бусол* є символом родини, тому й не дивно, що саме він приносить немовлят до української хати. У цьому контексті бабуся є Праматір'ю людського роду та носієм лінгвокультурного материнського коду, дешифрування якого відбувається в процесі комунікації через мовні одиниці.

Навіть домашні птахи в її оточенні вітаються, що підтверджує здогад про першорядність жіночого виховання й домінування материнського принципу в українській лінгвокультурі: «А бабуся, а бабуся, // В білій хустці, наче бусол, // Зустрічає нас на ганку. // – Доброго, бабуся, ранку!» [5:7].

Лінгвокультурний материнський код у цьому контексті реалізується в етикетній формулі привітання *доброго ранку*, семантичним центром якої є морфема *добр* -, а також кличній формі звертання *бабусю*. Синтаксема *в білій хустці* наповнює жіночий, материнський образ, створений автором, особливою чистотою, адже епітет *білий* (архетипний колір) у свідомості українців асоціюється зі святістю, омофором Богоматері, що свідчить про матриархатну основу світотворчої моделі українського народу. Цей факт доводить цінність лінгвокультурного материнського коду, закладеного в мовних знаках, які складають основу мовної картини світу особистості.

Для прикладу запропонуємо власний поетичний твір «*Їжачок*», який був апробований у роботі з дітьми й засвідчив на практиці ефективність засвоєння хлопчиками та дівчатками одиниць мовленнєвого етикету українського народу:

«Йшов по лісу *їжачок*, // Ніс з собою *рюкзачок*,
// Десь узявся сильний вітер, // І сліди його всі вітер.
// Заблукав наш *малючок*, // А до нього стриб *жучок*:
// – Ти не плач, *колючий друже*, // Я люблю *звіряток* дуже [2:165].

У художньо змодельованій ситуації діалогу жучка з їжачком вживаємо національний кличний відмінок *колючий друже*, а також дієслова на позначення поведінки ввічливої особи *зберемо* (*гостинці*), *пригощу* (*чаєм*), що є яскравим свідченням доброзичливості та гостинності українського народу.

Особливого відтінку материнської теплоти та ласкавості надає іменникам суфікс *-ок-* із демінутивним значенням: *їжачок*, *рюкзачок*, *жучок*, *малючок*, *звіряток*, що ілюструє емоційність українців.

Також звернемо увагу на поетичний твір Г. Коршунової «*Рись*», у якому письменниця використовує національний кличний відмінок під час звертання до тварини: «*Сумно* рисі жити в лісі. // Хто б хоч слово *мовив* рисі, // Хто б сказав: «*Пухнаста кицю*, // Як тобі у лісі спиться?» // Хто б *погладив* по голівці, // *Постелив* би на долівці. // *Рись* би *вчилась* муркотіти... // Як її нам приручити?» [1:164].

Письменниця передає лінгвокультурний материнський код, використовуючи пестливу форму іменника: *по голівці*, дієслова умовного способу, що підкреслюють процес виховання й опіки: *[хто] б погладив*, *[хто] б постелив*, *[хто] б сказав*, *[хто] б мовив*. Авторка одночасно декодує прихований асоціативний зв'язок іменника *ліс*, який в контексті набуває символічного значення (рідний дім), що є специфічним для української етнокультури.

Тваринний світ поетичного твору наповнюється материнською любов'ю, ніжністю, турботою. Навіть поширена форма звертання *пухнаста кицю* стає, смисловим, емоційним центром у декодуванні жіночого начала. На асоціативному рівні вибудовується образ доброї, лагідної тварини, яка викликає емпатію в маленького читача. Денотативне значення іменника *рись* (позначати хижака) втрачається, лексема набуває позитивної конотації. Письменниця, порівнюючи *рись* із лагідною кицею, наділяє хижаків рисами домашніх улюбленців.

Порівнюючи метафоричний казковий світ техніки поезії Рауля Чілачави «*Лісовий трамвай*» із власним твором «*Потяг*», знаходимо етикетні формули, які сприяють ефективному засвоєнню українського мовленнєвого етикету як хлопчиками, так і дівчатками.

Найулюбленіші дитячі герої поезії «*Потяг*» (*зайченята*, *жучки*, *павучки*, *черв'ячки*, *ворони* та *жираф*) уживають у своєму мовленні найпоширеніші стилістично нейтральні етикетні форми привітання, прощання: *добрий день*, *привіт*, *до побачення*, які набувають особливого значення в тканині художнього твору й за рахунок образної уяви стають зрозумілішими дітям: «*Добрий день*» кричить усім, // Коли рідний бачить дім. // «*До побачення*» слова – // На прощання Вам співа. //... З пасажирами слова // Ми повторим на «ура», // «*До побачення*» своє, // І «*привіт*» жирафу є» [2:166].

Разом із казковими героями малята залучаються до співтворення образу веселого потяга, який співає й розмовляє. Завдяки використанню звуконаслідувальних слів *ту-ту-ту*,

дзень-дзень діти вчатьсЯ відтворювати звуки потяга й імітують його переміщення. У такий спосіб реалізується найважливіше завдання жінки – навчати дитину рідній мові, адже саме жінка є і залишається носієм культурного коду нації, який отримує своє вираження в певній формі, у нашому випадку – вербальній.

Отже, засобами художньої мови відбувається передача лінгвокультурного материнського коду, який найперше дитина починає засвоювати з вуст матері.

У поетичному творі Рауля Чілачава «Лісовий трамвай» тварини також діють як люди, проявляючи позитивні й негативні етнонаціональні риси характеру, й використовують у своєму мовленні притаманні для українців етикетні формули прохання *обережно, стій*, демонструючи моделі комунікативної поведінки в громадському транспорті: «Білка мовить: // – *Обережно!* // Хто там збоку тисне, *стій!* // Лис нахабно в двері лізе: – Пропустіть мене мерщій!» [5:11].

У такий спосіб відбувається розгортання лінгвокультурного коду українців, а формули ввічливості стають маркерами, які повною мірою розкривають особливості мислення та національного характеру рідного народу.

Г. Коршунова у вірші «Диво-склад» ілюструє особливості світу техніки, але перевагу надає дідусевому вихованню онука, через мовлення якого відбувається засвоєння лінгвокультурного материнського коду й етикетних форм звертань: «Ех, – сказав дідусь онуку, – // Розібрати – не наука. // Як було, вже не складеш, // І нової не утнеш. // Довго хлопець мудрував, // І, нарешті, змайстрував. // Не второпати ніяк: // *Чи то трактор, чи літак?* // Діду, подивись хутчіш! // Ох і машинерія! // Гарний інженер я» [1:164].

Дідусь, ознайомлюючи малого з назвами транспорту: *трактор, літак* (іменниками маскулінної сфери), демонструє наявність лінгвокультурного батьківського коду, що в контексті отримує максимальне вираження завдяки використанню алітерації приголосного [р], який сприяє відтворенню гулу техніки, проте вживання

національного кличного відмінка *діду* свідчить про реалізацію лінгвокультурного материнського коду в тканині художнього твору.

Таким чином, у невеличких за розміром віршових творах об'єднаних темою – техніка, простежується одночасне поєднання як лінгвокультурного батьківського, так і материнського кодів, а також декількох видів мовленнєвих етикетних одиниць, притаманних мовній особистості українця.

Аналізуючи поетичні тексти дитячої літератури та мовні ситуації, можемо виділити найосновніші етикетні формули за допомогою яких відбувається засвоєння лінгвокультурного материнського коду: формули привітання (*Доброго ранку! Добрий день! Привіт!*), прощання (*До побачення! Будь здорова!*), етикетні формули прохання (*обережно, стій*), дієслова на позначення поведінки ввічливої особи (*прощалося (літо), зберемо (гостинці), пригощуй (чаєм)*), дієслова умовного способу (*[хто] б погладив, [хто] б постелив, [хто] б сказав, [хто] б мовив*), які підкреслюють процес виховання й потребу в дбайливій турботі, національні формули звертань у кличному відмінку (*бабусю, діду, пухнаста кицю, колючий друже, бабусина корово*).

Висновки. Отже, на прикладах дитячих поетичних творів ми з'ясували, що процес формування мовної особистості, картини світу маленького українця, засвоєння лінгвокультурних кодів (материнського, батьківського) починається з перших етикетних формул та звертань, почутих донею чи синочком. Ми дійшли висновку, що лінгвокультурний материнський код активізується і через мовлення матері, і через мовлення бабусі, дідуса, які теж долучаються до виховання дитини.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в подальшому виявленні особливостей реалізації лінгвокультурного материнського коду на різних мовних рівнях не лише в поетичних, а й прозових текстах для дітей. Це сприятиме глибшому розумінню внутрішньої суті поняття «лінгвокультурний код».

Література

1. Коршунова А. Диво-склад. Рись / А. Коршунова // Слобожанщина. Альманах літераторів Сумщини. Випуск шістнадцятий. — Суми : «Мрія-1», 2011. — С. 164.
2. Лаврик Д. С. Їжачок. Потяг / Д. С. Лаврик // Слобожанщина. Альманах літераторів Сумщини. Випуск шістнадцятий. — Суми : «Мрія-1», 2011. — С. 165—166.
3. Мельничук О. М. Український мовленнєвий етикет : синтаксично-стилістичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. М. Мельничук. — Чернівці, 2005. — 22 с.
4. Татаревич Г. Етикет і ментальність / Г. Татаревич // Дивослово. — 1998. — № 3. — С. 18—20.
5. Чілачава Рауль Сонце в гроні винограду / Рауль Чілачава. — Київ : «Веселка», 1991. — 20 с.

УДК 811.161.2'42

В. О. Гуменяк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Діалогічна природа універсалу та його комунікативні інтенції
(на матеріалі I Універсалу УЦР)**

Гуменяк В. О. Діалогічна природа універсалу та його комунікативні інтенції (на матеріалі I Універсалу УЦР). Статтю присвячено дослідженню діалогічної природи I Універсалу УЦР та особливостям комунікативних інтенцій, що визначають та організують зміст тексту. Проаналізовано поняття діалогічності як важливої ознаки тексту, розглянуто модель взаємодії адресанта й адресата та способи їх вираження в тексті Універсалу, описано форми вираження діалогічності, виявлено та схарактеризовано інтертекстуальні зв'язки Універсалу.

Ключові слова: діалогічність, адресат, адресант, інтертекстуальність, алюзія, комунікативні інтенції, мовні засоби.

Гуменяк В. А. Диалогическая природа универсала и его коммуникативные интенции (на материале I Универсала Украинской Центральной Рады). Статья посвящена исследованию диалогической природы I Универсала УЦР и особенностям коммуникативных интенций, определяющих и организующих содержание текста. Проанализировано понятие диалогичности как важного признака текста, рассмотрена модель взаимодействия адресанта и адресата и способы их выражения в тексте Универсала, описаны формы выражения диалогичности, выявлены и охарактеризованы интертекстуальные связи Универсала.

Ключевые слова: диалогичность, адресат, адресант, интертекстуальность, аллюзия, коммуникативные интенции, языковые средства.

Humeniak V. O. The dialogic nature of the wagon and its communicative intentions (on the material of the universal I UCR). The article is devoted to the study of the dialogical nature of the First Wagon UCR and characteristics of communicative intentions, defining and organizing the content of the text. Analyzed the notion of dialogicality as important signs of the text, we considered a model of interaction between the sender and the addressee and means of their expression in the text of the Universal, described the forms of expression of dialogicality identified and characterized intertextual communication station Wagon.

Keywords: dialogism, addressee, addresser, intertextuality, allusion, communicative intentions, linguistic means.

Дослідження особливостей функціонування офіційно-ділового стилю української мови періоду становлення української державності 1917–1921 рр. свідчать про його жанрове розмаїття, представлене текстами різного роду: інструкції, звіти, накази, протоколи, обіжники, оголошення, накази, універсали, грамоти, декларації тощо. Лінгвісти звертають увагу на функціонування адміністративно-канцелярського підстилю та становлення української офіційно-ділової лексики в 20-х роках ХХ століття [17]; визначають особливості розвитку стилю в контексті загальних закономірностей еволюції української мови в першій половині ХХ століття [19]; аналізують тексти універсалів Української Центральної Ради, проекти конституцій, законів, наголошуючи на актуальності законодавчого забезпечення мовної політики [15; 16].

Зі спробою відновлення української державності повертаються й форми законодавчого підстилю. Зокрема спостерігаємо відновлення

жанру універсалу. Універсал (польс. universal – королівська грамота, від лат. universalis – загальний) – письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який у XV–XVI ст. видавали в Речі Посполитій королі, а в Україні – гетьмани (іноді представники генеральної старшини і полковники). Безумовно, у нових умовах тексти цього жанру не могли не зазнати змін. Так, типова формула «universis et singulis» («всім і кожному») вже не вживається, проте незмінною залишилася форма: універсал формально звернений до всіх мешканців держави. Тим самим універсали Української Центральної Ради (УЦР) виразно демонструють свою діалогічну природу, яка не була предметом спеціальних досліджень українських мовознавців.

Термін «діалогічна природа» належить до парадигми понять «діалогізм», «діалогічність», «діалогізація». Центральним є поняття «діалог». У вузькому розумінні діалог визначають як «одну з форм мовлення, за якої кожне висловлення прямо адресується співрозмовнику й виявляється обмеженим безпосередньою тематикою розмови»

[1:132]. Діалог у більш широкому розумінні – це «форма (тип) мовлення, що полягає в обміні висловлюваннями-репліками, на мовний склад яких впливає безпосереднє сприйняття, що активізує роль адресата в мовленнєвій діяльності адресанта. Для діалогічного мовлення типовим є змістовний (питання / відповідь, згода / заперечення) та констуктивний зв'язок реплік» [11:135]; «Діалог – це особлива форма спілкування з можливістю удосконалення процесів спільного пізнання, координації дій серед колективів та досягнення достеменних соціальних змін» [4:20]. Поняття «діалогічність» більш широке порівняно з поняттям «діалог». Воно може бути застосоване не лише на позначення мовлення зовнішнього в різних його проявах, а й внутрішнього. Під діалогічністю розуміють відображення в тексті (за допомогою певних мовних засобів) взаємодії автора і адресата з метою досягнення ефективності спілкування [14]. М. Бахтін вважає діалогічність «особливою формою взаємодії між рівноправними й рівнозначними свідомостями» [2:309]. На думку А. Загнітка, «діалогічні відношення – це особливий тип смислових відношень, елементами яких можуть бути тільки цілі висловлення, за допомогою яких виражають себе реальні чи потенційні мовленнєві суб'єкти, автори цих висловлень. Діалогічні відношення не збігаються з відношеннями між репліками реального діалогу – вони значно складніші» [5:125].

Основні форми вираження діалогічності в письмовому науковому мовленні та відповідні мовні засоби вираження схарактеризовані в праці М. Н. Кожиної [8]. Ця характеристика може бути застосована для мовного аналізу І Універсалу Української Центральної Ради, який, маючи «звоні» монологічну форму, насправді є відкритим діалогом.

Важливу роль у змістовій організації Універсалу відіграє заголовок – надтекстовий елемент, який звертає на себе увагу читачів та має неабияке значення в розумінні тексту. Ю. Князєв, досліджуючи роль адресата в заголовках, зауважує: «У заголовках стали вирази практично виступають у перетвореному вигляді, хоча автор використовує їх у розрахунок на те, що вони будуть зрозумілі. При цьому перед читачем стоїть подвійне завдання. З одного боку, він повинен розпізнати у видозміненому тексті першоджерело, що передбачається, а з іншої – співвіднести його зі змістом...» [7:461]. Така міжтекстова взаємодія отримала назву інтертекстуальність. За допомогою міжтекстових зв'язків – алюзій, цитат, ремінісценцій, посилань та ін. – адресант через заголовок намагається окреслити тему повідомлення, завдання адресата (читача), етнокультурні смисли, закодовані в інших текстах. Так, у першому Універсалі УЦР заголовок містить

алюзію (від фр. Allusion – натяк) на твір Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»: «(І) Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною суцього» [18:101]. Тут і далі текст І Універсалу цитуємо за цим виданням]. Алюзія як інтертекстуальна категорія у тексті першого Універсалу УЦР ґрунтується на актуалізації знань Шевченкового «І мертвим, і живим...». Вона «формує приховану діалогічність тексту завдяки своїй здатності опосередковано апелювати до позатекстових знань реципієнтів» [13].

Суб'єктно-текстова взаємодія (автор – текст – читач) передбачає діалог між автором та реципієнтом, але не безпосередньо, а через текст, який стає основним носієм комунікативного навантаження [9]. Уже на початку Універсалу окреслюються адресат та адресант мовлення. Безпосереднє звернення до адресата: «Народе український! Народе селян, робітників, трудячого люду!», – вказує на те, що Універсал адресований усьому українському народові. Народ постає тут як об'єкт комунікації. Усі мовні засоби добираються відповідно до цієї настанови. Адресантом у тексті є Українська Центральна Рада: «Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі». Відповідно до класифікації засобів вираження діалогічності – це перша форма – **«розмова з іншим» (здадуваною особою, ідейними (теоретичними) супротивниками й одностудіями)** [8]. Цікавим, на наш погляд, є мовне вираження цієї форми, що здійснюється за допомогою невластивої прямої мови: «Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так. Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ українській на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям...». Повідомлення передається не від імені «виборних людей», а від імені адресанта, Української Центральної Ради, що акумулює волю свого народу, поєднує його мову зі своєю. Таким чином, створюється діалогічна двоплановість висловлювання. Об'єктивна оцінка подій автором поєднується зі сприйняттям цих подій «виборними людьми». Глибинним адресантом є «виборні люди», а Центральна Рада – посередник, ретранслятор волі народу.

Як відомо, 17 березня 1917 р. з ініціативи Товариства Українських Поступовців на зборах представників українських організацій і угруповань було обрано ініціативну групу, яка стала основою Української Центральної Ради. У квітні на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді та після скликання в травні 1917 р. Українського Національного Конгресу УЦР була визнана єдиним

представницьким органом української революційної демократії й фактично перетворилася на своєрідний парламент, складений з 150 чоловік, обраних від українських політичних партій, професійних і культурних організацій та делегатів від губерній: «Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України».

Наприкінці травня УЦР вислала до Петрограду делегацію на чолі з В. Винниченком та М. Ковалевським. Делегація домогалася українізації війська, адміністрації, шкільництва, а також щоб Тимчасовий уряд висловив своє принципове ставлення до можливості надання автономії Україні. Проте петроградська влада не бажала йти назустріч таким вимогам українців. Зіставлення двох різних точок зору спостерігаємо між позиціями УЦР та Тимчасового уряду і в Першому Універсалі. (*Друга форма вираження діалогічності – зіставлення (чи зіткнення) двох і більше різних точок зору з певного питання*) [8]. Вираження позиції, волі «виборних людей» відбувається за допомогою частки *хай* на початку речення: «*Хай* буде Україна вільною...», «*Хай* порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Соїм)». Вимоги УЦР до Тимчасового уряду розпочинаються сполучником *щоб* на початку речення: «*Щоб* Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило...», «*Щоб* місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником...», «*Щоб* певна частина грошей, які збираються в Центральну казну з нашого народу, була віддана нам...». Цей єдинопочаток (анафора) має не лише інтонаційне, композиційне (кожна вимога подається з нового рядка), а й змістове навантаження: підкреслює важливість чітко сформульованих вимог. За допомогою притягального сполучника як одного із засобів вираження діалогічності автор наголошує на протилежності позицій комунікантів: «*Але* Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіхнуло простягнути руку українського народу».

Повтори як текстотвірний фактор використовуються й на інших рівнях структурної організації тексту Універсалу: «*Од* сього часу *кожне* село, *кожна* волость, *кожна* управа повітова чи земська...», «*Треба* сил для того. *Треба* дужих, сміливих рук. *Треба* великої народньої праці». Використання повторів має характерне смислове навантаження: воно є засобом вербалізації ідеї національної єдності та національної цілісності в її різних виявах: духовно-культурному, адміністративно-територіальному,

соціальному тощо. Автор апелює до всіх народів України: «*У городах і місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя*». Тут простежується натяк на цитату з Шевченкового «І мертвим, і живим...»: «*Обніміться ж, брати мої, молю Вас, благаю!*» [21]. Як бачимо, комунікативна інтенція (лат. *intentio* – прагнення – осмислений чи інтуїтивний намір адресанта, який визначає внутрішню програму мовлення і спосіб її втілення) автора Універсалу визначає і організовує зміст тексту.

На морфологічному рівні діалогічність виявляється через використання дієслів першої особи множини, особових займенників **ми**, **нас**, **нам**: «*І ми*, Українська Центральна Рада, *вволили волю* свого народу, *взяли* на себе великий тягар будови нового життя і *приступили* до тієї великої роботи»; «*Ми гадали*, що Центральне Російське Правительство простягне *нам* руку в сій роботі...». Таким чином, вживання в тексті займенників **ми**, **нас** дозволяє довести адресату, що і автор тексту, і адресат належать до однієї спільноти: ми – один народ.

Поняття **народ**, **Україна** є стрижневими елементами, сенсовірними чинниками змістової організації Універсалу: «*Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так*»; «*І тепер, Народе Український, нас приневолено...*»; «*Народе Український!*». Неодноразове вживання лексеми **український (-а, -і)** свідчить про важливість цієї базової категорії у свідомості комунікантів: *український народ, українська людність, українська земля, українські збори* – загальною кількістю понад 30 словосполучень.

Слушною є думка В. Карасика про те, що в аспекті адресації важливу роль відіграє комунікативна тональність [6:305–306]. Так, в тексті Універсалу спостерігаємо звертання до народу **ти**, **твої**: «*Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так...*», «*Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі*» тощо. Т. Ларіна пише: «Ти є маркером інтимності та **рівності** (виділення наше – В. Гуменяк), а ви <...> сигналізує формальність та нерівність у стосунках між комунікантами [10:380]. Звертання до народу, прагнення привернути увагу, залучити його до спільної діяльності, наголошення на потребі «самим творити нашу долю» – *це третя форма вираження діалогічності – розмова з читачем, звертання до нього з метою активніше залучити його до аналізу змісту мовлення, точніше – до спів-роздумів, спільного міркування* [8].

Експресивність у тексті Універсалу досягається шляхом використання таких мовних засобів, які дозволяють висловити ставлення автора до змісту висловлювання чи до адресата мовлення. Це лексичні, граматичні, синтаксичні експресивні засоби, різноманітні стилістичні фігури і тропи, а також фразеологічні одиниці, які майже завжди є виразником національно-культурних особливостей [див.: [12]. До оцінної лексики, вживаної в тексті Універсалу, передусім належать слова, які є емоційними вже за своїм лексичним значенням, виражають позитивну чи негативну оцінку подій, явищ навколишньої дійсності, почуттів людини: *час всесвітнього безладдя й розпаду, тяжкий час, ворожий до українства, вільний шлях, найкращі сини, найголовніші домагання, нехайно, гордо, достойно тощо: «В сей **трудний час всесвітнього безладдя й розпаду** докажи своєю **одностайністю і державним розумом...**», «Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, **ворожих до українства**, припускаємо нашим громадянам широку дуже організацію та освітлення народу...». Серед інших експресивних лексичних засобів – використання застарілої лексики, зокрема старослов'янizmів для надання урочисто-піднесеного звучання тексту Універсалу: «(І) Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною **суцього**»; русизмів – Центральне Російське **Правительство**, громадяни сел і **городів, трудний час** тощо; розмовної лексики – *одкинуло, одпихнуло, луччі, підготовим, приступить, в сей час та ін.**

Фразеологічні одиниці є способом оцінно-експресивного інтонування тексту, вони мають виразне образне, емоційне, оцінне значення: *вволити волю, взяти тягар, вивести на шлях, простягнути руку, стояти на чолі, покласти надію, доля у <...> руках* тощо: «І ми, Українська Центральної Рада, **вволити волю** свого народу, **взяли на себе великий тягар** будови нового життя й приступили до тієї великої роботи», де *вволити волю* – виконувати чийсь бажання, слухати когось; *взяти тягар* – мати обтяжливі обов'язки, виконувати важку, велику роботу, здійснювати якусь дуже складну справу.

Морфологічні експресивні засоби представлені формами ступенів порівняння прикметників (*найкращі сини, найголовніші домагання, найтісніші організаційні зносини*), нанизування прикметників: «Хай порядок і лад на Вкраїні дають **вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним** голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм)», імперативами, дієсловами та словами, вжитими в предикативному значенні: *хай буде вільною, хай має право, хочемо, не можемо допустити, не хотіло сказати, мають право видавати, повинні, оповіцаємо, приписуємо, треба*

повалити, докажи, наказали бути на чолі, наказали стояти і боротися, разом приступити до роботи тощо: «**Хай буде Україна вільною**», «І через те ми, Українська Центральної Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу й **оповіцаємо: однині самі будемо творити наше життя**», «**Найкращі сини твої <...> наказали стояти і боротися за ті права і вольності**». Завданням цих морфологічних регулятивів є захопити адресата до співдії, переконати у необхідності спільної боротьби.

Експресивні засоби на синтаксичному рівні представлені окличними та спонукальними реченнями «Народе Український!», «... Хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи»; звертаннями: «Народе Український! Народе селян, робітників, трудячого люду!», конструкціями з чужим мовленням; нанизуванням однорідних членів речення вставними, вставленими та приєднувальними конструкціями: «**Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи**». Вставлені слова в тексті Універсалу виконують функцію додаткового повідомлення, пояснення, що попереджає реакцію адресата (незнання або нерозуміння значення слова): «Хай порядок і лад на Вкраїні дають **вибрані вселюдним, прямим і тайним** голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм)», «Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (**послів**), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству **наші домагання**». Цілоком умотивованим є залучення до основних засобів експресивізації стилістичних прийомів, а саме: стилістичних фігур (еліптичні конструкції, анафора, повтор, градація, лейтмотив) і тропів (порівняння, метафора, епітети). «Народе Український! В сей **трудний час <...> докажи <...>, що <...> можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним**».

Отже, уживання експресивних засобів і прийомів посилює загальний експресивний тон тексту, підсилює емоційний вплив на свідомість адресата.

Одним із найважливіших онтологічних принципів сприйняття людиною навколишнього світу є уявний розподіл усього, що до цього світу належить, на «своє» та «чуже». Таке світоглядне членування має універсальний характер, бо є основою самоідентифікації й властиве кожній особистості зокрема й **національній спільноті** в цілому (виділення наше – В. Гуменяк) [3]. Опозиція «своє» – «чуже», «наше» – «їхнє», «тут» – «там» простежується по всьому тексту Універсалу: «...хай народ український на **своїй** землі має право сам **порядкувати своїм життям**»; «Ніхто краще нас

не може знати, чого **нам** треба і які закони для **нас** луччі»; «Всі закони, що повинні дати лад **тут у нас**, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті». Таке протиставлення вживається задля підкреслення права українського народу на своє життя, на створення своєї держави. Тут вбачається й алузія на цитату з Шевченкового «І мертвим, і живим...»:

«В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» [21], що стала ідеєю І Універсалу УЦР.

Здійснений аналіз діалогічної природи І Універсалу доводить, що діалогічність як модель взаємодії автора й читача – явище багатоманітне і за своїми різновидами, і за формами вираження в тексті. На матеріалі І Універсалу Української Центральної Ради спостерігаємо способи формування мовного складу тексту з огляду на особливості адресата.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. — 2-е изд., стер. — М : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. — 571 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М. : Искусство, 1979. — 424 с.
3. Дубчак О. П. Ксеномаркеры в одно- и полилогических структурах / О. П. Дубчак // Логический анализ языка. Моно-, диа-, полилог в разных языках и культурах / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М. : Издательство «Индрик», 2010. — 472 с.
4. Isaacs W. The Process and Potential of Dialogue in Social Change // Educational Technology. Jan.-Feb., 1996. — P. 20—30.
5. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту : Теорія і практикум : [науково-навчальний посібник] / А. П. Загнітко. — [вид. 2-е доп. і переробл.]. — Донецьк : Юго-Восток, 2007. — 313 с.
6. Карасик В. И. Языковые ключи : монография / В. И. Карасик ; Науч.-исслед. лаборатория «Аксиологическая лингвистика». — М. : Гнозис, 2009. — 406 с.
7. Князев Ю. П. Адресат в заголовках периодической печати / Ю. П. Князев // Логический анализ языка. Адресация дискурса / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М. : Издательство «Индрик», 2012. — 471 с.
8. Кожина М. Н. О диалогичности письменной научной речи : учеб. пособие по спецкурсу / М. Н. Кожина. — Пермский гос.ун-т им. А. М. Горького. — Пермь : ПГУ, 1986. — 91 с.
9. Кондратенко Н. В. Діалогічність як принцип створення та функціонування художнього дискурсу / Н. В. Кондратенко // Діалог : медіа-студії : зб. наук. пр. — Одеса, 2010. — Вип. 11. — С. 130—137.
10. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации : Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. — М : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. — 516 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / [Гл. ред. В. Н. Ярцева]. — 2-е изд., допол. — М. : Большая Рос. энциклопедия, 2002. — 709 с.
12. Нагурняк Л. М. Історична еволюція реквізитів чотирьох Універсалів Української центральної ради / Л. М. Нагурняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Культура та соціальні комунікації. — 2010. — Вип. 2. — С. 99—105.
13. Пономарьова О. В. Інтертекстуальні включення як засіб вираження діалогічності газетного тексту політичного спрямування / О. В. Пономарьова // Літературознавство. — 2010. — № 21. — С. 15—18.
14. Пономарьова О. В. Вплив регулятивів на прояв діалогічності в політичному газетному тексті [електронний ресурс] / О. В. Пономарьова. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua>. — Назва з екрана.
15. Прадід Ю. Мовна політика Центральної Ради / Ю. Прадід // Українська мова. — 2002. — № 3. — С. 15—22.
16. Прадід Ю. Мовне питання в українських конституціях ХХ століття / Ю. Прадід // Мовознавство. — 2002. — № 1. — С. 17—22.
17. Тименко Л. О. Функціонування адміністративно-канцелярського підстилю в українській мові (20-ті роки ХХ століття) / Л. О. Тименко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 124—128.
18. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.]. — Т. 1 : 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К. : Наук. думка, 1996. — 590 с.
19. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.]. — Т. 2 : 10 грудня — 29 квітня 1917 р. — К. : Наук. думка, 1997. — 424 с.
20. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900—1940) : стан і статус / Юрій Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.
21. Шевченко Т. Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Тарас Шевченко // Зібрання творів : у 6 т. — Т. 1 : Поезія 1837—1847. — С. 348—354.

УДК 811.161.2'42:070

Ю. С. Любавська*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна***Слово *бізнес* у суб'єктній та об'єктній функціях у радянській і пострадянській публіцистиці**

Любавська Ю. С. Слово *бізнес* у суб'єктній та об'єктній функціях у радянській і пострадянській публіцистиці. Просліджено потенціал сполучуваності дієслів зі словом *бізнес* у публіцистичних текстах радянського (II пол. XX ст.) та пострадянського періодів. Виявлено, що в таких словосполученнях у сучасних текстах лексема *бізнес* уживається в прямому і метонімічному значеннях, тоді як у радянських це слово в метонімічному значенні майже не зустрічається. З'ясовано, що дієслова, при яких стоїть це слово, у радянській публіцистиці стилістично нейтральні, але функціонують у контекстах з негативним оцінним забарвленням; у сучасних – мають переважно метафоричний характер, і в таких висловах *бізнес* концептуалізується як жертва. Проте в текстах, де лексема вживається в суб'єктній функції, *бізнес* часто постає як усомогутній велетень, якому все підпорядковується.

Ключові слова: мова публіцистики, концептосфера, словосполучення, метафора, метонімія, експресивність, оцінність.

Любавская Ю. С. Слово *бізнес* в субъектной и объектной функциях в советской и постсоветской публицистике. Прослежен потенциал сочетаемости глаголов со словом *бізнес* в публицистических текстах советского (II пол. XX в.) и постсоветского периодов. Виявлено, что в таких словосочетаниях в современных текстах лексема *бізнес* употребляется в прямом и метонимическом значениях, тогда как в советских это слово в метонимическом значении почти не встречается. Выяснено, что глаголы, при которых стоит это слово, в советской публицистике стилистически нейтральны, но функционируют в контекстах с негативной оценочной окраской; в современных – имеют преимущественно метафорический характер, и в таких выражениях *бізнес* концептуализируется как жертва. Однако в текстах, где лексема употребляется в субъектной функции, *бізнес* часто выступает как всемогущий великан, которому все подчиняется.

Ключевые слова: язык публицистики, концептосфера, словосочетание, метафора, метонимия, экспрессивность, оценочность.

Lyubavska Yu. S. Word *бізнес* as an object and subject in Soviet and post-Soviet journalism. The article traces potential of compatibility of verbs with the word *бізнес* in journalistic texts of the Soviet (the second half of the XX th century) and post-Soviet periods. It is revealed that in modern texts in such phrases lexeme *бізнес* is used in direct and analogical meaning, while in the Soviet ones this word is almost never used in analogical meaning. It was determined that in Soviet journalism verbs which go with this word are stylistically neutral, but operate in the context with negative evaluation. In modern ones they are mostly metaphorical and in such expressions *бізнес* is conceptualized as a victim. However, in the text where the lexeme is used in a subjective function *бізнес* often appears as an all-powerful giant.

Key words: language of journalism, concept sphere, word combination, metaphor, metonymy, expressivity, evaluation.

Лексика, що зазнала в пострадянській період певних функціонально-семантичних змін, активно вивчається в сучасному мовознавстві (Є. Карпіловська [1], Т. Печончик [2], О. Стишов [5], Л. Струганець [6] та ін.). До такої лексики належить і слово *бізнес*. Бізнес – явище, яке в сучасному суспільстві привертає увагу численної аудиторії, тому, звичайно, знаходить своє відображення в засобах масової інформації (ЗМІ). Дискурсивне поле бізнесу з роками розширюється: ця діяльність стає предметом зацікавленості не тільки ділового середовища, а й широкій громадськості, що яскраво демонструє нам мова ЗМІ. Важливу роль при цьому відіграє

публіцистика, адже саме в статтях такого типу автори мають змогу рефлексувати, розкривати свої суб'єктивні погляди на певні події, явища та раціонально чи емоційно оцінювати їх, тому дослідження цього мовного матеріалу може яскраво продемонструвати вищесказане.

Г. Шаповалова зазначає: «Докорінні зміни в суспільно-політичному устрої держави, реформування економічної системи, часткове звільнення засобів масової інформації від ідеологічного тиску стимулювали помітні зрушення в лексиці медіатекстів. Лексичні й семантичні неологізми вступають у різного типу зв'язки з наявними у мові лексемами, розширюючи межі їх сполучуваності» [10]. Тут дослідниця наводить і приклади зі словом *бізнес*. Її висновком

стає така теза: «У мові сучасних українських ЗМІ спостерігаємо процес розширення сполучуваності слів, що зумовлено їх активним уживанням на сторінках українських видань, у мові електронних мас-медіа та в усному публічному мовленні» [10]. Проте, на нашу думку, причиною розширення сполучуваності слів є не тільки активізація їх уживання, а й певні позамовні чинники. У нашій статті маємо на меті простежити, як сполучуваність лексеми *бізнес* із дієсловами відображує уявлення про бізнес у суспільній свідомості в радянські (друга половина ХХ століття) і пострадянські часи.

Матеріалом роботи стали публіцистичні тексти радянської газети «Молодь України» (далі скорочено МУ) і таких сучасних інтернет-видань, як ТСН, «Український тиждень», «Новинар», «Українська правда», «Україна Incognita», «Телекритика» тощо.

Предметом цієї розвідки є синтаксичні конструкції, у яких слово *бізнес* виконує роль підмета і додатка.

У сучасній українській літературній мові лексема *бізнес* має два основних значення: перше – ‘підприємницька діяльність, спрямована на отримання прибутку – й друге, що з’явилося за допомогою метонімічного перенесення, – ‘бізнесмени, підприємці’ (з позначкою *збірне*) [3:503]. Уперше обидва значення зафіксовані в першому томі «Словника української мови», опублікованому в 2010 році. Доти в словниках було закріплене лише перше значення, причому в радянській лексикографії слово *бізнес* мало яскраво виражену негативну конотацію, оскільки позначало реалії чужого капіталістичного світу [4:179; 7:557; 8:443; 9:63].

Найперше розглянемо контексти з радянської та сучасної публіцистики, у яких слово *бізнес* уживається у функції підмета. Зазначимо, що за радянських часів суб’єктна роль цього слова була не характерна, проте інколи автори вдавалися до таких конструкцій: *бізнес процвітає, бізнес вносить вклад, бізнес зріс, бізнес зробив ставку* тощо. Звернімо увагу, що дієслова, які сполучалися з досліджуваною лексемою, мали нейтральне значення або навіть позитивну конотацію, указували на успішність бізнесу. Однак у контексті вимальовувалася протилежна картина: «**Бізнес на здоров’ї американців зріс за останні роки на 300 процентів, його річний оборот – 65 мільярдів доларів**» [МУ, 10.04.1973]; «**У Сполучених Штатах процвітає бізнес на мафії. Будь-яка книжка про пригоди бандитів стає “бестселером”**» [МУ, 31.07.1976]; «**У розтління моралі, в отруєння цілої нації значний вклад вносить і жахливий бізнес по розповсюдженню наркотиків**» [УМ, 06.10.1987]. Як уже було зазначено, саме слово *бізнес* у радянські часи мало негативне оцінне забарвлення, тому й успішність бізнесу оцінювалась негативно, а отже,

у контекстах дієслова з первинно позитивною оцінною конотацією набували протилежної спрямованості. У поданих цитатах негативна оцінка підсилюється також тому, що вказується й предмет бізнесу: мафія, наркотики, – існування яких приписується західному світові й, звичайно, засуджується. Тобто в радянській пресі в конструкціях, де досліджувана лексема виконувала роль підмета, бізнес концептуалізувався як успішний проект, але сама ця успішність заслуговувала на зневажливе ставлення.

Звернімо увагу, що зазвичай слово *бізнес* уживається тут у первинному значенні, яке й фіксують радянські словники, однак щодо останньої цитати можна говорити про метонімічне вживання цього слова, з метонімічним перенесенням.

Мова сучасної публіцистики підтверджує рівноправне існування обох значень слова *бізнес*. Незважаючи на те що метонімічне значення було кодифіковане в словнику лише у 2010 році, уживання його фіксуємо й раніше, причому використання слова *бізнес* саме в позиції підмета засвідчує закріплення метонімічного значення цього слова: «**Зрозуміло, що більшість тих, хто зараз знаходиться у владі чи має стосунок до бізнесу, який контролює владу, просто не усвідомлюють, куди веде дорога, якою вони йдуть...**» [http://www.pravda.com.ua, 28.06.2010]; «**Бізнес сусідньої держави за підтримки чиновницького апарату перебирає контроль над підприємствами? Запровадьте прозорі приватизаційні конкурси**» [http://tyzhden.ua, 20.06.2011]; «**Нашу нинішню владу де-факто обрав і схвалив саме великий бізнес**» [http://tsn.ua, 08.10.2011]; «**Усі сучасні політичні сили України є маріонетками великого бізнесу, який контролює політичне життя за фактичної відсутності реальної опозиції**» [http://liva.com.ua, 30.01.2015]. Як бачимо, у подібних контекстах простежується взаємозв’язок між концептосферами БІЗНЕС і ПОЛІТИКА (ВЛАДА), причому бізнес постає таким, що підпорядковує собі все, у тому числі й владу, хоча саме вона має здатність впливати на інші структури. Часто в таких випадках слово *бізнес* супроводжується атрибутивом *великий*.

Однак концептуалізація бізнесу як володаря не є обов’язковою в сучасній публіцистиці. Фіксуємо й інші вживання: «**Втім, не зважаючи на те, хто кому буде зобов’язаний – а ми спостерігали вже багато років, як спочатку бізнес «нахилиє» державну владу, а потім влада «нахилиє» бізнес, і так далі – все рівно, за такого розкладу зовсім не виключено, що ми трохи згодом будемо спостерігати рیمейк старої ситуації з редакційною політикою телеканалів**» [http://www.telekritika.ua, 19.06.2005]; «**В умовах кризи бізнес, влада та профспілки порозумілися**»

[<http://tyzhden.ua>, 21.11.2008]; «За обидвох лідерів відчувалася певна економічна стабільність, життя “вирувало”, **бізнес почувався добре і тулювся до влади, відкривалися українські школи, але російська лояльність відчувалася у кожному ковткові повітря**» [<http://day.kiev.ua>, 12.08.2011]. У цих цитатах, навпаки, бізнес має такий статус, як і влада, або й підпорядковується їй.

Слово *бізнес* у прямому значенні також часто виконує функцію підмета: «Саме на їхніх щедро витрушених рублях розквітли всі ці фантастичні кнайпи і саме на них, здається, **тримається весь галицький бізнес як такий**» [<http://tsn.ua>, 19.12.2011]; «Після перших двадцяти років правління, які супроводжувалися іграми в націоналізацію, вождь дозволив відкривати дрібний бізнес, проте щойно цей **бізнес трохи розростався й починав приносити гроші**, з'явилися кремені хлопці й впроваджували “справедливий” розподіл прибутків у співвідношенні 80/20 на свою користь» [<http://tyzhden.ua>, 25.11.2011]; «Адже хороший **бізнес народжується не так із любові до грошей, скільки з любові до того, на кому ти ці гроші заробляєш**» [<http://tyzhden.ua>, 16.11.2007]. Помітно, що контексти, у яких це слово функціонує в прямому значенні, не мають негативного забарвлення, а навпаки, у перших двох цитатах можна говорити навіть про певне співчуття до бізнесу.

Далі звернемо увагу на конструкції, у яких лексема *бізнес* виконує об'єктну функцію. У радянській публіцистиці дієслова, що називають дію, спрямовану на бізнес, є стилістично нейтральними й уживаються в прямому значенні: *робити/зробити бізнес, представляти бізнес, займатися бізнесом, продовжувати бізнес* тощо. Саме слово *бізнес* в об'єктній ролі функціонує тільки в первинному значенні. Такі словосполучення вживаються в контекстах із негативною оцінною конотацією. У текстах про капіталістичну дійсність може засуджуватися бізнес як такий, його принципи: «*Ідеї і теорії в тлумаченні прагматистів не є відбиттям в свідомості людини матеріального світу. Вони є істинами остільки, оскільки корисні і практичні, здатні **робити бізнес, давати максимальний прибуток***» [МУ, 04.10.1953]. До речі, можна говорити, що словосполучення *робити бізнес* у радянській мові є сталим, причому в ньому акцентується одна з сем, один зі складників відповідного фрейму – ‘давати прибуток’. Таке вживання мовної одиниці виконує прагматичну функцію, характеризуючи суб'єктів – тих, хто веде бізнес. Крім того, сполука *робити бізнес* часто поширюється вказівкою на предмет бізнесу, який засуджується: «*Мабуть, час уже повідомити, хто ж ті злочинці, що ошукують мексиканську голоту, порушують американські імміграційні та митні*

закони, роблять бізнес на торгівлі наркотиками» [МУ, 02.08.1973]; «*У 22-річному віці Сем відчув у собі жилку комерсанта і вирішив **зробити бізнес на торгівлі зброєю***» [МУ, 07.01.1975]. Конструкція *робити бізнес* (на чому) є характерною саме для радянських текстів, у сучасній публіцистиці функціонують переважно субстантивно-атрибутивні словосполучення на позначення виду бізнесу за предметом, на якому він будується. Однак ми помітили, що в тих випадках, коли йдеться про такий вид бізнесу, який дає підстави для осуду, автори теж використовують цю конструкцію: «*Міносвіти продовжує **робити бізнес на підручниках***» [<http://www.svidomo.org>, 27.03.2012].

Сполучуваність досліджуваного слова на сьогодні значно розширилась. У сучасній публіцистиці дієслова, що називають дію, спрямовану на бізнес, активно вживаються як у прямому, так і в переносному значенні. Прикладами прямого вживання можуть бути такі словосполучення, як-от: *хотіти мати бізнес, втратити бізнес* тощо. Є також випадки, коли в сполученні з дієсловами лексема *бізнес* зазнає метонімічного переосмислення і починає позначати не вид діяльності, а тих, хто займається цією діяльністю, тобто бізнесменів: *приваблювати бізнес, зацікавити бізнес*. Наприклад: «*Без цього політична структура розвалиться відразу і перестане **приваблювати бізнес***» [<http://tyzhden.ua>, 06.07.2011], «*[Кіно] **зацікавить бізнес** лише в тому випадку, коли його, кіно, можна буде показати в кінотеатрах від Донецька до Чона, тим самим задовольнивши й амбіції олігарха, який узяв у цьому фінансову участь*» [<http://tyzhden.ua>, 06.07.2011].

Проте більшість дієслів, що називають дію, об'єктом якої є бізнес, зазнають метафоричного переосмислення: *притиснути бізнес, обсісти бізнес, «трусити» бізнес, виштовхувати бізнес, будувати бізнес, руйнувати бізнес, знищити бізнес, закрити бізнес, розорити бізнес, іти в бізнес*. Як бачимо, в деяких випадках дієслова беруться в лапки («*трусити*» бізнес), що додатково підкреслює їхню метафоризацію.

Здебільшого метафора слугує засобом створення експресії. Щоправда, у словосполученнях *будувати бізнес, руйнувати бізнес, закрити/відкрити бізнес* тощо метафора вже стерта, а от у наступних прикладах вона створює експресивність за рахунок наявності в значенні дієслів елемента інтенсивності дії: *притиснути бізнес, обсісти бізнес, «трусити» бізнес, виштовхувати бізнес, знищити бізнес*, наприклад: «*Якщо влада – чи то центральна, чи то місцева – може **знищити будь-який бізнес** за п'ять хвилин, а посадити будь-якого громадянина до в'язниці за десять, вимога якогось виняткового статусу для ЗМІ чи журналістів виглядає, сказати б, трохи...*

аморальною» [http://tyzhden.ua, 27.08.2010] або «А якщо вони [бізнесмени] стануть нардепами, влада притисне їхній бізнес» [http://tyzhden.ua, 19.11.2011].

У сполученні з метафорично переосмисленими дієсловами лексема *бізнес* може вживатися також у двох значеннях: у прямому (знищити бізнес) і в метонімічному (притиснути бізнес, «трусити» бізнес). Також експресія створюється за допомогою метафоричних слів і зворотів, що входять до складу сталих словосполучень, наприклад *збивати гроші з бізнесу*: «“Емісари” донецьких збивали гроші з бізнесу від Сум до Закарпаття» [http://tyzhden.ua, 21.11.2011].

Цікаво, що для метафоризованих дієслів, від яких залежить слово *бізнес*, характерна семантика грубої, різкої фізичної дії. Такі дієслова активно вживаються в контекстах з негативною оцінною конотацією і мають значення ‘не давати розвиватись’ або ‘ліквідувати’, мають сему ‘інтенсивність дії’. Тож у таких випадках, можна помітити, бізнес концептуалізується як жертва: «Контролюючим органам, силовим структурам дали зелене світло: вони можуть розорити будь-який бізнес, який не є провладним або ж належить, наприклад, нелояльним власникам» [http://tyzhden.ua, 16.10.2011], «Системна корупція завжди й у всіх країнах була гіршою навіть за корупцію безсистемну. Друга руйнує великий бізнес, бо йому ні з ким домовляти. Перша руйнує всіх інших, бо їм ніяк жити» [http://tsn.ua, 08.10.2010]. У таких контекстах оцінність може поєднуватися з експресивністю: «...твій бізнес обсіли рекетири чи бандюки погрожують убити дитину...» [http://tyzhden.ua, 24.10.2011]. Оцінність та експресивність можуть слугувати засобами творення іронії чи навіть сарказму: «АМКУ зможе “трусити” бізнес методами міліції, СБУ та податкової. Антимонопольному комітету України можуть дозволити перевіряти бізнесменів будь-коли і будь-де» [http://tsn.ua, 30.11.2011]; «...влада під акомпанемент переможних економічних реляцій виштовхує з країни бізнес» [http://tyzhden.ua, 16.10.2011]. Варто відзначити, що використання названих словосполучень у радянській публіцистиці було неможливим, адже вжити їх означало виявити співчуття до бізнесу, того явища, яке а ргіогі засуджувалося. У радянській періодиці часто можна було побачити, як публіцисти, засуджуючи дії влади капіталістичних країн, співчували простим людям, серед яких могли бути і представники малого чи середнього бізнесу, утім, ясна річ, це в статтях не уточнювалося.

Продовжуючи мову про сучасну публіцистику, відзначимо, що інколи в сполученні з досліджуваною лексемою вживаються дієслова з позитивною оцінною семантикою: *допомогти*

бізнесу, підтримати бізнес. Наприклад: «Економіка олігархізується? Подрібнойте олігархії, проводьте демонополізацію, реально підтримайте малий і середній бізнес» [http://tyzhden.ua, 20.06.2011], «“Припікає” комуналка або збільшення податкового тиску на сімейний бізнес – щоб допомогти бізнесу сімей олігархічних» [http://tyzhden.ua, 19.10.2011]. Як бачимо, у наведених реченнях дієслова повною мірою не реалізують своєї позитивної семантики, оскільки в першому випадку дієслово вживається в наказовому способі, тобто виражає ірреальну дію, бажану, а не дійсну, а в другому має обмежувальне уточнення *сімей олігархічних*, тому в актуальному суспільному контексті набуває навіть негативної конотації.

На противагу цьому, маємо приклади контекстів з позитивною оцінною конотацією. Наприклад: «Основна мета заробітчанина заробити якнайбільше грошей і повернутися додому. Це ключовий момент. Збудувати хатку, купити машину, відкрити бізнес і так далі» [http://tyzhden.ua, 23.11.2011]. З першого погляду може здатися, що в цій цитаті слово *бізнес* має нейтральне значення, але цікавим є те, що тут ряд *збудувати хатку, купити машину, відкрити бізнес* замінює ряд традиційних людських цінностей – *збудувати дім, посадити дерево, виростити сина*, – таким чином, слово *бізнес* набуває позитивної оцінки, оскільки називає одне з основних життєвих завдань людини.

Отже, сполучуваність дієслів зі словом *бізнес* суттєво відрізняється в публіцистиці радянського і пострадянського періодів. У радянських текстах дієслова, що сполучаються з цією лексемою (як у суб’єктній, так і об’єктній функціях), були стилістично нейтральними або навіть позитивно забарвленими, проте функціонували в контекстах із негативною оцінною конотацією. Це зумовлювалося передусім тим, що саме слово *бізнес* маркувалося як таке, що мало негативну оцінку, оскільки стосувалося реалій чужого капіталістичного світу і пов’язувалося зі злочинністю. У пострадянські часи сполучуваність слова розширилася, оскільки слово втратило негативну конотацію. Сьогодні в сполучення з цим словом можуть вступати як нейтральні, так і стилістично забарвлені дієслова. Виявлено, що дієслова, які вказують на дію, спрямовану на бізнес, мають переважно метафоричний характер, для них є характерною семантика грубої, різкої дії. У таких висловах бізнес концептуалізується як жертва. Однак у текстах, де лексема вживається в суб’єктній функції особливо в метонімічному своєму значенні, бізнес часто постає як володар, якому все підпорядковується. Часто в таких текстах указується на взаємозв’язок концептосфер БІЗНЕС і ПОЛІТИКА.

Література

1. Карпіловська Є. Тенденції розвитку сучасного українського лексику : чинники стабілізації інновацій / Є. Карпіловська // Українська мова. — 2007. — № 4. — С. 3—15 ; 2008. — № 1. — С. 24—35.
2. Печончик Т. Суспільно-політична лексика української мови (основні зміни кінця ХХ — початку ХХІ століть) / Т. Печончик // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2004. — № 632 : Сер. : Філологія, вип. 42. — С. 40—44.
3. Словник української мови : у 20 т. / НАН України ; Укр. мовно-інформаційний фонд. — К. : Наук. думка, 2010. — Т. 1. — 912 с.
4. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970. — Т. 1. — 801 с.
5. Стишов О. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. / О. Стишов // Мовознавство. — 1999. — № 1. — С. 7—21.
6. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. / Л. Струганець // — Тернопіль : Астон, 2002. — 352 с.
7. Українська Радянська Енциклопедія. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — Т. 1. — 639 с.
8. Українська Радянська Енциклопедія. — 2-ге вид. — К. : УРЕ, 1977. — Т. 1. — 542 с.
9. Українсько-російський словник / за ред. І. М. Кириченка. — К. : Вид-во АН УРСР, 1953. — Т. 1. — 506 с.
10. Шаповалова Г. Розширення сполучуваності лексем як наслідок актуалізації їх уживання [електронний ресурс] / Г. Шаповалова. — Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2045>.

УДК 811.161.2'373.3

*Л. М. Печенікова**Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана***Історія та мовні засоби українських замовлянь**

Печенікова Л. М. Історія та мовні засоби українських замовлянь. У статті досліджено окремі моменти становлення замовляння, історію наукових досліджень замовлянь, спроби класифікації, особливості виконання. Проаналізовано функціонування словесної формули відсилання-вигнання хвороб в українських замовляннях. Схарактеризовано функціонально-магічну спрямованість замовлянь як особливого типу образно-емоційного відчуття світу.

Ключові слова: замовляння, лікувальні замовляння, символ, ритм, семантика, здоров'я.

Печеникова Л. Н. История и языковые средства украинских заговоров. В статье исследованы отдельные моменты становления заговора – его соотношение с обрядом, история научных исследований, попытки классификации, специфика исполнения. Проанализировано функционирование словесной формулы отсылания-изгнания болезней в украинских заговорных текстах. Охарактеризовано функционально-магическую направленность заговоров как особенного типа образно-эмоционального восприятия мира.

Ключевые слова: заговор, лечебный заговор, символ, ритм, семантика, здоровье.

Pechenikova L. N. The history of research and language means of Ukrainian charms forming. The article highlights some points becoming spell – its relationship with ritual, the history of research spells, attempts to classify, the specifics of implementation. It shows the functioning of verbal formula of dispatching and banishment of diseases in Ukrainian spells. The functional and magical direction of charm as a special type of imaginative and emotional feeling of the world is characterized.

Key words: spell, healing spells, symbol, rhythm, semantics, health.

Дослідження творів утилітарно-магічного призначення, які в народному побуті та науковому середовищі називають замовляннями, молитвами, заклинаннями, примовками, заговорами, прокльонами тощо, як надбання народної духовної творчості, мають свою багату та давню історію.

Народні замовляння побудовані та засновані на вірі в цілющу силу слова, за допомогою якого

людина врівноважувала свої взаємини з навколишнім середовищем та іншими людьми, керувала природними явищами (посприяти врожаю) або покращувала стан здоров'я.

У своєрідному взаємозв'язку з іншими науками їх почали вивчати ще в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. як зарубіжні, так і вітчизняні релігієзнавці, етнографи, філософи, психологи, мовознавці, фольклористи, зокрема О. Архипенко, О. Афанасьєв, М. Бахтін, Ф. Буслаєв, Б. Грінченко,

В. Гнатюк, М. Грушевський, П. Єфименко, Ф. Зелінський, Є. Кагаров, Е. Кассіер, Ф. Колесса, М. Костомаров, К. Леві-Брюль, М. Мамардашвілі, Новаліс, В. Петров, О. Потєбня, Дж. Фрезер, М. Хайдеггер, П. Чубинський, Ф. Шеллінг та продовжено в дослідженнях М. Сумцова, В. Доманицького, А. Ветухова, М. Висоцького, С. Верхратського, В. Петрова, Г. Яковлева, З. Болгарович, М. Новикової, В. Антонок, О. Павлова, М. Гримич, Т. Шевчук, А. Темченка та інших.

Перші згадки про замовляння містяться в Іпатіївському літописі (1047 р.), давньоруських пам'яток «Изборник Святослава 1073 год», «Изборник Святослава 1076 год» [6:191], а найдавніші публікації народних замовлянь знаходимо в збірці «Про формули замовлянь на Україні» (Полтава, 1846 р.), в «Записках о Полтавской губернии» О. Арандаренка (1846 р.) [1:8].

Перші спроби класифікації замовлянь ґрунтувалися на розмежуванні їх за метою: хвороби і здоров'я; кохання та шлюб; побут і суспільні відносини; природа та надприродні істоти (Л. Майков, П. Єфименко) [2], та ті, які мають замовляння на зло, приворотні та на відвертання зла тощо [8].

Більш пізні класифікації зорієнтовані на тематично-цільові ознаки, сферу застосування й об'єкт впливу, наприклад: замовляння реально-побутові, з ознаками соціальних верств, фантастичні, християнських образів, антропоморфні (В. Антонок) [1]; замовляння на здоров'я породіллі, проти болю та судом, від нездужання та переляку, шептання до коней, звертання до природи, громадські та побутові замовляння (М. Василенко); замовляння лікувальні, захисні, господарські, промислові, любовні, регуляторні (С. Толстая) тощо [9].

У своїй монументальній праці «Історія української літератури» академік Михайло Грушевський зауважив: «Ми не можемо викинути з історії словесного мистецтва ні молитов, ні заповідей, ні заклять, ні замовлянь, оскільки вони вилились в естетичній формі і відповідають тій характеристиці красної словесності, котру ми вище поклали її критерієм: як твору, що виходить з естетичної емоції і має на меті естетичну ж емоцію» [3:51]. Цієї настанови дотримувалося ціле покоління дослідників, у роботах яких українські народні замовляння, молитви, заговори стали об'єктом фундаментального вивчення.

Варто підкреслити, що для означення всього виду утилітарно-сакрального фольклору М. Грушевський послуговувався декількома визначеннями: молитва, замовляння, закляття, і рідше одним – закляття, замовляння. Однак знаходимо вираз «магічні формули», який

використовується в широкому видовому розумінні, але як правило вживається на позначення невеликих за обсягом уснопоетичних утворень (клятви, примовки). Таким чином, академік підкреслював, що така кількість назв на позначення всіх визначених вище форм указує на існування в українській свідомості «різних категорій молитов-заклять» і розмежовувати та систематизувати їх не має потреби, оскільки замовляння, закляття, молитви, побажання, прокльони (передхристиянського характеру) – «се все тільки нюанси одної магічної гадки, котрі доволі тяжко класифікувати по таким розділам». Однак молитви-закляття академік пов'язує з явищем магізму, визначивши їх як «магічні дії, магічні формули» та підкресливши: «переконання, що назвавши який-будь предмет, можна ним розпорядитись по волі і, описуючи певне явище, тим самим можна викликати його появу» [3:65–66].

Важливими народними особливостями замовлянь є суворе дотримання порядку розташування слів, заборона їх заміни та відповідне промовляння (пошепки). Магічну силу словесного впливу в замовлянні має інтонація, ритмомелодика з провідною роллю ритму і, як влучно зауважив О. Блок: «Щоб вилікувати хворобу <...> – потрібен ритм, який становить сутність замовляння <...>. Ритмічне замовляння гіпнотизує, навіює, змушує» [2:53]. Схожий погляд мав відомий дослідник замовлянь М. Познанський, який зауважив: «... ніде в Європі ми не знаходимо чистих ритмічних чар. Що такі формули існували й існують, ми бачимо на індійських заклинателях змії. Змії закликаються чистим ритмом: або ритмом музики, або ритмом рухів. Такі чари можуть застосовуватись і при лікуванні хвороб <...>. У цих випадках ми бачимо магічну силу ритму цілком вільною від домішок інших елементів. І, що найцікавіше, саме у своєму чистому вигляді ритм як засіб гіпнотичного впливу знаходить визнання в науці. Ця обставина знову-таки показує, звідки слово могло почасти черпати репутацію магічної сили. У синкретичних чарах слово тісно пов'язане з ритмом. А ритм володіє не тільки уявною, а й реальною силою чарування...» [8:286].

На нашу думку, ритм відіграє вагомий роль в життєдіяльності людини як фізіологічного організму, оскільки всі її фізіологічні процеси (серцебиття, ходіння, біг) характеризуються ритмічністю, а порушення періодичності цих рухів призводить до хвороб, душевних хвилювань, зовнішніх перешкод тощо. Саме цим можна пояснити важливість дотримання ритмічності в замовляннях.

Багато цінних доробків про замовляння, примовки, молитви та інші подібні фольклорні твори залишив етнограф-фольклорист Євген

Кагаров. Він аналізував утилітарно-сакральні утворення в композиційно-структурному аспекті як невід'ємні складові в структурі цілого обрядового явища [7].

Є. Кагаров підкреслив думку, що таке фольклорне утворення, як молитва, із заклинаннями (закляттями) або замовляннями не є тотожними, оскільки між ними є суттєві структурні відмінності. Відтак, молитви у своєму складі можуть мати звертання або прозови до божества, епічну частину, прохання чи побажання до надприродних істот, наприклад: *“Микола Всесвятий, догідник Господньої, вічний заступник наш, і всюди у всіх лихах помічник наш... Допоможи мені окаянному, Святий Чудотворець, попроси Добродії нашого про здоров'я міцному, позбав мене від мучень і митарств. Амінь”*. Замовляння ж у структурній схемі тексту містять звернений наказ, який найчастіше адресувався хворобі, наприклад: *“Я тебе визиваю, / я тебе викликаю: / розійдиси, розстелиси, / ек піна на воді, / ек роса на траві, / ек мла ділами, / ек дух губами”* [4:45]. Отже, заговор від молитви відрізняється саме наявністю наказового елемента.

Таким чином, ми дійшли висновку, що замовляння варто розподілити за метою та тематикою: лікувальні, соціально-побутові, господарчі та любовні. Саме замовляння лікувального характеру є об'єктом нашої наукової розвідки. Вони складають найчисленнішу групу замовлянь та яскраво представляють дієвість словесного впливу замовляльника на реципієнта.

Замовляння цієї групи побудовані за загальною схемою “повідомлення – формули вигнання хвороби”. На початку такі замовляння містять розповідні формули інформативного характеру, а

друга смислова частина поєднує такі магичні словесні формули: спонукальні конструкції – формули вигнання типу “Йди (куди?)”, “Йди (звідки?)”, формули заборони “Не роби (чого?)”, “Тут тобі (що не робити?)”; перформативні висловлювання типу “Я тебе замовляю”; розповідні формули – опис дій магичних істот чи мовця, зокрема й формули погрози; паралелістичні конструкції. Варто підкреслити, що до змісту тексту можуть залучатися розповідні висловлення, які передають те місце, куди виганяється хвороба, наприклад: *“Перелого вітряні і водяні, подумані, погадані, наслані! Я вас і визиваю, я вас і висилаю із його ніг, із його жовтої кості, із його червоної крові. Тут тобі не ходити, кості не сушити, червоної крові не ялити. Піди ти туди, де люде не ходять, де людський глас не заходе!”* [5:68].

Молитовне звернення до місяця, сонця, зірок, води, землі, давніх язичницьких богів, духів через чари слова, магичні жести, дії мали на меті забезпечити здоров'я людині. Наприклад, образ місяця часто використовувався у лікувальних замовляннях, зокрема від зубного болю: *“Місяцю-князю! Вас три у світі: один на небі, другий на землі, а третій в морі, камінь білий. Як вони всі не можуть до купи зійтися, так не можуть у мене, раба Божого Івана, зуби боліти! Нехай тобі золота корона, а мені щастя й здоров'я!”* [5:45].

Отже, цінні за функціональною природою та художньо-поетичними ознаками українські замовляння є справжнім національним езотеричним набутком, який допомагає знайти ключі до світобачення та духовної історії українського народу, особливостей мови та засобів лікування фізичних і душевних недуг.

Література

1. Антонюк В. Г. Замовляння в мовноінтонаційній системі української народної поезії та побутовому вжитку : автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 1994. — 24 с.
2. Блок А. Поэзия заговоров и заклинаний / А. Блок // Собр. соч. в 8-ми т. — Т. 5. — М., 1962. — С. 36—66.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури : В 6 т. 9 кн. — Т. 1. — К., 1993.
4. Етнографічний збірник / видає етногр. коміс. Наук. Т-ва імені Шевченка. — У Львові : Накладом Наук. Т-ва імені Шевченка : 3 друк. Наук. Т-ва імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1897. Т. 5 / вид. під ред. Івана Франка. — 1898. — VI, 267 с.
5. Замовляння / упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренко. — К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. — 124 с. (Серія «Народна творчість». — Кн. 9).
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : Іст.-реліг. моногр. Видання друге. — К. : АТ «Обереги», 1994. — 424 с.
7. Кагаров Є. Форми та елементи народньої обрядовості / Є. Кагаров // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — Київ, 1928. — Вип. 1. — С. 33—34.
8. Познанский Н. Заговоры : Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул / Н. Познанский // Записки историко-филологического факультета Петроградского университета. — Прага, 1917. Репринт : М. : Индрик, 1995. — 352 с.
9. Толстая С. М. Заговоры // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : В 5 т. ; РАН. Ин-т славяноведения и балканистики ; Под ред. Н. И. Толстого. — М., 1999. — Т. 2. — С. 239—244.

УДК 811.161.1'42

Т. Ф. Фильчук

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Виды языковой игры в современных анекдотах

Фильчук Т. Ф. Види мовної гри в сучасних анекдотах. У статті розглядається поняття «мовна гра», наголошується на основних підходах до її класифікації, з'ясовуються головні її функції; визначається жанрова специфіка анекдоту, його характерні ознаки та функції; виявляються прийоми створення мовної гри в сучасному російському анекдоті на різних мовних рівнях (фонетичному, графічному, словотвірному, лексичному і синтаксичному), аналізується гра з прецедентними феноменами; виявляються особливості використання мовної гри в сучасних анекдотах.

Ключові слова: мовна гра, види мовної гри, анекдот, лінгвістичні прийоми мовної гри, комічний ефект.

Фильчук Т. Ф. Виды языковой игры в современных анекдотах. В статье рассматривается понятие «языковая игра», отмечаются существующие подходы к классификации языковой игры, ее основные функции; определяется жанровая специфика анекдота, его признаки и функции; описываются приемы создания языковой игры в современном русском анекдоте на разных языковых уровнях (фонетическом, графическом, словообразовательном, лексическом и синтаксическом), анализируются игра с прецедентными феноменами; выявляются особенности использования языковой игры в современных анекдотах.

Ключевые слова: языковая игра, виды языковой игры, анекдот, лингвистические приемы языковой игры, комический эффект.

Filchuk T. F. Types of language game in modern anecdotes. The article discusses the concept of "language game", marks the existing approaches to the classification of the language game, its main functions; determines the genre specificity of the anecdote, its features and functions; describes modes of creating the language game in modern Russian anecdote at different linguistic levels (phonetic, graphic, word-formative, lexical and syntactic), analyzes the game with precedent phenomena; exposes peculiarities of using the language game in modern anecdotes.

Keywords: language game, types of language game, anecdote, linguistic modes of language game, comic effect.

В последние десятилетия феномен языковой игры активно исследуется в зарубежной и отечественной лингвистике (работы Ю. Апресяна, Н. Арутюновой, Т. Бульгиной, А. Шмелева, Е. Земской, Е. Падучевой, Б. Нормана, В. Санникова, Т. Гридиной, О. Аксеновой, С. Ильясовой, Л. Амири). С помощью понятия «языковая игра» можно прояснить, с одной стороны, многие аспекты в функционировании языка, а с другой, проникнуть в сознание носителя языка, постичь механизмы его ментальности, выходящие за рамки собственно языковой деятельности. Современные исследования языковой игры направлены, главным образом, на выявление ее структурных и стилистических особенностей в различных функциональных контекстах, в том числе и в анекдотах.

Самым продуктивным жанром современного русского фольклора является анекдот. Современный анекдот представляет собой сложноорганизованный текст. Анекдот – это малое целостное текстовое пространство, в пределах

которого реализуется игровое начало, выражающееся в языковой игре. Это делает текст анекдота предельно напряженным для языковой личности, воспринимающей и осмысляющей его.

Актуальность исследования языковой игры в анекдоте заключается в том, что анализ языковой игры позволяет расшифровать скрытый смысл текста, ассоциативно связанный с буквальным и порождающий комический эффект. Эти имплицитные смыслы и способы их экспликации составляют актуальную проблему современной науки о языке.

Объектом исследования являются тексты современных русских анекдотов. Цель статьи состоит в выявлении и описании видов языковой игры в современном русском анекдоте.

Исследование проведено на материале анекдотов, которые публикуются в региональной прессе и в специальных сборниках, размещаются на интернет-сайтах, в том числе форумах, блогах, социальных сетях.

Языковая игра – это многогранный, сложный, не имеющий однозначной интерпретации феномен. Термин «языковая игра» принадлежит

Л. Витгенштейну («Философские исследования» (1945) и введен им для описания языка как системы конвенциональных правил, в которых участвует говорящий. Философ считает, что человеческая жизнь – это совокупность языковых игр. Язык в целом и конкретный знак языка представляют собой расплывчатую массу, границы которой неопределимы, так как каждый знак включает в себя весь реальный и воображаемый мир. Особую роль в процессе вхождения объекта в событие, по мнению Л. Витгенштейна, играет форма. Для языка такой формой, соединяющей знак и действие, является языковая игра.

Одной из наиболее авторитетных работ, посвященных языковой игре, считается монография В. З. Санникова «Русский язык в зеркале языковой игры». Автор рассматривает языковую игру как вид лингвистического эксперимента. Согласно В. З. Санникову, «языковая игра, как и комическое в целом, – это отступление от нормы, нечто необычное» [5:13]. По мнению автора, отступление от нормы должно четко осознаваться и намеренно допускаться говорящим (пишущим); слушающий (читающий), в свою очередь, должен понимать, что это сказано нарочно, чтобы не оценить соответствующее выражение как ошибку, тем самым он принимает эту игру и пытается вскрыть глубинное намерение автора.

Исследователь А. П. Сковородников определяет языковую игру как творческое, нестандартное (неканоническое, отклоняющееся от языковой / стилистической / речеповеденческой / логической нормы) использование любых языковых единиц и / или категорий для создания остроумных высказываний, в том числе – комического характера [6:796–803].

Языковая игра выполняет множество функций. В научной литературе представлены различные типологии функций языковой игры. Так, например, Т. П. Куранова выделяет следующие функции языковой игры: комическую, развлекательную; смыслообразующую; языкотворческую; компрессивную, маскировочную (эвфемистическую), парольную, изобразительную, контактоустанавливающую, характерологическую (социокультурную), экспрессивную (воздействующую), защитную, релаксационную, смягчающую [3:174].

Виды языковой игры, как правило, выделяются в соответствии с уровнями языка, нормы которого обыгрываются. Исследователи выявляют языковую игру на уровне фонетики, фонологии, графики, орфографии; морфологии; синтаксиса; словообразования; лексики; семантики; прагматики; стилистики, структуры текста. Особо отмечают игру с прецедентными феноменами [2; 5]. Жанрами, основанными на языковой игре,

являются нонсенсы, пародии, парадоксы, анекдоты, шутки, речемы и др.

Как уже было отмечено, объектом исследования является текст анекдота. Современные анекдоты представляют собой многоплановое явление, которое стало предметом лингвистического, литературоведческого, культурологического, семиотического, социологического, психологического и историко-политического анализа (Н. Белова, Ю. Борев, Б. Дземидок, М. Кронгауз, М. Минский, З. Фрейд, О. Чиркова, Ю. Щеглов, А. Щербина и др.).

В «Словаре русского языка» (МАС) лексема «анекдот» определяется как «короткий устный рассказ с неожиданной остроумной концовкой. [*Туркин*] знал много анекдотов, шарад, поговорок, любил шутить и острить. Чехов, Ионыч» [7].

Интерес к изучению анекдота возник еще в конце XIX века. Известный филолог А. А. Потебня исследовал соотношение анекдота и притчи и впервые подошел к проблеме происхождения и последующего развития анекдота как самостоятельного жанра [4]. Изучением анекдота занимались также А. Пельтцер, Н. Сумцов, А. Веселовский, В. Карасик, Е. Курганов, К. Седов, Е. Шмелева, А. Шмелев и др. В последние десятилетия возрос исследовательский интерес к изучению данного жанра: работа проводится в лингвистическом, психолингвистическом, литературоведческом, философском аспектах.

Большинство лингвистов считают, что анекдот является самостоятельным речевым жанром и, следовательно, представляет собой устойчивую форму повествования и характеризуется определенными признаками, отличающими этот тип текста от любых других. Речевой жанр как базовая единица речевой коммуникации сочетает в себе ряд коммуникативных и прагматических параметров типовой ситуации социального взаимодействия людей с ее языковым оформлением. Анекдот как речевой жанр характеризуется такими специфическими признаками, как стереотипность модели построения и содержания текста, воспроизводимость, вариативность, принципиальное отсутствие авторства, изобразительность при рассказывании, интертекстуальность, ситуативность и уместность. Главная цель анекдота – достижение комического эффекта. Комический эффект достигается по-разному – с помощью различных приемов: психологических, эстетических, лингвистических.

Возвращаясь к предмету нашего исследования, отметим, что в основе лингвистической характеристики анекдота лежит такое понятие, как языковая игра – вид языковой деятельности, при которой говорящий «играет» с формой речи, нарушая языковую норму с целью, с одной

стороны, создания комического эффекта, с другой – получения эстетического удовольствия [8].

Анекдот – один из самых ярких примеров жанра, в котором языковая игра является средством для достижения комического эффекта. Комический эффект может создаваться различными языковыми средствами: за счет всевозможных отклонений в области фонетики, лексики, морфологии, синтаксиса, а также языковой игры с прецедентными феноменами.

Так, в современном анекдоте языковая игра на фонетическом уровне может реализоваться за счет приема звукоподражания. Например:

Вопрос блондинке:

– Как работает двигатель внутреннего сгорания?

– А можно своими словами?

– Да

– Бррррррррррррр...

Следующий анекдот может функционировать только в письменной форме, так как в нем используется приемы графической игры.

На химии:

– Какова конечная формула сжатого кислорода?

– O2.zip

Графическая игра в данном анекдоте реализуется на двух уровнях:

1. по аналогии с оформлением химических элементов: кислород – это O2;

2. по аналогии с тем, как именуется заархивированный файл в операционной системе компьютера: zip.

Особый интерес вызывает нестандартное использование математических знаков. Пример их обыгрывания представлен в следующем анекдоте:

1: Привет, как дела?

2: +

1: В институт пойдешь сегодня?

2: –

1: Тебя же отчислят!

2: =

1: Блин, ты с калькулятором в аське сидишь, что ли???

Знаки, используемые в анекдоте, выполняют смыслообразующую функцию: «+» употребляется в значении ‘хорошо’, «-» – в значении ‘нет’, а знак «=» – в значении ‘всё равно’.

Резюмируя, можем отметить, что если в устной речи языковую игру в анекдотах сопровождают жест, мимика, интонация, то письменное бытование анекдота обусловило развитие языковой игры на графическом уровне.

Для создания комического эффекта в языковых анекдотах активно используется игра на лексическом уровне: обыгрывается многозначность слова, омонимия, синонимия, антонимия, паронимия, заимствования, лексика ограниченной

сферы употребления, стилистическая окраска слов, фразеология и т. д. Например: *Сидел мальчик на дереве и плакал:*

– Снимите меня, снимите меня... И ему очень повезло, потому что в парке, где стояло дерево, гуляло много добрых людей с фотоаппаратами. Комический эффект в данном анекдоте достигается за счет многозначности глагола *снять*. В «Словаре русского языка» приводятся следующие значения данного слова: *снять* – 1. Достать, взять сверху или с поверхности чего-л. *Снять книгу с полки*; убрать, удалить то, что находится на поверхности чего-л. *Снять паутину со стен*; убрать, удалить что-л. построенное, установленное где-л. *Снять строительные леса*; 12. Запечатлеть на фото- или киноплёнке. *Снять кинокартину* [7]. В настоящее время психологи говорят о синдроме «фотографа», при котором современный человек, становясь свидетелем каких-то катастроф или критических ситуаций, не спасает себя и окружающих, а пытается запечатлеть реальную картину на фотокамеру телефона и выложить материал в сеть Интернет. Анекдот пародирует официальную культуру во всех её проявлениях, имитируя разнообразные реалии жизни. В данном случае психологическая функция анализируемого нами анекдота состоит в высмеивании поведения современного человека.

В следующем анекдоте комический эффект достигается уже за счет противопоставления двух многозначных слов *вдохнуть – надуть*: *Шарик думал, что в него вдохнули жизнь, а его, оказывается, надули*. Устойчивое выражение «*вдохнуть жизнь*» со значением ‘пробудить к деятельности, оживить’ противопоставляется переносному значению глагола *надуть* ‘прост., обмануть, провезти’, который имеет также прямое значение: ‘наполнить воздухом или другим газом, сделав упругим. *Надуть футбольный мяч*’ [7].

Лингвист Т. А. Гридина утверждает, что многозначное слово создает потенциальную базу для языковой игры.

Стоит Вовочка на балконе и громко плачет. Мама его спрашивает:

– Что случилось, Вовочка?

– Шарик улетел!

– Ничего, купим другой!

– Нет, такой собаки у меня больше не будет...

Комический эффект данного анекдота основан на игре с такими лексическими омонимами: *шарик* – нарицательное, ‘уменьш., детская игрушка, представляющая собой шарообразную оболочку, наполненную газом легче воздуха’ [7] и *Шарик* – собственное, ‘разг., дворовая непородистая собака (первоначально – распространённая кличка)’ [1]. Таким образом, в анекдоте реализуется языковая игра, основанная на омонимии имени собственного и нарицательного.

В следующем анекдоте высмеивается невысокая речевая культура и необразованность участников разговора, ср.:

– Ты слышала, Машка выходит замуж?

– Да. Какой кошмар. Такая молодая девушка и за старика.

– Дура, ты опять все перепутала! Он не ветеран, а ветеринар. Это из тех, кто не кушают мяса. Здесь используется прием смешения паронимов. Паронимический эффект создается посредством противопоставления паронимов *ветеран* – *ветеринар*. Возникает так называемая паронимазия, или смысловое сближение слов за счет подобного их звучания.

Наличие в русском языке слов из других языков и их употребление в речи является объективной реальностью. Отношение к заимствованным словам в русском языке отражается в следующих анекдотах:

– Кем в колхозе работать будешь, Степан?

– Мерчендайзером.

– Не хочешь говорить – не надо. Мерчендайзер (от английского *merchandise*) – товаровед или помощник товароведа, т. е. человек, представляющий торговую компанию в торговых сетях (чаще всего в супермаркетах). Это заимствованное слово вошло в русскую речь не так давно, особенность его звукового оформления настораживает русскоговорящего человека, так как сочетания звуков, свойственных английскому языку, отличаются от русского. Значение такого слова не ясно, оценочность неуловима, но зато все ощущают его современность по сравнению с привычными русскими словами.

Часто в анекдотах обыгрывается фразеология русского языка. Так, например, в следующем тексте:

Пришел студент в столовую, а все столики заняты. Подсаживается к профессору, а тот говорит:

– Гусь свинье не товарищ.

Студент:

– Ну ладно, я полетел. Языковая игра профессора направлена на то, чтобы указать студенту на различия социальных ролей преподавателя и студента. Языковая игра студента имеет целью «переиграть» профессора. Употребив глагол *полетел*, студент соотнес себя с птицей, оставив, таким образом, преподавателю роль свиньи.

Игровой потенциал морфологии русского языка используется в анекдотах не так активно, как, например, лексический. Языковая игра на морфологическом уровне является одной из самых сложных и тонких видов игры в анекдоте. В анекдотах могут обыгрываться формальные способы выражения тех или иных морфологических значений, намеренные

отступления от норм литературного языка в разговорной речи, категории рода, лица, числа, залога, вида, времени и т. д. Например:

– Папа, а в сочинении про зиму как написать: «Зимой в магазине продается много пальтов или пальтей?»

– Пиши лучше про лето! Языковая игра в этом анекдоте построена на нарушении норм склонения имени существительного. Лексема *пальто* – иноязычное слово, которое не изменяется по падежам и числам; парадигма такого существительного состоит из омонимичных форм с нулевой флексией. В данном тексте неграмотными представлены оба участника диалога – и отец, и ребенок, которые пытаются образовать форму родительного падежа множественного числа слова *пальто* с помощью флексий *-ов* и *-ей*, свойственных субстантивному склонению.

В современных анекдотах языковая игра на словообразовательном уровне используется редко. Как правило, в анекдотах или переосмысливается словообразовательная структура существующих слов, или создаются окказионализмы. Например: *Хлебозавод предлагает булбы, ватрухи, прянища, батонища и кренделищи. Надоело заниматься мелочёвкой*. В данном анекдоте приемом реализации языковой игры является суффиксальный способ образования слов. В словах *прянища, батонища и кренделищи* используется суффикс *-ищ-* с увеличительным оттенком значения. Существительные *булбы, ватрухи, прянища, батонища и кренделищи* приобретают экспрессивную окраску. Не случайно в конце анекдота употребляется разговорное слово *мелочевка*. Иронический эффект достигается за счет повтора сходных словообразовательных аффиксов.

Возможности синтаксиса широко используются для создания комического эффекта. Обыгрыванию подвергается намеренное нарушение принципа сочетаемости слов, порядка слов, интонации; обыгрывается темо-рематическая структура предложения, создаются двусмысленные синтаксические конструкции.

В анекдотах часто используется прием обыгрывания синтаксической компрессии. Синтаксическая компрессия (или стяжение, конденсация, универбация) предусматривает сжатие знаковой структуры путем эллиптирования грамматической неполноты, бессоюзия, синтаксической асимметрии (пропуска логических звеньев высказывания). Например:

– Алло! Алло! Помогите, я руку сломал!

– Я доктор, но юридических наук – адвокат. Вы ошиблись, Вам врач нужен.

– Я не ошибся. Я не себе сломал. В данном анекдоте словосочетание «руку сломал» воспринимается читателем как эллиптированное, в

котором пропущено дополнение *себе*. Умышленное умолчание, недоговоренность приводит к комическому эффекту. Кроме синтаксической игры, в этом тексте используется языковая игра на лексическом уровне – обыгрывается многозначность слова *доктор*: '1. разг. = Врач; 2. Высшая ученая степень; лицо, которому присуждена эта степень' [1].

В русском языке порядок слов в предложении считается свободным, но любая перестановка слов связана с изменением значения или стилистического оттенка. Порядок слов в предложении обыгрывается в следующем анекдоте:

Объявление во дворе дома:

Сниму квартиру на длительный срок.

Объявление во дворе тюрьмы:

Сниму длительный срок за квартиру. В первом предложении в трех синтаксемах создается семантическая модель такой ситуации: имплицитному субъекту-действию приписывается действие (*сниму*); семантика действия предполагает объект (*квартиру*) и количественную характеристику действия (*на длительный срок*). Во втором предложении объектом действия становится синтаксема *длительный срок*, а синтаксема *за квартиру* выполняет логическую роль каузатора ситуации *сниму длительный срок*. Таким образом, изменение порядка слов в предложении меняет его смысловое наполнение. В этом анекдоте также обыгрывается многозначность слов *снять* и *срок*. В выражении «*сниму квартиру на длительный срок*» лексема *снять* имеет значение 'взять внаем' [7], слово *срок* – 'определенный промежуток времени', а в предложении *Сниму длительный срок за квартиру* глагол и существительное употребляются в другом значении: *снять* – 'отменить, объявить недействительным, прекратить действие чего-л.', *срок* – 'разг., тюремное заключение определенной продолжительности' [7;1].

Синтаксический повтор используется в следующем анекдоте:

Подходит глухой человек к глухому рыбаку:

– *Я смотрю, ты рыбу ловишь?*

– *Нет, я рыбу ловлю.*

– *Ааа...а я думал, ты рыбу ловишь.* В этом анекдоте три повторяющиеся синтаксические конструкции выражают разное отношение к ситуации. Первая реплика представляет собой вопросительную конструкцию, вторая – отрицательную, а третья имеет утвердительное значение. Таким образом, в данном тексте языковая игра реализуется посредством синтаксического повтора и интонации.

Игра с прецедентными феноменами в анекдоте создает некую «интригу», разгадывание которой приносит реципиенту определенное удовольствие. Ср.: *Настоящая женщина должна сделать в своей жизни три вещи: срубить дерево, разрушить дом и*

вырастить дочь. В этом анекдоте используется трансформированное известное выражение: «*Настоящий мужчина должен сделать в своей жизни три вещи: посадить дерево, построить дом и вырастить сына*». Комизм достигается за счет создания антитезы. В данном тексте обнаруживается игра с устоявшимися в обществе гендерными стереотипами: женщины все делают наоборот. Здесь представлена сложная антитеза, в которую входит несколько антонимических пар: *мужчина* – *женщина*; *посадить* – *срубить*; *построить* – *разрушить*; *сын* – *дочь*.

В следующем анекдоте используется прецедентное имя («*Евгений Онегин*») и трансформированный прецедентный текст (цитата из романа в стихах А. С. Пушкина «*Евгений Онегин*» – «*Мой дядя самых честных правил...*»). Ср.:

Идет экзамен в Литературный институт.

– *Молодой человек, а ну прочтите мне что-нибудь пушкинское, например, из «Евгения Онегина».*

– *Мой дядя – ректор института...*

– *Большое спасибо, хватит, Вы приняты.*

Ср. такой текст: *Вы слышали, как поют дрозды? А как лают собаки? Орут коты? Прекрасная квартира у птичьего рынка специально для Вас! В данном анекдоте, во-первых, представлена языковая игра с прецедентным текстом «*Вы слышали, как поют дрозды?*» (отсылка к известной советской песне В. Шаинского на слова С. Островий); во-вторых, используются синтаксические конструкции, которые характерны для организации рекламного текста.*

Ср. следующий текст: *Автоответчик в военкомате:*

«Здравствуйте! Вы позвонили в военкомат Северо-Западного округа города Москвы. Если Вы хотите служить – нажмите клавишу звездочка, если нет – клавишу решетка. Этот анекдот построен по модели речевого штампа, типовое содержание которого известно всем абонентам мобильной и телефонной связи. В данном тексте ключевое место занимает игра на лексическом уровне: обыгрывается полисемия слов «*звездочка*» и «*решетка*». В анекдоте слово *звездочка* имеет значение 'воинский знак отличия в виде звезды, прикрепляемый на погоны, фуражку и т. п.', слово *решетка* обозначает 'разг. О тюрьме. Попасть за решетку. Сидеть за решеткой' [1].

Анализ рассмотренных нами анекдотов показал, что языковая игра – это лингвистический фундамент, конституирующий анекдот как текст. Игра реализуется по-разному – с помощью языковых средств разных уровней.

Языковая игра порождает дополнительные смыслы, которые касаются морально-этических или политико-идеологических ценностей, национально-

культурних, бытових представлень і т. п.; сприяє неоднозначному розумінню слів або виражень.

Чаще всего языковая игра проявляется на лексическом уровне: обыгрывается многозначность слова, омонимия, синонимия, антонимия, паронимия, заимствования, лексика ограниченной сферы употребления, стилистическая окраска слов

и фразеология. Реже языковая игра встречается на морфологическом и словообразовательном уровнях.

Как правило, в современном анекдоте используется несколько видов языковой игры (фонетическая и синтаксическая, лексическая и словообразовательная, лексическая и синтаксическая и т. д.).

Литература

1. Большой толковый словарь русского языка [электронный ресурс] / [гл. ред. С. А. Кузнецов] — 1 изд. — СПб : Норинт, 1998. — Режим доступа : <http://www.gramota.ru/slovari/info/bts/>
2. Ильясова С. В. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы / С. В. Ильясова, Л. П. Амири. — М. : Флинта, 2009. — 296 с.
3. Куранова Т. П. Функции языковой игры в медиаконтексте / Т. П. Куранова // Ярославский педагогический вестник. — 2010. — № 4. — С. 272—276.
4. Потебня А. А. Теоретическая поэтика [электронный ресурс] / А. А. Потебня — М. : Высш. шк., 1990 — 344 с. — Режим доступа : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/P/POTEBNYA_Aleksandr_Afanas'evich/_Potebnya_A.A..html#003
5. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры / В. З. Санников. — М. : «Языки славянской культуры», 2002. — 552 с.
6. Сковородников А. П. Языковая игра / А. П. Сковородников // Культура русской речи : Энциклопедический словарь-справочник [под ред. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева и др.]. — М. : Флинта, 2003. — С. 796—803.
7. Словарь русского языка : в 4 т. [электронный ресурс] / [под ред. А. П. Евгеньевой] ; РАН, Ин-т лингвистич. исследований — 4-е изд., стер. — М. : Рус. яз. ; Полиграфресурсы, 1999. — Режим доступа : <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/01/ma102810.htm>
8. Хрущева Е. А. Национально-культурная основа анекдота : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Е. А. Хрущева. — М., 2009. — 177 с.

УДК 811.161.2'42:070

Ю. В. Ткаченко, Р. А. Трифонов

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Про деякі традиційні символи в радянській святковій публіцистиці

Ткаченко Ю. В., Трифонов Р. А. Про деякі традиційні символи в радянській святковій публіцистиці. Стаття присвячена з'ясуванню особливостей уживання традиційних символів світла, сонця, вогню і споріднених в українських радянських публіцистичних текстах, написаних та опублікованих до різних свят. Проаналізовано три основні способи символізації за О. Потебнею (порівняння, протиставлення, причинове відношення), відзначено розбіжності у функціонуванні символів у народнопоетичній та ідеологізованій картинах світу. Названо характерні риси використання символів – селективність, прагнення до однозначності, настанова на творення емоцій.

Ключові слова: мова публіцистики, символ, прагматика, мовна картина світу, радянський дискурс.

Ткаченко Ю. В., Трифонов Р. А. О некоторых традиционных символах в советской праздничной публицистике. Стаття посвящена раскрытию особенностей употребления традиционных символов света, солнца, огня и близких им в украинских советских публицистических текстах, написанных и опубликованных к различным праздникам. Проанализированы три основных способа символупотребления по А. Потебне (сравнение, противопоставление, причинное отношение), указаны различия в их функционировании в народнопоэтической и идеологизированной картинах мира. Названы характерные черты использования символов – селективность, стремление к однозначности, установка на создание эмоций.

Ключевые слова: язык публицистики, символ, прагматика, языковая картина мира, советский дискурс.

Tkachenko Yu. V., Tryfonov R. A. On some traditional symbols in Soviet holiday journalism. The article is devoted to finding out the features of traditional symbols 'light', 'sun', 'fire' and related to them in Ukrainian Soviet journalistic texts written and published for different holidays. The three basic ways of symbol use according to O. Potebnya (comparison, opposition, causal relation) are analyzed, the differences of their functioning in folk-poetic and ideologized world language pictures are pointed out. The characteristics of symbol usage such as selectivity, tendency to monosemanticity, aiming to create emotions are found out.

Key words: journalistic language, symbol, pragmatics, linguistic worldview, Soviet discourse.

Учення про символ як особливу комунікативну одиницю поступово виходить за літературознавчо-риторичні межі (див., напр., [3:55–56]). Мовні символи завдяки масовій комунікації «...виконують найважливіші соціальні функції: передавання інформації, контролю і спрямовування поведінки, соціальної мобілізації» [3:71]. На особливу увагу заслуговують усталені традицією символічні мовні знаки, оскільки вони є одним із засобів кодування змін у суспільній свідомості, ідеологічних та інших впливів, зокрема в дискурсі публіцистики. Мета роботи – простежити функціонування вербальних символів світла, вогню, сонця і споріднених з ними в українських радянських публіцистичних текстах, написаних та опублікованих до різних свят.

У найширшому розумінні символ – це знак, який передає абстрактні поняття в конкретній формі [3:56]. В. Кононенко, спираючись на аналіз мовного матеріалу, подає таке тлумачення зазначеного явища: «Словесний символ – складна семантична цілісність, що формується шляхом поєднання гетерогенних семантичних компонентів, образний смисл яких виявляється як наслідок усвідомлення їх образного підґрунтя з позицій лінгвокультурної спільноти, з урахуванням інтерпретації образу в умовах дискурсу» [2:397]. Учений наголошує, що символ передає відношення між означуваним поняттям і його означником цілком умовно, спираючись не на перенесення значення, а радше на мовні пресупозиції, фонові знання лінгвокультурної спільноти. У цьому полягає прагматичний потенціал символічних мовних знаків: застосовувані з певною (насамперед ідеологічною) настановою, вони здатні впливати на мовну картину світу, понад те, творити її. На це вказує і Л. Павлюк: «У тоталітарному суспільстві символічна мова виконує функції ідеологічного контролю. Робить вона це, вкорінюючи ідеологічні значення у всі сфери соціальної життєдіяльності. У колишньому Радянському Союзі [...] символи творили нову історичну космологію» [3:72];

зокрема, «репертуар радянських свят програмував циклічність ідеологічного життя та зразки вшанування нових сакральних об'єктів» [3:72]. Таким чином, символи в означеному дискурсі є важливим засобом впливу на свідомість реципієнтів.

Обрані для дослідження світлові символи є традиційними для слов'ян загалом й українців зокрема. О. Потебня в класичній праці «О некоторых символах в славянской народной поэзии» наголошує: «Если бы мы не знали, что божества огня и света занимали важное место в языческих верованиях Славян, то могли бы убедиться в этом из обилия слов, имеющих в основании представления огня и света» [4:7]. Ці образи не лише формують важливий фрагмент міфологічної, відтак народнопоетичної картини світу, а й визначають систему метафоричних, експресивних, прагматично маркованих засобів у дискурсах різного типу.

Зазначена праця О. Потебні є актуальною в контексті нашого дослідження. Серед тих способів вираження символу, які зустрічаються в народній поезії, О. Потебня виділяє три: порівняння, протиставлення і причинове відношення [4:2–5]. Аналогічну картину спостерігаємо і в радянській публіцистиці.

Перший тип символівживання, порівняльний, являє собою метафоризацію за моделлю «щось є схожим на сонце або на інше джерело світла». Вибір об'єкта, уподібнюваного до джерела світла, в радянській картині світу мотивується ідеологічно: «У промінні радянського соціалістичного будівництва сходить сонце Всесвітнього Жовтня» [Комсомолец України, 04.05.1929]; «Слава тобі, Жовтню сонцеликий! Це ти відкрив безмежні, сонячні видноколи – для творчості, для натхненної праці в ім'я Батьківщини» [Молодь України, 06.11.1960]; «Ми хочемо жити при сонці, яке світить з Червоної Москви для всіх народів» [Комсомолец України, 07.11.1939]. Найчастіше в уже усталений архетипно-міфологічний образ

сонця імпантується чільний персонаж новітнього комуністичного міфу – керівник партії та держави: «*Сталін – наше сонце. Сталін – наш прапор. Так кажуть мільони робітників і трудящих усього світу*» [Комсомолец України, 01.05.1939]; «*...Вони славлять сонцелике ім'я Сталіна, який веде нас від перемоги до перемоги*» [Комсомолец України, 07.11.1940]; «*Щасливі й жінки, які живуть і працюють в соціалістичній країні, осяяній сталінським сонцем!*» [Комсомолец України, 08.03.1940]. У першому та другому випадках бачимо пряме образне втілення культу вождя; у третьому – дещо складнішу семантичну структуру, у якій *сталінське сонце* може означати і власне особу, і діяльність, здійснювану під керівництвом цієї особи (адже сонце також з антропоцентричного погляду виконує дію – освітлює, дає/підтримує життя на землі; воно дає тепло і світло, без нього приходять на землю ніч і зима, а за ними й смерть» [1:565]). Отже, перші дві метафори закликають до визнання, конструюють ієрархічний фрагмент картини світу, є різкішими й простішими; третя ж діє дещо м'якше, але інтегрує образ Сталіна в складний концепт ЖИТТЯ, встановлює зв'язок між базовими життєвими потребами людини і тоталітарним устроєм. Відповідно до третьої моделі, символ сонця може уподібнюватись і до окремих (проте обов'язково ключових) явищ радянської дійсності: «*В щасливій сім'ї народів СРСР зустрічає радянська жінка Міжнародний Комуністичний жіночий день. Зігрита живодайним сонцем Сталінської Конституції, радісна і горда...*» [Комсомолец України, 08.03.1940]; «*Ніколи нікому не віддасть наша молодь свого щасливого і радісного життя, осяяного життєдайними проміннями золотавого сонця – Сталінською Конституцією*» [Комсомолец України, 26.04.1939]. Варто звернути увагу на стилістичну, поетично-політичну строкатість мікроконтекстів *живодайне сонце Сталінської Конституції, життєдайні проміння золотавого сонця – Сталінської Конституції*, метою створення яких є інтеграція ідеологічних концептів в емоційну сферу людини: емоції створюються міфологічними й стилістичними засобами і підкріплюються прямим називанням «правильних» емоційних станів: *радісна і горда; щасливе і радісне*.

У порівняльних контекстах *сонце* виконує класичну роль еталона сили, тривкості, а цієї семантики гостро потребувала ідеологія: «*Ми влевнено йдемо цим шляхом [до комунізму]. Нас не спинити, як не погасити сонце!*» [Молодь України, 01.05.1949]. Загалом гіперболічне посилення сонячної семантики не надто характерне для публіцистики, це більшою мірою поетичний прийом, проте в особливо наснажених емоційно

контекстах такий засіб експресивності зустрічається: «*...слава Червоної Армії засяє, мов тисячі сонць. Гримлять салюти, велике сяйво розливається в небі од них, сяйво над всією землею, сяйво нашої перемоги*» [Молодь України, 23.02.1945]. До метафоричного образу *сонць* додаються реальні джерела світла *салюти*, які теж описані гіперболічно, – таке слововживання характерне для кінця війни і повоєнних років.

Як джерела світла в радянській святковій публіцистиці подаються також інші об'єкти. Другий за частотою з-поміж таких об'єктів – це зоря. Її образ поєднує в собі традиційні народнопоетичні уявлення про зірку-світло («*...зірка – символ яскравого світла, краси взагалі*» [1:255]) й ідеологему червоної зірки як стандартного означника Радянського Союзу та життя в ньому. Розгляньмо, наприклад, вислів: «*...всюди для жертв проклятого капіталізму, що пробуджуються в боротьбі, світить одна провідна зірка – зірка Жовтневої революції, зірка радянської влади*» [Комсомолец України, 07.11.1933]. Тут очевидним є пріоритет саме міфологічного й народнопоетичного складника в змісті символу, що підкреслюється й фразеологічним виразом *провідна зірка*. Що ж до червоної радянської зірки, то в уживанні цього знака простежується виразна тенденція репрезентації його в образі червоних зірок Кремля. Такий прийом має два спрямування: з одного боку, він конкретизує образ, прив'язує його до матеріально-предметної дійсності; з іншого – так утверджується й поширюється москвоцентрична картина світу, актуальна для радянської публіцистики: «*Є на світі Москва! Москва – столиця оновленого людства, місто зореносних кремлівських веж*» [Комсомолец України, 01.05.1939]. У цьому вислові все, аж до явно надлишкового втілення пресупозиції існування, та ще й в окличному реченні («*Є на світі Москва!*»), явно слугує закріпленню «правильного» фрагмента картини світу. І названі зорі на кремлівських вежах є джерелом світла, передусім метафоричного, але з конкретно-чуттєвою основою: «*Наша країна, над якою сяють Кремлівські зорі, квітне новим економічним розквітом, новим піднесенням*» [Комсомолец України, 11.11.1938]; «*...новий рік принесе нам нові багатирські досягнення, нове піднесення, ще більше радощів і щастя. Ще яскравіше горітимуть рубінові зірки на баштах Кремля, освітлюючи шлях усім народам світу і все щільніше гуртуючи їх навколо великої країни миру й соціалізму*» [Комсомолец України, 03.01.1938]; «*Крізь густу заграву війни трудящі капіталістичних країн бачать променясту червону кремлівську зорю. Ця зоря, мов маяк, освітлює ім шлях до боротьби за вільне життя, вселяє в їх серця надію і віру в близьку перемогу*» [Комсомолец України, 01.05.1941]. В останньому

випадку маємо подвійне порівняння: ідея комунізму порівнюється з зорею в метафорі *трудящі капіталістичних країн бачать променясту червону кремлівську зорю*, після чого образ далі унаочнюється простим порівняльним зворотом *мов маяк*, що здійснює важливу семантичну корекцію: вводиться сема 'орієнтир', яка присутня й у фразеологізмі *провідна зоря*. Судження про необхідність розглядати радянську ідеологію як орієнтир для інших народів утілюються в символічному використанні образу маяка як джерела світла і в інших контекстах: *«Радянський Союз, мов гігантський маяк, освітлює трудящим земної кулі шлях до волі, до щастя»* [Молодь України, 28.04.1950]; *«Як гігантський маяк, височить наша країна над капіталістичним мороком і освічує всьому людству шлях до комуністичного суспільства»* [Комсомолец України, 07.11.1940]. Відзначимо, що в другому випадку маємо протиставлення світла і його джерела капіталістичному мороку. Тут бачимо другий спосіб використання символу, як це окреслив О. Потебня, – протиставлення.

За спостереженням О. Потебні, у фольклорі здебільшого протиставляються стани природи і людини. Наприклад, символи природи, як-от птахи, втілюють образ необмеженої свободи, натомість людина в ліричних піснях на цьому тлі усвідомлює свою скутість, обмеженість. У радянській публіцистиці такий прийом теж використовується, але існує відмінність. Якщо в народній ліричній пісні сум, обмеженість, несвободу, страждання переживає сама лірична героїня, то в радянській пресі все це може відбуватися лише з людиною далекою, тобто маємо нібито погляд іззовні: *«Щастя бути молодого в сонячній країні соціалізму! Але не всюди світить сонце трудящій жінці!»* [Комсомолец України, 10.11.1932]. (Схематично це можна подати так. Народна пісня: сонце світить іншим, але не мені; ідеологізована публіцистика: сонце світить нам, а іншим – ні, принаймні не всім.) Природним протиставленням світлу є темрява, морок, і, як уже було продемонстровано (*маяк над капіталістичним мороком*), його втілення – це капіталістичні країни, які можуть лише здалеку бачити зорю Кремля, але ще не мають досить світла у своєму найближчому середовищі. Простим і наочним прийомом, до якого вдається радянська публіцистика, є пряма антитеза: *«В той час, як Новий рік несе нашій радянській Батьківщині нові блискучі успіхи [...], країнам капіталу він несе поглиблення економічної кризи [...]. У нас сходить сонце. У них густішає чорний морок»* [Молодь України, 01.01.1950]; *«Яскраве, радісне і променисте життя радянських жінок під сонцем великої Сталінської Конституції [...], яка високо підносить гідність жінки. Важка і безпросвітна жіноча доля під чоботом фашизму,*

де жінка – це безправна людина – “істота нижчого порядку”» [Комсомолец України, 08.03.1937]. Фактично, набір характеристик життя радянської жінки формується двома основними засобами: прямим називанням емоційного стану і світловою метафорою. Протиставлення ж утілене в метафорі *безпросвітна доля*, також народнопоетичній і світловій. Таким чином, окреслене Потебнею протиставне використання символів у радянській публіцистиці має свою специфіку щодо світла: ситуація «антисимволу» обов'язково дистанціюється від суб'єкта або в просторових, або в часових координатах.

Третім способом використання символів, за О. Потебнею, є причинове відношення. Науковець ілюструє такий тип символіки прикладними магічними діями – наприклад, використанням сухої галузки з метою «присушити» хворобу [4:4–5]. Прикладів актуалізації причинових символічних відношень із залученням семантики світла в радянській святковій публіцистиці чимало. Як правило, вони будуються за такою схемою: світло в зовнішньому середовищі викликає покращений емоційний стан людини. Особливість радянського дискурсу полягає в тому, що цей емоційний стан у свою чергу пов'язується з ідеологічними чинниками, суспільно-політичними подіями: *«Визволеніми землями українськими крокує всенародне – день 1-го Травня»* [Молодь України, 24.04.1944]; *«В сяві вогнів нової сталінської п'ятирічки прийшов другий післявоєнний Першотравень»* [Молодь України, 01.05.1947]. Символи сонця й вогнів (джерела електричного світла) зближуються з означуванням святом і стають призвідниками радісно-піднесеного стану. У такий спосіб реалізується «магічна дія» словесних символів, яка походить із міфологічного мислення. Таке символізоване характерне не тільки для текстів про ключові радянські свята, а й для тих, що присвячені винятковим, але загалом передбачуваним політичним подіям. Потужна світлова символіка прирівнює їх до свят, викликаючи відповідний настрій: *«В пурпурі прапорів, в сяві святкових вогнів сьогодні наші міста і села. [...] Добро пожалувати, товариші виборці!»* [Молодь України, 09.02.1947].

Джерело світла в міфології часто є персоніфікованим. У радянських текстах така персоніфікація можлива, однак має свої особливі маркери:

«Сонце...»

Могутнє, гарне, сміхотливе товариші Сонце...

Сонце купається в морі червоних прапорів. Воно грає промінням на лякованих спинах новеньких, зелених танкеток, на блискучих касках червоноармійців... Воно повсюди сьогодні, сонце!

І тому, що сьогодні свято, тому, що гарний день, тому, що такий пишний вигляд має столиця, в душі кожного сяє сонце. Це видно з облич сотень тисяч людей, що залили радісними потоками вулиці...» [Комсомолец України, 10.11.1931].

У цьому фрагменті сонце отримує, крім традиційних для цього символу характеристик *могутнє, гарне*, цілком людську диференційну рису *сміхотливе*, а також ознаку за ідеологією, виражену лексемою *товариш*. Сукупно ці засоби створюють персоніфікований, неоміфологічний образ джерела світла, у якому, до того ж, угадується ідеал радянської людини. Цей образ вписаний в означену вище схему причинового відношення: *сонце повсюди – в душі кожного сяє сонце*. О. Потебня наголошує: «Какъ в языкѣ слова веселье, радость роднятся съ свѣтомъ и любовью [...], такъ въ поэзіі народнои свѣтъ-смѣхъ, какъ признакъ веселья» [4:33]. Таким чином, і в цьому фрагменті яскраво виражена основна для світлових символів функція – емоційна.

Варто звернути увагу на деякі інші особливості функціонування світлових символів у радянській святковій пресі порівняно з народнопоетичною картиною світу. Однією з таких особливостей є відсутність образу місяця на тлі надзвичайної активності образу сонця. Семантика ночі, таємничості, яка супроводжує образ місяця (див. [2:138–139]), не була актуальною для радянської ідеологічної парадигми.

Специфічним є також символ вогню як один із виявів образу світла. Архетип вогню в міфології та народній поезії є амбівалентним: «Какъ душа и жизнь, такъ и частныя проявленія жизни: голодь, жажда, желаніе, любовь, печаль, радость, гнѣвъ представлялись народу и изображались въ языкѣ огнемъ» [4:7]. У радянських текстах така амбівалентність зберігається. Один із типів слововживання – вогонь як символ сили з позитивним для мовця значенням: «*Сьогодні пожежа червоних прапорів палає у всьому світі. Над одною шостою сходулу звучать тріумфальні пісні перемоги. [...] Демонстранти крокуватимуть “державним кроком”, як господарі всесвіту. [...] Сяйвом близької перемоги будуть освітлені їхні обличчя*» [Комсомолец України, 01.05.1931]; «*Могутньою пожежею по всій земній кулі розгортається полум'я боротьби проти імперіалізму. Під прапором Леніна, під прапором Жовтневої революції, пролетарі всіх країн і пригнічених колоній рушають в останній бій проти капіталізму, за перемогу світового Жовтня*» [Комсомолец України, 07.11.1932]. Бачимо, що в радянській ідеологізованій картині світу 1930-х років словообраз пожежі має позитивні конотації

(пор.: «Вогонь несе очищення від усього старого, зашкарублого, непотрібного; вогонь як символ оновлення, свободи, перемоги протиставлений ідеї темряви як зневіри, загибелі» [2:88]). Позитивна семантика вогню протягом усього радянського періоду підсилювалася символікою кольору прапорів та інших візуальних ідеологем: «*На палаючих кумачем полотнищах могутніх колон нашої молоді лозунги...*» [Комсомолец України, 06.09.1938]; «*Слова любові до батьківщини, слова любові і відданості великому вождю, другу і вчителю всіх трудящих товаришеві Сталіну яскраво палатимуть на червоних полотнищах і прапорах першотравневих колон*» [Комсомолец України, 22.04.1939]. У таких висловах виразніше репрезентовано «прирученість» вогню, меншою мірою акцентовано його стихійність, ніж в образі пожежі. Водночас небезпечність вогню залишалася невід'ємним складником його метафоричного образу: «Вогонь – це і образ страшної, непереборної сили, що здатна спалити все живе» [2:89]. Цей компонент неможливо було повністю елімінувати з картини світу, та такого й не ставилося за мету, оскільки негативно маркований образ вогню має свою виразну прагматику: «*Там, за червоними кордонами, палахкотить кривава заграда братовбивчої імперіалістичної війни*» [Комсомолец України, 07.11.1940]; «*...крізь густу заграву війни трудящі капіталістичних країн бачать променясту червону кремлівську зорю*» [Комсомолец України, 01.05.1941]. Як бачимо, стабільним транслятором вогню-небезпеки в першій половині ХХ століття в радянському дискурсі було слово *заграда*, яке мало важливий семантико-прагматичний компонент: указувало не лише на наявність небезпечного поширення полум'я, а й на його віддаленість із візуальної позиції радянського спостерігача, віднесеність до координат «чужого» простору.

Отже, є всі підстави вважати вербалізовані образи сонця, світла і споріднені з ними ключовими в ідеологізованій радянській мовній картині світу. Вони мають співвіднесеність із народнопоетичними словообразами, хоч і використовуються селективно, згідно з образно-емоційними лакунами в моделі дійсності та потребами щодо змін цієї моделі. У народнопоетичному дискурсі ці символи виражають емоції, в ідеологізованому – великою мірою мають їх створювати. У цілому радянська ідеологія прагнула зняти багатозначність, багатовимірність виражальних засобів, пристосувати їх до своїх потреб зі стандартним оцінним знаком, проте у випадку з образом вогню цього не сталося, він зберіг полісемічність і амбівалентність.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
2. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. — К. ; Івано-Франківськ, 2013. — 440 с.
3. Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. С. Павлюк. — Львів : ПАІС, 2006. — 120 с.
4. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. О связи некоторых представлений в языке. О купальских огнях и сродных с ними представлений. О долге и сродных с нею существах / А. А. Потебня. — 2-е изд. — Х. : Издательство М. В. Потебня, 1914. — 243 с.

УДК 811.161.2'42=111

T. M. Agibalova

Kharkiv Institute of Finance

The theoretical aspects of lingual illustration of ethno-language cognition in the discourse of language intellectualization

Агібалова Т. М. Теоретичні аспекти лінгвальної ілюстрації етномовної свідомості в дискурсі інтелектуалізації мови. У статті досліджено особливості вербалізації етномовної свідомості в індивідуальній концептуальній картині світу з огляду на лінгвоментальні засади особистості. Окреслено змістове поле інтелектуалізації мови як процесу об'єктивізації нових знань/уявлень у лінгвальному системі знаків, семантичне наповнення яких умотивовано не індуктивними факторами, а індивідуальною інтерпретацією та реінтеріоризацією реальності.

Ключові слова: інтелектуалізація мови, етномова свідомість, лінгвальна ілюстрація, мовна картина світу, мовна особистість.

Агибалова Т. Н. Теоретические аспекты лингвальной иллюстрации этноязыкового сознания в теории интеллектуализации языка. В статье исследуются особенности вербализации этноязыкового сознания в индивидуальной концептуальной картине мира в проекции на лингвоментальный потенциал личности. Определено содержательное поле интеллектуализации языка как процесса объективации новых знаний/представлений в рамках лингвальной системы знаков, семантическое наполнение которых мотивируется не индуктивным фактором, а индивидуальной интерпретацией и реинтерпретацией реальности.

Ключевые слова: интеллектуализация языка, этноязыковое сознание, лингвальная иллюстрация, языковая картина мира, языковая личность.

Agibalova T. M. The theoretical aspects of lingual illustration of ethno-language cognition in the discourse of language intellectualization. The article deals with the peculiarities of verbalization of ethno-language cognition through individualized conceptual picture of the world and with the means of linguo-mental capacity. It expounds the language intellectualization as a process of objectifying of new knowledge/conceptions with language symbols, that are reviewed not as motivated by inductive principle of consequence but through individual interpretation and reinteriorization of initial input reality.

Key words: language intellectualization, ethno-language cognition, lingual illustration, language picture of the world, language personality.

Current approach to language study is concerned to be outlined in terms of aesthetic code of an ethnos as much as actualizing the rational resource of meanings, implemented with lingual symbols. Accordingly, extending this approach beyond the verbal capacity, an

issue of individualized conceptual picture of the world reflects back on the question of what concernment occurs in the field of individual recontextualization of the commonly used language units` meaning or application and what output follows from remodelled, in a creator`s language mind and by the means of intellectual capacity, objective reality. The connection

of language to vision, as much as to evolution of existing forms, subsists in discourse of congenital cultural background and empirical development of social context. It follows from cognitive approach to human perception as a relatively modern method of human behaviour interpretation, that focuses on how we think, with the belief that such thought processes affect the way in which we linguualize our world view hierarchy (other approaches take other factors into account, such as a biological approach, which acknowledges the influences of genetics and chemical imbalances on our comportment).

The approach came about in part due to the dissatisfaction with the behavioural method, which focused on our language behaviour without understanding the internal processes that create it. It's commonly based on the principle that humans' verbal manner is generated by series of stimuli and responses to these by particular language output. In terms of intellectualization study, language option is always motivated by world view peculiarities at any stage of human development. Therefore, according to Humboldt's concept, language personality is revealed through a set of expressive means in everyday communicative practice that distinguishes one individual from other ethnic features keepers [9]. «Upbringing» by the circumstances of social context and *with* the means of national identity, language mentality interprets different social myths to explode a false one about etymological identity of new established meaning and its background on which it has been created. It concerns the language units with significant cultural, historyosophical, philosophical, linguosophical semantic capacity, which is motivated or intensified by contextual environment. The intellectual content of them is formed/revealed through implementation of language units' stylistic, derivational, metaphorical peculiarities.

At the present stage of linguistics and cognitive linguistics study the problem of linguo-ethnic code as means of natural assimilation and use of knowledge transferring is one of the most actual issue. Researchers offer the three directions of study to define their character of interrelation: 1) investigation the types of knowledge, presented in language symbols, and discovering a mechanisms of knowledge obtaining; 2) analysis of language symbols origin and development, and understanding regulating laws and conditions of their applying; 3) detection link lines between language symbols and cultural realities they reflect [2; 3; 5; 6; 8].

In theoretical and practical context, the following issue is investigated as the most multifaceted aspect of current philological study. From this perspective, the series of linguistics research on cognitive models of humans' ideological paradigms, on language as a mediator of aesthetical nation resource become the most significant. The intellectual progress in language is seen as condition of its existence, as cognitive

resource, as a key factor in its cultural codes conformation (A. Wierzbicka, G. Lakoff, L. Talmy, W. Chafe, N. Arutyunova, L. Shevchenko, S. Yermolenko, L. Lysyenko, Y. Karpenko, K. Goloborodko, O. Malenko, A. Taranenko, O Selivanova, L. Matsko). The problem of investigation of language national identity, within the intellectual evolution of lingual paradigms of knowledge, remains one of the most relevant point for research. Therefore, the purpose of present paper is to clarify the nature of ethno-language consciousness implementation, through lingual interiorization of reality, as means of realization of language intellectual capacity. The mentioned feature of language intellectual dimension is recognized as the highest level of lingual system evolution and it's all about complicated cognitive process and its output.

At every stage of its development, language is being developed, and at the same time, is developing new, more complicated senses and contexts as a background for further intellectualization. On the one hand, we observe constant standardization and rationalization of intralinguistic modality, but not only orally/visually perceived by humans' sensory system and revealed by such structural branches of language study as Phonology and Orthoepy, Grammar and Syntax, Lexicology and Phraseology. The anthropological principle of current scientific discourse determines human-oriented model of any contemporary field of study, so connects far more naturally to such larger issue in cognitive linguistics as language processing, objectified with *connotations, informativity, implicitness, autosemantization*. On the other hand, in present-day global environment, the fundamental principles of society structure are rather flexible, so in order to serve as means of communication language is concerned to overcome existing borders, established for this cultural/ethnic group. Therefore, in spite of geographical, political and historical processes, a particular set of extralinguistic factors is always regulated by socio-lingual features of the nation. The mentioned observation confirms Lévi-Strauss's theory of structural anthropology. According to Lévi-Strauss's concepts, universal patterns in cultural systems are products of the invariant structure of the human mind [4]. The fact that «the essence of the myth isn't regulated by style, form of the narration, or syntax, but by the story described» [7]. Moreover, at any next stage of evolution language tends to «separate» itself from the linguistic basis on which it was formed.

Since the word is a tool and means of understanding the intellectual meaning of any reality, considering it a mediator of the aesthetical meaning enables identification of intellectualism as one of the key features of speech. According L. Shevchenko, conceptuality of the theory of literary language intellectualization is established as based on the

synthesis of linguistic and epistemological knowledge, due to lingual objectivity, and offered as: 1) dynamics of the literary language evolution in historical and psychological chronotropic guidelines with a prevalence of inherently defined peculiarities and functions; 2) theoretical paradigms transformation given as ordered system of knowledge of the language, its status, functions and further development; 3) theoretical and epistemological methods of investigation: correlation of linguistic knowledge with anthropologically oriented interpretive methodologies of modern science. Therefore, intellectual capacity determines linguistic experience, its encoding in the form of language and mental symbolism [8:127].

For our research, in terms of psycholinguistics, the fundamental idea of intellect emerges as a representation of the universal structured system of linguistic symbols which evolve in ethnic culture space, form its integrity, continuity and the ability to interpret the mental consciousness. Lingualization of mental experience defines dimension of intellectualization existence. F. Batsevych notes that this kind of reversal of philosophical points of view, exposing nature of lingual reality, provides specific images of language in scientific study. Thus, within the linguistic nature of language comprehension, there are two polar opposite approaches: 1) inherent and semiological (language is considered as itself and for itself); 2) anthropological (within that approach language is motivated in the context of human mind boundaries) [1:27]. Therefore, language intellectualism criteria are seen as the interrelation of thinking and communicative performance and reflects the human inner sense of language. However, not any actualized in language combination of facts may be innovative, not every innovation is a contribution in the process of intellectualization. As analysis reveals, lingual symbols with significant meaning capacity (cultural, historyosophical, philosophical, linguosophical), motivated by contextual words and phrases environment, aestheticize speech, so we consider them the most representative means of intellectualization.

The nature of intellectual capacity and peculiarities of contemporary language depends on causes and sources of accretion and combines linguo-external and linguo-internal factors. From the very beginning, every historical/cultural era of civilization development, even at any sublevel, introduces not only novel lexical and phraseological units but new notions to be denoted. Due to current worldwide tendency of collaboration, following from anthropocentric character of modern science, notions of different spheres tend to contiguity, therefore standardized forms of certain lingual symbols acquire novel meaning shades. As methodology of

scientific study improves, the need for denoting innovative category notions increases. Innovations fill in existent lexical, phraseological and stylistic lacunae. To describe and standardize new units, current language system develops new models and even branches of research.

In terms of linguistic needs, intellectualization takes place when the existing terminological system cannot satisfy current requirements. In addition, in globalized environment, these branches of research are no longer monoblocks, but rather multiplied with different intra- and extralingual issues. Accordingly, common and terminological lexicons, professional language clichés within certain language community come into usage, following the models of current language development and organization. New dictionaries and reference books officialize up-to-date set of language units. In their turn, revealed in scientific research articles, novel approaches to linguistic study offer innovative ways and mechanisms of language standardization. Moreover, as a basis and, at the same time, result of human intellectual activity, literary developed language tends to completely perform the variety of functional styles.

To serve as means of universal communication national language must develop lingual resource to nominate the existing and emerging values of aesthetic resource of civilization, or more specifically, of world environment. Particular part of language units originate from foreign languages as much as individual contextual applications are carried from author's idyostyle. Certain lexemes, providing extension capacity, denote concepts, ideas, or signs as a result of metaphorical nomination. The communicative barriers become more flexible or even partly absorb by universality of intercultural emergence. With growing humankind's cognition complexity, the paradigm of emotional content generates new lexical formations of antonym and synonymic connotations.

To sum up, we state that mental forms of personal identity, represented by the means of cultural memory, are defined as compositions of evolutionary transformed symbols that «remember» or «remodel» culture. Language forms of mentality reveal the inherent peculiarities of intellection in the development of lingual mind from nomination to the symbol, from physically appointed picture of reality to the structured semantic and conceptual paradigms. A detailed study of lingual symbols with significant meaning capacity (cultural, historyosophical, philosophical, linguosophical), manifested by individual literary styles, requires further investigation in terms of the theory of language intellectualization and outlines a perspective of research.

References

1. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики : [монографія] / Ф. С. Бацевич. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 281 с.
2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
4. Леви-Строс К. Структурная антропология / [Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова] / К. Леви-Строс. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с. (Серия «Психология без границ»).
5. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 212 с.
6. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : [науч. изд]. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2001. – С. 58 – 65.
7. Топоров В. Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» / В. Н. Топоров. – ТЗС. – Т. 5, 1971.
8. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови : теорія аналізу : [монографія] / Л. І. Шевченко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 478 с.
9. Humboldt, W. von. Language and cultural philosophy / W. von Humboldt. – М : Progress, 1985. – 450 p.

Актуальні питання сучасної філології та освіти

УДК 811.163.42:811.161]’344

М. Попович, Р. Тростинська

Загребський університет (Хорватія)

Порівняльна характеристика системи вокалізму сучасної хорватської літературної (стандартної) мови і систем вокалізму сучасних східнослов'янських літературних мов

Попович М., Тростинська Р. Порівняльна характеристика системи вокалізму сучасної хорватської літературної (стандартної) мови і систем вокалізму сучасних східнослов'янських літературних мов. У статті на синхронному рівні (з екскурсами в діахронію) порівнюються система вокалізму сучасної хорватської літературної мови і системи вокалізму сучасних східнослов'янських літературних мов, відзначаються збіги й розбіжності при реалізації голосних і складотворних сонорних приголосних фонем, успадкованих з праслов'янської мови, з чого видно, що результати фонетичних процесів, які відбувалися ще в часи спільнослов'янської єдності або починалися в період її розпаду, споріднюють досліджувані слов'янські мови, а результати пізніших фонетичних процесів їх віддаляють.

Ключові слова: хорватська, українська, російська, білоруська, фонологія, вокальна фонема.

Попович М., Тростинская Р. Сравнительная характеристика системы вокализма современного хорватского литературного (стандартного) языка и систем вокализма современных восточнославянских литературных языков. В статье на синхроническом уровне (с экскурсами в диахронию) сравниваются система вокализма современного хорватского литературного языка и системы вокализма современных восточнославянских литературных языков, отмечаются совпадения и различия при реализации гласных и согласных слогаобразующих сонорных фонем, унаследованных от праславянского языка, из чего видно, что результаты фонетических процессов, которые происходили ещё во время общеславянского единства или начинались в период его распада, объединяют исследуемые славянские языки, а результаты более поздних фонетических процессов их отдаляют.

Ключевые слова: хорватский язык, украинский язык, русский язык, белорусский язык, фонология, вокальная фонема.

Popovych M., Trostynska R. Comparative Analysis of the Vowel System of the Modern Literary (Standard) Croatian Language and the Vowel Systems of Modern Eastern-Slavic Literary Languages.

The article compares the vowel system of the contemporary Croatian standard language and the vowel systems of contemporary East Slavic languages on the synchronic level (occasionally references the diachronic level as well), it points out similarities and differences in the realization of vowel and consonant syllabic liquid phonemes, inherited from Proto-Slavic.

Key words: Croatian language, Ukrainian language, Russian language, Belarusian language, phonology, vowel sound.

Хорватська мова належить до південнослов'янських мов, українська, російська і білоруська становлять групу східнослов'янських, хоч у прадалякому минулому, як засвідчує *Повість врем'яних літ* і збережені ойконіми, гідроніми, ороніми на території України, а в Хорватії й досі побутуючі топоніми: *Kijevo, Vinica, Žitnik* та ін., хорватські племена проживали і на теренах України (Русі), які залишили і в VII ст. вже з'явилися на Балканах.

Витоки хорватської мови хорватські вчені вбачають у протохорватських діалектах праслов'янської мови (вона остаточно розпалася в VI ст.), на основі яких сформувалися три окремих хорватських наріччя: чакавське, штокавське і кайкавське (назви наріччя відповідають питальним займенникам: *ča, što, kaj*) зі своїми фонетичними і граматичними (а й лексичними) особливостями (напр., по *ятю*: чакавці – «ікавці» й «ікавці-екавці», штокавці – «(і)екавці» та «ікавці», кайкавці – «екавці», при наявності й дифтонгічної вимови *ятя* [iě]). Кожне з наріччя має свою історію,

письменників, літературу, словники і, здавалось би, могло б вважатися окремою слов'янською мовою, бо трьома наріччями століттями говорили й творили хорвати (користувалися глаголицею (найдовше від усіх слов'ян), кирилицею, латиницею (тепер виключно нею)), але при цьому відчували себе єдиним народом. З середини XIX ст. штокавське наріччя (саме новоштокавщина з ієкавським рефлексом довгого *ятя* та екавським рефлексом короткого *ятя*) почало закладати підвалини сучасної хорватської літературної / стандартної мови, а чакавське й кайкавське наріччя (живі й сьогодні) не є її діалектами, це хорватські діалекти (пагієґја). У всіх же східнослов'янських мовах у тій чи іншій мірі діалекти відносяться між собою як варіанти однієї мови. (Та слід зауважити: хоч основа хорватської літературної мови і базується на новоштокавщині, помітні й взаємовпливи наріч, як у минулому, так і на сучасному етапі, в першу чергу, в лексиці й просодії, напр.: під впливом чакавського наріччя у розмовному різновиді літературної мови часто замість лексем *slavlje*, *proslava*, *svečanost* вживається італізм *fešta*; під впливом кайкавського наріччя, в межах якого й найбагатолюдніше місто Хорватії – столиця Загреб, у мовленні новоштокавців-загребчан чотирьохакцентна система наголосу поступово переходить у трьохакцентну – перестають упізнаватися й розрізнятися короткий низхідний і короткий висхідний наголоси, на місці яких настає один короткий «середній» наголос; у мовленні новоштокавців у 3. одн. іменників жіночого роду зникає перехід довгого низхідного наголосу на прийменник як короткого низхідного (напр.: *na glávu, za rúku* – пор. у російській мові: *на голову* [на гльву], *за руку* [за руку]).

Відносно глотогенезу східнослов'янських мов, двом з яких століттями нав'язувався статус діалектів російської мови і які довгий час були заборонені, а потім насаджувалася теорія «спільноруської прамови» і «спільної коліски трьох братніх народів», треба відзначити, що впродовж майже двох століть вітчизняні та зарубіжні вчені велику увагу приділяли питанню походження української (руської) мови, російської та білоруської мов, найчастіше неупереджено проводили науковий аналіз, але нерідко при висновках давалися взнаки ідейні переконання, сформовані під впливом пануючих режимів або всупереч їм. Хорватська ж мова, незважаючи на те, що Хорватія як самостійна держава перестала існувати з 1102-го року і ввійшла до складу іншої держави, 1847-го року отримала в хорватському саборі (*sabog* – хорватський парламент, який весь час залишався діючим і після втрати незалежності) статус офіційної (до того часу в саборі офіційною була латинська, якою хорвати захищалися від

германізації та мадяризації; хорватські ж землі під владою Венеції зазнавали романізації; у той же час досить велика частина хорватських земель знаходилася під владою Турції). Тиск на хорватську мову був великий, але не тільки народ, а й хорватська шляхта, і особливо священство, постійно боролися за її існування й утвердження національної самобутності.

В українському мовознавстві на основі багатьох вагомих наукових досліджень XIX–XX ст. викристалізувалася думка, яка остаточно утвердилася після опублікування дослідження про походження білоруської мови і двох фундаментальних праць з історичної фонології праслов'янської мови та історичної фонології української мови Юрія Шевельова, який доводить, що «доба розпаду праслов'янської мови була й часом утворення мови української (як і решти слов'янських мов)» [10:4] і що «не існувало не лише цілковитої східнослов'янської єдності, але й української єдності, оскільки в південноукраїнських і північноукраїнських діалектах часом відбувалися різні звукові зміни» [10:1000], а це означає, що витоки східнослов'янських мов треба шукати у відповідних протоукраїнських, проторосійських і протобілоруських діалектах праслов'янської мови. Ю. Шевельов дійшов висновку, що «фонологічний розвиток української мови простежується від VII ст.» [10:47], як і білоруської та російської мов, такого ж висновку, як уже було сказано, дійшли й хорватські вчені відносно першоджерел хорватської мови.

Фонологічні системи давніх хорватської (маються на увазі три наріччя) і східнослов'янських мов, як і старослов'янської, яку ми беремо як еталон, успадкували з праслов'янської 11 голосних фонем, які в процесі розвитку даних мов могли залишатися, змінюватися або зникати. У першу чергу, деналізувалися носові голосні /o/ (*юс великий*) та /e/ (*юс малий*) (у хорватській мові і в східнослов'янських мовах цей та інші процеси не відбувалися одночасно). На місці носової фонемі заднього ряду /o/ в усіх обстежуваних мовах наявна фонема /u/ / /y/: *zub* – зуб / *зуб* / *зуб*, *ruka* – рука / *рука* / *рука*; на місці носової фонемі переднього ряду /e/ у хорватській мові – фонема /e/: *pet*, *meso*, *deset*, *knez*; у східнослов'янських мовах – інакше: в українській мові фонемі /ja/ (*п'ять*, *м'ясо*) або фонема /a/ (з попереднім палаталізованим приголосним – *десять*, *князь*); у російській і білоруській мовах – виключно фонема /a/ (з попереднім палаталізованим приголосним): *пять* / *пять*, *мясо* / *мяса*, *десять* / *дзесяць*, *князь* / *князь*.

Колишні редуковані /ъ/ і /ь/ в усіх обстежуваних мовах у слабких позиціях зникли, у сильних вокалізувалися (стали голосними нормальної довготи) і чергуються в парадигмах з фонемним

нулем /ø/. У хорватській мові на місці фонем /ъ/ і /ь/ – нова фонема /a/ або фонемний нуль /ø/: *san – sna, pas – psa*. Деякі хорватські вчені твердять, що двох редукованих фонем не існувало, була лише одна фонема /ъ/, а дві літери: *ep* і *erъ* (*ерик*) вказували на непалаталізованість / палаталізованість попереднього приголосного. Ми поділяємо думку тих, які вважають, що це були дві редуковані фонемні, які на хорватському тлі ще до занепаду злилися в один звук [ъ], на місці якого у сильній позиції нова фонема /a/. І додаємо: коли б це були не дві фонемні, то й в українській, російській, білоруській, македонській, болгарській мовах була б теж лише одна нова фонема. Підкреслюємо, що тільки в сучасній хорватській літературній мові, в хорватських штокавських говорах, хорватському чакавському наріччі і в сучасних штокавських стандартних мовах (сербській, чорногорській, боснійській) наявний такий рефлекс – фонема /a/ на місці колишніх редукованих (в хорватським же кайкавським наріччі – рефлекс /e/: *sen, pes*).

У східнослов'янських мовах на місці середньої, середньої (ряд і підняття) редукованої фонемі /ъ/ (її відносять і до заднього ряду) знаходиться нова лабіалізована фонема /o/ нормальної довготи, заднього ряду, середнього підняття або фонемний нуль /ø/: *сон – сну / сон – сна / сон – сна*, а на місці редукованої фонемі переднього ряду, підвищеної середньої /ъ/ – нова фонема /e/ нормальної довготи, переднього ряду, середнього підняття або фонемний нуль /ø/: *день – дня / день – дня / дзень – дня*. Усі три нові фонемні (/a/, /o/, /e/) випадні.

Крім нових випадних голосних, хорватській і східнослов'янським мовам властиві й секундарні (вставні) голосні, які повністю збігаються з випадними: *oganj – ognja, vjetar – vjetra; ogony (вогонь) – ognju (вогню), vjeter – vjetry / ogony – ognja, veter – vjetry / agony – agnja, vecejer – vjetry*.

У хорватській літературній мові на місці передньої обниженої фонемі *ять* /ĕ/ вживаються фонемні /je/, довга дифтонгічна фонема /ĕ̄/, фонема /e/ та фонема /i/: *prjesma, snijeg, pera, dio* (Р. одн. *dijela*). У хорватських штокавських і чакавських говорах на місці колишнього *ятя* найчастіше вживається фонема /i/. (За хорватським правописом дифтонгічний рефлекс довгого *ятя* [¹ĕ̄] – з довгим висхідним або довгим низхідним наголосом – на письмі передається послідовністю літер *ije: snijeg, brijeg, vijenac, vrijeme*, отже, в наведених прикладах триграф *ije* є графемою дифтонгічної фонемі /ĕ̄/, який не слід ототожнювати з послідовністю фонем /ije/ у таких словах, як *dijeta, kljent, bijenale* і т. п. та в серії слів типу *armija* (у Р. одн.: *armije*), бо це не графема-триграф, а окремі фонемні: /i/, /j/, /e/. Написання дифтонгічної фонемі /ĕ̄/ графемою-триграфом *ije* увійшло в хорватську орфографічну норму під впливом «вуківців» – послідовників Вука Караджича, а в розмовній реалізації сучасної

хорватської стандартної мови, крім дифтонгічної вимови колишнього довгого *ятя*, часто чути вимову з довгим низхідним [jĕ], [ljĕ], [njĕ] або довгим висхідним наголосом [jĕ̄], [ljĕ̄], [njĕ̄]: [cvjĕt, brjĕg], [vjĕnac, vjĕme], [ljĕp, sljĕp], [ljĕpa, sljĕpa], [njĕm, snjĕg], [njĕma, Njĕmac], що викликало спробу замість написання *ije* в орфографію ввести написання *...je..., ...lje..., ...nje...* [15:1–23].

У сучасних східнослов'янських мовах на місці *ятя* виступають фонемні /i/ та /e/. В українській мові послідовно (за рідкісними винятками) – фонема /i/: *пісня, сніг, ріна*; в російській і білоруській – фонема /e/: *песня / песня, снег / снег, репа / репа*.

Давньохорватська (усі три наріччя) і давні східнослов'янські мови, як і старослов'янська, мали дві «і»-фонемні: передню, високу /i/ та середню (її відносять і до заднього ряду), високу /y/.

У хорватській літературній мові (і в чакавському та кайкавському наріччях) давні фонемні /i/ та /y/ злилися в одну передню, високу фонему /i/: *piti, sin*.

В українській мові ці дві фонемні також злилися в одну передню, але високу обнижену фонему /i/: *пити, син*, яка в ненаголошеній позиції редукується. Наявна в українській мові й передня, висока фонема /i/: *літо, сіль, піч*, але вона іншого походження і іншої дистрибуції.

У сучасних російській і білоруській літературних мовах, за московською фонологічною школою, на яку орієнтуються й білоруські фонологи, одна фонема /i/i/, а [ы] є її алофоном: *пить / піць, сын / сын*; за ленинградською фонологічною школою, в російській мові – це дві окремі фонемні: /i/ та /y/. (Якщо виходити лише з дистрибуції звуків [и] та [ы] сучасної російської мови (пор.: *играть – сыграть, искать – сыскать*), то звуки [и] і [ы] – алофони голосної фонемі /i/, а якщо взяти до уваги факт усвідомлення носіями російської мови звука [ы] (пор.: *ыкать*, «Операція 'ы'»), тоді звуки [и] та [ы] – алофони голосних фонем /i/ та /y/). Аналогічне явище і в білоруській мові з голосними звуками [і] та [ы]. Перед нами, напевне, незакінчений процес переходу фонем /i/i/ та /y/ в фонему /i/i/. Як було вже сказано, в сучасній українській мові наявні дві генетично різні фонемні: /i/ та /i/ (існує й інша думка [Карпенко: 4]).

Етимологічна фонема /e/ переднього ряду, середнього підняття у хорватській мові в усіх позиціях реалізується як фонема /e/: *nebo, zemlja, žena, peć, šest, treći, kamen, mene*.

У сучасній українській літературній мові давня фонема /e/ у відкритому складі також реалізується як фонема /e/: *небо, вечір, третій, мене*, але в новоутворених закритих складах (наголошена й ненаголошена) – як фонема /i/: *жінка, піч, шість, камінь*. Етимологічна фонема /e/ після шиплячих та

/j/ може реалізуватися і як фонема /o/ (*бджола, шостий, жонатий, його*). Ненаголошені алофони фонем /e/ (*мене* [ме^нне], *спекота* [спе^нкота], *велетень* [веле^нте^нн']) та /и/ (*житло* [жи^нтло], *чути* [чу^нти], *сугулитися* [сугули^нти^нс'а]) при реалізації (у більшій чи меншій мірі) наближаються один до одного ([e^н] і [и^н]). (З цього погляду цікаві зміни в українському прізвищі *Павлишин*, занесеному переселенцями 120 років тому в Хорватію й Боснію, де воно побутує в формах: *Павлешин* і *Павлешен*).

У російській мові етимологічна фонема /e/ під наголосом реалізується як [e] (*небо, печь, жєницина, сельський, третій, шєсть, сємь*). Ненаголошена етимологічна фонема /e/ після палаталізованих приголосних редукується в [и^н] (*в пєчи* [ф п'и^нчи]) або в ще коротший передній, високий обнижений звук: [ь] (*рєчєвой* [р'ьч'и^нвоі], *пєчєнь* [п'єч'ьн']), а після непалаталізованих приголосних – в [ы^н] (*жєна* [жы^нна]) або в ще коротший середній, середній (задній) звук: [ъ] (*жєсточайший* [ж'ьстач'айшы]). На місці ж наголошеної етимологічної фонемі /e/ перед непалаталізованими приголосними і в кінці слова часто знаходиться фонема /o/: *єлка, лєд, пчєлы, жєны, моє* (але пор.: *небо – нєбо, шєдший – шєл, шєст* – пор. у біл.: *шост*).

У білоруській мові на місці етимологічної фонемі /e/ під наголосом реалізується також фонема /e/ (*неба, пєч, цєп, сельскі, трэці, шєсць, сєм*), може реалізуватися і фонема /o/ (*жєнка, шєст, мєд, сєстры, сєлы, канєм*). Ненаголошена етимологічна фонема /e/ в переднаголосному складі завжди реалізується як [a] (і пишеться літерами *я* та *а*: *зямля, сямло, сямстра, цана* (Н. одн. *цэп*), *жанчына*); в допереднаголосних і післянаголосних складах після непалаталізованих приголосних (пишеться літерою *а*: *пєчань, мєра, чєрапы* (Н. одн. *чэрап* – пор. в хорватській мові *crijep*)) і після палаталізованих приголосних (пишеться літерою *є*: *землянє, вєзера*) – реалізується редукований голосний звук середнього або переднього ряду, середнього або вище середнього підняття, який Ломтев [5:28–29] у фонетичній транскрипції відзначає грецькою літерою *альфа* [α].

На місці етимологічної задньої, середньої лабіалізованої фонемі /o/ в хорватській літературній мові також фонема /o/, яка завжди реалізується як [o]: *oko, stol, voda, kolovoz* (= серпень). У хорватській літературній мові відсутня редукція ненаголошених голосних (хоч у новоштокавських говорах може зникати післянаголосна фонема /i/, напр., в словах *molila*: [mol:a] замість [molila], *vodenica* (= водяний млин): [vodenca] замість [vodenica]).

У сучасній українській літературній мові етимологічна фонема /o/ у відкритому складі так само реалізується як /o/ в звукові [o]: *око, новий,*

стола, доброта (за винятком позиції наближення до [y]: *зоуля, кожух, могила, тобі*). У новоутворених закритих складах реалізується як фонема /i/: *стіл, сіль, він*.

Етимологічна фонема /o/ і в сучасній російській мові під наголосом реалізується як /o/: *стол, воду, соль, он*; ненаголошена, після непалаталізованих приголосних, реалізується як короткий звук [a]: *вода* [вада], *она* [ана], *корыто* [карыга/ъ] або як короткий звук середнього ряду (для деяких авторів – заднього), середнього підняття [ъ]: *водовоз* [в'ьдавос], *говор* [гов'ьр], *заговор* [заг'ьв'ьр]. (Фонема /o/ після палаталізованих приголосних (пишеться літерою *ё*) походить не від етимологічної фонемі /o/, а від етимологічної фонемі /e/ і, ненаголошена, веде себе як ненаголошена фонема /e/ (*в'єл – вєла* [в'и^нла])).

І в сучасній білоруській мові на місці етимологічної фонемі /o/ під наголосом також фонема /o/: *стол, вока, вєсєнь, єн*; ненаголошена фонема /o/ реалізується (в залежності від позиції до наголошеного складу) як короткий звук [a] або короткий звук, артикуляційно ближчий до російського звука [ъ] (у Ломтева в транскрипції [α]), який передається літерою *а* (рідко *я*): *акно, авєчка, вада, яна* (ч. р. *єн*), *захад, вока*.

На місці етимологічної середньої (її відносять і до задніх голосних, як у сучасній українській мові), низької фонемі /a/ в хорватській літературній мові (і в чакавському та кайкавському наріччях) у всіх позиціях також фонема /a/: *mati, jama, trava, samovolja, dati*.

В українській літературній мові давня фонема /a/ також виступає як фонема /a/ і завжди реалізується в звукові [a]: *мати* (ім.), *яма, трава, самоволя, дати*.

У сучасній російській мові під наголосом на місці етимологічної фонемі /a/ реалізується також фонема /a/: *яма, мать, трава, дать*. Ненаголошена ж фонема /a/, після непалаталізованих приголосних, веде себе аналогічно ненаголошеній російській голосній фонемі /o/ після непалаталізованих приголосних і реалізується як короткий голосний звук [a] (*трава* [трава]) або як короткий звук середнього (заднього) ряду, середнього підняття [ъ] (*самоволие* [с'ьмавол'и'ь]). (Голосна російська фонема /a/ після палаталізованих приголосних у корені слова за походженням не є етимологічною (*пять, глядеть*) і, ненаголошена, веде себе як російська ненаголошена фонема /e/ (*пяти* [п'и^нт'и], *глядеть* [гл'и^нд'єт']) або ненаголошена фонема /o/ (*в'єл – вєла* [в'и^нла]) після палаталізованих приголосних).

І в сучасній білоруській мові на місці етимологічної фонемі /a/ під наголосом реалізується фонема /a/ в звукові [a]: *маці, даць, пара*; у ненаголошених позиціях і в білоруській мові її реалізація не відрізняється від реалізації

ненаголошеної фонемі /o/ – звучить як короткий звук [a] або як короткий звук, подібний до російського [ъ], який Ломтев [5:28–29] транскрибує буквою *a*: *паравы* [паравы].

Давня задня, висока лабіалізована фонема /u/ /y/ в усіх обстежуваних мовах – хорватській, українській, російській, білоруській – наголошена й ненаголошена – збереглася без змін: *uho* / *вухо* / *ухо* / *вуха*; *suh(i)* / *сухий* / *сухой* / *сухі*; *ljubiti* / *любити* / *любить* / *любіць*.

Крім одинадцяти голосних фонем, у минулому в усіх слов'янських мовах існували й дві складотвірні приголосні фонемі /ль/ль/ (звуки [ль] і [ль]) трактуєм як алофони фонемі /ль/ль/) і /р/р/ (звуки [р] і [р]) трактуєм як алофони фонемі /р/р/).

У хорватській літературній мові – і тільки в ній – на місці фонемі /ль/ль/ тепер (одна) голосна фонема /u/: *vik*, *čun*, *pun(i)*, *žut(i)* (*žutjeti*), *buha*, *suza*, *gutati*, *jabuka*.

У східнослов'янських мовах утворилися групи фонем з голосними перед звуками: [в], [ў], [л] і після звуків [л], [л'] / [л'] – в українській мові: *човен*, *повний* / *повен*, *вовк*, *глотка*, *блоха*, *сльоза*, *слізні*, *глитати*, *яблуко*; у російській: *чёлн* (пор. *челны*), *полный*, *волк*, *глотка*, *блоха*, *слёзы* (пор. *слеза*, *слезиться*), *глотать*, *яблоко*; у білоруській мові: *човен*, *поўны*, *воўк*, *глотка*, *блыха*, *слэза* (пор. *слёзы*), *глытаць*, *яблык*.

Хорватська літературна мова (і всі три наріччя) зберегла складотвірну фонему /р/р/ – /r/. Вона на собі може мати один з чотирьох тонічних наголосів (короткий низхідний, довгий низхідний, короткий висхідний, довгий висхідний) або ненаголошену довгість, як і всі голосні фонемі: *grlo*, *prvi*, *krv*, *krstiti*, *krvav(i)*, *četvrt* (на письмі не відрізняються нескладотвірний /r/ і складотвірний /r/, напр.: *prav(i)* (= справжній) і *prvi* (= перший)).

У східнослов'янських мовах на місці колишньої складотвірної приголосної фонемі /р/р/ утворилися групи з голосними звуками перед [р] і після звуків [р], [р'] – в українській мові: *горло*, *перший*, *чверть*, *кров*, *хрестити*, *кривавий*; у російській: *горло*, *первый*, *четверть*, *кровь*, *кривавый*, *крестить*; у білоруській мові: *горла*, *першы*, *кроў* (Р. одн. *крыві*), *крывавы*, *хрысціць*.

На місці праслов'янських моделей: *TORT, *TOLT, *TERT, *TELT у сучасній хорватській літературній мові в результаті метатези плавних – моделі: TRAT (*mraz*, *vrana*) / TLAT (*glava*, *slama*) / TRIJET = TR/^hē/T (*brijeg* = узгір'я – пор.: *бежег*) / TRET (*bregovit* = гористий, *breza*) / TLIJET = TL/^hē/T (*mlijeko*, *dlijeto*) / TLJET (*mlijekara* = молочний завод, *slezena* – очікувана форма була б: * *sljezena*).

У східнослов'янських мовах, які єдині мають повноголосся, наявні моделі: ТОРОТ (*мороз* / *мороз* / *мароз*, *ворона* / *ворона* / *варона*), ТОЛОТ (*голова* /

голова / *галава*, *солома* / *солома* / *салома*, *молоко* / *молоко* / *малако*, *долото* / *долото* / *долата*), ТЕРЕТ (*берег* / *берег* / *бераг*, *береза* / *берѣза* / *бярэза* – пор.: *беразняк*, *бярэзнік*), ТЕЛЕТ (мало прикладів – *селезінка* / *селезѣнка* / *селязѣнка*).

Хорватська мова, на відміну від східнослов'янських, зберегла початкову групу /je/: *jezero*, *jelen*, *jedan*, у всіх східнослов'янських мовах фонема /j/ відпала, а фонема /e/ змінилася на /o/: *озеро* / *озеро* / *возера*, *олень* / *олень* / *алень*, *один*, *один*, *адзін*.

Отже, в обстежуваних мовах на сьогоднішній день наявна така кількість голосних фонем:

у сучасній хорватській літературній (стандартній) мові – 6 голосних фонем:

/i/	/u/	
		/ ^h ē/
/e/	/o/	
/a/		

У ній, як і в усіх східнослов'янських, дві голосні лабіалізовані фонемі – заднього ряду /u/y/ та /o/.

(До появи статті Д. Брозовича (1972–1973) вважалося, що в сучасній хорватській мові 5 голосних фонем, не допускалася можливість існування дифтонгічної фонемі, тобто дифтонгічного рефлексу колишнього довгого *ятя* (чому сприяв і спосіб його написання літерами: *iје*, хоч раніше (і в XIX ст.) писали: *іе*).

Крім 6-и голосних фонем, які по своїй природі складотвірні, хорватська мова має й складотвірну приголосну фонему /r/ (якої немає в сучасних східнослов'янських мовах).

Сучасна хорватська літературна мова, на відміну від східнослов'янських, не знає наближення, уподібнення, редукції голосних фонем. Якщо в східнослов'янських мовах літери для позначення голосних фонем виконують подвійну функцію, крім основної, вказують і на непалаталізованість / палаталізованість попереднього приголосного, то в хорватській графіці ці літери другої функції не виконують (для позначення 5-и (монофтонгічних) голосних фонем використовується 5 літер-графем: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, для дифтонгічної фонемі /^hē/ – рефлекса колишнього довгого *ятя* – триграф-графема *iје*, для позначення ж чотирьох пар непалаталізованих / палаталізованих приголосних фонем служать літери-графемі цих фонем з діакритичними знаками і диграфи: *č* | *ć*, *dž* | *đ*, *l* | *lj*, *n* | *nj*, а в східнослов'янських кириличних графіках заради виконання другої функції використовується 10 літер (для позначення 6-и / 5-и голосних фонем)).

У сучасній хорватській літературній мові чотирьохелементний тонічний наголос (на останньому складі наголосу бути не може; у старостокавських же говорах штокавського наріччя, в чакавському та кайкавському наріччях

наголос також тонічний (нечотирьохелементний), але в них наголошеним може бути і останній склад), а в східнослов'янських мовах – динамічний, який може знаходитися на будь-якому складі слова.

У сучасній українській літературній мові також 6 голосних фонем:

/i/	/y/	
		/и/
/e/	/o/	
		/а/

Сучасна російська літературна мова має 5 голосних фонем:

/и/	/у/
/е/	/о/
/а/	

У сучасній білоруській літературній мові також 5 голосних фонем:

/i/	/y/
/e/	/o/

/а/

Як і слід було очікувати, системи вокалізму чотирьох обстежуваних споріднених сучасних літературних мов, зображені схемами, дуже схожі, хоч ця схожість, ці збіги часто здійснені «з різних боків», як, напр., фонема /a/ в хорватській мові з колишніх /ъ/ і /ь/ і фонема /a/ в східнослов'янських мовах з колишньої носової /ѣ/; фонема /e/ в хорватській мові з колишньої /ѣ/ і фонема /e/ в східнослов'янських мовах з колишньої /ь/, а в російській і білоруській мовах ще й з колишнього *ятя* /ѣ/; фонема /i/ в українській мові від етимологічних /e/, /o/ в закритому складі і т. д.

Але велика схожість голосних фонем чотирьох обстежуваних мов на рівні схем виявляється недостатньою для забезпечення схожості в загальному враженні від "звучання" мов. Причиною цього є велика кількість у східнослов'янських мовах пар непалаталізованих / палаталізованих приголосних фонем, співвідношення голосних і

приголосних фонем у мовленні, включаючи й нейтралізацію опозиції непалаталізованих / палаталізованих приголосних у Д. і М. відмінках іменників перед /i/ в українській мові та перед /e/ в російській і білоруській, редукція ненаголошених голосних фонем (менше в українській, більше в російській і білоруській), тобто – в реалізації схем. Ілюстрацією до сказаного може послужити іменник *село* (у фонематичній та фонетичній транскрипціях):

– у хорватській мові: *selo* /sèlo/ (непалаталізована приголосна фонема /s/, під коротким висхідним наголосом голосна фонема /e/, непалаталізована сонорна *альвеолярна*, бокова приголосна фонема /l/, ненаголошена голосна фонема /o/), [sèlo];

– в українській мові: *село* /селó/ (непалаталізована приголосна фонема /c/, ненаголошена голосна фонема /e/, непалаталізована сонорна *зубна*, бокова приголосна фонема /л/, наголошена (динамічний наголос) голосна фонема /o/), [се^нлó];

– у російській мові: *село* /с'ело/ (палаталізована приголосна фонема /c',/ ненаголошена голосна фонема /e/, непалаталізована сонорна *зубна*, бокова приголосна фонема /л/, наголошена (динамічний наголос) голосна фонема /o/), [с'и^елó];

– у білоруській мові: *сяло* /с'елó/ (палаталізована приголосна фонема /c',/ ненаголошена голосна фонема /e/, непалаталізована сонорна *зубна*, бокова приголосна фонема /л/, наголошена (динамічний наголос) голосна фонема /o/), [с'алó].

За термінологією М. В. Панова (Панов, 1979), як видно з порівнюваного, принцип написання голосних у хорватській орфографії можна назвати *синтагмо-парадигмофонемним*, в українській – *парадигмофонемним*, у російській – також *парадигмофонемним*, у білоруській – *синтагмофонемним*.

Література

1. Аванесов Р. І. Фонетика современного русского литературного языка. — М., 1956. — 239 с.
2. Брицин М. Я., Жовтобрюх М. А., Майборода А. В. Порівняльна граматики української і російської мов. — К., 1987. — С. 56—75.
3. Буланін Л. Л. Фонетика современного русского языка. — М. : Высшая школа, 1970. — 205 с.
4. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови. Учебний посібник для студентів філологічних факультетів. — Одеса : Одеський держ. ун-тет, 1996. — 143 с.
5. Ломтев Т. П. Грамматика белорусского языка. — М., 1956. — С. 28—29.
6. Панов М. В. Современный русский язык. Фонетика. — М. : Высшая школа, 1979. — 254 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За заг. ред. академіка І. К. Білодіда. — К. : Наукова думка, 1969. — 431 с.
8. Тростинська Р., Попович М. Українська і хорватська літературні мови (фонологічні, морфологічні, морфологічні проблеми) // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. — Випуск 6. — К. : «Бібліотека українця», 2006. — С. 167—177.
9. Украинская грамматика. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 5—39.
10. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. — Х. : Акта, 2002. — С. 4, 47, 1000.
11. Brozović D. O ortoepskoj vrjednosti dugoga i produženog ijekavskog jata // Jezik, № 3—5. — Zagreb, 1972—1973. — Str. 65—74, 106—118, 142—149.

12. Moguš M. Povijesna fonologija hrvatskoga jezika. — Zagreb : Školska knjiga, 2010.
13. Popović M, Trostinska R. Alograf — grafem — grafemem (i principi pravopisa hrvatskog, ruskog i ukrajinskog) // Filologija, № 23—24. — Zagreb. — Str. 291—296.
14. Popović M., Trostinska R. I fonem je znak // Od fonetike do etike (zbornik radova). — Zagreb : Disput, 2005. — Str. 75—81.
15. Škarić I. Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata? // Govor, XIII, 1—2. — Zagreb, 1996. — Str. 1—23.

УДК 81'246.2

А. Г. Чала

*Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради*

Проблема білінгвізму та двомовної освіти в контексті розвитку сучасного світу з огляду на соціолінгвістичні студії Олександра Потебні

Чала А. Г. Проблема білінгвізму та двомовної освіти в контексті розвитку сучасного світу з огляду на соціолінгвістичні студії Олександра Потебні. Матеріали статті відображають одну з актуальних проблем – прояснення ключових понять білінгвізму та двомовної освіти, які постають перед мовною освітою в сучасному освітньому просторі. У статті аналізується явище двомовної освіти в контексті розвитку сучасного світу, спираючись на соціолінгвістичні студії Олександра Потебні.

Ключові слова: білінгвізм, двомовна освіта, роль двомовності в соціальному середовищі, мова народу, денационалізація.

Чалая А. Г. Проблема билингвизма и двуязычного образования в контексте развития современного мира, учитывая социолингвистические студии Александра Потебни. Матеріали статті відображають одну з актуальних проблем – прояснення ключових понять билингвизма и двуязычного образования, стоящих перед языковым образованием в современном образовательном пространстве. В статье анализируется явление двуязычного образования в контексте развития современного мира, опираясь на социолингвистические студии Александра Потебни.

Ключевые слова: билингвизм, двуязычное образование, роль двуязычия в социальной среде, язык народа, денационализация.

Chala A. G. The problem of bilingualism and bilingual education in the context of the development of the modern world, given the sociolinguistic studios of Alexander Potebnja. Materials articles reflect one of the pressing problems – clarify key concepts of bilingualism and bilingual education facing language education in modern educational space. The article analyzes the phenomenon of bilingual education in the context of the development of the modern world, basing on sociolinguistics studies Alexander Potebnja.

Key words: bilingualism, bilingual education, bilingualism role in the social environment, the language of the people, denationalization.

Аналіз мовної ситуації, що існує в нашій державі, зокрема на сході України, свідчить про зростання напруження довкола проблем реалізації конституційних вимог щодо розвитку й застосування мов. Аналіз наукових праць показав, що в Україні проживає близько 12 % росіян проти понад 70 % українців. Зіставлення цих даних робить незрозумілим і водночас актуальним питання двомовності як такої.

Явище двомовності (білінгвізму) є досить розповсюдженим і потребує детальнішого вивчення. Серед різноманітних підходів до вивчення цього поняття немає одностайності вчених щодо нього. Одні науковці вважають, що білінгвізм позитивно впливає на розвиток як окремої людини, так і суспільства в цілому. Інші стверджують, що на початкових етапах розвитку та соціалізації дитини двомовність є досить шкідливою, оскільки дитина важче соціалізується. Щоб детальніше розглянути цей феномен, необхідно проаналізувати думки різних учених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Явище білінгвізму вивчали як українські, так і зарубіжні науковці (В. Аврорін, У. Вайнрайх, Є. Верещагін, Ю. Дешерієв, Ю. Жлуктенко, У. Маккі, М. Михайлов, М. Певзнер, О. Потебня, Н. Протченко, М. Сігуан, Л. Щерба, А. Ширін, Г. Шугард та ін.).

Досвід видатних учених, який став світовим надбанням, набуває ще більшої актуальності нині, коли ведуться пошуки шляхів впливу двомовності на загальний інтелектуальний розвиток та сенсоутворювальні системи людини.

Мета статті – прояснення ключових понять білінгвізму та двомовної освіти в різних аспектах; представлення поглядів О. Потебні на цю проблему; аналіз впливу цього феномену на суспільство.

Виклад основного матеріалу. Аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить про те, що з огляду на завдання, які постають перед мовною освітою в сучасному освітньому просторі, заслуговують на увагу такі концепції, як двомовність, двомовна освіта, рідна мова, іноземна мова, мовні права людини, мовна політика, одномовність і пов'язані з ними явища та поняття. Слід наголосити на тому, що під двомовною освітою мається на увазі застосування двох або більше мов як засобів навчання в немовних предметах.

Учений світового рівня О. Потебня залишив глибокий слід у різних галузях наукового знання: лінгвістиці, міфології, фольклористиці, літературо- та мистецтвознавстві тощо. Окреме місце у творчості О. Потебні посідає питання двомовності. Він вважав, що українська мова існувала вже в часи Київської Русі [8:33], а східнослов'янська мовна територія в глибоку давнину становила певну спільність – руську мову, що згодом поділилася на два наріччя, одне з яких утворило основу української мови.

Розуміння вченим двомовності як явища соціального й водночас психологічного привертало увагу дослідників відповідної проблематики головним чином у контексті історії вітчизняного мовознавства. Слід назвати передусім Л. Булаховського, який розглядав білінгвізм серед соціальних чинників мови, подаючи це явище у висвітленні О. Потебні [1], і Ю. Шевельова в його спробі реконструкції цілісного образу О. Потебні [9] та характеристиці стану й статусу української мови в першій половині двадцятого сторіччя [12], де автор торкався питання російсько-української двомовності. «Рідну мову» одні дослідники розуміють як таку мову, яку людина вивчає першою, ідентифікує себе з нею, і вважає рідною, причому для інших така людина є носієм цієї мови. Людина може мати дві або більше рідних мови.

Двомовність – це, згідно з визначенням у лінгвістичному словнику О. Ахманової, «однаково досконале володіння двома мовами» [11:125]. У. Вайнрайх, один із перших дослідників проблеми двомовності, розглядає цей термін як «практику поперемінного користування мовами» [3:28].

У часи пропаганди нової історичної спільності «радянського народу» і єдиної для нього російської мови з критикою вчення О. Потебні виступили Ф. Медведев та академік І. Білодід [2]. У статті «Твір О. Потебні «Мова і народність» у світлі сучасності» він піддає критиці твердження вченого, що знання декількох мов роздвоює думку, а майбутня загальнолюдська мова призведе до «пониження рівня мислі». Академік не уточнив, що О. Потебня мав на увазі навчання дітей двома мовами в ранньому віці, яке, на його думку, призводить до роздвоєння свідомості [8].

Ю. Вільчинський у позитивному плані висвітлює концепцію двомовності О. Потебні. У монографії «Олександр Потебня як філософ» [4] дослідник філософських поглядів ученого наводить його думки про двомовність досить стисло, у контексті знання національної мови. На основі аналізу двох праць О. Потебні, вже згадуваної «Язык и народность» та рецензії на збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким», Ю. Вільчинський оприлюднив думку вченого про феномен двомовності, зокрема в контексті осуду ним денационалізації [4].

Відомо, що з раннього дитинства майбутній мовознавець і філософ оволодів двома мовами – російською та українською. У «Автобіографічному листі» учений згадує, що на його зацікавлення лінгвістикою й фольклором вирішальний вплив здійснило знайомство з медиком 5 курсу М. Неговським, «любителем и умелым собирателем малорусских народных песен» [8]. Олександр Потебні доступна була невелика бібліотека з творами українською мовою й тими, що стосувалися України. Інтерес до народних пісень, україномовна книга та засвоєна з дитинства двомовність мала для нього принципове значення. Дослідник творчості О. Потебні А. Байбурич зазначав: «Украинский язык обеспечивал Потебне чувство изначальной связи с лучшими образцами славянской народной поэзии. В то же время русский язык для него – язык науки, повседневного общения. «Диалог» этих языков оказался исключительно плодотворным» [1].

Багато авторів у своїх дослідженнях, присвячених проблемі двомовності, порушують питання двомовної освіти. Осмислюючи проблему, чи треба навчати дитину змалку іншій, чужої для неї мови, О. Потебня стверджує, що це дуже шкідливо, таке намагання впливає на загальний розвиток дитини: «Знання двох мов у ранньому віці

– це не є опанування двох систем висловлювання й передання одного й того ж кола думок, а лише роздвоєння цього кола, що стає на заваді одноцілого світогляду, та перешкоджає науковій абстракції» [8]. Завдяки своїм спостереженням він зробив висновок, що рання двомовність суттєво гальмує не тільки загальний розвиток дитини, а й заважає шкільній освіті, яка вдосконалює набуті в дитинстві уявлення про світ на основі казок і міфів. Чужі поняття, які дитина засвоїла поряд із тими, що існують у рідній мові, не додають нічого до знання, заплутують дитину. О. Потебня у своїх працях явище двомовної освіти порівнював із намаганнями одночасно навчати дитину грі на кількох музичних інструментах. Зважаючи на вищевикладене, потрібно зазначити, що чужу мову, чи навіть кілька іноземних мов, можна вивчати, і навіть необхідно, тоді, коли це є практичною життєвою потребою – у дипломатичних відносинах, торгівлі, наукових заняттях тощо.

Слід зауважити, що думки вченого XIX століття цілком збігаються з висновками сучасних педагогів і психологів. Цю концепцію підтримує В. Вітвицький, який у статті «Мовам підвладний кожен вік» пише, що «психологи рекомендують починати вивчати іноземну мову у віці, коли систему рідної мови дитина вже досить добре засвоїла, а до нової мови ставиться свідомо» [5].

У поглядах на двомовність груп людей чи загалом народностей О. Потебня дотримувався думки, що мовна взаємодія має бути лише стимулом для внутрішнього розвитку мов і не повинна призводити до асиміляції однієї з них. Він гостро виступав проти політики денационалізації щодо українців і вважав послідовний націоналізм справжнім інтернаціоналізмом, а денационалізацію – моральною хворобою, що дезорганізує суспільство, спричиняючи його духовну деградацію [9:73]

Загалом О. Потебня зазначав, що денационалізація, яка супроводжується скороченням сфери вживання національної мови, може призвести до негативних наслідків виховання, руйнування зв'язку між молодим поколінням і дорослими, ослаблення енергії думки, дезорганізацію суспільства й аморалізм. Навіть коли денационалізатори й денационалізовані близькі один до одного, все одно денационалізація стає джерелом страждань.

Водночас денационалізація має погані наслідки не лише для денационалізованого народу, а й для народу, який здійснює денационалізацію. Адже такий процес призводить до великої витрати зусиль. У той же час мова народу, який нав'язує її іншому народові, може розпастися на діалекти, а сам цей народ ризикує зазнати дезінтеграції.

Аналізуючи висвітлення О. Потебнею проблеми двомовності, Л. Булаховський назвав його концепцію однією з оригінальних і змістовних спроб відповісти на питання про соціальні чинники та психологічні особливості цього мовного явища [1:286], а основні ідеї, зокрема щодо роздвоювання кола думок у двомовної дитини, доведеними [1:286].

У трактуванні проблеми двомовності О. Потебня виходить із духовної основи кожної мови, із того неповторного мовомислення, яке є природним середовищем самоідентифікації людини. Згодом це красномовно довів І. Франко, ствердивши, що «в якій мові родився і виховався, тої без скалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою» [11].

Зникнення хоча б однієї мови, яка є особливою системою прийомів мислення, вважав О. Потебня, має негативний наслідок для людства в цілому, веде до втрати загальнолюдської культурою групи зв'язаних саме з цією мовою мисленневих процесів. Якби була створена «загальнолюдська» мова, то людство зазнало б зниження рівня думки [9].

Погляди О. Потебні та його послідовників про першочергове значення рідної мови для духовного розвитку людини й належне їй місце в процесі двомовності чи багатомовності не втрачають своєї актуальності і в наш час. Вони можуть бути підпорою для подальшого всебічного розвитку української мови, становлення її як державної.

Висновки проведеного дослідження і перспективи подальших розвідок в окресленому напрямку. У статті ми розкрили ключові поняття білінгвізму та двомовної освіти в нашій державі на основі представлення поглядів О. Потебні щодо цієї проблеми та проаналізували вплив цього феномену на суспільство. На основі сказаного вище можна стверджувати, що запровадження двомовності в сучасних умовах є передчасним. Одним із головних факторів мовної проблеми в Україні є те, що, попри русифікацію в царські та радянські часи, український етнос відстоював національну культуру і мову. Велике значення мало й те, що основну частину населення України становили селяни як природні носії етнічних рис. Українському етносу потрібен час для того, щоб подолати кризу, виробити механізм контролю за поширенням рідної мови, що стане основою для зміцнення державності.

Таким чином, зрозуміло, що двомовність, у випадку якщо вона має місце ще в ранньому віці, може негативно вплинути на розвиток майбутньої особистості, і, як наслідок, до поступової деградації суспільства.

Література

1. Булаховський Л. А. Питання двомовності в освітленні О. О. Потебні // Вибрані праці : У 5 т. — Т. 1 : Загальне мовознавство. — К., 1975. — С. 286—289.
2. Білодід І. К. Твір О. О. Потебні «Язык и народность» у світлі сучасності / І. К. Білодід // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : Тези доп. І повід. III Респ. слав. конф. — Х., 1960. — 269 с.
3. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. Языковые контакты. — М., 1972. — Вып. 6. — С. 25—60.
4. Вільчинський Ю. М. О. Потебня як філософ [Текст] : монографія / Ю. М. Вільчинський. — Львів : вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 1995. — 127 с.
5. Вітвицький В. Мовам підвладний кожен вік / В. Вітвицький // Дзеркало тижня [Текст]. — 2007. — № 37 (66) — 6 жовт.
6. Горський В. С. Історія української філософії [Текст] : підручник / В. С. Горський. — К. : Наукова думка, 1996. — 288 с.
7. Иваньо И. В. Очерк развития эстетической мысли Украины [Текст] : монографія / И. В. Иваньо. — М. : Искусство, 1981. — 423 с.
8. Потебня А. А. Слово и миф [Текст] / Александр Афанасьевич Потебня. — М. : Изд-во «Правда», 1989. — 260 с.
9. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація : Статті і фрагменти / Упорядк. і вступ. ст. Ю. Шевельова. — Нью-Йорк, 1992.
10. Словарь лингвистических терминов / сост. О. С. Ахманова. — М. : Советская энциклопедия, 1966. — 607 с.
11. Франко І. Я. Двоязычність і дволичність / Франко І. Я. // Мозаїка [Текст] : Із творів, що не ввійшли до збір. тв. у 50 т. / упор. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. — Львів : Каменяр, 2001. — 434 с.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941) : Стан і статус. — Чернівці, 1998.

УДК 811.161.2'374.3:305

О. В. Чуєшкова

Українська інженерно-педагогічна академія

Фіксація гендерних стереотипів у лексикографічних працях

Чуєшкова О. В. Фіксація гендерних стереотипів у лексикографічних працях. Статтю присвячено розглядові гендерної стереотипізації в сучасних тлумачних словниках. Складено найпоширеніші гендерні стереотипи, висловлено окремі рекомендації стосовно уникнення цього явища. Наголошено на актуальності творення недискримінаційної мови, підкреслено роль словників у цьому процесі з огляду на їхню інформативну та нормативну функції.

Ключові слова: гендерний стереотип, мовний сексизм, недискримінаційна мова, словникова стаття, тлумачний словник.

Чуєшкова О. В. Фиксация гендерных стереотипов в лексикографических трудах. Статья посвящена рассмотрению гендерной стереотипизации в современных толковых словарях. Классифицированы самые распространенные гендерные стереотипы, предложены отдельные рекомендации касательно избежания этого явления. Сделан акцент на актуальности создания недискриминационного языка, подчеркнута роль словарей в этом процессе в связи с их информативной и нормативной функцией.

Ключевые слова: гендерный стереотип, языковой сексизм, недискриминационный язык, словарная статья, толковый словарь.

Chueshkova O. V. Gender stereotypes fixing in lexicographical works. The article is devoted to the consideration of gender stereotyping in modern explanatory vocabulary works. The most common gender stereotypes are classified, recommendations on avoiding this phenomenon are expressed. The importance of creating non-discriminatory language is emphasized, the role of dictionaries in this process depending of their informative and regulatory functions is underlined.

Keywords: linguistic sexism, gender stereotypes, glossary, dictionary entry, non-discriminatory language.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях усе більшої актуальності набуває гендерний аспект, пов'язаний із презентацією статей у мові. Представники й представниці феміністської лінгвістики наголошують на тому, що мова відбиває світ із «чоловічої» позиції, і жінка часто залишається «невидимою» в мові. Це явище дістало назву мовного сексизму, який може існувати в мові як на рівні слова, вислову, речення, так і на рівні всього дискурсу. Найпоширенішим прикладом мовного сексизму є гендерні стереотипи, які досліджували такі українські та зарубіжні науковці, як О. Горошко [1], В. Єфремов [4], О. Кісь [5], О. Малахова [7], Л. Ставицька [11] тощо.

У сучасному гуманітарному знанні стереотип визначають як «спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ будь-якої соціальної групи або спільноти, який з легкістю поширюється на всіх її представників»; «готовий шаблон, ливарні форми, в які відливаються потоки громадської думки» [цит. за 1:49]; зокрема в лінгвістиці – як «певну структуру ментально-лінгвального комплексу, що формується інваріантною сукупністю валентних зв'язків, які приписуються цій одиниці й репрезентують образ-уявлення феномену, що стоїть за цією одиницею, в його (образу-уявлення) національно-культурній маркованості за певної передбачуваності спрямованих асоціативних зв'язків (векторів асоціацій)» [6:232]; «детерміновану культурою, упорядковану й фіксовану структуру свідомості, що відбиває фрагмент картини світу як результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища» [9:579].

Гендерні стереотипи – культурно й соціально зумовлені думки про якості, атрибути й норми поведінки представників обох статей. Зважаючи на те, що регламентація гендерної поведінки відбивається в мові, остання є одним із найважливіших джерел знання про гендерну стереотипізацію та її змінення в часі [10]. Появу гендерних стереотипів дослідники вбачають у незбігові мовної та концептуальної картин світу. Остання змінюється набагато швидше, відбиваючи результати постійної пізнавальної та соціальної діяльності людини, натомість мовна довше зберігає архетипові, «реліктові» уявлення про весь світ. До них і належать гендерні стереотипи, існування яких зумовлене найдавнішими шарами людської свідомості [4:11].

У попередніх розвідках ми розглядали функціонування гендерних стереотипів в узусі [3]. Мета цієї статті – проаналізувати явище гендерної стереотипізації в тлумачних словникарських працях.

На думку науковців [4], гендерні стереотипи, як давні, властиві патріархатній свідомості, так і нові, трапляються в словниках різних типів, у різних зонах словникової статті й імпліковані в них різними способами. Виділяємо такі форми фіксації гендерних стереотипів у сучасних тлумачних словниках української мови (за В. Єфремовим [4:16–17]):

1) Наявність гендернонетолерантних дефініцій

Архаїчні гендерні стереотипи фіксуємо у визначеннях ядерних вербалізаторів: «Жінка. 1. Особа жіночої статі; **протилежне** чоловік» [ВТССУМ:276; НТСУМ, т. 2:31; СУМ, т. 2:536]; «Чоловік. 1. Особа чоловічої статі; **протилежне** жінка» [ВТССУМ:1380, СУМ, т. 11:349]; «Жінка. 1. Особа жіночої статі; **Ант.** чоловік» [ТССУМ:234]; «Чоловік. 1. Особа чоловічої статі; **Ант.** жінка» [ТССУМ:764] (виділення наше – О. Ч.). Ця дефініція протиставлення наявна в усіх проаналізованих лексикографічних працях. Більш толерантними, на нашу думку, можуть бути тлумачення «особа жіночої/чоловічої статі» або «людина, здатна/не здатна виношувати й народжувати дітей». Іменник *дівчина* визначається через стосунки з чоловіком, пор.: «Молода *неодружена особа жіночої статі*» [СУМ, т. 2:298; ВТССУМ:226], натомість тлумачення іменника *хлопець* не потребує посилання на стосунки з жінкою: «Дитина або підліток чоловічої статі» [СУМ, т. 11:84; ВТССУМ:1346].

Стереотипізованим є тлумачення прикметника *жіночий* у складі вислову *жіноча логіка* – «про судження, які ґрунтуються на відчуттях, а не на законах логіки» [СУМ, т. 2:536]. Проте в цій же лексикографічній праці знаходимо вислів *не жіноче діло*, у тлумаченні якого міститься деконструкція стереотипу: «про роботу, яку **ніби** (виділення наше – О. Ч.) **здатні виконувати тільки чоловіки**» [СУМ, т. 2:536].

2) Наявність у тлумачних словниках позначки *жін. до.*, що супроводжує номінації професій, роду діяльності

Укладачі ВТССУМ, СУМ фіксують іменники жіночого роду на позначення професій, посад тощо з позначкою *жін. до.*, що, безумовно, є виявом

мовного сексизму (у низці проаналізованих словникарських праць, зокрема НТССУМ, СТСУМ, ТССУМ, ці лексеми взагалі відсутні). У такий спосіб підкреслюється вторинний характер номінації, денотатом якої є жінка. Лексикографи, вербалізуючи патріархальні стереотипи, подають і нав'язують носіям мови таку картину світу, у якій жінкам відводиться другорядна роль.

Так, укладачі ВТССУМ, коментуючи будову статей, чітко зазначають: «Похідні іменники жіночого роду, утворені від іменників чоловічого роду, тлумачаться через відповідні слова чоловічого роду за формулою: Заступниця...Жін. до заступник» [ВТССУМ:VII].

За цією моделлю побудовані словникові статті, які тлумачать такі номінації: *абітурієнтка, автомобілістка, агітаторка, авторка, адміністраторка, артистка, асистентка, аспірантка, білетерка, велосипедистка, гімнастка, журналістка, касирка, квітникарка, кравчиня, кухарка, лаборантка, майстриня, манекенниця, опозиціонерка, офіціантка, партнерка, пекарка, перекладачка, письменниця, піаністка, підводниця, поетеса, поліграфістка, професіоналка, прядильниця, публіцистка, редакторка, секретарка, скульпторка, стюардеса, сценаристка, учителька, феміністка* тощо. Окрему групу становлять лексеми *професорка, завідувачка, інженерка, директорка, директриса, бригадирка*, які, крім указівки на вторинний характер номінації, містять позначку *розмовне слово*. Виводячи такі одиниці за межі літературної мови, лексикографи чітко вербалізують стереотип про жінок, які, обіймаючи ці посади, перебувають не на своєму місці.

Незрозумілим видається той факт, що низка номінацій, зокрема *депутатка, інспекторка, контролерка, лікарка*, які ми зафіксували в СУМ, узагалі відсутні в пізніших виданнях, зокрема у ВТССУМ.

Явище гендерної стереотипізації чітко простежується й в парах *акушер – акушерка, друкар – друкарка, машиніст – машиністка*, де іменник чоловічого роду позначає посаду чи професію вищого статусу, ніж відповідний іменник жіночого роду, напр.: «*Акушер. Лікар, фахівець з акушерства*» [ВТССУМ:12; НТСУМ, т. 1:32]; «*Акушерка. Жінка з середньою медичною освітою що має право самостійно подавати медичну допомогу під час пологів*» [ВТССУМ:6; НТСУМ, т. 1:32]; «*Друкар. Фахівець друкарської справи, поліграфічного виробництва*» [ВТССУМ:250; НТСУМ, т. 1:856]; «*Друкарка. Жінка, що друкує на друкарській машині*» [ВТССУМ:250; НТСУМ, т. 1:856]; «*Машиніст. Фахівець, робітник, що керує машиною (у 1 знач.). // Залізничник, який водить поїзди. // Фахівець, що керує машинами та механізмами на судні*»; [СУМ, т. 4:657];

«*Машиністка. Те саме, що друкарка*» [СУМ, т. 4:658].

Усі словникові статті цих лексикографічних праць умовно можна поділити на дві групи. Прикладом першої може бути тлумачення таких лексем, як *абітурієнт, автор, акціонер* тощо, у яких словникова стаття починається або займенником *той*, напр.: «*Абітурієнт. 1. Той, хто вступає до вищого або середнього спеціального навчального закладу*» [ВТССУМ:1], або відповідний іменник пояснюється через родову назву, напр.: «*Гімнаст – спортсмен, який займається гімнастикою*» [ВТССУМ:182]. На нашу думку, стаття, яка, наприклад, містить тлумачення іменника *абітурієнтка*, може формулюватися як *та, хто вступає до вищого або середнього спеціального навчального закладу*», відповідно *гімнастка – спортсменка, яка займається гімнастикою*. Другу групу становлять іменники чоловічого роду, які тлумачаться через використання слів *особа* або *людина*, напр.: «*Агітатор – особа, що проводить агітацію – виступає з бесідами, доповідями і т. ін.*» [ВТССУМ:6]. У таких випадках позначку *жін. до агітатор* у статті про агітаторку вважаємо можливою. Проте словникова стаття може виглядати й так: *Агітатор, агітаторка – особа, що проводить агітацію*.

Лише в поодиноких випадках знаходимо гендернотолерантні словникові статті. Так, іменник *гість* тлумачиться як «*Той, що приходить, приїздить відвідати кого-небудь удома*» [ВТССУМ:184]; *гостя* – «*Та, хто приходить, приїздить відвідати, навістити кого-небудь*» [ВТССУМ:194]; *гувернер* – «*Вихователь і домашній учитель дітей у буржуазних і дворянських родинах, перев. іноземець*» [ВТССУМ:201]; *гувернантка* – «*Вихователька і домашня вчителька дітей у буржуазних і дворянських родинах, перев. іноземка*» [ВТССУМ:201].

Відмінною за формою від наведених вище словників, але так само стереотипізованою, на нашу думку, є побудова словникових статей у сучасній лексикографічній праці «Лексикологовітвірні інновації». Так, більшість лексем, які стосуються професійної сфери, зокрема *автореса, археологиня, барменка, бодибілдерка, борчиха, воякня, військовичка, деканка, езотеричка, євродепутатка, зоологиня, кафедрянка, консулка, критикеса, логопедка, мерка, метеорологиня, міністерка, монархия, нардепка, монтажерка, педагогиня, піарниця, політикня, політичка, продавчиня, психіаторка, реаніматологиня, редактриса, рестораторка, синоптикня, фахівчиня* тощо автори тлумачать через прикладки, напр.: *жінка-езотерик* [ЛІСІ 1983–2013]; *жінка-автор, жінка-редактор* [ЛІСІ 2004–2006]; *жінка-зоолог, жінка-психіатр* [ЛІСІ 2007], *жінка-бармен,*

жінка-декан, жінка-консул [ЛСІ 2010–2011]; жінка-мер, жінка-реаніматолог [ЛСІ 2012–2013]; жінка-археолог, жінка-працівник кафедри [ЛСІ 2014] тощо. Низка номінацій тлумачиться за допомогою конструкції «жінка, яка...», напр.: «детективістка – жінка, яка працює в жанрі детективу» [ЛСІ 1983–2013:29]; «лижниця – жінка, яка бігає на лижах» [ЛСІ 2010–2011:44]; «репортажистка – жінка, яка має відношення до репортажу» [ЛСІ 2012–2013:131]. Обидва наведені вище способи представлені в тлумаченні іменника політологиня – «жінка-політолог; жінка, яка має відношення до політології» [ЛСІ 2010–2011:66]. Гендернотолерантні дефініції фіксуємо лише в чотирьох випадках, а саме: ботанічка – викладачка ботаніки; історичка – викладачка історії [ЛСІ 1983–2013]; бар'еристка – спортсменка, яка займається легкоатлетичним видом спорту; синхроністка – спортсменка в синхронному плаванні [ЛСІ 2004–2006].

Водночас сам факт фіксації наведених вище лексем можна лише вітати. Повністю підтримуємо позицію А. Нелюби, який зазначає, що українська мова вигідно вирізняється серед слов'янських мов багатством назв жінок, її дериваційно-номінативна система може повністю вирішити проблему називання жінки, визначення її місця і значущості в українській спільноті. На думку науковця, порівняно з іншими галузями чи тематичними системами, деривати жіночого словотвору – це кількісно і якісно одна з найрухоміших і наймінливіших тематичних груп інноваційного словотвору [8:135].

3) Наявність лексичних лакун

До явища гендерної стереотипізації відносимо й той факт, що значна кількість іменників – назв посад, професій, роду діяльності – фіксується в усіх проаналізованих лексикографічних працях, крім ЛСІ, тільки в чоловічому роді, напр.: агент, агроном, адвокат, академік, архітектор, геолог, графолог, декан, держсекретар, диктор, дисертант, доктор, доцент, екскурсовод, експерт, дизайнер, ілюстратор, капітан, кондитер, конкурсант, костюмер, мер, міністр, монтувальник, наглядач, ординатор, пілот, президент, провізор, оператор, опонент, прем'єр, прес-секретар, психолог, реаніматолог, ревізор, режисер, ректор, самбіст, соціолог, спікер, фарбувальник, фахівець, хірург, юннат, юрист тощо. Поодинокими прикладами представлена протилежна ситуація – фіксація у словниках назв посад тільки у формі жіночого роду, напр.: швачка, педикюрша, манікюрниця, покоївка, няня, медсестра. Зазначимо, що всі вони номінують неprestижні й мало оплачувані професії.

Зрозуміло, що в словниках відбита думка, висловлена ще академічній праці за редакцією І. Білодіда: «...багато іменників – назв професій,

посад та звань – для обох статей мають здебільшого тільки форму чоловічого роду» [12:52]. Як зазначає В. Горпинич, іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають осіб за посадою або професією, «...не мають жіночого відповідника типу автор – авторка, учень – учениця і легко заступають його позицію при номінації осіб жіночої статі: Прийшла декан Врублевська; Професор Пентилюк відсутня» [2:61]. Проте в проаналізованих словниках навіть в ілюстративній зоні статей відсутні приклади з жінками. Ми зафіксували лише два (!) такі контексти до лексем кондитер і провізор, пор.: «Одного разу, наважившись, Галя сказала вдома: – Мені дуже подобається виготовляти тістечка, торти. Хочу бути кондитером!» [СУМ, т. 4:258]; «Учитель жив у невеличкій квартирі з двох кімнат – одна кімната була для сестри, яка працювала в аптеці провізором» [СУМ, т. 8:135].

4) Наявність гендерних стереотипів в ілюстративній зоні статей

Свідченням гендерної стереотипізації, крім наведених вище прикладів, є також те, що іноді під час добору ілюстративного матеріалу до номінацій позитивних і негативних рис людини лексикографи наводять приклади, у яких носієм позитивних рис є виключно чоловік, негативних – жінка. Слід зазначити, що переважна кількість проаналізованих лексем проілюстрована і «чоловічими», і «жіночими» прикладами, зокрема прикметники вродливий, сварливий, розумний, тямущий, прекрасний, мудрий, чарівний, недалекий тощо. Так, до прикметника сварливий наведено такі контексти: «А сей коваль такий, що хоч би й паном йому бути, лихий та сварливий; ... Бабуся Уляна була маленька на зріст, суха, вертлява і страшенно сварлива» [СУМ, т. 9:65]. Однак фіксуємо й випадки гендерної стереотипізації. Наприклад, прикметник добрий у першому значенні «Який доброзичливо, приязно, чуйно ставиться до людей; доброзичливий; протилежне лихий, поганий» проілюстровано такими прикладами: «Кавун – чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха»; // Привітний, лагідний у взаєминах. – «Кожна дівка, поки не вийшла заміж, то й добра» [СУМ, т. 2:321]. Цей же прикметник у 4 значенні «Який має належні знання і навички для виконання чогонебудь; досвідчений» проілюстрований тільки чоловічими прикладами: «...Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала; Василь був добрим майстром; Всі мали його [мідника] за чесного чоловіка та доброго» [СУМ, т. 2:321].

Словникова стаття до прикметника світлий у 7 значенні «який має високі моральні якості, благородний» містить тільки чоловічі приклади, так само як й ілюстрації до фразеологізму світла голова у значенні «розумна людина» [СУМ, т. 9:91].

Переважно чоловічими контекстами проілюстрований прикметник *сміливий*. Приклади, які стосуються жінок, містять або негативне забарвлення, або стосуються тільки зовнішності, пор.: «Соломія була така проворна й *смілива*, що нікого не минала своїм язиком»; «Що то вже за молодиця була красовиця!... змалювати б таку та дивитись, не впускаючи з очей, та самому всміхатись на ту красу *сміливу* й *веселу*» [СУМ, т. 9:406]. Усі ілюстрації стосуються лише чоловіків у словникових статтях, які тлумачать прикметники *достойний*, *гарний* (у значенні «з позитивними моральними якостями») тощо.

5) Фіксація нових гендерних стереотипів, що з'явилися внаслідок трансформацій соціокультурної дійсності

В обмеженій кількості, але наявні в словниках такі гендерні стереотипи, як *секс-бомба* – «про жінку з яскраво вираженою сексуальністю»

[ВТССУМ:1112]; *супермен* – «чоловік, який якими-небудь якостями, достоїнствами перевершує звичайних чоловіків» [ВТССУМ:1216].

Отже, усі проаналізовані лексикографічні праці містять гендерні стереотипи, як давні, так і нові. «Найпрозорішими» й одночасно найдавнішими є стереотипи, що містяться в дефініціях; меншою мірою це явище представлене в ілюстративній зоні статей. Найяскравішими прикладами гендерної стереотипізації є лексичні лакуни, також семантична й морфологічна асиметрія. Висловлюємо сподівання на те, що проведений гендерний аналіз укотре приверне увагу мовознавців до творення т. зв. недискримінаційної мови. Переконані, що важливу роль у цьому процесі повинні відігравати саме словникарські праці, зважаючи на властиві їм інформативну та нормативну функції.

Список умовних скорочень лексикографічних джерел

- ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [авт.-уклад. Бусел В. Т.]. — К. : ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
- ЛСІ 1983–2003 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983—2003) : Словник. — Х., 136 с.
- ЛСІ 2004–2006 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004—2006) : Словник / А. Нелюба, С. Нелюба. — Х. : Майдан, 2007. — 144 с.
- ЛСІ 2007 — Лексико-словотвірні інновації (2007) : Словник / За ред. А. Нелюби. — Х. : ХІФТ, 2009. — 172 с.
- ЛСІ 2010–2011 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2010–2011) : Словник. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. — 100 с.
- ЛСІ 2012–2013 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2012—2013) : Словник / Заг. ред. А. Нелюби. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. — 172 с.
- ЛСІ 2014 — Лексико-словотвірні інновації (2014) : Словник / Заг. ред. А. Нелюби. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. — 220 с.
- НТСУМ — Сліпушко О. М. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / Яременко В. В., Сліпушко О. М., 1998.
- СУМ — Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
- СТСУМ — Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / Яковлева А. М., Афонська Т. М. — Х. : Торсинг плюс, 2007 — 672 с.
- ТССУМ — Тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В. С. Калашника. — Х. : Белкар-книга, 2005. — 800 с.

Література

1. Горошко Е. И. Особенности гендерной стереотипизации в интернете / Е. И. Горошко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». Т. 22 (61). — 2009. — № 1 — С. 49—60.
2. Горпинич В. О. Морфологія української мови: підруч. / В. О. Горпинич. — К. : ВЦ «Академія», 2004. — 336 с.
3. Губарева Г. А. Вербалізація гендерних стереотипів в інтернет-комунікації (про ідеальних чоловіків і жінок) / Губарева Г. А., Чушкова О. В. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна» : зб. наук. праць. — Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. — С. 74—76.
4. Ефремов В. А. Динамика русской языковой картины мира : вербализация концептуального пространства «"мужчина" – "женщина"» : автореф. дисс. ... д. филол. наук : спец. 10.02.01 — «Русский язык» / В. А. Ефремов. — Санкт-Петербург, 2010. — 40 с.
5. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні [Електронний ресурс] / О. Кісь // І : незалежний культурологічний часопис. — 2003. — № 27. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm>
6. Красных В. В. Свой среди чужих : миф или реальность? / В. В. Красных. — М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. — 375 с.
7. Малахова О. Гендерночутлива мова vs дискурсивні влади : актуальні питання гендерної лінгвістики в Україні / О. Малахова // Гендерний журнал «Я». — 2015. — № 1 (37). — С. 35—37.

8. Нелюба А. М. «Гендерна лінгвістика» і малопродуктивні словотворчі засоби [Електронний ресурс] / А. М. Нелюба // Лінгвістика. — 2011. — № 1. — С. 135—142 // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ling/2011_2/8.pdf

9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля – К, 2006. — 716 с.

10. Словарь гендерных терминов [Електронний ресурс] / Под ред. А. А. Денисовой. — М. : Информация XXI век, 2002. — 256 с. — Режим доступу : <http://www.owl.ru/gender/alphabet.htm>.

11. Ставицька Л. О. Гендерні стереотипи в сучасній українській мовній свідомості (за даними асоціативного експерименту зі словами мати, батько) / Л. О. Ставицька // Дивослово. — 2005. — № 5. — С. 47—51.

12. Сучасна українська літературна мова: в 5 т. / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. — Т. 2 : Морфологія. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.

УДК 811.161.2'374.26

В. А. Широков, Є. В. Купріянов

Українській мовно-інформаційний фонд НАН України (м. Київ)

Картина мовного світу в парадигмі науково-технічного перекладу

Широков В. А., Купріянов Є. В. Картина мовного світу в парадигмі науково-технічного перекладу.

Стаття присвячена окремим питанням розроблення феноменологічної теорії фахової мови в парадигмі науково-технічного перекладу. Встановлено феноменологічний характер мови спеціального призначення, схарактеризовано складники її системи (мовна тріада «структура – субстанція – суб'єкт») та визначено їх роль в науково-технічному перекладі. У контексті феноменологічного підходу до вивчення фахової мови виведено положення, які є вихідними для феноменологічної теорії фахової мови як інструменту науково-технічного перекладу.

Ключові слова: мова спеціального призначення, картина мовного світу, науково-технічний переклад, термінологія, феноменологія, міжмовна комунікація.

Широков В. А., Купріянов Е. В. Картина языкового мира в парадигме научно-технического перевода. Статья посвящена отдельным вопросам разработки феноменологической теории языка специальных целей в парадигме научно-технического перевода. Установлен феноменологический характер специального языка, определены составляющие его системы (языковая триада «структура – субстанция – субъект») и определена их роль в научно-техническом переводе. В контексте феноменологического подхода к изучению специального языка выведены положения, которые служат основой для феноменологической теории специального языка как инструмента научно-технического перевода.

Ключевые слова: язык для специальных целей, картина языкового мира, научно-технический перевод, терминология, феноменология, межъязыковая коммуникация.

Shyrokov V. A., Kuprijanov E. V. Language view of the world in the paradigm of scientific and technical translation. The present article is devoted to essential problems of elaborating the phenomenological theory of special-purpose language in the paradigm of scientific and technical translation. The phenomenological nature of special-purpose language has been established, the components of its system (language triad “structure – substance – subject”) as well as their role in scientific and technical translation have been determined. In the context of the phenomenological approach, the theoretical grounds for phenomenological theory of special-purpose language as a tool for scientific and technical translation have been elaborated.

Key words: special-purpose language, language view of the world, scientific and technical translation, terminology phenomenology, multilanguage communication.

Як афористично висловився Л. Вітгенштейн: «Межі моєї мови визначають межі мого світу», а ще раніше, в 1804 році В. фон Гумбольдт у листі до Ф. Вольфа писав: «Мені вдалося відкрити – і усвідомленням цього я переймаюся все більше, що через посередництво мови можна окинути

поглядом найвищі і найглибші сфери і все різноманіття світу».

Ці думки класиків науки мимоволі згадується, коли йдеться про наукове усвідомлення феномену спеціальних мов і пов'язаною із цим проблемою науково-технічного перекладу. Адже що таке зараз є спеціальні мови, або мови предметних галузей і яку роль вони відіграють у світовому розвитку?

Ні для кого не секрет, що сучасна цивілізація вже досить давно стала, так би мовити, технологоцентричною. Те, що понад 60 років тому пророкував Станіслав Лем як прищестя ери “Summa technologiae” [19], тепер є повсякденною реальністю, а її вербальне оформлення, без якого, до речі, немислима людська комунікація все виразніше набуває ознак, що зближують його із мовами предметних галузей. Глобалізованому суспільству все більше стає притаманною полілінгвальність і мультикультуралізм. Проблематика міжмовної адаптації та науково-технічного перекладу пересувається на перший план актуальності, вимагаючи для свого розв’язання все потужніших і досконаліших лінгвістично-технологічних інструментів – цілком у дусі Summa technologiae.

З огляду на це відзначимо, що створення лінгвістично-технологічних інструментів науково-технічного перекладу (наприклад, онтологій, баз знань) неможливе детального вивчення сутності фахової мови та її системної організації, усвідомлення схеми світосприйняття комунікантами зовнішнього світу через призму своєї мови, а також визначення ролі фахової мови в когнітивних процесах опрацювання перекладачем інформації. Зауважмо, що ці питання перебувають у полі зору провідних українських та зарубіжних науковців у галузі когнітивної лінгвістики, перекладознавства, міжкультурної комунікації та термінознавства. Наукові здобутки та висновки науковців щодо проблеми визначення сутності фахової мови є безперечно цінними для подальшого розвитку лінгвістичної теорії галузевого перекладу. Але зазначена проблематика вимагає більш заглибленого, ми б сказали фундаментального підходу, оскільки за своєю сутністю вона пов’язана з такими фундаментальними предметами як інформаційна природа інтелекту, зв’язок мислення і мови, – словом, з усім тим, що ми пов’язуємо із системними стосунками в тріаді «інформація – мова – інтелект».

Мета нашої розвідки – розв’язати окремі питання розроблення феноменологічної теорії фахової мови, яка буде підґрунтям для створення інформаційно-лінгвістичних інструментів науково-технічного перекладу. Для цього необхідно: 1) розглянути картину мовного світу у контексті науково-технічного перекладу та виокремити її основні положення; 2) з’ясувати феноменологічний

характер фахової мови та особливості його прояву в міжмовній комунікації; 3) схарактеризувати систему фахової мови та описати її складники.

Отже, вихідним поняттям нашої феноменологічної теорії є фахова мова. Але що таке фахова мова? У чому полягає її феноменологічний характер? Як саме вона забезпечує науково-технічний переклад? Щодо першого питання, на нього немає однозначної відповіді. Так, провідні українські та зарубіжні вчені визначають її як:

а) специфічний різновид загальнонародної мови, призначений для спілкування в спеціальній сфері [1:4; 2:222; 3:2; 7:12; 11:6];

б) мовна система, що обслуговує певну галузь знань для передання (у тому числі фіксації та опрацювання) предметної інформації та відображення понятійного апарату [6:3; 8:12; 9:16–23; 10:86; 15:98–99];

в) сукупність лексичних одиниць, характерних для вузької комунікативної сфери для досягнення взаєморозуміння між фахівцями, які займаються певною професійною діяльністю [13:231; 17:307].

Визначення, запропоновані дослідниками, переважно відображають лінгвоцентричний підхід, і тому неможна вважати їх вихідними для вироблення концепції феноменологічної мови, зокрема в парадигмі науково-технічного перекладу. Причиною цього є те що, цей підхід акцентує на специфічності семантики мовних знаків, несумісності картин світу, створюваних мовою для відображення позамовної дійсності, а також на відмінностях культури та цивілізації носіїв різних мов [14:132]. Феноменологічний підхід до вивчення сутності фахової мови і розв’язання проблем науково-технічного перекладу передбачає розкриття спільних рис у системній організації мов як інформаційних систем без прив’язки до їх конкретної реалізації. В межах нашого дослідження конкретними реалізаціями будемо вважати мову оригіналу та мову перекладу. З огляду на це А. Г. Мінченков наголошує: незважаючи на те, що кожний народ має власну картину світу, носії конкретної мови здатні виходити за межі свого світосприйняття, нав’язуваного мовою, та розуміти щось про реальний світ або інші способи його концептуалізації, що не входить до звичної для цих носіїв схеми мислення та розуміння [12:75]. Більш детальний опис механізму сприйняття зовнішнього світу через призму мови (картина мовного світу) наводить В. А. Широков у [16:66]:

Рис 1. Картина мовного світу

На цій схемі зовнішні враження світу через перцептивно-сенсорний апарат людини (суб'єкта мовнорозумового процесу), перетворюючись, потрапляють в його мовнорозумовий апарат, де піддаються обробленню, знаходячи мовну форму. Через комунікаційну систему – інфраструктуру мови – здійснюється обмін вербально вираженою інформацією з іншим суб'єктом мовнорозумового процесу. Навіть з такої лапідарної схеми випливають досить певні висновки щодо будови системи мови. У першу чергу вони стосуються відносної стабільності форм, яких набувають мовні структури в процесі еволюції. Адже комуніканти (учасники комунікаційного процесу) мусять здійснювати обмін інформацією в узгоджених «форматах» і «протоколах» даних, оскільки без цього комунікація взагалі неможлива. Очевидно, що згадані засоби «стандартизації» обміну даними за визначенням не повинні змінюватися (або можуть лише незначно змінюватися) в процесі комунікації, що забезпечує необхідну стабільність форм мовних структур.

Виходячи з вищесказаного, фахова мова або мова спеціального призначення – інформаційно-комунікативний інструмент, що активує когнітивні процеси в мовно-розумовому апараті, спрямовані на опрацювання отриманих вражень, їх перетворення у вигляді уявлень або знань про природу речей, притаманних певній предметній галузі, та забезпечує взаємний обмін між комунікантами інформацією, сформованою на основі цих знань у межах цієї сфери. У цьому контексті Н. Усачова уточнює, що основу когнітивних процесів складає не умовно-рефлекторна реакція на зовнішні враження, а формування ментальних уявлень про події та зв'язки між ними [14:134]. Перейдемо до питання: яким чином досягається взаєморозуміння між учасниками комунікації, що працюють в тій самій науково-технічній галузі, в умовах асиметричності їхніх мов. За рахунок чого усувається така

асиметричність в процесі комунікації? Зазначимо, що комунікація може відбуватися у таких форматах: «письмовий текст ↔ перекладач ↔ реципієнт тексту₁...реципієнт тексту_n» та «носії мови оригіналу ↔ перекладач ↔ носій мови перекладу₁ ... носій мови перекладу_n».

Щоб відповісти на це питання, необхідно з'ясувати феноменологічний характер мови, зокрема фахової. Слід наголосити, що в цьому контексті ми маємо на увазі не конкретні її реалізації (наприклад, англійська, іспанська, українська, російська тощо), а деяку універсальну мову, однаково зрозумілу для всіх учасників комунікації. Її різновиди будемо називати умовно: мова оригіналу та мова перекладу. Універсальність полягає в тому, що в ній відображені об'єкти позамовної дійсності, однаково відомі та зрозумілі для всіх учасників комунікації. В мовнорозумовому апараті об'єкти і снують у вигляді понять або так званих ідентифікаторів об'єктів. Не зважаючи на розмаїття форм (маються номінативні оболонки, які у термінознавстві називають «план вираження»), зміст цих понять залишається незмінним. Зміст ми розуміємо як сукупність ознак, приписуваних поняттю. У мовленнєвому акті ознаки понять неодмінно проявляють себе.

Основу нашої концепції складає підхід, за яким системотвірними елементами фахової мови є *структура*, *суб'єкт* та *субстанція*. Розглянемо нижче складники та визначимо їхні функції та характеристики, що проявляють себе під час науково-технічного перекладу. При цьому сам переклад ми визначаємо як *когнітивно-комунікативний процес розкриття змісту ініомовного повідомлення шляхом виявлення в ньому описуваних предметів реальної дійсності та взаємозв'язків між ними і передання змісту цього повідомлення засобами, зрозумілими адресатам цього повідомлення*.

Структура – складник, що відповідає за зберігання інформації, отриманої про предмети

реального світу та опрацьованої мовно-розумовим апаратом комунікантів, у вигляді сукупності понять предметної сфери. У цьому складнику присутні:

– понятійний апарат носія мови оригіналу:
 $PA^{MO} = \{C^{MO} \mid C^{MO} \in D\}$;

– понятійний апарат носія мови перекладу:
 $PA^{MP} = \{C^{MP} \mid C^{MP} \in D\}$;

– понятійний апарат, яким оперує перекладач:
 $PA^{TR} = \{C^{MO}, C^{MP}, H \mid C^{MO} \text{ і } C^{MP} \in D\}$, де:

C^{MO} – поняття мови оригіналу та C^{MP} – поняття мови перекладу, причому C^{MO} , так само як і C^{MP} належать до предметної галузі D , описуваної мовою оригіналу та мовою перекладу. Символом H позначено відношення відповідності між C^{MO} та C^{MP} .

У свою чергу C^{MO} та C^{MP} представлені набором ознак: $C^{MO} \equiv \{s^{MO}_1 \dots s^{MO}_n\}$ та $C^{MP} \equiv \{s^{MP}_1 \dots s^{MP}_n\}$. Важливою умовою відповідності між C^{MO} й C^{MP} є: $\{s^{MO}_1 \dots s^{MO}_n\} \cap \{s^{MP}_1 \dots s^{MP}_n\} \neq \emptyset$. Безперечно, що сукупність ознак понять C^{MO} та C^{MP} може коливатися в більшу або меншу сторону. Але різниця між сукупностями ознак повинна мати такий вигляд: $|C^{MO} - C^{MP}| < \epsilon$. Лише за цієї умови можлива передача мовних даних без або з мінімальними спотвореннями.

Субстанція – матеріальна частина (або конкретна реалізація) мови оригіналу та мови перекладу залежно від національно та соціально обумовлених чинників. На цьому рівні, по-перше, вербально матеріалізуються у вигляді термінів або терміносполучень поняття, представлені на рівні структури, і, по-друге, відбувається організація цих термінів у сукупність, яку в традиційному термінознавстві називають терміносистемою. Цей складник охоплює:

– фонетичні ресурси, на основі яких формуються мовні елементи вищого рівня – морфеми, на основі яких створюють лексеми;

– словотвірні ресурси як засоби формальної репрезентації понять, представлених у тексті;

– лексичні ресурси (терміни та термінологічні сполучення) $T^{MO} \in C^{MO}$ та $T^{MP} \in C^{MP}$. Як у мові оригіналу, так і у мові перекладу поняття можуть бути репрезентовані групою термінів, тобто $\forall C^{MO} \exists [T^{MO}]$, така що $[T^{MO}] \in C^{MO}$. Аналогічно $\forall C^{MP} \exists [T^{MP}]$, така що $[T^{MP}] \in C^{MP}$. Зауважимо, що елементи групи $[T^{MP}]$ не існують ізольовано один від одного, а пов'язані такими типами зв'язків: синонімія, антонімія, партонімія, гіперо-гіпонімія та асоціативні зв'язки;

– синтаксичні засоби, необхідні для оформлення висловлень щодо понять описуваної предметної галузі.

У цьому випадку форматами можуть бути лексеми іншого типу: термін, прототермін, професіоналізм, які є номінантами понять (або реалій) предметної сфери. Ці типи лексичних одиниць детально описані в [3, 5, 10], а протоколами – правила уживання термінів, оформлення висловлень у вигляді речень або текстів, зрозумілих для двох або більше учасників міжмовної комунікації.

Суб'єкт – складник (непостережувана частина), що відповідає за всі когнітивні операції, здійснювані мовно-розумовим апаратом учасників комунікації. Саме тут здійснюються процедури кодування-декодування, аналіз, синтез, перетворення, інтерпретація, концептуалізація, порівняння, запам'ятовування, коротко- і довгострокове зберігання тощо. Вони також охоплюють:

– аналіз іншомовного повідомлення (у вигляді усного висловлення або письмового тексту) з метою виявлення лексичних одиниць на позначення понять (реалій певної предметної галузі) та мовних конструкцій, що виражають ознаки цих понять та взаємозв'язки між ними;

– зіставлення ознак поняття (C^{MO}), з ознаками поняття (C^{MP}), наявного в понятійному апараті перекладача (PA^{TR}). На підставі якого встановлюється відповідність $C^{MO} \equiv C^{MP}$. Якщо ознаки збігаються (або майже збігаються), то ці поняття вважаються відповідними один одному;

– вибір лексичних словотвірних, синтаксичних (у разі використання словосполучень) засобів МП для номінації понять у тексті перекладу, а також відображення їх ознак;

– побудова висловлення або тексту мовою перекладу, що відтворює зміст іншомовного повідомлення. При цьому можуть здійснюватися такі перекладацькі прийоми, як заміна, трансформація, конкретизація, компенсація тощо.

Продемонструємо роботу системної тріади «структура – субстанція – суб'єкт» у сфері перекладу текстів енергомашинобудівної галузі з іспанської мови українською. Як приклад, нехай структуру складатимуть понятійні апарати носіїв іспанської (PA^{MO}) та української мов (PA^{MP}), а також понятійний апарат перекладача (PA^{TR}), які репрезентують сферу енергетичного машинобудування (D). Понятійні апарати PA^{MO} і PA^{MP} містять поняття C^{MO} та C^{MP} , що охоплюють види енергетичного обладнання, виробничі процеси, технології випробувань тощо. Понятійний апарат PA^{TR} містить C^{MO} та C^{MP} , що пов'язані між собою відношенням відповідності H .

Рис. 2 Елемент гідравлічної турбіни (об'єкт опису в тексті)

Як саме встановлюється це відношення, покажемо на прикладі перекладу такого фрагменту тексту, що описує об'єкт, показаний на малюнку: *El conjunto del anillo estacionario o pre-distribuidor estará compuesto, a su vez, por dos anillos, uno superior y otro inferior, unidos rígidamente entre sí mediante los álabes fijos de tal forma que conformen un solo cuerpo o estructura. El anillo estacionario o pre-distribuidor, además de servir de conducto para dirigir con suavidad el flujo de agua hacia los álabes móviles del distribuidor, deberá ser diseñado y construido para asegurar la continuidad estructural del concreto dispuesto entre las porciones superior e inferior de la cámara espiral* [18: 451].

У цьому реченні мова йде про деякий вузол гідротурбіни (C^{MO}), номінований іспанською як *El conjunto del anillo estacionario o pre-distribuidor*, характерними ознаками якого є складеність ($s^{MO_1} \equiv \langle \text{estará compuesto, a su vez, por dos anillos, uno superior y otro inferior, unidos rígidamente entre sí mediante los álabes fijos} \rangle$), призначення ($s^{MO_2} \equiv \langle \text{para servir de conducto para dirigir con suavidad el flujo de agua} \rangle$), напрямку дії ($s^{MO_3} \equiv \langle \text{hacia los álabes móviles del distribuidor} \rangle$), характер дії ($s^{MO_4} \equiv \langle \text{dirigir con suavidad} \rangle$), $s^{MO_4} \equiv \langle \text{unidos...de tal forma que} \rangle$). Виявити ці ознаки у тексті можливо за допомогою мовних маркерів, якими можуть бути прийменники (місця, мети, напрямку), дієслівні та прийменникові конструкції тощо. У наведеному реченні такими маркерами є *estará compuesto por* (маркер складеності об'єкта), *servir de, para* (маркер призначення об'єкта), *de tal forma que, con + іменник* (маркер образу дії).

Отже, понятійний апарат носія мови – структура – матиме такий вигляд (у межах прикладу нехай він містить лише одне поняття): $PA^{MO} = \{C^{MO} \mid C^{MO} \in D\}$, де $C^{MO} = \text{el conjunto del}$

anillo estacionario o pre-distribuidor $\equiv \{ \langle \text{estará compuesto, a su vez, por dos anillos, uno superior y otro inferior, unidos rígidamente entre sí mediante los álabes fijos} \rangle, \langle \text{para servir de conducto para dirigir con suavidad el flujo de agua hacia los álabes móviles del distribuidor} \rangle, \langle \text{para asegurar la continuidad estructural del concreto} \rangle, \langle \text{dirigir con suavidad} \rangle, \langle \text{unidos...de tal forma que} \rangle, D = \langle \text{енергетичне машинобудування} \rangle$.

Наведемо понятійний апарат носія української мови, елементом якого буде поняття про предмет, показаний на малюнку: $PA^{MP} = \{C^{MP} \mid C^{MP} \in D\}$, де $C^{MP} = \text{статор гідротурбіни} \equiv \{ \langle \text{елемент проточної частини гідравлічної турбіни} \rangle, \langle \text{містить у собі профільовані колони} \rangle, \langle \text{для об'єднання основних деталей гідротурбіни} \rangle, \langle \text{для передачі осьових навантажень на основу будівлі станції} \rangle, \langle \text{для формування осі симетричного потоку на вході в напрямний апарат} \rangle, \langle \text{складається з верхнього та нижнього кільцевих поясів і профільованих колон} \rangle$.

Розглянемо понятійний апарат перекладача PA^{TR} , у якому представлено поняття C^{MO} та C^{MP} . Відношення відповідності H між C^{MO} та C^{MP} встановлюється шляхом ідентифікації ознак понять C^{MO} , представлених у тексті, та їх зіставлення з ознаками поняття C^{MP} :

$H: \{ \langle \text{estará compuesto, a su vez, por dos anillos, uno superior y otro inferior, unidos rígidamente entre sí mediante los álabes fijos} \rangle, \langle \text{para servir de conducto para dirigir con suavidad el flujo de agua hacia los álabes móviles del distribuidor} \rangle, \langle \text{para asegurar la continuidad estructural del concreto} \rangle, \langle \text{dirigir con suavidad} \rangle, \langle \text{unidos...de tal forma que} \rangle \} \cap \{ \langle \text{елемент проточної частини гідравлічної турбіни} \rangle, \langle \text{містить у собі профільовані колони} \rangle, \langle \text{для об'єднання основних деталей гідротурбіни} \rangle, \langle \text{для передачі осьових навантажень на основу будівлі станції} \rangle, \langle \text{для формування осі} \rangle$

симетричного потоку на вході в напрямний апарат», <складається з верхнього та нижнього кільцевих поясів і профільованих колон> = {<estará compuesto, a su vez, por dos anillos, uno superior y otro inferior, unidos rígidamente entre sí mediante los álabes fijos>, <складається з верхнього та нижнього кільцевих поясів і профільованих колон>, <[para] servir de conducto para dirigir con suavidad el flujo de agua hacia los álabes móviles del distribuidor>, <для формування осі симетричного потоку на вході в напрямний апарат>} ≠ ∅. До множини, утвореної в результаті диз'юнкції увійшло більшість ознак, репрезентованих в іспанській та українській мовах, збігаються, тобто утворена множина не порожня. Це є умовою відповідності між поняттями (Н). Отже, в цьому прикладі $C^{MO} \equiv C^{MP}$.

На рівні субстанції (самої мови) спостерігаються асиметрії: 1) словотвірні: термін *pre-distribuidor* для номінації аналізованого поняття. На відміну від українського *статор*, складеного лише з кореня, іспанський *pre-distribuidor* утворено префіксальним способом; 2) асиметрія у відображенні ознак поняття в номінативній частині терміна: так, словотвірна конструкція іспанського терміна *pre-distribuidor* відображає ознаку «знаходиться перед напрямним апаратом», тоді як український термін відображає ознаку «нерухома частина»; 3) граматичні: використання в іспанській мові артикля разом з терміном, що не є характерним для української; 4) лексико-семантичні: в іспанській мові термін *pre-distribuidor* має синонім *el conjunto del anillo estacionario*, тоді як для українського *статор* синоніми відсутні; 5) асиметрія «монореферент – поліреферент», тобто у використанні одного номінант для позначення одного або кількох понять. Так, *pre-distribuidor* позначає лише предмет *статор гідротурбіни*, тоді як український *статор* у різних текстах може позначати статор парової турбіни, електричного генератора. Це пояснюється особливостями деталізації предметної сфери різними мовами.

На рівні суб'єкта відбуваються когнітивні процеси, не доступні для безпосереднього спостереження. Як було зазначено вище, вони полягають у виявленні в тексті оригіналу: 1) понять (предмети, процеси та інші явища предметної сфери), репрезентованих лексемами; 2) мовних конструкцій, що репрезентують взаємозв'язки між ними; 3) зіставлення понять, репрезентованих у тексті оригіналу, та їх зіставлення у своєму понятійному апараті для встановлення відношення відповідності до поняття у мові перекладу; 4) вибір відповідних мовних засобів (рівень субстанції) для відображення ознак поняття та їх відношень один з одним. У наведеному прикладі, наявні такі

відношення, відображені у тексті оригіналу для поняття *predistribuidor*:

– «об'єкт дії – дія – суб'єкт дії» (1): *predistribuidor – dirigir – el flujo de agua*;

– «об'єкт дії – дія – суб'єкт дії» (2): *predistribuidor – asegurar la continuidad estructural del concreto*;

– «об'єкт дії – дія – спосіб дії»: *predistribuidor – dirigir – con suavidad*;

– «об'єкт дії – дія – напрямок дії»: *predistribuidor – dirigir – con suavidad – hacia los álabes móviles del distribuidor*;

– «ціле – частина»: *pre-distribuidor – compuesto por dos anillos, uno superior y otro inferior unidos rígidamente entre sí mediante los álabes fijos*;

– «термін – синонім терміна»: *el conjunto del anillo estacionario – pre-distribuidor*.

– «об'єкт – дія – простір реалізації дії»: *pre-distribuidor – asegurar la continuidad estructural del concreto – entre las porciones superior e inferior de la cámara espiral*.

Після того, як встановлено ознаки поняття, встановлено його відповідник у мові перекладу та встановлено його взаємозв'язки з поняттями, відображені в тексті оригіналу, стає можливим побудова тексту мовою перекладу:

У свою чергу, статор має складатися з верхнього та нижнього кільцевих поясів, жорстко з'єднаних між собою профільованими колонами. Статор як елемент проточної частини гідротурбіни має забезпечувати рівномірне підведення потоку води до напрямного апарата турбіни. Крім цього, статор має забезпечувати цільний контакт спіральної камери з бетоном у верхній та нижній її частині.

Отже, у контексті феноменологічного підходу до вивчення фахової мови ми можемо вивести деякі положення, які, на нашу думку, забезпечують умови для виконання науково-технічного перекладу:

– як у МО, так і МП¹, що обслуговують певну науково-технічну галузь, представлено ті самі об'єкти реального світу (або поняття);

– у МО та МП об'єкти можна ідентифікувати на підставі їхніх ознак (наприклад, властивості та виконувані функції), при цьому ці ознаки в обох мовах можуть різнитися у кількісному та якісному планах. Але неодмінно у цих мовах неодмінно відображено спільні ознаки певного поняття, завдяки чому комуніканти розуміють, про що іде мова;

– відповідність між лексичними одиницями МО та МП мають встановлюватися не на лексико-семантичному, а на предметно-понятійному рівні, тобто на підставі аналізу ознак поняття,

¹ МО – мова оригіналу, МП – мова перекладу

представленого у тексті МО, та їх зіставленням з
ознаками аналогічного поняття МП.

Література

1. Баранникова Л. И. Виды специальной лексики и их экстралингвистическая особенность / Л. И. Баранникова, С. И. Массина // Язык и общество : меж-вуз. сб. науч. тр. — Вып. 9. Особенности развития и функционирования общей и специальной лексики. — Саратов, 1993. — С. 3—15.
2. Гвишиани Н. Б. Язык научного общения : Вопросы методологии : изд. 2-е, испр. / Н. Б. Гвишиани. — М. : Издательство ЛКИ, 2008. — 280 с.
3. Герд А. С. Основы научно-технической лексикографии / А. С. Герд. — Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. — 72 с.
4. Гимер Н. О. Терміни як основа фахової мови / Н. О. Гимер // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Мовознавство. — 2013. — Т. 21, вип. 19(1). — С. 89—93.
5. Гринев-Гриневич С. В. Введение в терминологию : Как просто и легко составить словарь / С. В. Гринев-Гриневич. — М., 2009. — 224 с.
6. Кияк Т. Вузкогалузеві терміни як основа формування та квазіреферування фахових текстів / Тарас Кияк // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — 2008. — № 620. — С. 3—5.
7. Комарова З. И. Семантическая структура специального слова и её лексикографическое описание / З. И. Комарова. — Свердловск : Изд-во Свердловского университета, — 1991. — 156 с.
8. Коровушкин В. П. Контрастная социолектология как автономная лингвистическая дисциплина / В. П. Коровушкин // Язык в современных общественных структурах : Сб. науч. тр. — Н. Новгород, 2005. — С. 7—13.
9. Котов Р. Г. Информационные процессы и языковые средства современного общества / Р. Г. Котов // Естественный язык, искусственные языки и информационные процессы в современном обществе. — М. : Наука, 1988. — С. 6—23.
10. Кудашев И. С. Проектирование переводческих словарей специальной лексики : [монография] / И. С. Кудашев. — Helsinki : Helsinki University Translation Studies, 2007. — 444 с.
11. Массина С. А. Профессионализация терминов в подязыках разных типов [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. А. Массина. — Саратов, 1991. — 14 с.
12. Минченков А. Г. Когниция и эвристика в процессе переводческой деятельности / А. Г. Минченков. — СПб. : Изд-во «Антология», 2007. — 256 с.
13. Туркевич О. В. Фахова мова методики викладання української мови як іноземної : специфіка функціонування / О. В. Туркевич // Вісник Львівського університету : Сер. Філологічна. — 06/2012. — Вип. 57. — С. 230—235.
14. Усачева А. Н. Перевод : от лингвистической теории к когнитивной модели / А. Н. Усачева // Вестник Волгоградского государственного университета : Сер. 2 : Языкознание. — 2011. — № 1 (13). — С. 131—137.
15. Хомутова Т. Н. Язык для специальных целей (LSP) : лингвистический аспект / Т. Н. Хомутова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. Общественные и гуманитарные науки. — № 11(71). — СПб., 2008. — С. 96—106.
16. Широков В. А. Компьютерная лексикография / В. А. Широков. — Київ : Наукова думка, 2011. — 351 с.
17. Hoffman L. A. A Cumulative Analysis of Scientific Texts / L. A. Hoffman // AILA 81 : Proceedings. — Lund, 1981.
18. Proceso de contratación PC-2011-000039. Pliego de condiciones técnicas. — Medellín. — 2011. — 674 p.
19. Stanisław L. Summa Technologiae : [польськ.] / Lem Stanisław. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1964. — 501 s.

УДК 80 (092)

А. М. Гейдел

*Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради*

О. Потебня – завідувач музею при Харківському університеті

Гейдел А. М. О. Потебня – завідувач музею при Харківському університеті. Стаття розкриває маловідомі факти суспільної діяльності видатного філолога О. Потебні: багаторічний досвід завідування Музеєм красних мистецтв Харківського університету. Схарактеризовано основні ідеї науковця щодо плану роботи університетського музею. Підкреслено дотримання дослідником принципу науковості, незалежності від ідеологічних доктрин часу. Окреслено основні напрямки роботи О. Потебні на посаді завідувача Музею при Харківському університеті. Перелічено основні фонди музею, зібрані за часи перебування О. Потебні на посаді завідувача.

Ключові слова: музей витончених мистецтв, принцип науковості, ідеологічна доктрина, фонди музею.

Гейдел А. М. А. Потебня – заведующий музея при Харьковском университете. В статье освещаются малоизвестные страницы общественной деятельности выдающегося филолога А. Потебни: многолетнее заведование Музеем изящных искусств Харьковского университета. Охарактеризовано основные идеи научного деятеля относительно плана работы университета. Подчеркнуто соблюдение научным деятелем принципа научности, независимости от идеологических доктрин времени. Очерчены основные направления работы А. Потебни на должности заведующего Музеем при Харьковском университете. Перечислены основные фонды музея, собранные за времена пребывания А. Потебни на должности заведующего.

Ключевые слова: музей изящных искусств, принцип научности, идеологическая доктрина времени, фонды музея.

Heidel A. M. A. Potebnya – manager of museum at the Kharkiv university. The article throws light on the pages of public activity of prominent philologist A. Potebnya: He managed during long term at the Kharkov university Museum. The basic ideas of scientist are described on the plan of work of university. The observance of principle of scientific character is underline a scientist, to independence from the ideological doctrines of time. Basic work of A. Potebnya assignments are outlined on position of manager of Museum at the Kharkiv university. The capital assets of museum are enumerated, tenures of A. Potebnya collected for times of appointment of manager.

Keywords: museum of elegant arts, scientific character, ideological doctrine of time, funds of museum.

Історія мистецтвознавства бере свій початок від «Життєписів» Джорджо Вазарі. За декілька століть наука про мистецтво пройшла шлях від фактографічного опису біографій митців до концептуального мистецтвознавства. Довгий час вважалося, що історія мистецтвознавства не зовсім цікавий об'єкт для наукового дослідження. Однак згодом виявилось, що це не так. Підтвердженням цьому є фундаментальне і водночас цікаве дослідження Жермена Базена «Історія про історію мистецтва».

Розвиток науки про мистецтво – це невід'ємна частина єдиного художнього процесу, а вивчення творчості мистецтвознавців також важливе, як і дослідження творчого доробку художника.

Чимало блискучих мистецтвознавців викладали в університетах, в яких функціонували кафедри теорії та історії мистецтва. Слід згадати, що Віденська школа мистецтвознавства, пов'язана з іменами О. Бенеша, А. Ригля, М. Дворжака, Е. Панофського, сформувалася саме в стінах Віденського університету. Справжнім центром мистецтвознавства в Росії був і сьогодні залишається Московський університет, в якому працювали видатні мистецтвознавці: І. Цветаєв, В. Мальмберг, Б. Віппер, В. Лазарев, О. Федоров-Давидов, Д. Сараб'янов, В. Гращенков та багато інших.

Одним із осередків мистецтвознавчої школи в Україні був Харківський університет. Протягом XIX – початку XX століття, аж до його реорганізації в 1920-х роках, в університеті поряд із гуманітарними науками тривав і розвиток мистецтвознавства. Основними напрямками діяльності мистецтвознавчої школи слід вважати дослідження Є. Редіним та Ф. Шмітом явищ і пам'яток візантійського, класичного, а також вітчизняного мистецтва. Їхні імена та праці були відомі в Європі, тому діяльність цих вчених необхідно розглядати в контексті розвитку європейського мистецтвознавства.

Однією з маловідомих сторінок діяльності О. Потебні є завідування Музеем красних мистецтв Харківського університету. Перші біографи О. Потебні Н. Сумцов та М. Халанський лише констатують цей факт у житті вченого, відзначаючи надзвичайно плідну роботу Потебні на посаді завідувача музею.

О. Потебня, доцент кафедри російської словесності, стає завідувачем Музею за рішенням Ради університету наприкінці 1867 р.

На цій посаді він працював протягом 16 років – з 1867 до 1884 рр. На першу половину цього періоду припадає й особливо інтенсивна і плідна наукова та академічна робота Потебні. Це час публікацій важливих робіт ученого: «Заметки о малорусском наречии» (1870), «Из записок по русской грамматике» (1873–1874). І на це ж десятиліття припадає велика наукова й організаторська робота Потебні як завідувача Музею красних мистецтв.

Історія музею починається з відкриття Харківського університету (1805). За первинним планом В. Каразіна, засновника університету, серед дев'яти відділень університету мали бути відділення «приємних мистецтв» і «витончених художніх мистецтв». Саме для цих відділень (ще до затвердження статусу університету) придбав В. Каразін у академіка Аделунга повну колекцію гравюр західноєвропейських майстрів.

У своїй діяльності Потебня керувався «Правилами для завідування Музеем красних мистецтв і старовини Харківського університету», що були затвержені Радою в грудні 1864 р. Завідувач і його помічник повинні були піклуватися про збереження предметів, що належали музею, про розміщення їх у необхідному порядку, про своєчасне ведення матеріальної книги, каталогів та описів, що зберігаються в самому музеї. Але головне – нова посада вимагала спеціальних знань у галузі історії й теорії мистецтва, широкого світогляду в питаннях

культури і, звичайно, відчуття прекрасного. Нелегкою була й організаційна сторона музейної роботи. Висуваючи на цю посаду О. Потебню, Рада історико-філологічного факультету вбачала в ньому гідну кандидатуру – людину, здатну з усією відповідальністю виконувати доручення. Доречно зауважити, посада ця була не штатною, а «за вільним призначенням», тобто на громадських засадах.

У О. Потебні не було відповідального й обізнаного помічника. На посаді консерватора музею перебували люди, на яких не можна було покладатися, тому він рекомендує на цю посаду Р. Чирикова, який володів серйозними знаннями в галузі мистецтва, ретельно вмів виконувати роботу та виявляв зацікавленість справами музею. Р. Чириков став надійним помічником О. Потебні.

Необхідно було впорядковувати матеріальні книги, створювати нову експозицію, укладати каталоги, вивчати старі фонди. Тому доводилося одночасно займатися новими екземплярами, наочний і ціннісний діапазон яких був дуже широкий і багатоманітний.

З приходом О. Потебні стан справ у музеї істотно змінився, і вже в 1871 р. Рада університету могла справедливо назвати музей разом з кабінетом О. Потебні «гордістю нашого університету».

Важко сказати, як склалися ділові стосунки між завідувачем і комітетом, але той факт, що саме за пропозицією О. Потебні консерватором був призначений Р. Чириков, говорить про авторитет молодого завідувача. Проте серед керівництва музею назрівав конфлікт, про що досить скупо повідомляє Є. Редін: «У 1876 р. проф. О. О. Потебня просив звільнити його від обов'язків завідувача, а історико-філологічний факультет увійшов до Ради з критикою цього комітету». Увага Ради була сконцентрована на тому, що повноваження, дані Радою комітету, настільки великі, що завідувач відчуває себе вкрай непевнено. Саме він несе етичну й матеріальну відповідальність, хоч усі права цілком належать комітету. Рада відмінила існування комітету, О. Потебня отримав більше повноважень.

О. Потебня прагнув сконцентрувати в музеї всі художні цінності, які мав у своєму розпорядженні університет. Так, до музею була передана колекція гравюр (естампів) Аделунга, що отримала таку назву завдяки її першому власникові. Колекція,

куплена, як уже зазначалося, В. Каразіним, складалася з 2477 номерів оригінальних творів, переважно гравюр, а також акварельних малюнків. Тут були роботи італійських граверів, німецьких, голландських, фламандських, французьких, англійських майстрів, що працювали в XVI–XVIII ст., у тому числі Дюрера, Гольбейна, Брейгеля тощо. Серед справжніх малюнків були роботи Гольціуса, Дюрера, Ван-Дейка. Завдяки клопоту Потебні ці перші дорогоцінні художні колекції університету посіли належне місце в музеї і стали служити загальній справі.

Університетський Музей красних мистецтв примножував свою колекцію. За перші десять років завідування музеєм О. Потебнею в матеріальних книгах уже нараховувалося 11.379 номерів порівняно з початковими двома тисячами. Популярність музею росла. Він виконує не лише навчальні функції, а й стає центром культурного життя в місті Харкові й визнаною його пам'яткою. Як зазначено в путівнику Харкова, виданому в 1881 р., «музей прикрашають близько 280 картин італійської школи і декілька картин російських художників... Колекції його сягають десяти тисяч предметів».

Вінцем діяльності О. Потебні і його помічника Р. Чирикова став «поставлений на широких підставах опис скарбів музею, наукова його каталогізація». Під час завідування Потебні вийшов «Покажчик творів, що зберігаються в Музеї красних мистецтв при імп. Харківському університеті», який складався з трьох випусків: I. Скульптура. (1870, 70 З); II. Живопис. Олійні картини. Акварель і малюнки (1877, 251 е.); III. Гравюри, офорти, хромолітографія тощо. Колекція естампів Фрідріха Аделунга (1883, 194 е.).

Музей красних мистецтв і старовини зберігся до 1918 р. як самостійна одиниця в структурі університету, а міський промислово-художній музей відкрився в Харкові в 1886 р. Він отримав частину експонатів університетського музею, а також використовував досвід цієї наукової й культурно-просвітницької установи.

Можемо з упевненістю сказати, що О. Потебня був мудрим керівником Музею красних мистецтв, і саме в період активної роботи видатного вченого-філолога на посаді завідувача музей став гордістю Харківського університету.

Література

1. Музей изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета. Отделение гравюр / Коллекция гравюр А. Н. Алферова : Общий обзор, оценка коллекции и каталог ее, составленные Н. И. Черноволотом. — Х., 1911. — 310 с.
2. Побожій С. І. Харківська університетська школа мистецтвознавства : історія, напрями, проблеми // Українське мистецтвознавство : Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1993. — С. 70—85.

3. Побожій С. Харківська секція кафедри мистецтвознавства. З історії мистецтвознавчих осередків України 20—30-х років // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. — Вип. 1. — К., 1994. — С. 118—124.

4. Побожій С. «Необхідно пожертвувати... честю» (про трагічну долю одного музейного працівника) // Сумська старовина. — 1998. — №№ III—IV. — С. 55—60.

УДК 821.161.2-1

Д. Ю. Боклах

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Дефініції і взаємозв'язок категорій топосу, локусів, хронотопу міста та їх реалізація у міському тексті художнього твору

Боклах Д. Ю. Дефініції і взаємозв'язок категорій топосу, локусів, хронотопу міста та їх реалізація у міському тексті художнього твору. Стаття містить розгляд просторових категорій топосу, локусів, хронотопу міста у структурі міського тексту. Проаналізовано критерії розмежування топосу і локусів, висвітлено специфіку їх взаємозв'язку, досліджено міський текст як доміную відтворення простору міста. Визначено структурно-семантичні особливості функціонування топосу, локусів, хронотопу міста у художніх творах.

Ключові слова: простір міста, топос міста, локус міста, хронотоп, міський текст.

Боклах Д. Ю. Дефиниции и взаимосвязь категорий топоса, локусов, хронотопа города и их реализация в городском тексте художественного произведения. Статья содержит рассмотрение пространственных категорий топоса, локусов, хронотопа города в структуре городского текста. Проанализированы критерии разграничения топоса и локусов, освещена специфика их взаимосвязи, исследован городской текст как доминанта воспроизведения пространства города. Определены структурно-семантические особенности функционирования топоса, локусов, хронотопа города в художественных произведениях.

Ключевые слова: пространство города, топос города, локус города, хронотоп, городской текст.

Boklakh D. Yu. Definitions and relationship of topos, loci, city's chronotope categories and their realization in the urban's text in a literary work. The article contains a review of the spatial categories of a topos, loci, the city's chronotope in the urban structure of the text. The article gives the analysis of the criteria of differentiation of a topos and loci and shows the specifics of their relationship. It studies the urban text as the dominant feature of the reproduce of the city's space. The article defines the structural and semantic features of functioning the city's topos, loci, chronotope in the literary works .

Keywords: city's space, city's topos, city's locus, chronotope, urban text.

Місто – це середовище проживання людей і особливий спосіб життя людини, який відрізняється від рустикального динамізмом, цивілізаційним поступом. Структурними елементами міського середовища є не окрема територія, простір і людина, а їхня синкретична єдність у системі топосу міста.

Місто як широке тло простору діяльності людини є предметом зацікавлень філософів (Ф. Бродель, Х. Ортега-і-Гассет, О. Шпенглер), соціологів (М. Вебер, Г. Зіммер, Р. Парк), психологів (З. Фройд, К. Юнг), культурологів і мистецтвознавців (М. Анциферов, В. Глазичев,

І. Гревс, Д. Замятін), урбанологів (К. Лінч, Л. Мамфорд), публіцистів та есеїстів (П. Вайль, Т. Возняк), літературознавців (В. Агеєва, І. Вихор, Д. Лихачов, Ю. Лотман, С. Павличко, В. Топоров, В. Фоменко, О. Харлан) тощо.

Топос – це географічна визначеність території простору міста, що досягається за рахунок присутності не топоніміки міста, а рецептивного бачення людини міського ландшафту. Місто як художній простір – це не пусте вмістилище героїв і сюжетних епізодів, оскільки «співвіднесення його з дійовими особами та загальною моделлю світу, створеною художнім текстом, переконує в тому, що мова художнього простору – не пустотіла посудина, а один із компонентів спільної мови,

якою говорить художній твір» [26:259]. Топос як часово-просторова сингулярність – не моноконструкт, а має менші локальні характеристики, що складають його семантичне ядро. О. Шпенглер з цього приводу стверджує, що місто – це своєрідний «<...> світ в справжньому сенсі слова: воно має значення людського осередку мешкання лише як ціле. Будинки – це лише атоми, що його утворюють» [43:103]. Важливого значення набуває архітекtonіка і ландшафт міста, розбудова, структурна організація, бо вони є репрезентантами його топосу [40]. Подібно витвору архітектури, місто являє собою конструкцію у просторі, але гігантського масштабу, щось таке, що можна сприйняти протягом тривалого часу [24:15]. Ця конструкція містить у собі багато локальних просторових складових (локуси), у яких і відтворюється дія у часі.

Для розуміння специфіки виділення топосу та локусів міста у творах варто звернутись до поняття «художній простір» та «міський текст». Проблема дослідження простору художнього твору, його ознак та складників розробляли М. Бахтін, В. Будний, А. Булгакова, М. Ільницький, Н. Копистянська, Д. Лихачов, С. Скварчинська, О. Флоренський та ін. Розгляду міського часопростору присвячені розвідки О. Богданової, Л. Пилипюк, Н. Годчук, Л. Цибенко тощо. Специфіку взаємовідношень структур простору міста з'ясовували Ю. Лотман, В. Прокоф'єва, Т. Субботіна тощо. Проблема дослідження міського тексту, дискурсивної взаємодії простору і тексту висвітлювалась у працях М. Бютора, Ю. Лотмана, В. Топорова та ін.

Терміни топос і локус семантично схожі, бо вони фактично позначають категорію «місця» у художньому творі та пов'язані з хронотопом, тому й зумовлюють різноманітні понятійні тлумачення і методологічне використання. В. Козмін топосом називає об'єкт рустикального світу (село), а локусами іменує детальні просторові образи цього світу (садиба, млин) [20]. Дослідники Ю. Безхутрий, І. Вихор, М. Калиняк, І. Козлик, І. Набитович, Л. Пилипюк, І. Ткаченко, В. Фоменко, Д. Чик, Ф. Штейнбук та ін. диференціюють топос і локус у розумінні логічних відношень цілого і частини (топос міста, локус вулиці, театру, приміщення) [див., наприклад: 17; 34; 44]. М. Ловчинський, А. Михайлова використовують поняття топос в широкому значенні, окремо не виділяючи локальні структури міста як компоненти географічного простору (топоси міста, топос будинку, церкви, ратуші) [25; 31]. У літературознавстві існує також думка про те, що один і той же просторовий образ може називатися як топосом, так і локусом, залежно від усвідомлення його як національного символу з актуалізацією його репрезентації оцінних смислів

чи реального опису з превалюючими в тексті денотативно-референційними відсиланнями (С. Ігнат'єва, В. Прокоф'єва, Т. Субботіна та ін.) [15:180–181; 36:88; 37:112]. Однак така антиномія у визначенні взаємовідношень понять топос і локус як просторових категорій є неможливою теоретико-методологічною засадою, оскільки простір міста будується за принципом уявного / реального географічного простору із чіткою топографією місцевостей, тому й постає необхідна потреба у логічному розмежуванні термінів.

Отже, виокремлення та інтерпретація топосу міста, його складових вимагає передусім сталої ієрархії термінів і понять. Враховуючи сконстатовану дилему розмежування дефініцій понять топосу і локусу у літературознавстві, недостатньо дослідженою залишається проблема критеріїв чіткого розрізнення топосу і локусів як компонентів географічного простору міста. Малодослідженою залишається також проблема взаємовідношень топосу, локусів, хронотопу міста, їх реалізації у міському тексті твору.

Метою статті є докладне визначення дефініцій понять топосу і локусів міста, а також виокремлення загальних критеріїв їх розмежування та взаємозв'язку з хронотопом на рівні предметної реалізації у міському тексті задля з'ясування структурно-семантичних особливостей функціонування топосу, локусів, хронотопу міста у художніх творах.

Топос міста – це семіотичний конструкт, що постає у тексті у вигляді художнього образу з просторовими означеннями ландшафту, архітекtonіки і топографії міста. Топос міста презентується «<...> як місце з'єднання, що, з одного боку, виокремлює річ, а з іншого – влітає її в систему загального розташування предметів і явищ» [3:85]. Топос сприймається як широке «гло дії» героїв художнього твору. На концептуальному рівні топос проявляє свій зв'язок із семіотичною сферою, а тому функціонує як універсальна, своєрідний архетип і розглядається в контексті загальнокультурних типологічних моделей [9]. Як слушно зазначає О. Богданова, вагомими в розпізнанні структури міста є також орієнтири, окремі елементи, виокремлені із загального змісту, що розкривають темпоральні особливості соціального життя міста й допомагають відтворити його топографію [6:32]. Такими орієнтирами топосу міста, на наш погляд, можуть виступати локуси. Н. Кадирова зазначає, що місто як концепт в повсякденній свідомості людини – це топос, який виступає як організований географічний або фізичний простір (будівлі, вулиці, площі, пам'ятники та ін.) [16:77]. Структура топосу в такому випадку відрізняється системністю і взаємозв'язком всіх елементів, наділених особливими властивостями, що підпорядковуються

своїм законам в залежності від світогляду епохи, авторської позиції [8:33], але, головним чином, із відтворенням ландшафту місцевості.

Гене́за терміна «локус» бере свій початок із природничих наук. Зокрема, у біології локусом називають ділянку хромосоми, у якій локалізовано ген. У методології психології середини ХХ ст. термін модифікується у «локус контролю», що означає схильність людини приписувати відповідальність за результати дій зовнішнім обставинам (Дж. Роттер). Себто термін локус запозичено у літературознавство з природничих наук, а тому, на думку В. Прокоф'євої, локус «<...> входить у філологію вже з деяким усталеним понятійним ядром: етимологічно (від лат. *locus*) означає «місце», «ділянку» <...>» [36:88]. «Словник іншомовних слів» за редакцією С. Єрмоленко подає таке визначення: локус – це «<...> місцезнаходження чого-небудь» [5:345]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» натрапляємо на таке тлумачення: локус – «<...> певна обмежена територія <...>»; локальний – такий, який не виходить за певні межі, місцевий (властивий певній місцевості, певному середовищу) [11:626]. Отже, локус – це певний обмежений простір, характерний для певного середовища, дія у якому має обмеження місцем.

Поняття «локус» почав вживати С. Неклюдов у значенні елемента структури художнього простору, із яким певною мірою «співвідноситься» герой твору. Натомість «локус» як категорію простору у літературознавстві докладно починає розробляти Ю. Лотман, запозичивши латинський термін *locus* у С. Неклюдова. Ю. Лотман, аналізуючи просторовий континуум прози М. Гоголя, наголошує на тісному зв'язку героя із певним локальним місцем і наводить переконливий аргумент, посилаючись на висловлювання С. Неклюдова: «<...> в билині простежується тверда приуроченість до певного місця певних ситуацій і подій. По відношенню до героя ці «місця» є функціональними полями, потрапляння в які рівнозначно входженню в конфліктну ситуацію, властиву цьому *locus*'у» [27:415]. Отже, С. Неклюдов уводить термін локус у поняттєвий апарат філології для позначення певної «прив'язаності» героя твору функціональному полю його дії (певному «місці» у часі). Ю. Лотман стверджує, що художній простір стає формальною системою для побудови різних моделей характеристики персонажів крізь «місце» (локус), тому простір виступає як локально-етична метафора, поділяючи персонажів на «<...> *героїв*» (тут і далі курсив наш. – Д. Б.) свого місця (свого кола), *героїв* просторової та етичної нерухомості, які якщо і переміщуються відповідно до вимог сюжету, то несуть разом із собою і властивий їм *locus*» [27:417]. Себто дослідник використовує термін «локус» у значенні певного місця, у якому

«знаходиться» або за яким «закріплений» герой у творі, що несе відповідну семантику цього місця. Відтак сюжет будь-якого художнього твору може бути представлений як траєкторія просторових переміщень героя (С. Неклюдов), скажімо, у локусах міста. Ми поділяємо думку Ю. Лотмана і С. Неклюдова про те, що локус – це просторовий елемент, місце, до якого «відноситься» герой (ліричний суб'єкт), адже дія у творі відбувається не у порожньому місці і просторі. Локус міста – це соціокультурно значущий простір, що має визначені межі, тому і закономірним видається взаємозв'язок локусів міста із семантичним ядром топосу.

Досліджуючи текст художнього твору, Ю. Лотман в рамках поняття опозиції «зімкнена – розімкнена» структура [30:220] розкриває тезу про внутрішній (або замкнений, закритий) і зовнішній (або розімкнений, відкритий) простір, що особливо чітко виявляється у структурі житла людини та середовищі її мешкання [28:507], оскільки сюжет твору «<...> зазвичай розвивається в межах певного локального континууму <...> з локальною віднесеністю епізодів до реального простору (наприклад, географічного)» [27:413]. На думку Ю. Лотмана, замкненість структури простору полягає в тому, що дія відбувається в конкретному місці й не виходить за його межі, а у тексті така закономірність виявляється у вигляді різних образів: дім, місто, країна. Ці образи, за його словами, наділені такими характерними ознаками, як «рідний», «теплі», «безпечні». Замкнена структура простору протистоїть розімкненій. Відкритий (розімкнений) простір – всеосяжний, необмежений, його Ю. Лотман наділяє такими ознаками: «чужий», «ворожий», «холодний» [30:220]. Фундаментальним поняттям визначення відкритого і закритого простору, на думку Ю. Лотмана, є поняття межі [30:220]. Розвиваючи тезу опозицій просторових структур, Ю. Лотман стверджує, що місто як закритий культурний простір протистоїть простору, що знаходиться поза ним – чужому, відкритому, некультурному (лісові, степу, селу, природі), однак «<...> місто – окультурена частина універсуму. <...> у своїй внутрішній структурі воно копіює весь універсум, маючи <...> «свій» і <...> «чужий» простір» [27:142]. Ю. Лотман, аналізуючи просторову символіку поезій О. Пушкіна, визначає будинок як «<...> рідний і разом з тим закритий, захищений простір, простір приватного життя, в якому здійснюється ідеал незалежності <...>» [28:236] ліричного героя. Відтак закритий простір – місце дії простих людей, привабливих буденністю і людяністю [27:442], що дає змогу визначити це «місце» як певний локус міста, який «<...> завжди несе на собі відбиток свого господаря, тобто антропоцентрично направлений і виконує

характеротворчу функцію <...>» [22:125] по відношенню до героя. Натомість «<...> відкритий простір ніби втягується в художній текст, що перетворює незавершеність в елемент вираження сенсу <...>» [29:361], з якого і вибудовується топос міста, що, «<...> виступаючи контрастним або гармонійним фоном почуттів і переживань персонажа, бере участь у створенні антропоцентричності твору» [22:125], в якому «<...> помітно переважають пейзажні орієнтири <...>» [22:125] зображення. Пейзажні орієнтири варто розуміти як семантику ландшафту, архітектоники та географії зображуваної місцевості, що складають структуру міського топосу, здійснюючи психологічний вплив на героїв.

Ф. Штейнбук, характеризує специфіку звертання і розмежування термінів топос і локус, звертає увагу на те, що топос застосовується для позначення «мови просторових відношень», які проходять крізь художній текст (топос смерті, буттєвий топос, топос небуття, топос соціально-історичного часу, топос статуй, що оживають та ін.), себто дослідник називає топосами «місця» розгортання перш за все «<...> узагальнено-абстрактних сенсів. Натомість локус позначає кореляцію лише з конкретними просторовими образами, які, вочевидь, більше пов'язані з дійсністю» [44:289]. Отже, на думку Ф. Штейнбука, топос – це поліпросторове поняття, що генерує у собі характеристики абстрактного світу, тоді як локус генерує просторові складові, що мають атрибутивну констатацію у зображуваній дійсності.

Локус і топос, на думку А. Булгакової, знаходяться в логічних відношеннях частини і цілого, тому, аналізуючи той чи інший топос, ми неодмінно вичленуємо всі вхідні в нього локуси як значущі одиниці [8:55–56]. Натомість П. Гольдін зазначає, що «локус – це такий простір, який суб'єкт (персонаж) може особисто відчутти або представити, «фізично» відчутти. Локус – те місце, де відбуваються локальні події, розгортається «місцеве» життя» [14:67]. Крім того, П. Гольдін в системі топосу міста окремо виділяє «локус малої вулиці» як особливу структурну основу міста. «Радіус локусу малої вулиці для багатьох городян збігається з місцем, відомим «як свої п'ять пальців», отже, для різних людей відчуття локусу різне» [14:67–68]. Локус міста – це певний його матеріально виражений атрибут, який у свідомості городян несе особливу психологічну домінанту «місця», яке можна сприйняти не тільки візуально, а й крізь душу. Але для кожної людини «відчуття» таких «місць» різне, бо кожна місцевість пов'язана зі спогадами про різні події, що відбувалися або відбуваються тут. Досліджуючи структуру міста, за твердженням М. Карповця, також особливо важливо зважати на локус передмістя, центру та

периферії міста, де актуалізуються різні культурні практики і коди [18:80, 88].

Виступаючи невід'ємним атрибутом реального географічного простору, локус міста відіграє ключову роль у розгляді культури та життя міста як соціального організму. Локус відображає не простір загалом, а конкретне місце в просторовому континуумі дії. У літературознавстві існують назви-модифікації локусу, які дублюють його значення як обмеженого простору у складі необмеженого. Наприклад, А. Булгакова називає тотожними до локусу поняття мікротопос і субтопос [8:32], однак у науковому інструментарії більшою мірою послуговуються терміном «локус» [7; 14; 15; 18; 23; 36; 37]. В. Океанський визначає поняття «локус» як «<...> місце-наймення тотальності. Місце-наймення необхідно тут розуміти як унікальний і локалізований у космологічному відношенні топос, поза яким тотальність таким способом ніде і ніколи не відбудеться» [33:179]. А. Прокоф'єва і В. Прокоф'єва стверджують, що локусом можна називати і будь-який «<...> уведений в художній текст автором навмисно чи підсвідомо простір, що має межі, тобто такий, що знаходиться між точкою і нескінченністю» [35:30]. Поняття «локус» використовується, як правило, до закритих фрагментів простору [36:89]. Отже, локус – це обмежений простір, де може розгортатися доля людини, себто локус по відношенню до топосу – це обмежений простір функціональними полями у складі необмеженого простору.

Просторові структури географічного світу в сукупності територіальних і антропоцентричних значень складають лінійну структуру топосу, тому можуть бути названі локусами. Себто локус знаходиться у відношенні чіткого підпорядкування топосу: якщо топос – це значна за осяжністю одиниця простору, то локуси постають як елементи, що відображають конкретні «місця дії» в просторовому континуумі топосу. Якщо топосом називають «відкриті» просторові образи (світ, місто, село, степ, море та ін.), то локусом – «закриті» (будинок, кабінет, сад, вулиця та ін.) (І. Козлик, В. Козмін, І. Ткаченко тощо).

За аналогією до трактування художнього простору Ю. Лотманом та за «літературною традицією», що вже стихійно склалася в методології літературознавства (Ю. Безхутрий, О. Боронь, В. Будний, А. Булгакова, І. Вихор, А. Гольденберг, М. Ільницький, М. Калиняк, В. Прокоф'єва, Л. Солодар, Н. Тодчук, В. Фоменко та ін.), цілком слушною видається нам підстава визначення дефініцій понять «локус міста» як внутрішнього (закритого) простору у складі зовнішнього, а «топос міста» як зовнішнього (відкритого) простору, необмеженого функціональними полями. Таким чином, варто

виокремити топос як відкритий простір, що репрезентований ландшафтом та архітектонікою із зображенням певного структурного цивілізаційного (рустикального) об'єкту універсуму людського буття (міста, села), а локус (міста, села) окреслити як закритий простір із репрезентацією конкретного житла, інтер'єру, певного «місця» (парк, кав'ярня, театр, вулиця, собор, будинок та ін.) у складі семантичного ядра топосу.

Окреслене розуміння топосу і локусу закономірно актуалізує його зв'язок із хронотопом, оскільки події у творі відбуваються не у «порожньому» просторі дії, а у певному локальному середовищі (просторовий континуум, де відбуваються події в кількох місцях одночасно – «топос», конкретне місце дії – «локус»). Як ми з'ясували вище, топос – це загальне місце і виступає широким тлом розгортання смислів, тому слухаю є думка М. Бахтіна про те, що «<...> будь-яке входження у сферу смислів здійснюється тільки через ворота хронотопів» [4:406]. «В літературі хронотоп, – як зауважує В. Лук'янець, – це словесне зображення не тільки місця, на фоні якого розгортається етичний сюжет або лірична ситуація, а й самого духу цього місця, притаманної йому особливої атмосфери» [41:702]. Термін «хронотоп», уведений М. Бахтіним, означає взаємозв'язок часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі. «Хронотоп визначає цілісність літературного твору щодо його відношення до реальної дійсності» [4:391], яку репрезентує письменник, відтворюючи місце дії героїв. М. Бахтін зацентрує: «Хронотоп дає істотний ґрунт для показу зображених подій. І це досягається завдяки особливому згущенню і конкретизації прикмет часу – часу людського життя, історичного часу – на певних ділянках простору» [4:399]. Крім того, простір і час, за твердженням З. Фрейда, є необхідними формами психічних актів [42:345–346], крізь які проходить рецепція міста як просторового конструкту у свідомості людини та цілісного образу. М. Бахтін розуміє хронотоп «<...> як формально-змістовну категорію літератури <...>. У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір же інтенсифікується, втягується у рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються у просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом» [4:235]. Отже, М. Бахтін розглядав хронотоп не лише як поєднання часу і простору, а як напружений діалог між часом і простором [13:54], тому за допомогою такого діалогізму можна прослідкувати сюжетне розгортання міського топосу. Проте топос як окремість – це дійсність, якої набуває місто як географічний простір,

локалізований у певних часово-просторових рамках. З огляду на це, топос та локуси варто розглядати у тісному співвідношенні з хронотопом. Оскільки поняття «хронотоп» поєднує у собі категорії «часу» і «місця», тому це дозволяє інтерпретувати топос і локуси, враховуючи специфіку єдності відображених у них часово-просторових відношень. Отже, топос міста – це частина хронотопу, який, на думку М. Бахтіна, визначає «<...> художню єдність літературного твору в його відношенні до реальної дійсності» [4:391], а тому до певної місцевості відтворюваного топосу міста, бо «місцевість – це слід події, який її сформував» [4:339].

М. Бахтін стверджує, що простір у будь-якому творі має свої членовані структури. Натрапляємо на розуміння локусу М. Бахтіним у аналізі особливостей відтворення образу людини у межах конкретного простору: «Образ людини починає зрушуватися в замкнуті приватні простори, майже інтимно-кімнатні, де він втрачає свою монументальну пластичність і всецілу публічну зовнішність» [4:294]. Локус – це конкретний елемент простору міста у художньому творі, тоді як конкретний простір (географічний, територіальний) – це простір, який прив'язує події до певного визначеного місця та активно впливає на суть зображуваного [13:58]. М. Бахтін, досліджуючи просторову семантику творів Ф. Стендаля й О. де Бальзака, наголошує на певній «локальності» розгортання подій у романах авторів, які учений визначає у широкому сенсі як «<...> місце перетину просторових і часових рядів роману. З погляду сюжету та композиції тут відбуваються зустрічі <...>, створюються зав'язки інтриг, відбуваються часто і розв'язки, тут, нарешті, що особливо важливо, відбуваються діалоги <...>» [4:395]. Свого роду «локусами подій» у творах французьких письменників М. Бахтін називає вітальні, салони, де відбуваються зустрічі героїв. Особливістю хронотопу твору є органічне злиття повсякденних і різних незліченних предметів, деталей побуту зі значним та великим (А. Маслова). Сприйняття загального простору дається в різних планах: замкнений простір (будинок, кімната) і відкритий простір (місто, населений пункт). Художній простір у літературному творі – це континуум, у якому розміщуються персонажі і відбувається певна дія у часі [26:258], що дає змогу окреслювати тло топосу міста та його локусів як частин хронотопу.

Для розгляду топосу міста як просторового об'єкту у прозі та поезії важливе виокремлення його дискурсивної реалізації у художньому творі – міського тексту. Просторові категорії в культурі можуть сприйматися як своєрідна «мова моделювання», за допомогою якої виражаються найрізноманітніші смисли тексту [8:39–40].

Проблема взаємодії топосу і локусу як складників хронотопу, таким чином, пов'язана зі зв'язком простору й тексту у художньому творі. На думку Н. Копистянської, текст є незмінним, доки не потрапить до уваги реципієнта, з появою якого текст «<...> набуває мінливості, багатovidності і в часі, і в просторі» [21:266], а тому топос і локуси мають «прочитуватися» у міському тексті крізь імпліцитного реципієнта, що виступає у якості «співтворця» художнього простору міста. В. Топоров стверджує, що слово і текст у творі просторово «відкриті, вільні», а тому «<...> принципово можуть бути образом самого простору <...>» [39:241]. Текст як окремість, на думку В. Топорова, «<...> має ознаку просторовості, розміщується в «реальному» просторі <...>» [39:227] людської культури. Отже, текст входить поряд з іншими подіями твору «<...> у множинність, що розуміється як простір <...>» [39:227]. Ю. Лотман зазначає, що текст у часовому плані «<...> сприймається як свого роду стоп-кадр, штучно зупинений момент між минулим і майбутнім» [28:22], який пронизаний смислами. Минуле у тексті подається у двох вимірах: внутрішньому (безпосередня пам'ять тексту, втілена в його структурі зі своїм внутрішнім синхронізмом) і зовнішньому (співвідношення із позатекстовою пам'яттю) [28:22]. Внутрішній і зовнішній вимір минулого текстової стратегії актуалізує стійкий зв'язок із герменевтикою та прагматикою тлумачення семіосфери тексту, отже, впливає на специфіку відтворення простору міста. Текст і простір виражають взаємозв'язок знаку з подією і місцем у часі, окреслюючи багатоаспектність функціонування топосу і локусів у хронотопі.

Семіотична методологія розглядає міський текст «<...> як сукупність творів, у яких тема міста набуває образної деталізації і виявляє себе у визначальних для формування міського топосу семантичних ознаках <...>» [17:69]. Важливим складником конкретизації міського тексту є топоніми. Назви будівель, вулиць, парків, установ та ін. специфічно формують просторову локалізацію міського простору, а отже, топос і локуси міста постають як динамічна конструкція у часі, яка у тексті твору визначається за рахунок інтерпретації міського тексту. На думку М. Анциферова, місто стає єдиним механізмом, що складається з кодів, символів, які містять інформацію про минуле, сьогодення і майбутнє культури й можуть бути розтлумачені ученими як текст культури [1:46; 2:9]. Ю. Лотман зауважує, що «місто, як складний семіотичний механізм <...> є котлом текстів і кодів, різносторонніх і гетерогенних, таких, що підпорядковуються різним мовам та різним рівням» [28:325]. Ю. Лотман у поняття «міський текст» вкладає тексти

культури, які виявляють свою семіотичну природу. М. Бютор у поняття «міський текст» вкладає сприйняття людиною в місті назв вулиць, установ, сторонніх бесід людей, надписів та ін. [10:157]. К. Лінч звертає увагу на «читабельності» міського ландшафту, вкладаючи в це поняття легкість, з якою частини міста в свідомості реципієнта утворюють одну площину: «Читабельним містом ми назвемо таке, в якому райони, орієнтири або шляхи легко визначаються і групуються в цілісну картину» [24:16]. В. Топоров вкладає у поняття «міський текст» специфічну мову міста, що «говорить» вулицями, будівлями, садами, людьми, історією, міфами, а тому «текст міста» – це «<...> гетерогенний текст, якому приписується деякий загальний сенс і на підставі якого може бути реконструйована певна система знаків, що реалізується в тексті» [38:274–275]. Систематизуючи погляди на поняття міського тексту, визначаємо його як сукупність предметно-атрибутивних, соціально-історичних, особистісно-психологічних, міфопоетичних кодів міста, що у творі набувають особливої семантики, реалізуючи гносеологічну, культурологічну функції міського ландшафту та архітектоники.

Топонімія і топографія міста є важливою складовою його образу в тексті й відіграє важливу роль у розумінні того чи іншого «міського тексту» [6:28], тому особливістю виокремлення топосу, локусів міста і хронотопу є докладна інтерпретація міського тексту. І. Вихор стверджує, що в межах виокремлення міського тексту можливим є аналіз поетичного топосу міста як просторової характеристики [12]. В. Назарець аналізує поетичний топос міста крізь призму маркерів міського тексту, які постають семантичними увіражниками простору міста (Б. Брехт «О городах», «Мне часто снится ночами...» та ін.) [32]. Конкретний простір має вияв у вказівці топографічних параметрів зображуваного світу. Це може бути географічний простір, територіальний, речовинний, який не тільки «прив'язує» зображені події до певного місця [19:180], а презентує зв'язок часу, історії в одному місці, окрім того, не обмежуючись територіальним аспектом, презентує взаємодію героїв. О. Боронь крізь текстову стратегію дослідження інфернального простору Петербурга у поемі Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...») з'ясовує особливості розташування, проблематику образу міста. Вулиці Петербурга, пройняті семантикою «штучності», відтворюють одноманітний простір [7:95–99]. В. Левицький аналізує «київський текст» поезій і прози Т. Шевченка в аспекті розкриття художньої версії простору міста, виділяючи локальні елементи у значенні структур семіозису міста. Дослідник розкриває міський текст Києва крізь етичну та естетичну семантику локусів (локуси соборів,

вулиць та ін.). Сутнісними особливостями розгляду образу міста є тлумачення сакральної географії місцевостей разом з інтертекстуальними параметрами київського тексту [23]. На думку Л. Пилипюк, стійким концептом міського тексту є міські топоси, «<...> які являють собою топоси простору як середовища проживання людини і пов'язані з побудовою образу міста як певного макрокосму, що обумовлює характер людського буття» [34:365]. Топоси, які знаходять текстовий вияв, продукують цілу сферу смислів і кодуються у локусах, що є семантично меншими просторовими зображеннями міста, а тому в художньому творі, як стверджує Ю. Лотман, «<...> за зображенням речей і предметів, в оточенні яких діють персонажі, виникає система просторових відношень, структура топосу. При цьому, стаючи принципом організації та розташування персонажів у художньому континуумі, структура топосу виступає в якості мови для вираження і непросторових відношень тексту» [30:222], які розкривають характер героя (ліричного суб'єкта), проблематику та поетику твору загалом.

Отже, топос міста у творі – це структурований простір значущих об'єктів природно-архітектурного середовища, який можна досягнути тільки протягом певного художнього часу. Важливим у розпізнаванні топосу міста є локуси як частини універсуму буття героїв у міському середовищі. Структура топосу міста пов'язана з локусами подій, відображенням значущих предметних явищ міста. Сюжет художнього твору, що має у собі міський топос, будується як траєкторія переміщення героя (ліричного суб'єкта) крізь локуси, які можуть ставати ідейно-тематичним втіленням топосу міста і, навпаки, контрастним фоном до топосу із втіленням просторової унікальності, неповторності певного «місця».

Топос міста презентується як неосяжний (зовнішній, розімкнений) власне простір самого міста із відображенням явищ локального і глобального міського способу буття (місто, населений пункт). Конкретний простір у структурі топосу має обмежений (внутрішній, замкнений) характер і прив'язує героя до своєї неповторної атрибутики – це локус міста, що наділений ознаками емотивного відчуття цього місця героєм (ліричним суб'єктом). Топос і локус розмежовані законом суворої ієрархії як глобальний простір (де вирішується доля багатьох людей, історія, протікає життя самого міста як суспільно-цивілізаційного організму) і локальний (де розгортається тло життя героя, події крізь призму «місця»). Під локусом також розуміється будь-який уведений в художній текст автором навмисно чи підсвідомо простір, що має видимо / умовно окреслені межі території

(вулиця, будинок, театр, кабінет, кімната, сад, парк, ганок тощо).

Рецепція локусу створюється за рахунок суб'єктивного бачення героєм (ліричним суб'єктом) конкретного місця у часовій ретроспекції з відсиланнями до буттєвого досвіду, пам'яті. Із організації іманентної структури локусів вибудовується топос міста, який відображає середовище міста як унікальний організм. Структура топосу визначається антропоцентричною направленістю крізь систему природно-архітектурних ландшафтів, пейзажів, інтер'єрів, які справляють специфічну емотивну інспірацію на героя (ліричного суб'єкта), сугестивно спроектовану крізь спогади, історію «місць». Особливістю інтерпретації топосу є тлумачення географічних знаків міста з дослідженням семантики локусів як етичних та естетичних доміант простору місця дії.

Топос і локуси міста є частинами хронотопу, у якому простір і час згущується, стаючи художньо-зримим, а просторова структура міста ніби влітається у плин часу та історії крізь призму локусів: власне окремих локусів, локусів передмістя, вулиць, центру і периферії міста. Хронотоп не має свого розгортання поза антропоцентричної направленості певного «місця» до героя (ліричного суб'єкта). Особливістю хронотопу є злиття міської атрибутики у точці простору (локус), в якій розгортається життя персонажа, або за якою споглядає ліричний суб'єкт, де відбувається / відбувалась певна дія з огляду на часовий вимір простору.

Засоби моделювання міського топосу та локусів акумулюють певну інформацію, проєктують минуле, теперішнє і майбутнє, продукують палімпсестовий міський текст. Символи ландшафту міста, архітектоніки складають своєрідний «текст міста», який має різні відсилання у свідомості героя (ліричного суб'єкта). На рівні міського тексту предметної реалізації часопросторові координати топосу і локусів перетинаються, утворюючи локально-темпоральний континуум тексту. Міський текст стає семіотичною презентацією просторових структур міста, які органічно влітаються в іконічні коди зображуваної місцевості, ландшафту, пейзажу, інтер'єру тощо, тому міський текст стає мовою проєктування взаємовідношень топосу, локусів і хронотопу. Простір міста (топос і локуси), кодифікований у тексті, розглядається на різних рівнях (географічно-територіальному, історико-соціальному, міфопоетичному, особистісно-психологічному, пейзажному, побутовому).

Таким чином, топос міста, локуси і хронотоп у художніх текстах складають контекст філософського, географічного та історико-культурного тлумачення. Топос і локус

перебувають у семантико-логічних відношеннях цілого і частини, великого і малого, відкритого і замкненого простору міста, що знаходять предметну реалізацію крізь семіосферу міського тексту. Міський текст – це множинність смислів середовища міста, атрибутів, назв, який корелює з реальним / уявним часово-просторовим континуумом художнього твору як предметна мова відтворення цього простору. Топос міста і локуси нашаровуються історично, відображають особистісно та соціально значущі події, акумулюють культурний досвід міського способу буття, моделі поведінки і характер героїв, стаючи мовою для вираження непросторових відношень. Дослідження топіки міста у художніх творах являє

собою особливий розгляд міста у тексті як системи взаємодії різних локусів крізь тло хронотопу, що пов'язує час і конкретне місце в одне ціле. Топос виникає як схема на конкретній території, що бере свій початок від історії освоєння ландшафту міста до формування архітекτονіки середовища і улокування у ньому життя героїв.

Визначені дефініції і взаємозв'язки категорій топосу, локусів, хронотопу у міському тексті склали необхідну теоретико-методологічну основу для ґрунтового дослідження топосу міста у поетичних і прозових творах Т. Шевченка. Отже, перспективи наступних розвідок полягатимуть у розгляді художньої структури топосу міста творів Т. Шевченка.

Література

1. Анциферов Н. П. Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина / Н. П. Анциферов. – СПб. : Лениздат, 1991. – 335 с.
2. Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода / Н. П. Анциферов. – Ленинград: Сеятель, 1926. – 151 с.
3. Артеменко А. Онтологія топосу / Андрій Артеменко, Ярослава Артеменко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». – 2014. – Вип. 15. – С. 84 – 87.
4. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – 504 с.
5. Библик С. П. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / Библик С. П., Сютя Г. М.; за ред. С. Я. Єрмоленко; худож.-оформлювач Б. П. Бублик. – Харків: Фоліо, 2006. – 623 с.
6. Богданова О. Топографічний образ міста у прозі М. Хвильового та романі «Берлін. Александерплатц» А. Дьобліна / Ольга Богданова // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія «Іноземна філологія». – 2014. – Вип. 126. – Ч. 1. – С. 28 – 34.
7. Боронь О. Поетика простору в творчості Тараса Шевченка: Монографія / Олександр Боронь. – К. : Агентство «Україна», 2005. – 152 с.
8. Булгакова А. А. Топіка в літературному процесі: посібник / А. А. Булгакова. – Гродно: ГрГУ, 2008. – 107 с.
9. Булгакова А. А. Топос мир в романе Брета Истона Эллиса «Гламорама» / А. А. Булгакова // Антропологические сдвиги переломных эпох и их отражение в литературе. В 2 ч. Ч. 2: сб. науч. ст. / УО «Гродненский гос. ун-т им. Я. Купалы»; ред. кол. : Ю. Б. Орлицкий, И. А. Каргашин, Т. Е. Автухович, В. Супа. – Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2014. – С. 87 – 95. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elib.grsu.by/doc/10292>
10. Бютор М. Роман как исследование / Мишель Бютор; сост., перевод, вступ. статья, комментарии Н. Бутман. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 208 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
12. Вихор І. В. Поетичний топос міста та його тематичні різновиди / Інна Вихор // Studia methodologica. – 2011. – Вип. 31. – С. 140 – 144.
13. Врублевська Т. В. Проблема категорії художнього простору у діакронному аспекті / Т. В. Врублевська // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: збірник наукових праць / Хмельниць. нац. ун-т, Ф-т міжнар. відносин. – 2013. – Вип. 6. – С. 53 – 62.
14. Гольдин П. З. Топонимика, локус и топос малых улиц в парадигме семиотики / П. З. Гольдин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Вып. № 11. – Ч. 2. – Тамбов: Грамота, 2012. – С. 66 – 69.
15. Ігнат'єва С. Є. Топоси й локуси як складники щоденникової моделі / С. Є. Ігнат'єва // Психолінгвістика. Психологія. Мовознавство. Соціальні комунікації: зб. наук. праць. / Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – 2015. – Вип. 17. – С. 176 – 183.
16. Кадырова Н. С. Семантическое ядро концепта «Город» в романе М. Булгакова «Белая гвардия» / Н. С. Кадырова // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». – 2012. – Вып. 64. – № 6. – С. 77–79.
17. Калиняк М. Урбаністична топоніміка Франкової прози: трансформація реального топосу в художній / Марта Калиняк // Українське літературознавство. – 2014. – Вип. 78. – С. 69 – 76.
18. Карповець М. В. Місто як світ людського буття: філософсько-антропологічний аналіз: дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.04 / Карповець Максим В'ячеславович; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 224 с.
19. Каширина С. В. Роль художественного пространства в постижении литературного текста / С. В. Каширина // Вестник Оренбургского государственного пед. ун-та. – 2006. – № 9. – Ч. 1. – С. 180 – 185.

20. Козмин В. Ю. «Тот уголок земли» (Локус Михайловского в поэтическом творчестве А. С. Пушкина) / В. Ю. Козмин // Михайловская пушкиниана. – Москва: ООО «Руди-Н-КОМ», 2001. – Выпуск 16. – 240 с.
21. Копистянська Н. Х. Час і простір у мистецтві слова: монографія / Нонна Копистянська. – Львів : ПАІС, 2012. – 344с.
22. Кухаренко В. А. Интерпретация текста: уч. пос. для студ. по спец. № 2103 «Иностр. яз.» / Кухаренко В. А. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.
23. Левицький В. Між містом розбійників і містом святих: текстуалізація Києва у творчості Тараса Шевченка / В. Левицький // Філологічні семінари / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2013. – Вип. 16. – С. 210 – 216.
24. Линч К. Образ города / К. Линч; пер. с англ. В. Л. Глазычева; сост. А. В. Иконников; под ред. А. В. Иконникова. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
25. Ловчинский Н. А. Образы пространства в современной русской постмодернистской поэзии: дисс. ... к. филол. наук: спец. 10.01.01 / Ловчинский Никита Андреевич. – Волгоград, 2010. – 208 с.
26. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь / Ю. М. Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – 352 с.
27. Лотман Ю. М. Избранные статьи: в 3 т. / Ю. М. Лотман. – Таллин: Александра, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – 478 с.
28. Лотман Ю. М. Семіосфера / Ю. М. Лотман. – С.-Петербург: «Искусство–СПБ», 2000. – 704 с.
29. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман; сост. Р. Г. Григорьева, пред. С. М. Даниэля. – Спб. : Академический проект, 2002. – 544 с.
30. Лотман Ю. М. Структура художественного текста // Лотман Ю. М. Об искусстве. – Спб. : «Искусство – СПБ», 1998. – С. 14 – 285.
31. Михайлова А. Ю. Город в системе художественно-эстетических ценностей Э. Т. А. Гофмана-новеллиста: автореф. дисс. ... к. филол. наук: спец. 10.01.03 / Михайлова Анастасия Юрьевна. – Нижний Новгород, 2012. – 17 с.
32. Назарец В. М. Топос міста в поезії Бертольда Брехта / В. М. Назарец // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2013. – Вип. 4. – С. 164–167.
33. Океанский В. П. Локус Идиота: введение в культурофонию равнины / В. П. Океанский // Роман Достоевского «Идиот»: Раздумья, проблемы. Межвуз. сб. науч. трудов. – Иваново, Ивановский гос. ун-т, 1999. – С. 179 – 200.
34. Пилипюк Л. А. Реально-топографічний простір у творчості Оноре де Бальзака / Л. А. Пилипюк // Наукові записки Бердянського держ. пед. ун-ту. Серія «Філологічні науки». – 2015. – Вип. 5. – С. 363 – 374.
35. Прокофьева А. Г. Анализ художественного произведения в аспекте его пространственных характеристик: Монография / Прокофьева А. Г., Прокофьева В. Ю. – Оренбург: Издательство ОГПУ, 2000. – 160 с
36. Прокофьева В. Категория пространство в художественном преломлении: локусы и топосы / В. Прокофьева // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2005.– № 11.– С.87 – 94.
37. Субботина Т. В. Локус, топос, урбоним, микропоним: к вопросу о содержании пространственных понятий / Т. В. Субботина // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». – 2011. – Вип. 57. – № 24.– С. 111–113.
38. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического / В. Н. Топоров. – М. : Прогресс; Культура, 1995. – 624 с.
39. Топоров В. Пространство и текст / В. Н. Топоров; отв. ред. Т. В. Цивьян // Текст: семантика и структура. – М. : Наука, 1983. – С. 227 – 284.
40. Туркина В. Г. Город как «топос» / В. Г. Туркина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Право». – 2009. – Вип. № 7. – Т. 57. – С. 73 – 79.
41. Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. В. І. Шинкарук]. – К. : НАН України; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; Абрис, 2002. – 742 с.
42. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. Г. В. Барышниковой; [авторы очерка о Фрейде Ф. В. Бассин и М. Г. Ярошевский]. – М. : Наука, 1991. – 456 с.
43. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / Освальд Шпенглер; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова; [ред. В. А. Матешук]. – М. : Мысль, 1998. – Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. – 606 с.
44. Штейнбук Ф. Прологмени до студій тілесної топосфери / Фелікс Штейнбук // Теоретична і дидактична філологія: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький: ПХ ДПУ, 2014. – Випуск 18. – С. 286 – 294.

Семантика та поетика літературного твору

УДК 821.133.1-146.09

Л. М. Сипа

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Філософський дискурс у французькому романтичному романі

Сипа Л. М. Філософський дискурс у французькому романтичному романі. Розвідку присвячено вивченню філософської спрямованості французького роману доби романтизму. Стверджується, що в період романтизму філософія інтерпретується головню як «мислення категоріями», а філософський дискурс у художній цілісності творів відтворений переважно у формі роздумів. Простежено функціонування роздумів у жанрових різновидах французького психологічного роману («Оберман» Е.-П. де Сенанкура) та французького особистого роману («Лелія» Жорж Санд). Запропоновано авторський переклад франкомовних цитат українською мовою.

Ключові слова: романтизм, філософський дискурс, французький психологічний роман, французький особистий роман.

Сипа Л. М. Философский дискурс во французском романтическом романе. Статья посвящена изучению философской направленности французского романа эпохи романтизма. Утверждается, что философия в период романтизма интерпретируется главным образом как «мышление категориями», а философский дискурс отображен в основном в форме размышлений. Прослеживается функционирование размышлений в жанровых разновидностях французского психологического романа («Оберман» Е.-П. де Сенанкура) и французского личного романа («Лелия» Жорж Санд). Предлагается авторский перевод франкоязычных цитат на украинский язык.

Ключевые слова: романтизм, философский дискурс, французский психологический роман, французский личный роман.

Sypa L. M. The philosophical discourse in the French romantic novel. The article is devoted to the study of philosophical focus of the French novel of the Romantic period. It is stated that the philosophy is interpreted mainly as «the thinking by categories» in the Romantic period and the philosophical discourse is introduced mainly in the form of reflections in the artistic integrity of compositions. The functioning of reflections in the genre varieties of French psychological novel («Oberman» by E.-P. de Senancour) and French personal novel («Lelia» by George Sand) is observed. The author's translation of French citations is proposed.

Key words: Romanticism, philosophical discourse, French psychological novel, French personal novel.

Вивченню естетики та поетики європейського романтизму, а також його жанрової парадигми присвячено низку ґрунтовних праць та фундаментальних досліджень. Йдеться про роботи відомих українських та зарубіжних науковців: Наума Берковського [1], Тетяни Бовсунівської [2], Альберта Карельського [5], Людмили Мироненко [6], Дмитра Наливайка та Кіри Шахової [8], Інни Тертерян [10], Поля ван Тігема [24] й інших. Серед національних варіантів західноєвропейського

романтизму виокремимо французький, останні роки розвою котрого співпадають з його розвитком в Україні.

Важливе місце у жанровій системі французького романтизму було відведено роману. Зацікавлення філософськими компонентами у художній цілісності французького романтичного роману актуалізуються на початку ХХІ ст. Цьому здебільшого сприяла підготовка спеціального випуску французького журналу «Романтизм» («Romantisme») під назвою «Література і філософія в сув'язі» («Littérature et philosophie mêlées») [20].

До вказаного випуску ввійшли розвідки Жизель Сеженже (Gisèle Séginger), Флоранс Лотрі (Florence Lotterie), Еріка Борда (Eric Bordas), Мір'ям Роман (Myriam Roman), Макса Андреолі (Max Andreoli) та П'єра Кампйона (Pierre Campion), виконані у річці взаємозв'язку літератури і філософії преромантичного та романтичного періодів. Окремо увиразнено монографію Мір'ям Роман «Віктор Гюго і філософський роман» («Victor Hugo et le roman philosophique» (1999)), у якій авторка вивчає романістику В. Гюго з позицій «перехрещення двох поглядів: філософії на роман і роману на філософію» [19:33].

Мета нашої розвідки полягає у вивченні філософського аспекту французького роману доби романтизму на прикладі жанрових різновидів французького психологічного та особистого романів. Об'єктом дослідження є романи «Оберман» Етьєна-Півера де Сенанкура та «Лелія» Жорж Санд.

На потребу філософської скерованості художньої літератури вказувала вже передвісниця французького романтизму Жермена де Сталь. Щоправда, філософія літератури у розумінні письменниці полягає у наявності моральної мети, яку повинні містити всі типи художніх творів. Водночас Ж. де Сталь виступила з критикою філософської прози XVIII століття, недоліки якої вбачала в тенденційній орієнтації на висвітлення головної ідеї з метою її пропагування, а також у відсутності правдоподібності. Взірцем такого типу творів авторка називає філософські повісті Вольтера. У статті «Есе про вигадане» («Essai sur les fictions») Ж. де Сталь зокрема зазначила: «On a fait une classe à part de ce qu'on appelle les romans philosophiques; tous doivent l'être, car tous doivent avoir un but moral: mais peut-être y amène-t-on moins sûrement, lorsque, dirigeant tous les récits vers une idée principale, l'on se dispense même de la vraisemblance dans l'enchaînement des situations; chaque chapitre alors est une sorte d'allégorie, dont les événements ne sont jamais que l'image de la maxime qui va suivre» [23:38] («В окрему групу виділено твори, які називають філософськими романами; всі (твори. – Л. С.) повинні ними бути, тому що всі повинні мати моральну мету; але, можливо, до цього ми приходимо не так впевнено, коли, скеровуючи всі розповіді до основної ідеї, позбавляємо себе навіть правдоподібності у взаємозв'язку ситуацій; кожен розділ тоді є своєрідною алегорією, події якої лише ілюструють вислів, що має бути витлумачений», тут і далі переклад з французької наш. – Л. С.).

Для французької романної прози періоду романтизму характерними стали філософські компоненти, що, однак, суттєво різнилися від філософських маркерів просвітницького роману. Модифікацію філософської спрямованості

прозових творів доби романтизму зумовили такі чинники: 1) зміна світогляду; 2) новий етап у взаємодії філософії і літератури; 3) переосмислення у сфері естетичних засад мистецтва.

Якщо французька філософська думка XVIII століття, що безпосередньо впливала на характер філософського роману, характеризувалася переважно аналітизмом мислення, то в епоху романтизму у царині вже не тільки філософії, а й мистецтва превалує тяжіння до синтезу та універсалізації, що позначилося і на характері взаємозв'язку філософії та літератури. У добу романтизму названі галузі особливо плідно взаємодіяли у Німеччині. До Йєнського гуртка романтиків належали відомі філософи (Йоганн Готтліб Фіхте, Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг, Фрідріх Даніель Ернст Шляйєрмахер). Тут, як вказує Д. Наливайко, поєдналися два аспекти – літературно-художній та філософсько-естетичний, «навіть за певної переваги другого, теоретичного, оскільки й брати Шлегелі діяли переважно в цьому напрямі» [8:28]. Саме в цей період була написана «Філософія мистецтва» Ф. В. Й. Шеллінга, в якій автор визнав мистецтво вищим виразником філософії [13]. На тісному взаємозв'язку літератури і філософії у німецькому романтизмі акцентує увагу також сучасний літературознавець Роман Мних. Науковець зауважує, що «філософією є сама художня література німецьких романтиків» [7:75].

Для французької філософії межі XVIII–XIX століть характерним було ще панування сенсуалістських ідей Просвітництва. Їх розвивали послідовники просвітників (насамперед Кондильяка) – так звані ідеологи. Це Дестют де Трасі (1754–1836), Кабаніс (1757–1808), згодом Вольней (1757–1820). На початку XIX ст. у Франції почали свою діяльність прихильники нової, порівняно з ідеологами, течії – спіритуалісти (Руайє-Коллар (1763–1845), Мен де Біран (1766–1824), П'єр-Сімон Балланш (1776–1847). Спіритуалізм у ширшому значенні (не як філософська течія, а як визнання духовних начал) став однією з визначальних рис романтизму в різних сферах його прояву, в тому числі і в літературі. Французький літературознавець початку XX століття Жорж Пелісьє відзначає відродження спіритуалізму як основний факт, що домінує в романтизмі при зародженні та займає важливе місце упродовж його розвитку. На думку дослідника, повернення до духовності відбулося у руслі традиційного християнства, оскільки люди, розчаровані втратами у революційних подіях, потребували віри [17:83]. Романтики звернулися до Бога, «який височить понад усяким раціональним пізнанням, але відкривається нам через почуття та в традиції», – фіксує Дмитро Чижевський [11:358]. Але тут необхідно уточнити, що, як зауважує сучасна французька дослідниця Ж. Сеженже,

романтизм змінює ставлення людини до трансцендентного, на місце «людиноподібного Бога» та ідеї втілення «постає концепція безмежності божественного, водночас недосяжного і присутнього у світі» [20:10].

У художньо-естетичній царині апологетом християнства постав Франсуа-Рене де Шатобріан, який у «Генії християнства» продемонстрував власне навернення до Бога [12]. Осмислення французьким преромантиком ідейно-духовних та суспільно-політичних питань у трактатах та художній практиці на етапі зародження романтизму забезпечили йому статус мислителя («*penseur*»). Саме так називає Ф.-Р. де Шатобріана Фредерік Вормс, директор міжнародного центру вивчення сучасної французької філософії, в інтерв'ю французькій газеті «Новий оглядач» («*Le Nouvel Observateur*») [15].

Водночас уже згаданий французький літературознавець М. Роман особливість взаємозв'язку літератури і філософії в епоху романтизму вбачає у функціонуванні образу поета-мислителя. Тут важливо виокремити подвійне значення цього образу: як автора і як персонажа. М. Роман вказує на домінування образу поета-мислителя у творах трьох французьких письменників: «Коринні, або Італії» Жермени де Сталь, «Луї Ламберові» Оноре де Бальзака та «Працівниках моря» Віктора Гюго. Ці твори дослідниця називає «романами про мислителя» («*romans du penseur*»), що «*permettent de camper la figure idéale du philosophe romantique et de mettre en scène l'élaboration d'une pensée, sa réception ainsi que les difficultés auxquelles elle peut se heurter : ils la mettent donc à distance en confrontant le système philosophique à l'expérience humaine*» [19:89] («дають змогу змалювати ідеальну постать романтичного філософа і висвітлити розвиток думки, її сприйняття, як і труднощі, з якими вона стикається: ці труднощі дистанціюються від думки, поєднуючи філософську систему з людським досвідом»). М. Роман також констатує розмежування романтиками статусів філософа і мислителя. Якщо філософ асоціюється у романтиків із раціоналізмом епохи Просвітництва, то мислитель є носієм та речником як сучасної романтикам, так і майбутньої філософської рефлексії.

Загалом філософія в епоху романтизму часто асоціюється з роздумами. За влучним визначенням В. Гюго, наведеним у романі «Знедолені», «філософія – мікроскоп думки» [3:591]. Із твердженням В. Гюго перегукується позиція О. де Бальзака у «Шарпеневої шкірі»: «*La pensée est la clef de tous les trésors*» [14:49] («Думка – це ключ до всіх скарбів»). Попри це найпоширеніше семантичне значення філософії, практикувалися й інші, наприклад, як ототожнення з певним

відгалуженням просвітницької філософії (матеріалізм, атеїзм чи гедонізм), а також як сукупність власних принципів і поглядів на певну ситуацію чи життя загалом. Наведені тлумачення терміна «філософія» простежуємо як розрізнені, так і сукупно, у художній тканині одного літературного твору.

Філософія як «мислення категоріями» органічно «вливається» у художній світ твору, її репрезентують роздуми персонажів чи автора. Цікавим у цьому плані є спостереження П'єра Ребу. У передмові до роману Жорж Санд «Лелія» дослідник вказує на два типи думок у художніх творах письменниці: перший – пов'язаний із вузькою проблематикою (наприклад, побутовою), та другий, що характеризує сукупність проблем [18:LV]. Тобто, П. Ребу проводить межу між роздумами, що пов'язані з конкретним фактом, з одного боку, та міркуваннями, масштабнішими за обсягом та суттєвішими за значенням, – з іншого. Певною мірою подібне судження, яке акцентує на психологізмі, наводить російський науковець Ніна Забабурова, формулюючи термінологічне визначення психологічного роману. Літературознавець зокрема стверджує: «У широкому значенні слова роман завжди психологічний, на відміну від етологічних жанрів, оскільки його жанровий зміст передбачає інтерес до «особистісного». Проте існують певні різновиди романів, які змальовують власне психологічні конфлікти та досліджують дійсність під певним кутом зору – через внутрішнє її сприйняття і переживання персонажами» [4:11]. З огляду на функціонування роздумів у художній цілісності твору зазначимо, що розлогі міркування психологічного, ідейно-духовного та суспільно-політичного змісту характерні для французького романтичного роману.

На етапі раннього романтизму роздуми в художньому творі тісно пов'язані з психологізмом та суб'єктивно-особистісним первнем. Взірцем поєднання психологізму та філософських мотивів у художньому світі літературного твору є роман Е.-П. де Сенанкура «Оберман» [22]. Цей твір, що вийшов друком у 1804 р., викликав інтерес у літературних колах та здобув прихильність читачів лише згодом, у 1833 р. Видання 1833 р. за редакцією Сент-Бева супроводжувала передмова Жорж Санд під назвою «Оберман» Е.-П. Сенанкура». Порівнюючи головного героя однойменного роману Е.-П. де Сенанкура із типологічно близькими до нього гетевським Вертером та шатобріанівським Рене, вказуючи на їх спільні та відмінні риси, Жорж Санд акцентує на глибині психологізму «Обермана», що увиражений через розкриття «духовного життя» персонажа. Водночас письменниця констатує поєднання у художньому світі цього твору «чуттєвих образів,

живих символів думки з абстрактними ідеями – мертвим плодом самотніх роздумів» [9:633]. Цінність зазначеного роману Е.-П. де Сенанкура письменниці вбачає в його психологічній тематиці, при висвітленні якої довершені ліричні описи «часто порушуються вторгненням філософських дискусій» [9:632].

Натомість французький літературознавець початку ХХ століття Жоашем Мерлан відстежує філософські елементи у творі «Оберман», який, на його думку, належить не до жанру роману, а до жанрового різновиду філософського щоденника («journal philosophique»). Ж. Мерлан наголошує на філософській наповненості роману Е.-П. де Сенанкура. Літературознавець стверджує: «Obermann ne se raconte pas, il se raisonne» [16:110] («Оберман не розповідає про себе, він розмірковує про себе»). Діє Оберман по-філософськи, і тому аналізувати в ньому потрібно передовсім «інтелектуальну муку» («le tourment intellectuel»), оскільки «c'est un personnage d'allure symbolique, il représente les souffrances de l'esprit en proie à une certaine conception des choses» [16:114] («це персонаж символічного значення, він репрезентує страждання розуму, поневоленого концепцією ідей»).

Згідно з визначенням самого Е.-П. де Сенанкура, зафіксованим у передмові до роману, листи Обермана – це «l'expression d'un homme qui sent» [22:19] («вираження людини, яка відчуває»). Свою мету письменник вбачає у тому, щоб передати «des sensations, les opinions, les songes libres et incorrects d'un homme souvent isolé, qui écrit dans l'intimité, et non pour son libraire» [22:9] («вільні та незауважені відчуття, думки, мрії зазвичай ізольованої людини, яка писала в усамітненні і не для книгопродавця»). Отже, в романі «Оберман» домінує психологічна лінія, на що вказує сам автор твору, а також Жорж Санд у передмові до роману. Тісне поєднання психологічного первня із філософським зумовило уявлення значущості останнього Ж. Мерланом.

Оберманівську традицію певною мірою продовжила Жорж Санд у романі «Лелія», головної героїню якого П. Ребу назвав «une sorte d'Oberman féminisé et précisé dans son impuissance» [18:LVIII] («своєрідним Оберманом, фемінізованим і доповненим у своєму безсиллі»). Зауважимо, що французькі літературні критики першої половини ХІХ століття Гюстав Планш та Сент-Бев акцентували на філософичності як одній із характерних жанрових ознак роману «Лелія», що детальніше аналізує сучасна дослідниця Франсуаза ван Россом-Гійон [21]. Науковець підкреслює: обидва критики були переконані, що твір Жорж Санд перетинає межі психологічного чи то інтимного роману, оскільки є «думкою століття» (Г. Планш), а новизна його полягає у наявності

ліричної та філософської складових (Сент-Бев) [21:82–83].

Водночас український літературознавець Людмила Мироненко роман «Лелія» залічує до жанрового варіанту особистого роману [6:76]. А. П. Ребу дає подвійне жанрове визначення твору: як роману особистого («roman personnel») та метафізичного («roman métaphysique»). Використання терміна «метафізичний» П. Ребу пояснює так: «Philosophique» eût mieux valu, mais le terme appartenait à Balzac. En fait, il s'agit, dans les meilleurs pages, d'une sorte d'*expérimentation des idées* (курсив автора. – Л. С.): on essaie toutes les attitudes intellectuelles et morales, quitte à ne trouver que dans la mort la paix et l'amour. «Lélia» n'est pas un traité ni un dialogue, mais un fictif essai de vivre des pensées» [18:LIII] («Філософський» було б краще, але термін належить Бальзакові. Насправді йдеться, на кращих сторінках, про своєрідне експериментування ідей (курсив автора. – Л. С.): випробовуються всі інтелектуальні та моральні форми поведінки, навіть якщо мир і любов віднаходяться лише у смерті. «Лелія» не є ні трактатом, ні діалогом, а уявною спробою жити думками»). Походження терміна «філософський роман» П. Ребу «закріплює» за О. де Бальзаком, оминаючи увагою той факт, що в епоху Просвітництва маркіз де Сад ужив ці слова у заголовку свого твору «Аліна і Валькур, або філософський роман» (1788 р.).

Прикметною ознакою роману «Лелія» як твору «метафізичного» П. Ребу вважає «своєрідне експериментування ідей», тобто один зі способів реалізації філософського змісту, властивий для жанру французького філософського роману ХVІІІ століття. Споріднює «Лелію» з останнім також зведена до мінімуму подієвість твору. Однак «Лелія» є вже яскраво вираженим варіантом роману романтичного типу. Роздуми, які домінують у творі, вирізняються масштабністю та глибиною. Вони переплітаються із розкриттям внутрішнього світу персонажів, котрі змальовані своєрідними символами. Форма написання роману нагадує фіксування думок, різних та не завжди послідовних, унаслідок чого його сюжетна лінія неодноразово переривається. Основною ознакою філософської спрямованості роману «Лелія» Жорж Санд, як і «Обермана» Е.-П. де Сенанкура, є роздуми героїв, до яких додаються поодинокі маркери філософського роману. Однак виражені головню через роздуми, філософські мотиви не є визначальною рисою жанрової природи названих творів, філософський компонент романів лише доповнює і збагачує психологізм та суб'єктивно-особистісний первень, надаючи їм філософського флеру.

Отже, філософія в період романтизму асоціюється переважно з роздумами універсального

змісту, а у художній цілісності твору репрезентується у формі роздумів персонажа чи автора, що властиво вже художній прозі преромантизму та раннього романтизму, як ми це бачили на прикладі роману Е.-П. де Сенанкура «Оберман». У період романтизму філософські роздуми тісно пов'язані з суб'єктивно-особистісним первнем, надаючи йому філософської

спрямованості, як у романі Жорж Санд «Лелія». Перспективним у цьому контексті видається також вивчення філософського дискурсу у жанровому різновиді французького історичного роману як одного з найпоширеніших в епоху романтизму. Скажімо, у прозовій спадщині Альфреда де Вінї («Сен-Мар») та Віктора Гюго («Собор Паризької Богоматері»).

Література

1. Берковский Н. Романтизм в Германии / Наум Берковский. — Ленинград : Худ. лит., 1973. — 568 с.
2. Бовсунівська Т. В. Феномен українського романтизму: основні параметри каталогізації та ідентифікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури», 10.01.01 «Українська література» / Т. В. Бовсунівська. — К., 1998. — 31, [1] с.
3. Гюго В. Отверженные : роман : в 2 т. / Виктор Гюго ; пер. с фр. Н. Ефрос, К. Локс, М. Вахтерова. — М. : Правда. — Т. 2, 1979. — 799, [1] с.
4. Забабурова Н. В. Французский психологический роман / Нина Владимировна Забабурова. — Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1992. — 223 с.
5. Карельский А. В. От героя к человеку. Два века западноевропейской литературы / Альберт Викторович Карельский. — М. : РГГУ, 1990. — 530 с.
6. Мироненко Л. А. Проблемы французской романтической прозы I-ой половины XIX века. Жанрово-стилевые искания. Поэтика : пособ. / Людмила Андреевна Мироненко. — Донецк : ДонГУ, 1995. — 155 с.
7. Мних Р. Генріх Гайне і культура європейського романтизму : Anno Domini МСМХСVII // Романтизм у культурній генезі: матеріали міжнародної наукової конференції [«Німецький романтизм і європейська культура XX століття»] / Роман Мних. — Дрогобич : Вимір, 1998. — С. 74—78.
8. Наливайко Д. С. Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму / Д. С. Наливайко, К. О. Шахова. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2001. — 415, [1] с.
9. Санд Ж. «Оберман» Э.-П. Сенанкура / Жорж Санд // Жорж Санд. Собр. соч. : в 9-ти т. — Т. 9. — Ленинград : Худ. лит., 1974. — С. 629—641.
10. Тертерян И. Романтизм как целостное явление / И. Тертерян // Человек мифотворящий : о литературе Испании, Португалии и Латинской Америки / И. Тертерян. — М. : Советский писатель, 1988. — С. 14—50.
11. Чижевський Д. І. Романтика / Д. І. Чижевський // Д. І. Чижевський. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. — Тернопіль : МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна», 1994. — С. 355—458.
12. Шатобриан Ф. Р. де. Гений христианства / Ф. Р. де Шатобриан ; пер. с фр. О. Э. Гринберг // Эстетика раннего французского романтизма. — М. : Искусство, 1982. — С. 94—220.
13. Шеллинг Ф. Философия искусства / Фридрих Вильгельм Шеллинг ; пер. с нем. П. С. Попов. — М. : Мысль, 1996. — 607, [1] с.
14. Balzac H. de. La Peau de Chagrin / H. de Balzac. — P. : H. Dellaye, Victor Lecou, 1838. — 402, [2] p.
15. Lancelin A. De Maine de Biran à Auguste Comte [interview avec Frédéric Worms] [Ressource électronique] / Aude Lancelin // Le Nouvel Observateur. — 2007. — № 2250—2251 (XIX s.). — Adresse : <http://philosophie.cegeptr.qc.ca/2008/03/le-nouvel-observateur-no-2250-2251-xixe-s/>
16. Merlant J. Le roman personnel de Rousseau à Fromantin / Joachim Merlant. — P. : Hachette et Cie, 1905. — 424 p.
17. Pellissier G. Le mouvement littéraire au XIX siècle / Georges Pellissier. — Paris: Hachette, 1921. — 382 p.
18. Reboult P. Introduction / Pierre Reboult // Sand G. Lélia. — Paris : Editions Garnier Frères, 1960. — P. I—LXV.
19. Roman M. Victor Hugo et le roman philosophique / Myriam Roman. — P. : Honoré Champion Editeur, 1999. — 826 p.
20. Romantisme. Littérature et philosophie mêlées : revue du dix-neuvième siècle. — 2004. — № 124. — 158 p.
21. Rossum-Guyon F. van. Puissance du roman : George Sand / Françoise van Rossum-Guyon // Romantisme. — 1994. — Vol. 24. — № 85. — P. 79—92.
22. Senancour de. Obermann / Etienne Pivert de Senancour. — P. : Charpentier et Cie, 1874. — 439 p.
23. Staël G. Essai sur les fictions / Germaine de Staël // Zulma et trois nouvelles [précédé d'un Essai sur les fictions]. — Londres : Colburn, 1813. P. 1—56.
24. Tieghem Ph. van. Le romantisme français / Philippe van Thieghem. — Vendôme : Presses Universitaire de France, 1999. — 127, [1] p. — (Que sais-je ?).

УДК: 821.161.2:82.091 «17/18»

О. О. Ніколова

Запорізький національний університет

Комічні самозванці української та російської літератур к. XVIII – I п. XIX ст.

В статті розглядається питання специфіки використання різноманітних варіантів персонажів-самозванців в творчості українських та російських письменників к. XVIII – I п. XIX ст. як засобів комічного. Компаративне дослідження відбувається з урахуванням факторів не лише контактно-генетичного, але й типологічного характеру. Диференціюються такі різновиди комічних самозванців як псевдоревізори, псевдодворяни, псевдобогатії, наречені-самозванці, цар-самозванець Г. Квітки-Основ'яненка, а також – псевдогерої О. Пушкіна та М. Язикова. Відзначається, що ці образи використовуються для сатиричного викриття загальнолюдських та соціальних вад, пародійної трансформації-осучаснення певних наративних кліше, загострення інтриги та надання сюжету динамічності. Акцентуються також особливості образної конкретизації самозванства в українській та російській художній творчості, виражені через зв'язок із різними тематичними контекстами.

Ключові слова: персонажі-самозванці, псевдоморфні персонажі (псевди), комічні невідповідності, типологічні подібності, мотив.

Ніколова А. А. Комические самозванцы украинской и русской литератур к. XVIII – I п. XIX ст. В статье рассматривается вопрос специфики использования различных вариантов персонажей-самозванцев в творчестве украинских и русских писателей к. XVIII - I п. XIX ст. как средств комического. Компаративное исследование осуществляется с учетом факторов не только контактно-генетического, но и типологического характера. Дифференцированы такие разновидности комических самозванцев как псевдореvizоры, псевдодворяне, псевдобогачи, женихи-самозванцы, царь-самозванец Г. Квитки-Основьяненка, а также – псевдогерои А. Пушкина и Н. Языкова. Указывается, что эти образы используются для сатирического обличения общечеловеческих и социальных недостатков, пародийной трансформации-осовременивания определенных наративных клише, создания интриги, усиления динамичности сюжета. Акцентированы также особенности образной конкретизации самозванства в украинской и русской литературах, выраженные через связь с различными тематическими контекстами.

Ключевые слова: персонажи-самозванцы, псевдоморфные персонажи (псевды), комические несоответствия, типологические подобия, мотив.

Nikolova O.O. Comic impostors of Ukrainian and Russian literature in the end of the 18th – first half of the 19th centuries. The article deals with the specific of the use of characters-impostors's variants as the comic methods in Ukrainian and Russian literature in the end of the 18th – first half of the 19th centuries. We make a comparative analysis on the basis of synthesis of contact-genetic and typological methods. We define variations of comic impostors: pseudoinspectors, pseudonoblemen, pseudorichmen, bridegrooms-impostors, king-impostor of G. Kvitka-Osnovyanenko and pseudoheroes of A. Pushkin and N. Yazykov.

We prove, that writers use these images for comic effect's creating: for criticism of human and social disadvantages, parody transformation-modernization of narrative clichés, intrigue's creating, amplification of dynamic plot. We make conclusions about the specifics of imagery concretization of imposture in Ukrainian and Russian literature in the end of the 18th – first half of the 19th centuries and its relationship with the thematic contexts.

Keywords: characters-impostors, pseudomorphic characters (pseud), comic inconsistency, typological similarities, motive.

Компаративний аналіз української та російської художньої словесності к. XVIII – I п. XIX ст. традиційно ґрунтується на визнанні їх активної взаємодії, обумовленої низкою очевидних факторів (контактно-генетичний аспект): перебуванням на той час більшої частини українських земель у складі Російської імперії та подібними тенденціями історичного розвитку двох народів [17:17], спільними традиціями, пов'язаними із спадком Київської Русі [17:5], фольклорними джерелами,

зверненням до скарбниці європейської культури [15:3], [16:20] в процесі створення національних жанрових систем, освоєння надбань ідейно-філософських, літературних напрямків цієї доби тощо. Однак висвітлення відповідного національно-історичного матеріалу має здійснюватися також на засадах типологічного підходу. Це дозволяє продемонструвати не лише спорідненість, але й універсальну природу певних феноменів, відображених в українській та російській творчості, а отже, сприяє руйнуванню

авторитарного статусу методології виявлення «залежності» у вказаному континуумі.

Відкидаючи, слідом за відомим україністом Г. Грабовичем, «офіційну советську метафору, що українці незмінно «вчилися у» й «наслідували» своїх російських відповідників» [7], ми пропонуємо розгляд української та російської літератур к. XVIII – I п. XIX ст. в аспекті, не обмеженому догмами одновекторної «впливості» (хоча й тут, як слушно зазначає науковець, немає «сорому в тому, що потік літературних моделей, теорій та ідей йшов саме від імперського центру до провінцій» [7]). Цілком правомірною є точка зору на «українсько-російські літературні взаємини даного періоду» як на стосунки «між двома еластичними організмами», що обидва «перебувають у процесі становлення» [7], по-своєму адаптуючи до національних потреб той чи інший матеріал дійсності або культурної традиції. Відповідний підхід виводить нас за межі «прокрустова ложа» ідеологізованої компаративістики із обов'язковою для неї акцентуацією ієрархічності у відносинах етносів.

Зокрема, саме з таких позицій доцільним є розгляд феномену комічного самозванства в творчості українських та російських письменників досліджуваної доби – зображення статусної невідповідності, спрямованої на створення сміхового ефекту, дій персонажів, які видають себе за осіб із високим суспільним положенням, значними заслугами або внаслідок збігу обставин сприймаються як такі.

Найбільшою «популярністю» серед науковців традиційно користується питання подібності авторської інтерпретації й сюжетно-образного обігравання цього явища в комедіях «Той, що приїхав із столиці або Метушня у повітовому містечку» Г. Квітки-Основ'яненка та «Ревізор» М. Гоголя ([1; 2; 3; 11; 26; 27] тощо). Однак інші складові вказаного тематичного діапазону залишаються поза межами уваги вітчизняної та закордонної компаративістики. Враховуючи розмаїття персоніфікованих варіацій самозванства, також на окрему увагу заслуговує й проблема класифікації таких персонажів. Вищезазначене обумовлює **актуальність** статті та її **мету** – визначення основних різновидів комічних самозванців української та російської літератур к. XVIII – I п. XIX ст., провідних тенденцій, аналогій і специфіки їхньої художньої репрезентації з урахуванням факторів не лише контактено-генетичного, але й типологічного характеру.

Персонаж-самозванець свідомо намагається грати роль знатної, багатой, наділеної владою, відзначеної важливими досягненнями людини або опиняється у ситуації, коли його проголошують таким. Самозванці є одними із численних різновидів псевдоморфних персонажів, об'єднаних спільною семантикою «несправжності», заснованої

на протиріччі між сутністю та її вираженням/рецепцією (в широкому значенні – формою і змістом). Псевдоморфність виникає як наслідок підміни справжнього примарним, створення радикальної протилежності істинного (те, чим дійсно є персонаж) та демонстративно-рецептивного (те, як він виглядає, самопрезентується, оцінюється).

Закономірно, що безліч таких фігур в цілому та самозванці зокрема традиційно використовуються письменниками численних літератур незалежно одними від одних саме з метою досягнення сміхового ефекту, адже, в основі комічного завжди лежать певні протиріччя (ідея, яка неодноразово повторюється на протязі розвитку естетичної думки у працях Г.В.Ф. Гегеля, А. Шопенгауера, А. Бергсона, Т. Ліппса та ін.).

Так, зокрема, В. Пропп цілком слушно зазначає: «мы смеемся, когда думаем, что что-то есть, а на самом деле за этим ничего нет. «Что-то» – это человек, которого принимают за нечто важное, значительное, положительное. «Ничто» – это то, во что он оборачивается на самом деле» [29:145]. Подібну точку зору висловлює також М. Рюміна: «пограничность, маргинальность, «пороговость», обращаемость, двусторонность, двусмысленность, двойственность и есть то, что составляет его (смѣха – О.Н.) суть» [32:3]. А головний принцип комічного, відповідно, «связан с видимостью и ее проявлениями: иллюзиями, обманом, самообманом, ложью. Виртуальностью, симулякрами, то есть лжеподобиями и т.д.» [32:3].

Варіативність самозванців обумовлюється національно-історичним контекстом (уявленнями про престижність, владність, притаманними тому чи іншому суспільству), а також пов'язаними із відповідною темою традиційними мотивами – незаконних претензій на владу (цар-самозванець), шлюбної афери (наречений-самозванець), «каліфа на годину» (незнатну та бідну людину на певний час обирають повелителем, звеличують як багатія) тощо. Слід також зазначити, що часто самозванство є наслідком не прямих претензій на високий статус, а опосередкованих, коли персонаж безпідставно привласнює те, що має стати запорукою отримання справжнім героєм винагороди, влади в подальшому, наприклад, чужі заслуги, подвиги. Тут маємо справу із так званими «псевдогероями», яких першим на матеріалі казкового фольклору диференціює В. Пропп [30:317]. О. Фрейденберг розцінює псевдогероїв та псевдонаречених як персоніфіковано-ізоморфні іпостасі самозванства, зворотно-дзеркальну відповідність іманентної міфологічному мисленню аналогії «бог – цар – герой – наречений». «Все три сюжета имеют стержнем временное обладание страной, властью, женщиной. И остается только прибавить, что семантика этих трех сюжетных циклов, ставя знак

равенства между «царствованием» и «актом соединения», между «царем» и «мужем», «рабом» и «любовником», «страной» и «женщиной», улавливается нами только в этой галерее различий и вне ее не существует» [34:45].

В Російській імперії та на території належних їй українських земель к. XVIII ст. – I п. XIX ст. високе суспільне положення займали аристократи за походженням, хазяї багатих помість, а також наділені серйозними повноваженнями державні службовці. Отже, закономірною є поява у творах цієї доби таких соціально-історичних різновидів комічних самозванців як псевдодворяни, псевдобагатії та псевдочиновники/-ревізори.

Наприклад, типовою для свого часу є осміяна Г. Квіткою-Основ'яненком у комедії «Дворянські вибори» та романі «Життя й походеньки Петра Степанова сина Столбікова» ситуація із підставними виборцями, які лише формально можуть називатися дворянами, а по-суті є продажними невігласами, позбавленими не лише дворянських маєтків, але й дворянської честі. «Вот он и собирает мелкую шляхту, называются-то они все дворяне, да и дворов своих не имеют. К выборам он их всех в кучу да на повозках в город. Как идти на выборы, так отпускается им давно приготовленная на сей случай полная амуниция, и пока баллотировка продолжается, так они все на наших харчах: едят, голубчики, без устали, пьют без просыпу, да за то и шары кладут, на кого им надобно» [20:99]. Проте навіть для цього їх треба спочатку навчити, як розрізняти «право» й «ліво». Організатор же всієї цієї афери з голосуванням Староплутов навіть свого довіреного Кузьмича планує видати за дворянина, аби збільшити кількість необхідних голосів. «Кузьмич знает свое дело. Мы и его в число поставим: пусть берет шар, в мундире там кто ему что посмеет сказать?» [20:108]. І як би комічно-карикатурно не виглядала поява «запасних» («все в губернских одинаковых мундирах, совсем не по них шитых, треугольные шляпы разного разбора, шпаги также: старые, стальне, военные, короткие и длинные» [20:115]), трагічним є те, що цим псевдодворянам випадає вирішувати долю інших. «Подлинно, это ужасно, подумав, что сии твари решают участь других. Жизнь, имение, честь, спокойствие – вверяется чудовищу, коего за бутылку вина избирает пьяный запасной!» [20:135]. Не дивно, що спрямована на викриття цього негативного соціального явища комедія українського драматурга була заборонена імперською цензурою.

Яскравими прикладами інших варіативних різновидів самозванців – псевдочиновників/-ревізорів – є Пустолобов Г. Квітки-Основ'яненка («Той, що приїхав із столиці, або Метушня у повітовому містечку») та Хлестаков М. Гоголя («Ревізор»): скориставшись ситуацією, ці нікчеми

видають себе за важливих столичних персон. За словами Пустолобова, він опікується долею Росії («Что же было бы тогда с Россиею, ежели бы я спал после обеда!» [18:57]), встановлює «равновесие в Европе» [18:58]. Проте Хлестаков перевершує його у мистецтві брехні. «Я всякий день на балах. Там у нас и вист свой составился: министр иностранных дел, французский посланник, английский, немецкий посланник и я. А любопытно взглянуть ко мне в переднюю, когда я еще не проснулся: графы и князья толкуются и жужжат там, как шмели, только и слышно: ж... ж... ж... Иной раз и министр... Мне даже на пакетах пишут: «ваше превосходительство». Один раз я даже управлял департаментом. ... Меня сам государственный совет боится. Да что в самом деле? Я такой! я не посмотрю ни на кого... я говорю всем: «Я сам себя знаю, сам.» Я везде, везде. Во дворец всякий день езжу. Меня завтра же произведут сейчас в фельдмарш...» [5:80].

Однак, в обох випадках сатира драматургів спрямована не стільки проти самих крутіїв, скільки проти їх жертв – нечесних урядовців, страх викриття яким застить очі на правду: образи псевдоревізорів, таким чином, використовуються для критики соціальних вад.

Питанню визначення характеру співвіднесення цих самозванців присвячене не одне дослідження. Однак, на наш погляд, найбільш правдоподібною виглядає думка щодо типологічної подібності творів Квітки та Гоголя [26], обумовленої «поширеними переказами про пригоди вигаданих ревізорів» [13:8] у тогочасному суспільстві. «Сюжет о мнимом ревизоре был довольно распространен в 20–30-е годы XIX века, поскольку было распространено явление, породившее его. Сам Гоголь в «Авторской исповеди» (1847) сознался, что сюжет поэмы «Мертвые души» «отдал» ему Пушкин и при этом добавил в скобках: «Мысль «Ревизора» принадлежит также ему» (VIII, 440)» [26:11]. З оглядом на фактичні дані (нарис сюжету за участі Кріспіна, ім'я якого у французькій традиції традиційно асоціюється із уявленнями про удавання, крутіїство), можна припустити, що О. Пушкін теж планував створити подібний образ.

Незважаючи на спільне амплу «псевдоревізорів», у Пустолобова та Хлестакова є як подібності, так і суттєві відмінності. Перший ближчий до водевільної традиції [26:14], сюжет квітчиного твору відповідає духу «комедії інтриги», «комедії масок» [27:111], другий – «комедії характерів». Пустолобов – хитрий обманщик, який вміло грає роль поважного чиновника. Хлестков, навпаки, здатний лише використовувати ситуацію карнавальної невідповідності у власних інтересах, демонструючи примарність, відносність громадських норм. Ю. Манн прямо протиставляє Хлестакова

«водевільним шалунам» [24:221] та їхнім «пращурам» – крутими комедії дель арте [24:221], які ведуть активну інтригу [24:222].

Менш масштабний комічний образ самозванця-псевдоревізора з'являється в одному із змістовно самостійних епізодів «Життя та походеньок Петра Степанова» Г. Квітки-Основ'яненка: викриваючи «нрави», письменник зображує витівки крутія, що удає впливового чиновника. Ситуація нагадує сюжет «Ревізора» та «Того, що приїхав із столиці» (навіть прізвище головного героя роману за задумом автора спочатку було Пустолобов). Пахом Іванович, якого вважають суворим ревизором («имеет большую власть, и в уезде все уважают его и трепещут» [21:148]), на ділі є лише його пародійним антиподом, що цікавиться виключно танцями та пошуками заможної нареченої. Він демонструє свої «повноваження» надавати підвищення, обіцяючи простодушному Столбікову місце голови палати, чим немало потішає радника. «Видимо, Пахом у вас порядочно проказничает, что уже и места раздает, – сказал советник. – Какой он ревизор? Правда, у вас в уезде хоть нарочный приедет от нас, все ревизор» [21:148].

Також опосередковано пов'язаний із самозванцями гоголівський Чічиков – російського пікаро ХІХ ст.: хоча оманне суспільне зачарування його персоною викликане не високим чином (як у випадку із псевдоревизором), а чутками про те, що він – «миллионщик», природа сутнісно-формальної невідповідності образів є спільною. Як і авторський задум – сатиричне викриття недоліків «вищого світу» (поклоніння капіталу, пристрасть до чуток) за посередництва однієї масової ілюзії. Небагатого афериста, який задешево скуповує «мертві душі», щоб справити враження заможного поміщика, проголошують багатієм та починають усіляко йому догоджати. «Жители города и без того, как уже мы видели в первой главе, душевно полюбили Чичикова, а теперь, после таких слухов, полюбили еще душевнее» [4:241]; «виною всему слово «миллионщик», – не сам миллионщик, а именно одно слово; ибо в одном звуке этого слова, мимо всякого денежного мешка, заключается что-то такое, которое действует и на людей подлецов, и на людей ни се, ни то, и на людей хороших, – словом, на всех действует» [4:243].

В цьому аспекті очевидна схожість сюжетних ситуацій комедій та романів Квітки й Гоголя, які представляють симулятивне самозванство лише як сміховий феномен.

Натомість, відмінного – трагікомічного – емоційного забарвлення набуває близька, на перший погляд, до теми псевдоревізорів картина, змальована російським письменником О. Вельтманом у повісті «Шалений Роланд». Вона виходить у світ практично одночасно із гоголівською комедією і будується на подібній

фабулі появи у провінційному містечку псевдочиновника (доцільно припустити їх соціально обумовлений типологічний паралелізм, а, можливо, й генетичні зв'язки із раніше написаним твором Квітки): хворого актора місцеві казнокради помилково починають вважати генерал-губернатором. Однак образ Зарецького суттєво відрізняється від самозванців Квітки та Гоголя: він не намагається використовувати ситуацію задля збагачення чи вдалого одруження, йому притаманна певна шляхетність, а пафосні промови безумного нагадують скоріше репризи Дон Кіхота, ніж брехні Пустолобова або Хлестакова. Таким чином, феномен невідповідності набуває значення не стільки в плані соціальному, скільки на рівні філософського протиставлення ідеалів та дійсності.

Як пряма ремінісценція до комедії Г. Квітки-Основ'яненка виглядає заголовок повісті О. Вельтмана «Той, що приїхав із повіту, або Метушня у столиці», що дозволяє визнати факт знайомства російського автора із доробком українського майстра слова. Проте очікування сюжетної подібності в цьому випадку не виправдовуються. Прикладом сутнісно-формальної невідповідності в аспекті соціальної значущості стає образ не псевдочиновника, а псевдогенія (його суспільна статусність визначається тою популярністю, якою користувалися літератори). Трагікомічна історія злету та падіння провінціала слугує меті викриття вищого суспільства, зокрема, тих, хто абсолютно безпідставно вважає себе причетним до світу мистецтва.

Г. Квітка та М. Гоголь поєднують у своїх творах мотиви самозванства й сватання/залицання з метою створення комічного ефекту (осміяння підвладного дешевим ефектам, захопленого фальшивим блиском високих посад жіноцтва): Пустолобов та Пахом хочуть одружитися із багатійкою, Хлестаков, користуючись своїм положенням, заграє із дружиною та дочкою міського голови, який не проти породнитися із «ревизором», а репутацію «миллионщика» Чічикова губить його симпатія до губернаторської дочки.

Проте ні у Квітки, ні у Гоголя відповідний прийом не набуває такої значущості, як у розважально-комедійній російській драматургії досліджуваного періоду: прикметною ознакою останньої є створення самоцільної любовної інтриги за допомогою введення персонажів, що вдаються до обманного підвищення власного статусу. Така тенденція формується значною мірою внаслідок творчої рецепції російськими авторами надбань італійської та французької літератури, «відображенням» досягнень закордонної водевільної традиції на рівні перекладів: виникає атмосфера веселого карнавалу, гри, «алогізми и странности которой воспринимались зрителями как

естественное состояние живого, динамичного бытия» [33].

Так, наприклад, образи наречених-самозванців функціонують у переробках «Повітряних палаців» Д'Арлевіля [28:748] М. Хмельницького: це мічман, якого Аглаєва вважає графом Лестовим, своїм майбутнім чоловіком («Повітряні палаци»), та гусар Ернест – нібито наречений Лори («Судженого конем не об'їздиш»). У анонімному вільному перекладі комедії К. Гольдоні «Обманщик» Леон і його слуга, щоб справити враження на дівчат, представляються дворянином Златогоровим та багатим поміщиком. У створеній за зразком «Гри любові та випадку» П. К. де Ш. де Маріво [10:270] комедійній опері Я. Княжніна «Чоловіки, наречені своїх дружин» з метою випробування почуттів рольову рокировку влаштовують пани і слуги – Ераст та Ізабелла, Стреляй та Афросінья. Подібними до кмітливих героїнь комедії дель арте, Мольєра, Бомарше тощо є служниці із комедій Я. Княжнін «Скупий» та І. Соклова «Закоханий сліпий»: в першому творі Марфа талановито прикидається графинею, щоб закохати Скрягіна та посприяти шлюбу своєї пані, в другому – схожа на Христину служниця грає її роль перед закоханим Аристархом. У переробленому з комедії Д.-О. Брьюеса «Значна персона» «Хвальку» Я. Княжніна [23:737] маски поважних персон, дворянина й чиновника, використовують Поліст та Верхольот задля одруження, а служниця Марія, вбравшись у плаття Мілени та імітуючи її голос, переконує Поліста у коханні до його пана. Комічний ефект викликає ситуація флірту слуг, що удають власних господарів, не знаючи про взаємний обман («Марфа і Угар, або Лакейська війна» О. Корсакова за матеріалами п'єси Ж.-Б. Дебуа).

Галерею комічних образів псевдобогатіїв та псевдодворян продовжують персонажі-трікстери російського авантюрно-розважального епосу к. XVIII – I п. XIX ст., який демонструє зв'язок мотиву самозванства із любовно-шлюбною лінією оповіді, що відповідає традиціям, виробленим комедійною драматургією та пікарескою. Так, зокрема, у російському перекладі з польської крутійського роману про Тіля Ойленшпігеля (Совізжаля) [25:6], доповненому авторськими історіям та оригінально продовженому [25:116], меткий Совест-Драл представляється бароном де Назе та позбавляє довірливого маркіза багатств і коханки водночас. У близькому до жанрових канонів крутійського роману творі «Пригоди, почерпнуті із моря житейського. Саломея» О. Вельмана головний персонаж Дмитрицький майстерно удає з себе то відомого заможного поета, закоханого у довірливу Саломею, то – знатного пана Черномського, то займає місце багатого нащадка Прохора Васильовича, сподіваючись

вдало одружитися. У «Російському Жилблазі» В. Наріжного заморський принц Норд-Вест-Зюйд-Ост виявляється сином українського поміщика (маскарад підпорядкований меті отримання дозволу на його шлюб із дочкою пихатого пана Златницького), а меткий Гаврило Семенович грає роль «принца Голькондського», аби справити враження на актрису Лікорісу, яка, в свою чергу, видає себе за княжну, незаконно позбавлену володінь.

Також надзвичайно привабливою для російської художньої словесності досліджуваного нами періоду є тема незаконних претензій на престол, які неодноразово мали місце в історії Російської держави («Дмитро Самозванець» О. Сумарокова, «Дмитро Самозванець» В. Наріжного, «Капітанська дочка» О. Пушкіна, «Дмитро Самозванець» Ф. Булгаріна, «Дмитро Самозванець» О. Хомякова тощо). Доцільно припустити, що її актуалізація детермінована десятками реальних прецедентів самозванства (найбільш відомий з них – Омеляна Пугачова), викликаних чутками про те, що Петро III «живий». Однак, більшість створених російськими літераторами образів псевдоцарів відзначені трагізмом, психологічною глибиною та абсолютно позбавлені того комічно-зневажливого забарвлення, що характерне для інтерпретації феномена, запропонованої українським майстром слова, Г. Квіткою-Основ'яненком, у «Куп'янському самозванці».

С. Зубков звертає увагу на те, що письменник виявляв неабияку цікавість до незвичайних випадків з історії дому Романових, особливо – до самозванства [14:43]. Його твір написаний за мотивами реальних подій, а прототипом псевдоцаря є солдат Петро Чернишов, який у слободі Куп'янці Ізюмського повіту видавав себе за убитого Петра III [6:97]. Оповідання Г. Квітки – спроба художнього осмислення історичного самозванства з позицій саме народного світосприйняття та представлення його в контексті категорій популяризованої на поч. XIX ст. серед українського письменництва демократично-карнавальної культури.

Причини, що забезпечують поширення цього явища, Г. Квіткою-Основ'яненком вбачає в ментальній міфологізації царської влади. «Наш народ о царях своих имеет свое, особенное понятие. По его разумению, самодержец есть нечто божественное: бог на небеси, царь на земли. Едва ли смертен. «Как можно царю умереть? – толкуют они, выслушав манифест о вступлении нового императора. – Верно, поехал осматривать порядки по чужим землям, а здесь царство свое приказал другому. Ну и будем сего почитать, без царя нам не можно пробыть» [22:361]. Художніми засобами вираження іронічного ставлення до цих примітивних уявлень задля їх просвітницької критики стають

карикатурна фігура п'яниці-самозванця та колоритна картина його звеличення. Автор навмисне й неодноразово підкреслює пародійну сутність псевдоцаря, приналежність до сфери соціального «низу», для того щоб на контрасті його народного сприйняття створити неабиякий комічний ефект: «человек, в лохмотьях, в оборванной обуви, без шапки. Рожа заспанная, глаза запухшие; и все доказывало, что он пил много и после того спал долго..., на нем, кроме оборванного чего-то вроде солдатского мундира, нет ничего» [22:361]. Саме бажання похмелитися й стає стимулом для обману, який надалі завершується гротескною сценою поклоніння нахабному крутію, що однією рукою роздає титули, а іншою збирає «приношення». Майстерно зображені письменником наслідки самозванства в межах одного села імпліцитно вказують на потенційну небезпеку цього явища – хаос і беззаконня – в загальнодержавному діапазоні. І як торжество справедливості виглядає фінальний арешт Петра Чернишова, аналогічний побиттю розвінчаного карнавалного короля.

Задля сатиричного осміяння іншого соціального феномену тогочасної імперської дійсності, родового чванства, гіпертрофованого захоплення титулами та генеалогією, використовуються образи псевдодворян – самозванців, що видають себе за титулованих осіб. Так, зокрема, осучаснена версія сюжетного розвитку традиційного мотиву «каліф на годину» представлена в однойменному творі С. Гребінки, центральний персонаж якого, Іван Івнович Тараканов, переконує себе і оточуючих, що він є прямим нащадком знатного князівського роду. «Я уже давно подозревал в себе что-то этакое, не простое, высокое, и не знал, что оно такое, а это просто заговаривала во мне княжеская кровь!» [8:600]. Комізм досягає кульмінації, коли відкривається, що портрет величного «пращуря», князя Кіпчак-Таракана, насправді написаний з домашнього актора в ролі каліфа Багдадського. Пародійний аспект проявляється, зокрема, ще й у тому, що персонаж сам стає ініціатором містифікації, вводячи в оману і себе, і суспільство. Український письменник відкидає мотив «сну-ілюзії», обов'язковий для всіх варіацій «каліфа на годину», тим самим наголошуючи на реалістичності сюжету, типовості образу Тараканова.

Не менш комічною й водночас правдоподібною виглядає фігура ще одного схибленого на «світському житті» псевдодворянина – головного персонажа повісті С. Гребінки «Сеня». Син поштмейстера намагається видавати себе за багату світську особу: «он начал бессовестно лгать канцелярским о высшем круге..., и мало-помалу, повторяя свои нелепые рассказы, дошел до того,

что сам, если не вполне, то вполнину верил своим басням» [9:152]. Сеня представляється графом Крузадо, постійно вихваляється своїм знайомством із вигаданими вельможами та демонструє панські забаганки. Його образ слугує меті сатиричного осміяння тогочасних дворянських звичаїв, які спотворюють людську особистість: неадекватне сприйняття себе та дійсності стає наслідком княжої «опіки», примхливої гри у благодійність (Сеня, вихований княгинею як панич, ніяк не може адаптуватися в іншому середовищі, вважаючи аристократичний «лоск» головною суспільною цінністю). В цьому плані доцільною є типологічна паралель із «Дон Кіхотом» Сервантеса: в обох творах головна причина розколу між бажаним та реальним у свідомості персонажа, що обумовлює комізм оповіді, криється в його орієнтації на оманні ідеали.

Також у дусі кращих традицій європейської пародійно-карнавалізованої літератури, з алюзією на «Дон Кіхота» Сервантеса та «Міщанина-шляхтича» Мольєра зображує Г. Квітка-Основ'яненко в «Герої очаковських часів» візит «племінника султана»: «знатний іноземець» бажає купити у схибленого на чаклунстві Романа Тихоновича чарівний ріжок (насправді – розіграш солдат, що хочуть покепкувати з його дивацтв). «Входит нечто высокое, с огромным брюхом, в широких шароварах; платне прочее вроде турецького, как и чалма на голове; все пестро, из лоскутков составлено. Сам же молодец лицом необыкновенно красен, словно краскою намазан, с страшно длинными рыжими усами, упاداющими даже на грудь чудовища» [19:46]. Авторська іронія у творі спрямована проти огидних просвітницької ідеології забобонності та віри у «темні сили».

Окремої уваги заслуговує комічна тенденція трансформації казкового псевдогероя як варіативної персоніфікації самозванства в російській пародійній літературі I п. XIX ст., позначений інтересом до надбань фольклору, що відображає іманентні часу захоплення експериментами із фантастичними формами. Так, зокрема, у пародійній поемі «Руслан та Людмила» О. Пушкіна комічним псевдогероем є Фарлаф, «крикун надменный, в пирах никем не побежденный, / Но воин скромный средь мечей» [31:655]. Як і належить такому персонажу, він разом із шукачем (Русланом) вирушає визволяти Людмилу, вбиває сплячого героя і забирає усе чесно ним добуто, привласнюючи чужі подвиги («Я так нашел ее недавно / В пустынных Муромских лесах / У злого лешего в руках» [31:711]), претендує на винагороду та наречену. Очевидно іронічне ставлення автора до цього обманщика: «доблестный Фарлаф» [31:668], який на словах прагне скоріше перемогти велетня, замість героїчних подвигів обирає ситний обід і, «точно

заяц торопливий, прижавши уши боязливо» [31: 668], тікає від небезпеки. «А наш Фарлаф? Во рву остался, / Дохнуть не смея; про себя, / Он лежа думал: жив ли я?» [31:668]. Подібність імен та характерів, а також пушкінський інтерес до образу шекспірівського трікстера Фальстафа дає підстави дослідникам для визнання спорідненості двох комічних фігур російської та англійської літератур.

Пародійно перевідтворюючи сюжет чарівної казки про пошуки жар-птиці («Жар-птиця»), М. Язиков також створює комічні образи псевдогероїв Дмитра-царевича та Василя-царевича. Автор приділяє цим персонажам достатньо уваги, зображуючи їх у сатирично-іронічному аспекті, підкреслює несміливість, лінощі, заздрісність тощо. Брати полюбляють азартні ігри та випивку. «Играют в вист, и по большой!» [35]. «Почему же и не пить, когда есть деньги!» [35]. «Я изъяснялся в пламенной любви трактирщице, / любезной Кунигунде, /я говорил... /Но я тогда был пьян, / жестоко пьян, с похмелья после бала / и той проклятой ночи, /как меня картежники едва не удушили. / Прошу не верить пуншевым парам» [35].

Самозвані герої Язикова наділяються «сучасними» недоліками, перетворюючись у «західників», антигероїв свого часу. «Димитрий-царевич./Скажите мне, здесь весело живут?/3-й./Порядочно: умеют есть и пить;/Съезжаются на балы, на обеды;/Есть много ловких молодых людей,/И здешних и приезжих; есть игра:/Вист, экарте, направо и налево.../Василий-царевич./Все это мило. Стало быть, у вас/Гражданственность довольно развита!» [35]. У цій сцені яскраво відображені «общественно-политические взгляды Язикова-славянофила»: «используя традиционный для русской народной сказки прием антитезы, Язиков рисует в образах старших братьев карикатурные типы любителей западного просвещения» [12:115]. «Осучасненню» сприяють також літературні ремінісценції. «А странствуют incognito:/ один под именем Мельмота, / а другой под именем второго Казановы!» [35].

Отже, хоча російські автори й звертаються до традиційного фольклорного типу псевдогероя, його трансформація має яскраво виражений авторський характер позначений власними літературними та філософсько-політичними уподобаннями.

Все вище зазначене дозволяє зробити висновок, що навіть безпосередньо не пов'язані між собою доробки українських і російських авторів демонструють спільну тенденцію звернення до образів самозванців як дієвих засобів створення сміхового ефекту невідповідності (типологічна функціональна подібність, детермінована специфікою загальнолюдського мислення – уявленнями про природу комічного). Показовими у цьому плані є такі варіативні різновиди як псевдоревізори, псевдодворяни, псевдобогатії, наречені-самозванці, цар-самозванець Г. Квітки, а також – псевдогерої О. Пушкіна та М. Язикова. Доповнені традиційними мотивами із арсеналу карнавальної поетики такі персонажі підпорядковуються певним завданням: сатиричному викриттю вад та звичаїв сучасного письменника суспільства (проблемний типологізм поєднаний із формальною подібністю, обумовленою надетнічною й позачасовою природою карнавальних ритуалем), пародійній трансформації-осучасненню казкових наративних кліше (іманентна досліджуваній добі настанова на творчий експеримент із традицією), загостренню інтриги та наданню сюжетної динамічності (відповідно жанрових потреб комедії, водевілю та пікарески).

Водночас, специфіка образної конкретизації самозванства в українській та російській художній творчості виражається через її зв'язок із різними тематичними контекстами: в драматургії та авантюрно-крутійській прозі російських письменників переважає цікавість до любовно-шлюбної лінії оповіді із настановою на розважальність, а українські майстри слова демонструють більший інтерес до суспільної проблематики, висвітлення негативних феноменів дійсності (сміхове обігрування мотивів самозванства логічно узгоджується із потребами соціальної критики).

Цікавим та перспективним, на нашу думку, видається також дослідження інших різновидів псевдоморфних персонажів української та російської художньої словесності к. XVIII – I п. XIX ст. з метою виявлення універсальних подібностей загальнолюдського характеру та національної специфіки відповідних літератур.

Література

1. Айзеншток И. К вопросу о литературных влияниях (Г.Ф. Квитка и Н. В. Гоголь) // Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. – 1922. – Т. XXIV. Кн. 1. – С. 24-42.
2. Возняк М. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість: монографія / М. Возняк. – К.: Держлітвидав України, 1946. – 94 с.

3. Волков М. К истории русской комедии. Зависимость «Ревизора» Гоголя от комедии Квитки «Приезжий из столицы»: Монография / М. Волков. – СПб.: Отдельный оттиск, 1899. – 64 с.
4. Гоголь Н. В. Мертвые души // Гоголь Н.В. Ревизор: Комедия; Мертвые души: Поэма; Шинель: Повесть. Салтыков-Щедрин М. Е. Господа Головлевы: Роман; Сказки / Вступ. статья и примеч. К.И.Тюнькина. – М.: Детская литература, 1984. – С.121–316.
5. Гоголь Н. В. Ревизор // Гоголь Н.В. Ревизор: Комедия; Мертвые души: Поэма; Шинель: Повесть. Салтыков-Щедрин М. Е. Господа Головлевы: Роман; Сказки / Вст. статья и примеч. К.И.Тюнькина. – М.: Детская литература, 1984. – С. 48–121.
6. Голвин А. Слово несогрешимое: монография / Алексей Головин. – Саарбрюккен: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 536 с.
7. Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка Електронний ресурс / Григорій Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr.htm>.
8. Гребінка Є. П. Калиф на час // Гребінка Є. П. Твори у трьох томах. – Т. 2. Прозові твори. – Київ: Наукова думка, 1981. – С. 594–610.
9. Гребінка Є. П. Сеня // Гребінка Є. П. Твори у трьох томах. – Т. 2. Прозові твори. – Київ: Наукова думка, 1981. – С. 131–202.
10. Гуковский Г.А. Русская литература XVIII века: учебник / Г. А. Гуковский; вступ. статья А. Зорина. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 453 с.
11. Данилевский Г. Основьяненко: монография / Г. Данилевский – СПб.: «В типографии Королева и Колт.», 1856. – 128 с.
12. Дереза Л. В. Русская литературная сказка первой половины XIX века: монография / Л. В. Дереза. – Днепропетровск: Из-во Днепропетровского нац. ун-та, 2001. – 140 с.
13. Зубков С. Д. Григорій Квітка-Основ'яненко / С. Д. Зубков // Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. Т. 1. – Київ: Наукова думка, 1978. – С.5–26.
14. Зубков С. Д. Цікава сторінка з творчості Г. Квітки / С. Д. Зубков // Радянське літературознавство. – 1974. – № 11. – С. 43–53.
15. История всемирной литературы [Текст]: в 9 т. / гл. ред. Г. П. Бердников; Академия наук СССР, ИМЛИ им. А. М. Горького. – М.: Наука, 1988. – Т.5. – 783 с.
16. Історія української літератури. XIX століття: У трьох книгах: навч. посібник / За ред. М. Т. Яценка. — К.: Либідь. — Кн. 1, 1995. — 368 с.
17. Історія українсько-російських літературних зв'язків у 2 томах / Від. ред. Н.Є. Крутікова. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 1. Дожовтневий період. – 446 с.
18. Квітка-Основ'яненко Г. Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе / Г. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів у семи томах / Г. Квітка-Основ'яненко. – Київ: Наукова думка, – Т. 1. – 1978. – С. 29–97.
19. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Герой очаковских времен / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Т. 6. – Київ: Наукова думка, 1981. – С. 23–91.
20. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Герой очаковских времен // Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. Т. 6. – Київ: Наукова думка, 1981. – С. 23-91.
21. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Дворянские выборы / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Т. 1. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 192–264.
22. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Т. 5. – Київ: Наукова думка, 1980. – С. 7–378.
23. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Купянский самозванец / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Т. 7. – Київ: Наукова думка, 1981. – С. 361-374.
24. Кулакова Л. И. Примечания / Л. И. Кулакова // Княжнин Я. Б. Избранные произведения. – Ленинград.: Советский писатель, 1961. –С. 719-756.
25. Манн Ю. Поэтика Гоголя: Монография. 2-е изд., доп. / Юрий Манн. — М.: Художественная литература, 1988. – 413 с.
26. Małek E. Русский перевод плутовского романа о Совизжале и его судьба в России: Монография / E. Małek– Łódź: Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014. – 376 с.
27. Мацапура В. И. «Ревизор» Гоголя и «Приезжий из столицы» Г. Ф. Квитки-Основьяненко (типологический аспект) // Художній світ Гоголя: зб. наук.-метод. матеріалів– Полтава: ПОППО, 2008. – С. 11–19.
28. Назиров Р. Г. Сюжет «Ревизора» в историческом контексте // Бельские просторы. – 2005. – №3. – С. 110 – 117.
29. Примечания // Стихотворная комедия, комическая опера, водевилль конца XVIII – начала XIX века. Сборник: Т. 2 / Вступ. ст., биогр. справки, сост., подг. текста и примеч. А. А. Гозенпуда. – Л.: Сов. писатель, 1990. – С.739-759.
30. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне): Монография / Валерий Пропп. — М.: Лабиринт, 1999. —288 с.
31. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки: Монография / Владимир Пропп. – Ленинград: Издательство Ленинградского государственного ордена Ленина университета, 1946. – 337 с.
32. Пушкин А.С. Руслан и Людмила (Поэма) // Пушкин А. С. Собрание сочинений в трех томах. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1985. – С. 653–718.
33. Рюмина М. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность: Монография / Марина Рюмина. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 320 с.

34. Сербул М.Н. Легкая комедия и водевиль 1810–1820-х гг.: проблема генезиса жанра и героя // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. — №90(06). — 2013 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/legkaya-komediya-i-vodevil-1810-1820-h-gg-problema-genezisa-zhanra-i-geroyal>.

35. Фрейденберг О. М. Три сюжета, или семантика одного // Язык и литература. — 1930. — Т. 5. — С. 33–60.

36. Языков Н.М. Жар-птица. Драматическая сказка // Электронный ресурс. Режим доступа: http://az.lib.ru/j/jazykow_n_m/text_0110.shtml.

821. 161.2. “18” Шевченко

О. В. Кулікова

Харківський національний медичний університет

Ванітативний мотив та його відгомони в поезії Тараса Шевченка

Кулікова О.В. Ванітативний мотив та його відгомони в поезії Т.Шевченка. У статті простежено своєрідність використання барокового мотиву «суета сует» у творчості Т. Шевченка. В роботі доведено, що ванітативний мотив у творчості поета має чимало спільного з літературою бароко, а роздуми про крихкість і плинність дочасного існування людини та його нікчемність перед вічністю становлять майже неодмінний атрибут творчої спадщини Т. Шевченка. Ця спільність полягає як у тому, що в ході розробки цього мотиву Шевченко на зразок барокових авторів використовує біблійну образність, так і в тому, що він безпосередньо звертається до традиції духовної поезії.

Ключові слова: бароко, мотив, марнота марнот, традиція.

Кулікова О.В. Ванитативный мотив и его проявление в поэзии Т. Шевченко. В статье прослежено своеобразие использования мотива литературного барокко «суета сует» в творчестве Т. Шевченко. В работе доказано, что в творчестве поэта существует много общего с литературой барокко, а мысли о скоротечности человеческой жизни и её ничтожности перед вечностью составляют неотъемлемый атрибут творческого наследия Т. Шевченко. Эта общность заключается как в том, что в ходе разработки этого мотива Т. Шевченко, по образцу авторов барокко, использует библейскую образность, так и в том, что он обращается к традициям духовной поэзии.

Ключевые слова: барокко, мотив, суета сует, традиция.

Kulikova O.V. The vanitative motive and its reflection in T. Shevchenko's poetry. The peculiarity of the baroque “vanity of the vanities” motive use in the creative activity of T. Shevchenko has been observed in the article. It has been proved in the article, that in the poet's creative activity, there are a lot of common with the baroque literature things, and the thoughts about the transient human life and its significance in the course of eternity make up almost inalienable part of the creative inheritance of T. Shevchenko. This generality with the baroque themes lies in the fact that in the course of this theme development, Shevchenko uses both the Bible imagery and appeals to traditions of the baroque poetry.

Key words: baroque, motive, vanity of the vanities, tradition.

Тема «життя – марнота марнот», «життя – мандрівка» проходить червоною ниткою крізь усю літературу бароко, як поезію, так і прозу. Мотиви й образи, за допомогою яких вона розкривається, є спорідненими для поезії і прози.

Широко представлений у духовній поезії бароко мотив «смерть – звільнення від страждань» присутній і в одному з останніх віршів поета, де поет створює картини життя після смерті, які цілком відповідають мотивам духовних пісень. Тим часом у комедії «Сон» Шевченко створив картину

сучасної йому Російської імперії, майстерно використовуючи бароковий образ світу-лабіринту й тему «людських різнопуть».

Шевченків концепт «життя – мандрівка» схожий на відповідні уявлення барокових авторів, які доповнюють цей мотив ще й іншим мотивом – «людських різнопуть». Тим часом образ долі має в поета різні відтінки. По-перше, досить часто він збігається з народними уявленнями. По-друге, це поняття, котре ідентифікується з волею. На думку Ф. Колесси, цей образ у Шевченка пов'язаний із відповідним мотивом поезії книжного походження. Крім того, можна навести деякі приклади і з

козацьких літописів, де мотив пошуків або прославлення волі отожднюється з мотивом долі.

У контексті теми «марності всього земного» виринає й супровідна тема «своєї волі й сумирності перед Творцем» у літературі бароко. Зокрема, вона є в богогласникових піснях, добре відомих Т. Шевченку. У рамках саме такого бачення поет розкриває цю тему й у власній творчості. Для його ранніх творів (до 1845 р.) більш характерний мотив пошуків долі, а пізніше – слави.

Окремими аспектам теми «Ванітативний мотив та його відгомони у творчості Тараса Шевченка» займались Ф. Колесса, М. Ласло-Куцюк, А. Чумаченко, М. Ласло-Куцюк, Л. Ушкалов, Ю. Барабаш та ін.

Найбільш широко в обох зразках поезії – книжної і народної – представлений ванітативний мотив, тобто тема «життя – марнота марнот». Українські барокові письменники розкривали цю тему не тільки в поетичній спадщині, а й у різноманітних збірниках, казаннях, учительній прозі тощо [10: 45].

Можливо, найкраще репрезентує основну спрямованість цієї теми поезія Г. Сковороди, завдяки тому, що вона ввібрала в себе весь попередній досвід духовної барокової літератури. Так, на тлі мотиву марності всього земного основним мотивом виступає повчання про уникнення земних насолод та гріха й надання переваги життю згідно з Христовим ученням та з молитвою. Основними образами є смерть, якої Сковорода радить не боятися тим, хто «чист душею», «море», що позначає життя, та «пристань», яка, згідно з бароковою іконосферою, означає зустріч із Богом. На підтвердження того, що візія Сковороди є віддзеркаленням візії барокових письменників, можна навести, як приклад, повчальний твір Д. Ростовського «Пирамида, или Столп», присвячений пам'яті архімандрита Києво-Печерської лаври І. Гізеля. Автор висловлює тут схожий погляд на розкоші світу та гріх, а для того, щоб найкраще досягти проповідницької мети, обирає дуже красиві паралелізми ключових понять [8: 511–537].

Духовні пісні з «Богогласника» теж свідчать про те, що барокова поезія має свою неповторну тематику й образність. Чимало цих пісень, найбільш відомих і доступних для широких кіл людей того часу, присвячені саме ванітативному мотиву. Серед них – «Бушует житейское море», «Ми идем по широкой дороге», «Отложим все попеченья», «Скоро, скоро день последний!», «О смерти», «Последний путь». Вони спрямовані на те, щоб людина серед «житейського щастя» не забувала, що ніхто не знає, що може бути завтра, і всі свої надії поклала тільки на Бога [7: 99]. До мотиву «життя – марнота марнот» старі українські поети обов'язково залучають мотив молитви, в

якій вони просять у Творця не залишити їх серед «житейського моря життя» [7: 101].

Духовні пісні XVII–XVIII ст. торкаються теми смерті при створенні картин Страшного Суду і при використанні обов'язкового мотиву молитви з проханням до Спасителя бути милосердним до людей: «К Тебѣ прибѣгаем и милости просим, – / Не воздай по нашим грѣхам».

У духовній поезії широко представлений мотив «смерть – звільнення від страждань». У контексті цієї теми барокові автори обов'язково нагадують людині не тільки про необхідність благочестивого життя, а й про покаяння. Існує навіть цілий цикл духовних пісень типу «набоженських», «покаянних», який представлений понад двома тисячами зразків [9: 43].

У літературній спадщині XVII–XVIII ст. мотив неминулості смерті поети дуже часто передають, використовуючи образ «коси» або «могили». Така традиційна для барокової літератури образність характерна, скажімо, для 10-ої пісні Г. Сковороди, а її тематична та настроєва спрямованість, за висновками дослідників, вчувається в поезії Шевченка «Косар», де смерть теж представлено в образі «коси». Крім того, у цій поезії виринають мотиви швидкоплинності земного існування, рівності всіх перед смертю – і багатих і бідних, а також, як вже було зауважено, те, що «ніхто не знає, що буде завтра». Зрештою, у бароковій поезії смерть набуває значення «звільнення від страждань» і навіть позитивних конотацій, в яких виражена надія людини на очікуваний спокій, як от, приміром, у цих рядках панахидної пісні: «Упокой Господи, души раб твоих», – а також у словах останнього канону, де згадуються райські обителі, де нема ніяких скорбот, а тільки «жизнь бесконечная». А головне те, що тема «марнота марнот», створювана в бароковій літературі за допомогою ряду інших тем («покаяння», «життя-мандрівка», «спокушання», «грїх») та образів («столп», «моря», «рай», «пекло», «смерті» тощо), не є темою, яка набуває фатального звучання. Навпаки, її лейтмотивом є всюдисущість Бога в людському житті, і навіть ті скорботи, які людина переживає під час життя, служать для того, щоб вона краще підготувала свою душу до життя майбутнього.

У Т. Шевченка теж присутній саме такий мотив. В одному з останніх віршів поет зображує наступне життя ось так: «і веселенько заспіваєм», «почимчикуєм спочивать», – тобто картини життя після смерті відповідають мотивам духовних пісень, які походять від євангельського вчення, а вже церковними авторами були широко інтерпретовані й набули найкрасивіших поетичних форм як з боку версифікації, так і з боку образності.

Ще одним типовим бароковим образом, який виринає в контексті теми про крихкість земного

існування, є «лабіринт», який, як зазначає Л. Ушкалов, можна трактувати як символ «марного світу й дочасного людського життя» [10: 45]. Так само поширеною в літературі бароко, зокрема в тогочасній поезії, була й тема «людських різнопуть». Її можна знайти у книзі Л. Барановича «Апполлонова лютня», десятій пісні Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права». Однак це не єдині твори з подібною тематикою, котрі переслідують передусім повчальну ідею – розповідь про згубність гріхів. Своєрідним відповідником теми «людських різнопуть» у народній поезії є мотив «долі» або «пошуків долі». Його не можна цілком відокремити від книжного мотиву, бо і в мотиві «долі» відлунує образ «життя – мандрівка», який слід розуміти так: життя – це шлях до Бога.

Зазначені мотиви характерні і для поезії Шевченка. Так, у своїй комедії «Сон» він своєрідно наслідує бароковий образ світу-лабіринту й тему «людських різнопуть», а роздуми про крихкість і плинність дочасного існування людини та його нікчемність перед вічністю становлять майже неодмінний атрибут творчої спадщини Т. Шевченка.

«Ванітативний» мотив вважається за «царську дорогу» поезії українського бароко [10: 36]. Мотив «людське життя – суєта суєт» пронизує наскрізь як тогочасну поезію, так і прозу. Розробляючи цей мотив, барокові автори часто апелювали до Біблії. Приміром, Г. Сковорода, присвячуючи цьому мотиву кілька поезій збірки «Саду божественних пісень», бере до них епіграф зі Святого Письма, перетворюючи тим самим пісню на своєрідне авторське тлумачення біблійних слів. Так само робить і Т. Шевченко. Загалом, ванітативний мотив у творчості Т. Шевченка має чимало спільного із літературою бароко. Ця спільність полягає як у тому, що для створення цього мотиву Шевченко на зразок барокових авторів використовує біблійну образність, так і в тому, що він безпосередньо звертається до традиції духовної поезії та усної народної.

Наприклад, одним із джерел мотиву марності людського існування в поемі «Гайдамаки» історики літератури вважають Книгу Псалмів. Тим часом, на думку А. Чумаченко, початок «Гайдамаків»: «Все йде, все минає і краю нема...» [12:128], – нагадує початкові рядки книги Еклезіаста [12: 250].

Мотив швидкоплинності земного буття і тлінності всього сущого звучить і в поемі «Наймичка» (в контексті розмови про людську старість): «...А ще гірше старітися / У білих палатах, – / Старітися, умирати, / Добро покидати / Чужим людям, чужим дітям / На сміх, на розтрату» [13: 331]. Очевидно, цей мотив теж є своєрідним переспівом Псалитиря (Псалом 38). Цей мотив Т. Шевченко використовує і в повісті «Наймичка», один з героїв якої Яким так і говорить Марті:

«Кому-то мы после себя добро свое оставим? Не даровал нам с тобою Господь ни дочери, ни сына. Так и помремо одиноки! – Так что ж, что помремо? Люди добрые похоронят, а добро поживут!» [14: 65].

Ф. Колесса слушно писав, що тема швидкоплинності людської краси, особливо дівочої, притаманна для цілої низки творів Шевченка і є своєрідним зверненням поета до відповідника цієї теми в усній народній творчості [3: 184]. Так, у баладі «Тополя» автор від імені героїні (що теж є характерним прийомом барокової лірики), переймається жалем до того, що не вік бути красивою, ще трохи – і краса зав'яне: «Само серце знає, / Кого любить... Нехай в'яне, / Поки закопають! / Бо не довго, чорнобриві, / Карі оченята; / Біле личко червоніє / Не довго, дівчата! / До полудня, та й зав'яне» [13: 114].

У бароковій духовній поезії мотив «життя людини є порох» доповнюється мотивом долі. Шевченкове уявлення «життя – мандрівка» схоже на погляд барокових авторів, які доповнюють цей мотив ще й іншим мотивом – людських різнопуть. Про це яскраво свідчить «Пісня 10-а» Г. Сковороди. Його народний відповідник представлений мотивом «пошуків долі».

Шевченків образ долі має різні відтінки. По-перше, досить часто він «збігається з народними уявленнями, де панує повна інтимність у взаєминах із долею, як з певною істотою-супутницею, співбесідницею, порадицею або злим генієм, звільнитися від якого не можна. Шукання долі «по тім боці» перегукується у ранній ліриці з мотивами романтичного поривання. Ледача доля, що гуляє в шинку або десь за морем блукає, доля трудяга, що «колоски збирає». По-друге, це поняття «долі», котре ідентифікується із волею» [4: 104]. На думку Ф. Колесси, цей образ немає нічого спільного з народнопісними мотивами [3: 200]. Як приклад, учений наводить розробку цього мотиву в поезії Максимовича [3: 200]. Крім того, можна було б навести відповідні приклади і з козацьких літописів, де мотив пошуків або прославлення волі ототожнюється з мотивом «долі». Та й для духовної літератури мотив «волі» важить дуже багато. Ця «воля» може розглядатися тут, зокрема, як хиба людської душі: «Да не будет душа твоя рвом, который иногда источает животворную воду смиренія, а иногда иссыхает от зноя славы и возношенія...» [6: 319].

Саме за такою схемою подана тема «марності всього земного», у контексті якої вириває ще одна супровідна тема «своєї волі й сумирності перед Творцем» в літературі бароко. Відтворена ця тема і в богогласникових піснях, добре відомих Т. Шевченку. У рамках саме такого бачення поет і розкриває цю тему в своїй творчості. Для його

ранніх творів (десь до 1845 р.) більш характерний мотив пошуків долі, а пізніше – слави. М. Ласло-Куцюк писала, що Шевченко підхопив деякі прийоми, характерні для українського бароко, розвинув деякі мотиви, але в контексті його поезії вони стали звучати по-новому [5: 16].

У сучасному шевченкознавстві поширена думка, що Шевченку була відома пісня Сковороди «Всякому городу нрав і права». Науковці підтверджують це деякою структурною схожістю цього твору з початком поеми «Сон». Тут поет перераховує шляхи людини в житті, а потім їх заперечує. Проте, щодо самої ідеї, така різна позиція Т. Шевченка в осмисленні й поданні ним теми, коли поет нібито переймає наслідування барокового мотиву «життя – марнота марнот», а з іншого боку – вкладає в нього інакший зміст, навіяний бароковою козацькою історіографією, яка вбачає щастя у волі.

Ю. Барабаш висловлює думку, що Шевченко має протилежну від поезії Сковороди думку. Він пише, що твір Сковороди став лише за структурну основу поеми Шевченка «Сон». Далі дослідник зауважує, що в поемі «Сон» домінятою є історіософія, що підтверджує думку про залежність поглядів Шевченка від історіософської концепції, представленій козацькими літописами [1: 43]. Так, приміром, мотивом уславлення волі сповнені сторінки відомих Шевченку «Історії Русів», літописів С. Величка та Г. Граб'янки, де мотив «волі» ототожнюється зі щастям. Крім того, Шевченко знав чимало дум, котрі уславлювали історичне минуле України з притаманними їм мотивами жалю за старовиною.

Отже, можливо, саме ці два барокові мотиви: «сумирності долі», представленому в духовній поезії та прозі, та «слави, волі», як він звучить у козацькій історіографії, і стали для Шевченка основою його гойдання між двома ідеями.

Починаючи комедію «Сон» структурно співзвучно з піснею Сковороди і навіть використовуючи той самий мотив, Шевченко вбачає щастя зовсім не в тих ідеалах, котрі постають в поезії «Всякому городу нрав і права». Сковорода вбачає сенс людського існування у житті згідно з Христовим вченням, а в поемі «Сон» Шевченко, використовуючи зачин з відповідним паралелізмом, заснованим на антитезі, пройнятий зовсім «не сковородинським пафосом». Цей пафос, як твердив Г. Вервес, навіяний поемою А. Міцкевича «Дзяди» [2: 107–117]. І основним мотивом у комедії «Сон» є «сумування» за тою Україною, яка існувала в часи Гетьманщини, а тепер постає в образі «безверхої хати», «бездітної вдовиці». Він супроводжується ще одним мотивом – засудження лицемірної політики Російської імперії щодо України. Настанові Сковороди, можливо, більше відповідає за змістом Шевченкова

поезія «Не завидуй багатому», де поет вдається до переспіву барокової теми примхливості долі й неможливості бути щасливим на землі: «Не завидуй багатому: / Багатий не знає / Ні приязні, ні любові – / Він все те наймає» [12: 286].

Незважаючи на те, що рання поезія Шевченка сповнена мотивів, навіяних козацькими літописами, поет час від часу звертається й до барокового мотиву «сумирності». Так, у поемі «Невольник» простежується ідея, яка відповідає майже всьому бароковому богомисленню: «Той блукає за морями, / Світ переходжає, / Доли-доленьки шукає / Немає, немає... / Мов умерла; а той рветься / З усієї сили / За долею... от-от догнав / І бебех в могилу! / А в іншого сіромахи / Ні хати, ні поля, / Тільки торба, а з торбини / Виглядає доля...» [12: 287].

У духовних піснях простежуються ідеали барокових поетів, сенс яких вбачається в тому, щоб не приліплятися ні до чого земного, а залишити все і йти за Христом. Але в поезії «Минають дні, минають ночі» Шевченко «вже рішуче рве з такою позицією. Він не хоче спати, спати і спати на волі» і надає перевагу «злій долі» замість спокою. Проте позицію, висловлену в цій поезії, він спростовує в поезії казематного циклу: «В неволі тяжко, хоча й волі / Сказати по правді, не було. / Та все-таки якось жилось./ Хоть на чужому, та на полі... / Тепер же злої тої долі, / Як Бога, ждати довелось. / І жду її, і виглядаю, / Дурний свій розум проклинаю, / Що дався дурням одурити» [13: 19], – ніби повертаючись до барокових уявлень про сенс людського існування.

У період такого душевного борсання – чи то змиритись і прийняти остаточно християнський світогляд в його найчистішому прояві, який він відтворив у повісті «Наймичка», чи надати перевагу мотивам боротьби за волю, за пошуки волі, Шевченко 1845 р. пише поему «Чернець», в якій так майстерно передає обидва вищезгадані барокові мотиви – сумирності й пошуків долі, що навіть важко вловити, якому з них поет надає перевагу. З одного боку, Семен Палій залишає світ з усім, що в ньому є (для нього найдорожче – життя заради України й боротьба за віру), він покидає світ і збирається зректись всього марного й шукати вічного – Бога. І вже коли це питання нібито вирішено, поет пише: «І за Україну молитись / Старий чернець пошкандибав» [13: 52]. Отже, у душі поета ще борються ці дві ідеї. Але, як ми вже відзначали, і в цьому простежується вплив барокової літератури, бо мотив «молитви за Україну» є характерним для попередньої літературної традиції, яка віддзеркалює цілу епоху, наскрізь пройняту християнізмом. А що стосується наявного в бароковій історіографії мотиву волі, то він дуже часто йде паралельно з поняттям «боротьба за волю – боротьба за православну віру».

І цей мотив залишається важливим для поета до самого кінця. В одному з останніх своїх віршів він хоч і пише, що не хоче прощатись зі «славою святою», хоче взяти її із собою на той світ, але ж розуміє, що коли не зречтись своєї волі, «переплести ріку» не доведеться, тобто повністю відтворює досвід християнської духовної літератури:

«Перепливем, перенесем / І славу святою – / Молодую, безвічну. / Або цур їй, друже, / І без неї обійдуся» [13: 373]. Тут відлунує барокова настанова, але вже не історіографії, а агіографії, яка говорить про необхідність зречення всього суєтного для того, щоб зустрітись з Богом.

Література

1. Барабаш Ю. Я. Просторинь Шевченкового слова / Ю. Я. Барабаш. – К. : Темпора, 2011. – 510 с.
2. Вервес Г. Д. Адам Міцкевич в українській літературі / Вервес Г. Д. – К. : Держлітвидав, 1955. – 280 с.
3. Колесса Ф. Фольклористичні праці. Студії над поетичною творчістю Т.Шевченка / Ф. Колесса. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 172–326.
4. Коцюбинська М. Х. Етюди про поетику Шевченка : літературно-критичний нарис / М. Х. Коцюбинська. – К. : Рад. письменник, 1990. – 272 с.
5. Ласло М. Влияние творчества Г. С. Сковороды на поэзию Т. Г. Шевченка / М. Ласло. – București : Centrul de multiplicare al Universității, 1973. – 23 с. – (Доклады и сообщения, представленные на международном съезде славистов, Варшава, 21–27 августа 1973 г.).
6. Лествичник И. Лествица, возводящая на небо преподобного отца нашего Иоанна игумена Синайской Горы / И. Лествичник ; [при подг. текста использовано изд. «Лествица, возводящая на небо» (на церковно-славянском языке). – М. : Синод. тип., 1862]. – Краматорск : Тираж-51, 2001. – 553 с.
7. Почаевский богогласник. – Святогорск : Свято-Успенская Святогорская Лавра, 2009. – 148 с.
8. Ростовский Д. Келейный Летописец / Д. Ростовский // Творения святителя Димитрия митрополита Ростовского. – К., 2007. – С. 41–332.
9. Смілянська В. Л. «Святим огненным словом». Тарас Шевченко: поетика / В. Л. Смілянська. – К. : Дніпро, 1990. – 290 с.
10. Ушкалов Л. В. Есеї про українське бароко / Л. В. Ушкалов. – К. : Факт – Наш час, 2006. – 284 с.
11. Чумаченко А. «Причинна» і Шевченко: інтерпретація поетичного «я» / А. Чумаченко // Світи Тараса Шевченка: збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк ; Львів, 2001. – С. 245–261.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. Т. 1 : Поезія, 1837–1847 / Т. Г. Шевченко ; упоряд., комент., ред. В. С. Бородін ; ред. В. І. Мазний. – К. : Наук. думка, 2001. – 781 с.
13. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. Т. 2 : Поезія 1847–1861 / Т. Г. Шевченко ; упоряд., комент., ред. В. С. Бородін ; ред. В. І. Мазний. – К. : Наук. думка, 2001. – 775 с.
14. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті / Т. Г. Шевченко ; упоряд., комент., ред. В. С. Бородін ; ред. В. І. Мазний. – К. : Наук. думка, 2001. – 589 с.

УДК 821.161.2 – 3 Любченко.09

Н. Б. Шураєва

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Семантичні опозиції та їхні маркери в структурі новели «Два листи» А. Любченка

Шураєва Н. Б. Семантичні опозиції та їхні маркери в структурі новели «Два листи» А. Любченка.

Стаття присвячена дослідженню внутрішньої структури новели А. Любченка «Два листи». Доведено, що автор органічно синтезує дихотомічну модель із тричленими зв'язками. З'ясовано, що обидва типи опозиційності окреслені в назві твору. Відтак значення основних семантичних опозицій новели (адресант / адресат / псевдоадресат («реальний читач»), наближеність / ненаближеність до революційних подій, уперед / назад, світло / темрява, життя / смерть, минуле / майбутнє, свій / чужий, романтизм / реалізм) висвітлено через розкриття змісту заголовкової лексеми «лист». Схарактеризовано роль асоціативної ретроспекції та художньої деталі (кольорової, звукової) у новелі «Два листи».

Ключові слова: новела, семантична опозиція, заголовок, колористика, художня деталь.

Шураева Н. Б. Семантические оппозиции и их маркеры в структуре новеллы «Два письма» А. Любченко. Статья посвящена исследованию внутренней структуры новеллы А. Любченко «Два письма». Доказано, что автор органично сочетает дихотомическую модель с трёхчленными связями. Выяснено, что оба типа оппозиционности определены в названии произведения. Поэтому значения основных семантических оппозиций новеллы (адресант / адресат / псевдоадресат («реальный читатель»), приближенность / неприближенность к революционным событиям, вперёд / назад, свет / тьма, жизнь / смерть, прошлое / будущее, свой / чужой, романтизм / реализм) освещены через раскрытие содержания заглавной лексики «письмо». Охарактеризована роль ассоциативной ретроспекции и художественной детали (цветовой, звуковой) в новелле «Два письма».
Ключевые слова: новелла, семантическая оппозиция, заголовок, колористика, художественная деталь.

Shurayev N. B. Semantic oppositions and their markers in the structure of the short story “Two letters” by A. Lyubchenko. The article is devoted to the study of the internal structure of the short story “Two letters” by A. Lyubchenko. It was proved that the author smoothly combines the dichotomic model with the trinomial connections. It was clarified that both the types of the opposition are determined in the title of the work. That’s why the meanings of the main semantic oppositions of the short story (sender / addressee / pseudoaddressee (“real reader”), proximity / non-proximity to revolutionary events, forward / backward, light / dark, life / death, past / future, yours / others, romanticism / realism) are given by means of the interpretation of the title lexeme “letter”. The role of the associative retrospection and the artistic detail (colour or sound one) in the short story “Two letters” was characterized.

Key words: short story, semantic opposition, title, colouristics, artistic detail.

У художній спадщині А. Любченка новела «Два листи» (1928) посідає помітне місце. Вона вирізняється довершеністю художньої форми (зокрема майстерністю творення образів, мовною вправністю) та свідчить про зацікавленість письменника актуальними соціальними, психологічними та морально-етичними проблемами часу. Водночас новела «Два листи» (разом із уже визнаними на сьогодні новелами-шедеврами автора («Via dolorosa» (1926) «Кров» (1929), «Ворог» (1930), наочно підкреслює балансування митця між реалістичними засадами зображення та модерними тенденціями.

Прикметно, що дотепер дослідники творчості А. Любченка (Г. Майфет [6], Л. Пізнюк [5], М. Ткачук [7]), звертаючись до новели «Два листи», здебільшого обмежувалися загальною характеристикою-зіставленням лише двох персонажів твору – старих друзів – молодій дівчині (активної, енергійної, оптимістичної) та її друга дитинства (людини, що, вочевидь, мала непростий внутрішній конфлікт) й окремими заувагами щодо специфіки новелістичної композиції твору. Мета статті – виявити, розглянути та схарактеризувати основні структурно-семантичні опозиції змістової організації новели А. Любченка «Два листи». Опозиції цього твору слід розглядати на рівні взаємозв’язку «назва – художня деталь – семантичні опозиції». Відповідно завдання розвідки – розкрити семантику ключових опозицій новели «Два листи» через аналіз художньої деталі та змістового наповнення заголовка твору.

Заголовок новели «Два листи», за типологією А. Ламзіної, задає сюжетний розвиток твору [2:97]. Його назва сама по собі є простою, лаконічною, на перший погляд, навіть дещо скупюю. Але сам заголовок відіграє принципову роль у формуванні змістів твору, і звісно – у його декодуванні, якщо обрати його (відправною) точкою в усіх напрямках

дослідження – нумерології, колористики, дуалістичних засад, часопросторових характеристик, образної системи, композиції.

Г. Майфет у рецензії на збірку А. Любченка «Вона» 1929 року писав про новелу «Два листи»: «... уже її назва дозволяє намітити два найголовніші компоненти – листи, які виконують характеристичне завдання, змальовуючи 2 портрети – жінки (з її власного листа) й чоловіка (з листа Шурги)» [6:234]. Тобто антитечність та двоплановість зображення є певною мірою програмовою й визначальною. Головні герої – він (Микола Скляренко) і вона (подруга дитинства) – антиподи. Цей факт засвідчує й сама авторка листа (ім’я якої не зазначено), звертаючись до колишнього товариша («сподвижника дитинства»), як до «маленького мого антипода» [4:242]. Минуле в них – місце проживання, дитячі роки – спільне. Воно є об’єднавчим чинником: місце проживання, дитячі роки. Майбутнє ж засвідчило й посилює їхню відмінність: у героїв по-різному склалися життєві шляхи. Про це свідчить зміст двох листів (відповідно – дівчини та колишнього сусіда Миколи), що відображають дві різні долі, різні життєві позиції та емоційні стани. Він – боягуз, нерішучий, невпевнений у собі; вона – емоційна, активна, рішуча, вольова, цілеспрямована. Вона любить і цінує життя в усіх його проявах, він – ні. Через протиставлення свого / чужого авторові вдається провести паралель між двома життєвими стратегіями: без мети й чітких орієнтирів, але «свого» та хорошого, принадного, цікавого, але «чужого». Віднайдення точки перетину між ними в майбутньому внеможливує життєвий вибір Миколи Скляренка, який покінчив життя самогубством [4:244]). Постійне балансування людини на межі життя та смерті, межовість цих двох екзистенційних станів відбиває їх опозиційність. Конфлікт твору має трагедійне

забарвлення, але наскрізна антонімічна категорійність новели «Два листи» не є загостреною настільки, щоб не відчуті романтичну настанову твору, яка стає помітною через поєднання відповідних зображальних засобів експресіонізму та імпресіонізму.

У прозорому опозиціонуванні персонажів новели (адресант / адресат / псевдоадресат («реальний читач») та категорій життя / смерті, свідомого / позасвідомого, фемінного / маскулінного можна простежити тогочасну авторську позицію, його тогочасні політичні переконання, світосприйняття та світовідчування.

Узагальнювальним позатекстовим ілюстративним матеріалом щодо цього може слугувати цитата зі «Щоденника» А. Любченка, у якому він пише: «Все тече», – примітивно кажучи. А життя є життям. І непохитними, владними, лише з певними відмінами лишаються, як основи, *реалізм і романтизм. Розум і серце*» (курсив наш. – Н. Ш.) [3:424].

Формою оповіді автор обирає листування. Відповідно, і джерелами характеристики персонажів виступають листи. Характер героїні стає зрозумілим через її «внутрішній монолог» у листі до старого друга, про якого вона нічого не знає. Про риси характеру самого Миколи Скляренка читач дізнається з двох листів – героїні (подруги дитинства) та сусіда по помешканню. Лист героїні нагадує просту, задушевну розмову з близьким другом. Виклад від першої особи вже апріорі викликає довіру реципієнта. Жвавість та безпосередність розповіді створює відповідну привабливу настроєвість. Лист героїні твору – обрамлена частина новели, яка задає оптимістичний, мажорний тон, акцентуючи на романтичних ідеалах, новій ролі жінки. Опозиція нова людина нового часу (образ героїні) / стара людина (Микола Скляренко) зображується автором за допомогою асоціативної ретроспекції. Важливою тут є кожна деталь: обставини та місце дії, запах, колір, звук, а особливо – кольористика в обрамленні новели, що символізує не лише романтичний революційний запал головної героїні, а й передає загальну настроєвість, якщо не всіх людей, то принаймні більшої частини народу того часу. Домінантним кольором майбутнього постає синій або блакитний (як відтінок синього). У контексті твору – це колір як весни, пробудження духовних і фізичних сил, піднесення, молодості душі, так і революційної романтики. Кольорова гама (синій, голубий, блакитний, лазуровий) неодноразово виникає в новелі на позначення різних предметів і речей: «синій конверт» [4:238], «сині проліски» [4:239], «сині очі весни» [4:240], «ніжно-голубі усмішки», «ніжно-голубі пісні» [4:239]. Традиційно вважається, що синій колір і

його відтінкова палітра символізують духовність та інтелектуальне життя. Це передусім колір неба – найбільш спокійний та меншою мірою «матеріальний» із усіх кольорів [10:334]. Мабуть, у цьому і є корінь поривів *ins Blau* (у блакить – голубу даль, блакитну далечінь), про які говорила ще Леся Українка [8:70]. Але «романтичний прорив у «блакить» набув у революційних романтиків ніби земного, конкретного змісту. Одвічно недосяжна блакить унаслідок грандіозного революційного перевороту здавалася ближчою, виношений ідеал – утіленим. Проте це був лише короткий момент, настрої, відбитий у ряді творів перших повоєнних років» [1:14]. Тому аналізовану новелу А. Любченка «Два листи» за спільною настроєвістю можна поставити в один ряд з повістю «Голубі ешелони» П. Панча, романами «Майстер корабля» Ю. Яновського та «Золоті лисенята» Ю. Шпола, п'єсою «Народний Малахій» М. Куліша та ін.

Увага дослідників (Г. Майфета [6:234], Л. Пізнюк [5:22–23], М. Ткачука [7:345–346]) зосереджена передусім на опозиціях, що витікають із характеристик, щоправда, дещо узагальнених та штрихових, двох персонажів (авторки листа та її друга). На думку Г. Майфета, «завдання твору психологічне; отже стиком двох листів твір вичерпано» [6:234]. Це категоричне твердження, на наше переконання, не зовсім точне. Очевидно, автор цитати, цілком справедливо беручи до уваги концептуальність назви новели, не враховує теорії сильної позиції, де не менш важливими й психологічно зацентрованими є початок та закінчення твору (обрамлююча частина як художня рамка). Тому наявна в новелі третя дійова особа, введена автором у художню тканину твору за допомогою прийому художнього обрамлення, постійно перебуває поза увагою дослідників. Хоча саме образ Михайла Шурги (такого собі «чоловічка» [4:237], ім'я якого не називається спочатку), цементує всі елементи дії, створює тло подій та часу, торкається проблеми адресата й реального читача (адже лист до нього потрапляє випадково). Він – єдиний персонаж твору, якого характеризують зовнішні дії та рухи, а також той, хто викликає широке асоціативне поле новели, створює довершену картину оповіді. Інформацію й враження про нього читач отримує від третьої особи, що допомагає авторові створити ілюзію реальності, на відміну, наприклад, від відвертих спогадів у внутрішньому монологі героїні. Крім того, Михайло Шурга – автор другого листа (листа-відповіді). Він – «... службовець місцевого Домкому <...> До того ж <...> хороший сусіда <...> Миколи Скляренка» [4:243] – людина, яка не пише листів і ніколи їх не отримує (папірець для відповіді дістає із «старої, засмальцьованої папки» [4:243]; перо, яким він пише, – «неслухняне»

[4:243]). Щоб прочитати листа, як іронічно описує автор, «він окульбачив носа великими окулярами, поволеньки, як той індус, що боїться розхлюпати чашу мудрості» [4:238]. Його сіре життя оживив лист героїні, бо саме він став його реальним читачем. Лист ніби вдихнув у нього життя, свіжий струмінь, справжній подих весни. Навіть дворик, де він мешкав, «тепер уже сповнений був вечірньої сутіні й розмаїтих запахів міської весни» [4:244]. Ця ситуація підтверджує відмінність уявного адресата і «реального читача» та їхню відповідність опозиції «вплив» / «сприйняття» [9:5].

Отже, у новелі наявний умовний трикутник – зв'язки і стосунки між героїнею, її другом Миколою Скляреньком та Михайлом Шургою (адресантом, адресатом і псевдоадресатом). Наявність цих трьох персонажів, трьох доль у творі асоціативно й підсвідомо нагадує «трикутникок концерта» [4:238]. Певною мірою така взаємодія персонажів була означена вже назвою новели (заздалегідь концептуальною), тому й викликає безліч підсвідомих асоціацій. Таким чином, дихотомічність змістової організації твору виявляє себе у тричленних зв'язках.

Заголовкова лексема «лист» є важливою художньою деталлю твору, якщо потрібно не лише повідомити інформацію, але й вплинути на адресата. Не випадково у творі лист порівнюється з «кольоровою пташкою». Адже так само, як у багатьох релігійних традиціях птахи здійснюють зв'язок між небом і землею [10:401], лист є формою зв'язку між адресатом і адресантом. Пишучи листа, героїня має на меті не просто подати звістку про себе, а перш за все передати емоцію, свій душевний стан з приводу суспільних подій уявному читачеві. Натомість зміни зачіпають реального читача – псевдоадресата Михайла Шургу. В його характеристиці для автора й читача важливою постає будь-яка найдрібніша деталь, як-от портретна, де показовим є вживання епітета «шпакуватий» (сивий, немолодий, з лисиною). Наявність подібної деталі (пташиної характеристики) в описі зовнішнього вигляду людини викликає паралель з образом однойменного птаха. Автор простежує його душевний стан до прочитання листа, по його отриманні (здивування, прилив нових відчуттів) і після прочитання (коли він починає інтенсивно розмірковувати та вирішує написати відповідь). Рефреном двічі звучить у творі фраза, але з різним інтонуванням та забарвленням (спочатку – подив, переляк; потім – набуття нею емоційності та смисловості): «Яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!» [4:238, 243].

Перші рядки новели, будучи психологічно зацентрованими, в описовій формі, створюючи емоційне тло подій, задають головний тон твору, створюють певний настрій. Фон місцевості постає

таким: «Дворик вугластий, закапелковий. Оточений звідусіль старими флігельками з кривобокими східцями, ганками й галерейками, – одне слово, на тих вулицях, що дуже близько до передмістя» [4:237]. Крім того, об'єктивне тло подій є й фактором характеристики персонажів (меншою мірою – Миколи Скляренька, більшою – Михайла Шурги). Таким чином, джерелами характеристики останнього є опис зовнішнього вигляду (окремими мазками), його дії та вчинки, а також місце, де він живе.

Важлива роль у сприйманні тла-характеристики належить звуковим (скрипняві східці) та зоровим відчуттям, зокрема світлу / тіні. Тонке відчуття автором описуваної місцевості поглиблює враженнєві ефекти реципієнта, сприяючи майстерному відтворенню найменших, найдрібніших деталей «глухого кута», де мешкають персонажі. Світло / тінь у новелі посилює домінуючу ознаку глухості. Штрихово можна вималювати ймовірний асоціативний ряд: «темні квадрати одвірків» [4:244] – «смуги будинкових тіней» [4:244] – «найтемніший закуток» [4:245]. Подібне залучення гри світла-тіні до використання тла подій як характеристики персонажа засвідчує органічну взаємопов'язаність коливання світла й тіні з глибинними аспектами психіки людини, її емоційною сферою. Глухість, темнота, сірість наближують читача до усвідомлення превалювання сірого кольорового тону в обрамленні новели, який сам по собі і в цьому контексті також сприймається як колір, що позначає безколірність [4:332] (тобто примирення зі своїм жалюгідним становищем, байдужість). У такий спосіб письменник (шляхом натяку) дає зрозуміти читачеві, що випадковий адресат листа багато в чому обирає шлях справжнього адресата – Миколи Скляренька, тобто залишається на своїх переконаннях, заглушивши в собі нові, незнані до цього часу відчуття.

Цей факт підтверджує й фінал новели, логічно й емоційно акцентований: містить розв'язку душевної драми випадкового свідка й спостерігача двох життєвих доль. Із двох можливих варіантів-напрямків руху (вперед / назад; світло / темрява, своє / чуже, наближеність / ненаближеність до революційних подій) він обирає останній: «Там він вийняв обидва листи, дивлячись кудись убік, додумуючи якусь свою думку, подер їх обидва на дрібні шматочки, знищив назавжди, без вороття» [4:245]. Його життєвий простір так і залишиться обмеженим «невеличкою кімнатою, що виходила вікном у якийсь глухий закуток» [4:238].

Результат (і наслідок) захисту персонажем (випадковим адресатом Михайлом Шургою) свого внутрішнього світу від зовнішніх, чужих впливів та подразників (новела «Два листи») суттєво відрізняється від мотивацій дій та вчинків героїв, які захищають своє кровно зароблене (новели «Кострига»,

«Ворог»). Мотив свого / чужого у «Двох листах» звучить у контексті свого / чужого листа, відповідно й життя трансформується через ставлення до революції: своєю чи чужою є людина в осмисленні й переживанні цих подій, поділяє вона її ідеали чи ні.

Таким чином, маркерами антонімічних відношень у новелі «Два листи» є назва та художня деталь. Навіть більше – заголовок вказує на поєднання двох типів опозиційності – дихотомічної та трихотомічної моделі. Їхній взаємозв'язок забезпечує смислову амбівалентність твору та внутрішню суперечність ключових образів, а також, по суті, формує та визначає головні семантичні опозиції новели («реальний адресант / адресат / псевдоадресат («реальний читач»), наближеність / ненаближеність до

революційних подій, уперед / назад, світло / темрява, життя / смерть, минуле / майбутнє, свій / чужий, романтизм / реалізм та ін. Асоціативна ретроспекція, що оприявнюється в тексті завдяки промовистій художній деталі (кольоровій, музичній, просторовій), якнайкраще дозволяє письменникові передати силу та запал революційних почуттів одних (героїні, авторки листа), пасивну й споглядальну життєву позицію інших (адресата та псевдоадресата), а також продемонструвати неоднозначність сприйняття політичних змін у суспільстві (Миколи Скляренка, Михайла Шурги).

Здійснений аналіз розширює інтерпретаційне поле новели «Два листи» А. Любченка і створює підґрунтя для подальших досліджень творчого доробку митця.

Література

1. Агеева В. П. Українська імпресіоністична проза / В. П. Агеева. — К. : НАН, Ін-т літ., 1994. — 159 с.
2. Ламзина А. В. Заглавие / А. В. Ламзина // Введение в литературоведение. Литературное произведение. Основные понятия и термины : учеб. пособие / Л. В. Чернец, В. Е. Хализев, С. Н. Бройтман и др. / А. В. Ламзина ; [под ред. Л. В. Чернец]. — М. : Высш. шк. ; Издат. Центр «Академия», 2000. — С. 94—107.
3. Любченко А. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / Аркадій Любченко ; [упоряд., авт. післямов. В. А. Любченко ; авт. передм., комент., приміт. І. Л. Михайлин]. — Х. : Основа, 2005. — 464 с.
4. Любченко А. Вибрані твори / Аркадій Любченко ; [вст. ст., упорядк., прим., рекоменд. л-ра Л. Пізнюк]. — К. : Смолоскип, 1999. — 520 с. — (Сер. «Розстріляне відродження»).
5. Пізнюк Л. Гасло чи теорія? «Романтика вітаїзму» та її художнє вираження в прозі Аркадія Любченка / Леся Пізнюк // Українська мова та література. — 2002. — № 16 (272). — С. 21—24.
6. [Рецензія] / Гр. Майфет // Червоний шлях. — 1929. — № 12. — С. 233—236. — Рец. на кн. : Любченко А. Вона. — Х. : ДВУ, 1929. — 333 с.
7. Ткачук М. Наративні моделі українського письменства / Микола Ткачук. — Т. : ТНПУ, Медобори, 2007. — 464 с.
8. Українка Леся. Малорусские писатели на Буковине // Леся Українка. Збір. творів : У 12 т. Т. 8. Літературно-критичні та публіцистичні статті / Леся Українка ; [упоряд. та прим. М. Л. Гончарука]. — К. : Наук. думка, 1977. — С. 62—75.
9. Чернец Л. В. «Адресат» и «реальный читатель» в литературоведческом исследовании (на материале исследований чтения в России во второй половине XIX в) / Л. В. Чернец // Чтение в дореволюционной России : сб. науч. тр. — М., 1992. — С. 5—24.
10. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / [авт.-сост. В. Андреева и др.] — М. : Астрель ; МИФ, 2001. — 576 с. — («ADMARGINEM»).

УДК 821.133.1 – 31 Уельбек.09

Н. В. Дерев'янченко

Харківський національний медичний університет

Інтерпретація проблеми смерті в романі М. Уельбека «Елементарні частинки»

Дерев'янченко Н. В. Інтерпретація проблеми смерті в романі М. Уельбека «Елементарні частинки». У статті розглянуто особливості інтерпретації проблеми смерті в романі М. Уельбека «Елементарні частинки». Відзначено вплив на письменника філософії А. Шопенгауера. Зазначено, що детальні описи смерті з великою кількістю клінічних подробиць зближують романи М. Уельбека з натуралізмом. Проаналізовано, як М. Уельбек порушує проблему смерті на рівні системи персонажів роману. Доведено, що смерть у творі М. Уельбека втрачає свій драматизм, стає банальним явищем, що є характерною рисою сучасності. Зображувати смерть водночас і серйозно, і з іронією письменнику дозволяє жанр роману-меніппеї.

Ключові слова: Мішель Уельбек, роман-меніппея, письменник, смерть, персонаж.

Деревянченко Н. В. Интерпретация проблемы смерти в романе М. Уэльбека «Элементарные частицы». В статье рассмотрены особенности интерпретации проблемы смерти в романе М. Уэльбека «Элементарные частицы». Отмечено влияние на писателя философии А. Шопенгауэра. Указано, что подробные описания смерти с большим количеством клинических подробностей сближают романы М. Уэльбека с натурализмом. Проанализировано, как М. Уэльбек затрагивает проблему смерти на уровне системы персонажей романа. Доказано, что смерть в произведении М. Уэльбека утрачивает свой драматизм, становится банальным явлением, что является характерной чертой современности. Изображать смерть и серьезно, и с иронией одновременно писателю позволяет жанр романа-мениппеи.
Ключевые слова: Мишель Уэльбек, роман-мениппея, писатель, смерть, персонаж.

Derevyanchenko N. V. Interpretation of the problem of a death in the M. Houellebecq's novel "The Elementary Particles". It is noted that the Schopenhauer's philosophy has influenced on the writer. It is mentioned that the detailed descriptions of the death with a large number of clinical details connects M. Houellebecq's novels with naturalism. It is analyzed how M. Houellebecq affects the problem of a death in the system of the characters. It is proved that the death in the M. Houellebecq's work loses its dramatic effect, becomes the banal phenomenon. It is the characteristic of the modernity. The genre of the novel-menippea allows to describe the death seriously and with the irony at the same time.

Key words: Michel Houellebecq, novel-menippea, writer, death, character.

Питання життя і смерті є вічними темами духовного існування людей. Образ смерті та ставлення до неї змінювалися впродовж усієї історії. Ще в епоху Античності Платон визначав основним завданням мудреця приготування до останніх днів життя. Філософ вважав, що смерть – це відділення безсмертної душі від смертного тіла, звільнення її з «в'язниці», у якій вона перебуває в земному житті. Стоїки (Епікур) говорили про те, що смерті не слід боятися, адже людина з нею не зустрічається. Також у Давній Греції були популярними містерії смерті та воскресіння богів (містеріальні ритуали Атіса та Адоніса, елевсинські та діонісійські містерії). В епоху Середньовіччя домінуючою була думка про те, що людина отримує низку знамень про близьку смерть, тому про неї багато говорили, однак не боялись. Сформувався навіть специфічний вид мистецтва – *Ars moriendi*, або «мистецтво помирання». Це були трактати, які розповідали, як правильно приготуватися до смерті у відповідності до християнських законів. У ХХ ст. ставлення до вмирання людини докорінно змінюється – сучасне західне суспільство поводить себе так, неначе смерті не існує, смерть стає темою табуованою. Разом з тим остання стає об'єктом багатостороннього наукового аналізу. Розвиток технологій у ХХІ ст. привів до виникнення способів продовження життя за допомогою генної інженерії та клонування, а концепції постгуманістів спрямовані на перехід людської раси в так звану расу постлюдей, яким не потрібні ні кістки, ні плоть.

У творчості М. Уэльбека проблема життя та смерті займає одне з провідних за своєю значущістю місць, що знаходить відображення в його романах. Однак це питання детально не розглядалося літературознавцями. Вивченню проблематики творів письменника присвячені роботи французьких науковців (Л. Ж. Бускет, Б. Віара, М. Л. Клеман), російських дослідників (М. Александров, С. Дубін, Є. Єрмолін,

В. Липневич). В українському літературознавстві знаходимо статті, присвячені вивченню інших аспектів проблематики романів М. Уэльбека (сексуальності й насилля – Я. Тарасюк, А. Рєпа, Б. Шуба та ін.; самотності – В. Мірошніченко). Мета даної розвідки – осмислити специфіку зображення проблеми смерті в романі М. Уэльбека «Елементарні частинки».

Письменник не боїться говорити про смерть як про факт, що є точно відомим для людини з початку її життя. У сучасному західному суспільстві смерть вже не сприймається як природне закінчення життя. У людей з'явилося бажання її заперечувати. Однак, чому присутнє таке прагнення приховати смерть? Перш за все, смерть – це та подія, яку людина зобов'язана зустріти, хоче вона цього чи ні. Думка про власну загибель є нелегкою для індивіда. Заперечення смерті відбувається також у колективній свідомості західного суспільства, бо цей ритуал стає містичним і незрозумілим. Колективне заперечення смерті пов'язано також зі «смертю Бога». М. Уэльбек усупереч сучасним уявленням про смерть розповідає про неї як про природну неминучу ситуацію.

Розуміння смерті М. Уэльбеком близьке до її розуміння А. Шопенгауером. Філософ ставився до смерті як до абсолютної неминучості, сприймаючи парадигму смерть / безсмертя як поняття, що відображають звичайний хід життя, змінити який ніхто й ніколи не зможе. Однак таке розуміння смерті А. Шопенгауера в романах М. Уэльбека звучить брутально, оскільки письменник використовує стиль мениппеї, для якого характерними є фамільярність і провокативність, а тому грубі й неетичні описи смерті можна вважати частиною цієї провокації.

Проблема смерті є наскрізною в романі «Елементарні частинки». Вона присутня повсюдно й відчутна у всіх сферах життя. Спочатку це смерть фізична: помирають Крістіана (кохана Брюно), Анабель (кохана Мішеля), дідусь, бабусі Мішеля та

Брюно, Анік, канарка, Мішель Дзержинські й мати братів Жанін. Також у романі наявна смерть символічна: смерть духовних цінностей та таких людських почуттів, як великодушність, доброта, турбота про інших; смерть сучасного західного суспільства, і, зрештою, можлива смерть усього людства.

Як зазначає О. Бардоль, те, що в «Елементарних частинках» значна увага приділяється смерті, зовсім не є дивним. Дослідник зауважує, що в літературі існує дві великі категорії: «...романи про смерть і романи про кохання. <...> Це, послуговуючись біологічним визначенням, дві найважливіші людські речі» [4:11]. Однак прозу М. Уельбека не можна зарахувати до однієї з цих категорій, оскільки в його романах кохання також пов'язується зі смертю.

Перша розповідь про смерть у романі (смерть дідуса Брюно) є описом біологічного процесу вмирання людського тіла, йдеться про все, що потрібно знати про неї, без її містифікації: «У 1961 році дідусь помер. У нашому кліматі труп ссавця чи птаха спочатку приваблює деякі види мух (*Musca*, *Curtonevra*); тільки-но він почне розкладатися, нові біологічні види вступають у гру, а саме *Calliphora* і *Lucilia*. Під дією бактерій і травних соків, що їх виділяють хробаки, труп більш-менш розріджується...» [3: 31]. Правдивість такого опису ставить у глухий кут читача, адже є правдою, долею будь-якої людини. Однак поряд із такою демістифікацією смерті письменник одразу змінює свій тон, намагаючись пом'якшити її неминучість, показати її більш прийнятною: «Подумки Брюно знову бачить труну гарного глибокого чорного кольору із срібним хрестом, а в ній – діда. Картина умиротворена, навіть чарівна: дідусеві, певно, добре в такій чудовій труні» [3:31].

Детальні описи смерті з великою кількістю клінічних подробиць зближують романи М. Уельбека з натуралізмом, адже, уявляючи людину як органічну частину природи, натуралісти приділяли багато уваги фізіологічним проявам життя.

«Як зараз по-сучасному називають гробаря?» [3: 208]. Таке питання ставить собі Мішель Дзержинські, коли бачить чоловіка з лопатою на цвинтарі. Письменник демонструє, наскільки сучасне суспільство дистанціювалося від смерті, адже невідомим є навіть слово, яким позначається професія людини, що виконує названий ритуал. В описі перепоховання бабусі, коли гробар запхав останки її тіла в мішок, М. Уельбек ніби показує сумну правду людського існування. Одразу після цієї сцени Мішель згадує бабусю, яка вишивала перед телевізором. За допомогою такого контрасту показана порожнеча нашого існування. Саме у вигляді мішка з кістками закінчується цикл людського життя. Смерть бабусі

– не лише реалізація закону природи, але й соціально обумовлена подія: наступив час таких змін, який не може витримати людина старих устоїв.

Так само цикл життя, хоча й імпліцитно, змальовано в сцені спалення тіла Анабель, коли згадується образ змії: «Кремаційна зала являла собою просторий куб із світлого бетону, всередині якого було розташоване таке ж біле підвищення, реверберація сліпила очі. Струмки гарячого повітря вилися довкола них, схожі на міради дрібнесеньких зміюк» [3:261]. Образ змії з'являється і в сцені поховання матері братів Жанін: «Дорога була суха, кам'яниста, і в усьому цьому, здавалося, був певний сенс. Хижий птах, либонь мишоїд, низько ширяв у повітрі. «Це, певно, зміїний куточок, – зауважив Брюно. Він нахилився й підняв білу з гострими краями каменюку. Перед самісіньким поворотом дороги до входу на цвинтар, ніби на підтвердження його слів, <...> виповзла гадюка» [3:240]. Змія є амбівалентним символом, водночас символізуючи і життя, і смерть. Змія в багатьох архаїчних культурах розглядається як «символ підземного світу й царства мертвих, імовірно, через її прихований спосіб життя в ямках, але також через її уявну здатність до омолодження шляхом скидання шкіри» [1: 96]. Це подвійний символ як любові, так і бажання, символ космогонічний, і символ руйнування. Зображення змії в романі символізує кінець життя, кінець людства.

Мішель Дзержинські позбавлений справжніх людських стосунків. Однак він дуже прив'язаний до своєї бабусі, смерть якої викликає в нього надзвичайно бурхливу реакцію: «Мішель скорчився біля ліжка. Його очі майже вилзли з орбіт. Обличчя не виражало нічого схожого на скорботу чи якесь людське почуття. Лише тваринний низький страх» [3:79]. Бабуся Мішеля померла в 1975 році, після чого хлопець жив один, однак «У 1993 році він відчув потребу в товаристві якоїсь живої істоти, щоб вона вечорами зустрічала його з роботи. Його вибір впав на білу канарку, створіння вкрай полохливе» [3:7–8]. Дві спроби Мішеля випустити птаха з клітки увінчалися невдачею: першого разу канарка «<...> випорожнилася на канапе <...>» [3:8], а другого – взагалі випала з вікна та померла: «Настала ніч. Мішель забрав крихітне створіння, що тремтіло від холоду і страху, припавши до бетонної стінки» [3:8]. Ця сцена відсилає до епізоду в романі, коли батько Мішеля Марк Дзержинські знаходить у страшному безладі свого сина, який ковзається «у калюжах сечі та екскрементів» [3:23]: «Батько взяв його на руки; налякане крихітне створіння тремтіло в його обіймах» [3:23]. Певно, що подальша самотність Мішеля має свої витoki з його жажливого дитинства.

Зустріч із Анабель після двадцяти років розлуки також має відбиток смерті. Адже Мішель і Анабель випадково побачилися в Кресі через смерть рідних: Мішель приїжджає, щоб перепоховати тіло бабусі, а Анабель знаходиться там у зв'язку зі смертю батька.

Мати братів Жанін зустрічає смерть у селі Саорж, яке знаходиться поблизу Ніцци. Цей процес описаний в характерних для меніппеї дивних обставинах. Для того, щоб востаннє побачити матір, Брюно їде із психіатричної лікарні, де він «оселиться назавжди» [3:231]. Чоловік приїжджає неврівноважений і збуджений, цілу ніч він писав листівку під назвою «Солідарність з агнцями, що гинуть». Це було доволі дивним заняттям для людини, близька людина якої знаходиться при смерті. Він говорить про свою матір з відразою, поводить себе досить безглуздо. Коли брати опиняються в кімнаті, де знаходиться Жанін, Брюно починає висловлювати звинувачення в її бік: «Брюно важко опустився на стілець поряд з її ліжком: «Ти лише стара шльондра, – повчально сказав він. – Ти заслуговуєш на те, щоб здохнути»» [3:234]. Такі слова яскраво засвідчують ненависть Брюно до своєї матері. Мішель же навпаки ставиться до ситуації більш спокійно: «Вона хотіла залишатися молодою, ото й тільки, <...>. Вона хотіла спілкуватися з молоддю, а головне – не бачити власних дітей, які б весь час нагадували, що вона належить до старшого покоління. <...> Ти як гадаєш, вона скоро помре?» [3:235]. Однак таким тоном чоловік висловлює свою байдужість до людини, яка повинна бути найріднішою в світі. Для того, щоб ще більше підкреслити відсутність зв'язку зі своїми синами, Жанін навіть змінила своє ім'я на Джейн (англо-американського походження). Можна припустити, що М. Уельбек обирає його для того, щоб акцентувати увагу на всіх негативних аспектах, пов'язаних з подіями, які відбувалися в англо-американському суспільстві в 1968-му році. Таких сильних емоцій Брюно, які описані в розділі, присвяченому смерті Жанін, не зустрічаємо в усьому роману. Гнів чоловіка показано тут із усією силою, що є виправданим. Брюно виглядає як спустошена людина, покинута в дитинстві своїми батьками. Водночас він шукає дружби, співчуття, взаємного кохання, трохи тепла в цьому холодному світі.

Усі ці сцени смерті, описи мертвого тіла провокують питання, що з померлим тілом робити. Останки тіла бабусі Мішеля гробар викидає в мішок, а тіло канарки чоловік у пакеті відправляє у сміттєпровід. Таким чином, змальовуючи жахливі сцени смерті, письменник демонструє порожнечу й реалії людського існування.

Коли М. Уельбек зображує настання нового 2000 року, то також робить акцент на смерті. Брюно в свято знаходиться у психіатричній лікарні,

в якій проживає свої останні дні: «Він не відчував себе нещасним, ліки робили свою справу, і всі бажання в нього були мертвими» [3:267]. Мішель проводить вечір у себе вдома в Ірландії, згадуючи Анабель, бабусю та своє дитинство. Дуже сумний, але досить спокійний перехід до нового тисячоліття: «Всюди на поверхні планети рід людський, натомлений, змучений, без віри в самого себе і власну історію, попри всі незгоди, готувався вступити у нове тисячоліття» [3: 268]. І для того, щоб ще підсилити втому і безсилля людства, М. Уельбек показує іншу сторону життя, день настання нового тисячоліття, змальовуючи ту долю, яка чекає на кожного: «На цвинтарях усього світу нещодавні небіжчики продовжували гнити в своїх могилах, повільно перетворюючись на скелети» [3:267].

М. Уельбек представляє смерть, окрім тілесного (фізичного), також на символічному рівні. Зустрівшись через багато років після розтавання, Мішель і Анабель намагаються відновити свої стосунки, однак «<...> серед самогубного буття західного світу їм не залишається жодного шансу» [3:216]. Такий стан на межі самогубства розповсюджений повсюдно. Помирають людські почуття, гуманність, стосунки закоханих, сімейні цінності, зв'язки в суспільстві.

У пролозі «Елементарних частинок» проголошено основну метафізичну ідею: сучасне суспільство знаходиться в занепаді. Щоб змалювати світ, у якому ми живемо, М. Уельбек використовує слова, які мають негативну конотацію: «нещасливий та буремний час», «на самоті», «в гіркому озлобленні», «байдужість», «жорстокість» [3:3]. Зображення наших часів є далеко не оптимістичним: «Почуття любові, ніжності й людського братерства значною мірою були втрачені; у взаєминах між собою її сучасники показували приклад байдужості, а то й навіть жорстокості» [3:3]. Відчуття неминучої катастрофи, неминучого кінця присутнє протягом усього роману. Воно проявляє себе в персонажах, у зображенні світу, в якому вони живуть, у долі людства. Воно присутнє й у фіналі роману, коли людства вже взагалі більше не існує. У завершенні твору два брати все ж залишаються самотніми, не маючи ні кохання, ні друзів.

Деякі висловлювання в романі можна інтерпретувати як метафору кінця світу: «Першого липня після полудня стояла неймовірна спека; то був один з тих днів, що погано кінчаються: ввечері вибухає гроза, розлякуючи та розганяючи скупчення напівголих тіл» [3:11]. Ця фраза виглядає наче попередження М. Уельбека, що наші часи закінчуються погано, доля людства наближається до кінця.

У романах «Елементарні частинки» яскраво представлена постгуманістична тематика. Як

зазначає І. Скоропанова, в постмодерній літературі спостерігається «тенденція до переоцінки цінностей» [2:181], а також створюється «...нова версія гуманізму – постгуманізм, яка ґрунтується на відмові від спрощення, схематизації та ідеалізації людини, прагнення створити її сучасну модель <...>. Ця нова модель вбирає в себе сферу тілесно-фізіологічного, чуттєвого (включаючи сексуальний аспект), свідомості й без свідомого...» [2:181]. Саме таку модель створює у романах М. Уельбек. Пропонуючи варіанти безсмертного світу, митець змальовує неолюдину. Якщо представникам хіпі не вдалося втілити власні ідеали природним шляхом, слід звернутися до неприродних. Однак письменник, послуговуючись принципами меніппеї, знущається над постгуманістичними ідеалами.

Отже, смерть у романах М. Уельбека втрачає

свій драматизм, вона стає банальним явищем, що є прикметою сучасності. Жанр роману-меніппеї дозволяє письменнику зображувати її водночас серйозно, і з іронією. Проблема подолання смерті й досягнення безсмертя порушується в романах «Елементарні частинки» та «Можливість острова». Звертаючись до постгуманстичної проблематики, М. Уельбек зі скепсисом змальовує існування неолудей, які зрештою відмовляються від безсмертя в пошуках справжнього життя, хоча так і не знаходять свого щастя. Однак, порушуючи проблеми життя – смерті – безсмертя, письменник не вирішує їх, а залишає відкритими, що є характерним для меніппеї. М. Уельбек у своїх романах зображує фізичну смерть (смерть персонажів), а також смерть символічну (смерть кохання, смерть моральних цінностей, занепад західного суспільства).

Література

1. Бидерман Г. Энциклопедия символов : Пер. с нем. / Г. Бидерман ; [общ. ред., предисл. И. С. Свенцицкой]. — М. : Республика, 1996. — 335 с.
2. Скоропанова И. С. Русская постмодернистская литература : новая философия, новый язык / И. С. Скоропанова. — СПб : Невский простор, 2001. — 416 с.
3. Уельбек М. Элементарні частинки [Текст] : роман / Мішель Уельбек; [пер. з фр. Р. В. Мардер; худ.-оформл. І. В. Осипов].— Х. : Фоліо, 2005. — 288 с. — (Література).
4. Bardolle O. La littérature à vif: le cas Houellebecq / Olivier Bardolle. — P : L'esprit Des Péninsules. — 96 p.

УДК 821.111.131. Грин-09.

В. Б. Кальницкая

Харьковский национальный медицинский университет

Принципы организации зачинов и финалов в поздних романах Грэма Грина с повествованием от первого лица

Кальницкая В. Б. Принципы организации зачинов і фіналів в пізніх романах Грэма Гріна з оповіддю від першої особи. Стаття присвячена аналізу смислового зв'язку, що існує між зачинами пізніх романів Грэма Гріна і їх фіналами, які в своєму взаємозв'язку є найважливішими сенсоутворювальними і естетично значущими елементами тексту. Виявлено досить чітко виражену формально-смислову структуру зачинів. Це в першу чергу позначається в прагненні письменника, чітко вираженому в кожному романі, з самого початку представити місце дії, його час і героя. Фінали романів пізнього періоду неодмінно пов'язані з зачинами тематично і змістовно, включають в себе філософсько-етичні міркування і сентенції, які, в свою чергу, перегукуючись з епіграфами, уточнюють, поглиблюють і розширюють зміст романів.

Ключові слова: поетика, композиційна структура, Грем Грін, зачин, фінал.

Кальницкая В. Б. Принципы организации зачинов и финалов в поздних романах Грэма Грина с повествованием от первого лица. Статья посвящена анализу смысловой связи, существующей между зачинами поздних романов Грэма Грина и их финалами, которые в своей взаимосвязи являются важнейшими смыслообразующими и эстетически значимыми элементами текста. Выявлена достаточно отчетливо выраженная формально-смысловая структура зачинов. Это в первую очередь сказывается в стремлении писателя, четко выраженном в каждом романе, с самого начала представить место действия, его время и героя. Финалы романов позднего периода непременно связаны с зачинами тематически и содержательно, включают в себя философско-этические размышления и сентенции, которые, в свою очередь, переключаясь с эпиграфами, уточняют, углубляют и расширяют идейно-смысловое содержание романов.

Ключевые слова: поэтика, композиционная структура, Грэм Грин, зачин, финал

Kalnytska V.B. Structural arrangement of beginnings and endings in later novels by Graham Greene with first person narration. The study deals with the assessment of a semantic relationship between the beginnings and finals in later novels by Graham Greene with first person narration, which in their interrelation are one of the most important sense-bearing aesthetically significant elements. This is primarily demonstrated by the author's intent to give the details regarding the characters, scene and time of the events from the very beginning of the novel. Finals of the later novels are related to the beginnings thematically and substantively and include philosophical and ethical reflections, which, in turn, echoing the epigraphs, clarify, deepen and broaden aesthetic and semantic content of the novels.

Key words: poetics, composition structure, Graham Greene, beginning, ending.

Одним из важнейших элементов вводящей в систему повествования структуры после паратекста является начало (зачин) романа – первые строки, первый абзац или несколько начальных абзацев. Их роль состоит в том, чтобы дать первичную информацию о тексте и побудить читателя к дальнейшему знакомству с ним, заключить, по выражению В. Жува, «соглашение с читателем» [7, р. 16]. Роль открытого приглашения к чтению, как правило, выполняет авторское предисловие, вариантом которого у Грина выступают его посвящения-обращения. Первые же строки романа – это скорее имплицитное приглашение, задача которого заключается в том, чтобы ответить на три основных вопроса предлагаемой истории: кто? где? когда?, то есть сообщить читателю, кто является главным героем истории, где и когда она происходит.

Рассмотрим с точки зрения этой стратегии повествования зачины послевоенных романов Грина в их соотносительности с финалами. Сначала обратимся к группе романов, в которых повествование ведется от первого лица:

«Конец одного романа» (1951) начинается так:

«У повести нет ни начала, ни конца, и мы произвольно выбираем миг, из которого смотрим вперед или назад. Я говорю "мы" с не должной гордостью писателя, которого (если замечали) хвалили за мастерство; а выбрал я, своей волей выбрал темный январский вечер 1946 года, Коммон, Генри Майлза в потоках дождя – или образы эти меня выбрали? По законам моего ремесла прилично, правильно начать отсюда, но если бы я верил хоть в какого-то бога, я бы поверил и в руку, которая тронула меня за локоть, и в голос, сказавший: "Заговори с ним, он тебя не видит".

И впрямь, почему я с ним заговорил? Если "ненависть" – не слишком сильное слово для нас, людей, я ненавидел и его, и жену его Сару. Наверное, после этого вечера он возненавидел

меня, как ненавидел иногда жену и того, другого, в которого мы, на наше счастье, не верили. Так что это рассказ скорее о ненависти, чем о любви, и если я похвалю Генри или Сару, можете мне верить – я пишу наперекор себе, ибо горжусь как писатель, что предпочитаю посильную правду даже своей непосильной ненависти» [1, с. 6].

Всего в двух абзацах Грин, следуя своей эстетике представления места, времени и героя в самом начале повествования, четко обозначил пространственно-временные параметры истории (темный январский вечер, Коммон), героев (Генри Майлз, его жена Сара, сам повествователь, являющийся профессиональным писателем) и характер самой истории (рассказ скорее о ненависти, чем о любви, о ненависти повествователя и к Генри, и к Саре, а также о ненависти Генри к своей жене и к какому-то загадочному «другому», и, предположительно, о возросшей ненависти Генри к рассказчику). Более того, здесь заявлена и позиция самого рассказчика к истории и к ее участникам – явное предубеждение, отмеченное печатью ненависти и противящееся возможной похвале, случайное проявление которой рассказчик готов поставить себе в писательскую заслугу. То есть, здесь не только представлена ситуация, предшествующая рассказу, но и задана эмоциональная тональность рассказа – ненависть, порожденная какой-то историей, участниками которой являются четверо человек. Тональность эта подчеркнута и тремя выразительными штрихами: темный январский вечер, Генри Майлз в потоках дождя, просящий рассказчика о моральной поддержке и помощи.

Поведенная далее история любви как история преобразования героя, приведшая его, говоря словами Э. Фромма, от разрушительного модуса обладания (эгоистическое стремление безраздельно владеть Сарой, подчинив ее телесно и духовно) к модусу бытия, завершается выразительной

картиною фінала, где герой, потерявший любимую, не только избавляется от ненависти к ней и к ее мужу, но и, проявляя чувства сострадания, солидарности и альтруизма, берет последнего под свою опеку:

«Я положил руку Генри на рукав – поддержал его, я должен быть сильным за нас двоих, а он еще не понял своего горя.

– Я только этих прогулок и жду, – сказал он.

В начале я писал, что это книга о ненависти, и, направляясь рядом с Генри к вечернему нашему пиву, я нашел слова, которые, кажется, отвечали этому зимнему духу: "Господи, Ты сделал достаточно, Ты много отнял от меня, я слишком устал, слишком стар, чтобы учиться любви, оставь же меня в покое!" [1, с. 154]

Внешне финал романа как бы парадоксально противоостоит его началу: заявленная история о всепоглощающей ненависти оказывается в итоге историей драматически напряженной любви, преображающей героя и поднимающей его к подлинной человечности, однако это не совсем так. Во-первых, финал тесно соотнесен с зачином кольцевой композицией: те же герои, та же ситуация, когда один из них нуждается в поддержке, те же ключевые понятия «ненависть», «любовь». Но если в зачине ненависть была заявлена как разрушительно-агрессивное начало, как всепоглощающее чувство, то в финале она снимается пережитыми страданиями и осознанием своей неправоты в безрассудно эгоистическом отношении к самоотверженно и преданно любившей его женщины. На смену ненависти приходит глубоко человеческое чувство сострадания к горю другого человека и искреннее желание поддержать его. Во-вторых, эта кажущаяся парадоксальность гармонически соответствует эпиграфу, также содержащему в себе смысловой парадокс: в сердце человеческого есть места, которых еще нет.

Типологически близок зачину «Истории одного романа» и зачин следующего романа Грина *«Тихий американец»* (1955):

«После ужина я сидел у себя в комнате на улице Катина и дожидался Пайла. Он сказал: "Я буду у вас не позже десяти", – но когда настала полночь, я не смог больше ждать и вышел из дома. У входа, на площадке, сидели на корточках старухи в черных штанах: стоял февраль, и в постели им, наверно, было слишком жарко. Лениво нажимая на педали, велорикша проехал к реке; там разгружались новые американские самолеты и ярко горели фонари. Длинная улица была пуста, на ней не было и следа Пайла.

«Конечно, – сказал я себе, – его могли задержать в американской миссии, но тогда он непременно позвонил бы в ресторан: он ведь дотошно соблюдает приличия». Я повернул было

назад к двери, но заметил, что в соседнем подъезде стоит девушка. Я сразу ее узнал, хоть и не мог разглядеть лица, а видел только белые шелковые штаны и длинную цветастую кофту. Она так часто ждала моего возвращения в этот самый час и на этом самом месте.

– Фуонг, – окликнул я ее. Это значило Феникс, хотя ничто в наши дни не похоже на сказку и не возрождается из пепла. Она мне ничего не сказала, но я знал, что она ждет Пайла. – Его нет» [5, с. 7].

Здесь также даны время и место, предшествующее началу рассказываемой истории (поздний февральский вечер после ужина; комната на улице Катина где-то в Юго-Восточной Азии, о чем говорит упоминание о велорикше и о февральской жаре; рассказчик, безрезультатно ожидающий назначенного прихода некоего Пайла; девушка по имени Фуонг (Феникс), тоже ожидающая в соседнем подъезде того же самого Пайла). Начало тревожное и интригующее: два человека, обеспокоенные непоявлением Пайла в условленном месте и в условленное время; рассказчик, выходящий из дома в поисках Пайла, и его загадочное сообщение девушке о том, что Пайла нет. Сообщение, которое может быть истолковано в двух смыслах: в том, что того, о ком идет речь, здесь нет, и в том, что его вообще уже нет. Фактически, начало романа проецирует и любовную (рассказчик – Фуонг – Пайл), и детективную историю, основные герои и место которой обозначены в трех коротких абзацах.

Финал романа завершается сценой, которая возвращает читателя к его началу: те же два героя, рассказчик и Фуонг, но не отчужденные, как в начале, а составляющие счастливую семейную пару. Упоминается, как и в зачине, тот же Пайл:

«Напротив, на книжной полке, словно портрет молодого человека с короткой стрижкой и черной собакой у ног, стояла «Миссия Запада». Теперь уж Пайл никому не причинит вреда». Далее идет разговор рассказчика с Фуонг о Пайле, в котором он пытается выяснить, не скучает ли она по нему, в какой-то мере ревнует Фуонг к Пайлу.

Завершает роман следующий пассаж, углубляющий нравственно-этическую проблематику романа: «Я думал о том первом дне, когда Пайл сидел подле меня в «Континентале», с тоской поглядывая на аппарат для содовой воды в кафе-молочной напротив. После его смерти все пошло у меня гладко. Но как бы я хотел, чтобы существовал тот, кому я мог бы выразить всю свою горечь» [5, с. 187].

Примечательно, что отличительная по эмоциональному настрою от зачина картина финала (там – неопределенность, отчужденность и тревога, здесь – умиротворение, согласие и покой), смылосодержательно дополняется виртуальным присутствием мертвого Пайла: о нем говорится в

начале, середине и в конце заключительного эпизода. Этим подчеркивается, на наш взгляд, как благотворность для судьбы рассказчика совершенного им акта справедливости – устранения человека, несущего зло мирным людям, так и мучительная для его сознания и совести необходимость подобного акта.

Принцип обстоятельного воссоздания предшествующей рассказу картины, дополненный элегическими размышлениями повествователя, сохраняется и в романе *«Комедианты»* (1966):

«Когда я перебираю в памяти серые монументы, воздвигнутые в Лондоне полузабытым героям былых колониальных войн, – генералам на конях и политическим деятелям во фраках, которых и подавно никто не помнит, мне не кажется смешным скромный камень, увековечивший Джонса по ту сторону Международного шоссе, которое ему так и не удалось перейти, в далекой от его родины стране, – впрочем, я и по сей день не знаю, где была его родина. Но он жизнью заплатил за этот памятник – пусть и против своей воли, – а вот генералы обычно возвращаются домой невредимыми, и если платят за свои памятники, то лишь кровью своих солдат; что же до политиков – кого интересуют мертвые политики, кто помнит, за что они ратовали при жизни? Свобода торговли меньше интересует людей, чем война с племенем ашанти, правда, лондонские голуби не разбираются в таких тонкостях. Exegi monumentum. И когда мое своеобразное ремесло приводит меня на север, к Монте-Кристи, я, проезжая мимо этого камня, горжусь тем, что его воздвигли не без моего участия» [2, с. 207].

Во втором абзаце рассказчик сообщает читателю, когда и где произошло его знакомство с Джонсом, а равно и с другим основным персонажем романа – Смитом. Читатель узнает и о социальном статусе повествователя: он хозяин пустышей гостиницы на Гаити, куда он и плывет на грузовом судне «Медея».

Финал «Комедиантов» смыкается с началом романа, возвращением рассказа к Джонсу (через сновидение повествователя, что придает финалу еще большее смысловое значение: само подсознание рассказчика свидетельствует о значимости поступка Джонса – смерть ради других). Показательно также, что завершающий повествование сон снится рассказчику после получения им прощального письма, своего рода духовного завещания, доктора Мажю, в котором тот умоляет рассказчика не быть равнодушным и не отвергать «веры вообще», ибо «всегда есть другая вера взамен той, которую мы теряем» [2, с. 480]. Размышляя после письма о человеке, утратившем чувство служения долгу, неспособным любить и даже грешить, он вспоминает из своего

детства поучение католических наставников о том, что одно из испытаний веры заключается в готовности за нее умереть, что приводит его к вопросу: «Но за какую же веру умер Джонс?». И далее следует завершающий роман сон:

«И неудивительно, что в ту ночь мне приснился Джонс. Он лежал рядом со мной на высохшей равнине среди голых скал и говорил:

– Не просите меня найти воду. Я не могу. Я устал, Браун, устал. После семисотого представления я иногда забываю свои реплики, а их у меня всего две. Я сказал ему:

– За что вы умираете, Джонс?

– Такая уж у меня роль, старик, такая у меня роль. Но в ней есть забавная реплика. Слышали бы вы, как хохочет весь зал, когда я ее произношу. Особенно дамы.

– Что же это за реплика?

– В том-то и беда, что я ее забыл.

– Джонс, вы должны ее вспомнить.

– Вспомнил. Я должен сказать – вы только поглядите на эти проклятые камни! – «Подходящее местечко!» – и все хохочут до упаду. Тогда вы говорите: «Для чего? Чтобы задержать этих ублюдков?» – А я отвечаю: «Нет, совсем для другого» [2, с. 480].

Отчетливо просматривается типология гриновского зачина и в романе *«Путешествия с моей тетушкой»* (1969): «Впервые я познакомился с тетушкой Августой, когда мне было за пятьдесят, на похоронах моей матери. Матушка немного не дожила до восьмидесяти шести, а тетя Августа была лет на десять-двенадцать моложе. К этому времени я уже два года как оставил свою банковскую должность, получив приличную пенсию и умеренно ценный подарок. Наш банк влился в Вестминстерский банк, и филиал, где я служил, был за ненадобностью ликвидирован. Все вокруг полагали, что мне необыкновенно повезло, но я, честно говоря, не знал толком, чем себя занять. Я не был женат, привык вести уединенный образ жизни, и у меня не было никаких особых пристрастий – разве что разведение георгинов. Поэтому похороны матери внесли некоторое оживление в мое однообразное существование.

Отец мой умер сорок с лишним лет тому назад. Он был строительным подрядчиком и отличался какой-то патологической сонливостью: в любое время дня он мог уснуть в самом неожиданном месте. Это выводило из себя матушку, женщину весьма энергичную, и она положила себе за правило всякий раз разыскивать его и будить» [4, с. 202].

Как видим, здесь буквально с первых строк представлен герой, охарактеризованный и в возрастном, и в социальном и в поведенческо-психологическом плане (ему за пятьдесят, он

банковский служащий на пенсии, ведущий размеренный образ жизни, без каких-либо увлечений, кроме разведения георгинов), описаны все его близкие (мать, отец и тетушка), время и место (похороны матери в крематории).

Начало повествования предельно спокойное и размеренное, но в то же время и интригующее: тетья, впервые за пятьдесят лет представшая перед рассказчиком в ситуации похоронного обряда; упоминание об отце, отличавшемся «патологической сонливостью», которая побуждала мать героя, «женщину весьма энергичную», постоянно пребывать в поисках уснувшего мужа, – все это в контексте дальнейшего развития сюжета и финала делает зачин действительно четко организованной проекцией и событийного, и смыслового уровней. Интерес тети, проявленный к одинокому племяннику, коренным образом изменивший его жизнь и вовлекший его в немислимые им ранее авантюры, приводит его к парадоксальному открытию: похороненная им мать вовсе не его биологическая мать, а подлинной матерью является ее сестра – тетушка Августа:

Типологии финалов этой группы романов отвечает и завершение романа «Путешествия с моей тетушкой»: в последних двух абзацах присутствуют, как и в зачине оба главных героя – рассказчик Генри и его тетушка, оказавшаяся его матерью, а также сообщение о нынешнем положении рассказчика. Но как изменился его жизненный уклад и его интересы! Из холостяка, который вел уединенный образ жизни и интересовался лишь разведением георгинов, он превращается в активного предпринимателя-контрабандиста, помолвленного с пятнадцатилетней дочерью начальника парагвайской таможни благодаря международному авантюристу Висконти, давнему любовнику его тетушки-мамы. И хотя Висконти становится причиной гибели прежнего любовника тетушки – забавного и трогательно простодушного негра Вордсворта, к которому рассказчик испытывал искреннюю симпатию, у него, как он сам признается, нет времени «размышлять о бедном Вордсворте». И далее: «Мистер Висконти не нажил еще состояния, и импорт-экспорт отнимает у меня все больше времени. У нас бывают периоды взлетов и падений, так что фотографии, сделанные во время нашего, как мы называем, великого приема, где запечатлены высокопоставленные гости, не раз оказывали нам услугу. «Дакота» теперь принадлежит нам целиком, поскольку нашего партнера случайно застрелил полицейский из-за того, что тот не умел объясняться на гуарани. И теперь все свободное время я трачу на изучение этого языка. В следующем году дочери начальника таможни исполняется шестнадцать лет, и я женюсь на ней.

Союз наш одобрен мистером Висконти и ее отцом. Между нами, конечно, большая разница в возрасте, но она нежное и послушное создание, и теплыми благоухающими вечерами мы читаем с ней вместе Браунинга:

Бог в своих небесах,

И в порядке мир» [4, с. 458-459].

Элегический финал романа связан с зачином своеобразным смысловым парадоксом: экстравагантная Августа, которую рассказчик в течение пятидесяти лет считал своей тетушкой, оказывается его настоящей матерью, а закоренелый домосед под ее влиянием обретает вкус к авантурным приключениям и становится по сути дела контрабандистом под покровительством властных структур, что вполне соответствует авторской стратегии комедийно-юмористического произведения.

В типологию зачинов гриновских романов с повествованием от первого лица вписывается и начало романа «Доктор Фишер из Женевы или Ужин с бомбой» (1980). Здесь также писатель уже в первом абзаце романа [см.: 2, с. 483] обозначает героя с точки зрения его социального статуса (письмоводитель и переводчик на шоколадной фабрике) и его антагониста (швейцарского миллионера, разбогатевшего на зубной пасте «Букет Зуболюба»), место действия (Женева и пригород Женевы Веве), эмоциональную атмосферу (ненависть) и причину этой ненависти (не богатство миллионера, а его высокомерие и презрение ко всем и всему на свете, даже к своей дочери). Начало романа недвусмысленно проецирует суть дальнейшего конфликта как конфликта нравственно-этического противостояния мелкого служащего и могущественного миллионера, который завершается в финале крахом последнего и примирением с жизнью главного героя:

«Иногда я пью кофе с мсье Стайнером – он не пьет спиртного. Он рассказывает о матери Анны-Луизы, и я его не прерываю. Я даю ему выговориться, а сам думаю об Анне-Луизе. Враг наш мертв, и ненависть наша умерла вместе с ним, оставив нас с нашими столь разными воспоминаниями о любви. Жабы все еще живут в Женеве, и я стараюсь как можно реже бывать в этом городе. Однажды возле вокзала я встретил Бельмона, но мы не заговорили. Я много раз встречал и мистера Кипса, но он меня не видит, уставясь взглядом в тротуар, а единственный раз, когда я столкнулся с Дином, он был слишком пьян чтобы меня заметить. Только миссис Монтгомери раз подвернулась мне в Женеве и весело окликнула меня из двери ювелирного магазина: "Не может быть, да это ж вы, мистер Смит!" – но я сделал вид, что не слышу, и поспешил дальше, на свидание с покупателем из

Аргентини» [2, с. 572].

Завершающий группу романов с «Я-повествованием» роман «Капитан и враг» (1988) не является исключением относительно устойчивости типологической парадигмы гриновских зачинов. Здесь налицо все характерные элементы начальной части повествования: двадцатидвухлетний герой, вспоминающий свой двенадцатый день рождения, решительно изменивший его жизнь школьного изгоя; его будущий наставник, заменивший ему отца, Капитан; место завязки дальнейших событий – школьный двор, герой, убегающий от своих преследователей и сталкивающийся с директором и Капитаном, который выиграл мальчишку у его отца в трик-трак и пришел его забрать [см.: 3, с. 255].

Финал, как и в предыдущих романах, возвращает читателя к зачину, но, в отличие от них, герои «Капитана и врага» присутствуют в нем лишь виртуально: оба они мертвы. В других романах обычно исчезает лишь один из героев. Финал здесь подается от безличного повествователя. Начальник панамской разведки (развязка романа происходит в Панаме, куда к Капитану прибывает рассказчик, утаивший от него смерть его возлюбленной), в руки которого попала оставленная рассказчиком в номере гостиницы рукопись своего романа. Поскольку в рукописи, кроме истории взаимоотношений Капитана и рассказчика, речь шла и о мистере Квигли, американском разведчике, разыгрывающем перед рассказчиком роль финансового корреспондента и друга Капитана, полковник Мартинес полагает забавным передать ее кубинцам, где она, будучи напечатанной, может получить премию «как лучшая книга по американскому шпионажу» [3, с. 388]. В то же время его беспокоит другой аспект рукописи: в ней несколько раз упоминается имя Кинг-Конг, за которым скрывается, как он считает, некая важная фигура американской разведки или же шифровальное слово, во всяком случае, «единственный ключ, которым мы располагаем» [3, с. 388]. Финальная фраза романа: «Главный вопрос остается – что такое или кто такой Кинг-Конг» [3, с. 388], переводит повествование в комический регистр, что представляется, на первый взгляд, нелогичным в свете трагической гибели Капитана и последовавшей затем гибели повествователя.

Однако в романе есть еще один финал, предшествующий этой фразе. И именно через него она тесно сопряжена с общей идеей романа – проблемой различения добра и зла, которая оказалась не под силу рассказчику, не сумевшему разглядеть в своем приемном отце и наставнике Капитане главное его качество – доброту, отзывчивость на чужую беду, способность любить и заботиться о любимой. Его душевная черствость и предельный эгоизм стали причиной смерти Капитана, лишь после которой ему начала

приоткрываться глубокая человечность его приемного отца, но жизнь рассказчика, собравшегося «пойти за собственными мулами, груженными золотом в поисках собственного будущего» [3, с. 383], обрывается в автокатастрофе по дороге в аэропорт. Перед этим в тексте трижды упоминается Кинг-Конг, громадная горилла из американского фильма, на который повел его Капитан. Сначала он вспоминает, как спросил Капитана, почему преследуемый полицией Кинг-Конг не бросает девушку, которую несет, ведь она тяжелая и мешает ему убежать, и как Капитан ему ответил: «Он же любит ее, малыш, неужели тебе это непонятно?» [3, с. 382]. Затем он обнаруживает это имя в последнем письме Капитана, по всей видимости, адресованном ему и, наконец, он удивляется странному совпадению: они оба почти одновременно вспомнили о Кинг-Конге. В контексте первого финала Кинг-Конг предстает метафорой любви и привязанности присущей Капитану, но так и не испытанной, и не понятой рассказчиком. Второй, комедийно-юмористический финал, думается, введен Грином, чтобы еще больше подчеркнуть трагическую бессмысленность эгоистически-бездуховной философии жизни человека, которую исповедует рассказчик.

Таким образом, анализ поэтики зачинов и финалов поздних романов Грина как важнейших смыслодержателей и эстетических элементов художественного текста позволяет сделать вывод о том, что они имеют достаточно отчетливо выраженную формально-смысловую структуру (непрерывное наличие в зачине каждого романа более или менее обстоятельных данных о герое/героях, месте и времени событий); соотносимость финалов с зачинами, которая выражается в том, что в них всегда присутствуют заявленные в зачинах герои, а в случае их гибели – упоминание о них, что придает повествованию завершенность и целостность одновременно, актуализирует, уточняет и расширяет связанные с героями философско-этические и нравственно-религиозные смыслы. О принципиальной важности зачинов в повествовательной структуре своих романов говорил и сам писатель. Так, в одном из интервью он заметил: «...Начать роман – для меня это как в самолете, когда он разбегается перед взлетом. Только оторвавшись от земли, веришь, что долетишь – допишешь книгу. Бывает, взлет надолго затягивается! Когда я писал «Почетного консула» ... думал, так никогда и не дождусь ощущения – что уже в воздухе. Знал, каким будет конец книги, последние страницы стояли перед глазами, а вот оторваться от земли, казалось, я так и не смогу» [6, с. 231].

Это высказывание писателя, думается, является еще одним подтверждением не только программирующей и смыслообразующей роли

начал в его романах, но и элементом, органически связанным с финалом повествования и придающим повествованию художественно-эстетическую завершенность.

Литература

1. Грин Г. Конец одного романа / Грэм Грин; [пер. с англ. Н. Трауберг] // Иностранная литература. – 1992. – №6. – С. 146–226.
2. Грин Г. Наш человек в Гаване; Комедианты; Доктор Фишер из Женевы или ужин с бомбой: Романы / Грэм Грин; пер. с англ. – М.: Эй-Ди-Лтд, 1994. – 574 с.
3. Грин Г. Почетный консул; Капитан и враг; Монсеньор Кихот: Романы / Грэм Грин; Пер. с англ. – М.: Эй-Ди-Лтд, 1994. – 558 с.
4. Грин Г. Стамбульский экспресс; Путешествия с моей тетушкой: Романы / Грэм Грин; пер. с англ. – М.: Эй-Ди-Лтд, 1994. – 462 с.
5. Грин Г. Тихий американец: Роман / Грэм Грин. Перев. с англ. Е. Голышевой и Б. Изакова. – М.: Иностран. лит., 1956. – 190 с. [Послесловие. А. Аникст. Грэм Грин и его роман «Тихий американец»]. – С. 181–189.
6. Стояновская Е. После ужина с бомбой. Грэм Грин / Евгения Стояновская // Иностранная лит. – 1982. – №9. – С. 230–235.
7. Jouve V. Poétique du roman / Vincent Jouve. – [2e ed.]. – P.: Armand Colin, 2007. – 238 p.

Інтертекстуальні та інтермедіальні зв'язки у літературі ХХ–ХХІ ст.

УДК 821.161.1

Т. А. Пахарева

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

Проблема дегуманизации культуры в киносценарии Л. Лунца «Восстание вещей»

Пахарева Т. А. Проблема дегуманизации культуры в киносценарии Л. Лунца «Восстание вещей». В статье проанализирована интертекстуальная составляющая киносценария Л. Лунца «Восстание вещей» и выявлена специфика воплощения Лунцем проблемы дегуманизации культуры в сопоставлении с символистами, футуристами, с авторами 1920-х гг., близкими кругу «Серапионовых братьев» (Е. Замятин), а также с некоторыми киноконтекстами (Ф. Ланг, Дзига Вертов). Прослежена логика реинтерпретации Лунцем мотивов «машинного порядка» и «урбанистического апокалипсиса», выявлена специфика переосмысления сюжета «восстания вещей», а также проблемы «нового человека», актуализированной в советском идеологическом пространстве 1920-х гг.
Ключевые слова: дегуманизация, утопия/антиутопия, машинный апокалипсис, кинематограф.

Пахарева Т. А. Проблема дегуманізації культури у кіносценарії Л. Лунца «Восстание вещей». У статті проаналізовано інтертекстуальну складову кіносценарію Л. Лунца «Восстание вещей» і виявлено специфіку втілення Лунцем проблеми дегуманізації культури у співставленні з символістами, футуристами, авторами 1920-х рр., наближеними до кола «Серапіонових братів» (Є. Зам'ятін), а також з деякими кіноконтекстами (Ф. Ланг, Дзига Вертов). Простежено логіку реінтерпретації Лунцем мотивів «машинного порядку» й «урбаністичного апокаліпсису», виявлено специфіку переосмислення сюжету «повстання речей», а також проблеми «нової людини», актуалізованої у радянському ідеологічному просторі 1920-х рр.
Ключові слова: дегуманізація, утопія/антиутопія, машинний апокаліпсис, кинематограф.

Pakhareva T. A. The problem of cultural dehumanization in L. Lunts' script "The Things' Insurrection". In the article we analyze the intertextual part of L. Lunts' script "The Things' Insurrection" and find the specificity of Lunts' personalization of the cultural dehumanization in comparison with symbolists, futurists, the authors of 1920th who were close to Serapion brothers group (E. Zamyatyn). The problem of dehumanization in Lunts' script is also compared with some cinema contexts (F. Lang, Dziga Vertov). Furthermore, we trace the logic of Lunts' reinterpretation of the motives of "machine order" and "urbanistic apocalypse". We reveal the specificity of the rethinking of the plot about "things' insurrection" as well as the problem of "the new man" which is made of current interest in the Soviet ideological space of 1920th.
Key words: dehumanization, utopia / dystopia, a machine apocalypse, the cinema.

Над киносценарием, получившим название «Восстание вещей», Л. Лунц работал летом 1923 г. В письме А. М. Горькому от 26 июня он говорит об этой вещи как о ближайшем замысле: «У меня масса литературных планов. <...> В первую голову огромный киносценарий. “С философией”». [8:121]. А 10 июля в письме «Серапионовым братьям» уже сообщает: «Кончаю гигантский и гениальный сценарий» [8:128].

Вкратце, сюжет этой вещи таков. Действие происходит в типично антиутопических

декорациях – на условной Островной Республике, представляющей собой индустриальное пространство бетонных мостовых, фабричных труб и гигантских домов, в 1970-м году. Гениальный физиолог профессор Шедт, ранее расшифровавший язык животных, овладевает секретом языка неодушевленных предметов, причем, достигает возможности не только коммуницировать с любой вещью, но и повелевать вещами. Жизнь вещей представляется Шедту воплощением идеального порядка, в отличие от наполненной хаосом, спонтанной жизни людей. Шедт задумывает осуществить с помощью вещей апокалипсис в

своей стране: в результате восстания вещей все люди в Республике должны погибнуть; в живых планируется оставить только дочь Шедта Катриону (которую он воспитал так, что ей неведомы эмоции и чувства, вследствие чего она больше напоминает робота, чем живого человека) и студента по имени Преббл, которому предназначено вместе с Катрионой дать жизнь новой, более совершенной породе людей-«машин». Преббл Шедт передает и знание языка, с помощью которого можно повелевать вещами. В итоге апокалипсис осуществляется, но новая жизнь не возникает – без людей приходит в упадок мир обращенных на себя самих вещей, а Катриона в процессе общения с Пребблем очеловечивается, но не выдерживает силы человеческих чувств и умирает. Проект Шедта проваливается, Островная Республика снова заселяется людьми, а уже состарившегося Преббля, рассказывающего о том, что было, принимают за сумасшедшего. Единственным доказательством истинности его рассказов становится трость, унаследованная им от Шедта, которая в финале пьесы послушно ползет к Пребблю на его свист, вызывая немое изумление окружающих.

В переписке Лунца нет свидетельств о поисках возможности экранизировать эту вещь, так что можно говорить о том, что выбор жанра киносценария не был связан с некими практическими кинематографическими планами писателя. Скорее, обращение к форме сценария было продиктовано общим для «серапионов» и ярко проявленным у Лунца заинтересованным вниманием к кинематографу как эволюционному резерву литературы – источнику ее динамизации, обновления сюжетности и композиционных приемов (в том же 1923 г., в феврале Лунц пишет из Петрограда Горькому как раз о своем увлечении кинематографом: «...мое очередное увлечение: «кинематограф». Сюда навезли массу заграничных фильмов, и я утопаю в блаженстве. Вот где – динамическое искусство! [8:94]).

Исходя из литературоцентричных планов Лунца, логично его сценарий рассмотреть, прежде всего, в литературном контексте эпохи и выявить его диалогические отношения с, прежде всего, символистскими и футуристическими текстами, в круг которых может быть вписан этот киносценарий. В силу очевидности, оставляем в стороне разговор о генетической связи «Восстания вещей» с научно-фантастической литературой к. XIX – нач. XX в. – прежде всего, с Г. Уэллсом и, отчасти, с К. Дойлом – но упомянем гофмановский исток ряда образов сценария Лунца: именно в цикле «Серапионовы братья» находится новелла «Автоматы», в которой есть образ чудаковатого (как и лунцевский Шедт) профессора Икс, «повелевающего» механизмами и, очевидно, сумевшего проникнуть и в недоступные тайники

природы (музыка, которую Икс извлекает из деревьев и воздуха, переключается с владением Шедтом языком животных и вещей). А образ девушки-автомата, механической куклы, в которую влюбляется герой, и ее создателя-«отца» – также эксцентричного профессора Спаланцани – встречаем в «Песочном человеке». Эти переключки позволяют предположить, что «серапиону» Лунцу важно было сохранить в своем произведении живую и осязаемую связь с «патрональным» претекстом Гофмана, однако содержание сценария Лунца, как увидим, полностью обращено в современный контекст.

Наиболее общим понятием, объединяющим сценарий Лунца с целым рядом текстов его времени, в которых так или иначе звучит тема «восстания вещей», будет понятие дегуманизации. Уже в литературе начала века современный мир, наполненный машинами – движущимися, выполняющими «человеческие» производственные функции, наполняющими пространство новыми звуками – воспринимается как мир эмансипированных от человека вещей, словно обретших собственную волю и собственный разум. Этот мир заживших своей жизнью неодушевленных предметов нередко осмысливается как потенциально (или уже явно) опасный и враждебный, так как из-за него человек перестает быть мерой всех вещей – новые скорости, новая машинная оптика задают новую, уже не человеческую меру пространства и времени, механические формы жизни вытесняют формы природные, и человек воспринимает эту новую реальность как отчуждающую его.

В русской литературе системно эту проблему начинают художественно осмысливать и мифологизировать символисты. И прежде всего, пространством дегуманизации предстает у них современный город, антиприродная, искусственная жизнь которого мифологизируется в духе «диаволического урбанизма» (А. Ханзен-Леве). Этот мотив «города-спрута» настолько распространен в символизме, что в последующих текстах не всегда легко выявить конкретные переключки – кажется, что и футуристы, и авторы антиутопий, и Лунц в своем киносценарии обречены на аллюзивность по отношению ко всему символистскому «макротексту», а не к его отдельным составляющим. Однако, представляется, что киносценарий Лунца ведет диалог не только с символизмом в целом, но и с некоторыми конкретными его текстами. Так, описание Островной Республики четко соотносится с соответствующим фрагментом статьи Андрея Белого «Город». У Белого: «Там колыхалась златотекущая нива. И вот на них легла лапа паука с бесчисленными прилегающими станциями. ...открылись черные луки, съели все зерно, все

зерно. <...> Мозг земли – город, окруженный кольцом товарных вагонов. Он пожирает землю, чтобы выбросить из себя многоэтажный блеск домов, сотни фабричных труб и яркие электрические солнца» [1:168-169]. В сценарии Лунца герой описывает мир своего детства словно по антитетичной «канве» Белого, лишь обнажая ее, лишая символистской метафоры (ниже курсивом выделены титры, а обычным шрифтом – описание изображения на экране): *«Дым наших очагов. Фабричные трубы. Клубы дыма. Наши поля. Гигантские элеваторы в гавани. Выкачивают из трюма зерно. Наши леса. Пароходы с лесом. Наша земля. На экране стремительно проносятся бетонные мостовые»* [5:269].

У Андрея Белого в той же статье выразительно разработана и тема урбанистического апокалипсиса как порабощения и уничтожения всего живого мертвыми вещами и механизмами: «Вот улица. Яркие перья покрашенных дам, вопль автомобилей, красных драконов, бешено мчащих великих блудниц в огне сверкающих вывесок. <...> И бегут, бегут – в призрачных городах призрачные люди – бегут: бегут в могилу. Смерть, склонясь к великой блуднице, часто обгоняет их на автомобиле, поднося пенсне лайковой перчаткой к своему безносому черепу. <...> Теперь можно сказать про город словами Апокалипсиса: «И поклонились зверю, говоря: кто подобен зверю сему и кто может сразиться с ним?.. И дана была ему власть над всяким коленом и народом, и языком и племенем. И поклонятся ему все живущие на земле, которых имена не написаны в книге жизни» [1:269, 271].

Объявленный 28 августа 1970 г. конец света в Островной Республике у Лунца не только продолжает столь выразительно артикулированную Белым тему урбанистического апокалипсиса, но и разрабатывает ее с опорой на ключевой образ этого апокалипсиса у Белого – автомобиль. В «Восстании вещей» предтечей грядущего уничтожения людей вещами становится «взбесившийся» автомобиль с новобрачными. Он сначала отказывается повиноваться, затем подминает под себя шофера, потом давит людей в толпе, далее начинает погоню за оказавшимся тут же Пребблем, загнав его на фонарный столб, и, наконец, убивает новобрачных, когда они делают попытку выбраться наружу. Сцена заканчивается гибелью этого автомобиля под направленными на него броневидами военных и оплакиванием погибшей машины Шедтом. Это второй эпизод сценария, озаглавленный «Буревестник» (игровую отсылку к Горькому не комментируем, хотя она приобретает определенное ироническое обаяние в контексте регулярной переписки Лунца с «буревестником революции» в период работы над сценарием), и автомобиль выступает его главным героем. Такая сюжетно-композиционная выделенность автомобиля из

остального вещественного ряда сценария Лунца превращает именно автомобиль в титульный образ «конца света» в Островной Республике, подобно тому, как автомобиль является титульным образом «урбанистического апокалипсиса» в статье Белого: «Город, съевший поля, стянувший к себе все богатства земные – только автомобиль, висящий в пустоте. Кругом мчится дождь электрических светочей, горящих на вывесках. Но это – дождь метеоров, перерезающих эфир. А возница – смерть в цилиндре – скалит на нас свои зубы и мчит» [1:270].

Ю. Г. Цивьян установил кинематографические источники этого автомобиля Белого, мчащегося в космической пустоте (в частности, фильм У. Пола «?» шофер» (1906 г.)), и в числе кинотекстов, которые упоминает ученый, есть фильм Ж. Мельеса «Путешествие через невозможное» (1904 г.), в котором автомобиль, пробив стену дома, «давит сидящих за столом людей» [9:113]. Агрессивно ведущая себя по отношению к людям машина здесь уже сближается с автомобилем у Лунца. Автомобиль у Лунца, таким образом, входит в общий контекст не только с демоническими авто символистов (к которым, естественно, нужно добавить и блоковский «мотор» из «Шагов командора»), но и с киносюжетами, в которых фигурирует самостоятельно и угрожающе действующая машина.

С символизмом можно связывать и генеалогию образа Катрионы как нового воплощения «вечной женственности». Совершенная красота и полное (до определенного момента) бездушие выводят ее за пределы человеческого, подобно тому, как определял природу своей «незнакомки» А. Блок: «...красавица кукла, синий призрак, земное чудо. <...> Это дьявольский сплав из многих миров...» [2:430]. «Дьявольским сплавом» человеческого и машинного миров является и Катриона, становясь не только вариантом символистской диаволической мертвой псевдо-красоты, но и предшественницей «красавицы куклы» Корриды Эль-Бассо из «Серого автомобиля» А. Грина (женщины, в которой герой новеллы подозревает сбежавшую с витрины магазина восковую фигуру), или воплощенной в роботе «великой блудницы» из «Метрополиса» Ф. Ланга. В этот же ряд вписывается и Мава Галицийская Велимира Хлебникова, представляющая собой результат «союза вещи и трупа».

На диалоге Лунца с футуристами, однако, имеет смысл остановиться подробнее. Прежде всего, футуристов цитирует само название пьесы: под таким заглавием в 1914 г. в сборнике «Творения» была опубликована вторая часть поэмы Велимира Хлебникова «Журавль», собственно, представляющая собой картину машинного апокалипсиса. Апокалиптическую окраску получает и эпизод «восстания вещей» в трагедии

«Владимир Маяковский», где известная формула Откровения о том, что «времени больше не будет», получает экспрессивно-метафорическое воплощение: «Медленно, / в ужасе, / стрелки волос / подымался на лысом темени времен» [6:163], - после чего, собственно, и разражается бунт вещей: «И вдруг / все вещи / кинулись, / раздирая голос, / скидывать лохмотья изношенных имен» [6:163].

Лунц, таким образом, прямо продолжает футуристический мотив «восстания вещей», внося в него, однако, новые смыслы. Прежде всего, у Лунца мир вещей не самостоятелен (в отличие от мифологии вещи, разрабатываемой и символистами, и, следом за ними, футуристами) – гибельное для людей восстание неодушевленных предметов организовано человеком. Поэтому имеет смысл всмотреться подробнее в образ «повелителя вещей» профессора Шедта.

На первый взгляд, Шедт – это некая реинкарнация доктора Франкенштейна, не справившегося со своим творением, обретшим самостоятельность, или же вариация создававшихся в эти же годы булгаковских образов гениальных ученых, не предвидевших губительных последствий своих открытий. Безусловно, лунцевский Шедт сохраняет и связь с этими героями, и в целом соотносимость с архетипическим (условно – «фаустианским») образом ученого, наказанного за попытку выйти за пределы своих познавательных возможностей.

Но этот типологический ряд в применении к сценарию Лунца был бы неполным без еще одного коррелирующего с Шедтом персонажа – на сей раз, кинематографического.

В 1923 г., именно в период бурного увлечения Лунца кинематографом, в Петрограде одной из самых резонансных киноновинок был фильм Ф. Ланга «Доктор Мабузе, игрок» (его название в тогдашнем советском прокате было «Позолоченная гниль»), отголоски зрительской популярности которого находим, например, в заметке О. Мандельштама «Генеральская». Трудно предположить, что киноман Лунц пропустил столь громко прозвучавшую кинопремьеру, хотя его прямые упоминания об этом фильме не зафиксированы. Однако, сценарий Лунца содержит некоторые диалогические и отчасти полемические переключки с «Доктором Мабузе», указать на которые представляется небесполезным, прежде всего, потому, что соотносимость именно с героем Ланга наиболее явственно проявляет концепцию героя Лунца. У Ланга в сюжете, однако, нет ничего фантастического, его герой, представляющийся «доктором», - это просто высококлассный шулер и преступник, владеющий гипнозом, но его способность манипулировать людьми, воплощенная средствами экспрессионистского кинематографа, превращает его в почти

фантастически демоническую фигуру, в руках которой люди – это игрушки. Безграничная власть над предметами, а через них – власть над жизнями людей – это также и главная функция героя Лунца. Как автор апокалипсиса в отдельно взятой стране, Шедт тоже демонизируется. Таким образом, общим знаменателем героев Лунца и Ланга становится их дьявольская власть над людьми и стремление ею воспользоваться людям на гибель. Именно осознанная постановка своих способностей и научных достижений не на благо, а на зло роднит этих героев в наибольшей степени. Однако, если герой Ланга просто пользуется людьми, осознавая свое безмерное интеллектуальное превосходство над всеми, кто его окружает, то герой Лунца уже дозревает до обобщения: он целенаправленно устремляет послушные себе вещи на уничтожение людей, считая саму человеческую породу слишком несовершенной. Люди для него – источник хаоса и нестабильности, устранив который, можно будет утвердить идеально отлаженный машинный миропорядок (эта концепция удивительным образом предвосхищает сорокинскую трилогию «Лед», где так же точно люди выступают единственной помехой для воцарения идеальной космической гармонии). И, в сущности, отправной точкой тут можно считать Ницше, с его требованием «преодолеть» человека. Романтическое сознание немецкого философа выдвигает в качестве альтернативы человеку «сверхчеловека», однако «настоящий двадцатый век», с его пафосом дегуманизации, предлагает иной вариант нового субъекта истории, идущего на смену «ветхому» человеку, – машину, вещь. И если Мабузе, становящийся в позу «сверхчеловека», сконструирован еще по вполне романтическому лекалу, то профессор Шедт – это уже полемический ответ романтическим фантазиям XIX в. из дегуманизованного пространства следующего столетия. Шедт, внешне «повелевающий» вещами, формирующий их враждебную людям волю – это воплощение саморазрушительной воли человека, обожествившего машину, человека, отказавшегося от своей человеческой сути, – человека дегуманизованного. «Поклонившись» машине, как новому богу, сотворив себе кумира в самом буквальном смысле слова, человек одаривает машину возможностью подчинить себе людей и даже уничтожить их. Создатель машины, человек объявляет о превосходстве своего создания над создателем – и тем самым делает самоубийственный шаг, из хозяина машины превращаясь в ее раба и жертву. Здесь концепция Лунца вновь коррелирует с символистским мифом о машинном апокалипсисе, выразительно эксплицированном в цитированной выше статье Андрея Белого, прямо соотносящего поклонение машине с поклонением апокалипсическому зверю.

Мы встречаем мотив поклонения людей машинному порядку и в другом тексте из «ближнего» круга чтения Лунца – в «Островитянах» Е. Замятина, где викарий Дьюли проповедует машинный порядок, как залог достижения Царствия Небесного: «...: «жизнь должна статьстройной машиной и с механической неизбежностью вести нас к желанной цели» [4:262]. Лейтмотивом проходит по повести Замятина и метафорическое уподобление героев разнообразным механизмам: Кембл постоянно сравнивается с тяжелым грузовиком, его мать – со сломанным зонтиком, из которого торчат спицы, викарий в момент смятения – с попавшим в крушение поездом и, наконец, все скопом обитатели Джесмонда – с изделиями местной фабрики. Однако Замятин не выходит за пределы сатирического гротеска, в сущности, осмысливая машинный порядок, которому подчинена жизнь его героев, как доведенный до абсолюта конформизм. Лунц, внешне переключаясь с Замятинным – и сохраняя островное пространство как место действия в своем тексте, и акцентируя внимание на моменте автокатастрофы (у Замятина завязкой сюжета тоже, как и у Лунца, становится попадание человека под колеса автомобиля – правда, без летального исхода) – по сути, разворачивает проблематику своего сценария в иную плоскость – в ту самую «философию», о которой говорит в цитированном выше письме Горькому и которая сфокусирована вокруг проблемы дегуманизации культуры.

В фигуру Шедта Лунц закладывает, таким образом, мысль об опасности «расчеловечивающего» влияния машинного мира на людей. Но в начале 1920-х гг. эта мысль получает не только общегуманистическое воплощение и звучит не только продолжением разработанной символистами новой апокалиптики, но и обретает особую злободневность на фоне раннесоветских утопических идей о переломе мира и человека. В литературе ранних 1920-х гг. эта тема ярко проявлена во множестве произведений, но, прежде всего, у А. Платонова, разносторонне и систематично художественно осмысливавшего «инженерию» нового мира и нового человека. Именно в художественном мире Платонова последовательно воплощалось видение машины как одушевленного существа, как постоянного спутника человека, в коммуникации с которым осуществляется взаимное влияние и преобразование – по формулировке героя рассказа 1921 г. «В звездной пустыне» Чагова, «товарищество жизни с материей», рождающее новое существо – «Массу», «и над всем телом Массы, слившейся с машинами, бегал, и охватывал, и пронизывал его электрический ток – разум работающей Массы, урегулированная, точная

мысль, новое, великое сознание» [7:283]. Платонов тонко и неоднозначно выстраивает мир своих ранних утопий: в нем нет жесткого противопоставления природы и техники, разума и чувства; новый мир и новый человек рождаются в сложном взаимодействии и трансформации всех начал, но та энергия, которая преобразует их, – это, все-таки, «любовь, что движет солнце и светила». Характерен в этом отношении рассказ 1921 г. «Сатана мысли», где инженер Вогулов пересоздает с помощью энергии мир, в котором появляется «новый, совершенный тип человека – свирепой энергии и озаренной гениальности» [7:310], но в основе этой апокалиптической инженерии коренится любовь Вогулова к умершей через неделю после их знакомства девушке, поскольку «только любящий знает о невозможном, и только он смертельно хочет этого невозможного и делает его возможным, какие бы пути ни вели к нему» [7:311]. Лунц, в отличие от Платонова, подчеркнуто поляризует машинный разум и чувство, природу и технику, не видя возможности «впрямь в одну телегу» эти начала, так, что его взгляды на природу человека и перспективы ее «усовершенствования» звучат полемично по отношению к платоновским ранним утопиям.

Но есть основания думать, что мир машин как новых хозяев мира, стремящихся вытеснить и подчинить себе человека, Лунц моделирует не только с оглядкой на эту тему в литературе своей и предшествующих эпох и не только в полемике с «архаичным» сюжетом Ланга и утопиями Платонова, но и с учетом того, как эта тема начинает осмысливаться и концептуализироваться ранним советским кинематографом – в частности, «киноками». В 1922 г. Дзига Вертов и его единомышленники выступают с манифестом, название которого симптоматично повторяет название написанной двумя годами ранее антиутопии Замятина – «Мы». Революционеры кинематографа называют себя «киноками», подчеркивая в этом самоназвании идею слияния человека и машины – технических возможностей кино и человеческого зрения («ока»). Балансируя на грани эстетики и антропологии, «киноки» провозглашают новую природу своего искусства («Мы ... ищем своего, нигде не краденного ритма и находим его в движениях вещей» [3:46]) и новую концепцию человека: «У нас нет оснований в искусстве движения уделять главное внимание сегодняшнему человеку.

Стыдно перед машинами за неумение людей держать себя, но что же делать, когда безошибочные манеры электричества волнуют нас больше, чем беспорядочная спешка активных и разлагающая вялость пассивных людей.

<...>

Мы исключаем временно человека как

об'єкт кінозйомки за його неуміння руководити своїми діями.

Наш шлях – від ковчегуючого громадянина через поезію машини до досконалому електричному людині» [3:47]. Ця тирада Дзиги Вертова цілком могла б стати монологом професора Шедта, пояснювача Преббля: «Чому я підняв речі? Тому що люди нічотні і беззаконні. А речі прості і однакові... Закон і порядок будуть царити вічно...» [5:288], – так же, як і майбутнього досконало людині, початок якому повинні бути дані нащадкам Преббля і Катріони, Шедт описує в повній відповідності з ідеалом «досконало електричного людині» Вертова: «Нових людей створи... Точних, спокійних. Щоб не було крові, вбивств, беззаконій!» [5: 306]. В контексті цих

перекличек з маніфестом «кіноков» один з моментів сценарія Лунца може бути сприйнятий як полемічно-карикатурна посилка до пошуку нового ритму і нового зору в авангардному кінематографі 20-х рр. – в ремарці, описуючій пік устроєної речами боїни, є деталь: «Кінематографічний апарат на авто знімає сам відбуваюче» [5:289].

Таким чином, «Восстання речей» не тільки органічно встраюється в парадигму текстів 1920-х рр. (Е. Замятин, М. Булгаков), скептично осмислюючих революційні спроби перебудови світу і людині, але і інтерпретує цей досвід революційної антропології, з її «інженерно-технічним» пафосом, як одне з дегуманізуючих проявів культури ХХ століття.

Література

1. Белый Андрей. Собр. соч. Арабески. Книга статей. Луг зелений. Книга статей. – М.: Республика; Дмитрий Сечин, 2012.
2. Блок А. А. Собр. соч.: В 8-ми т. – Т. 5. – М.-Л.: Гос. изд-во худ. лит., 1962.
3. Вертов Дзига. Статьи. Дневники. Замыслы. – М.: Искусство, 1966.
4. Замятин Е. И. Избранные произведения. Повести, рассказы, сказки, роман, пьесы. – М.: Советский писатель, 1989.
5. Лунц Л. «Обезьяны идут!» Собрание произведений. – СПб.: Инапресс, 2003.
6. Маяковский В. В. Полное собр. соч.: В 13-ти т. – Т. 1. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1955.
7. Платонов А. П. Усомнившийся Макар: Рассказы 1920-х годов; Стихотворения. – М.: Время, 2011.
8. «Серапионовы братья» в зеркалах переписки. – М.: Аграф, 2004.
9. Цивьян Ю. Г. К происхождению некоторых мотивов «Петербурга» Андрея Белого // Учен. зап. Тартуского ун-та. Вып. 664. Семиотика города и городской культуры. Петербург. Труды по знаковым системам. Т. XVIII. – Тарту: Тартуский гос. ун-тет, 1984. – С. 106–116.

УДК 82.09...82-32 Кржижановский С. Д.

М. В. Еремина - Чашина

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

Трансформация традиционных сюжетов и образов в цикле новелл С. Д. Кржижановского «Мал мала меньше»

Ерьоміна-Чашина М. В. Трансформація традиційних сюжетів та образів у циклі новел С. Д. Кржижанівського «Мал мала меньше». У статті розглянуто трансформації традиційних сюжетів та образів у циклі новел С. Д. Кржижанівського «Мал мала меньше» (1937). Здійснено типологізацію традиційних сюжетів та образів у текстах новел з опорою на класифікацію А. Є. Нямцу за генетичним критерієм. Досліджено комплекс міфологічних, легендарно-фольклорних, літературних, історичних, легендарно-церковних джерел у сюжетно-образній структурі творів С. Д. Кржижанівського. Крім того, виявлено філософські претексти у творчості автора.

Ключові слова: традиційні сюжети та образи, новела, трансформація, модифікація, претекст, індивідуально-авторський міф.

Еремина-Чащина М. В. Трансформация традиционных сюжетов и образов в цикле новелл С. Д. Кржижановского «Мал мала меньше». В статье рассмотрены трансформации традиционных сюжетов и образов в цикле новелл С. Д. Кржижановского «Мал мала меньше» (1937). Осуществлена типологизация традиционных сюжетов и образов в текстах новелл с опорой на классификацию А. Е. Нямцу по генетическому критерию. Исследован комплекс мифологических, легендарно-фольклорных, литературных, исторических, легендарно-церковных источников в сюжетно-образной структуре произведений С. Д. Кржижановского. Кроме того, выявлены философские претексты в творчестве автора.

Ключевые слова: традиционные сюжеты и образы, новелла, трансформация, модификация, претекст, индивидуально-авторский миф.

Yeromina-Chashchyna M. Transformation of traditional plots and images in the cycle of the short stories «Mal mala menshe» of S. Krzhizhanovsky. The article is devoted to the consideration of transformation of traditional plots and images in the cycle of the short stories «Mal mala menshe» of S. Krzhizhanovsky (1937). Typology of traditional plots and images in the texts of short stories is performed, drawing on the classification of A. Nyamcu by genetic criteria. A complex of mythological, legendary-folklore, literary, historical, legendary-church sources in the plot-imaginative structure of the works of S. Krzhizhanovsky is researched. In addition, philosophical pretexts are found in creation of the author.

Key words: traditional plots and images, short story, transformation, modification, pretext, individually-author myth.

Произведения С. Д. Кржижановского (1887–1950) – одного из ярких представителей русской литературы XX века – в минувшем столетии практически не публиковались. Наследие Кржижановского стало издаваться лишь с 90-х годов XX века. С этих же пор оно становится объектом научного исследования и интерес к нему все более возрастает. Весомый вклад в осмысление творчества писателя внесли работы Н. Ю. Буровцевой [1], М. Л. Гаспарова [2], В. В. Горошниковой [5], И. Б. Делекторской [6], Н. Л. Лейдермана [8], Е. В. Ливской [9], А. А. Манскова [10; 11], Е. В. Моисеевой [14], Л. В. Подиной [16], А. В. Сеницкой [19], В. Н. Топорова [20], А. Н. Шуберт [21] и др.

Ученые выделяют эсхатологичность, апокалипсичность, катастрофичность мышления писателя; даже говорят о несвоевременности его творчества (так, С. Гедройц (С. А. Лурье) называет Кржижановского «*заживо погребенным автором*» [3], А. В. Сеницкая – «*мансардным гением*» [19], Г. А. Шенгели – «*прозванным гением*» [9:4]); рассматривают интеллектуальность его прозы; игровую экспериментальную поэтику и многие другие аспекты исследования его художественного мира.

Н. Ю. Буровцева, И. Б. Делеторская, Е. В. Ливская, А. А. Мансков, Е. В. Моисеева, Л. В. Подина, А. В. Сеницкая, А. Н. Шуберт и др. обращают внимание на интертекстуальность прозы Кржижановского. Ученые устанавливают тематическое, сюжетное, мотивно-образное, стилевое сходство автора с огромным количеством писателей. Кроме того, исследователи обнаруживают широкий контекст мировой культуры вообще в творчестве Кржижановского, которое являет массу философских претекстов, библейский текст и мифопоэтическую составляющую.

Солитаризируясь с учеными, полагаем, что

функционирование традиционных сюжетов и образов в произведениях Кржижановского является одной из главных особенностей его поэтики. Их трансформация перманентно реализуется во всем творчестве автора и рассмотрение ее и становится **целью** данного исследования **на материале** новелл цикла «Мал мала меньше» (1937).

А. Е. Нямцу в монографии «Миф. Легенда. Литература» предлагает классификацию традиционных сюжетов и образов по генетическому критерию, выделяя: мифологические (Прометей, Пигмалион, Эдип, Орфей); легендарно-фольклорные (Фауст, Дон Жуан, Агасфер); литературные (Гулливер, Робинзон, Франкенштейн, Дон Кихот, Швейк); исторические (Александр Македонский, Юлий Цезарь, Сократ); легендарно-церковные (Иисус Христос, Иуда Искариот, Варавва и др.) [15:18].

Опираясь на данную классификацию, в цикле новелл «Мал мала меньше», обнаруживаются следующие традиционные сюжеты и образы:

1. **Мифологические.** Здесь необходимо отметить, что над осмыслением мифа в силу многоаспектности понятия, неоднозначности и многообразия трактовок продолжает работать большое количество исследователей. В данной статье в качестве рабочего используется определение мифа Е. М. Мелетинского: «*Миф – один из центральных феноменов в истории культуры и древнейший способ концепирования окружающей действительности и человеческой сущности*» [12:5].

Сюжет новеллы С. Д. Кржижановского «Орфей в аду» восходит к древнегреческому мифу об Орфее и Эвридике. Однако здесь явно присутствует модификация древнегреческого мифа. У врат царства смерти Орфей встречает трехголовый Цербер (персонаж и элемент сюжета древнегреческого мифа), все три головы которого оказываются музыкальными критиками. Спор

між ними о тематическом плане пьесы Орфея на кифаре приводит к тому, что три головы пса в результате вонзаются друг другу в глотки. Цербер умирает. Орфей же, пользуясь отсутствием охраны, ступает под своды Аида – навстречу милой Эвридике. Таким образом, Кржижановский, отталкиваясь от традиционного материала, создает индивидуально-авторский миф о современном состоянии искусства, подверженного «идеологической» критике и дискуссиям.

Новелла «Три сестры» обнаруживает древнегреческий миф о мойрах и древнеримский миф о Парках. Так, в древней Греции богинями судьбы были Лахесис («дающая жребий»), Клото («прядущая») и Атропос («неотвратимая»). Лахесис назначает жребий ещё до рождения человека, Клото прядёт нить его жизни, Атропос неотвратимо приближает будущее. В римской мифологии богинями судьбы, прядущими и обрезающими нить жизни и равнозначными греческим мойрам, выступают Парки. В данном случае писатель контаминировал два этих мифа в один (героинями являются Парки Клото, Лахезис и Атропос) и создает вариант авторского мифа.

Мифологические элементы встречаются и во многих других новеллах цикла: в новелле «Гусь» обнаруживается миф об умирающем и воскресающем боге, в произведении «Березайский сапожник» встречается греческий миф об Атлантиде, в новелле «Утренняя прогулка леса» создается авторский миф о творении мира, «Баскская сказка» становится авторским вариантом космогонического мифа и т.д. Таким образом, трансформации и модификации традиционных мифологических сюжетов и образов, создание индивидуально-авторского мифа – характерная черта поэтики Кржижановского.

2. Легендарно-фольклорные сюжеты и образы

В новелле «Березайский сапожник» возникает аллюзия легенды о граде Китеже. Согласно русской легенде, перед натиском несметных полчищ врагов Китеж-град скрылся под водами озера Светлояра. Китежская легенда творчески осмыслена в русской литературе такими писателями и поэтами, как А. П. Майков, П. И. Мельников-Печерский, В. Г. Короленко, Д. С. Мережковский, З. Н. Гиппиус, С. М. Городецкий, М. А. Волошин, М. М. Пришвин, Н. А. Клюев, С. А. Есенин, К. А. Федин, А. П. Платонов и др.

Благодаря вторичной мифологизации, в народном представлении распространяется поверье, что до сих пор сквозь воды Светлояра можно разглядеть этот невидимый град и услышать звон колоколов. Как сказано у П. И. Мельникова-Печерского: «И досель тот град невидим стоит, – откроется перед страшным Христовым судилищем. А на озере Светлом Яре, тихим летним

вечером, виднеются отраженные в воде стены, церкви, монастыри, терема княжеские, хоромы боярские, дворы посадских людей. И слышится по ночам глухой, заунывный звон колоколов китежских» [13:6–7]. Об этих колоколах упоминает и Кржижановский: «Есть древнее предание о граде Китеже, который затонул в водах озера и напоминает иногда о себе звоном звучащих со дна колоколов» [7:208].

В основу новеллы «Березайский сапожник» положено также присловье «Станция Березай, кому надо – вылезай», переосмысленное автором и видоизмененное в следующее: «Славный город Березайка, слыш, из грязи вылезай-ка; город славный Березай, все из грязи вылезай» [7:209]. Легендарно-фольклорный материал встречаем и в сказке-фантазии «Утренняя прогулка леса» (автор опирается на некоторые поверья о деревьях, которые могут переходить с одного места на другое и разговаривать друг с другом), и в новелле «Гусь» (легенда о том, как «гуся спасли Рим») и др.

3. Литературные сюжеты и образы

В новелле «Березайский сапожник» обнаруживаются определенные переключки с «Ночью перед рождеством» Н. В. Гоголя (1832). Связь с произведением Гоголя прослеживается благодаря золотым полусапожкам, подаренным веселым сапожником березайской красавице Марье: «Бывало, под воскресенье, идут к ней парни отовсюду, из всех переулков, едва сапоги из грязи вытягивают, а придут, вперевод пьесы поют да гармонии плющат и растягивают. И вот случилось такое: подарил ей веселый сапожник пару золотых полусапожков» [7:210]. Вспомним, Вакула подарил возлюбленной Оксане черевички с золотом, «те самые, которые носит царица» [4:122]. Кроме того, нередко отсылки к литературным произведениям проявляются уже на уровне заглавия – название новеллы «Игроки» коррелирует с одноименным произведением Гоголя (1842), и далее в тексте Кржижановского имплицитная отсылка к Гоголю содержится и в поступке персонажа – бухгалтер снимает сапоги с трупа. Напомним, что по утверждениям очевидцев, очень многое из гроба Н. В. Гоголя было похищено. Так, например, доктор филологических наук И. А. Вишневская рассказывает, что некоторые свидетели перезахоронения Гоголя взяли себе из гроба сувениры на память: писатель В. Г. Лидин приобрел лоскут от жилета покойного, писатель В. В. Иванов – ребро создателя «Мертвых душ», а директор кладбища С. Аракчеев – сапоги из желтой кожи. Последний тронулся умом: каждую ночь ему снились эти сапоги, которые оживали и душили его, а также Гоголь, который из мрака грозил вору пальцем [17:93–95].

Литературные сюжеты и образы преобладают как в рассматриваемом цикле новелл, где

встречаются также отсылки к произведениям Г.-Х. Андерсена, А. А. Бестужева-Марлинского, М. А. Булгакова, М. Ю. Лермонтова, В. Г. Ваккенродера, братьев Гримм, Ф. М. Достоевского, Ж. Б. Мольера, В. Ф. Одоевского, Ш. Перро, А. С. Пушкина, Дж. Свифта, Л. Н. Толстого, О. Уайльда, Д. Хармса, А. П. Чехова, У. Шекспира и др., так и во всем творчестве Кржижановского.

4. Исторические сюжеты и образы.

В новелле Кржижановского «Последний из атуров» появляется фрагмент истории Александра Гумбольдта («Александр Гумбольдт точно сообщает, что стена гор Восточных Кордильер в конце XVIII века рухнула» [7:258]), который в сборнике А. Бахтиярова и Э. Эггера «История книги от ее появления до наших дней. История книги на Руси» описан следующим образом: «В Океании и Америке с каждым днем все более и более исчезают народы, последний челн которых унесет в могилу язык своих отцов. Ученый-путешественник Александр Гумбольдт приводит трогательный пример этого. Он посетил берега реки Ориноко и отыскал там одно туземное племя атуров, на которое раньше было обращено внимание. «Они все уже перемерли, – сказал ему кто-то из соседнего племени. – Но тут есть попугай, знающий еще несколько слов их языка» [22:183–184].

Исторические источники сюжетов и образов встречаются и в новеллах «Гусь» (легенда о том, как «гуся спасили Рим», дошла до нас благодаря «Истории от основания города» («Ab urbe condita») римского историка Тита Ливия (примерно 27 г. до н. э.)), и в новелле «Березайский сапожник» (легенда о граде Китеже была первоначально обнаружена в памятниках позднего русского летописания).

5. Легендарно-церковные, библейские сюжеты и образы

В завершающей цикл новелле «Баскская сказка» писатель трансформирует традиционное библейское объяснение сотворения мира («...в начале сотворил Бог небо и землю...») и создает новое объяснение в сорока семи словах:

«Первой была создана Смерть. Смерть точила косу и ждала. Но ничего, кроме нее, еще не было.

И Смерть стала скучать. Она пошла к Богу и попросила работы. Бог молчал. Смерть еще лучше отточила косу и еще раз поклонилась Богу:

– Работы.

– Ну, хорошо, – сказал Бог.

И создал мир» [7:262].

Трансформации и модификации Библейского текста встречаем и в новеллах «Цыплята», «Легенда», «Хлеб наш насущный» и др.

Кроме классификационных типов, выделенных А. Е. Нямцу, заметим, что творчество Кржижановского обнаруживает и мощный пласт **философских** претекстов. Например, слова тайн Гермеса Трисмегиста: *«То, что находится внизу, соответствует тому, что пребывает сверху; и то, что пребывает сверху, соответствует тому, что находится внизу, чтобы осуществить чудеса единой вещи»*, а также философская мысль И. Канта: *«Звездное небо надо мной и моральный закон во мне»* обнаруживаются в большинстве произведений Кржижановского. Например, в новелле «Игроки» повествуется о двух персонажах разных профессий – бухгалтере и поэте. Безработные герои с утра до вечера играют в шоттс, в то время как в городе постоянно происходит смена правительств. Играют на одежду, неполученный поэтом аванс и посвящение к его книжке «Сны замерзающего», на Солнечную систему и вообще на все звездное небо, а также на сапоги. Отыгравшийся поэт обувает сапоги (одна пара служила обоим героям) и идет за дровами. В это время входят в город белые, очередь была за ними. Поэт погибает от выстрелов, спасая мальчика Митюшку. Бухгалтер же стаскивает с трупа своего друга сапоги, даже не вспомнив о Вселенной, так и оставшейся собственностью поэта.

Таким образом, анализ исследуемых новелл цикла «Мал мала меньше» позволил выявить комплекс мифологических, легендарно-фольклорных, литературных, исторических, легендарно-церковных источников в сюжетно-образной структуре произведений С. Д. Кржижановского, а также философских претекстов, что позволяет сделать вывод о гетерогенности и полигенетичности протосюжетного материала, глубоко переосмысленного в новеллистике писателя. Автор творчески продлевает, трансформирует и модифицирует традиционные сюжеты и образы с позиций современности. Каждое произведение являет метатекст, который базируется на полигенезисе широкого и разнообразного мультикультурного контекста. Автор использует широкое поле аллюзий, цитат, обращается к реинтерпретации, ремифологизации, модификации протоисточников, к созданию индивидуально-авторского мифа в художественном осмыслении современного мира, человека и извечных проблем Бытия.

Литература

1. Буровцева Н. Ю. Проза С. Д. Кржижановского: Проблемы поэтики: дис. ... канд. филол. наук: 10. 01. 01 / Буровцева Наталия Юрьевна. – М., 1998. – 178 с.
2. Гаспаров М. Л. Мир Сигизмунда Кржижановского / М. Л. Гаспаров // Октябрь: независимый литературно-худож. журнал. – М., 1990. – № 3. – С. 201–203.
3. Гедройц С. Юрий Буйда. Город Палачей. Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в 5 томах. Том третий [Электронный ресурс] / С. Гедройц // Звезда: литературно-художественный и общественно-политический независимый журнал. – СПб., 2003. – № 6. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2003/6/ged.html>.
4. Гоголь Н. В. Вечера на хуторе близ Диканьки; Миргород; [Повести] / Н. В. Гоголь. – Х.: Прапор, 1989. – 392 с.: ил.
5. Горошников В. В. Экзистенциальная проблематика прозы Сигизмунда Кржижановского: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Горошников Виталий Владимирович. – М., 2006. – 178 с.: ил.
6. Делекторская И. Б. Эстетические воззрения Сигизмунда Кржижановского (от шекспироведения до философии искусства): дис. ... канд. филол. наук : 10. 01. 01 / Делекторская Иоанна Борисовна. – М., 2000. – 159 с.
7. Кржижановский С. Д. Мал мала меньше // Кржижановский С. Д. Неукушенный локоть. Собрание сочинений. Т. 3 / С. Д. Кржижановский; сост. и комм. В. Перельмутера. – СПб.: «Симпозиум», 2003. – 678 с.
8. Лейдерман Н. Л. Поэтика «мыслеобразов» (К характеристике стиля Сигизмунда Кржижановского) / Н. Л. Лейдерман // Лицо и стиль: сборник научных статей, посвященный юбилею профессора В. В. Эйдиновой / [отв. ред.: Л. П. Быков, В. А. Гудов]. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2009. – С. 175–182.
9. Ливская Е. В. Философско-эстетические искания в прозе С. Д. Кржижановского: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Ливская Евгения Валентиновна. – Калуга, 2009. – 219 с.: ил.
10. Мансков А. А. Интертекстуальность прозы С. Д. Кржижановского: монография / А. А. Мансков // М-во образования и науки РФ, Федеральное гос. бюджетное образовательное учреждение высш. проф. образования «Алтайская гос. пед. акад.». – Барнаул : Алтайская гос. пед. акад., 2013. – 225 с.
11. Мансков А. А. Поэтика «Музыкальных новелл» С. Д. Кржижановского: интертекстуальный аспект : дис. ... канд. филол. наук : 10. 01. 01 / Мансков Алексей Анатольевич. – Барнаул, 2007. – 203 с: ил.
12. Мелетинский Е. М. От мифа к литературе / Е. М. Мелетинский. – Издательский центр Российского государственного гуманитарного университета (РГГУ). – М., 2001. – 168 с.
13. Мельников-Печерский П. И. В лесах: в 2-х кн. / П. И. Мельников. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1993. – (Русский классический роман). – Кн. 1. – 560 с.
14. Моисеева Е. В. Художественный мир прозы С. Кржижановского: дис. ... канд. филол. наук: 10. 01. 01 / Моисеева Елена Валерьевна. – Екатеринбург, 2002. – 184 с.: ил.
15. Нямцу А. Е. Миф. Легенда. Литература (теоретические аспекты функционирования): Монография / А. Е. Нямцу. – Черновцы: Рута, 2007. – 420 с.
16. Подина Л. В. Пространство и время в художественном мире Сигизмунда Кржижановского: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Подина Лариса Вячеславовна. – Самара, 2002. – 210 с.
17. Потапов А. В. Время умирать. Загадки смерти известных людей / А. В. Потапов. – СПб.: Издательский Дом «Нева», 2006. – 288 с.
18. Синицкая А. В. Пространственность и метафорический сюжет (на материале произведений С. Кржижановского и К. Вагинова): дис. ... канд. филол. наук: 10. 01. 08 / Синицкая Анна Владимировна. – Самара, 2004. – 202 с.
19. Синицкая А. В. Эмблематический принцип и пространственные формы в тексте / А. В. Синицкая // Вестник СамГУ, 2003. – № 3. – С. 135–149. – Режим доступа: <http://vestnik-samgu.samsu.ru/gum/2003web3/litr/200330602.html>.
20. Топоров В. Н. «Минус»-пространство Сигизмунда Кржижановского / В. Н. Топоров. // Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995. – С. 476–575.
21. Шуберт А. Н. Поэтика С. Д. Кржижановского: особенности переходного художественного мышления: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.02 / Шуберт Анна Николаевна. – Киев, 2010. – 209 с.
22. Эггер Э. История книги от ее появления до наших дней. История книги на Руси. / Э. Эггер, А. Бахтиаров. – СПб.: Хана, 1882. – 251 с.

УДК 821.111 – 31К.09

М. С. Пшенична

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Поетика інтертекстуальності у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо»

Пшенична М. С. Поетика інтертекстуальності у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо». У статті розглядається специфіка рецепції творчості Д. Дефо у романі «Містер Фо» південноафриканського письменника Дж. М. Кутзее. Вперше у літературознавстві досліджується співвіднесеність роману «Містер Фо» Дж. М. Кутзее з творами Д. Дефо за різними типами взаємодії текстів: інтертекстуальністю, гіпертекстуальністю, паратекстуальністю, архітекстуальністю та метатекстуальністю. Особливо увага приділяється аналізу поетики інтертекстуальності та особливостей системи персонажів в означеному романі.

Ключові слова: Дж. М. Кутзее, рецепція, інтертекстуальність, гіпертекстуальність, паратекстуальність, архітекстуальність, метатекстуальність.

Пшеничная М. С. Поэтика интертекстуальности в романе Дж. М. Кутзее «Мистер Фо». В статье рассматривается специфика рецепции творчества Д. Дефо в романе «Мистер Фо» южноафриканского писателя Дж. М. Кутзее. Впервые в литературоведении проводится исследование соотношения романа «Мистер Фо» Дж. М. Кутзее с произведениями Д. Дефо по разным типам взаимодействия текстов: интертекстуальность, гипертекстуальность, паратекстуальность, архитекстуальность и метатекстуальность. Отдельно внимание уделяется анализу поэтики интертекстуальности и особенностей системы персонажей в указанном романе.

Ключевые слова: Дж. М. Кутзее, рецепция, интертекстуальность, гипертекстуальность, паратекстуальность, архитекстуальность, метатекстуальность.

Pshenychna M. S. Poetics of intertextuality in the novel "Foe" by J. M. Coetzee. The specificity of D. Defoe's oeuvre reception in the novel "Foe" by South African writer J. M. Coetzee is examined in this article. For the first time in the literary study relationship of copresence between "Foe" by J. M. Coetzee and D. Defoe's novels is investigated in different categories of transtextual relation: intertextuality, hypertextuality, paratextuality, architextuality and metatextuality. Special emphasis is put on the poetics of intertextuality and peculiarity of characters system in the indicated novel.

Key words: J. M. Coetzee, reception, intertextuality, hypertextuality, paratextuality, architextuality, metatextuality.

П'ятий роман англомовного африканського письменника Дж. М. Кутзее «Містер Фо» (1986) неодноразово був предметом дослідження зарубіжних і російських літературознавців, які вивчали текст в аспекті постколоніалізму (Л. Бейлі, Р. Лейн, Дж. Пойнер, О. О. Павлова [12; 15; 16; 8]). Адже Дж. М. Кутзее (1940 р. н.) є вихідцем із колишньої Британської колонії. Дослідники зауважують, що досвід дитинства та юності, які письменник провів у Південно-Африканському Союзі є основою багатьох його романів. Саме тому, Дж. М. Кутзее вважають представником постколоніальної англомовної літератури, творчість якого займає особливе місце поряд із творчістю таких письменників, як Ч. Ачебе, Х. Курейші, З. Сміт, котрі у своїх романах розробляють проблематику расової нерівності, взаємодії культури домініону і метрополії, етнічних конфліктів, асиміляції та еміграції. І хоча постколоніальний підхід є провідною засадою для аналізу творчості Дж. М. Кутзее, розкрити специфіку поетики його романів більш повно і всеосяжно можна за допомогою методологічних

принципів постструктуралізму і постмодернізму. Адже у багатьох романах Дж. М. Кутзее простежується фрагментарність, інтертекстуальність та гра з читачем, які є основними рисами постмодерністської поетики. Крім цього, роман «Містер Фо» Дж. М. Кутзее створено у річищі сучасної тенденції написання романів у комунікативному діалозі з текстами XVIII століття, на що вказувала Н. Т. Пахсарьян, досліджуючи спадкоємність літератури XVII-XVIII століття у постмодерністських творах [9]. Звернення до сюжетів попередніх епох зумовлено тим, що постмодерністи намагаються переосмислити історію, піддаючи її рефлексії. Письменники XX-XXI століття заповнюють лакуни в історії, використовуючи інтертекст, факти доповнюють фікцією, вводять соціально-політичний дискурс сучасності, і, таким чином, не реконструюють, а створюють певну версію історії. Так, окреслюється поле для вивчення роману Дж. М. Кутзее.

Загалом, літературно-критичні дослідження, присвячені роману «Містер Фо», умовно групуються залежно від їх загальної спрямованості. До першої групи можна віднести роботи, у яких

розглядається соціально-політичний дискурс з позиції постколоніальної критики. Аналіз точиться навколо проблем правди і мовчання, які відбиваються в образі П'ятниці [5; 8; 16]. Другу групу складають праці, у яких вивчається нарративна структура роману: зміна точки зору оповідача, введення жіночого голосу та проблема правдивості історії [17]. До останньої групи можна зарахувати дослідження, у яких простежуються інтертекстуальні зв'язки з романами Д. Дефо [12; 16].

Однак, незважаючи на те, що наукова література, яка присвячена виявленню алюзій у романі Дж. М. Кутзее на романи Д. Дефо є досить численною, проблема співвіднесеності романів на різних шарах поезики не була поставлена і вивчена. Вказані праці не можна вважати вичерпним інтертекстуальним аналізом, адже діалог «Містера Фо» з попередніми текстами не обмежується алюзіями на роман «Робінзон Крузо», а охоплює чималий пласт творчості Д. Дефо. Отже, мета нашого дослідження – вивчити специфіку рецепції творчості Д. Дефо у романі «Містер Фо» Дж. М. Кутзее, а також проаналізувати поезику інтертекстуальності в означеному романі.

Проблема інтертекстуальності була предметом вивчення багатьох дослідників (Р. Барта, Ж. Дерріда, Ж. Женетта, Ю. Кристєвої, М. Ямпольського та ін.). Засновниця теорії інтертекстуальності Ю. Кристєва у роботі «Бахтін, слово, діалог і роман» приходиться до висновку, що будь-який текст будується як мозаїка цитатій попередніх текстів, будь-який текст співвідноситься з іншими, веде з ними діалог та орієнтується на контекст [4]. Дослідниця зауважує: «<...>завдяки інтертекстуальному зв'язку текст виступає “генератором нових смислів”» [4:439], які, як відзначають російські літературознавці Н. О. Фатєєва, Н. А. Ніколіна, виникають завдяки основним елементам інтертекстуальності (алюзіям, ремінісценціям, цитатам, рецепції тощо) [7; 10]. Французький постструктураліст Ж. Женетт, розвиваючи концепцію М. М. Бахтіна про взаємодію «свого» і «чужого» слова у тексті, яка стала основою для теорії Ю. Кристєвої, запропонував таку класифікацію взаємодії текстів: 1) інтертекстуальність як «<...>співнаявність двох чи більше текстів, що означає реальну присутність одного тексту в іншому, за допомогою посилання (цитати чи алюзії)» [14:2]; 2) паратекстуальність «<...>як відношення, що пов'язує написаний текст з нарративом, який відноситься до паратексту (заголовок, підзаголовок, назва, передмова, вступ, епіграф тощо)» [14:3]; 3) гіпертекстуальність як осміяння і пародіювання одним текстом іншого; 4) архітекстуальність, що розуміється як жанровий зв'язок текстів; 5) метатекстуальність як коментуюче і часто критичне посилання на свій

перед текст; під метатекстом розуміється звернення авторського слова до твору, іншими словами, метатекст – це роздуми про твір у самому творі [1; 14].

Роман Дж. М. Кутзее «Мітсер Фо» являє собою спробу переписати історію колонізації Британської Імперії. Автор звертається до добре відомого сюжету про викинутого на безлюдний острів англійського моряка – Робінзона Крузо. Дж. М. Кутзее вводить у роман жіночий голос оповідача – Сьюзен Бартон, яка прагне зберегти правдиву історію про останній рік життя Крузо на острові. Проте, вона змушена звернутися за допомогою до видатного письменника своєї епохи – містера Фо (Данієля Дефо), коли в неї виникають труднощі з написанням своєї розповіді під назвою «The Female Castaway. Being a True Account of a Year Spent on a Desert Island» [13:67] (Потерпіла від аварії корабля. Правдива розповідь про один рік, проведений на безлюдному острові – *тут і далі у тексті переклад наш, М. П.*)

Спираючись на класифікацію Ж. Женетта можна припустити, що роман «Містер Фо» співвідноситься з романами Д. Дефо за різними типами взаємодії текстів. Перш за все, якщо звернути увагу на назву роману, можна побачити паратекстуальну взаємодію між текстом Дж. М. Кутзее і всією творчістю Д. Дефо. При перекладі на російську мову назви роману «Містер Фо» цей зв'язок втрачається і увага читача зосереджується лише на одному з персонажів – містері Фо. Оригінальна назва роману «Фое», перш за все, вказує на дійсне прізвище письменника епохи Просвітництва, Данієля Дефо (префікс «Де» письменник додав уже у зрілому віці). Це налаштовує читача на інтертекстуальне прочитання тексту Дж. М. Кутзее, відсилаючи до романів Д. Дефо. Однак, варто зауважити, що паратекстуальність, за словами Ж. Женетта, пов'язує текст з нарративом. У тексті «Містер Фо» наратором є Сьюзен Бартон, тому слід виділити і її відношення до назви твору. Як відомо, слово «фое» у перекладі з англійської означає «ворог», «противник», «неприятель». Місіс Бартон можна розглядати як символічного противника містера Фо, бо вона відстоює своє право контролювати історію, що має стати фабулою нового роману Фо. Таким чином, паратекстуальна назва роману «Фо» має амбівалентну природу, оскільки нарратив роману розпадається на, як мінімум, дві «ворожі» інстанції. Один голос належить Фо, інший, чужий – Сьюзен Бартон.

Загалом, місце жінки у дискурсі Просвітництва переосмислюється і надає роману іронічного підтексту, який слугує ключем до розуміння світосприйняття письменника. Введення жіночого нарративу у роман, у якому жіночий «голос» мав би бути другорядним або, навіть, відсутнім, створює

начебто феміністичний дискурс твору, на що звертали увагу дослідники творчості Дж. М. Кутзее. Однак, іронічна тональність, з якою зображено Сьюзен, дає змогу припустити, що автор іронізує над феміністичною літературою, адже банальні прийоми та звичні для жіночої літератури форми пародіюються. У романі незалежність Сьюзен від чоловіка робить її повією, усі спроби написати власний роман закінчуються поразкою, а її намагання контролювати свою історію приводять до того, що вона втрачає віру в достеменність свого існування. Можна констатувати, що у романі домінує іронічний модус оповіді, характерний для постмодерністських текстів. Іронія, як спосіб відсторонення автора, підкреслює його невизначену позицію до художнього світу, який він створює, а також до процесу власної творчості. Авторський голос у романі прихований за ненадійним наратором – голосом головної героїні, історія якої піддається сумніву.

Також слід вказати на гіпертекстуальний зв'язок тексту Дж. М. Кутзее і просвітницького роману Д. Дефо «Робінзон Крузо». У «Містері Фо» осміюється просвітницький раціоналізм, моралізаторський пафос, що притаманні роману Д. Дефо. Робінзон багато розповідає про свою працю і насичене життя на острові, в свою чергу, Сьюзен розповідає про пусте і безглузде життя Крузо і П'ятниці. Її розповідь пародіює звичайний для XVIII століття художній прийом, метою якого було зображення життя у його дійсному вигляді, що за думкою дослідника просвітницької літератури Семюела Джонсона, привертало увагу читачів тієї епохи. Більш того, просвітницький роман мав спиратись на авантюрний сюжет про екзотичні країни та невідомі місця, що також пародіюються у романі Дж. М. Кутзее.

Окрім паратекстуальної та гіпертекстуальної взаємодії текстів, у романі «Містер Фо» наявний і жанровий зв'язок з романами Д. Дефо. Слід зазначити, що обидва романи «Робінзон Крузо» і «Містер Фо» представляють собою міжжанрове утворення, яке містить у собі жанри документа, щоденника та роману-подорожі. Так, в основі романів лежить опис мандрівником (очевидцем) достовірних відомостей про маловідомі країни або землі у формі записок, щоденників або нарису, що є характерними рисами жанру подорожі. Так, у романі «Робінзон Крузо» у розповідь Робінзона від першої особи вплітається щоденникова форма – фіктивний документ, яким доводиться справжність мандрів Робінзона. Така тенденція поєднання обох форм простежується і у «Містері Фо» Дж. М. Кутзее. Перша частина роману – це історія життя на острові Сьюзен Бартон. Друга частина роману складається із записок та листів, які героїня адресує містеру Фо. Жанровий взаємозв'язок тексту Дж. М. Кутзее існує і з текстом роману

«Роксана» Д. Дефо, у якому мемуарна оповідь переплітається з авантюрним сюжетом твору. Як було сказано вище, перша частина роману «Містер Фо» – це розповідь Сьюзен Бартон про її пригоди. Саме ця частина роману має мемуарну форму: оповідь від першої особи – очевидця подій, роздуми оповідача про те, що відбувається, погляд на себе, наче зі сторони тощо. Таким чином, можна говорити про архітекстуальну взаємодію тексту «Містер Фо» Дж. М. Кутзее з романами Д. Дефо «Робінзон Крузо» і «Роксана».

Метатекстуальність у «Містері Фо» Дж. М. Кутзее простежується в останній частині роману, яка «замикає» твір на собі. Метатекст знаходить своє відображення у роздумах автора – Дж. М. Кутзее не стільки про рецептивний сюжет, скільки про передтекст, а саме про перші три частини роману. Положення метатексту у кінці тексту є типовим, адже основна його функція – коментувати свій передтекст. За визначенням російського літературознавця, семіотика Ю. М. Лотмана, у метатексті «об'єктом зображення літератури стає саме літературне зображення» [6]. Так, в останній частині роману неперсифікований наратор описує локус, в якому відбувається дія попередньої частини роману: «The staircase is dark and mean» [13:153] (сходи темні і убогі), далі він «натикається» на безіменні фігури, у яких можна впізнати образ дочки Сьюзен, саму місіс Бартон, містера Фо та П'ятницю. На столі оповідача вдається відшукати рукопис, який починається словами розповіді Сьюзен «<...> at last I could row no further» [13:155] (зрештою я не в силах була гребти). Після чого дається потік свідомості наратора, який немовби заглиблює читачів у авторську свідомість і, ніби, дає змогу спостерігати за процесом творчості.

Система персонажів твору Дж. М. Кутзее також носить інтертекстуальний характер: перш за все, інтертекстуальним є ім'я Сьюзен Бартон, яке співпадає з іменем головної героїні роману «Роксана», по-друге, однаковими є імена їх дочок – Сьюзен. Більш того, у романі існує чимала кількість алюзій та цитатій, пов'язаних з образом Бартон, завдяки яким і визначається наявність претексту. Так, наприклад, на початку роману «Містер Фо» місіс Бартон розповідає, що вона є «<...>a woman alone. My father was a Frenchman who fled to England to escape the persecutions in Flanders» [13:11] (...одинокою жінкою. Мій батько був французом, він утік в Англію від переслідувань у Фландрії), а коли вона вже перебуває у Лондоні, дочка Сьюзен, знайшовши її, стверджує, що батько її був пивоваром, що вона народилась у Дептфордї у травні 1702 року («She says that her father was a brewer. That she was born in Deptford in May of 1702» [13:75]). З перших сторінок роману Д. Дефо «Роксана» читач дізнається, що головна героїня

разом з її батьками була вимушена покинути Францію і переїхати до Англії, де її було видано заміж «за крупного лондонського пивовара» [3:11], якому вона народила п'ятьох дітей, а старшу «дочку назвали її ім'ям» [3:285]. А отже, поряд з точковими цитатами (Н. А. Ніколіна) – іменами персонажів, постають алюзії з «Роксани» у вигляді певних фактів з життя головної героїні роману Д. Дефо.

Образ Крузо у «Містері Фо» є також цитатним, на що вказує ім'я персонажа, яке співпадає з іменем головного героя у романі Д. Дефо; рецептивним є і основний сюжет – історія про викинутого моряка на берег безлюдного острова. Однак, як і сам сюжет, так і образ переосмислюються автором під впливом постмодерністських ідей, що надає нових інтерпретацій тексту.

Образ П'ятниці у романі Дж. М. Кутзее є точковою цитатою з роману Д. Дефо «Робінзон Крузо». При детальному аналізі цього образу можна розгледіти його багатоступеневе кодування. Перш за все, слід зазначити, що образ П'ятниці у Дж. М. Кутзее більш нагадує людину негроїдної раси, африканця: «a Negro with a head of fuzzy wool <...> the skin not black but a dark grey, dry as if coated with dust» [13:5] (Чорношкірий з шапкою кучерявенького волосся <...> шкіра не чорна, але темно-сіра, суха, наче припорошена пилом). На відміну від П'ятниці Д. Дефо, який описаний як америнд: «гарний хлопець <...> обличчя з м'яким і ніжним виразом європейця <...> волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве <...> колір шкіри не чорний, а смуглий» [2:184]. Завдяки П'ятниці-африканцю у текст підключається соціально-політичний дискурс ПАР. По-друге, у романі Дж. М. Кутзее П'ятниця не може розмовляти, адже його позбавили язика ще у дитинстві, у той час як П'ятниця Д. Дефо розмовляє англійською та трохи португальською. Таким чином, в образі П'ятниці змальовується представник корінного населення ПАР; також виокремлюється проблема відсутності «голосу» африканців під час апартеїду. Позбавлення мови П'ятниці ще у дитинстві, далеко у минулому, має символічне значення. Адже «мовчання» корінного населення ПАР у період політики расової сегрегації, відсутність права глосу африканського населення під час апартеїду, є результатом підкорення їх та позбавлення «язика», рідної мови через нав'язування європейських мов ще у минулому, у «дитинстві» Африки (колонізації Африканського континенту у ХVІІ ст.). Саме тому П'ятницю можна назвати символом усієї Африки. Таким чином, П'ятниця виступає у романі модифікованою цитатою, яка є своєрідним культурним знаком і функціонує на рівні тексту та дискурсу.

Отже, на підставі аналізу тексту ми прийшли до наступних висновків. Роман «Містер Фо» Дж. М. Кутзее має інтертекстуальну природу, що зумовлено не лише специфікою історичних умов (постколоніальний контекст), у яких написано твір, а й теоретичними засадами сучасних тенденцій у літературі (постмодерністських і постструктуралістських).

Роман Дж. М. Кутзее співвідноситься з творами Д. Дефо за різними типами взаємодії текстів (за Ж. Женеттом). Паратекстуальність у тексті не лише задає інтертекстуальний напрямок інтерпретацій роману (посилання на творчість Д. Дефо), а і пов'язує текст з нарративом. Так, паратекст роману Дж. М. Кутзее має амбівалентну природу, оскільки нарратив твору розпадається на дві «ворожі» інстанції: голос містера Фо та голос Сьюзен. Введення жіночого нарративу є способом пародіювання феміністичної літератури, адже у текст включено характерні для феміністичного літературного дискурсу прийоми, які іронічно переосмислюються. Іронія у романі є способом відсторонення автора і характеризує його невизначену позицію до тексту, який він створює, а також до самого процесу творчості (у перших трьох частинах твору). Пародіюються художні прийоми літератури ХVІІІ століття (опис повсякденного життя у його дійсному вигляді), а також певні концепти філософії Просвітництва (закономірність, розумність, примат праці), які знаходять своє місце у романі Д. Дефо «Робінзон Крузо». Все це свідчить про гіпертекстуальний зв'язок між текстами.

Архітекстуальні вкраплення «чужих» жанрів (документа, щоденника, роману-подорожі та мемуарів) відіграють важливу жанроутворюючу функцію і слугують засобом встановлення у тексті характеристик, які відображають парадигматичні відносини декількох частин тексту з іншими прецедентними жанрами. Остання частина роману, яка є метатекстуальним фрагментом твору, відтворює роздуми автора – Дж. М. Кутзее про свій передтекст.

Система персонажів у романі має інтертекстуальний характер, на що вказує, перш за все, наявність точкових цитат – імен персонажів. Семантична модифікація цитат простежується у багатозаровому кодуванні образів, що можна побачити на прикладі П'ятниці. Поряд з інтертекстуальними персонажами у романі «Містер Фо» виявляються алюзії та цитації, завдяки яким відбувається предикація претексту у тексті-реципієнті. Поетика інтертекстуальності є одною з провідних тенденцій творчості Дж. М. Кутзее, отже наша стаття відкриває перспективи для подальших досліджень.

Література

1. Байкова С. А. Метатекст [Електронний ресурс] : Энциклопедия гуманитарных наук / С. А. Байкова // Знание. Понимание. Умение. – 2010. – № 3. – Режим доступа до статті : <http://cyberleninka.ru/article/n/metatekst>
2. Дефо Д. Життя й чудні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, написані ним самим : [роман] / Д. Дефо. – Харків : Фоліо, 2004. – 496 с.
3. Дефо Д. Счастливая куртизанка, или Роксана : [роман] / Д. Дефо. – СПб. : Азбука, 2014. – 480 с.
4. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1967. – № 239. – С. 438–465.
5. Курбак М. С. Исторические взгляды и творческая деятельность Дж. М. Кутзее: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новейшая история)» / М. С. Курбак. – М., 2012. – 17 с.
6. Лотман Ю. М. Роман в стихах Пушкина «Евгений Онегин». Спецкурс. Вводные лекции в изучении текста / Лотман Ю. М. // Пушкин / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 1997. – С. 391–462.
7. Николина Н. А. Филологический анализ текста : [учебное пособие для студ. высш. пед. уч. заведений] / Н. А. Николина. – М. : Академия, 2003. – 256 с.
8. Павлова О. О. Категории «история» и «память» в контексте постколониального дискурса (на примере творчества Дж. М. Кутзее и К. Исигуро) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук: спец. 10.01.03 «Литература народов стран зарубежья» / О. О. Павлова. – М., 2012. – 20 с.
9. Пахсарьян Н. Т. Театр времен Вольтера и де Сада (образ 17 века в современном романе) / Пахсарьян Н. Т. // XVIII век: театр и кулисы / Н. Т. Пахсарьян. – М. : МГУ, 2006. – С. 258–268.
10. Фатеева Н. А. Интертекст в мире текстов: контрапункт интертекстуальности / Н. А. Фатеева. – М. : КомКнига, 2007. – 208 с.
11. Bailey L. Altering a Legacy : Rewriting Defoe in J.M. Coetzee's *Foe* / L Leigha Bailey. – Hamilton : McMaster University MASTER OF ARTS, 2012. – 108 p.
12. Carchidi V. At Sea on a Desert Island : Defoe, Tournier and Coetzee (with review of *Foe* by D. Donoghue “Her man Friday”) / Victoria Carchidi // *Literature and Quest* [edited by Ch. Arkinstall] / Victoria Carchidi. – Amsterdam : Rodopi, 1993. – P. 77–88.
13. Coetzee J. M. *Foe* : [novel] / J. M. Coetzee. – New York : Penguin books, 1987. – 159 p.
14. Genette G. *Palimpsests : Literature in the Second Degree* / Gerard Genette. – Nebraska : University of Nebraska Press, 1982. – 491 p.
15. Lane R. *The Postcolonial Novel* / Richard Lane. – Cambridge : Polity Press, 2006. – 146 p.
16. Poyner J. J. M. *Coetzee and the Paradox of Postcolonial Authorship* / Jane Poyner. – UK : Ashgate, 2009. – 204 p.
17. Prentice Ch. *Foe* / Chris Prentice // *A Companion to the work of J. M. Coetzee* / [edited by Timothy J. Mehigan] / Chris Prentice. – New York : Camden House, 2011. – 257 p.

УДК 821.111(73) – 31 Мор. 09

О. М. Кравець

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

Творчість Т. Моррісон у контексті афро-американської літератури другої половини ХХ століття

Кравець О. М. Творчість Т. Моррісон у контексті афро-американської літератури другої половини ХХ століття. Стаття присвячена дослідженню літературної спадщини Т. Моррісон у контексті творчості афро-американських письменників. Роман письменниці «Джаз» порушує проблеми збереження національної ідентичності афро-американців, деформації духовності сучасної людини в умовах урбаністичної дійсності, а також соціальні проблеми афро-американської жінки. Виявлено, що Т. Моррісон використовує прийом переплетення різних мотивів: мотиву музичного джазу, мотиву смерті, мотиву свободи й пошуків власної ідентичності, а також мотиву підкорення провінціалом великого міста. Мотив музичного джазу є концептуальним у романі, оскільки він виявляє складні соціальні процеси американського суспільства ХХ століття, а також містить у собі потенціал розгортання всіх інших мотивів.
Ключові слова: афро-американська література, мотив, національна ідентичність, роман, Т. Моррісон.

Кравець Е. Н. Творчество Т. Моррисон в контексте афро-американской литературы второй половины XX столетия. Статья посвящена исследованию литературного наследия Т. Моррисон в контексте творчества афро-американских писателей. Роман писательницы «Джаз» поднимает проблемы сохранения национальной идентичности афро-американцев, деформации духовности современного человека в условиях урбанизированной действительности, а также социальные проблемы афро-американской женщины. Выявлено, что Т. Моррисон использует прием переплетения разных мотивов: мотива музыкального джаза, мотива смерти, мотива свободы и поисков собственной идентичности, а также мотива покорения провинциалом большого города. Мотив музыкального джаза является концептуальным в романе, поскольку он выявляет сложные социальные процессы американского общества XX столетия, а также содержит в себе потенциал развития всех других мотивов.
Ключевые слова: афро-американская литература, мотив, национальная идентичность, роман, Т. Моррисон.

Kravets O. M. The literary heritage of T. Morrison in the context of Afro-American literature of the second half of the XX century. The article focuses on researching the literary heritage of T. Morrison in the context of Afro-American writers' creativity. In the novel "Jazz" by T. Morrison the emphasis is on issues of preserving Afro-Americans' national identity, deforming modern people's spirituality under urbanized reality circumstances and on social problems of Afro-American women. It has been revealed that T. Morrison uses the method of interweaving various motives: the motive of jazz, which is the conceptual one in the novel considered, the motives of death, freedom, looking for one's own identity, and of hicks' conquering big cities.
Key words: Afro-American literature, motive, national identity, novel, T. Morrison.

У другій половині XX ст. у США простежується посилення уваги до вивчення етнічних літератур та дослідження цього феномену в межах «культурного поліглосья», «плюриверсуму» американської літератури [1; 2; 8]. Афро-американська література зазначеного періоду представляє синтез різних традицій, оскільки ввібрала в себе набутки як афро-американської, так і західної культур. Саме тому науковці вважають афро-американську літературу органічною складовою американської літератури й розглядають її крізь призму мультикультуралізму [1; 2; 4; 7].

Афро-американська література в 20–30-х роках XX ст. переживала «сплеск», зумовлений виникненням так званого Гарлемського Ренесансу [3]. Культурний рух Гарлемського Ренесансу відчутно вплинув на афро-американську літературу і на американську культуру загалом. У творчості афро-американських письменників У. Дюбуа, К. Вехтена, Л. Х'юза, З. Герстон та ін. відобразилась «двоїстість світобачення» афро-американців, прагнення етнічних «меншин» протистояти знеособленню особистості, було започатковано використання автентичного музичного фольклору. Саме в цей період афро-американське населення починає виборювати соціальні права; в літературі створюється новий образ афро-американця – освіченого, талановитого, одухотвореного; у музиці зазначений процес виявляється в експериментуванні зі стилями й напрямками. Митці засвідчили виникнення нової епохи – «епохи джазу» (Ф. С. Фіцджеральд). Сутність джазу, що вирізняється імпровізаційністю, підвищеною емоційністю, витонченою ритмічністю, специфічним інструментарієм, використанням різноманітних тембрових барв тощо, полягає у «створенні індивідуальних варіацій на тлі загальної теми задля поєднання загального і особистого» (Т. Денисова [4]). Африканські ритми, що знайшли найбільш адекватне вираження в блюзі

й джазі, як певний спосіб мислення відобразились у літературі, зокрема появи поняття літературного джазу.

Музично-літературний синкретизм текстів афро-американської літератури зумовлює їхній інтермедіальний характер, тобто поєднання різних видів мистецтва. Однак афро-американська література при всьому своєму розмаїтті відрізняється вмінням зберегти власне коріння, розвивати оригінальну ліро-епічну наративну парадигму. Якщо для американської цивілізації нормою є індивідуалізм, то для афро-американця найважливішою умовою власної самореалізації певною мірою виступає «community» [6:232]. Менталітет афро-американців представляє нероздільне сплетення реального і міфічного [6:231].

Домінантними в афро-американській літературі виявляються мотиви свободи, пошуків національної ідентичності, адаптації афро-американців до життя в країні, яка стала новою батьківщиною (Г. Брукс, З. Герстон, Л. Джоунз, Р. Елісон, К. Каллен, Дж. Кілленз, К. Маккей, Р. Райт, Л. Х'юз). Наприкінці XX ст. в афро-американській літературі відбувся «жіночий переворот», письменниці замінили вже усталений традиційний «чоловічий літературний стандарт» і посіли вершини національної літератури [7]. Жіноча афро-американська література, представлена такими іменами, як Т. Бамбара, З. Герстон, Д. Кінкейд, Т. Моррісон, Г. Нейлор, Е. Уокер, Н. Шанге та ін., почала відокремлюватися від жіночої англо-американської літературної традиції.

Упродовж тривалого часу самотність стилістичних і поетологічних деталей та естетика афро-американської літератури залишалась поза межами дослідницьких інтересів науковців [3; 5]. Останнім часом з'явилася низка наукових праць, у яких порушується проблема взаємодії літератури й

джазового мистецтва (Л. Білоножко, Н. Висоцька, Б. Гіленсон, І. Гусарова, Т. Денисова, С. Джебрайлова та ін.).

Тоні Моррісон (1931 р. н.) – одна з відомих постатей афро-американської літератури ХХ століття, письменниця-прозаїк, творчість якої відзначено Нобелівською премією (1993 р.) Актуальність статті полягає, по-перше, в тому, що в літературній спадщині Т. Моррісон знайшли відображення провідні тенденції афро-американської літератури другої половини ХХ століття. По-друге, дослідження поетики одного з визначних романів Т. Моррісон («Джаз») сприятиме висвітленню авторської картини світу письменниці. Методологічну основу статті складають роботи, присвячені проблемам теорії та історії літератури (Л. Білоножко, Н. Висоцька, І. Гусарова, Т. Денисова, І. Матковська).

Роман Т. Моррісон «Джаз» (1992) став черговою спробою осмислення письменницею «феномену органічного схрещування західної культури з афроцентризмом» [6:232], прагненням по-новому поглянути на проблеми етнічної ідентичності афро-американців і духовності сучасної людини, моральне обличчя якої деформувалося в умовах урбаністичної дійсності, а також на проблеми афро-американської жінки в сучасному суспільстві. Письменниця, утілюючи власну художню ідею, зосереджується на тому, що саме визначає менталітет афро-американців: минуле, рабство, расизм, і одночасно вносить нове в світову літературу, зокрема успадковану від предків міфологічність, синкретичність мислення.

Характерна риса героїнь Т. Моррісон – індивідуальність і незалежність (романи «Смоляне опудалко» (1981), «Улюблена» (1987), «Джаз» (1992), «Любов» (2003), «Милосердя» (2008)), проте це не дає підстав вважати творчість письменниці виключно феміністською. Зокрема, в романі «Джаз» авторка акцентує увагу на ідеальному образі матері й дружини, а не на образі агресивної феміністки, яка відстоює власні права. Усвідомлення образу жінки як образу жінки-матері складає основу побудови головних жіночих персонажів у романах Т. Моррісон. Майже всі героїні її романів – жінки, які часто віддають пріоритет сім'ї, а не власній кар'єрі, легко розлучаються із зовнішніми атрибутами матеріального світу. Для її героїнь головними цінностями є затишне сімейне коло, власний будинок, діти, це жінки-матері, які понад усе цінують любов і гармонію в родині. Витоки цього феномену укорінені в «автентичній» культурі афро-американців, що оприявнюється на різних рівнях романної творчості письменниці.

У романі «Джаз» простежується міфологічний хронотоп, який актуалізується завдяки циклічності

часу в тексті, поверненню від «теперішньої» точки до минулого – пам'яті афро-американського населення (расової дискримінації, рабства, переселення). Міфологічна модель часу супроводжується історичною, що має суспільно-побутовий характер і виявляє культурно-історичні події епохи – сприйняття джазу як способу мислення афро-американського населення.

Літературний джаз стає мовою і стратегією, засобом передання «невимовного» і відображення досвіду американської культури. Джаз як синкретичний музичний жанр ґрунтується на запозиченнях з африканської та європейської музики, відповідно його естетика передбачає діалог культур. Джаз успадкував характерні елементи африканської традиції: поліритмію (поєднання у музичному творі двох або більше самостійних ритмічних малюнків у межах одного розміру), взаємодію, «перегук» інструментів («питання-відповідь»), пріоритет ритму, а також імпровізаційність. Для виконання джазових творів важливе усвідомлення синкретизму мистецтва: слово, музика, танець сприймаються як складники певної цілісності.

На початку ХХ ст. в американській культурі джаз почав сприйматися не тільки як музика, а і як певний спосіб мислення, структурування навколишнього світу, метамова для величезної кількості людей, які мали досвід примусового переселення та згодом відтворювали свою культуру на новій основі [5]. Одна з найважливіших ідей, яку несе в собі джаз, – це ідея свободи, тому він стає засобом створення альтернативної літературної традиції.

Об'єктом осмислення в романі Т. Моррісон є нагальна для афро-американців проблема усвідомлення власного місця в західній цивілізації. Персонажі твору, оточені в повсякденному житті атмосферою джазу, відчують зв'язок із минулим, долучаються до трансцендентних категорій самоусвідомлення. Вітчизняна дослідниця Л. Білоножко [1] виявляє символічний зміст, що полягає в актуалізації найглибших джерел естетики афро-американської музики. Визначає особливості розгортання сюжету в романі, що імітує композиційну структуру джазової імпровізації (імпульсу у формі події-мелодії, соло окремих інструментів та варіації теми, завершальне повернення до заданої на початку теми).

У романі «Джаз» Т. Моррісон зображує психологічний конфлікт головних героїв і відтворює складний процес входження людини в міський простір. Образ міста набуває ізоморфних рис, постає уособленням урбаністичного світогляду. Для головних героїв роману «Джаз», молодого подружжя Джо і Вайолет, переїзд до Нью-Йорка означав відрив від власного коріння, що призвело до надзвичайного загострення

відчуття самотності персонажів у чужому просторі міста. Письменниця створює «межові» ситуації для головних персонажів роману «Джаз» із метою увиразнити складну проблему формування особистості в американському суспільстві. Процес поступового руйнування внутрішнього світу героїв у творі Т. Моррісон є символічним вираженням втрати «автентичності», оскільки особистість, потрапивши в межі міського життя, не в змозі вирватися із замкненого простору без впливу на власний внутрішній світ.

Велике місто набуває символічного значення в романі, навіть власна назва міста (Нью-Йорк) упродовж оповіді поступово нівелюється, і воно перетворюється на безжалісне «Місто». Сподівання подружжя Джо і Вайолет на нове краще життя і реалізацію «американської мрії» в просторі мегаполісу виявилися марними. Особливістю часо-просторової організації роману «Джаз» є опозиція «верх – низ», «чужий – свій» простір, «замкненість – розімкненість». Нью-Йорк представляє замкнене коло – світ цивілізації, своєрідна пастка, де герої вписані в систему соціальних стандартів. Місто наче живе власним життям і заражає всіх мешканців своєю смертельною хворобою, змушує їх діяти за особливою логікою, за власними законами і спонукає до невмотивованих дій, навіть до вбивства: «I'm crazy from this City. The slanting rays of the sun, like a razor, cut in half the houses. On the upper floors, I see the face and do not know which of them alive, and what – the handiwork of masons. Down there – shadows, where all sorts of unnecessary things live: clarinets, love, fists and sad's women voices» [9:47].

Місто нівелює особистості, усі його мешканці, здається, одного віку, і час у просторі Міста зупиняється. «Young is not so young, the average age of non-existent. Sixty, so that there is sixty, forty, is the maximum because of what worry [9:72]. Будинок головних героїв зовні нічим не відрізняється від усіх інших помешкань, однак у просторі квартири Джо і Вайолет відчувається внутрішня смертельна напруга, що відтворює посилення відчуженості в стосунках подружжя: «On Lenox Avenue, at apartment Violet and Joe Tracy, the room as empty bird cages with blankets draped over them» [9:95]. Мотив смерті поступово набуває сили, головні герої починають фізично відчувати замкнений простір міста й навіть не контролюють власні дії. Убивство коханки Доркас, яке здійснив Джо, тільки нагадує свідому дію, фактично ж це відбулося спонтанно й несвідомо: вчинок головного героя наче нав'язаний іззовні. Потужний простір міста підкорює своїх мешканців, спонукає героїв до певного способу життя, нівелює особистісні риси тих, хто потрапляє в нього, і виходу з цього простору немає, адже він замкнений.

У романі Т. Моррісон виявляється біблійний мотив пошуків «землі обітваної», простежується спорідненість із притчею про вигнання з раю Адама і Єви. Едем – це маленьке романне містечко у Вірджинії, де народилися й росли Джо і Вайолет. Відчувши бажання отримати матеріальні блага і піддаючись спокусам, вони спочатку стають чужими на «новій землі», відірвавшись від власного коріння, а згодом виявляються чужими й один для одного.

Таким чином, використовуючи біблійний мотив, письменниця переосмислює біблійну історію про Адама і Єву. Мегаполіс, повний спокус, спотворює долі головних героїв роману. Джо зраджує дружині з молодою дівчиною Доркас, яку ж сам згодом і вбиває з ревності. Вайолет, прийшовши на похорони коханки Джо, здійснює спробу спотворити її обличчя, щоб нівелювати особистість суперниці навіть після смерті.

Т. Моррісон, синтезуючи музику й мову художнього твору, намагається завдяки характерним рисам джазової гри відтворити атмосферу міста, яку так сильно відчувало африканське населення Нью-Йорку. Джаз виступає особливим способом мислення афро-американського населення, і, подібно до мозаїки джазового твору, вибудовується художня картина світу в романі. Письменниця використовує прийом переплетення різних мотивів: мотиву музичного джазу, мотиву смерті, мотиву свободи і пошуків власної ідентичності, а також мотиву підкорення провінціалом великого міста.

Мотив музичного джазу є концептуальним у романі, оскільки він, по-перше, виявляє складні соціальні процеси американського суспільства XX століття, зокрема проблеми етнічної ідентичності афро-американців, духовності сучасної людини, соціальної ролі афро-американської жінки; по-друге, у ньому закладений потенціал розгортання всіх інших мотивів. Для американських письменників XX століття були характерні, з одного боку, пошуки шляхів подолання відчуженості й залучення індивідуальності до спільноти, а з другого – виникала проблема збереження національної ідентичності. Мистецтво, і зокрема музика, стали складниками, що оприявнили зазначені соціальні процеси.

Отже, мотив музичного джазу складно взаємодіє з мотивами свободи й смерті. Мотив смерті є значущим у романі, оскільки смерть є своєрідним механізмом, що приводить до руху всі романні події: зі смерті починається роман, навколо неї будується сюжетна лінія (смерть пташок у будинку подружжя, смерть коханки і навіть «смерть» сподівань головних героїв на щасливе життя). Мотиви свободи й пошуків власної ідентичності представлені через пошуки етнічних

первнів, історико-культурного коріння джазового мистецтва. У цьому зв'язку перспективу нашої роботи вбачаємо в подальшому виявленні

типологічних рис у творчості афро-американських письменників.

Література

1. Білоножко Л. В. Перекодування джазу як вияв інтермедіальності (на матеріалі романів Е. Л. Доктороу «Регтайм» і Т. Моррісон «Джаз») : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.05 : «порівняльне літературознавство» / Лідія Василівна Білоножко. — Київ, 2016. — 20 с.
2. Висоцька Н. О. Єдність множинного. Американська література кінця XX — початку XXI століть у контексті культурного плюралізму : монографія / Н. О. Висоцька. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2010. — 456 с.
3. Гусарова И. В. Литературная традиция в творчестве афроамериканских писателей последней четверти XX века (Тони Моррисон, Глория Нейлор, Элис Уокер) : автореф... канд. филол. наук : 10.01.03. / И. В. Гусарова. — М., 2003. — 20 с.
4. Денисова Т. Н. Історія американської літератури / Тамара Денисова ; НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. — Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 487 с.
5. Зайцев А. В. Африкано-американська музика і проблеми африкано-американської ідентичності (XX століття) / А. В. Зайцев. — М., 2004. — 137 с.
6. Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник. У 2 т. Т. 2 : Л — Я/За ред. Н. Михалської та Б. Щавурського. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2006. — 864 с.
7. Матковська І. В. Романистика Зори Ніл Герстон у контексті афро-американської жіночої літератури : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : 10.01.04. / І. В. Матковська. — Сімферополь, 2010. — 20 с.
8. Глостанова М. В. Проблема мультикультуралізму и литература США конца XX века. / М. В. Глостанова. — М. : ИМЛИ РАН, Наследие, 2000. — 400 с.
9. Morrison Toni. Jazz / Toni Morrison. — New York : Vintage International, 2004. — 229 p.

УДК 821.133.1–31Киньяр.09

А. А. Мацюк

Харківська спеціалізована школа №99

Музыкальный код в романе Паскаля Киньяра «Все утра мира»

Мацюк А. А. Музичний код у романі Паскаля Кіньяра «Всі ранки світу». Статтю присвячено аналізу авторської стратегії будування «музичного» тексту в романі П. Кіньяра «Всі ранки світу». В статті розглядаються інтермедіальні зв'язки (музичний код) роману на персонажному, сюжетно-композиційному, проблемно-тематичному, міфопоетичному та ритмічному рівнях. Музичальність літературного тексту є авторською стратегією П. Кіньяра, основні постулати якої розглядаються в музичній теорії «втраг» письменника. Музичний код у романі розкривається за допомогою «музичного інструментарію».
Ключові слова: П. Кіньяр, інтермедіальність, музичний код, музична теорія, Орфей, «словесна музика».

Мацюк А. А. Музыкальный код в романе Паскаля Киньяра «Все утра мира». Статья посвящена анализу авторской стратегии построения «музыкального» текста в романе П. Киньяра «Все утра мира». В статье рассматриваются интермедиальные связи (музыкальный код) романа на персонажном, сюжетно-композиционном, проблемно-тематическом, мифопоэтическом и ритмическом уровнях. Музыкальность литературного текста является авторской стратегией П. Киньяра, основные постулаты которой рассмотрены в музыкальной теории «утраг» писателя. Музыкальный код в романе раскрывается с помощью «музыкального инструментария».
Ключевые слова: П. Киньяр, интермедиальность, музыкальный код, музыкальная теория, Орфей, «словесная музыка».

Matsiuk A. A. The music code in P. Quignard's novel «All the World's Mornings». The article is devoted to the analysis of author's text musical strategy in P. Quignard's novel «All the World's Mornings». We examine the intermediate relations (the music code) of the novel on different text levels such as personage, action-composition, problem-subject, myth-poetical and rhythmical levels. The text's musicality is P. Quignard's strategy postulated in his music theory of «loss». The novel's music code is discovered in the «musical toolset».

Key words: P. Quignard, intermediality, the music code, the music theory, «verbal music».

Одной из тенденций современной французской прозы является поиск гибридного дискурса, воплощающего интермедіальний спосіб мислення писателя [2; 21]. Творчество П. Киньяра (род. 1948) реализует собой осознанную интермедіальную стратегию, где музыка и литература, взаимодействуя, образуют новый вид музыкальной прозы. Такой вид интермедіальности разворачивается, прежде всего, в «плане стиля», определяясь индивидуальностью автора и его личным опытом [4:11]. Именно поэтому важным фактором при изучении авторской интермедіальности современные исследователи считают личность автора [4:12].

П. Киньяр принадлежит к поколению писателей поствоенного периода, сформировавшихся под влиянием Второй мировой войны и событий мая 1968 года. Он вырос в семье лингвистов и музыкантов, отсюда – его любовь к литературе и музыке. Самым важным философским вопросом для писателя стал вопрос об истоках, возможностях и пределах речи, поскольку он сам страдал её расстройством (мутизмом). Концепция музыкальности литературы соединила в себе идею отсутствия речи (тишины как условия творчества) и возможности музыкального искусства.

Творчество писателя, отмеченного Гонкуровской премией в 2002 году, является объектом изучения многих исследователей во Франции и за рубежом (Bruno Blanckeman [5], Philippe Bonnefis [17], Dominique Rabaté [16], Chantal Lapeyre-Desmaison [8], Josiane Pascaud-Huguet [9], Dominique Viart [21]). Романы и эссе Киньяра рассматриваются в свете различных теорий и методологий (психоанализ, антропология, философия, интертекстуальность, семиотика и т.д.). Музыкальность прозы Киньяра неоднократно отмечалась учеными [7; 8; 10; 17], однако систематического анализа музыкального кода романа «Все утра мира» до сих пор не было предложено, что определяет актуальность нашего исследования.

Философско-эстетические идеи Киньяра, изложенные в эссе «La Leçon de musique» (1987) («Урок музыки»), «Le Nom sur le bout de la langue» (1993) («Имя на кончике языка»), «La Haine de la musique» (1997) («Ненависть к музыке»), «Vie secrète» (1998) («Тайная жизнь»), «L'Origine de la danse» (2013) («Истоки танца»), «Mourir de penser» (2014) («Смерть от мысли»), «Critique du jugement» (2015) («Критика суждения») представляют собой теоретическую базу, имплементированную в

романной прозе. Музыка стала для писателя экспериментальной почвой его литературных творений, объединенных особой авторской литературно-музыкальной концепцией («Carus», «Le Salon du Wurtemberg», «Tous les matins du monde», «L'Occupation américaine», «Villa Amalia»).

В рамках данной статьи мы ставим перед собой задачу выявить и проанализировать музыкальный код в романе «Все утра мира» (1991) как сознательную авторскую стратегию построения «музыкального» текста.

Музыкальные элементы в романе выстраивают интермедіальные связи на различных уровнях (персональном, сюжетно-композиционном, проблемно-тематическом, мифопоэтическом, мотивно-образном, ритмическом), определяя внутреннюю структуру текста. Киньяр подчеркивает важность музыкальной основы своего творческого процесса: «Les livres que j'écris je me les résume à l'intérieur de mon cerveau comme le plan [...] à l'aide de la musique. Les anciens Romains préféraient prendre des fresques pour résumer leurs déclamations, moi c'est la musique qui m'aide à me rappeler de tout» («Книги, которые я пишу, я резюмирую в своём мозгу как план [...] с помощью музыки. Древние римляне предпочитали фрески для резюмирования своих речей, а мне помогает всё запомнить музыка») (здесь и далее перевод наш. – А. М.) [20]. Поэтому структурно-смысловая композиция романа основана на музыкальном коде. Специфика киньяровского текста отвечает термину С. П. Шера «словесная музыка» [19], под которым понимается организация литературного материала по примеру музыкального («музыкальная» структура текста, его интонация, ритмика и смысловая организация). Для Киньяра музыка имеет внеземные истоки, она предшествует появлению человека на свет, его речи, а литература заимствует средства выражения у музыки, видя в ней некий идеал формы.

Роман «Tous les matins du monde» («Все утра мира») стал самым известным произведением П. Киньяра благодаря одноименному фильму режиссера Алана Корно. В основе романного сюжета – история двух музыкантов XVII века – Сент Коломба (Sainte Colombe) и его ученика Марана Марэ (Marin Marais). История создания романа восходит к первой части эссе «Урок музыки» (1987) [11], названной «Un épisode tiré de la vie de Marin Marais» («Эпизод из жизни Марана Марэ») [10:9], где Киньяр описывает жизненный путь начинающего музыканта. Сюжетная линия

Маре повествує про молодого чоловіка, вивчаючого спів у церковному хорі Saint-Germain l'Auxerrois і вигнаним звідти через тремтіння голосу. Щоб «domestiquer la mue» («приручити тремтіння») [11:19], імітувати людський голос, він вирішує стати музикантом і грати на виолі де гамба, іди в ученики до прославленого віртуоза Сент Коломба. Виола де гамба не випадково вибрана Кіньяром як головний музичний інструмент в романі. Цей струнний смичковий інструмент XVII століття близький за розміром і діапазоном до сучасної виолончелі, став її прародителем. Згадка цього старовинного інструмента в інших романах письменника («Салон в Бюртемберге», «Терраса в Римі»), як і системне звернення до епохи барокко (музична спеціалізація Шарля в романі «Салон в Бюртемберге» [12] – музика барокко), підкреслює значущість культурного минулого і важливість мотиву походження в кіньярській концепції.

Письменник відноситься до музики епохи барокко як до «une imitation de la langue sans acception de langue ni de sens» («імітації мови, без прийняття мови, і її значення») [12:320]. Саме тому його персонажі вдаються до музики цієї епохи – як до можливості висловити через барочні музичні твори те, що вони не можуть сказати в мові: «La musique baroque, après la Renaissance, avant la Révolution — jamais une musique ne fut si proche du langage. Là réside la raison, le nœud secret sans doute de la passion qui me porte vers elle» («Музика барокко, після Ренесансу, перед Революцією – ніколи більше музика не була так близькою до мови. Саме в цьому криється причина, таємна суть пристрасті до неї») [12:320]. Герої Кіньяра, виконуючі музику епохи барокко (Сент-Коломб, Шарль Шенонь) – музиканти-віртуози, відрізняючись своїм аскетичним і закритим способом життя.

Музична естетика роману визначається вже його назвою «Tous les matins du monde» («Всіх ранків світу»), представляючи собою початок фрази з самого тексту: «Tous les matins du monde sont sans retour» («Всіх ранків світу безповоротно відходять») [14:65]. Назва включає в себе ряд імпліцитних символів, що походять з музичної концепції автора. Символізуючи народження і відродження, ранок, з'являючись з сутерек, несе в собі тишину, необхідну кіньярським персонажам для творчості. Безповоротність і відчай втрати втілені в символі ночі, яка веде до смерті (самоубийство Мадлен вночі): «Tout ce que la mort ôtera est dans sa nuit» («Всього, що забере смерть, знайдеться в її ночі») [14:33]. Однак ніч і ранок не стільки протиставляються, скільки сосуществують. Якщо смерть – це ніч, а життя – це ранок, то, подібно тому, як ніч приходить на

ранок, так і смерть є складовою життя, тому закат Сент Коломба сменяється ранком Маре: «Il faut une aurore à cette nuit» («Цій ночі потрібна зоря») [13:181]. Лише музика, з'являючись з іншого світу, де царить тишина, може «вернути» або воспіть втрачене, оскільки «l'art n'obéit à aucun ordre du temps» («мистецтво не підкоряється ніякому порядку часу») [13:172]. Таким чином, слово «ранок» асоціативно пов'язано з тишиною, яка і є прародительницею музики, неподвладною тимчасовим змінам і існуючою завжди.

В романі «Всіх ранків світу» Сент Коломб є протагоністом, втілюючи музичну теорію «утрат» П. Кіньяра. Письменник акцентує увагу на трьох втратах [11:57], властивих людині: втрата єдності з матір'ю при народженні, втрата пре-лінгвістичного стану при набутті навичок мови і втрата дитячого голосу при «ломці» голосу у хлопчиків. Музика дає можливість компенсувати ці втрати, з'являючись «le seul lien entre le perdu et le retrouvé, c'est un son entendu dans l'autre monde, que le musicien a pour vocation de faire revenir» («єдиною зв'язкою між втраченим і отриманим, це звук, чутий в іншому світі, який музикант призначений повернути») [18: 101]. Музиканти, використовуючи музичні інструменти, «travaillent une voix qui ne les trahira pas» («працюють над голосом, який не предасть їх») [11:34].

Сент Коломб, втрачивши кохану дружину, втілює лише уходом до музики, яка дозволяє йому «воскресити» свою дружину, встановлюючи комунікацію між «іншим» і реальним світами: «La musique aussi est une langue humaine» («Музика – це теж людська мова») [14:35]. Музикант згадує свої найкращі твори в пам'ять про неї: Tombeau des Regrets, Le Pleurs, Les Enfers, l'Ombre d'Enée, la Barque de Charon. Названня творів несуть важливу семантичну навантаження, експліцитно демонструючи музичний код в романі. Трагічна музична реалізація Сент Коломба стає його порятунком від зовнішнього світу і притулком його душі: «Il n'y avait que dans ses compositions qu'on découvrait la complexité et la délicatesse du monde qui était caché sous ce visage et derrière les gestes rares et rigides» («Лише в його творах можна було відкрити всю складність і ніжність світу, які були приховані під його маскою і суворими рідкими жестами») [14:11].

Всі персонажі в романі пов'язані з музикою, однак власним «звучанням» володіють лише двоє героїв – Сент Коломб і Маран Маре. «Voix rauque» («хриплий голос») [14:26] Маре символізує його надломлену особистість. Чувствуючи себе «une bête bêlante» («блеючим

животним») [14:23], он избирает путь музыканта как мечь своему голосу [14:24], причем мотивировкой служат скорее амбиции молодого карьериста, чем желание познать мир музыки. Персонаж Сент Коломба антагонистичен всем персонажам, относящимся к земному миру. Звучание Сент Коломба – в тишине. Молчаливый и затворнический образ жизни представляет собой вызов реальности и ее законам (именно поэтому он отказывается быть придворным музыкантом, играть для короля). Сент Коломб «n'avait guere d'attachement pour le langage» («совсем не тяготел к речи») [14:7], поэтому сознательно выбрал иной способ общения – музыкальный и философию молчания как продолжение тишины. Слово для него утратило значение, поскольку стало атрибутом внешнего мира, тогда как музыка носит сакральный характер, она подобна божественной материи, поскольку имеет вземные истоки. Музицируя, Сент Коломб вдохновляется миром неведомого Далёкого (Le Jadis) [13], из которого произошла музыка, и находит выход в иное бытие, построенное из потусторонней и прелингвистической материи. Одновременно с этим, «музыкальная гармония» становится для музыканта «внерациональным путем постижения мироздания» [3:81], основанным лишь на чувственных началах, что даёт ему возможность ощущать присутствие жены и создавать произведения, «capables de réveiller les morts» («способные разбудить умерших») [14:69]. Можно сказать, что Сент Коломб (как и сам Киньяр) созерцает мир сквозь призму музыки, ставшей для него формообразующим и жизненно необходимым пространством.

Музыкальная тема представлена и в мифопоэтическом аспекте романа (Д. Рабате [16], Ж.-Л. Потро [10]) в имплицитном сравнении супругов Сент Коломб с *Орфеем и Эвридикой*. Оплакивание любимой в музыке, надежда «вернуть» её, обращение к «магии» музыки, словно спуск в царство Аида, призрачный образ супруги, являющийся Сент Коломбу, словно тень Эвридики, табу на прикосновение к жене, подобно запрету оглянуться в истории Орфея. В эссе «Секс и страх» Киньяр задает вопрос: «Отчего поглядел назад Орфей?» [1:147]. И отвечает: «То, что сзади», запечатлевается в глазах оглянувшегося так же, как прошлое живет в нынешнем» [1:147], подчеркивая, таким образом, влияние прошлого на человеческую жизнь. Согласно Киньяру, невозможно постичь тайну нашего происхождения, можно лишь приблизиться к образу этой тайны. Поэтому мадам де Сент-Коломб является объектом утраты – утраты музыкального (слухового) начала человека, которую музыка Сент-Коломба пытается восполнить или хотя бы запечатлеть. Покойная супруга, появляющаяся в виде фантома – «une

version visuelle de la musique» («визуальной версии музыки») [7:14], существует лишь в момент её исполнения. Миф об Орфее Киньяр использует в романной прозе, выделяя в нем определенные фрагменты, характеризующие того или иного героя. Так, в романе «Салон в Вюртемберге» [12], сравнение с Орфеем символизирует возвращение (спуск в потусторонний мир) героя к своей Эвридике, представленной «la grande maison si haute» («большим высоким домом»), символизирующим «le visage de maman» («мамино лицо») [12:261]. В романе «Вилла Амалия» [15] в образе Анн улавливается сравнение с образом Орфея-«создателя» («créateur») [10:379]. Общее, что связывает упоминания мифа в романной прозе Киньяра – это музыкальная одаренность Орфея и его бытие творца-отшельника. Образ Орфея символизирует второй шанс для героев Киньяра: Орфей, сумевший спуститься и подняться из загробного мира, наделен сверхчеловеческими способностями благодаря своей неземной музыке, так же как талантливы и самоотверженны в своем деле все киньяровские герои-музыканты.

Киньяр обращается к музыке не только в своей философско-эстетической концепции (нашедшей отображение в сюжетно-персонажной канве романа), но и прибегает к использованию конкретных музыкальных элементов для обогащения текста и достижения эффекта музыкального звучания. Писатель использует приемы музыкальной техники [6:65], коррелирующие с законами музыкальной композиции. Среди них можно выделить контрапункты, модуляции, вариации и репризы.

Контрапункт, являясь принципом полифонии, представляет собой сочетание нескольких разнонаправлено движущихся голосов. В тексте он возникает в идейных спорах героев (диалоги Марана Маре и Сент Коломба о предназначении музыки). *Модуляция* – переход мелодии из одной тональности в другую, проявляется в смене настроений в рамках одного эпизода («встречи» и диалоги супругов Сент Коломб во время музицирования). *Вариация* является модификацией темы в каждом новом её появлении в одном или нескольких произведениях. Пример – тема «ломки голоса» у мальчиков (в эссе «Урок музыки» – она трагична и фатальна для Маре, в романе «Все утра мира» также является «камнем преткновения», но одновременно дает возможность герою стать учеником Сент Коломба). *Реприза* – повторение музыкального или литературного материала (например, жизнеописание Сент Коломба и его дочерей).

Этот «музыкальный инструментарий» структурирует литературный текст, что можно показать на примере главы IX – одной из кульминационных в идейной структуре романа (это

диалог Сент Коломба с супругой-призраком) [14:27-28]. Деление текста внутри главы на небольшие абзацы визуализирует расположение пауз, подчеркивающих сдержанность и внутреннее напряжение повествования. Вступительные фразы настраивают читателя на беззаботный лад: «Le petit air de badinage que lui avait joué l'enfant lui revenait parfois à l'esprit et il en était ému» («Игривая мелодия, исполненная юношей, иногда приходила ему на ум, и волновала его») [14:27]. Затем происходит сюжетное смещение, которое открывает ведущую музыкальную линию главы – отношения между музыкантом и его супругой: «La quatrième fois où il sentit le corps de son épouse à ses côtés, détournant les yeux de son visage, il lui demanda : « Parlez-vous, Madame, malgré la mort ? » («В четвертый раз почувствовав тело своей супруги рядом, он отвернул взгляд от её лица и спросил её: «Говорите ли вы, Мадам, несмотря на то, что мертвы?») [там же].

Развитием темы служит описание голоса жены и тех чувств, которые испытывает музыкант, услышав этот голос: «Il frémit parce qu'il avait reconnu sa voix. Une voix basse, du moins contralto. Il avait le désir de pleurer mais n'y parvint pas tant il était surpris, dans le même temps, que ce songe parlât» («Он вздрогнул, потому что узнал её голос. Это был низкий голос, по меньшей мере, контральто. Ему хотелось плакать, но не получалось, настолько он был удивлен, что это видение говорило»). Далее следует диалог героев: «Pourquoi venez-vous de temps à autre ? Pourquoi ne venez-vous pas toujours ? («Почему вы приходите лишь изредка? Почему ваши визиты не постоянны?») «Je ne sais pas, dit l'ombre en rougissant. Je suis venue parce que ce que vous jouiez m'a émue. Je suis venue parce que vous avez eu la bonté de m'offrir à boire et quelques gâteaux à grignoter» («Я не знаю, – ответил призрак, краснея. Я пришла, потому что меня взволновало то, что вы исполняете. Я пришла, потому что вы были столь добры, что предложили мне пить и угостили несколькими вафлями»). «Madame! » s'écria-t-il («Мадам! – вскричал он») [14:27-28].

Сюжетная и звуковая кульминация наступает тогда, когда Сент Коломба, охваченный эмоциями, пытается обнять жену, а та кричит ему: «Non!» («Нет!») [14:28]. Внезапно «мелодия» затихает – этот контраст подчеркивается использованием определенной лексики. В момент наивысшего напряжения писатель использует такие выражения, как: «Il se leva [...], plein de violence, [...] il fit tomber

son tabouret» («Он вскочил [...], полон стремительной силы, [...] он перевернул табурет») (прим. автора - курсив мой) [14:28]. И, наоборот, в момент пианиссимо лексика передает мягкость и покорность: «Il baissa la tête » («Он опустил голову»); «elle lui dit doucement» («она нежно сказала ему») [там же]. В конце главы происходит последний всплеск, когда Мадам Сент Коломб просит принести ей вина и герой «sortit en hâte» («вышел второпях») [там же]. Последняя фраза главы ставит точку в мелодической линии, замедляясь и затихая, словно музыкальная фраза в конце произведения: «Quand il revint, Madame de Sainte Colombe n'était plus là» («Когда он вернулся, Мадам де Сент Коломб там больше не было») [там же].

Одно из необходимых условий использования интермедиального подхода при анализе произведений – осторожность в проведении аналогий и использовании музыкальных характеристик при интерпретации литературного текста. В случае с П. Киньяром, авторская музыкальная теория систематически воплощается в романной прозе, что обосновывает применение интермедиального метода анализа. Мы не стремились сравнить романы Киньяра с конкретной музыкальной формой, но сделали попытку выявить музыкальную структуру его произведений и рассмотреть функции музыкального кода в художественном тексте.

Проанализировав музыкальный код и функции музыки в романе «Все утра мира», мы можем с уверенностью говорить о реализации интермедиальной стратегии Киньяра на всех уровнях текста. Протагонисты романа – музыканты, ищущие комфортного существования в музыке и воспринимающие окружающую действительность сквозь музыкальную призму, что определяет музыкальный код на персонажном и сюжетно-композиционном уровнях. Для проблемно-тематического аспекта романа, важные темы утраты, ломки голоса, невербального общения, тишины, уединения, вписанные в музыкально-эстетическую теорию Киньяра. Рассмотрев сквозной для творчества писателя образ Орфея, мы выделили музыкальную тему на мифопоэтическом уровне. Музыкальность текста на ритмическом уровне осуществлялась благодаря использованию таких музыкальных приемов, как модуляция, вариация, контрапункт и реприза.

Литература:

1. Киньяр П. Секс и страх : эссе / П. Киньяр ; пер. с фр. И. Волевич. – СПб. : Азбука-классика, 2005. – 256 с.
2. Пахарьян Н. Т. Современный французский роман на путях преодоления эстетического кризиса // Постмодернизм: что же дальше? (художественная литература на рубеже XX–XXI веков / ред. Е. В. Соколова. — Теория и история литературоведения. — М. : ИНИОН РАН, 2006. — С. 8–43

3. Поддубная Р. Н. Музыка “иного мира”: разновидности и динамика мотива / Р. Н. Поддубная // Филология: Сб. науч. трудов / ХНУ им. В.Н. Каразина – Х., 2006. – № 1. – С. 80–111.
4. Тимашков А. Ю. Интермедальность как авторская стратегия в европейской художественной культуре рубежа XIX–XX веков : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. искусствоведения. – СПб., 2012 [Электронный ресурс] / А. Ю. Тимашков – Режим доступа: http://www.gup.ru/upload/iblock/0e4/TimashkovAY_Avtoreferat.doc
5. Blanckeman B. Les récits indécidables : Jean Echenoz, Hervé Guibert, Pascal Quignard / B. Blanckeman. – Pas de Calais : Presses universitaires du Septentrion, 2000. – 219 p.
6. Cahier Critique de Poésie, n. 10: dossier Pascal Quignard – Marseille : Farrago / cipM, 2005 – 254 p.
7. Fiset J. Faire parler la musique... / J. Fiset // Protée. — 1997. — Vol. XXV, № 2. — P. 85–96.
8. Lapeyre-Desmaison Ch. Pascal Quignard le solitaire / Ch. Lapeyre-Desmaison. – Paris : Galilée, 2006. – 247 p.
9. Pascaud-Huguet J. Pascal Quignard et l'insistance de la lettre / J. Pascaud-Huguet // Savoirs et clinique – 2005 / 1 (n. 6). – P. 133–139.
10. Pautrot J.-L. «Transmettre ce qui fut oublié»: Villa Amalia et l'exception romanesque de Pascal Quignard / J.-L. Pautrot // Contemporary French and Francophone Studies, 2008. – Vol. 12. – P. 375–383.
11. Quignard P. La leçon de musique / P. Quignard. — Paris : Gallimard, 2012. — 121 p.
12. Quignard P. Le salon du Wurtemberg / P. Quignard. – Paris : Gallimard, 1986. – 432 p.
13. Quignard P. Les ombres errantes / P. Quignard. – Paris : Gallimard, 2002. — 202 p.
14. Quignard P. Tous les matins du monde / P. Quignard. — Paris : Gallimard, 2000. — 107 p.
15. Quignard P. Villa Amalia / P. Quignard. – Paris : Gallimard, 2012. – 300 p.
16. Rabaté D. Mélancolie du roman : la fiction dans l'oeuvre de Pascal Quignard / D. Rabaté // Revue des lettres modernes. — 1998. — Vol. 40, № 2. — P. 29–45.
17. Revue des Sciences Humaines № 260 : Pascal Quignard, figures d'un lettré / Dir. par Bonnefils Philippe et Lyotard Dolorès. – Paris : Galilée, 2000. – 459 p.
18. Sautel. N. Pascal Quignard, la nostalgie du perdu / N. Sautel // La magazine littéraire. – 2002. – № 412. — P. 98–103.
19. Scher S. P. Notes Toward a Theory of Verbal Music / S. P. Scher // Comparative Literature. — 1970. — Vol. 22, № 2. — P. 147–156.
20. Veinstein A. Emission de radio «Du jour au lendemain» (04.09.2009) [Электронный ресурс] / A. Veinstein // Режим доступа : <http://www.franceculture.fr/emissions/du-jour-au-lendemain/pascal-quignard-la-barque-silencieuse>.
21. Viart D. Les fictions critiques de Pascal Quignard / D. Viart // Etudes francaises. — 2004. — Vol. 40, № 2. — P. 25–37.

3 історії культури Харкова

Є. Зайонц

Університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві (Польща)

Невідомі джерела історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові

Зайонц Є. Невідомі джерела історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові. Дана стаття являє собою внесок до історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові, яка у цьому місті функціонувала серед інших релігійних конфесій. Вони між собою мали тісні контакти, а також спільно діяли на благо суспільства, вкладаючи вагомий внесок для піднесення духовної культури провідного міського центру Східної України.

Автор досліджує часопис «Parafia Charkowska», який до кінця 1910 р., а принаймні до 1 кварталу 1911 року, був продовженням церковного амвону з храму на вул. Гоголя у Харкові, а на її шпальтах друкувалися пастирські звернення архієпископа митрополита, декрети ватиканських конгрегацій, проповіді про духовні і фізичні переваги посту, або ж про національне покликання молоді. Часопис був дзеркалом, що віддзеркалював найдавнішу історію місцевої Церкви, а також хронікою подій і, свого роду, книгою записів про охрещених, повінчаних та похованих харківських католиків.

Ключові слова: часопис «Parafia Charkowska», парафія в Харкові, релігійний культ, історія першої парафії.

Зайонц Е. Неизвестные источники истории первого польского римско-католического прихода в Харькове. Данная статья представляет собой вклад в историю первого польского римско-католического прихода в Харькове, который в этом городе функционировал среди других религиозных конфессий. Они имели между собой тесные контакты, а также совместно действовали на благо общества, внося весомый вклад для повышения духовной культуры ведущего городского центра Восточной Украины.

Автор анализирует журнал «Parafia Charkowska», который до конца 1910 г., а по крайней мере, до 1 квартала 1911 года, был продолжением церковного амвона из храма по улице Гооля, в Харькове, а на его страницах печатались пасторские обращения архиепископа митрополита, декреты ватиканских конгрегацій, проповеди о духовных и физических преимуществах поста или же национального призвания молодежи. Журнал был зеркалом, который отображал давнюю историю местной Церкви, а также являлся хроникой событий и, своего рода, книгой записей о крещенных, венчанных и похороненных прихожанах.

Ключевые слова: журнал «Parafia Charkowska», приход в Харькове, религиозный культ, история первого прихода.

Zajac J. Unknown sources of history first Polish Roman Catholic parish in Kharkiv. The article is a contribution to the history of the first Polish Roman Catholic parish in Kharkiv, which operated in the city in the midst of other religious communities. They alluded each other close contacts, take joint actions to larger communities significantly raising the spiritual culture of the leading urban center of Eastern Ukraine.

The author analyzes the magazine "Parafia Charkowska", which was the end of 1,910 years to the first quarter of 1911 years extension of the pulpit of the church at ul. Gogol in Kharkov, and its columns were used for the publication of pastoral letters Archbishop, decrees of the Congregation for the Vatican, materials preaching about the benefits of physical and spiritual subject, or the establishment of a national youth. It was a mirror reflecting the oldest history of the local church, was finally chronicle of current events and the kind of book baptized, marriages and deceased Catholics Kharkiv.

Keywords: magazine "Parafia Charkowska", parish in Kharkiv, religious cult, the story of the first parish

1. Вступ

Опубліковані великі фрагменти текстів про найстарші католицькі і польські місця культу у Харкові і про першу польську римо-католицьку парафію у цьому місті, вказують на використання скромних джерел на тему релігійного життя поляків, які, щонайменше два століття проживають у даному регіоні Європи. Серед найчастіше

цитованих публікацій наводяться, (згідно з хронологічним порядком), наступні джерела, терміни і книги: Charków, Encyklopedia powszechna, t. 5, Warszawa 1861 s. 150; M. Dubiecki, Nasze pamiątki w Charkowie. Okruchy niedawnych wrażeń, „Tygodnik Ilustrowany”, t. 36: 1877 nr 101(949) s. 338; Charków, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1, Warszawa 1880 s. 543; Ф. О. Рейнгардт, Римско-католическая церковь в Харькове [w:] Харьковский

сборник: Лит.-науч. к „Харьк. Календарю” на 1887 г., X. 1887. – Вып. 1. с. 260-261 [цит. за: М. Жур – див. нижче]; Т. Lipiński, Polacy w Charkowie [w] „Znicz”. Kalendarz informacyjny z działem literackim na rok zwyczajny 1905, Moskwa 1905 s. 78; Charkowski kalendarzyk informacyjny na rok 1907, Wilno 1906 s. 43; М. Жур, История римско-католической церкви в Харькове [w] Польський Альманах. Польська діаспора у Харкові. Історія та сучасність, Харків 2004, с. 8-20; А. Kijas, Polacy na Uniwersytecie Charkowskim 1805-1917. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Poznań 2008 s. 217 i 224.

Проте, даних джерел, навіть тих, найстарших, існує значно більше. Окремі знання на цю тему, колись загально відомі, а з часом – зовсім забуті, міцно покрила патина минулого. Як приклад, можна навести статтю Дубецького. Хоча цю публікацію наводить А. Кіяс, однак він не згадує про розміщену в ній розповідь, – яка насамперед нас цікавить – про відвідини першого польського костелу у Харкові. Натомість, інші, багаті і цікаві, але не використані досі джерела, досі чекають на своє відкриття. Йдеться тут про офіційні церковні часописи, що обіймають архидієцезії, дієцезії, деканати і парафії Римо-католицької Церкви в Росії ХХ ст., а також польські католицькі часописи, загально-церковного характеру, ХІХ-ХХ ст., друковані для вірних. Перший такий (церковний часопис) – це щорічно публікований архидієцезіальною адміністрацією „Directorium Divini officii et missarum pro archidioecesi Mohyloviensi nec non pro dioecesi Minscensi in annum Domini [...] juxta Kalendarium a S. Sede Apostolica approbatum”. В розміщених в ньому Elenchusach-схемах друкувалися вагомі дані про окремі парафії, між іншим, також про харківську, на тему духовенства, яке там працює, кількості парафіян, ораторій-каплиць і шкіл, з вивченням релігії, в яких працювало парафіяльне духовенство. Якщо ж йдеться про інші видавництва Могилівської дієцезії, до якої належали деканат і парафія в Харкові, то слід згадати часопис „Wiadomości archidiecezjalne diecezji Mohylewskiej i Mińskiej”, що з 1909 р. виходив у Петербурзі, яке, два роки по тому, було замінене на „Wiadomości Kościelne”, а з 1918 р. – на „Kronika archidiecezji mohylewskiej i diecezji mińskiej”. Там, між іншим, розміщувалася інформація з окремих парафій, а також розповіді про єпископські відвідини. Схожу інформацію можна знайти в „Miesięczniku Seminaryjnym redagowanym i wydawanym przez alumnów Mohylofskiego Metropolitalnego Seminarium”, який публікувався з 1908 р. Серед інших часописів, окрім петербурзького „Kraj”, слід в першу чергу згадати про тижневик „Przegląd Katolicki”, що заслуговує чи не на найбільшу увагу. Він виходить з 1863 р., а на його шпальтах можна

було прочитати про релігійне життя поляків в усьому світі, у тому числі – в Росії, інколи навіть у харківському деканаті, а також у самому місті Харкові. Найбагатшим і найціннішим джерелом знань про релігійне життя католицької спільноти цього міста є парафіяльний часопис „Parafia Charkowska”, який виходив у світ з 1910 року. Однак, жодне з цих джерел не описує першу, з відкритих там, для католиків, каплиць (в І Харківській гімназії), але містять багато цікавих інформацій про чергову каплицю, (створену на території Харківського університету), а також про два тодішні польські храми і про мирян, що збиралися навколо них. Уся ця, як раніше наведена, так і вперше процитована, інформація про харківську парафію, не тільки доповнює попередні знання про незвичайний, для місцевих поляків осередок, але водночас вагомим чином збагачує бібліографію її історії. У зв'язку з цим, у даній статті варто *in extenso* навести окремі більші фрагменти текстів, що походять з джерел, які часто – на фоні загальних подій – несподівано широко представляють ще донедавна невідомі подробиці з періоду заснування Католицької Церкви у Харкові та умов функціонування її вівчарні.

2. Перші каплиці для католиків у Харкові

Михайло Жур, на підставі інформації харківського календаря з 1887 р., стверджує, що першою католицькою ораторією у Харкові була каплиця у І Харківській гімназії [1:9]. Її відкриття відбулося напевно після наполеонської кампанії, щоб служити присутнім там французам, німцям, полякам, італійцям та представникам ще інших національностей, з, так званого, західного світу. Проте, невідомо, як довго це місце служило харківським католикам. Правдоподібно, у 1823 р., за дозволом ректора Харківського університету, В.Й. Джунковського, з метою здійснення культу, було виділено одну з університетських зал. Користувалися нею, на зміну, як протестанти, так і католики [1:9]. Найбільшою трагедією тих осередків була відсутність, постійно пов'язаного з ними, католицького душпастиря. Саме тому, релігійні обряди здійснювалися там лише час від часу, а місцеві католики були позбавлені справжньої духовної опіки. Причиною такого стану речей була перед усім нестача коштів на утримання священика при ораторіях. Останні подібні клопотання про католицького душпастиря у Харкові мали місце у 1927 р., але й вони – з вище вказаних причин – закінчилися невдачею. Про цей факт згадує митрополит моголівський, К. Цецішовський, у своєму зверненні, приуроченому відкриттю у 1829 р. прошитої книги братства, що виникло під час нових старань про кошти на утримання священика, а також на будову у місті відповідного храму. Тодішній митрополит

могілівський, згадуючи про початок заснування першої каплиці, написав: У щасливому місті Слобожанської України, Харкові, коли, з приводу заснування в ньому Імператорського університету, кількість осіб римо-католицького віросповідання так збільшилася, що у самому місті стало проживати до ста людей, не враховуючи тих, що мешкають поблизу. Однак, вони не мають священника свого обряду, адже найближчий священник знаходиться аж за кількасот верст від міста, якого, витративши значні кошти, запросити можна лише раз у рік, та й те, у випадку чиєїсь хвороби чи смерті, адже від цієї духовної потіхи неодноразово спасіння залежить. Крім того, спасенної науки свого віросповідання не мають діти і молодь, яка навчається в університеті. З цієї вагомій причини, Господь Бог вклав у їхнє серце побожну думку прикласти усіх старань, щоб римо-католицький священник міг оселитися у Харкові, і про це нас вони просили ще два роки тому. Священник був призначений, проте не знайшлися кошти на його утримання [2:4].

Трагічне становище харківських католиків з першої чверті XIX ст. змусило їх продовжувати наполегливі старання про створення у цьому місті формальної парафії, де моли би постійно звершуватися богослужіння постійним священником. Істрію іншого такого заходу, яке цього разу завершилося позитивним чином, описує третій номер часопису „Parafia Charkowska”, з грудня 1910 р.: Початок існування харківської парафії був стисло пов'язаний з історією Харківського університету, адже ініціатором її заснування був ректор університету, доктор філософії Андрій Дубровіч [...]. Першою каплицею, де був здійснений релігійний обряд, була одна з університетських зал, а першим, номінованим для Харкова, священником був капелан Харківського університету [3:4]. У даному парафіяльному часописі, на підставі архіву харківського костелу, читаємо про всі кроки, які були здійснено у цьому напрямку: Року 1829, 9 червня, о год. 9 зранку, в каплиці Харкова, за дорученням тодішнього губернатора, Михайла Івановича Каховського, у залі університету, з метою проведення першої наради, відбулися збори. На засіданні головував ректор університету, Дубровіч. Серед учасників засідання були такі професори, як: Данілович, Криницький, Рубуш, Пагні де Савінї, викладачі: Лозинський, Барціцький, Строцький, проректор Велькоборський, декілька військових, та керівник поїліції Слончевський, а також ще деякі особи з іноземними і польськими прізвищами, без вказаної професії [3:4].

Редактор „Parafii Charkowskiej” інформував, що це «зібрання відчитало перед усім звернення ректора Дубровіча, в якому останній, вказавши

потребу забезпечити для Харкова постійного священника, щоб, за його допомогою і за його участю, можна було з часом побудувати Божий Дім, представив конкретні способи реалізації цих намірів. Радить, насамперед, вибрати окремий комітет «вид Братства», з 10 осіб, який був би відповідальний за усю працю. Однак, найголовнішою функцією «Братства» буде зібрання необхідних коштів. Кошти повинні складатися з постійних (щорічних) і одноразових пожертвувань. До внесків треба закликати не тільки мешканців Харкова, але також католиків з інших місцевостей та інших дієцезій, через певні консисторії. Зібрані гроші повинно записувати «Братство» в окрему прошиту книгу, підтверджену митрополитом. Касою розпоряджатиметься «Братство» [3:4-5]. Ідея перевершила найсміливіші очікування: Самі учасники засідання внесли до списку постійних (щорічних) пожертвувань 1035 рублів. З огляду на те, що цих грошей вистачило б на утримання священника і ризничого, було ухвалено негайне прохання до митрополита про призначення для Харкова священника. Керівником першого «Братства» було обрано ректора Дубровіча, секретарем – професора Кринцького. Якщо ж йдеться про тимчасове місце звершення Літургії, то ухвалено прохання до куратора про дозвіл на користування університетською залю, де до цього часу збиралися на молитву протестанти [3:5].

Водночас, 22 червня 1829 року, скеровано звернення до архієпископа К. Цецішовського – митрополита Римо-католицької Церкви у Росії, з повною владою дієцезіального єпископа в Луцькій і Житомирській дієцезіях, з проханням делегувати до Харкова відповідного пастиря. Перебуваючи у той час у своїй волинській резиденції в Луцьку, владика Цецішовський, два тижні по тому, в листі, з 13 липня, писав: Радіючи в Господі Бозі, що Пастир наш Небесний свою отару нашого віросповідання в цьому місті помножує і наповнює її Своїм Святим Духом, дякую спершу Ректору університету, що висловив згоду головувати цій святій Раді, а також шановним Пану Поручнику і Професорам, що працю свою і старанність пожертвували у святому покликанні. Керівництво цієї ради схвалюю і благословляю на діяльність. Книгу для запису постійних і одноразових пожертвувань підтверджую моїм підписом і печаткою. Сьогодні також напишу до прелата Щитта, могілівського адміністратора, щоб підшукав відповідного священника і зміг його прислати [...]. До Головного управління чужих віросповідань звертаюся з проханням дозволити збирати пожертвування на утримання священника та на інші потреби, а коли Бог поблагословить збільшення суми так, що можна буде думати про заснування Божого Дому, або принаймні про помешкання для священника, в якому була би каплиця, не можу не просити про

царське підтвердження і підтримку звання університетського капелана в університеті для католиків [3:5].

Повертаючись до прошитої книги, К. Цецішовський, на першій її сторінці склав від себе декларацію на видачу 100 рублів і делегував членів Братства збирати пожертвування, а також розсилати побожні книжки зі своїм підписом до місць, де це буде найвідповідніше, щоб також католики, які проживають деінде, мали можливість спричинитися до звершення Божої Служби у Харкові [2:4]. Такий підхід ще сильніше актуалізував Раду, яка, з метою збирання пожертвувань, призначила 12 осіб і 3 скарбничих та приготувала скриню для грошей на двох замках, яка зберігалася в університетській казні. З огляду на те, що кількість жертводавців дуже швидко росла, а їхня щедрість перевищила найсміливіші очікування Братства, ректор Дубровіч, 13 серпня 1829 р., поновив своє прохання про делегування священника до Харкова, що зустрілася з позитивною відозвою митрополита, який 9 жовтня надіслав з Луцька наступну відповідь: Після отримання 29 вересня прохання, датованого 13 серпня, від шановного Пана Добродія, маючи, при цьому з Могильова новину, що священник до Харкова є вже покликаний, я вчора вислав делегацію до заступника головного керівника, Й.В. Дашкова, з проханням про найвищий дозвіл на звершення у Харкові боослужінь нашого обряду, заснування у майбутньому храму, будинку для священника, церковної прислуги і парафіяльної школи, на площі, можливо, поблизу університету [2:5]. Впродовж того ж часу до ректора Дубровіча надійшла ще одна добра новина. Її автор, о. Щитт, адміністратор Могилівської дієцезії, повідомив, що «призначив для Харкова о. Чаплінського, який тимчасово виконує обов'язки адміністратора московської парафії [2:5].

В даному місці, слід було би дещо приблизити цю постать, приблизно з років, які передували прийняттю обов'язків духовного провідника вірних, що стало початком заснування першої парафії у Харкові. Біографію цієї особи треба пригадати, хоча б з тієї причини, що присвячене їй *curriculum vitae* досі зустрічалося лише у „*Parafii Charkowskiej*”. З розміщеної там довідки виникає, що Гемініан Чаплінський, народився 30 грудня 1798 р. у селі Зельства, парафії Людвіново, деканаті Ольвіта, повіті Ковно, у Віленській дієцезії. В роках 1812-1815 навчався в гімназії в Сейнах, у 1816 р. вступив до віленського монастиря отців францисканців, а за шість років, у 1822 році отримав, з рук київського єпископа-помічника Валеріана Камьонкі, пресвітерські свячення. До 1824 р. навчав польської мови і латини у школі в Сокольниках, виконував обов'язки секретаря митрополичої курії, щоб ще у тому ж році виїхати

до вікаріату при польському костелі Святих Апостолів Петра і Павла в Москві. Три роки пізніше йому була доручена посада віце декана того району, а в кінці 1829 р. – харківська місія.

„*Przegląd Katolicki*”, описуючи канонічний візит єпископа Симона у Харкові, в 1892 р., з метою посвячення даного храму, згадав про ту подію, шістдесятилітньої давнини, наступними словами: Історія костелу і католицької парафії у Харкові розпочинається з 1830 р., тобто від часу, в якому призначено капеланом військового харківського округу, о. Чаплінського. Цей священник заснував Дім Молитви у Харкові, а також завдяки прикладеним старанням, домогся річної допомоги, яка з тієї миті, була, хоча скромним, однак постійним і єдиним джерелом утримання настоятеля. Спершу цей Божий Дім містився в одній з університетських зал [4:57].

3. Перший католицький храм у Харкові

Каплиця у приміщенні харківського університету мала характер тимчасового ораторію, адже – як стверджується у вище згаданому тижневику – незабаром, однак, з внесків парафіян, був збудований на вул. Великій Сумській окремих будинок, який вже до кінця був харківським храмом, в якому відправлялася Свята Літургія [4:57]. Цій новій інвестиції присвятив дещо місця, раніше цитований, М. Жур, написавши про купівлю і адаптацію для сакрального об'єкту, двоповерхового дому, а також про будівлю оселі для священника.

Редактор М. Дубецький, мандруючий у 1877 р. по Україні, відвідав також Харків і місцевий польський костел, щоб увічнити у кореспонденції до „*Tygodnika Ilustrowanego*” тодішній образ цього храму. Саме від костелу – пише – я розпочав свою мандрівку по цьому кладовищі спогадів. Це був робочий день і дуже рання година. В маленькому, охайному храмі, збереженому від нищівної долоні часу, було тихо і пусто. Видно, громадка місцевих парафіян не забуває про це цінне святилище сумних і втомлених паломників крізь життя. Однак, у день моїх відвідин, майже нікого в костелі не було. Дві-три жіночки, похилених біля порога, трохи вбогої дівчорі – цих, наймиліших для Христа, учасників Царства Божого – це була ціла аудиторія декількох мес, які у взірцевому порядку щодня відправляють місцеві священники. Сьогодні, однак, храм є більш показовий, ніж колись – плід старань попередньої епохи. Проте, дарма моє око шукало в цьому костелі, розміщеного там свого часу, образу Христа, пензля нашого видатного письменника Юзефа Коженювського. Цей образ знаходився в одному з бічних вівтарів. Тепер його там немає, його замінили іншим, але, коли це сталося., я нікого не міг допитатися. Здається, як мені сказали, сліду після Коженювського немає,

навіть і у церковних книжках. Інвентарі церковного маєтку, в яких згадувалося раніше про цей образ, раптово зникли. Здається, хтось із родини відомого письменника забрав із Харкова цю цінну пам'ятку [5:338].

Тему першого польського храму в Харкові підняв і розвинув вище цитований „Przegląd Katolicki”. Там також звернено увагу на перехідний характер об'єкту. Проте, цей храм – підкреслювалося – не відповідав своєму призначенню: зовнішнім виглядом нічим не відрізняючись від сусідніх будинків, а, всередині, будучи тісним, не міг задовільнити потреб і прагнень харківських католиків. З огляду на збільшення кількості парафіян, щоразу більше розвинутого і зростаючого міста і губернії, з'явилися думки про будову нового костелу [4:57].

4. Будова і посвячення римо-католицького храму

Ідею побудувати відповідного архітектонічно просторого католицького костелу в Харкові почали реалізувати на початку останньої чверті XIX ст. Цей момент був пов'язаний з установами Комітету будови храму в 1877 р. Крім настоятеля, о. Кісажевського, до нього входили опікуни (Гутовський, Яворський, Квятковський, Вишневський), їх помічники (Павлович і Пшиялговські), а також такі люди, як: Бочковський, Борткевич, Гільон, Кемпе, Миколейський і Полюта. Пан полковник Яворський був душею цього заходу, яке встиг так полюбити, що навіть будучи, під час будови храму, перенесеним до Києва, не припинив час від часу відвідувати Харків і керувати будівництвом [4:57].

У свою чергу, прогрес у цих роботах був залежний, головним чином, від коштів, джерелом яких були добровільні пожертвування парафін, по-справжньому скромна частка, адже харківські парафіяни – це бідні люди, які сюди прибувають за хлібом з далеких сторін, які живуть перед усім з праці своїх рук [4:57]. Виникали, отже, клопоти зі знайденням коштів на будову, що у свою чергу, сповільнило темп проведення робіт. Найскладніший з цих моментів наступив з початком 1889 р., коли на завершення будівництва храму не вистачало ще близько 15 000 рублів [6:235]. На щастя, у групі добровольців були також такі заможні люди, як Генріх та Гельферих – власники французької торгівельної фірми Саде, а також, вже згадуваний, Бочковський. Ці люди передали на будову храму разом 18 000 рублів, фінансуючи при цьому більше, ніж третину усієї інвестиції.

Про новий, існуючий до сьогодні, римо-католицький храм у Харкові, у „Przeglądzie Katolickim”, між іншим, писалося: Завдяки пожертвуванням вірян, збудовано храм Господній,

за суму 50 000 рублів. Храм гарний – справжня окраса міста. Збудований за планом місцевого інженера-архітектора, пана Болеслава Міхаловського, у готичному стилі, з червоної випаленої цегли, з однією вежею і одним нефом. Особливістю костелу є склепіння. Оскільки неф виявився надто широким, щоб можна було збудувати над ним муроване склепіння, було збудовано так звану купольну стелю. Зроблено, зокрема, залізні арки, поєднані залізними путами, а на них покладено, вкладену всередину, міцно обпалену, цеглу. Ця стеля імітує зовсім непогане реальне склепіння і гармонізує з загальним стилем будови. Всередині костелу знаходяться три вівтарі: великий – Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії і два бічні – Господа Ісуса з образом, намальованим Генрихом Семірадським, а також св. Антонія. Розміщення костелу – добре: навколо нього є площа для процесій, а далі відразу – будинок для священника, відокремлений від костелу лише садом [4,58].

Серед найважливіших днів в історії кожної парафії є урочистість посвячення костелу, на якій головує здебільшого сам єпископ. Як правило, він здійснює водночас канонічний візит до парафії і храму. Нинішній польський харківський костел такі дні, разом із єпископом-помічником могилівським, Альбіном Симоном, відзначав 24, 25, 26 і 27 липня 1892 р. Завдяки «Przeglądowi Katolickiemu», з великою докладністю можемо сьогодні відтворити ці історичні дні і години Харкова. Вони були описані 122 роки тому, і ніхто і ніколи по тому не звернувся до цього тексту. Тим більше, отже, той період, описаний редакторським пером, варто було би тепер пригадати.

24 липня 1892 р., п'ятниця, на перон харківського залізничного вокзалу в'їжджає потяг з Курська з вельмишановним Гостем. Тут на владу, від імені харківських парафіян, чекали: отець-настоятель зі своїм помічником, опікуни костелу, генерал-барон Зедделер, полковник Яворський та інші. Привітання носило характер тієї великої пошани, яка прислуговує єпископу як наступнику Апостолів. З вокзалу владика разом з настоятелем направився безпосередньо до костелу. Місто, якого величезну частину треба було проїжджати, зі своїми чудовими будівлями, з широкими і гомінкими вулицями, розляглося перед нами як щось прекрасне, у повні виправдовуючи свою назву як однієї зі столиць південної Росії. Коли ми в'їхали на вулицю Велику Сумську, то вже здалеку було чути чистий металевий голос дзвону. Ми не помилися, коли подумали відразу, що це звучання дзвону католицького храму, що урочисто вітає Пастиря. Незабаром ми побачили струнку вежу костелу, а через хвилину опинилися і перед самим храмом Господнім. На нас чекала там не надто велика, як

ми сподівалися, громада вірян. Спричинене це було певне недокладною інформацією щодо години прибуття єпископа. Однак, привітання зі сторони тих, що були присутні, відзначалося великою сердечністю. Серед щирих ознак радості, владика, підійшов до вітваря, біля якого, згідно з ритуалом, поблагословив вірних та відразу оголосив мету свого приїзду. Цим пастирським привітанням того дня завершилися духовні обряди [4:58].

25 липня 1892 р., субота. Другий день перебування єпископа Симона у Харкові минув у рутинних приготуваннях до посвячення костелу. До півдня, за участі багатьох вірян, відбулися канонічні відвідини костелу. До матеріальної сторони храму Пастир не мав ніяких зауважень. Звісно, ще багато речей не вистачало, особливо таких, що стосуються внутрішньої окраси костелу. Проте, ці недоліки можна легко пояснити недавнім станом храму, пожертвуваннями, витраченими на будову мурів і, ледве переможеною, бідністю. Гарною була ризниця, щедро забезпечена дорогими і вишуканими церковними приналежностями, що здебільшого були дарами Генріха та Гельфериха. Болноче, однак, доторкнулася пастирського серця духовна сторона харківської Церкви, а особливо незнання серед молодшого покоління правд віри. Таке незнання, з яким, зрештою, ми ніде раніше не зустрічалися, не слід звальовати на релігійну байдужість у парафії, адже харківські парафіяни дали живе визнання своєї віри і прив'язаності до Церкви, хоча б, збудувавши чудовий Дім для Господа. Це радше вина занедбування релігійної освіти. На це недбальство Пастир, зрештою, з особливою силою звернув увагу, як тепер, так і ще декілька разів пізніше, пригадуючи про те, який це великий гріх. Після відправлення Святої Меси, владика уділив тайства Миропомазання, а потім виголосив проповідь... [4:58].

Виявилось, що тільки в релігійній освіті, харківська парафія допустилася великих занедбань. Проявилися вони навіть під час приготувань до посвячення парафіяльного храму. Адже, ані вітвар не був відповідно приготований до посвячень, ані не було створено намету для представлення реліквій святих мучеників. Про те і про інше треба було думати в останню хвилину. В той час, коли муляр, під керівництвом єпископа, працював в костелі над вітварем, працівники, назовні храму, під енергійною рукою і заохоченням полковника Яворського зводили намет. Коли вже все було готове, о 8 вечора, владика виставив у наметі реліквії святих мучеників і перед ними, разом з духовенством, (якого склад збільшився з приїздом із Курська, отця Мотуза), розпочали утреню на честь святих. У молитвах брала участь лише маленька група людей. Впродовж усієї наступною ночі один зі священників постійно чув на молитві перед реліквіями. Ніч же була дивовижна, по-

справжньому – українська. Місяць, срібним сяйвом, обмивав готичні контури костелу, на небі сяяли тисячі зірок. В повітрі була урочиста тиша, яку лише час від часу переривав глухий гомін, властивий для великих міст... [4:58].

26 липня 1892 р., неділя, (IX після П'ятидесятниці – урочистість св. Кунегунди), 8 год. ранку. Розпочалося посвячення храму. З огляду на те, що погода була чудова, обряди посвячення без перешкод могли відбуватися також назовні костелу. На жаль, ані всередині, ані назовні обрядів не вдалося провести з належною їм урочистістю, адже була надто мала кількість духовенства, (всього лише 6 священників і 2 семінаристів), а також не було хору для виконання, передбачених папським правилом, гімнів. З нашої точки зору, як співи, так і інші важливі речі, все-таки, можна було приготувати перед приїздом єпископа. Можна було би до цього залучити, хоча б декількох побожних парафіян, з добрими голосами, а особливо хлопців, які, під керівництвом органіста, могли б навчитися співати принаймні псалми. Так нечасто подібні урочистості відбуваються, що не було би справою надто складною організувати такий хор, який прикрасив би ці обряди. Проте, ми зробили все, що від нас залежало, щоб це святе богослужіння могло відбутися як найгарніше і глибоко промовити до сердець вірян. Тих, останніх, на початку посвячення зібралася лише громадка. З часом, однак, кількість учасників посвячення храму збільшилася так, що під кінець богослужіння, бажаними взяти участь у святих обрядах був переповнений не тільки костел, але також прилегле кладовище і вулиця. Під кінець богослужіння до храму прибули також різні чиновники та представники місцевої влади: харківський губернатор П. Петров, заступник губернатора, генерал місцевої дивізії, який тимчасово виконував обов'язки мера міста, поліцмейстер та інші. Після завершення посвячення, владика, децю відпочивши у ризниці, вийшов для звершення великої папської меси до посвяченого головного вітваря. Після «Визнання віри» усім присутнім був наданий відпуст і оголошена дата посвячення храму. Лише після 2 години завершилося богослужіння. Без огляду на втому, владика почав відразу після меси уділяти тайства Миропомазання, щоб прибулі на нього звідусіль віряни змогли ще того ж дня повернутися до своїх домівок. В-загальному, у Харкові до цього тайства приступили 224 людини [4:59].

Програма недільного дня, 26 липня 1892 р., була напрочуд багата: після головної меси відбувся святковий обід у помешканні священника, а ввечері – вечірня з проповіддю єпископа. На цю тему також, редактор «Przeglądu Katolickiego» занотував багато цікавих дрібниць, які сьогодні пробуджують цікавість і становлять важливу частину забутої

історії харківської католицької парафії. Під час обіду [...], в якому взяли участь опікуни парафії, Комітет будови костелу і деякі запрошені гості, було виголошено декілька сердечних промов. Серед останніх, найбільше нам запам'яталася промова адвоката, пана Квятковського, який, дякуючи Його Превелестності, за приїзд до Харкова, і, підкреслюючи вагоме значення цього візиту для парафіян, запевнив єпископа, що його слова і пастирські зауваження щодо більшої ревності в релігійній освіті молодшого покоління, були усіма взяті до серця і, без сумніву, принесуть очікувані плоди. Промовляв також виконувач обов'язків мера міста, пан Павловський і пан Юзефович, а також редактор «Южного Краю» як представник місцевої преси. Владика запропонував, щоб харківські католики, збудувавши костел, подумали про створення окремої школи і притулку для вбогих дітей. [...] О 6 годині було відправлено Вечірню. Після молебня, єпископ, дивлячись на, переповнений людьми, храм, звернувся до вірян з лекцією, в якій докладно пояснював значення усіх обрядів посвячення храму. Проповідь тривала біля двох годин, і вже добре стемніло, коли ми залишали храм [4:59].

27 липня 1892 р., в понеділок, харківська католицька парафія ще впродовж кількох годин тішилася присутністю єпископа. Про це читаємо на сторінках «Przeglądu Katolickiego». Небагато вже було богослужінь у храмі. О 8 год. владика відправив «читану» св. Месу, миропомазав декількох людей і, словами сердечної промови, попросився з харківськими католиками. О 11 годині, попросившись з людьми, які зібралися біля будинку священника, ми вирушили на залізничний вокзал, де, в свою чергу, також чекали на нас парафіяни. Прибув також, виконувач обов'язки мера міста, пан Павловський. Ще хвилина прощань, і потяг харківсько-миколаївського сполучення, відвіз нас далі, в сторону чергового візиту – до Полтави [4:59].

Наводячи, спогади варшавського редактора «Przeglądu Katolickiego» з великих урочистостей, посвячення католицького храму в 1892 р. у Харкові, надіємося, що під час відкриття – можливо чергових, досі незнаних – джерел з історії римо-католицької парафії Харкова – вдасться також дістатися до збережених на цю тему матеріалів з місцевої преси, у тому числі, до спогадів редактора Юзефовича з часопису «Южный Край».

5. Харківська католицька парафія в роках 1910 – 1911

Дослідження кількох номерів інформаційного місячника «Parafia Charkowska», який виходив 1910-1911 роках, дозволило в якійсь мірі відтворити образ релігійного життя того

суспільства у тому часі. Зосереджувалося воно навколо костелу, збудованого у 80-х роках ХХ ст. на вул. Гоголя 4, який був четвертим, (після двох каплиць і храму), римо-католицьким Божим Домом у Харкові.

Духовними керівниками вірян були тоді троє священників: Й. Чаєвський (настоятель, а водночас редактор і видавець «Parafii Charkowskiej»), а також два вікарії-префекти: В. Єжньовський і Ф. Ковалевський. Вони щодня відправляли в храмі св. Меси о 7:30, 9 і 10 годинах, створюючи для вірян широкі можливості щоденного прийняття Євхаристії. Натомість, в неділі і свята перша св. Меса відправлялася о 8 год., друга – подячна з суплікацією і проповіддю для молоді – о год. 10:00, головна меса (так звана, сума) з проповіддю після Кредо – о год. 11:00, по обіді, о год. 17:00 – вечірня, після якої, в залежності від пори року, відправлялася Хресна Дорога, вервиця, дев'ятниці тощо.

Такі відносини душпастирів з вірянами, які утримувалися, завдяки вище перерахованим богослужінням, з метою збереження у мирян християнського духа, зміцнювалися лекціями релігії в школі і, частково, організаціями та інституціями, що діяли при парафії. Лекції християнської віри викладалися в усіх школах Харкова та в Сумах. Відвідували їх діти з католицьких сімей. Цих, троє харківських священників мали дуже багато занять, адже в той час лекції релігії викладалися аж у 30 школах. В-основному, це були державні школи і гімназії, проте цей список розширювали такі інституції, як інститут дівичь, корпус кадетів, торгівельна школа, Католицька школа добродійного товариства, Залізнична технічна школа чи теж комерційна школа.

Виняткову роль у цих процесах відіграв часопис «Parafia Charkowska», який другий рік свого функціонування розпочав від згадки про причини свого існування, публікуючи маніфест, якого не посоромилася б жодна польська газета на чужині. Сьогодні – читаємо у публікації – розпочинаємо 1911 рік. Згідно з прийнятим звичаєм, хочемо в цей день представити наше Кредо, тобто принципи, якими керуємося у нашій праці, а також хочемо виразити наші побажання щодо середовища, для якого ми працюємо. Принципи, які ми сповідуємо, можна замкнути у двох словах: католицизм і польськість [...]. Ми, працюючи на чужині, серед невеликої кількості одновірців та співвітчизників, особливо серед зрозумілої, (хоча зі смутком) у подібних умовах, байдужості загального населення, не маємо можливості розширювати спектр нашої діяльності, і тому, без огляду на невеличкі розміри нашої газетки, ми змушені поєднати в ній те, що вже, у силу речей, само поєдналося. На першому, отже,

місці як ідеал, до якого ми маємо спрямувати розум і серця наших читачів, ставимо Церкву [...]. Другий принцип, який ми визнаємо – це польськість [...]. Публікуючи [...] наш часопис польською мовою для читачів-поляків, ми змушені дивитися на окремі речі таким чином, як нас навчає історія нашого народу. Натомість, історія наша вчить, що польський народ був завжди щиро католицьким. Ці поняття – католицизм і польськість так між собою поєднані, що їх не можна роз'єднати, не порушуючи цілісності [7:2]. Ці засади автоматично зумовлюють побажання, які були надіслані читачам, до того ж не лише з приводу Нового Року, щоб у цьому році, більше, ніж до цієї пори, душею і серцем пригорнулися до своєї Церкви [...], стали справжніми проповідниками її справи [...], завжди ставали стіною тоді, коли йтиметься про ширшу католицьку діяльність або охорону Божих діл, які опиняються під загрозою [...]. Нехай же, з настанням Нового Року, розпочнеться в житті так званої місцевої колонії, ера єдності і згоди, ера любові і взаємодовіри, ера зрозуміння тієї великої правди, що будучи дітьми однієї землі як справжні брати, ми жити і працювати повинні разом [7:3].

«Parafia Charkowska» була 1910 р. і, принаймні, до I кварталу 1911 р. продовженням амвону з

костелу на вул. Гоголя в Харкові, коли на її скромних сторінках друкувалися пастирські листи архієпископа митрополита [8:1-2],[9:1-2], декрети ватиканських конгрегацій [10:1-4], проповіді про фізичні і духовні користі посту [11:3-5], чи про патріотичне покликання родини [12:3-5]. Газета була дзеркалом, що відображувало найстаршу історію локальної Церкви [2:4-6],[3:4-6], хронікою подій [13:5-6],[14:6-7],[15:7-8],[16:6-8],[17:5-8], а також свого роду книгою охрещених, одружених і похованих харківських католиків [18:6],[19:8],[20:8],[21:8].

6. Висновки

На закінчення нинішнього вступу до історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові, треба сказати, що варто продовжувати нагромаджувати джерела інформації на цю тему, розширюючи спектр пошуків, між іншим, на місцеву пресу, а також на інші конфесії, присутні у цьому місці, які нав'язали між собою близькі стосунки, спільно діяли на благо суспільства, значною мірою, підносячи духовну культуру столичного міського центру Східної України.

Література:

1. Жур М., История римско-католической церкви в Харькове // Польський альманах. Польська діаспора у Харкові. Історія та сучасність; Матеріали наукової конференції у Харкові, 24 квітня 2004 року. – Х.: Майдан, 2004. – С. 8-20.
2. Kartki z dziejów parafii charkowskiej. II, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 5 s. 4-6.
3. Kartki z dziejów parafii Charkowskiej. I, „Parafia Charkowska” R. 1: 1910 nr 3 s. 4-6.
4. Kronika kościelna Krajowa. Wizyta kanoniczna J. Eksceł. Biskupa Symona, oficjała i sufragana Arcybiskupa Mohylowskiego, „Przegląd Katolicki”, R. 31: 1893 nr 4 s. 57.
5. Dubiecki M., Nasze pamiątki w Charkowie. Okrucy niedawnych wrażeń, „Tygodnik Illustrowany”, t. 36: 1877 nr 101(949) s. 338.
6. Kronika kościelna krajowa, „Przegląd Katolicki”, R. 27: 1889 nr 15 s. 235.
7. Rok 1911, „Parafia Charkowska”, R. 2: 1911 nr 4 s. 1-2.
8. List pasterski Jego Ekscełencji Księdza Arcybiskupa Mohylowskiego, „Parafia Charkowska” R. 1: 1910 nr 2 s. 1-2.
9. List pasterski Jego Ekscełencji Księdza Arcybiskupa Mohylowskiego (Dokończenie), „Parafia Charkowska” R. 1: 1910 nr 3 s. 1-2.
10. Dekret Św. Kongregacji Sakramentalnej o wieku, w którym należy dzieci przypuszczać do pierwszej Komunii świętej, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 5 s. 1-4.
11. Post, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 6 s. 3-5.
12. Wojski S., Odrodzenie przez młodzież, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 4 s. 3-5.
13. Kronika miejscowa, „Parafia Charkowska” R. 1: 1910 nr 2 s. 3-6
14. Kronika miejscowa, „Parafia Charkowska” R. 1: 1910 nr 3 s. 6-7.
15. Kronika miejscowa, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 4 s. 7-8.
16. Kronika miejscowa, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 5 s. 6-8,
17. Kronika miejscowa, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 6 s. 5-8.
18. W miesiącu październiku, „Parafia Charkowska” R. 1: 1910 nr 2 s. 6.
19. W miesiącu listopadzie, „Parafia Charkowska” R. 1: 1910 nr 3 s. 8.
20. W miesiącu grudniu, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 4 s. 8.
21. W miesiącu styczniu, „Parafia Charkowska” R. 2: 1911 nr 5 s. 8.

Міжнародні контакти

A. Staszkiwicz

Uniwersytet Warszawski

Analiza Rządowego Programu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą na lata 2015-2020 w zakresie polityki edukacyjnej Rządu RP w stosunku do polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie

Staszkiwicz A. Analiza Rządowego Programu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą na lata 2015-2020 w zakresie polityki edukacyjnej Rządu RP w stosunku do polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie. Referat, dotyczy analizy Rządowego Programu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą na lata 2015-2020 w zakresie polityki edukacyjnej Rządu RP w stosunku do polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie. Przyjęty przez rząd program jest swoistą formą nawiązania dialogu z bardzo zróżnicowaną (status społeczny, uwarunkowania polityczne kraju zamieszkania, poziom znajomości języka polskiego i identyfikacji z Polską) grupą Polonii i Polaków za granicą i próbą odpowiedzi na równie różnorodne potrzeby tej społeczności. Ukraina jest państwem wielonarodowościowym. Status społeczny polskiej mniejszości narodowej jest porównywalny z sytuacją ekonomiczną i społeczną innych mniejszości. Polacy na Ukrainie zaliczają się do mniejszości narodowej. Polska mniejszość narodowa generalnie bez przeszkód korzysta z prawa do zagwarantowanej ustawodawstwem autonomii narodowo-kulturalnej, realizując ją przede wszystkim w postaci swobodnego zrzeszania się w stowarzyszeniach kulturalnych, mających na celu naukę języka ojczystego, krzewienie polskiej kultury, rozwój tradycji narodowych. Strategicznymi celami rządowego programu są: wspieranie nauczania języka polskiego, w języku polskim i o Polsce, umacnianie polskiej tożsamości i zapewnienie możliwości uczestniczenia w kulturze narodowej, wzmocnienie środowisk polskich za granicą, wspieranie powrotów Polaków do kraju oraz tworzenie zachęt do osiedlania się w Polsce osób polskiego pochodzenia, a także wielopłaszczyznowy rozwój kontaktów z Polską.

Możemy zdefiniować je w następującym porządku:

- podniesienie poziomu infrastruktury placówek, poczynając od wykonania prac remontowych, wyposażenia w materiały biurowe, metodyczne i edukacyjne;
- dofinansowanie pozalekcyjnych form kształcenia (zajęcia w bibliotece, wycieczki edukacyjne, koła zainteresowań);
- wzmocnienie systemu motywacyjnego do podjęcia nauki języka polskiego przez dzieci, które często podejmują naukę języka z inicjatywy rodziców;
- podniesienie kwalifikacji nauczycieli języka polskiego poprzez organizację kursów, seminariów specjalistycznych zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie;
- zachęcenie młodego pokolenia pedagogów do wykonywania zawodu nauczyciela języka polskiego poprzez wypracowanie systemu wynagrodzeń i nagród oraz podniesienie prestiżu zawodu nauczyciela;
- podniesienie kompetencji kierowniczych kadry zarządzającej poprzez organizację szkoleń kursów merytorycznie odpowiadających potrzebom danej placówki;
- wzbogacenie pakietu stypendialnego dla uczniów wszystkich szczebli i poziomów nauczania;
- włączenie w proces edukacji rodziców poprzez włączanie rodziców w przedsięwzięcia o charakterze edukacyjnym.

Założenia programu są niewątpliwie odpowiedzią na potrzeby podmiotów systemu edukacyjnego. Z uwagi na rosnące zainteresowanie nauką języka polskiego, wyzwaniem jest wciąż zakres pomocy, nie tyle wyznaczanie jej form.

Stashkiwich A. The analysis of the Governmental Program for Cooperation with the Polish Diaspora for the years 2015-2020 in scope of education policy of the Polish Government towards the Polish national minority in Ukraine. The paper refers to the analysis of of the Governmental Program for Cooperation with the Polish Diaspora for the years 2015-2020 in scope of education policy of the Polish Government towards the Polish national minority in Ukraine. This program was accepted by the government and it is a kind of purpose for beginning a dialog with a very diferenciated (from the point of view of social positions, political situation in the country, level of knowledge of the Polish language and identifying themselves with Poland) group of the Polish diaspora and Poles living abroad. It is also an attempt to meet very differentiated needs of this community. Ukraine is a multinational country. Social position of the Polish national minority is comparable to economic and social situation of the other minorities. The Poles in Ukraine are treated as a national minority. The Polish national minority is in general elegeble to cultural and national autonomy that is guaranteed by the law and

exercises this right first of all by setting up cultural societies aiming to teach the Polish language, popularization of Polish culture and developing folk traditions.

The strategic goals of the Governmental Program are: giving support to teaching the Polish language, studies about Poland conducted in Polish, strengthening Polish identity and ensuring participation in Polish cultural life, consolidation of Polish communities abroad, giving support to their return to Poland, encouraging people of Polish origin to settle themselves in Poland and multilevel development of their contacts with Poland.

We can identify these goals in the following order:

- improving the quality of the institutions infrastructure starting from their renovation and repair, equipping them with stationery, methodological guidances and educational materials;
- financial support for extracurricular education (lessons in libraries, educational excursions, special activity groups);
- strengthening motivation system in studying the Polish language for children who are often forced to study foreign languages by their parents;
- improvement of the Polish language teachers qualifications by organizing specific courses and seminars both in Poland and Ukraine;
- encouraging the young generation of the teachers to practice their profession as the teachers of the Polish language by creating a system of additional remunerations and increasing the prestige of this profession;
- improvement of managing teams qualifications by organizing training activities and courses that meet the needs of these specific institutions;
- enrichment of the grants range for pupils of all the levels of school education;
- involvement of parents in the process of education by their participation in educational performances.

The Program assumptions are undoubtedly relevant to the needs of the educational system units. Considering increasing interest in learning the Polish language, the range of support is the thing that remains a challenge while identifying its forms is much more easy.

Celem niniejszego materiału jest dokonanie analizy Rządowego Programu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą na lata 2015-2020 w zakresie polityki edukacyjnej Rządu RP w stosunku do polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie i przedstawienie w tym kontekście potrzeb oświaty polskiej na Ukrainie oraz statusu i kondycji społecznej Polaków.

W lipcu 2015 r. Rada Ministrów RP przyjęła na lata 2015-2020 Rządowy Program Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą. Obecnie na świecie mieszka 18-20 mln Polaków. Przyjęty przez rząd program jest swoistą formą nawiązania dialogu z bardzo zróżnicowaną (status społeczny, uwarunkowania polityczne kraju zamieszkania, poziom znajomości języka polskiego i identyfikacji z Polską) grupą Polonii i Polaków za granicą i próbą odpowiedzi na równie różnorodne potrzeby tej społeczności. Ostatni powszechny spis ludności z 2001 roku wskazuje na ogólną liczbę mieszkańców Ukrainy - 48, 2 mln.; strukturę narodowościową państwa tworzą: Ukraińcy (77, 8%), Rosjanie (17, 3%), Białorusini (0, 6%), Mołdawianie (0,5%), Polacy (0,3%), Węgrzy (0,3%), Rumuni (0,3%), Żydzi (0,2%), inne narodowości (2,3%). Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z: "Biuletyn Ukrainoznawczy" 2002, nr 8. Oficjalnie na Ukrainie zamieszkuje 144 tyś. polskiej narodowości, nieoficjalnie mówi się nawet o 2 mln.

Ukraina jest państwem wielonarodowościowym. Status społeczny polskiej mniejszości narodowej jest porównywalny z sytuacją ekonomiczną i społeczną innych mniejszości. Polacy to przede wszystkim przedstawiciele klasy uboższej, rzadziej reprezentanci inteligencji (zgodnie ze spisem ludności z 1989 r. Polacy, pod względem struktury społecznej stanowili 59 % robotników, 21,8% urzędników, 18,6% kołchoźników oraz 0,6 prywatnych przedsiębiorców) .

Warunki społeczno-ekonomiczne Polaków, tak jak całego społeczeństwa ukraińskiego są trudne. W okolicznościach zagrożenia poczucia bezpieczeństwa mieszkańców Ukrainy, możemy mówić o wzrostowej tendencji migracyjnej. Duża grupa Polaków - przedstawiciele najstarszego pokolenia boryka się z trudnymi warunkami bytowymi. Z uwagi właśnie na trudne warunki materialne i niestabilną sytuację polityczną i gospodarczą na Ukrainie, jej obywatele, w tym osoby polskiego pochodzenia (głównie przedstawiciele średniego i młodego pokolenia Polaków) coraz częściej szukają wszelkiego rodzaju sposobów przesiedlenia się do Polski .

Ponadto, charakterystycznym dla współczesnej Ukrainy zjawiskiem jest występujące wśród członków grup mniejszości narodowych i etnicznych zabezpieczanie przyszłości przez uzyskanie podwójnego obywatelstwa, najczęściej macierzystego (wśród Polaków – polskiego – 51 %)

W Rządowym Programie Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą wymienia się cztery kategorie polonijne: Mniejszości polskie, Polonia, Emigracja z okresu II wojny światowej i dekad późniejszych oraz Migranci po akcesji 2004 r. korzystający ze swobody przepływu osób w Unii Europejskiej.

Polacy na Ukrainie zaliczają się do mniejszości narodowej. Polska mniejszość narodowa generalnie bez przeszkód korzysta z prawa do zagwarantowanej ustawodawstwem autonomii narodowo-kulturalnej, realizując ją przede wszystkim w postaci swobodnego zrzeszania się

w stowarzyszeniach kulturalnych, mających na celu naukę języka ojczystego, krzewienie polskiej kultury, rozwój tradycji narodowych.

Formalny status polskiej mniejszości narodowej został określony w 11. Art. Traktatu między Rzeczpospolitą Polską, a Ukrainą o dobrym

sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, podpisany 18 maja 1992 roku, ratyfikowany 17 września 1992 roku. "Strony, zgodnie z ogólnie obowiązującymi standardami międzynarodowymi dotyczącymi ochrony mniejszości narodowych, uznają prawo członków mniejszości polskiej na Ukrainie i ukraińskiej w Rzeczypospolitej Polskiej, indywidualnie lub wspólnie z innymi członkami danej mniejszości, do zachowania, wyrażania i rozwijania swojej tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej bez jakiegokolwiek dyskryminacji i w warunkach pełnej równości wobec prawa. Strony podejmą niezbędne działania w celu realizacji tego prawa, w szczególności prawa do:

- zakładania i utrzymywania własnych instytucji i stowarzyszeń oświatowych, kulturalnych i religijnych;
- wyznawania i praktykowania swej religii;
- używania imion i nazwisk w brzmieniu przyjętym dla języka ojczystego;
- ustanawiania i utrzymywania niezakłóconych kontaktów między sobą w obrębie kraju zamieszkania, jak również przez granice.

1. Strony potwierdzają, że przynależność do mniejszości narodowych jest sprawą indywidualnego wyboru osoby i że nie mogą z tego wynikać dla niej żadne niekorzystne następstwa. Każda ze Stron będzie chroniła na swoim terytorium tożsamość narodową mniejszości drugiej Strony przed jakimkolwiek działaniem zagrażającym tej tożsamości i tworzyła warunki dla jej umacniania.

2. Każda osoba należąca do mniejszości polskiej na Ukrainie oraz ukraińskiej w Rzeczypospolitej Polskiej jest zobowiązana, jak każdy obywatel do lojalności wobec Państwa swego zamieszkania, kierując się ustawodawstwem tego Państwa".

Strategicznymi celami rządowego programu są: wspieranie nauczania języka polskiego, w języku polskim i o Polsce, umacnianie polskiej tożsamości i zapewnienie możliwości uczestniczenia w kulturze narodowej, wzmacnianie środowisk polskich za granicą, wspieranie powrotów Polaków do kraju oraz tworzenie zachęt do osiedlania się w Polsce osób polskiego pochodzenia, a także wielopłaszczyznowy rozwój kontaktów z Polską.

W ramach Rządowego Programu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą na lata 2015-2020 określone zostały cele i zadania administracji rządowej w stosunku do Polonii i Polaków na świecie, w tym do polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie. Jeżeli chodzi o polską mniejszość narodową na Ukrainie, w programie zostały wyznaczone cztery cele: 1. Wspieranie nauczania języka polskiego, w języku polskim i wiedzy o Polsce wśród Polonii i Polaków zamieszkałych za granicą oraz dzieci pracowników migrujących; 2. Wzmacnianie pozycji środowisk polskiej mniejszości i Polaków za granicą poprzez

podnoszenie efektywności ich działania, wzrost aktywności w życiu publicznym w krajach zamieszkania oraz popularyzowanie wiedzy o przysługujących im prawach; 3. Wspieranie powrotów Polaków do kraju; tworzenie zachęt do osiedlania się w Polsce osób polskiego pochodzenia; 4. Rozwój kontaktów - młodzieżowych, naukowych, kulturalnych, gospodarczych, sportowych oraz współpracy samorządów - z Polską.

W programie rządowym odrębne miejsce wśród kierunków działania zajmuje polityka edukacyjna, która pełni istotną rolę w utrzymywaniu związków Polonii i Polaków z krajem. Realizowana jest w ramach współpracy resortów właściwych do spraw zagranicznych, oświaty i wychowania oraz nauki i szkolnictwa wyższego. Na potrzeby niniejszej analizy powtórnie tu przywołamy cel, w zakresie wsparcia oświaty polskiej na Ukrainie wraz z wyznaczonymi programie zadaniami, a mianowicie: I. Wspieranie nauczania języka polskiego, w języku polskim i wiedzy o Polsce wśród Polonii i Polaków zamieszkałych za granicą oraz dzieci pracowników migrujących.

Zadanie 1. Współpraca z Ministerstwem Nauki i Szkolnictwa Wyższego w zakresie realizacji programu przyznawania stypendiów rządowych osobom polskiego pochodzenia na studia w Polsce. Zakładany rezultat: zwiększenie potencjału mniejszości polskich poprzez wzrost liczby osób narodowości polskiej z wyższym wykształceniem.

Zadanie 2. Zabieganie w kontaktach z władzami Ukrainy o rozwój szkolnictwa dla mniejszości polskiej w systemie edukacyjnym tego państwa.

Zakładany rezultat: utrzymanie szkolnictwa polskojęzycznego na poziomie adekwatnym do potrzeb mniejszości polskich.

Zgodnie z informacją Ogólnoukraińskiego Metodyczno-Koordynacyjnego Centrum Nauczania Języka i Kultury Polskiej liczba osób, uczących się języka polskiego na przestrzeni ostatnich dwóch lat wzrosła o 100%. Aktualnie na Ukrainie języka polskiego uczy się ok. 40 000 osób, z czego połowa ma polskie pochodzenie. Język polski funkcjonuje w placówkach edukacyjnych różnego szczebla (zarówno w ukraińskim systemie oświaty, jak i w systemie pozaszkolnym), tj. w szkołach z polskim językiem nauczania, w klasach z polskim językiem nauczania, jako język obcy (do wyboru), jako zajęcia fakultatywne, w placówkach przedszkolnych oraz w pozaszkolnych punktach nauczania (przy parafiach rzymskokatolickich oraz polskich stowarzyszeniach i organizacjach kulturalno – oświatowych w formie szkółek sobotnio – niedzielnych, oraz na uczelniach wyższych).

W ciągu 2015 roku dokonałam analizy potrzeb „polskich placówek edukacyjnych” na Ukrainie. Analiza jest efektem bezpośrednich spotkań i wywiadów z pracownikami Ogólnoukraińskiego Metodyczno-Koordynacyjnego Centrum Nauczania

Języka i Kultury Polskiej przy Zjednoczeniu Nauczycieli Polskich na Ukrainie, przedstawicielami ukraińskich wydziałów oświaty, dyrekcją i nauczycielami szkół, liderami organizacji polskich, rodzicami i uczniami. Potrzeby szeroko pojętej oświaty polskiej na Ukrainie dotyczą wszystkich podmiotów, które tworzą system edukacyjny: ośrodków nauczania, uczniów, nauczycieli, kadry zarządzającej placówkami i rodziców. Możemy zdefiniować je w następującym porządku:

- podniesienie poziomu infrastruktury placówek, poczynając od wykonania prac remontowych, wyposażenia w materiały biurowe, metodyczne i edukacyjne;

- dofinansowanie pozalekcyjnych form kształcenia (zajęcia w bibliotece, wycieczki edukacyjne, koła zainteresowań);

- wzmocnienie systemu motywacyjnego do podjęcia nauki języka polskiego przez dzieci, które często podejmują naukę języka z inicjatywy rodziców;

- podniesienie kwalifikacji nauczycieli języka

polskiego poprzez organizację kursów, seminariów specjalistycznych zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie;

- zachęcenie młodego pokolenia pedagogów do wykonywania zawodu nauczyciela języka polskiego poprzez wypracowanie systemu wynagrodzeń i nagród oraz podniesienie prestiżu zawodu nauczyciela;

- podniesienie kompetencji kierowniczych kadry zarządzającej poprzez organizację szkoleń

- i kursów merytorycznie odpowiadających potrzebom danej placówki;

- wzbogacenie pakietu stypendialnego dla uczniów wszystkich szczebli

- i poziomów nauczania;

- włączenie w proces edukacji rodziców poprzez włączanie rodziców

- w przedsięwzięcia o charakterze edukacyjnym .

Założenia programu są niewątpliwie odpowiedzią na potrzeby podmiotów systemu edukacyjnego. Z uwagi na rosnące zainteresowanie nauką języka polskiego, wyzwaniem jest wciąż zakres pomocy, nie tyle wyznaczanie jej form.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Агібалова Тетяна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов, Харківський інститут фінансів

Боклах Дмитро Юрійович, аспірант кафедри української літератури, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Боярова Людмила Георгіївна, кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Волкова Ірина Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та російської філології, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Воробець Олексій Дмитрович, кандидат філологічних наук, викладач кафедри філології та методики початкової освіти, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Гамалі Ольга Ігорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Гейдел Алла Михайлівна, викладач кафедри української та російської філології, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Гуменяк Віра Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Гурко Олена Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Гурова Оксана Модестівна, викладач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Дерев'яненко Наталя Воломирівна, кандидат філологічних наук, завідувач кафедри латинської мови та медичної термінології, Харківський національний медичний університет

Дудка Олена Олександрівна, старший викладач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Єрмоїна-Чащина Маргарита Віталіївна, здобувач кафедри російської та зарубіжної літератури, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Жук (Лаврик) Дар'я Сергіївна, аспірант кафедри журналістики та філології факультету іноземної філології та соціальних комунікацій, Сумський державний університет

Заверюченко Микола Петрович, викладач кафедри української, російської мов та прикладної лінгвістики, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Заверюченко Ольга Леонідівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та української мови, гуманітарний факультет, Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

Зайонц Єжи, римо-католицький священник, доктор соціологічних наук, науковий працівник Міжнародного центру міжкультурного та міжрелігійного діалогу, Університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві (Польща)

Зубенко Катерина В'ячеславівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри мовної підготовки факультету економіки та менеджменту, Донбаська державна машинобудівна академія

Кальницька Віолетта Борисівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Харківський національний медичний університет

Кальченко Тетяна Юрївна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри українознавства та латинської мови, Національний фармацевтичний університет

Каневська Ольга Борисівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Ковальова Ганна Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри мовної підготовки факультету економіки та менеджменту, Донбаська державна машинобудівна академія

Ковтун Альбіна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Кордулян Марія Іллівна, старший викладач кафедри української та російської філології, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Космеда Тетяна Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор (Україна); професор ординарний, завідувач кафедри україністики факультету неофілології, Інститут російської філології, Університет імені Адама Міцкевича в Познані (Польща)

Кохан Юрій Іванович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кравець Олена Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії зарубіжної літератури і класичної філології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кулікова Оксана Володимирівна, викладач кафедри іноземних мов, Харківський національний медичний університет

Купрікова Галина Віталіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

Купріянов Євген Валерійович, кандидат філологічних наук, докторант Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

Курушина Марина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Куцак Ганна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури, Донбаський державний педагогічний університет (м. Слов'янськ)

Левченко Наталія Микитівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератури, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Літвінова Інна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Любавська Юлія Сергіївна, аспірант кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Ляхова Оксана Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Маслій Олена Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Матушек Олена Юріївна, доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Мацюк Анна Анатоліївна, викладач, Харківська спеціалізована школа № 99

Мораді Арезу, аспірант кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Моштаг Євгенія Сергіївна, старший викладач кафедри іноземних мов, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова

Нестеренко Діна Юріївна, старший викладач кафедри загального та прикладного мовознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Ніколова Олександра Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології і перекладу, Запорізький національний університет

Осіпова Тетяна Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Палатовська Олена Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Папідзе Надія Вікторівна, аспірант кафедри української мови Інституту філології, Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника

Пахарєва Тетяна Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор кафедри російської та зарубіжної літератури, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Печенікова Лариса Миколаївна, викладач кафедри української мови та літератури, Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана; здобувач кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Познанський Роман Васильович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства, Інститут туризму ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Пономаренко Валентина Дмитрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Попов Сергій Леонідович, доктор філологічних наук, доцент кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Попович Міленко, доктор наук, професор кафедри російської мови філософського факультету, Загребський університет (Хорватія)

Пустовалова Віра Іванівна, аспірант кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Пшенична Марія Сергіївна, аспірант кафедри історії зарубіжної літератури і класичної філології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Редько Євген Олександрович, викладач кафедри українознавства; аспірант кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Романишин Наталія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри прикладної лінгвістики, Національний університет «Львівська політехніка»

Савченко Людмила Ростиславівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Сердега Руслан Леонідович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Сипа Лілія Михайлівна, старший викладач кафедри романської філології та компаративістики Інституту іноземних мов, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Сліпецька Віра Дмитрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри германських мов і перекладознавства, заступник директора Інституту іноземних мов, Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка

Ткаченко Юлія Валеріївна, аспірант кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Трифонов Роман Анатолійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Тростинська Раїса Іванівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри україністики філософського факультету, Загребський університет (Хорватія)

Уманцева Надія Федорівна, старший викладач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Ушкалов Леонід Володимирович, доктор філологічних наук, професор кафедри української та світової літератури, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Філон Микола Іванович, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Фільчук Тетяна Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Хомік Олена Євгенівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Чала Анна Геннадіївна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри української та російської філології факультету початкової освіти, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Чушкова Оксана Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філософії, українознавства і політології, Українська інженерно-педагогічна академія

Широков Володимир Анатолійович, доктор технічних наук, академік НАН України, директор Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

Шкоріна Інна Марківна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Шураєва Надія Борисівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Янченко Юлія Анатоліївна, здобувач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Staszkiwicz Anita, Uniwersytet Warszawski (Polska)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «ФІЛОЛОГІЯ»
Випуск 74

Збірник наукових праць

українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск *Ю. М. Безхутрий*

Комп'ютерне верстання *Є. О. Полякова*

Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 35,6. Обл.-вид.арк.

Тираж 100 пр. Зам. №

61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна.

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09